

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

ХРЕСТОМАТІЯ

КИЇВ 2009

УДК 159.923(075.8)

ББК 88.37я73-3

П 86

Рецензенти:

Т.М. Лисянська, канд.психол.наук, професор

С.Л. Марков, канд.психол.наук, доцент

Психологія особистості:Хрестоматія: Навч. посіб./ О.Б.Мельничук,
Р.Ф.Пасічняк, Л.М.Вольнова та ін. – К.: . НПУ імені М.П.Драгоманова,
2009. – 532 с.

Упорядники:

**Доц. О.Б. Мельничук, доц. Р.Ф. Пасічняк, доц. Л.М. Вольнова,
ст.викл. О.П. Патинок, ст.викл. Г.А. Дьоміна, викл. Л.П.Башук**

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ I. Предмет психології особистості. Особистість та її прояви	6
Сутність поняття особистість у психології. Прояви особистості	6
Б.Г. Ананьев. Психологическая структура личности и ее становление в процессе индивидуального развития человека.....	6
А.Н. Леонтьев. Деятельность и личность.....	19
А.В. Петровский. Теория личности с позиций категориального анализа психологии.....	31
В.А. Петровский. К пониманию личности в психологии.....	37
В.Н. Мясищев. Понятие личности в аспектах нормы и патологии.....	44
Б.С.Братусь. К проблеме человека в психологии.....	47
С.Л. Рубинштейн. Людина як суб'єкт життя.....	64
В. Франкл. Десять тезисов о личности.....	76
С.Д. Максименко. Поняття особистості в психології.....	82
С.Д. Максименко. Теоретичні основи психології особистості.....	95
Т.М. Титаренко. О личности с любовью.....	103
В.Циба. Феноменологія психології особистості.....	111
Г.Балл. До аналізу категорії особистості.....	122
И. С. Кон. Постоянство личности: миф или реальность.....	124
П. П. Горностай. Психологічні ролі особистості.....	131
Структура особистості	137
К.К. Платонов. Структура особистості.....	137
С.Д. Максименко. Структура особистості	145
Самосвідомість особистості	175
У. Джемс. Личность.....	175
Г. Олпорт. Становление личности.....	195
И.С.Кон. Проблема " Я" в психологии.....	201
А. Фрейд. Психология я и защитные механизмы.....	210
М.Й. Боришевський. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві.....	230
Індивідуальність особистості	235
С.Л. Рубинштейн. О личностном подходе.....	235
П.П. Горностай. Творчество, как форма освоения и переживания времени личности.....	242
П. П. Горностай. Теоретичні роздуми над проблемою потенціального та актуального в здібностях.....	248
Розділ II. Ціннісно-мотиваційна сфера особистості	255
Потреби та мотиви особистості	255
А. Маслоу. Мотивация и личность.....	255
Д.М. Узнадзе. Психология установки.....	267
Т. Титаренко. Життєві домагання особистості: феноменологічний та структурно-функціональний підходи.....	281

Л. Орбан-Лембрик. Соціальна поведінка як спосіб вияву активності особистості.....	302
Спрямованість особистості.....	309
С.Л.Рубинштейн. Направленность личности.....	309
Г. Балл. Категорії значення і смислу в аналізі соціальної поведінки.....	329
Розділ III. Становлення та розвиток особистості.....	333
Умови становлення та розвитку особистості.....	333
В. С. Мерлин. Развитие личности психологическом конфликте.....	333
А.Г. Асмолов. Движущие силы и условия развития личности.....	339
А. Бандура. Научіння через відповідні наслідки.....	345
С.Д. Максименко. Генетичний підхід у розвитку особистості.....	349
О. Колісник. Психологічний шлях особистості та метод її духовного саморозвитку.....	352
М. Й. Боришевський. Психологічні механізми розвитку особистості.....	366
І. Д. Бех. Нові методології виховання підростаючої особистості.....	372
М. Пірен. Єдність тілесного і духовного в процесі соціалізації особистості.....	378
В. Москаленко. Проблема виховання в контексті соціалізації особистості.....	386
Етапи розвитку особистості.....	411
Л.С. Виготський. Структура і динаміка віку.....	411
Л.І. Божович. Этапы формирования личности в онтогенезе (I).....	421
В.И.Слободчиков, Е.И. Исаев. Ступени развития субъективной реальности человека.....	457
Д. И. Фельдштейн. Закономерности поуровневого развития личности в онтогенезе.....	460
Розділ IV. Психологічна допомога особистості.....	470
Психічне та психологічне здоров'я особистості.....	470
Г. Оллпорт. Психическое здоровье: общая установка.....	470
Т.М. Титаренко. Особистість на життєвому шляху.....	479
Психокорекційний та психотерапевтичний вплив на особистість	496
В. Франкл. Человек в поисках смысла.....	496
В. Франкл. Основні поняття йоготерапії.....	503
Ф. Е. Василюк. Практическая психология и психологическая практика.....	518

Передмова

Запропоноване видання хрестоматії є навчальним посібником для студентів-практичних психологів з курсу „Психологія особистості”. В хрестоматію включено статті та витримки із статей та монографій, що відображають наукові позиції відомих зарубіжних та радянських вітчизняних психологів, що розробляли той чи інший аспект досліджень психології особистості. Крім того, в тексті хрестоматії включено роботи, що відображають дослідження провідних сучасних українських психологів у газузі психології особистості.

Посібник підготовлений у відповідності до програми курсу „Психологія особистості”, тексти хрестоматії в цілому відображають теми типової програми з дисципліни. При розробці даного видання автори керувалися необхідністю сприяти забезпеченню ефективної самостійної роботи студентів з даної навчальної дисципліни, питома вага якої значно зросла у зв'язку з переходом навчальних закладів України на модульно-рейтингову систему.

Використання матеріалів запропонованої хрестоматії дасть змогу викладачам ефективно організовувати такі форми самостійної роботи студентів як анутовання та конспектування першоджерел. Такі форми роботи спрямовані на забезпечення більш глибокого та свідомого засвоєння інформації з тієї чи іншої теми та проблеми курсу. Самостійне опрацювання першоджерел забезпечує більш ґрунтовне орієнтування студентів у теоретичних позиціях авторів різних психологічних шкіл та концепцій щодо психології особистості, сприяє розвитку психологічного мислення майбутніх фахівців з практичної психології, формуванню сучасних професійних поглядів на особистість та проблеми психологічної допомоги їй.

Укладачі прагнули доповнити існуючі підручники та хрестоматії з психології особистості матеріалами, що відображають погляди сучасних українських психологів на питання сутності особистості, її структури, проблеми її розвитку та становлення та особливостей психологічної допомоги. Очевидно, що обмеженість обсягу навчального посібника, не дозволила представити з належною повнотою роботи інших вчених-дослідників з проблем психології особистості. Представлені в хрестоматії тексти дають можливість оцінити теоретичні позиції різних дослідників, схожість і відмінність їх поглядів щодо інтерпретації деяких психологічних феноменів психології особистості. Укладачі намагалися відобразити широту та різноманітність таких підходів до вивчення проблем особистості у сучасній психологічній науці.

Усвідомлене та творче засвоєння включених в хрестоматію текстів з психології особистості сприятиме розвитку у читачів стійкого інтересу до психологічних знань, професійно-особистісному становленню майбутніх фахівців з практичної психології, забезпеченню професійної виховної спрямованості занять з курсу психології особистості та в цілому підвищенню загальної психологічної культури майбутніх практичних психологів.

Розділ І. Предмет психології особистості. Особистість та її прояви

Сутність поняття особистість у психології. Прояви особистості

Б.Г. Ананьев. Психологическая структура личности и ее становление в процессе индивидуального развития человека

Основные характеристики человека и его развития

Проблема личности, являясь одной из центральных в теоретической и прикладной психологии, выступает как исследование характеристики психических свойств и отношений личности (общая психология личности), индивидуальных особенностей и различий между людьми (дифференциальная психология), межличностных связей, статуса и ролей личности в различных общностях (социальная психология), субъекта общественного поведения и конкретных видов деятельности (все области прикладной психологии). В каждой из этих психологических дисциплин проблема личности включена в определенный контекст и соответствующую систему пограничных для нее проблем, понятий и операций исследования. В общей психологии, помимо характеристик отношений личности, иерархии ее тенденций и мотивов, специальное значение имеет изучение психических свойств как высшей интеграции всех феноменов психического развития человека (психических состояний и процессов, потребностей, психофизиологических функций). В такой плоскости рассматриваемые психологические свойства человека имеют своими источниками более частные феномены, которые не только субординационно связаны с этими высшими уровнями обобщения, но и сами являются их генетическими корнями.

Метаморфозы психического развития - превращение психофизиологических функций и потребностей в психические процессы и состояния; превращение их в психические свойства человека - изучены еще крайне недостаточно по вполне понятной причине новизны и неразработанности генетических методов исследования.

Лишь в процессе длительного и многокачественного индивидуального развития обнаруживаются объективный ход становления нервно-психического аппарата человека, изменение взаимосвязей между всеми его характеристиками, образование и преобразование различного уровня их интеграций, высшей из которых является структура личности (организация и синтез ее свойств).

Генетический метод исследования таких метаморфоз развития, вероятно, потребует множество специальных и частных исследований, прежде чем сможет стать орудием построения научной концепции; объясняющей закономерность становления психических свойств человека.

<...> Избранные для этой цели явления константности восприятия были прослежены методом возрастных срезов на протяжении всех основных стадий

онтогенетической эволюции - от ранних лет до поздней старости. Таким способом было обнаружено, что константность восприятия - специфический индикатор индивидуального развития и вместе с тем стабилизатор сенсорно-перцептивных характеристик, противостоящих инволюционным процессам. В связи с этим выводом пришлось рассмотреть отношение константности восприятия к другим феноменам развития. При этом мы учитывали разнородность и многозначность зависимостей перцептивных процессов от индивидуального развития человека. Восприятие как процесс формирования и функционирования чувственного образа действительности есть сложное сочетание весьма различных образований- функциональных, операционных и мотивационных. К функциональным образованиям относятся сенсорные функции различных модальностей (зрительные, слуховые, тактильные и т.д.), мнемические, психомоторные и тонические, речедвигательные и т.д. Функциональные механизмы восприятия всегда полимодальны и системны; они постепенно и последовательно складываются в процессе накопления и обобщения индивидуального опыта.

Естественно, они определяются научением и способами воспитания функций. Вместе с тем потенциалы и уровни достижения в тренировке этих функций зависят от при родных свойств человека, особенно возрастных и нейродинамических. Достаточно сослаться на общеизвестную зависимость эволюции остроты зрения и слуха, сенсорных полей, глазомера и: восприятия глубины от созревания.

Зависимость темпов и последовательность формирования восприятия величины, формы, цвета от возрастных особенностей развития ребенка в первые годы жизни очевидны. В определенные возрастные периоды роста и созревания корреляции между этими функциями то усиливаются, то ослабляются; изменяют свой знак (из положительных становятся отрицательными) и т.д. Не менее интересны непосредственные зависимости эволюции и инволюции сенсомоторных, мнемических и других функций от процесса старения. Так, отмечается определенная последовательность в ограничении и снижении слуховой чувствительности, начиная с высоких частот, с постепенным переходом к средним и лишь в самые поздние годы - к низким. Имеются данные о возрастных изменениях самой структуры сенсорных полей (особенно полей зрения) в процессе старения. Есть основания полагать, что в этом процессе особенно изменяются мнемические функции, причем эти изменения все более углубляют различия между оперативной и долговременной памятью. Психомоторные функции на всех уровнях, включая микродвижения, изменяются в процессах созревания, зрелостных преобразованиях, старения. В общем возрастные изменения функционального состава восприятия свидетельствуют о действии биологических закономерностей (онтогенеза) и прямом влиянии природных свойств человека на эту сторону перцептивных процессов. Об этом свидетельствуют также влияние типологических свойств нервной системы на уровень чувствительности анализаторных систем, предел их выносливости, скорость и точность

психомоторных реакций, глубину и прочность следов памяти, то есть состояние мнемических функций, и т.д.

Функциональные образования, входящие в структуру перцептивных процессов, в значительной мере определяются такими свойствами индивидуального развития, как возрастные и индивидуально-типические (нейродинамические и др.) особенности.

Обучение и индивидуальный жизненный опыт, как можно предполагать, действуют на эти функциональные образования опосредованно, лишь в соответствии с возрастными и индивидуально-типическими особенностями. Генотипическая обусловленность онтогенетических свойств человека, последовательно развивающихся во времени в ходе развития, составляет основу функциональных механизмов перцептивных процессов. Однако эта основа реально существует лишь во взаимосвязи с накоплением индивидуального опыта посредством образования, дифференцировки и генерализации условных связей, в которых и осуществляется тренировка функций. Эту сторону перцептивных процессов составляют сложные системы перцептивных действий, которые можно назвать операционными механизмами перцептивных процессов. К ним относятся измерительные, соизмерительные, построительные, корректирующие контрольные, тонически регуляторные и другие действия, формирующиеся в процессе практического оперирования с вещами и явлениями - специальными объектами наблюдения. Совмещение афферентно-эфферентных аппаратов и усиление обратных связей составляют одну из основных характеристик операционных механизмов восприятия, складывающихся в процессе накопления индивидуального опыта путем научения и усвоения индивидом общественного опыта.

Каждая из систем перцептивных действий формируется и функционирует определенным порядком, алгоритм которого может быть установлен путем пооперационного анализа. Все известные перцептивные действия возникают вследствие индивидуального развития и жизненного опыта, формируясь в тех или иных рамках научения. Поэтому перцептивные действия не заданы самой организацией анализаторов. Напротив, путем построения оптимальных режимов деятельности наблюдения и отбора наиболее эффективных перцептивных действий можно значительно раздвинуть границы чувственного познания. Поскольку перцептивные действия осуществляются с помощью различных технических и культурных средств (выступающих как орудия и знаки, своего рода усилители функций), постольку эти опосредствованные функции специфичны для операционных механизмов восприятия.

Однако овладение этими средствами требует не только времени, но и определенного уровня функционального развития, когда становится возможным оперирование орудиями и знаками, то есть с формированием у ребенка первичных механизмов устной речи, манипулятивных операций с вещами и овладением стереотипом вертикального положения. Именно на второй-третий год жизни приходится исходный период формирования перцептивных действий; но наиболее важный период относится к более

позднему времени дошкольного детства. Однако те или иные проявления первоначального синкретизма восприятия дают о себе знать до начала систематического научения правилам наблюдения (особенно в связи с научением правилам чтения рисунка и плана словесных описаний ситуации). Несовпадение во времени начальных моментов развития функциональных и операционных механизмов восприятия подтверждается многими экспериментальными данными. Функциональные механизмы в своем первоначальном, очень раннем возникновении (в первые недели постнатальной жизни) реализуют филогенетическую программу и складываются задолго до возникновения операционных механизмов, составляя их внутреннее основание, на котором в процессе научения, воспитания и накопления опыта поведения строится все более усложняющаяся система перцептивных действий, то есть операционные механизмы восприятия. С их образованием вступают в новую фазу развития и функциональные механизмы, так как возможности их прогрессивно возрастают, повышается уровень их системности. В некоторые периоды индивидуального развития, к которым, как можно полагать, относится школьный возраст, юность и зрелость человека, между операционными и функциональными механизмами устанавливается известная соразмерность развития, относительное взаимосоответствие. Принципиально важным для теории восприятия является исследование тех изменений, которыми характеризуется перцептивное развитие в процессе старения. Уже обнаружены многие факты инволюции сенсомоторных и других функций, хотя эта инволюция гетерохронна и характеризуется более ранними сроками для одних, более поздними для других.

Подобные факты давали основание ожидать, что соответственно этой инволюции сенсорных, моторных, мнемических и других функций должна была бы происходить и инволюция перцептивных процессов. Однако многие другие данные свидетельствуют о том, что подобной инволюции противостоят мощные силы индивидуального развития, скрытые и в самих перцептивных процессах. В сфере профессионально-трудового опыта, в том числе научного, технического и художественного, многие факты подтверждают высокую продуктивность и точность наблюдения, несмотря на известное ограничение сенсомоторных функций и замедление скорости реакций. За пределами профессионально-трудового опыта у этих же стареющих, пожилых и престарелых людей легко заметить симптомы инволюции функций. Такое расхождение фактов объясняется тем, что в этих возрастах вновь нарастает и усиливается объективное противоречие между функциональными и операционными механизмами восприятия. Гетерохронной инволюции функциональных механизмов противостоит стабилизированная система перцептивных действий, непосредственно зависящая от деятельности и ее культуры, но технических средств, а не от возраста и других природных свойств субъекта: Если в пожилом и старческом возрасте продолжать и совершенствовать свою деятельность, включающую те или иные операции наблюдения, то явления инволюции перекрываются и компенсируются операционным прогрессом.

Структура перцептивных процессов внутренне противоречива, именно с этим основным противоречием между функциональными и операционными механизмами восприятия в процессе индивидуально-психического развития человека связаны движущие силы этого развития. К этому основному противоречию перцептивного развития присоединяется другое, связанное со всем ходом жизнедеятельности человека и его взаимодействия с окружающим миром. Речь идет о мотивационной стороне перцептивных процессов, определяющей направленность, селективность и напряженность перцептивных актов. Потребность в видении, слышании и других видах чувственной деятельности и возникновение сенсорного голода при невозможности удовлетворения таких потребностей, установки на выделение определенных свойств объекта в ситуации, гностические интересы и т.д. оказывают регулирующее влияние как на функциональные, так и на операционные механизмы.

Это влияние еще недостаточно изучено, но уже известно, что эффекты их различны в отношении обоих видов механизмов. Общее заключается лишь в том, что подкрепление и обусловливание мотивацией обеспечивает необходимый тонус каждого из них.

Предложенный здесь способ анализа перцептивных процессов как совокупности и взаимодействия трех составляющих образований (функциональных, операционных и мотивационных), на наш взгляд, совершенно необходим при рассмотрении связей этих процессов и индивидуального развития, в ходе которого противоречиво изменяется структура этих процессов. Эти изменения строго детерминированы закономерностями онтогенеза и социальной историей личности, ее практической деятельности и могут считаться важными симптомами индивидуально-психического развития человека. В этом смысле и было ранее сказано, что изменения перцептивных процессов могут рассматриваться как индикаторы этого развития. Но перцептивные процессы с их сложной, противоречивой структурой являются не только продуктом индивидуального развития, но и одним из его факторов. Обратное влияние перцептивных процессов на индивидуальное развитие в целом обнаруживается при исследовании каждого из составляющих образований. Известно, что дефекты сенсорного развития (при периферической слепоте, глухоте и слепоглухоте), резко ограничивающие функциональные возможности, не только препятствуют образованию сложных перцептивных систем, но и задерживают нормальный ход онтогенетического развития.

Нарушения психомоторики и кинестезии при периферических двигательных параличах у ребенка приводят к аналогичным результатам. Лишь благодаря социальному, научному и педагогическому процессам были найдены компенсации этих дефектов, к которым относится образование в процессе воспитания новых функциональных систем и активных действий, перцептивных операций, нормализующих общий ход поведения и жизнедеятельности таких детей. При различных мозговых очаговых поражениях, нарушающих функциональные механизмы восприятия, про-

исходит не только расстройство поведения из-за явлений агнозии, апраксии, афазии, дезориентации, но и относительное нарушение жизнедеятельности в целом.

Напротив, специальные методы восстановления нарушенных функций (так называемой восстановительной терапии), или их естественная реституция, влияет не только на их нормализацию, но и на общее состояние здоровья.

Восприятие, как и составляющие его основу ощущения, есть непосредственно чувственное отражение человеком внешнего мира и регулятор взаимодействия человека с предметами и явлениями окружающей среды. Поэтому сенсомоторные и перцептивные процессы составляют основу психического развития человека и важную сторону человеческой жизнедеятельности в целом. Функциональные механизмы восприятия являются одним из факторов; обеспечивающих нормальный ход взаимодействия организма со средой и благосостояние, здоровье индивида.

Операционные механизмы восприятия, с которыми связаны наиболее активные и обобщенные компоненты перцептивных процессов, обеспечивают не только реализацию их функциональных потенциалов, но и необходимые приспособления, противостоящие их ослаблению, нарушению их инволюции. В этом смысле операционные механизмы выступают как фактор стабилизации функций, что особенно важно для сохранения уровня жизнедеятельности и долголетия. Что касается мотивации восприятия, то она является фактором индивидуального развития в четырех направлениях: органическом, гностическом, этическом и эстетическом.

Органическое направление связано с обслуживанием основных безусловных рефлексов на сохранение постоянства вещества и внутренней среды, оборонительно защитных, размножения и родительских функций, рефлексов на экологические стимулы и т.д. Это направление мотивации общо для животных и человека, а остальные специфичны только для человека.

Благодаря историческому развитию познания (в единстве его чувственной и логической сторон) потребность в знании и методах, с помощью которых оно образуется, является одной из основных духовных потребностей индивида: эта гностическая мотивация влияет на различные уровни жизни человека, и его перцептивные свойства. От элементарных ориентировочно-исследовательских реакций до сложнейших, видов любознательности, познавательных интересов.

Этическая мотивация выражает потребность человека в людях и социальных связях; она возникает и развивается в процессе общения, отражая нравственные условия жизни индивида. Эстетическая мотивация, вероятно, строится на основе взаимодействия гностических и этических мотивов и представляет собой наиболее сложный вид восприятия как наслаждения эстетическими свойствами объективной действительности. Существует известная последовательность формирования и развертывания этой разнородной цепи мотивов (от органических до эстетических). Индивидуальное развитие основано, конечно, не на одиночном мотиве, а это цепь мотивации, являющаяся важным образованием в перцептивном развитии человека. Само

собой разумеется, расчленение единой структуры перцептивного процесса на функциональные и операционные механизмы с различными направлениями мотивации относительно и условно. Такое расчленение имеет смысл именно для выяснения взаимосвязей между перцептивными процессами и индивидуальным развитием. Мы показали целесообразность постановки этой проблемы восприятия как продукта и вместе с тем фактора индивидуального развития. Принципиально такой же подход осуществим в отношении других основных психических процессов. Среди психофизиологических функций фундаментальное положение занимают мнемические - запечатление, сохранение и репродуктивное функционирование следовых образований индивидуального опыта. Новейшие исследования убедительно показали существование этих функций на различных уровнях (от поведенческого до нейронного, возможно даже молекулярного). Вместе с тем экспериментальная психология на протяжении ряда десятилетий занималась такими явлениями мнемической деятельности, которые никак не могли быть сведены к мнемическим функциям. К этим явлениям относятся, например, разнообразные средства и приемы заучивания, с помощью которых строится произвольное запоминание, следовательно, произвольное воспроизведение. Разностороннее изучение явления реконструкции в сохранении и репродуктивной деятельности, равно как и припоминания режимов и правил воспроизведения, обнаружило участие во всех процессах памяти специализированных операций, носящих иногда название мнемотехнических.

Не менее примечательна зависимость эффектов сохранения и воспроизведения от установки на сохранение и последующее использование заученного материала, напряжения познавательных и других потребностей, в общей мотивации поведения. На более высоком уровне интеллектуальной деятельности интересы, убеждения, идеи - разнообразные фильтры и результаты определяют ход развития мнемических функций и операций.

Есть, следовательно, все основания распространить сформулированные нами положения о тройном составе психического процесса (функциональном, операционном и мотивационном) и на область памяти. Это положение оказывается полезным при ознакомлении с действительно весьма разнородными явлениями в онтогенетической эволюции феноменов памяти. Можно предположить, что эта разнородность объясняется неравномерным становлением и различным генезисом функциональных, операционных и мотивационных механизмов памяти.

Еще Г. Эббингауз сформулировал положение о трехфазной характеристике онтогенеза памяти: постепенный прогресс до 25 лет, затем стабилизация уровня функций с 25 по 50 лет и, наконец, инволюция и регресс памяти, специально изученный Рибо и его последователями. Некоторые из исследователей шли дальше Эббингауза и полагали, что прекращение прогресса, памяти есть вместе с тем начало ее регресса. В современной психологии накоплен огромный экспериментальный материал, который позволяет значительно более дифференциально решать вопрос, Не отождествляя все процессы памяти и не сводя их к мнемическому эффекту пластичности

нервного субстрата в начальные периоды онтогенеза. Проблема самовоспитания и культуры памяти взрослых, анализ жалоб и субъективных показаний об ослаблении процессов памяти не только в пожилом и среднем, но даже и в молодом возрасте изучены в психологии недостаточно, причем главным образом не в связи с обучением и самообразованием взрослых.

Процессы памяти разнородны, и различие экспериментальных данных объясняется именно этой разнородностью. Прежде всего приведем факты, свидетельствующие о действительном снижении некоторых процессов памяти за период с 0 до 50 лет, то есть до интенсивного старения. Раньше всего это происходит с образной памятью, причем ослабление и полное исчезновение так называемой эйдетической памяти обнаруживаются к подростковому возрасту.

По данным Джонса Конрада, снижение ассоциативной памяти начинается с 20 лет и отчетливо ускоряется после 45. Конкретная память за период с 30 до 50 лет снижается, согласно Вигасу, на 30-35%. По мнению С. Пако, не очень обоснованному, логическая память снижается на 35-40% в период между 20-50 годами. Однако, сопоставляя материалы опытов в связи с образовательным уровнем испытуемых, Пако признает, что в отношении некоторых функций памяти менее образованные молодые люди как бы находятся на уровне более образованных пожилых людей. Эти функции, конечно, представляют для нас наибольший интерес. Одной из них является так называемая непосредственная память, оцениваемая в опытах Майльса количеством букв, правильно замененных в течение пяти минут. Непосредственное воспроизведение таких действий и элементов опыта имеет обратное значение для регуляции поведения и трудовой деятельности и определяется как оперативная память. Возрастные изменения этого вида памяти весьма примечательны. По Майльсу, в 10-17 лет количество букв, правильно и срочно законторованных, равно 60, а в 18-29 лет это число возрастает до 76. Рост объема оперативной памяти продолжается и в последующий возрастной период: с 30 до 49 лет эта величина достигает 80 элементов. Зато сразу же после этого в группе людей 50-69 лет объем непосредственной памяти снижается до 51.

<...> Между тем у старых людей, хотя возможны и исключения, встречаются подобные явления. Память на числа оказалась совершенно несравнимой. Такая задача была непосильной для старых. Забывания числового материала наступали у них уже на вторые сутки. То же самое с заучиванием бессмысленных слогов и с моторной памятью на последовательность движений. Между тем, у лиц 25-33-летнего возраста полного забывания числа, последовательности движений, бессмысленных слогов так и не наступало до конца экспериментального срока (60 дней).

Все эти факты позволяют думать, что представление о ранней инволюции памяти у взрослых людей не соответствует действительным потенциалам если не всех, то многих и потому важных процессов памяти. Здесь действует та же закономерность, что и в перцептивных процессах: формируется и достигает наивысшего уровня в молодом и среднем возрасте общая система памяти, на базе которой начинает развиваться специализированная система

закрепления и воспроизведения опыта и знаний, необходимых для данной практической деятельности.

В теории интеллекта в общем тоже констатированы большинством исследователей относительно ранние сроки появления оптимумов функционального развития и постепенное снижение с возрастом функциональной работоспособности мышления, памяти и произвольного внимания.

<...> Наиболее представительные возрастные характеристики взрослых людей получены Д. Векслером, по которому эволюция интеллектуального развития охватывает значительный период с 19 по 30 лет. Пики некоторых функций, например лексических, достигают максимума в 40 лет (10,5 по сравнению с 17 годами, когда эта функция оценивается в 8,4). Другие функции снижаются после 30 лет, такое снижение характерно для интеллектуальных функций, связанных скорее не с речью, а с моторикой. При суммарном сопоставлении данных юношеского (18-19 лет) и молодого (25-34 года) возраста более высокие показатели интеллектуальных функций обнаруживаются в молодом возрасте, что расходится с мнением большинства авторов о юношеском оптимуме функционального развития интеллекта. Однако такое расхождение поучительно: оно вновь ставит нас, на этот раз в области интеллекта, перед фактом гетерохронности функционального развития в зависимости от различных условий. По отношению к интеллектуальным функциям такими условиями являются: речевая или “моторная” прикладная форма умственной деятельности, образование и обученность, сформированность умственных операций, перенос опыта, познавательные интересы (мотивация) и т. д.

Наиболее обстоятельно изучена зависимость интеллектуальных функций от словесного и моторного научений. Моторное научение, весьма успешное в детстве и в ранние периоды зрелости, оказывается малоэффективным в поздние периоды. Словесное научение, напротив, приобретает, более эффективный характер по мере индивидуального развития и может применяться в более поздние периоды зрелости, что, очевидно, связано с возрастающей мощностью второй сигнальной системы. Особенно важна качественная сторона вербального научения: преобразования самой структуры речи - лексической и грамматической, специально изучавшееся Е. Харке. Сопоставление в этом исследовании учащихся 12, 18 и 30-летнего возраста дало возможность выявить прогресс структуры у взрослых сравнительно с подростками и детьми. Одним из проявлений этого прогресса является переход от простого предложения к сложно распространенному с двумя-четырьмя членами, с чем Е. Харке связывает возросшие возможности речемыслительной деятельности человека в зрелом возрасте.

<...> В общем сравнительно с подростковым и со старческим возрастом люди в молодой и средней фазах зрелости обнаруживают наиболее высокие реакции переключения и перестройки ранее усвоенных словесных связей.

Имеются многие факты, свидетельствующие о гетерохронности эволюции и инволюции интеллектуальных функций, подобно тому как

гетерохронны сенсорно-перцептивные сдвиги. Вследствие этого представления о пике, или оптимуме, в какой-либо один период для всех функций оказываются искусственными.

<...> Эти важнейшие приобретения исторической природы человека становятся решающим фактором онтогенетической эволюции человека. Не менее важным фактором этой эволюции является сенсбилизация функций в процессе практической, (трудовой) деятельности человека. Совокупное развитие этих факторов определяет двухфазный характер одних и тех же психофизиологических функций человека.

На первой из них происходят общий, фронтальный прогресс функций в ходе созревания и в ранние эволюционные изменения зрелости (в юности, молодости и начале среднего возраста). В этой зоне обычно и располагается пик той или иной функции в самом общем (еще неспециализированном) состоянии.

На второй фазе эволюции тех же функций совершается их специализация применительно к определенным объектам, операциям деятельности и более или менее значительным по масштабам сферам жизни. Эта вторая фаза наступает только на наиболее высоком уровне функциональных достижений в первой фазе и “накладывается” на нее. Пик функционального развития достигается в более поздние периоды зрелости, причем не исключено, что оптимум специализированных функций может совпадать с начавшейся инволюцией общих свойств этих же функций, что еще характерно для развития речемыслительных функций и процессов, составляющих механизм, а вместе с тем и основной продукт теоретической деятельности, или интеллектуальный регулятор практической деятельности.

Двухфазное развитие психофизиологической эволюции человека - проявление единства человека как индивида и личности - субъекта деятельности.

Длительность второй фазы определяется степенью активности человека как субъекта и личности, продуктивностью его труда и общественной значимостью его вклада в общий фонд материальных и духовных ценностей общества.

Вариабельность каждой из фаз, особенно второй, ее нижнего и верхнего пределов определяется, однако, не ходом онтогенетической эволюции человека, а его жизненным путем в конкретных условиях исторической эпохи.

Старты основных видов деятельности и специальных способностей определяются в периоде поздней юности и ранней взрослости, к которой относится становление основного ансамбля социальных ролей и статусов личности.

<...> Существование высших, - то есть интеллектуальных, вербально-логических функций в собственном смысле слова подтверждается современной нейропсихологией. Особенно интересны сравнительно вербальные данные, в частности сопоставления детского, взрослого, старческого интеллекта; при этом сопоставлении обнаруживается ослабление речемыслительных функций при сохранении и прогрессе операционных механизмов мышления в пожилом

историческом возрасте. Операционные механизмы и здесь, подобно мнемической и перцептивной деятельности, оказывают сопротивление инволюционным процессам. Сенсорно-перцептивные, мнемические; вербально-логические процессы, следовательно, сложные образования, в которых взаимодействуют функциональные, операционные и мотивационные механизмы, относящиеся к различным классам характеристик человека. Эти характеристики лишь относительно обособлены друг от друга, но при всей их взаимосвязи нельзя не учитывать различные источники этих механизмов.

Функциональные механизмы связаны с определенными структурами и являются эффектами тех или иных нейродинамических свойств, генерируемых этими структурами. Иначе говоря, функциональные механизмы могут быть поняты лишь в связи с основными характеристиками человека как индивида. Поэтому эти функциональные механизмы детерминированы онтогенетической эволюцией и природной организацией человеческого индивида. Мы имеем много данных в пользу положения о подверженности психофизиологических функций непосредственным влияниям факторов возраста (роста и созревания, зрелостных преобразований, старения и старости), нейродинамических и конституциональных особенностей человека. Все эти факторы, напротив, не оказывают какого-либо прямого влияния на операционные механизмы, складывающиеся в процессе той или иной деятельности самого человека (теоретической и практической).

Тренировка психофизиологических функций в процессе деятельности и образование тех или иных систем временных связей еще недостаточны для развития операционных механизмов. Они строятся по определенным правилам процедур, исторически сложившимся в социальном развитии человека, образуя тот или иной порядок взаимосвязанных действий с определенными орудиями или знаковыми системами, то есть средствами техники и культуры. Именно эта опосредованность социальными, техническими и культурным и компонентами деятельности характеризует операционные механизмы перцептивные и мнемические действия, логические и грамматические операции).

Операционные механизмы не содержатся в самом мозге - субстрате сознания, они усваиваются индивидом в процессе воспитания, образования, в общей его социализации, и носят конкретно-исторический характер. В зависимости от уровня техники и культуры, накопленного трудового опыта и мастерства складывается тот или иной операционный механизм конкретной человеческой деятельности (с ее определенным предметом и орудиями труда, технологией и организацией).

Иначе говоря, операционные механизмы относятся к характеристикам человека как субъекта деятельности.

Наконец, мотивационные механизмы, включающие все уровни мотивации (от органических потребностей до ценностных ориентаций) относятся к характеристикам человека как индивида и личности.

Подобное строение психических процессов обнаруживается не только в гностических, интеллектуальных, но и в эмоционально-волевых.

Тонические психофизиологические функции, связанные с метаболическими и эндогенными процессами жизнедеятельности, генерируемые кортико-ретикулярными аппаратами, включаются в сложные системы общественного поведения с их символикой, правилами и моральными нормами, отношениями, регулируемые правом и моралью. Эти системы целенаправленных и ценностно-ориентированных поступков представляют собой своеобразный операционный механизм эмоционально-волевых процессов.

Мотивационный механизм этих процессов разворачивается на уровне нравственных и эстетических чувствований, идеалов и вкусов.

В каждом из психических процессов, как можно думать, представлены проекции всех основных характеристик человека как индивида, личности и субъекта деятельности.

Объединение психических процессов в сложные ансамбли - психические состояния и свойства, надо думать, способствует образованию этих более высоких уровней интеграции благодаря взаимосвязи основных характеристик человека, его *целостности* и *единства*.

Структура личности имеет своим генетическим источником длительные и разнообразные метаморфозы психических феноменов, особенно их интеграцию по рассмотренному нами типу. В этом смысле структура личности - продукт индивидуально психического развития, которая выступает в трех планах: *онтогенетической эволюции психофизиологических функций, становления деятельности и истории развития человека как субъекта труда, познания и общения, наконец, как жизненного пути человека - истории личности*. Вместе с тем структура личности, сложившаяся в процессе индивидуального развития человека, сама детерминирует направление, степень изменения и уровень развития всех феноменов психического развития. С.Л. Рубинштейн именно в этой структуре личности, в комплексе личностных свойств усматривал те внутренние условия, через которые действуют те или иные внешние факторы.

Промежуточные переменные, между ситуацией и поведенческой реакцией на нее образуются из взаимодействия основных характеристик человека, характером которых является структура личности. <...>

Поэтому мы ограничиваемся здесь схематическим описанием этих характеристик, которые образуют структуру человека как индивида, личности и субъекта деятельности.

Характеристики человека как индивида

Имеются основания для выделения двух основных классов индивидуальных свойств: 1) *возрастно-половых* и 2) *индивидуально-типических*. В первый из них входят возрастные свойства, последовательно разворачивающиеся в процессе становления индивида (стадии онтогенетической эволюции) и *половой диморфизм*, интенсивность которого соответствует онтогенетическим стадиям. Во второй класс входят *конституциональные особенности* (телосложение и биохимическая индивидуальность), *нейродинамические свойства мозга, особенности функциональной геометрии* больших полушарий

(симметрии - асимметрии функционирования парных рецепторов и эффекторов). Все эти свойства являются первичными и существуют на всех уровнях, включая клеточный и молекулярный (за исключением иейродинамических и билатеральных свойств органного и организменного уровней).

Взаимодействие возрастно-половых и индивидуально-типических свойств определяет динамику *психофизиологических функций* (сенсорных, мнемических, вербально-логических и т.д.) и *структуру органических потребностей*.

Эти свойства индивида можно назвать вторичными, производными эффектами основных параметров индивида. Есть основания предполагать, что высшая интеграция всех этих свойств представлена в *темпераменте*, с одной стороны, и *задатках* - с другой.

Основная форма развития всех этих свойств - онтогенетическая эволюция, осуществляющаяся по определенной филогенетической программе, но постоянно модифицирующаяся все возрастающими под влиянием социальной истории человечества диапазонами возрастной и индивидуальной изменчивости. По мере развертывания самих онтогенетических стадий усиливается фактор индивидуальной изменчивости, что связано с активным воздействием социальных свойств личности на структурно-динамические особенности индивида, являющиеся их генетическими источниками.

Характеристики человека как личности

Исходным моментом структурно-динамических свойств личности является ее *статус* в обществе (экономические, политические и правовые, идеологические и т.д. положения в обществе), равно как статус общности, и которой складывалась и формировалась данная личность. На основе статуса и в постоянной взаимосвязи с ним строятся системы: а) *общественных функций-ролей* и б) *целей и ценностных ориентаций*.

Можно сказать, что статус, роли и ценностные ориентации образуют первичный класс *личностных свойств*, интегрируемых *определенной структурой личности*. Эти личностные характеристики определяют особенности *мотивации поведения* структуру *общественного* поведения, составляющих как бы второй ряд личностных свойств. Высшим интегрированным эффектом взаимодействия первичных и вторичных личностных свойств является *характер* человека, с одной стороны, *склонности* - с другой. Основная форма развития личностных свойств человека - жизненный путь человека в обществе, его социальная биография.

Основные характеристики человека как субъекта деятельности

Исходными характеристиками человека в этой сфере развития являются сознание (как отражение объективной деятельности) и деятельность (как преобразование действительности). Человек как субъект практической деятельности характеризуется не только его собственными свойствами, но и теми техническими средствами труда, которые выступают своего рода усилителями, ускорителями и преобразователями его функций. Как субъект теоретической деятельности человек в такой же мере характеризуется

знаниями и умениями, связанными с оперированием специфическими знаковыми системами.

Высшей интеграцией субъектных свойств является творчество, а наиболее обобщенными эффектами (а вместе с тем потенциалами) - способности и талант.

Основными формами развития субъектных свойств человека являются подготовка, старт, кульминация и финиш, в общем история производственной деятельности человека в обществе.

Разумеется, разделение человеческих свойств на индивидуальные, личностные и субъектные относительно, так как они суть характеристики человека как целого, являющегося одновременно природным и общественным существом. Ядро этого целого – структура личности, в которой пересекаются (обобщаются) важнейшие свойства не только личности, но также индивида и субъекта.

Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания. Москва-Воронеж, 1996

А.Н. Леонтьев. Деятельность и личность

1. Личность как предмет психологического исследования

<...> Изучение личности как момента деятельности и ее продукта составляет специальную, хотя и не *отдельную*, психологическую проблему. Проблема эта является одной из самых сложных. Серьезные трудности возникают уже при попытках выяснить, какая реальность описывается в научной психологии термином "личность".

Личность является не только предметом психологии, но и предметом философского, общественно-исторического познания; наконец, на определенном уровне анализа личность выступает со стороны своих природных, биологических особенностей как предмет антропологии, соматологии и генетики человека. Интуитивно мы достаточно хорошо знаем, в чем состоят здесь различия. Тем не менее в психологических теориях личности постоянно возникают грубые смешения и неоправданные противопоставления этих подходов к исследованию личности.

Лишь немногие общие положения о личности принимаются, с теми или иными оговорками, всеми авторами. Одно из них состоит в том, что личность представляет собой некое неповторимое единство, некую целостность. Другое положение заключается в признании за личностью роли высшей интегрирующей инстанции, управляющей психическими процессами (Джемс называл личность "хозяйном" психических функций, Г. Олпорт - "определителем поведений и мыслей"). Однако попытки дальнейшей интерпретации этих положений привели в психологии к ряду ложных идей, мистифицирующих проблему личности.

Прежде всего это идея, противопоставляющая "личностную психологию" психологии, изучающей конкретные процессы (психические функции). Одна из попыток преодолеть это противопоставление выражается в

требовании сделать личность "исходным пунктом объяснения любых психических явлений", "центром, исходя из которого только и можно решать все проблемы психологии", так что необходимость в специальном разделе психологии - психологии личности - отпадает <...> С этим требованием можно согласиться,- но лишь в том случае, если видеть в нем лишь выражение некоей весьма общей мысли, отвлекающейся от конкретных задач и методов психологического исследования. Несмотря на всю убедительность старого афоризма о том, что "мыслит не мышление, а человек", это требование является методологически наивным по той простой причине, что субъект до аналитического изучения его высших жизненных проявлений неизбежно выступает либо как абстрактная, "ненаполненная" целостность, либо как метапсихологическое "я" (personae), обладающее изначально заложенными в нем диспозициями или целями. Последнее, как известно, постулируется всеми персоналистическими теориями. При этом безразлично, рассматривается ли личность с биологизаторских, органических позиций или как чисто духовное начало, или, наконец, как некая "психофизиологическая нейтральность<...>

Впрочем, требование "личностного подхода" в психологии иногда понимается в том смысле, что при изучении отдельных психологических процессов внимание исследователя должно быть прежде всего сосредоточено на индивидуальных особенностях. Но это отнюдь не решает проблемы, так как *a priori* мы не можем судить о том, какие из этих особенностей характеризуют личность, а какие - нет. Входят ли в психологическую характеристику личности, например, скорость реакций человека, объем его памяти или умение печатать на машинке?

Один из способов обойти этот капитальный вопрос психологической теории состоит в том, что под понятием личности разумеется человек в его эмпирической тотальности. Психология личности превращается, таким образом, в особого рода антропологию, включающую в себя все - от исследования особенностей обменных процессов до исследования индивидуальных различий в отдельных психических функциях. <...>

Конечно, комплексный подход к человеку является не только возможным, но и необходимым. Комплексное изучение человека ("человеческого фактора") приобрело сейчас первостепенное значение, но именно это обстоятельство и выдвигает психологическую проблему личности как особую. Ведь никакая система знаний о тотальном объекте не дает нам его действительного понимания, если в ней отсутствует одна из существенных специфических его характеристик. Так обстоит дело и с изучением человека: психологическое исследование его как личности отнюдь не может быть возмещено комплексом сопоставляемых между собой морфологических, физиологических и отдельных функционально-психологических данных. Растворяясь в них, она в конечном счете оказывается редуцированной либо к биологическим, либо к абстрактно-социологическим, культурологическим представлениям о человеке.

Настоящим камнем преткновения в исследовании личности до сих пор остается вопрос о соотношении общей и дифференциальной психологии.

Большинство авторов избирает дифференциально-психологическое направление. Беря свое начало от Гальтона и Спирмена, направление это вначале ограничивалось исследованием умственных способностей, впоследствии оно охватило изучение личности в целом. Уже Спирмен распространил идею факторов на особенности воли и эффективности, выделив наряду с общим фактором "g" фактор "w"...<...> Дальнейшие шаги были сделаны Кеттелом, предложившим многомерную и иерархическую модель факторов (черт) личности, среди которых рассматриваются такие, как эмоциональная стабильность, экспансивность, самоуверенность... <...> Метод исследования, развиваемый этим направлением, состоит, как известно, в изучении статистических связей между отдельными чертами личности (ее свойствами, способностями или поведением), выявляемыми посредством их тестирования. Устанавливаемые корреляционные связи между ними и служат основанием для выделения гипотетических факторов и "суперфакторов", которые обуславливают эти связи. Таковы, например, факторы интроверзии и нейротизма, образующие, по Айзенку, вершину факторной иерархической структуры, которая отождествляется им с психологическим типом личности. <...> Таким образом, за понятием личности выступает некое "общее", которое выделяется посредством тех или иных процедур статистической обработки количественно выраженных признаков, отбираемых по статистическим же критериям. Поэтому, несмотря на то, что в основе характеристики этого "общего" лежат эмпирические данные, оно все же остается, по существу, метапсихологическим, не нуждающимся в психологическом объяснении. Если попытки его объяснения и предпринимаются, то они идут по линии поиска соответствующих морфофизиологических коррелятов (типы высшей нервной деятельности Павлова, конституции Кречмера-Шелдона, переменные Айзенка), что возвращает нас к органистическим теориям.

Характерный для этого направления эмпиризм, собственно, и не может дать большего. Изучение корреляций и факторный анализ имеют дело с вариациями признаков, которые выделяются лишь постольку, поскольку они выражаются в доступных измерению индивидуальных или групповых различиях. Соответствующие количественные данные - будут ли они относиться к скорости реакции, к строению скелета, особенностям вегетативной сферы или к числу и характеру образцов, продуцируемых испытуемыми при рассматривании чернильных пятен,- подвергаются обработке безотносительно к тому, в каком отношении находятся измеренные признаки к особенностям, существенно характеризующим человеческую личность.

Сказанное, конечно, вовсе не значит, что применение в психологии личности метода корреляций вообще невозможно. Речь идет о другом: о том, что сам по себе метод корреляции эмпирического набора индивидуальных свойств является для психологического раскрытия личности еще недостаточным, так как выделение этих свойств нуждается в основаниях, которые не могут быть извлечены из них самих.

Задача найти эти основания возникает, как только мы отказываемся от понимания личности как некой целостности, охватывающей совокупность всех

особенностей человека - "от политических взглядов до переваривания пищи" <...>

Из факта множественности свойств и особенностей человека вовсе не следует, что психологическая теория личности должна стремиться к глобальному их охвату. Ведь человек как эмпирическая целостность проявляет свои свойства во всех формах взаимодействия, в которые он вовлечен. Падая из окна многоэтажного дома, он конечно же обнаружит свойства, присущие ему как физическому телу, обладающему массой, объемом и т.д.; возможно, что, ударившись о мостовую, он получит увечья или погибнет, и в этом тоже проявятся его свойства, а именно свойства его морфологии. Никому, однако, не придет в голову включать подобные свойства в характеристику личности, сколь бы статистически надежно ни были установлены связи между весом тела или индивидуальными особенностями скелета и, скажем, памятью на цифры... <...>

Когда в повседневной жизни мы даем характеристику личности человека, то мы без особых колебаний включаем в нее такие черты, как, например, силу воли ("сильная личность", "слабохарактерный человек"), отношение к людям ("доброжелательный", "равнодушный") и т.п., но обычно не относим к числу личностных такие особенности, как, например, разрез глаз или умение считать на счетах; мы делаем это, не пользуясь никаким разумным критерием для различения "личностных" и "не-личностных" особенностей. Если идти путем перебора и сопоставления отдельных психологических и иных особенностей, то такой критерий вообще не может быть найден. Дело в том, что одни и те же особенности человека могут стоять в разном отношении к его личности. В одном случае они выступают как безразличные, в другом - те же особенности существенно входят в ее характеристику.

Последнее обстоятельство делает особенно очевидным то, что вопреки широко распространенным взглядам никакое эмпирическое дифференциальное исследование не способно дать решения психологической проблемы личности; что, напротив, само дифференциальное исследование возможно только на основе общепсихологической теории личности. Фактически именно так и обстоит дело: за любым дифференциально-психологическим исследованием личности тестологическим или клиническим - всегда лежит та или иная, явно или неявно выраженная, общетеоретическая концепция.

Несмотря на кажущуюся пестроту и даже взаимную непримиримость современных психологических теорий личности, большинство из них сохраняет характерную для домарксистской и немарксистской психологии диадическую схему анализа, о несостоятельности которой я уже говорил. Теперь эта схема выступает в новом обличий - в виде теории двух факторов формирования личности: *наследственности* и *среды*. Какую бы особенность человека мы ни взяли, она объясняется, согласно этой теории, с одной стороны, действием наследственности (заложеными в генотипе инстинктами, влечениями, способностями или даже априорными категориями), а с другой - влиянием внешней среды (природной и социальной - языка, культуры, обучения и т.д.). С

точки зрения здравого рассудка другого объяснения, собственно, и нельзя предложить ...<...>

Кажущаяся непреодолимость теории двух факторов приводит к тому, что споры ведутся главным образом вокруг вопроса о значении каждого из этих факторов: одни настаивают на том, что главной детерминантой является наследственность и что внешняя среда, социальные воздействия обуславливают лишь возможности и формы проявления той программы, с которой родится человек; другие выводят важнейшие особенности личности непосредственно из особенностей социальной среды, из "социокультурных матриц". Однако, при всем различии идейного и политического смысла высказываемых взглядов, все они сохраняют позицию двойной детерминации личности, так как просто игнорировать один из факторов, о которых идет речь, значило бы идти против эмпирически доказуемого влияния обоих. Теория двух факторов в этой, так сказать, обнаженной ее форме не заслуживала бы внимания, если бы ей не приписывали иногда "диалектичности". Человек, читаем мы в уже цитированной книге, является диалектическим единством природного и общественного. "Все в нем, будучи производным двух факторов (социального и биологического), должно нести печать их на себе, только одно в большей, а другое в меньшей степени, в зависимости от содержания психического явления <...>

Взгляды на соотношение биологического и социального факторов как на простое их скрещивание или делящие психику человека на сосуществующие эндосферу и экзосферу, уступили свое место более сложным представлениям. Они возникли в связи с тем, что движение анализа как бы обернулось: главной стала проблема внутренней структуры самой личности, образующие ее уровни, их соотношения. Так, в частности, возникло представление о характеризующем личность соотношении сознательного и бессознательного, развитое З. Фрейдом. Выделенное им "либидо" представляет собой не только биоэнергетический источник активности, но и особую инстанцию в личности - "оно" (*id*), противостоящую "я" (*ego*) и "сверх-я" (*super-ego*); генетические и функциональные связи между этими инстанциями, осуществляемые посредством специальных механизмов (вытеснения, цензуры, символизации, сублимации), и образуют структуру личности.

<...> Другое направление, в котором развивался подход к личности со стороны ее внутреннего строения, представлено культурно-антропологическими концепциями. Отправными для них явились этнологические данные, которые показали, что существенные психологические особенности определяются различиями не человеческой природы, а человеческой культуры; что, соответственно, система личности есть не что иное, как индивидуализированная система культуры, в которую включается человек в процессе его "аккультуризации". Нужно сказать, что в этой связи приводится множество наблюдений, начиная с известных работ М. Мид, которая показала, например, что даже такое устойчивое явление, как психологический кризис в подростковом возрасте, не может быть объяснено

наступлением полового созревания, так как в некоторых культурах этого кризиса не существует. <...>

Аргументы черпаются также из обследований лиц, внезапно перемещенных в новое культурное окружение, и, наконец, из экспериментальных исследований таких специальных явлений, как влияние преобладающих в данной культуре объектов на исход борьбы зрительных полей и т.п. <...>

Для психологии значение культурно-антропологических интерпретаций личности является, однако, иллюзорным: они неизбежно ведут к антипсихологизму. Уже в 40-х годах Линтон указывал на возникающую здесь трудность, которая состоит в том, что культура реально существует лишь в своей концептуализированной форме как обобщенный "конструкт". Ее носители - это, конечно, конкретные люди, каждый из которых частично ее усваивает; в них она персонифицируется и индивидуализируется, но при этом она образует не личностное в человеке, а то, что, напротив, является в нем безличным, как, например, общий язык, знания, распространенные в данной социальной среде предрассудки, моды и т.д. <...> Поэтому для психологии личности значение обобщенного понятия (construct) культуры является, по выражению Олпорта, "обманчивым" <...>

Психолога интересует индивид как личность, а личность - это не просто сколок, частичная персонификация той или иной культуры. Культура, хотя она и существует в своих персонификациях, составляет предмет истории, социологии, а не психологии.

Культурологические теории вводят в этой связи различие собственно личности как продукта индивидуальной адаптации к внешним ситуациям и ее общей "базы", или *архетипа*, который проявляется у человека с детства под влиянием черт, свойственных данной расе, этнической группе, национальности, социальному классу. Введение этого различия, однако, ничего не решает, потому что образование архетипа само нуждается в дальнейшем объяснении и допускает различные интерпретации, в частности психоаналитические. При этом общая "двухфакторная" схема остается, хотя и в несколько трансформированном виде. Понятие генотипа (наследственности) теперь осложняется введением понятия базовой личности, архетипа, или первичных установок, а понятие внешней среды - введением понятий *ситуации* и *роли*. Последнее и стало сейчас чуть ли не центральным в социальной психологии личности.

По широко распространенному определению, "роль" - это программа, которая отвечает ожидаемому поведению человека, занимающего определенное место в структуре той или иной социальной группы, это структурированный способ его участия в жизни общества. Личность и представляет собой не что иное, как систему усвоенных (интернализированных) "ролей". В социальной группе, которая образует семью, это "роль" сына, отца и т.д.; на работе - "роль", скажем, врача или учителя. В неопределенных ситуациях "роль" тоже возникает, только в этом случае в "роли" гораздо больше проявляются черты архетипа и индивидуально приобретенного опыта. Каждый из нас, разумеется,

принимает на себя те или иные социальные (например, профессиональные) функции и в этом смысле - "роли". Однако идея прямого сведения личности к совокупности "ролей", которые исполняет человек, является - несмотря на всевозможные оговорки адептов этой идеи - одной из самых чудовищных. Конечно, ребенок усваивает то, как он должен вести себя с мамой, скажем, что ее нужно слушаться, и он слушается, но можно ли сказать, что при этом он играет *роль* сына или дочери? Столь же нелепо говорить, например, о "роли" полярного исследователя, "акцептированной" Нансеном: для него это не "роль", а миссия. Иногда человек действительно разыгрывает ту или иную роль, но она все же остается для него только "ролью", независимо от того, насколько она интернализирована. "Роль" - не личность, а, скорее, изображение, за которым она скрывается. Если воспользоваться терминологией П. Жане, понятие роли соотносительно не понятию личности (*personnalite*), а понятию персонажа (*personnage*) ... <...>

Важнейшими возражениями против "ролевых" теорий являются не те, которые идут по линии критики того или иного понимания места, отводимого ролям в структуре личности, а те, которые направлены против самой идеи, связывающей личность с запрограммированным поведением (Гандерсон), даже если программа поведения предусматривает ее самоизменение и создание новых программ и подпрограмм <...> Что бы вы сказали, спрашивает цитируемый автор, если бы узнали, что "она" лишь искусно играла перед вами роль?

Судьба концепции ролей та же, что и других "социологических", культур-антропологических концепций, остающихся в плену теории двух факторов: чтобы спасти психологическое в личности, она вынуждена апеллировать к темпераменту и способностям, заложенным в генотипе индивида, и мы снова возвращаемся к ложному вопросу о том, что является главным - генотипические особенности человека или воздействия социальной среды. Более того, нас предупреждают об опасности любой односторонности. Лучше всего, говорят нам, сохранять в решении этой проблемы "разумное равновесие" <...>

Итак, на деле методологическая премудрость этих концепций сводится к формуле вульгарного эклектизма: "и то и другое", "с одной стороны, с другой стороны". С позиций сей премудрости свершается суд в над психологами-марксистами: они-де повинны (вместе с защитниками культурологии) в недооценке *внутреннего* в личности, ее "внутренней структуры" <...> В числе направлений, характеризующихся социологическим редукционизмом, указывает советскую психологию и Ж. Пиаже ... <...>

Понятно, что высказывания такого рода могут возникнуть только в результате бессмысленных попыток уложить взгляды марксизма на личность в глубоко чуждые им концептуальные схемы. Дело вовсе не в том, чтобы констатировать, что человек есть *и* природное, *и* общественное существо. Это бесспорное положение указывает лишь на разные системные качества, проявляемые человеком, и ничего еще не говорит о сущности его личности, о том, что ее порождает. А в этом как раз и заключается научная задача. Задача

эта требует понять личность как психологическое новообразование, которое формируется в жизненных отношениях индивида, в результате преобразования его деятельности. Но для этого необходимо с порога отбросить представление о личности как о продукте совокупного действия разных сил, из которых одна скрыта, как в мешке, "за поверхностью кожи" человека (что бы в этот мешок ни сваливали), а другая лежит во внешней среде (как бы мы эту силу ни трактовали - как силу воздействия стимульных ситуаций, культурных матриц или социальных "экспектаций"). Ведь никакое развитие непосредственно не выводимо из того, что составляет лишь необходимые его предпосылки, сколь бы детально мы их ни описывали. Марксистский диалектический метод требует идти дальше и исследовать развитие как процесс "самодвижения", т.е. исследовать его внутренние движущие отношения, противоречия и взаимопереходы, так что его предпосылки выступают как в нем же трансформирующиеся, его собственные моменты [Принципиальная несовместимость буржуазно-психологических теорий личности с марксизмом всесторонне освещена Л. Сэвом <...>

Такой подход необходимо приводит к положению об общественно-исторической сущности личности. Положение это означает, что личность впервые возникает в обществе, что человек вступает в историю (и ребенок вступает в жизнь) лишь как индивид, наделенный определенными природными свойствами и способностями, и что личностью он становится лишь в качестве субъекта общественных отношений. Иначе говоря, в отличие от индивида личность человека ни в каком смысле не является предсуществующей по отношению к его деятельности, как и его сознание, она ею порождается. Исследование процесса порождения и трансформаций личности человека в его деятельности, протекающей в конкретных социальных условиях, и является ключом к ее подлинно научному психологическому пониманию.

2. Индивид и личность

Изучая особый класс жизненных процессов, научная психология необходимо рассматривает их как проявления жизни материального субъекта. В тех случаях, когда имеется в виду отдельный субъект (а не вид, не сообщество, не общество), мы говорим *особь* или, если мы хотим подчеркнуть также и его отличия от других представителей вида, *индивид*.

Понятие "индивид" выражает неделимость, целостность и особенности конкретного субъекта, возникающие уже на ранних ступенях развития жизни. Индивид как целостность - это продукт биологической эволюции, в ходе которой происходит не только процесс дифференциации органов и функций, но также и их интеграции, их взаимного "слаживания". Процесс такого внутреннего слаживания хорошо известен, он отмечался Дарвином, описывался в терминах коррелятивного приспособления Кювье, Плате, Осборном и другими. Функцию вторичных коррелятивных изменений организмов, создающих целостность их организации, особенно подчеркнул в своей "гипотезе корреляции" А. Н. Северцов.

Индивид - это прежде всего генотипическое образование. Но индивид является не только образованием генотипическим, его формирование

продолжается, как известно, и в онтогенезе, прижизненно. Поэтому в характеристику индивида входят также свойства и их интеграции, складывающиеся онтогенетически. Речь идет о возникающих "сплавах" врожденных и приобретенных реакций, об изменении предметного содержания потребностей, о формирующихся доминантах поведения. Наиболее общее правило состоит здесь в том, что, чем выше мы поднимаемся по лестнице биологической эволюции, чем сложнее становятся жизненные проявления индивидов и их организация, тем более выраженными становятся различия в их прирожденных и прижизненно приобретаемых особенностях, тем более что, если можно так выразиться, *индивиды индивидуализируются*.

Итак, в основе понятия индивида лежит факт неделимости, целостности субъекта и наличия свойственных ему особенностей. Представляя собой продукт филогенетического и онтогенетического развития в определенных внешних условиях, индивид, однако, отнюдь не является простой "калькой" этих условий, это именно продукт развития жизни, взаимодействия со средой, а не среды, взятой самой по себе.

Все это достаточно известно, и если я все же начал с понятия индивида, то лишь потому, что в психологии оно употребляется в чрезмерно широком значении, приводящем к неразличению особенностей человека как индивида и его особенностей как личности. Но как раз их четкое различие, а соответственно и лежащее в его основе различие понятий "индивид" и "личность" составляет необходимую предпосылку психологического анализа личности.

Наш язык хорошо отражает несовпадение этих понятий: слово *личность* употребляется нами только по отношению к человеку, и притом начиная лишь с некоторого этапа его развития. Мы не говорим "личность животного" или "личность новорожденного". Никто, однако, не затрудняется говорить о животном и о новорожденном как об индивидах, об их индивидуальных особенностях (возбудимое, спокойное, агрессивное животное и т.д.; то же, конечно, и о новорожденном). Мы всерьез не говорим о личности даже и двухлетнего ребенка, хотя он проявляет не только свои генотипические особенности, но и великое множество особенностей, приобретенных под воздействием социального окружения; кстати сказать, это обстоятельство лишней раз свидетельствует против понимания личности как продукта перекрещивания биологического и социального факторов. Любопытно, наконец, что в психопатологии описываются случаи раздвоения личности, и это отнюдь не фигуральное только выражение; но никакой патологический процесс не может привести к раздвоению индивида: раздвоенный, "разделенный" индивид есть бессмыслица, противоречие в терминах.

Понятие личности, так же как и понятие индивида, выражает целостность субъекта жизни; личность не состоит из кусочков, это не "полипняк". Но личность представляет собой целостное образование особого рода.

Личность не есть целостность, обусловленная генотипически: личностью не рождаются, личностью становятся. Поэтому-то мы и не говорим о

личности новорожденного или о личности младенца, хотя черты индивидуальности проявляются на ранних ступенях онтогенеза не менее ярко, чем на более поздних возрастных этапах. *Личность есть относительно поздний продукт общественно-исторического и онтогенетического развития человека.* Об этом писал, в частности, и С. Л. Рубинштейн <...>

Это положение может быть, однако, интерпретировано по-разному. Одна из возможных его интерпретаций состоит в следующем: врожденный, если можно так выразиться, индивид не есть еще индивид вполне "готовый", и вначале многие его черты даны лишь виртуально, как возможность; процесс его формирования продолжается в ходе онтогенетического развития, пока у него не развернутся все его особенности, образующие относительно устойчивую структуру; личность якобы и является результатом процесса вызревания генотипических черт под влиянием воздействий социальной среды. Именно эта интерпретация свойственна в той или иной форме большинству современных концепций.

Другое понимание состоит в том, что формирование личности есть процесс *sui genesis*, прямо не совпадающий с процессом прижизненного изменения природных свойств индивида в ходе его приспособления к внешней среде. Человек как природное существо есть индивид, обладающий той или иной физической конституцией, типом нервной системы, темпераментом, динамическими силами биологических потребностей, эффективности и многими другими чертами, которые в ходе онтогенетического развития частью разворачиваются, а частью подавляются, словом, многообразно меняются. Однако не изменения этих врожденных свойств человека порождают его личность.

Личность есть специальное человеческое образование, которое так же не может быть выведено из его приспособительной деятельности, как не могут быть выведены из нее его сознание или его человеческие потребности. Как и сознание человека, как и его потребности <...>, личность человека тоже "производится" - создается общественными отношениями, в которые индивид вступает в своей деятельности. То обстоятельство, что при этом трансформируются, меняются и некоторые его особенности как индивида, составляет не причину, а следствие формирования его личности.

Выразим это иначе: особенности, характеризующие одно единство (индивида), не просто переходят в особенности другого единства, другого образования (личности), так что первые уничтожаются; они сохраняются, но именно как особенности индивида. Так, особенности высшей нервной деятельности индивида не становятся особенностями его личности и не определяют ее. Хотя функционирование нервной системы составляет, конечно, необходимую предпосылку развития личности, но ее тип вовсе не является тем "скелетом", на котором она "надстраивается". Сила или слабость нервных процессов, уравновешенность их и т.д. проявляют себя лишь на уровне механизмов, посредством которых реализуется система отношений индивида с миром. Это и определяет неоднозначность их роли в формировании личности.

Чтобы подчеркнуть сказанное, я позволю себе некоторое отступление. Когда речь заходит о личности, мы привычно ассоциируем ее психологическую характеристику с ближайшим, так сказать, субстратом психики - центральными нервными процессами. Представим себе, однако, следующий случай: у ребенка врожденный вывих тазобедренного сустава, обрекающий его на хромоту. Подобная грубо анатомическая исключительность очень далека от того класса особенностей, которые входят в перечни особенностей личности (в так называемую их "структуру"), тем не менее ее значение для формирования личности несопоставимо больше, чем, скажем, слабый тип нервной системы. Подумать только, сверстники гоняют во дворе мяч, а хромающий мальчик - в сторонке; потом, когда он становится постарше и приходит время танцев, ему не остается ничего другого, как "подпирать стенку". Как сложится в этих условиях его личность? Этого невозможно предсказать, невозможно именно потому, что даже столь грубая исключительность индивида однозначно не определяет формирования его как личности. Сама по себе она не способна породить, скажем, комплекса неполноценности, замкнутости или, напротив, доброжелательной внимательности к людям и вообще никаких собственно психологических особенностей человека как личности. Парадокс в том, что предпосылки развития личности по самому существу своему безличны.

Личность, как и индивид, есть продукт интеграции процессов, осуществляющих жизненные отношения субъекта. Существует, однако, фундаментальное отличие того особого образования, которые мы называем личностью. Оно определяется природой самих порождающих его отношений: это специфические для человека общественные отношения, в которые он вступает в своей предметной деятельности. Как мы уже видели, при всем многообразии ее видов и форм, все они характеризуются общностью своего внутреннего строения и предполагают сознательное их регулирование, т.е. наличие сознания, а на известных этапах развития также и самосознания субъекта.

Так же как и сами эти деятельности, процесс их объединения - возникновения, развития и распада связей между ними - есть процесс особого рода, подчиненный особым закономерностям.

Изучение процесса объединения, связывания деятельностей субъекта, в результате которого формируется его личность, представляет собой капитальную задачу психологического исследования. Ее решение, однако, невозможно ни в рамках субъективно-эмпирической психологии, ни в рамках поведенческих или "глубинных" психологических направлений, в том числе и их новейших вариантов. Задача эта требует анализа предметной деятельности субъекта, всегда, конечно, опосредованной процессами сознания, которые и "сшивают" отдельные деятельности между собой. Поэтому демистификация представлений о личности возможна лишь в психологии, в основе которой лежит учение о деятельности, ее строении, ее развитии и ее преобразованиях, о различных ее видах и формах. Только при этом условии полностью уничтожается упомянутое выше противопоставление "личностной психологии" и "психологии функций", так как невозможно противопоставлять личность

порождающей ее деятельности. Полностью уничтожается и господствующий в психологии фетишизм - приписывание свойства "быть личностью" самой *натуре* индивида, так что под давлением внешней среды меняются лишь проявления этого мистического свойства.

Фетишизм, о котором идет речь, является результатом игнорирования того важнейшего положения, что субъект, вступая в обществе в новую систему отношений, обретает также новые - системные - качества, которые только и образуют действительную характеристику личности: психологическую, когда субъект рассматривается в системе деятельностей, осуществляющих его жизнь в обществе, социальную, когда мы рассматриваем его в системе объективных отношений общества как их "персонификацию <...>

Здесь мы подходим к главной методологической проблеме, которая кроется за различием понятий "индивид" и "личность". Речь идет о проблеме двойственности качеств социальных объектов, порождаемых двойственностью объективных отношений, в которых они существуют. Как известно, открытие этой двойственности принадлежит Марксу, показавшему двойственный характер труда, производимого продукта и, наконец, двойственность самого человека как "субъекта природы" и "субъекта общества" <...>

Для научной психологии личности это фундаментальное методологическое открытие имеет решающее значение. Оно радикально меняет понимание ее предмета и разрушает укоренившиеся в ней схемы, в которые включаются такие разнородные черты или "подструктуры", как, например, моральные качества, знания, навыки и привычки, формы психического отражения и темперамент. Источником подобных "схем личности" является представление о развитии личности как о результате наслаивания прижизненных приобретений на некий предсуществующий метапсихологический базис. Но как раз с этой точки зрения личность как специфически человеческое образование вообще не может быть понята.

Действительный путь исследования личности заключается в изучении тех трансформаций субъекта (или, говоря языком Л.Сэва, "фундаментальных переворачиваний"), которые создаются самодвижением его деятельности в системе общественных отношений <...> На этом пути мы, однако, с самого начала сталкиваемся с необходимостью первое мыслить некоторые общие теоретические положения.

Одно из них, от которого зависит исходная постановка проблемы личности, возвращает нас к уже упомянутому положению о том, что внешние условия действуют через внутренние. "Положение, согласно которому внешние воздействия связаны со своим психическим эффектом опосредствованно через личность, является тем центром, исходя из которого определяется теоретический подход ко всем проблемам психологии личности..." <...> То, что внешнее действует через внутреннее, верно, и к тому же безоговорочно верно, для случаев, когда мы рассматриваем эффект того или иного воздействия. Другое дело, если видеть в этом положении ключ к пониманию внутреннего как личности. Автор поясняет, что это внутреннее само зависит от предшествующих внешних воздействий. Но этим возникновение личности как

особой целостности, прямо не совпадающей с целостностью индивида, еще не раскрывается, и поэтому по-прежнему остается возможность понимания личности лишь как обогащенного предшествующим опытом индивида.

Мне представляется, что, для того чтобы найти подход к проблеме, следует с самого начала обернуть исходный тезис: внутреннее (субъект) действует через внешнее и этим само себя изменяет. Положение это имеет совершенно реальный смысл. Ведь первоначально субъект жизни вообще выступает лишь как обладающий, если воспользоваться выражением Энгельса, "самостоятельной силой реакции", но эта сила может действовать только через внешнее, в этом внешнем и происходит ее переход из возможности в действительность: ее конкретизация, ее развитие и обогащение - словом, ее преобразования, которые суть преобразования и самого субъекта, ее носителя. Теперь, т.е. в качестве преобразованного субъекта, он и выступает как преломляющий в своих текущих состояниях внешние воздействия.

Конечно, сказанное представляет собой лишь теоретическую абстракцию. Но описываемое ею общее движение сохраняется на всех уровнях развития субъекта. Повторю еще раз: ведь какой бы морфофизиологической организацией, какими бы потребностями и инстинктами ни обладал индивид от рождения, они выступают лишь как предпосылки его развития, которые тотчас перестают быть тем, чем они были виртуально, "в себе", как только индивид начинает действовать. Понимание этой метаморфозы особенно важно, когда мы переходим к человеку, к проблеме его личности.

Леонтьев А.Н. Деятельность и личность//
Вопросы философии, 1974, №4

А.В. Петровский. Теория личности с позиций категориального анализа психологии

При анализе категориального строя психологической науки, как следует из изложенного выше, выделяется шесть базисных категорий, каждая из которых характеризует одну из сторон предмета психологии: индивид, образ, действие, мотив, психосоциальное отношение, переживание. Категориальный анализ позволяет увидеть за эмпирико-теоретическими построениями любой психологической системы или частной концепции контуры их категориального аппарата, существование которого может оставаться скрытым для создателей и сторонников этих концепций и систем. Осмысление категориального аппарата науки является одним из условий формирования релевантной методологии исследования. Нет основания полагать, что в истории науки все эти категории строго одновременно стали предметом рефлексии, а также методологически и теоретически организованного изучения. Освоение указанных категорий осуществлялось в определенной последовательности, порождая в поступательном движении научного знания разветвленную систему понятий, концепций, эмпирических исследований и добытых фактов, формируя конкретное содержание отраслей психологии...

Понимание социальной сущности человека, включенности индивида в исторически возникающую и исторически изменяющуюся систему общественных отношений органически входит в трактовку категорий «психосоциальное отношение» и «организм – индивид – личность», образуя их методологическое основание, определяя общие подходы к построению программ научного исследования в области интенсивно развивающейся социальной психологии и психологии личности.

Все сказанное позволяет использовать категории «организм – индивид – личность» для построения общепсихологической теории личности. <...>

Методологические основания теории личности

Таким образом, определены исходные принципиальные позиции для построения общепсихологической теории личности. Уточним, что имеется в виду, когда она обозначается как «общепсихологическая». Речь в данном случае идет не столько о ее общей методологической и онтологической схеме (при всей ее важности), сколько о том, что данный теоретический конструкт представлен в присущих ему характеристиках и связях, которые выявляются во всех отраслях психологии: не только в так называемой общей психологии, но и в социальной, возрастной, педагогической, юридической, психологии управления, патопсихологии и других, выступая в присущей научной теории программирующей роли по отношению к соответствующей практической сфере (образованию, производству, медицине, правопорядку).

Как всякая научная теория, теория личности должна отвечать общему методологическому требованию – дать целостное представление о закономерностях и существенных связях определенной области действительности (личности человека), предложить целостную (при ее внутренней дифференцированности) систему знаний, которая содержала бы в себе методы не только объяснения, но и предсказания, возникновения определенных феноменов в определенных условиях и которую характеризовала бы логическая зависимость одних ее сторон от других, принципиальная возможность выведения ее содержания из некоторой совокупности исходных утверждений. Выше в восьми тезисах. Выполняющих функцию своего рода пролегоменов (предварительных суждений, входящих в изучение предмета) к предстоящему теоретическому построению, показана совокупность утверждений (постулатов, допущений, законов и т.д.), образующих исходный базис общепсихологической теории личности, тем самым оказывается возможным построить теоретическую модель существенных связей, выступающих в определенной психологической реальности – личности человека. Возникновение теории личности не может быть оторвано от ее эмпирической основы, охватывающей множество накопленных в общей, социальной, детской психологии, патопсихологии, психотерапии фактов, добытых экспериментально, но пока еще разрозненных и не обобщенных.

Здесь описана в самом общем виде теоретическая абстракция, обеспечивающая последующее восхождение к конкретному. Только так (на пути от абстрактного к конкретному) можно развивать ее в систему взаимосвязанных концепций, содержание которых включает утверждения с их

эмпирическими доказательствами, и построить конкретные теоретические конструкции, отправляющиеся от совокупности вводимых общетеоретических принципов.

Что же представляет собой теория личности, ее наиболее общая модель? Она, по существу, должна совпадать с определением личности, описывающим ее в системе наиболее существенных связей и зависимостей и отвечающим основным общенаучным методологическим принципам: детерминизма, системности, развития. Тогда теоретическая модель личности должна быть представлена как определяемое активной включенностью в общественные отношения системное качество их субъекта (индивида), имеющее трехзвенную структуру (интра-, интер- и метаиндивидуальную его репрезентации), развивающуюся в общении и совместной деятельности и ею опосредствованную.

Рассмотрим, в чем здесь проявляется следование общенаучным методологическим принципам.

Принцип детерминизма применительно к психологической теории личности ориентирован не только на идею причинности как совокупности обстоятельств, предшествующих во времени следствию, но и на другие его формы (М.Г. Ярошевский): на системный детерминизм, обнаруживающийся в зависимости отдельных компонентов системы от свойств целого, а также на целевой детерминизм, в соответствии с которым цель определяет процесс достижения результата. Представление об активности личности, ее направленности, которое утвердилось в психологии начиная со второй половины 30-х годов XX века, создает методологические предпосылки для реализации принципа детерминизма на уровне категории «психосоциального отношения». В психологии были выдвинуты трактовка детерминизма как действия «внешних причин через внутренние условия» (С.Л. Рубинштейн) и трактовка детерминизма как действия «внутреннего через внешнее» (А.Н. Леонтьев).

Детерминистический тезис о том, что, изменяя в деятельности реальный мир, субъект изменяется сам, что и объясняет личностные трансформации индивида, оказалось возможным распространить и на область межличностных связей, в которых наиболее полно выявляет себя категория психосоциального отношения. Так же, как индивид в предметной деятельности изменяет окружающий мир и посредством этого изменения изменяет себя, становится личностью, социальная группа в своей совместной социально значимой деятельности конструирует и изменяет систему межличностных отношений и межличностного взаимодействия, становится коллективом. Феномены межличностных отношений отчетливо это обнаруживают. Так, самоопределение в отношении задач групповой деятельности складывается как результат активной деятельности по претворению в жизнь поставленных перед ней целей, то есть межличностные отношения преобразуются деятельностью, которая направлена вовне на присвоение социально значимого предмета, а не на сами эти межличностные отношения.

С позиции детерминизма развитие личности как системного качества индивида обусловлено социально, хотя сам индивид обладает биологическими предпосылками для своего развития.

Принцип развития в психологической теории личности реализуется в понимании процесса превращения биологических структур индивида в социально обусловленные структуры его личности. Таким образом строится представление о социогенезе личности как результирующей взаимодействующих в ней двух противоборствующих тенденций – к сохранению и к изменению развивающихся социальных систем. Развитие личности в онтогенезе определяется наличием и преодолением противоречия между потребностью индивида в персонализации и способностью посредством соответствующей деятельности быть персонализированным в социальной ситуации развития.

Принцип системности (или системный подход) в составе методологической модели теории личности позволяет представить ее в качестве целостности, в которой выявляются разнокачественные и разноуровневые связи, как синтез структурно-функциональных и филогенетических представлений. Этим преодолевается тот подход к личности, который обозначен как «коллекционерский».

Этот принцип не мог быть обнаружен в общих системных представлениях, хотя и не мог быть без них сформулирован. Его следовало открыть в ткани самой психологической реальности. Для этой цели потребовалось: во-первых, преодолеть «птолемеевское» понимание человека в пользу его «коперниканской» трактовки как части социального целого, системы общественных связей; во-вторых, преодолеть гипноз «постулата непосредственности». Это оказалось возможным сделать в условиях системного анализа категорий «психосоциальное отношение» и «организм – индивид – личность», осуществленного при соприкосновении психологической теории коллектива (стратометрическая концепция) и психологической теории личности. Они должны были пересечься и действительно пересеклись в центральном для той и другой теории пункте – в выявлении системообразующего принципа, которым оказался принцип деятельностного опосредствования.

Системообразующий принцип – это тот общий объяснительный принцип, с помощью которого очерчивается и структурируется теория. Методологическая сущность этого принципа при построении теории личности состоит в том, что отношение одного человека к другому, равно как и отношение развития личности к его результату, мыслится через обращение к третьему объекту – предметной деятельности, которая в наиболее развитой своей форме имеет совместный характер, является следствием объединения людей в труде и общении. При этом, оказываясь исходно опосредствованными содержанием и организацией совместной деятельности, межличностные отношения и качества развивающейся личности в свою очередь воздействуют на ее процесс и результаты: субъект – объект - субъектные связи выступают в единстве с субъект - субъект - объектными как две стороны одной системы.

Онтологическая модель личности

Принцип деятельностного опосредствования межличностных отношений личности и ее развития является общим системным принципом построения общепсихологической теории личности, в котором находят реализацию общенаучные методологические принципы детерминизма, развития и системности.

От конкретной методологии как системы принципов и способов построения теории личности целесообразно перейти к описанию ее онтологической модели, выделив основные категории анализа объекта теории и показав принципы их соотношения, понятийный аппарат.

Единицами анализа для теории личности могут служить понятия «индивид», «личность», «индивидуальность», «активность», «деятельность», «общение», «группа», «коллектив», «сознание», «развитие» (биогенез организма, биосоциогенез индивида, онтогенез личности, социогенез личности в историко-эволюционном процессе).

Для построения онтологической модели постулируемой общепсихологической теории с необходимостью должны быть указаны принципы соотношения основных категорий анализа, используемых для описания и понимания личности как психологической реальности. Наиболее общим принципом соотношения категорий, входящих в понятийный аппарат теории личности, является признание единства, но не тождества образующих его понятийных пар как единиц категориального (здесь микрокатегориального) анализа ее общей конструкции. Так, понятие «индивид», образуя единство с понятием «личность», не может рассматриваться как ему тождественное. Сам факт признания единства, но не тождества этих понятий, а следовательно, стоящих за ними объектов аналитического рассмотрения психологической реальности, порождает задачу не только понять их соотношение как свойства (личности) и носителя этого свойства индивида), но и поставить ряд принципиальных методологических проблем их взаимоотношений, постулируя, к примеру, идею потребности и способности индивида «быть личностью». Онтологическая расчлененность оборачивается специальной методологической проблемой.

Принцип единства, но не тождества основных категорий анализа относится не только к понятиям «индивид» и «личность», но и к другим составляющим онтологической модели теории личности: личность – индивидуальность, активность – деятельность, группа – коллектив, биогенез – биосоциогенез, онтогенез – социогенез, развитие личности – развитие сознания.

От методологических и онтологических подходов создания теории следует перейти к выявлению возможностей, заложенных в ее исходных посылах (постулатах), путем восхождения от абстрактного к конкретному и развить систему взаимосвязанных теоретических конструкций (концепций, «теорий среднего уровня»), объединенных и обусловленных рассмотренными методологическими и онтологическими основаниями. Только таким образом можно в рамках выделенных выше исходных тезисов и методологических принципов охватить многообразие эмпирических данных и конкретных

методов и методик, относящихся к исследуемому предмету – психологии личности, обобщить совокупность утверждений с их доказательствами.

Следует выделить три аспекта рассмотрения конкретной феноменологии личности, три своего рода онтологические модальности: ее генезис, динамику содержания, структуру, а следовательно, построить или освоить) концепции, которые, исходя из принципа деятельностного опосредствования, оказались бы в состоянии выяснить закономерности психологии личности, проявляющиеся в этих ее аспектах (модальностях), охватить соответствующий эмпирический материал, вобрав в себя открывающуюся в нем феноменологию, найти и применить валидные методы его получения, на принципиальных основаниях осуществить соотнесение с другими социально-психологическими и персонологическими теориями. Вместе с тем необходимо и возможно, раскрыв логическую зависимость конструируемых концепций друг от друга, представить их в виде единой теоретической системы при всей ее внутренней дифференцированности.

При рассмотрении генезиса личности выделяются три методологически обоснованные задачи: 1) рассмотреть развитие индивида как результат взаимодействия генотипа и социальной среды и тем самым создание предпосылок для становления личности (условно обозначим этот процесс как «биосоциогенез»); 2) исследовать развитие личности человека вследствие деятельностно-опосредствованных взаимоотношений с референтными для нее группами как в условиях относительно стабильных общностей, так и в обстоятельствах включения в различные референтные группы, иерархически расположенные на ступенях онтогенеза, или изменения позиции личности по отношению к этим группам; 3) изучить особенности социогенеза личности и межличностных отношений, обусловленные включенностью в трудовую деятельность в рамках конкретной социально-экономической формации.

Соответственно этим задачам рассматриваются три взаимосвязанные концепции, отвечающие принципам общепсихологической теории личности.

Первая, которая условно может быть обозначена как психогенетическая концепция индивидуальности (научная школа Б.М. Теплова), при исследовании происхождения индивидуальных психологических особенностей человека выясняет роль генотипа и среды в их формировании, используя главным образом близнецовый метод. Утверждается, что в онтогенезе происходит смена механизмов, которыми реализуются психические функции индивида, а также смена элементарных форм, господствующих на ранних его этапах, социальными формами, опосредствованными общением и деятельностью ребенка. При этом проверяется продуктивная гипотеза, согласно которой со сменой механизмов перестраивается отношение индивидуально-психологических особенностей к генотипу: с возрастанием значения специфически человеческих, социальных по своему происхождению факторов сокращается доля генетической изменчивости в развитии индивидуальных по своему происхождению факторов, в развитии индивидуально-психологических особенностей человека. Являющаяся прямым продолжением нейрофизиологической концепции факторов индивидуально-психологических

различий, рассматриваемая концепция по всем позициям должна быть соотнесена с теориями, отводящими наследственности роль фатального фактора, и вообще – с различными модификациями теории двух факторов.

Своего рода продолжением рассмотрения этого круга идей, если меть в виду усиление роли системообразующего фактора – деятельностного опосредствования, в формировании личности индивида является концепция развивающейся личности (А.В. Петровский). В ее основе лежит идея трех фаз становления личности в социальной среде (микро- или макросреде) – адаптации, индивидуализации и интеграции, возникновение и протекание которых связаны с наличием социогенной потребности индивида в персонализации и с деятельностно опосредствованными возможностями удовлетворять ее в референтных группах. На основе данной концепции предложена возрастная периодизация развития личности, не совпадающая с существовавшими ранее концепциями психического развития человека.

Третья задача – понимание социогенеза – находит свое воплощение в историко-эволюционном подходе к пониманию личности (А.Г. Асмолов), который, в свою очередь, базируется на принципе деятельностного опосредствования. Отвечая на вопрос, посредством каких механизмов осуществляется вклад личности в социокультурную историю, предлагаемый подход выделяет в качестве системообразующего основания, обеспечивающего развитие личности и способствующего его конкретно-исторической специфике в той или иной культуре, опосредствующий фактор – совместную предметную деятельность. Таким образом, все три рассмотренные теоретические конструкции связаны между собой и отвечают общему методологическому принципу – деятельностному опосредствованию.

Петровский А.В. Теория личности с позиций категориального анализа психологии (Фрагмент главы «Категория личности» (написана А.В. Петровским) из книги А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского «Основы теоретической психологии». М., 1998. С. 257-261.)

В.А. Петровский. К пониманию личности в психологии

Будущий историк советской психологии, обращаясь к 70-80-м гг. XX века, вероятно, с должной беспристрастностью аналитика отметит признаки особой приверженности исследователей к проблеме личности человека. Подметит возрастающий интерес не столько к чертам, особенностям, проявлениям, качествам и свойствам личности (которые, как это было в предшествующие годы, питали многочисленные эмпирические исследования), сколько стремление охватить и осмыслить в собственно психологических понятиях саму личность как особый социальный феномен. Очевидно, при этом будут точно указаны конкретные социально-экономические причины этого интереса, описаны и объяснены его детерминанты в жизни общества, подчеркнута острота постановки вопроса о «формировании активной жизненной позиции личности» <...> ...сопоставить волну интереса к личности в 70-е и 80-е гг. (Б.Г.Ананьев, В.М.Мясищев, Л.И.Божович, В.С.Мерлин,

К.А.Абульхапова-Славская, И.С.Кон и др.) с периодом 30-40-х гг., когда в центре внимания советской психологии оказалось сознание (Л.С.Выготский, Д.Н.Узнадзе, А.Н.Леонтьев, А.Р.Лурия, С.Л.Рубинштейн), и периодом 60-70-х гг. с его пристрастностью к изучению деятельности (А.Н.Леонтьев, А.Р.Лурия, А.В.Запорожец, П.Я.Гальперин, Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдов и др <...>

Современный психолог вправе почувствовать себя очевидцем и участником исключительно важного процесса - интеграции двух генеральных направлений в разработке проблем психологической науки: общей психологии, с ее вниманием к порождению, строению и функционированию индивидуального сознания в связи с исследованием предметной деятельности, и социальной психологии, раскрывающей деятельностно опосредствованные связи между людьми, в которых они проявляют себя как личности. Взаимное сближение, тяготение друг к другу общепсихологической и социально-психологической мысли есть логически и исторически необходимый процесс в развитии психологии как науки о человеке <...>

<...> движение теоретической мысли знаменуется постановкой проблемы логического, онтологического и методологического соотнесения понятий *индивид* и *личность*, обсуждение которой образует лейтмотив последних по времени публикаций по проблеме личности.

Поддерживая эту традицию, мы также считаем целесообразным рассмотреть принципиально возможные способы решения вышеназванной проблемы и в этой связи определить подходы к выделению собственного предмета психологии личности, который бы не совпадал с традиционным предметом общепсихологической или, говоря точнее, дифференциально-психологической ориентации в психологии - индивидом и не растворялся бы в меж индивидных связях как предмете социально-психологических исследований.

Понятие «индивид» является логически исходным для всего дальнейшего обсуждения проблемы. Вслед за большинством авторов, мы понимаем под индивидом отдельного представителя человеческой общности. Личность характеризует индивида в аспекте его включенности в социальное целое, в систему связей с другими индивидами. Термином «индивидуальный субъект» («субъект») мы описываем индивида в аспекте его единичности, т. е. в качестве «элемента» социальной системы. Наконец, мы говорим о личности индивида («личностном») как о специфическом качестве, которое характеризует индивида именно как личность: со стороны его связей с другими индивидами, общностью, к которой он принадлежит <...>

Выделив и различив понятия «личность индивида» и «индивидуальный субъект», мы оказываемся перед проблемой описания и соотнесения реальных предметов, соответствующих этим понятиям, и главное - перед вопросом о том, как личностное вписывается в сферу бытия индивида. Иногда этот вопрос формулируется и так: «Где (в каком *пространстве*) существует личность?» (Э.В. Ильенков).

Так как личность индивида есть системное его качество, то открывается возможность неоднозначного решения вопроса о том, каким образом оно

соотносится с социальной системой как целым. Нами выделяются три типа атрибуции (приписывания) собственно личностного аспекта бытия индивида элементам социальной общности - самим индивидам и предметно-определенным связям между ними.

Интраиндивидуальная личностная атрибуция. Личность индивида при данном способе интерпретации рассматривается как качество, присущее самому индивидуальному субъекту, как его собственное свойство. Личностное оказывается погруженным непосредственно в пространство бытия индивида, и он сам выступает перед нами как полноправный представитель и носитель своей личности. Если мы хотим остенсивно, т. е. прямой демонстрацией интересующего нас объекта, определить черты индивида как личности, то при данном способе понимания мы должны непосредственно указать на индивида, сказав: «Вот перед нами — личность». Но такой способ определения не раскроет, конечно, как именно мыслить личность и какова форма ее представленное™ во внутреннем плане бытия индивида. Здесь перед нами открывается широкое поле многообразных психологических интерпретаций. Это - представление о личности в аспекте ее индивидуальности, индивидуальных различий; социально-культурные варианты изображения личности, в которых культурное начало рассматривается как социально предпосланное, заданное индивиду и, <...> проступающее в его поведении и сознании; понимание личности как субъекта активности <...> В каждой такой интерпретации перед нами своеобразное решение проблемы связи единичного и всеобщего в индивиде. В идее индивидуальности различий индивид выступает в своей нетождественности всеобщему, через свое иеслияние с ним, и в этом смысле как личность. Напротив, в идее присвоения индивидом, трансформации и трансляции им элементов материальной или духовной культуры (предметного бытия общественно целого) личность как системное качество индивида выступает позитивно: через утверждение индивидом своей общности с социальным целым. Наконец, в идее активности индивид как личность оказывается как бы поверх барьеров своей природной или социально-нормативной ограниченности, выступает как свободное существо<...> Но здесь связь единичного и всеобщего продолжает рассматриваться как погруженная во внутреннее пространство бытия индивида - как свойство самого индивидуального субъекта. Однако, как это очевидно, нельзя в достаточной мере полно охарактеризовать личность исключительно в пределах интраиндивидуальной личностной атрибуции. Требуется перейти к анализу актуально реализуемых, предметно развернутых связей между людьми в общении и деятельности.

Интериндивидуальная личностная атрибуция. Перед нами такой способ понимания личности, когда областью ее определения и существования считается пространство межиндивидуальных связей. Не сам по себе индивид, лишь способный к общению и деятельности, а непосредственно сами эти процессы, в которые включены по меньшей мере два индивида, рассматриваются в качестве носителей личности каждого из них.

Из этого принципа понимания личности вытекает, что личность как бы приобретает свое особое «телесное» бытие, отличающееся от «телесного» бытия индивида. «Философ-материалист, понимающий «телесность» личности не столь узко, видящий ее прежде всего в совокупности (в «ансамбле») предметных, вещественно-осязаемых отношений данного индивида к другому индивиду (к другим индивидам), опосредствованных через созданные и создаваемые их трудом вещи, точнее через действия с этими вещами (к числу которых относятся и слова естественного языка), будет искать разгадку «структуры личности» в пространстве вне органического тела индивида и именно поэтому, как ни парадоксально, - во внутреннем пространстве личности»¹

В социально-психологическом аспекте рассмотрения принцип интерсубъективной личностной атрибуции, на наш взгляд, наиболее основательно представлен теорией деятельностного опосредствования межличностных отношений <...> В напряженности дихотомии «либо личность, либо группа», как теперь можно заметить, открывалась перспектива решения этой проблемы, ко лишь при условии перевода понятия «личность» в плоскость интериндивидуального понимания. То были феномены собственно *личности*, однако не укладывающиеся в прокрустово ложе традиционного понимания.

«С точки зрения стратометрической концепции личность может быть понята только в системе устойчивых межличностных связей, которые опосредствуются содержанием, ценностями, смыслом совместной деятельности для каждого из ее участников. Эти межличностные связи и их носитель - конкретный индивид - практически нерасторжимы, они вполне реальны, но по природе своей сверхчувственны. Они заключены в конкретных индивидуальных свойствах, но к ним несводимы, они даны исследователю в проявлениях личности каждого из членов группы, но они вместе с тем образуют особое качество самой групповой деятельности, которое опосредствует эти личностные проявления...»².

Но уже в рамках рассматриваемого продуктивного принципа намечается необходимость иного подхода, как бы замыкающего ряд анализируемых способов личностной атрибуции. При всем богатстве путей психологического анализа соответствующего круга явлений интериндивидуальная ориентация характеризуется определенными ограничениями и побуждает к постановке новых вопросов, значимых для продвижения всей проблематики в целом.

Первое ограничение. Индивиды, о личности которых заключает исследователь, рассматриваются как включенные в психологически единую ситуацию — совместной деятельности и общения (психолог левиновской школы сказал бы о существовании общего «поля» или о совпадении «жизненных пространств» индивидов). Продолжает ли, однако, личность как системное качество индивидов, пребывавших в ситуации взаимодействия,

¹Ильенков Э. Что же такое личность. — В кн.: С чего начинается личность? М., 1979, с. 183—237.

²Петровский А. В. Личность в психологии с позиций системного подхода.—Вопросы психологии, 1981, № 1, с. 57—66.

«существовать» и за пределами общей для них ситуации? «Живет» ли она и «по ту сторону» актуального взаимодействия?

Второе ограничение. В рамках интериндивидуальной атрибуции бытие личности рассматривается как развертывающееся и фиксирующееся прежде всего в объектной (предметно-вещной или функционально-позиционной) стороне связи между индивидами. Существуют ли и в каких гипотетических формах выступают собственно субъектные фиксации бытия данного индивида в других людях?

Третье ограничение. Интерсубъектные представления о личности исходят из имплицитного допущения тождества социальной активности и эффектов воздействия одного человека на другого. Но это не всегда справедливо. Так, например, факты содействия индивида другим людям, их индивидуальному развитию, относясь к существенно важным обнаружениям личности данного индивида (И. М. Палей), могут быть психологически осмыслены весьма по-разному. В одном случае может идти речь о «содействии» как о проявлениях активности, отвечающей исходному намерению индивида оказать помощь людям. В другом случае могут иметься в виду значимые для, скажем, второго лица изменения, вызванные в нем первым, однако от собственных побуждений первого лица прямо не зависящие, возникающие как бы помимо и даже вопреки его воле и желанию. В «Фаусте» Гёте читаем: «...Так кто ж ты наконец? - Я - часть той силы, что вечно хочет зла и вечно совершает благо». Возможно и противоположное: активность, направленная на других, напоминает порой «семена, брошенные на асфальт». В этой связи не следует ли эффекты воздействий (как позитивные, так и негативные) выделить в особую категорию психологических явлений, хотя и связанных, но не отождествимых с проявлениями социальной активности воздействующих лиц?

Ответом на три поставленных вопроса служит мысль о существовании еще одного способа атрибуции личности как системного качества индивида.

Метаиндивидуальная личностная атрибуция. Личность индивида на этот раз выносится не только за рамки самого индивидуального субъекта, но, и перемещается за пределы его актуальных связей с другими индивидами, за пределы его совместной деятельности с ними. Здесь как бы вновь происходит погружение личностного в пространство бытия индивида, но на этот раз - в «другого» («других»). Речь идет о преломленности моих воздействий именно в другом индивиде, выступающем в своих отличиях от меня самого. Вместе с тем это и вклады субъекта в себя как в известном смысле «другого» (сравни - Э.В. Ильенков: «Личность и есть совокупность отношений человека к самому себе как к некоему «другому» - отношений «Я» к самому себе как к некоторому «Не-Я» Следовательно, конкретно охарактеризовать личность, исходя из принципа метаиндивидуальной атрибуции, - это значит ответить не только на вопрос о том, кто из других людей и каким образом представлен (интериоризирован) во мне как личности, но и как я сам и в ком именно состою в качестве значимого «другого», вначале извне, далее как бы изнутри, определяя чье-либо сознание и поведение <...> По существу перед нами новая

проблема - каким образом индивид обуславливает свое «присутствие» в других индивидах. Рассматривая вопрос о том, что представляет собой данный индивид для других и в других индивидах, как и вопрос, что они представляют для него и в нем, мы в первую очередь сталкиваемся с эффектами «зеркала», когда некто как бы отражается в восприятии суждений и оценках окружающих его индивидов. Данная линия исследований превосходно представлена во множестве социально-психологических исследований по социальной перцепции (Г.М. Андреева, А.А. Бодалев и др.). Значительный интерес представляет анализ феноменов «субъектного» и «объектного» восприятия других людей (А.У. Харащ).

Особый путь, практически не проложенный, ориентирует на анализ феноменов и механизмов реальной представленности данного индивида как субъекта активности в жизнедеятельности других индивидов. На этом пути исследования - «для-других-бытие» индивида выступает как относительно автономное («отщепленное», «независимое») от него самого. По существу перед нами проблема инобытия индивида, или иначе его идеального бытия (см. о категории «идеального»¹). И речь тут, понятно, идет не столько об образе кого-либо в сознании других людей: образ выступает лишь частным возможным фрагментом «представленности», скорее - об изменении «смысловых образований» другого индивида; в них как бы записаны эффекты воздействия первого (условно обозначим их термином «вклад»). Необходимо особо подчеркнуть, что вклады не сводятся к любым, пусть даже существенным с точки зрения первого индивида изменениям поведения и сознания второго. Это только те изменения, которые существенны для второго, выявляют свою значимость для его самоопределения, для постановки и решения его собственных проблем и задач. При такой постановке вопроса в качестве специального предмета анализа выступает не «зеркальный эффект», а эффект присутствия индивида в «Зазеркалье» общения с другим индивидом.

Но тогда вырисовывается и проблема «возврата» индивиду его инобытия в других индивидах. Эта проблема может формулироваться так же двояким образом.

В первом случае речь может идти о самосознании, т. е. о раскрытии того, каким он представляется другим в зеркал их сознания и поведения (проблема соотношения реальной и ожидаемой оценок, самооценки и т. д.). Очевиден, кстати, драматизм возможного несоответствия его «для-себя-бытия» и «бытия-для-других». Второй случай - прослеживание того, как происходит экстериоризация идеального бытия индивида, присутствующего в других индивидах. Возвращенное субъекту бытие может быть как адекватно, так и неадекватно его действительным вкладам в окружающих; возможен даже факт возвращения вкладов совсем не тому индивиду (в гротескной форме это описано и новелле Т. Гофмана «Крошка Цахес»).

И наконец, наиболее интересный и сложный вопрос - о самой форме и механизме идеального присутствия индивида в другом индивиде. Мыслить ли

¹ Ильенков Э. Идеальное. — Философская энциклопедия, т. 2.

его идеальное присутствие как что-то статическое или, также быть может, как находящееся в динамике (подобно известному в психологии делению на «статическое» и «динамическое» бессознательное)? Статическая идеальная представленность означала бы относительно неизменные, не развивающиеся во времени отпечатки, оставленные субъектом в жизнедеятельности другого. Простая аналогия: мы многократно прибегаем к одному и тому же тексту, который предписывает на определенную направленность и содержание активности. В таком случае идеально присутствующий в ком-либо индивид выступает, например, в качестве советчика, референта и т. п. Динамическое идеальное присутствие - это как бы вторая жизнь субъекта в другом человеке. Инобытие (идеальная модель) рассматривается как обладающая собственным движением. Иначе говоря, субъект «продолжает жить» в другом индивиде, образуя в нем инстанцию идеально совершаемого движения (изменения), в котором настоящее его инобытие перетекает в будущее. Не в том ли состоит подлинная внутренняя цель *общения* человека с окружающими его людьми, что он стремится приобрести свое инобытие в других людях: свою запечатленность и «вторую жизнь» в них?

Итак, личность индивида выступает в трех аспектах ее психологического понимания: интраиндивидуальной, интериндивидуальной и метаиндивидуальной трибукции.

Каждая задает свой предмет психологического изучения личности. Однако лишь в единстве отмеченных аспектов личность раскрывается со стороны своего строения, своей структуры. Она выступает как обнаруживающаяся и опосредствуемая социальной деятельностью идеальной представленности индивида в других людях, в его связях с ними, <...> в нем самом - как представителе социального целого. Определяющей характеристикой личности является ее активность, которая в интраиндивидуальном плане выступает в явлениях выхода за рамки ситуативных требований и ролевых предписаний, т. е. в феноменах «надситуативной», «сверхнормативной», «надролевой» активности^{1,2}; в интериндивидуальном плане - в поступках, социальных актах³; в метаиндивидуальном плане - в деяниях, т. е. реальных вкладах в других людей <...>

Предложенный подход, на наш взгляд, включает в себе предпосылки для разработки стратегии психологического исследования личности и определения предмета психологии личности. Перед исследователем открываются перспективы постановки многих новых проблем, старые проблемы получают новое освещение, намечается решение вопросов, стоящих на повестке дня. Это проблемы: личность и «роли»; реальной структуры личности; потенциального и актуального в личности; выделенная в свое время Л. С. Выготским проблема соотношения «в-себе» - «для-других» - и «для-себя-бытия» личности; персонализации и социализации индивида; индивидуальности-типического и социально-психологического в личности; персонификации и

¹ Сэв Л. Марксизм и теории личности. — М., 1972.

² Петровский В. А. К. психологии активности личности. — Вопросы психологии. 1975, № 3, с. 26—38.

³ Петровский В. А. Предпосылки психологии личности в трудах Л. С. Выготского: Тезисы конференции, план 1981.

деперсонификации личности; самоутверждения и социального признания личности; «группового» в личности и «личностного» в групповом, и т. д. Добраивается и во многом перестраивается методический аппарат исследования. <...>.

Петровский В.А. К пониманию личности в психологии
// Вопросы психологии, 1981, № 2

В.Н. Мясищев. Понятие личности в аспектах нормы и патологии

<...> Личность – высшее интегральное понятие. *Личность характеризуется, прежде всего, как система отношений человека к окружающей действительности.* В анализе эту систему можно дробить на бесконечное количество отношений личности к различным предметам действительности, но как бы в данном смысле эти отношения частичны ни были, каждое из них всегда остается личностным.

Самое главное и определяющее личность – *ее отношения к людям, являющиеся одновременно взаимоотношениями.* В этом пункте субъективное (понятие «субъективный» имеет в психологии ряд значений. В данном контексте под субъективным имеется в виду принадлежность субъекту – существу, способному проявлять активность, направленную на объект, предмет (материальный или идеальный). Кроме того, субъективный – значит пристрастный, производящий выбор под влиянием собственных потребностей и интересов) отношение, отчетливо проявляясь в реакциях и действиях, обнаруживает свою объективность, а индивидуально-психологическое становится социально-психологическим. Отношения человека избирательны прежде всего в эмоционально-оценочном (положительном или отрицательном) смысле. Отношения человека представляют сознательную, избирательную, основанную на опыте психологическую связь его с различными сторонами объективной действительности, выражающуюся в его действиях, реакциях и переживаниях. В свою очередь они образуются и формируются в процессах деятельности.

Избирательные отношения человека многосторонни и сложны, но не разрозненны и не рядоположены, а составляют единую сформированную его опытом индивидуальную иерархическую историческую систему, внутренне связанную, хотя, может, быть, и противоречивую. Так, потребность и идеал могут вступать в конфликт друг с другом, вместе с тем в идеале или в требованиях долга, так же как и в потребностях, заключено внутреннее побуждение к действию. Идеал, первоначально как внешнее требование или правило, в процессе развития становится внутренним требованием.

Сознание, чувство и воля представляют то процессуальное триединство, которое выражается потенциально в отношении к каждому объекту и проявляется в различных отношениях, в интересах, в той или иной эмоциональной (положительной или отрицательной) оценке, в той или иной степени действенной активности – влечения, желания, стремления или

потребности. *Отношение – сила, потенциал, определяющий степень интереса, степень выраженности эмоции, степень напряжения желания или потребности. Отношения поэтому являются движущей силой личности.*

Психологи неоднократно отмечали, что у личности могут преобладать органические, личные или сверхличные (общественные) цели, мотивы или потребности. Характеризуя личность, обычно говорят об ее направленности. Этот термин, однако, не вполне удовлетворителен. В сущности, речь идет о доминирующих отношениях, т.е. о большей или меньшей активности, реактивности, аффективности в отношении к тем или иным объектам. Так, доминировать могут «животные», конкретно личные или идейные интересы. Отношения человека представляют систему, образующуюся в результате его развития, воспитания и самовоспитания. Подобно тому как объекты окружающей действительности имеют разную важность для человека, в системе его отношений имеется иерархия господствующих и подчиненных отношений. Эта система постоянно меняется, развивается, но всегда определяющую роль играют отношения между людьми, в целом обусловленные структурой общества, т.е. лежащими в его основе общественно-производственными отношениями. Общественно-историческая обусловленность личности обнаруживается прежде всего в том, что в характеристике одних личностей самым важным являются общественные, а других – личные интересы.

Первый план характеристики личности образуют *доминирующие отношения* последней. С вопросом о доминирующих отношениях связаны вопросы о том, для чего живет данный человек, что для него является смыслом жизни: руководят ли им социальный идеал блага или цели личного преуспеяния или человек вообще не ставит перед собой отдаленных задач и целей, еле справляясь с захлестывающими его повседневными заботами.

Хотя важнейшей, и не только философски, но этически, психологически и житейски, проблеме счастья до сих пор уделяется мало внимания в научных исследованиях, она теснейшим образом связана с проблемой личности, ее целей, отношений и воспитания. Нельзя недооценивать и медицинскую сторону вопроса, так как болезнь или инвалидность вызывают реакцию личности (слабодушие, отчаяние, болезненное депрессивное состояние), крайним следствием которого может быть самоубийство. Другие болезненные формы выражают неудовлетворенность или конфликт с исходом в преступление или в реактивное невротическое или психотическое состояние.

Вторая группа свойств охватывает *психический уровень* человека. Это не только уровень его желаний, но и уровень его достижений. Определить данный уровень – значит ответить на вопросы: чего достиг человек, каковы его возможности, какой след он оставил в жизни общества, иначе говоря, каково историческое значение личности. Здесь опять-таки тесно соприкасаются психологический и социологический аспекты рассмотрения личности. Богатство личности определяется богатством ее опыта и, выражая уровень ее развития, неразрывно связано с ее сознательностью и ее самосознанием, под которым подразумевается способность личности правильно отражать

действительность в ее настоящем и прошлом, а также предвидеть будущее, правильно оценивать себя самого и свое место в действительности.

Уровень развития личности одновременно является уровнем развития ее функциональных возможностей, ее, говоря языком психологических понятий, интеллектуальных, волевых, эмоциональных свойств. Сюда же относятся и такие еще малоизученные свойства, как сложность, тонкость, дифференцированность личности.

Аспекты общественного и культурного развития личности полностью не совпадают. Общественное развитие человека выражается той ролью, которую играют в его поведении общественные интересы по сравнению с личными. Культурный же уровень личности выражается соотношением идейных элементов индивидуального опыта и органических («витальных») импульсов поведения. Конечно, наиболее высокий уровень развития характеризуется сочетанием коллективизма с высокой культурой. Однако культурно развитый человек может быть индивидуалистом, а культурно не развитый – коллективистом. Культурное развитие первого, какого бы высокого уровня оно ни достигло, неполноценно, ущербно, ибо недоразвиты общественные связи и мотивы поведения. Коллективизм второго оказывается стихийным, примитивным, ибо не сочетается с высоким культурным уровнем, необходимым для обеспечения общественной сознательности человека. Ступени общественного и культурного развития –отличаются различной ролью, которую на каждой из них играют для личности общественные и личные отношения.

Избирательная направленность отношений определяет и внешние и внутренние реакции личности. В социальном плане – это полюса внешней социальности и внутренней отзывчивости личности к другим людям и требованиям коллектива. Уровень развития и избирательность отношений характеризуют содержание личности.

Третьим существенным компонентом является *динамика реакций* личности. Она соответствует тому, что в психологии называется темпераментом и с физиологической стороны освещено И.П. Павловым как тип высшей нервной деятельности.

Следует только подчеркнуть, что: 1) темперамент проявляется во всех сторонах личности, в том числе в ее интеллектуальной и идейной жизни; 2) темперамент обнаруживается лишь в области активных отношений личности; 3) темперамент также может меняться под влиянием жизненных условий. <...>

Четвертый компонент характеристики личности – это *взаимосвязь основных компонентов*, или *общая структура* личности. Сюда относятся пропорциональность, гармоничность, цельность личности, ее широта и глубина, ее функциональный профиль, т.е. соотношение различных свойств психики или то, что по преимуществу называют характером личности.

Эта сторона важна для понимания таких волевых и моральных свойств, как устойчивость, настойчивость, выдержка, самообладание, отзывчивость, внимание к человеку, принципиальность, честность и противоположные им отрицательные качества. В названных свойствах, как в едином узле,

связываются доминирующие отношения человека с уровнем его развития в целом, в отдельных сторонах и в динамике темперамента.

Это может быть показано на примере полярных свойств – коллективизма и индивидуализма. Во-первых, они выражают противоположные направления движущих сил человеческого поведения. Во-вторых, в общественно-историческом плане они выступают как разные уровни процесса развития от стихийного индивидуализма и коллективизма к сознательному. Наконец, они суть особенности характера личности, проявляющиеся на каждом шагу ее жизни.

Единство в структуре личности, соотношение в ней идеального и материального, социального и индивидуального следует рассматривать в связи с ее историческим развитием. Человек формируется в социальной среде, и в ходе этого процесса у него вырабатываются такие способы действия, которые благоприятствуют возникновению и развитию сознательных психических свойств, преобразованию биологического социальным (когда социальное из внешних условий, воздействий, требований, образцов, знаний и впечатлений переходит во внутренние потребности, привычки, требования личности к себе и к окружающим). Индивидуальное – постепенно, критически, не без борьбы, реорганизуется социальным и становится социальным, не утрачивая индивидуальности, но приобретая новый «социализированный» характер.

Несмотря на многообразие и изменение свойств личности, она в нормальных условиях остается единой. Это единство основывается на синтезе реакций и тенденций индивида, регулируемом его центральной нервной системой, на единстве его жизненного опыта. Личность многообразна в своем единстве, и различные люди, имея общие свойства, обладают как типичными, так и индивидуальными особенностями. Поэтому наряду с общими закономерностями развития личности важную теоретическую и практическую задачу представляет исследование психических особенностей человека. <...>

Мясищев В.Н. Понятие личности в аспектах нормы и патологии (Статья опубликована в сборнике «Методологические проблемы психоневрологии» (1966) Текст дается по книге «Психология отношений», Москва – Воронеж, 1995. С. 48-53.)

Б.С.Братусь. К проблеме человека в психологии

<...>В последние годы появилось много ярких и плодотворных работ психологов разных поколений, и за каждым направлением можно обнаружить (правда, чаще имплицитно, чем явно) опору на те или иные представления, образ, модель человека. Однако в данной статье, не имея возможности затронуть все многоцветье мнений, сосредоточимся лишь на трех подходах, которые обозначим как гуманитарную, нравственную и христианскую психологию. Заметим сразу: они взяты не потому, что наиболее распространены и популярны. Напротив, принципы гуманитарной психологии и христианской психологии находятся лишь в стадии начального оформления, а нравственная психология, по-видимому, впервые постулируется в этой работе.

Но взятые в единой связке (не исключая внутренней противоборства и полемики), они намечают логику одной из перспективных, на наш взгляд, линий отношения к проблеме человека в отечественной психологии.

Одна из первых попыток осознанно ввести сам термин "гуманитарная психология" в отличие от широко известного термина "гуманистическая психология" состоялась, по-видимому, в мае 1990 г., когда ряд московских психологов собрались в большой аудитории Института общей и педагогической психологии АПН СССР (ныне Психологический институт РАО), чтобы учредить отечественную Ассоциацию гуманистической психологии. На собрании, однако, возник спор о целесообразности именно такого названия новой ассоциации. Инициатором спора оказался тогда автор этих строк, который попытался в своем докладе доказать необходимость иного термина, исходя из того, что "гуманистическая психология" – уже сложившееся течение в мировой психологии, закрепленное, связанное с определенными воззрениями и именами (Г.Олпорт, А.Маслоу, К.Роджерс и другие), тогда как речь должна идти о новом и более широком подходе, в котором могут быть соотнесены и другие гуманитарные парадигмы, включая, разумеется, оригинальные достижения отечественной психологии. Например, положения культурно-исторической психологии Л.С. Выготского, ценность которых порой превосходит (или, как однажды выразился В.В. Давыдов, "с головой покрывает") многие рассуждения западных гуманистических психологов. Однако эта и другая аргументация¹ большинством того учредительного собрания принята не была, и Ассоциация психологов была все же названа "гуманистической", а не "гуманитарной". Говорили о непривычности термина, трудности дифференциации с другими подходами, о том, что рамки традиционного западного понимания гуманистической парадигмы можно понимать более свободно и т.п. Короче, доводы были отвергнуты, несмотря на то, что автор этих строк был избран тогда президентом (1990-1993) Ассоциации.

Тем не менее дальнейшее развитие показало все же необходимость введения в оборот отечественной науки именно понятия гуманитарной психологии. Причем действительно течение стало оформляться не на западный манер, а именно по-русски, т.е. очень широко, с включением не только специально психологических и психотерапевтических, но и общих смысложизненных вопросов и проблем. В сознании определенной части российских психологов постепенно произошел, точнее, происходит поворот в ориентации: от прежней – естественнонаучной, от подражания, упования на образцы естественных наук к ориентации на образцы, достижения и ценности гуманитарного восприятия. Сейчас идет как бы собирание воедино гуманитарного мировоззрения. Мы сталкиваемся, знакомимся, по сути, впервые с теориями, взглядами, которые ранее были труднодоступными для отечественных психологов; открываются целые континенты русской философской мысли, появляются неизданные сочинения литературоведов и

---

¹ Братусь Б.С. Опыт обоснования гуманитарной психологии // Вопр. психол. 1990. N 6. С. 9 – 17.

историков, раскрывается во всей полноте художественное творчество русского зарубежья и т.п. Все это, соединенное вместе, составит удивительное по силе и яркости полотно или – по отношению к психологии – целостное зеркало, отражаясь в котором она сможет по-новому увидеть и понять свои проблемы.

Следует заметить, что отечественная гуманитарная психология оформляется (что было некогда и с гуманистической психологией на Западе) как секулярная, и если речь заходит о духовном, то оно в основном понимается как проект, проекция, из-себя-построение, лишенное самостоятельного онтологического статуса. Причем в этом нередко усматривается принципиальный момент: "Мы удержались... – пишет, например, Л.И.Воробьева в одной из первых статей, посвященных гуманитарной психологии и психотерапии, – от прямых онтологизаций духовной составляющей человека через представления религии... Мы удержались на уровне определения души как способности чувствовать неустранимые противоречия, обозначили символ, архетип как способ удержания и трансляции такого рода противоречий, в которых одновременно кумулирован опыт, накопленный человечеством для их преодоления. Разумеется, это не избавляет нас от столкновения с онтологической проблематикой, но позволяет подойти к ней разумно, не теряя, а расширяя возможности выбора и конструирования"¹. Если говорить в этом плане о практической стороне (гуманитарной психотерапии), то она должна вести человека ко все более широкому и равноприемлемому выбору. "Это похоже, – поясняет Л.И.Воробьева, – на вычерчивание траектории пути, конечный пункт назначения которого неизвестен. Смысл состоит только в уменьшении неопределенности положения". Учитывая же многоаспектность, многопозиционность гуманитарного знания, "вопрос о его истинности – ложности отпадает сам собой"². Исходя из такой позиции становится понятным стремление сугубо рядоположно анализировать все новые аспекты и подходы, будь то язычество, изменения сознания под влиянием наркотиков, воздействие разных видов искусства, буддизм или христианство.

В результате такого перебора, последовательного гуманитарного анализа исследователи надеются извлечь некое соединенное содержание и перенести его затем в психологию. Гуманитарный идеал научного познания, считает, например, В.М.Розин, предполагает изучение уникальных духовных феноменов, "которое способствует духовному процессу в человеке и высвобождает место для его развития"³. Занятие, безусловно, важное, однако может ли область духовного адекватно отражаться лишь гуманитарной парадигмой или здесь подразумевается и другой язык, другие способы познания и водительства? И главное, "высвобождая место для развития", как все же не задаться вопросом: развития куда, для чего?

Ответ на вопрос о направлениях и смысле развития требует соотнесения с более широкой темой – темой человека и его сущности. О необходимости

² Воробьева Л.И. Гуманитарная психология: предмет и задача // Вопр. психол. 1995. N 2. С. 19 – 30.

³ Психология и новые идеалы научности (материалы "круглого стола") // Вопр. философ. 1993. N 5. С. 3 – 42.

обращения к этому уровню ясно говорил С.Л.Рубинштейн: за проблемой психического "закономерно, необходимо встает другая, как исходная и более фундаментальная – о месте... не сознания только как такового во взаимосвязи явлений материального мира, а о месте человека в мире, в жизни"⁴. Рассуждения, восходящие к этому уровню, относятся по преимуществу к философско-психологическим, или философской психологии (термин Г.И.Челпанова), поскольку затрагивают область, пограничную между философией и психологией, куда могут быть сведены, стянуты нити отдельных психологических исследований и воззрений, где они могут быть отражены в своем единстве, откуда мы можем обозреть, воспринять психологию как единое целое, проникнуть в ее общий смысл и назначение.

<...> Отечественная психология, сделавшая столь много для различения понятий "индивид", "личность", "характер", "индивидуальность" и т.п., прошла почему-то мимо этого, столь принципиально важного вопроса. Между тем то, о чем говорит и на чем настаивает М.М.Бахтин, относится прежде всего к общему понятию "человек". Выше уже приведенных слов, послуживших основой спора, он пишет: "Человек никогда не совпадает с самим собой. К нему нельзя применить формулу тождества: А есть А"⁵. Эти слова целиком согласуются с пониманием человека как безмасштабного существа, трансцендирующего свои границы, не поддающегося конечным определениям и т.п. Аппарат психологической науки не может и не должен быть применен здесь непосредственно. Другое дело – личность с позиций психолога. Она может быть понята как особый психологический инструмент, орудие, принадлежащее, служащее человеку, как и другие психологические орудия и инструменты.

Вспомним расхожий в психологии афоризм: "Мыслит (или запоминает) не мышление (или память), а человек". Так же и бытийствует не личность, а человек. Если начинает мыслить мышление или запоминать память, то это либо патология, либо мука (например, жизнь описанного А.Р.Лурия мнемониста⁶, выход орудия из-под власти. Это касается и остального, включая и характер, и личность. Каждое из подобных образований может претендовать на роль главного и целого. Например, характер в подростковом возрасте, подсознание при невротическом развитии. Наиболее тонкая и современная подмена – подмена человека личностью, попытка выведения из нее самой оснований человеческой жизни, некий персоноцентризм, успешно насаждаемый и психологией.

Но в чем тогда видится специфика личности как психологического инструмента? Вспомним, что человек единственный из всех живых существ не принадлежит своему [виду? роду?] по факту рождения. Ему надо человеческую сущность присвоить, "выделаться в человека". По словам немецкого философа И.Гердера, "человек первый вольноотпущенник природы", поскольку она, чтобы даровать ему свободу, вынуждена была оставить его без защищающих и

⁴ Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / Отв. ред. Е.В.Шорохова. М.: Педагогика, 1973.

⁵ Психология личности: Тексты / Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, А.А.Пузыря. М.: Изд-во МГУ, 1982.

⁶ Лурия А.Р. Маленькая книжка о большой памяти. М.: Изд-во МГУ, 1968.

поддерживающих инстинктов, т.е. систем автоматизированных действий, разворачивающихся в ответ на пусковые раздражители. Формирование и самостроительство в себе человека, сама способность и возможность такого самостроительства подразумевают наличие некоего психологического орудия, органа, постоянно координирующего и направляющего этот невиданный, не имеющий аналогов в живой природе процесс. Этим органом и является личность человека⁷.

<...> Таким образом, личность как специфическая, не сводимая к другим измерениям конструкция не является самодостаточной, в себе самой несущей конечный смысл. Смысл этот обретается в зависимости от складывающихся отношений, связей с сущностными характеристиками человеческого бытия. Иначе говоря, сущность личности и сущность человека отличаются друг от друга тем, что первое есть способ, инструмент, средство организации достижения второго, а значит, первое получает смысл и оправдание во втором. Поэтому, возвращаясь к дискуссии вокруг слов М.М.Бахтина, мы можем утверждать, что личность как психологический инструмент может "овнешниться", о ней можно говорить "заочно" и это отнюдь не противоречит трансцендирующей, изменяющейся природе человека. Что касается неизбежно возникающего расхождения, пропасти, противоречия между "вещным" (конечным) и "смысловым" (потенциально бесконечным), то оно в свете сказанного не есть препятствие объективному познанию личности, обходить которое надо возвеличиванием осязаемого "вещного" в ущерб неясному "смысловому" (в противовес "понимающей психологии", экзистенциальным подходам или литературоведческим толкам о превалировании второго над первым). Следует не избегать, не маскировать это противоречие, а, напротив, выделить и зафиксировать его как первую объективную данность. Конечно, задача психолога тогда весьма усложняется – он должен уметь соотносить личность с тем, что бесконечно ее больше, соотносить определенное и определяемое с тем, что не определено и неопределимо, но именно это соотношение, напряжение, разность потенциалов есть важнейшее условие существования личности, собственно то, что и придает этому существованию истинный смысл, энергию и масштаб.

<...> Предложенное понимание личности ведет к существенному пересмотру целого ряда проблем и подходов, например проблемы психического здоровья, нормы, нормального развития личности. Определение нормы относится к числу, наверное, самых не любимых вопросов, который стараются по возможности обойти. Когда же избежать этого уже нельзя, то все продолжает сводиться в конечном итоге либо к статистическим критериям (быть таким, как большинство), либо к адаптационным, гомеостатическим критериям (главное – хорошая приспособляемость, уравновешенность со средой), либо к негативным критериям (пока явно не болен, то здоров) и т.п. Если приглядеться к этим критериям, нетрудно увидеть, что они пришли в психологию, главным образом, из дисциплин естественного цикла; так, из

⁷ Братусь Б.С. Аномалии личности. М.: Мысль, 1988.

биологии, в частности из физиологии, пришли понятия адаптивности и гомеостаза, из медицины – модели здоровья как отсутствия болезней и т.п. Будучи примененными к личности, эти критерии оказываются явно недостаточными, редуцированными, хотя при этом по-прежнему активно используемыми. Возможность качественно иного понимания нормы возникает тогда, когда мы разводим понятия "человек" и "личность", когда начинаем рассматривать личность как инструмент, орган, орудие обретения человеческой сущности. В этом случае характеристика личности, ее "нормальность" или "анормальность", будет зависеть от того, как служит она человеку, способствует ли ее позиция, конкретная организация и направленность приобщению к родовой человеческой сущности или, напротив, разобщает с этой сущностью, запутывает и усложняет связи с ней. Таким образом, понятие нормы приобретает иные адресность и вектор: не к статистике, адаптации и т.п., а к представлению о человеческой сущности, к образу человека в культуре. Другими словами, проблема нормального развития личности ставится в зависимости от проблемы нормального развития человека. Последнее в самом общем виде понимается как такое развитие, которое ведет к обретению человеческой сущности, к соответствию человека своему понятию – понятию человека.

Здесь, однако, возникает серьезная трудность: ведь даже если психолог и согласится с таким представлением, как ему реально применить его, иначе говоря, как от области предельных абстракций и положений перейти к уровню психологического понимания, к реально осязаемым, образным представлениям о сущностных характеристиках человека в мире. Следует признать, что в отечественной психологии подобный переход, философско-психологическое развертывание представлений о человеческой сущности в достаточной полноте даны только у С.Л.Рубинштейна <...> хотя отдельные замечательные размышления на эту тему, разумеется, есть и в сочинениях Л.С.Выготского, А.Н.Леонтьева, Б.М.Теплова, П.Я.Гальперина и других классиков отечественной психологии. Конечно, со времени написания работы (1958-1960 гг.) ряд оценок и ракурсов изменился, но главная, на наш взгляд, путеводная нить осталась: центральной, смыслообразующей характеристикой человека является его способ отношения к другому человеку. Эта мысль присутствует у многих психологов, но у С.Л.Рубинштейна она была выражена с особой яркостью и глубиной: "...первейшее из первых условий жизни человека – это другой человек. Отношение к другому человеку, к людям составляет основную ткань человеческой жизни, ее сердцевину. "Сердце" человека все соткано из его человеческих отношений к другим людям; то, чего оно стоит, целиком определяется тем, к каким человеческим отношениям человек стремится, какие отношения к людям, к другому человеку он способен устанавливать. Психологический анализ человеческой жизни, направленный на раскрытие отношений человека к другим людям, составляет ядро подлинно жизненной психологии. Здесь вместе с тем область "стыка" психологии с этикой"⁸.

Как и всякий живой, жизненный процесс, отношение к другому несет в себе исходное, движущее противоречие. Поскольку оно движущее, то,

естественно, и неразрешимое до конца в жизни, но требующее того, чтобы человек, словами Гегеля, его "вмещал и выдерживал". Это противоречие, борьба противоположно направленных тенденций, векторов есть, с одной стороны, рассмотрение человека как самоценности, как непосредственно родового существа, а с другой – понимание его как средства, подчиненного внешней цели, как вещи, пусть даже особой, уникальной, но вещи среди других вещей. Приближение к первому и противостояние второму – основное условие развития человека как человека. Продолжая и конкретизируя эту линию, можно прийти к развернутому пониманию нормального развития, последовательно рассмотрев его основные атрибуты и признаки. Ясно, что для всякой концепции самое уязвимое – это конечное определение, в особенности если оно дается без предварительного пошагового разъяснения. Не имея, однако, возможности здесь для такого разъяснения и лишь отослав читателя к соответствующей литературе, рискнем дать наше определение нормального развития, как оно было сформулировано десять лет назад: "Нормальное развитие – это такое развитие, которое ведет человека к обретению им родовой человеческой сущности. Условиями и одновременно критериями этого развития являются: отношение к другому человеку как к самоценности, как к существу, олицетворяющему в себе бесконечные потенции рода человек (центральное системообразующее отношение); способность к децентрации, самоотдаче и любви как способу реализации этого отношения; творческий, целетворящий характер жизнедеятельности; потребность в позитивной свободе; способность к свободному волепроявлению; возможность самопроектирования будущего; вера в осуществимость намеченного; внутренняя ответственность перед собой и другими, прошлыми и будущими поколениями; стремление к обретению сквозного общего смысла своей жизни"⁷. Подчеркнем следующее.

Во-первых, речь в определении не о состоянии, а о тенденции, собственно развитии, т.е. не о некоем месте пребывания, стоянии, а о движении, полном риска. Потому важен не сам перечень выделенных признаков, атрибутов (можно, конечно, дополнить другими), а то, ухватывают ли они, высвечивают, определяют ли общее направление пути.

И второе. Напомним, что речь о развитии человека, тогда как личность согласно предложенному пониманию – специфический инструмент, орудие этого развития и в качестве инструмента оценивается в зависимости от того, как служит своему назначению, т.е. способствует или нет приобщению человека к его сущности. В свою очередь, личность необходимо разделять, разводить с "психическим", на чем настаивал А.Н.Леонтьев, говоря о "личностном" как об особом "измерении"⁹. Поэтому человек может быть вполне психически здоровым (хорошо запоминать и мыслить, ставить сложные цели, быть деятельным, руководствоваться осознанными мотивами, достигать успехов, избегать неудач и т.п.) и одновременно быть личностно ущербным, больным (не координировать, не направлять свою жизнь к достижению

⁸ Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. М.: Изд-во АН СССР, 1957.

⁷ Там же.

человеческой сущности, разобщаться с ней, удовлетворяться суррогатами и т.п.). Кстати, если говорить о тенденциях современного общества, то надо признать, что для все большего количества людей становится характерным именно этот диагноз: психически здоров, но личностно болен. В начале статьи для рассмотрения выбраны три подхода: гуманитарная психология, нравственная психология, христианская психология. Проведенный теоретический экскурс был необходим, чтобы подойти ко второму из намеченных подходов.

Хотя связь этики как учения о нравственных началах и психологии охотно признается почти всеми, конкретные, реальные формы этой связи остаются весьма малопредставимыми. Как подчеркивает, например, Ю.А.Шрейдер, этика антипсихологична¹⁰. Более того, в определенном смысле она принципиально антипсихологична. Ибо положения этики нормативны, они предписывают поступать так или иначе, не соотносясь, по сути, с психологией конкретного человека, его возможностями, положением, психологическими реалиями.

И психологов на самом деле этика тоже не особо-то интересует. Она имеет, в лучшем случае, совещательный, но отнюдь не решающий голос в исследовательском процессе. Задача в том, чтобы понять логику собственно психологического движения, психологических механизмов, а уже соотносится ли это с нравственным законом или нет – дело второе. Соотносится – хорошо, нет – психолог ничего поделать не может и не должен. Главное – не изменить своей, психологической правде. Наша задача – искать, где потеряно, а не там, где морально светло. Отсюда и отношение к изучению проблемы нравственного развития. Это одна из возможных форм применения психологического аппарата, определенный, причем достаточно узкий путь, угол зрения наряду с другими ракурсами и путями. Более того, после З.Фрейда многие психологи усвоили, что нравственность нередко просто фальшь, поза, прикрытие истинного лица или – что почти то же самое – внешнее давление, общепринятая форма, цензура. Поэтому, несмотря на декларируемые терпимость и почтение, внутреннее убеждение (перешедшее часто в стойкое предубеждение) требует от психолога держаться настороже и подальше от нравственных императивов и рассуждений.

Так может происходить и продолжаться до поры, пока мы полагаем цели изучения личности, критерии ее развития, нормы, здоровья в ней самой, не соотнося их с путем развития человека. Если же это соотношение произвести, то, как мы видели выше, меняются понятия нормы, здоровья, самого смысла личности. И тогда психология из позиции наблюдения, наблюдателя борьбы за человека в человеке сама входит в область этой борьбы как ее инструмент, орудие и совершается кардинальный поворот: из психологии, согласной рассматривать нравственное развитие как частный вариант, сегмент своего применения, она становится нравственной психологией, действующей и

⁹ Леонтьев А.Н. Избр. психол. произв.: В 2 т. Т. 1. М.: Педагогика, 1983.

¹⁰ Шрейдер И.А. Лекции по этике. М.: Мирос, 1994.

видящей мир изнутри нравственного пространства, нравственного понимания человека.

Это схождение, вхождение психологии в этику, в нравственное пространство необходимо подразумевает наличие некой общей, единой пересекающейся территории, предмета (причем не второстепенного, а существенного), который одновременно должен принадлежать как психологии, так и этике. Таковой территорией и является отношение человека к другому <...> Действительно, это отношение – центр, стержень этики, возьмем ли мы ее "золотое правило" (поступай с другим так, как бы ты хотел, чтобы поступали с тобой) или знаменитый нравственный императив И.Канта (поступай так, чтобы максима, правило твоего поведения, могла быть распространена на все человечество без исключения). И одновременно отношение к другому – это конкретно-психологический факт, правомерный объект рассмотрения психологии. Если при этом понимать личность как инструмент достижения человеком своего понятия, сущности, то оказывается, что психология исследует пути к некоему единому с этикой понимаемому благу (равно как законы и последствия отклонений от этих путей). Этика тогда по отношению к психологии оказывается не просто нормативной, абстрактно принудительной, но разрабатывающей, указующей те векторы, которые в основном и главном совпадают с предельной ориентацией, векторами нормального психологического развития.

То, что нравственная ориентация не есть лишь внешнее давление, но составляет суть, путеводную нить нормального развития, является критерием и отражением личностного здоровья, можно показать не только в теоретических рассуждениях, но и на конкретно-психологических, клинических данных. Еще у А.Ф.Лазурского находим мы основанный на тщательных наблюдениях вывод, что здоровье личности в наибольшей степени обеспечивает идеал бескорыстного отношения к другому. "Альтруизм, – писал он, – в том или ином виде представляется формой, и средством, и показателем наилучшей гармонии между личностью и средой. Здесь извращенных нет"¹¹. Современные авторы, используя другую терминологию, приходили к сходным выводам^{12,13}. Наши данные также показывают, что отклонения, неврологическое развитие личности тесно связаны с эгоцентрической ориентацией человека, в то время как наиболее благоприятные условия для развития личности создает противоположная эгоцентрической просоциальная ориентация^{7,14}.

Итак, намечается определенное совпадение векторов двух наук. Именно векторов, а не отдельных методов, фигур, построений; некая линия общей направленности, разделив которую психология личности из позиции отстояния по отношению к нравственности может войти под ее сень, стать самой нравственной. <...>

¹¹ Лазурский А.Ф. Классификация личностей. М.: Прибой, 1923

¹² Братусь Б.С. Нравственное сознание личности. Психологическое исследование. М.: Знание, 1985.

¹³ Неймарк М.С. Направленность личности и аффект неадекватности у подростков // Изучение мотивации поведения детей и подростков / Под ред. Л.И.Божович, Л.В.Благонадежиной. М.: Педагогика, 1972.

Сказанное не означает, конечно, что вся остальная психология объявляется автором безнравственной (точнее было бы сказать вненравственной), что сбрасываются со счетов, обесцениваются ее достижения, глубины познания, реальная помощь людям и т.д. Речь лишь о попытке соотнести линии психологии и этики, показать неслучайность их схождения и возможность для психологии сознательного служения задачам нравственного развития. В свою очередь, как мы видели, это соотнесение невозможно без опоры на определенное представление о сущности, образе человека. Нравственная психология в этом плане есть психология, могущая быть соотнесенной с нередуцированным представлением о человеке.

Мы уже говорили о разных формах подмены человека его психологическими орудиями – подсознанием, характером, личностью. Психоанализ – это психология подсознания, идентифицируемого с человеческой сутью; бихевиоризм – психология характера, способов действия, принимаемых за человеческую суть; гуманистическая психология – это психология личности, самости как самоцели человека; нравственная психология – это, наконец, психология человека, поскольку в ней психологические орудия и инструменты даны не сами по себе, а в соотнесении с тем, что их безмерно больше и чему они призваны по сути и смыслу служить. Важно заметить, что каждое из психологических образований, ставшее в центре перечисленных концепций, в ходе продуктивного развития преодолевается, "снимается" другими инстанциями: подсознание сознанием (вспомним позицию самого З.Фрейда – на месте Оно должно стоять Я); характер личностью (если подросток – сплошной характер, то юноша – уже личность с характером, а у зрелого человека личность должна возрасти настолько, чтобы вовсе подчинить, "снять" характер). И наконец, личность в итоге "снимается" человеком. "Если человек понимает свое назначение, – пишет Л.Н. Толстой, – но не отрекается от своей личности, то он подобен человеку, которому даны внутренние ключи без внешних"¹⁵. Личность – внутренний ключ. Сложный, уникальный, бесценный, трудноовладеваемый. Но на определенном этапе он исчерпывает свои возможности открытия и требуется новый. В этом плане личность отходит, отбрасывается, "снимается" как сослужившее, усвоенное, и открывается во всей полноте то, чему она служила. Предельное для каждого услышать "Се человек". Не характер, не иерархия мотивов, не смысловая сфера, не личность даже, а именно – человек.

Специально подчеркнем: "снятие" не означает уничтожения или даже нивелирования. Характер ведь не отменяется к зрелости, но получает в нормальном развитии подчинение, управление личностью, входит в иные системные отношения. Поэтому нравственная психология, восходящая к человеку, не исключает достижений, методов, наблюдений других подходов, фиксирующихся на подсознании, характере или личности, но, напротив, способна вместить, соотнести их между собой как исследование разных сторон

⁷ Там же.

¹⁴ Зейгарник Б.В., Братусь Б.С. Очерки по психологии аномального развития личности. М.: Изд-во МГУ, 1980.

¹⁵ Толстой Л.Н. Путь жизни. М.: Республика, 1993.

(этапов) психологии человеческого развития, объединенных общей задачей обретения человеком своей сущности, своего понятия.

Теперь о третьей из намеченных нами линий рассмотрения – о христианской психологии. Действительно, все предыдущие рассуждения прямо подводят нас к этому. Если мы говорим о нравственном законе, то неизбежно встает вопрос о его основаниях: относительны они или абсолютны; временное и вынужденное соглашение, общественный договор, субъективное мнение или абсолютное, Богом данное установление? Скажут, что это вопрос религии, т.е. вопрос научно недискутируемый, необсуждаемый. Но дело в том, что он был и остается необыкновенно существенным для конкретного психологического функционирования. Здесь, по сути, то же, что и во взаимоотношениях с этикой: есть векторы и линии, которые в психологии и религии тесно соединены, соотносимы. Что же на этот раз составляет общую территорию, предмет пересекающегося рассмотрения? Это прежде всего вера. Вера – несомненный психологический факт, предпосылка осуществления, необходимая поддержка, условие любой сколь-нибудь сложноорганизованной человеческой активности¹⁶. Предположим, некто задумал построить новый дом и жить в нем долгие годы, или окончить вуз и стать врачом, или вырастить всех своих детей и обеспечить им счастливое будущее. Любое из задуманного способно осуществиться, но далеко не автоматически и обязательно, а более или менее вероятно (однокоренное слово с верой). И для этого недостаточно самого принятия решения, сознания мотива, доводов разума, усилий воли и т.п. Человек не машина, выполняющая принятую или заданную ему программу по достижению результата. Человеку необходимо наличие целостного образа будущего, который поддерживается и живет в нем, с которым у него эмоциональная, теплая связь, в который – и иного слова не подобрать – он верит, часто несмотря на колебания, ослабление воли или разумные доводы, призывающие повременить или вовсе прекратить деятельность. Если воспринять мир совсем реально, информативно точно, со всеми его опасностями, подвохами, поворотами судьбы, внезапностью болезни и смерти, то можно замереть или вслед за поэтом воскликнуть: "Кто смеет молвить "до свиданья" чрез бездну двух или трех дней?". А мы смеем, потому что привычно верим в свои завтра и послезавтра. И без этого остановилась бы жизнь.

Итак, вера – это отнюдь не только религиозный феномен, как продолжают думать воспитанные атеизмом психологи. Механизмом, усилием веры поддерживается и эмоционально притягивается, прилепляется к сердцу, запечатлевается образ, существование и осуществление которого лишь, возможно, вероятно, но который через свою наглядно-чувственную представленность сознанию нереализованное в действительности делает субъективно реальным, осязаемым, недостижимое – видимо достижимым, будущее – настоящим, по жизни сопутствующим, греющим и ведущим. Вера при этом имеет, конечно, внешние, отмечаемые другими признаки ее присутствия в человеке, но ее бытие, наличие, очевидность – внутри. Верящий

¹⁶ Братусь Б.С. Психология. Нравственность. Культура. М.: Роспедагентство, 1994.

свидетельствует прежде всего себе и лишь косвенно, через себя – другим. Доказать, обрисовать другому предмет, образ веры до конца нельзя, ибо с внешней позиции он всегда лишь вероятен, но не доказуемо достоверен. Веру поэтому нельзя заполучить извне, нельзя передать наставлением или примером. Нельзя решить, скажем, что все верят в это и отныне я поэтому верю. На деле неизбежно получится другое, что можно выразить формулой: "Все верят в это и отныне я поэтому думаю, что я верю". О вере можно, конечно, и нужно думать, но ее нельзя надумать, создать размышлением, она подразумевает, обнаруживает себя как личное и непосредственное усмотрение, ощущение образа, а не его умственное выведение как некоего силлогизма или внешней необходимости.

В то же время очевидно, что внутренняя достоверность не дается просто, задаром и одномоментно, но требует специальной психологической работы, усилий по строительству, восстановлению образа веры. Этот процесс обычно начинается при довольно колеблющихся, почти равных шансах, равной мере веры и неверия, пятьдесят на пятьдесят. Вера в этих условиях должна преодолевать неверие, оформить и сохранить образ, вопреки неизбежным сомнениям. Именно здесь область возникновения, испытания и искушения веры. Важно заметить, что примерно та же вероятность успеха характерна для начала (а нередко – для сопровождения) сложной жизненной деятельности и вера, победившая, преодолевающая сомнения, меру неверия, становится в этих условиях наиболее адекватной основой и помощью, тогда как надежда, готовая возникнуть при самой минимальной вероятности успеха, – слабая, иссякающая (но зато, правда, умирающая последней) поддержка, а уверенность (высокая вероятность успеха) требует выполнения слишком многих условий, которые далеко не всегда могут быть предоставлены реальной жизнью.

И наконец, вера тесно связана со смыслообразованием. Известна формула А.Н.Леонтьева, согласно которой личностный смысл порождается отношением мотива (деятельности) к цели (действия)¹⁷. Подчеркнем, однако, что речь при этом идет о личностном смысле замкнутой на себе деятельности, тогда как переходя к более общим смыслам, мы сталкиваемся с иными условиями порождения. В сложных формах активности человек действует не ради достижения самого по себе предмета потребности (или мотива, по А.Н.Леонтьеву), он действует ради целостного образа новой жизни, в которую будет включен этот предмет. И в этот образ (вспомним – сугубо вероятный на деле) человек должен поверить, принять его как уже существующий, влияющий, сопровождающий сегодняшнюю жизнь. Продвижение требует принятия того, чего нет, как того, что есть. Это внутреннее принятие – сугубая продукция, работа веры. И если смыслы деятельности порождаются отношением мотива к цели, то смыслы жизни порождаются живым образом будущего, освещающим и животворящим настоящее или – отношением образа веры к наличному состоянию человека.

¹⁷ Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. М.: Мысль, 1968.

Сходное и с верой религиозной. В основе ее также восстановление в себе путеводного Образа, никогда не могущего быть до конца доказанным, как теорема (в данном случае, как теодицея). Образ этот – что прозвучит резко – так же объективно вероятен, и на множество аргументов "за" находится столько же "против". И вновь – мера веры может быть равна мере неверия, и надобно превозмочь последнюю через усилия и нередкую борьбу ("внутреннюю брань"). И вновь – смысл зависит от веры, и потеря ее способна обесмысливать бытие. Разумеется, есть, и притом весьма существенные, отличия человека верящего (нерелигиозная вера) и верующего (религиозная вера), но сейчас нам важно зафиксировать наличие принципиально общей территории, единство психологической основы самого феномена веры, несмотря на возможные весьма серьезные различия ее форм. Данных различий мы здесь касаться не будем, поскольку это уведет нас далеко в сторону, отметим лишь, что если нерелигиозная вера, нерелигиозные предметы, образы веры чаще соотнесены, ограничены строительством, смыслообеспечением текущих деятельностей, то вера религиозная по самой своей сути всегда восходит, проясняет связь с конечными, предельными вопросами жизни и смерти, созидавая, удерживая духовную сферу как завершение, купол человеческого облика. И подчеркнем вновь: речь идет не об отвлеченных философских или теологических аспектах, а об аспектах психологических, вернее, о той философии и теологии жизни, которая разыгрывается, воспроизводится в психологии, сознании человека. Замечательный мыслитель начала века В.Н.Несмелов писал: "Все ученые толкователи религии – и древние, и новые – почему-то интересуются только одним, что именно когда-нибудь думалось или думается человеку о Боге, и откуда бы человек мог почерпнуть свои думы о Нем. А между тем, думая о Боге, человек думает и о себе самом, и религиозное сознание человека всегда и непременно является составной частью его самосознания"¹⁸. В этом плане можно сказать, что формы религии отражают устоявшиеся, прошедшие проверку веками ответы на вопросы о человеческом существовании, на неизбывные, сущностные потребности человека, на само наличие в нем особого – метафизического – пространства. Вспомним В.Франкла, который говорил о ноосфере или духовном измерении человека. Он говорил об этом ведь не как отвлеченный философ, а как психолог, психотерапевт, который видел, ощущал эту материю в опыте, причем в особом, остром, экстремальном опыте пребывания в лагере смерти¹⁹. Впрочем, материю эту нередко ощущает любой серьезный психолог, который погружается в работу с реальным человеком. Э.Фромм утверждал, например, что понять индивидуального пациента или любого человека вообще можно, лишь установив его ответ на экзистенциальный вопрос, его тайную приватную религию, поскольку большая часть того, что считается "психологическими проблемами", – это лишь вторичное следствие базисного ответа, а потому бесполезно лечить до того, как был понят этот базисный ответ – тайная индивидуальная религия²⁰. Можно добавить, что эта индивидуальная

¹⁸ Несмелов В.Н. Наука о человеке. Казань, 1994.

религия может не совпадать с сознательно заявленной религиозной принадлежностью, может, наконец, сочетаться с полным отрицанием какой-либо религии, провозглашением атеизма, но – что для нас главное – она существует как реальный психологический факт, реальная внутренняя опора человеческой жизни. Более того – опора неустранимая, незаменимая, хотя, конечно, могущая менять свои названия, объяснения и интерпретации.

Однако вступление в метафизическое пространство, в область духовного измерения необходимо ставит вопрос о его природе, о тех идеях, образах, ценностях, опосредствующих символах (медиаторах), которые составляют эту сферу, строят и определяют ее конструкцию и движение. Наиболее распространенная сейчас позиция – это ставка на так называемые общечеловеческие ценности, т.е. ценности, идеи, установления, свойственные всему человечеству. Такая позиция, вполне подходящая, адекватная нравственному действию, психологически, энергетически оказывается, однако, нередко недостаточной, как бы вторичной для духовной сферы. Дело в том, что любая ценность, прежде чем стать "общечеловеческой", была "частночеловеческой", возникла в определенной культуре, в нее кто-то верил, за нее кто-то страдал, свидетельствовал о ней, ее кто-то отстаивал, порой ценою жизни. В этом плане общечеловеческая ценность есть готовый, "снятый" результат живого культурного процесса. На костер люди восходили не за абстрактно общечеловеческие ценности, хотя их мужество и свидетельство имеет, конечно, общечеловеческий смысл. Духовная сфера такова, что для удержания ее как целого нужна напряженная, восходящая энергия личной веры, той самой индивидуальной религии, о которой говорил Э.Фромм. Если же учесть, что эта сфера, в свою очередь, завершает и удерживает всего человека как целое в этом мире, то роль и значение веры как условия осмысленности и полноты бытия станут особо ясными. Вспомним восклицание одного из героев Ф.М.Достоевского: "Если Бога нет, то какой я штабс-капитан?". Речь здесь опять о психологии, а не о философии, о непосредственном ощущении, ужасе человека, вдруг представившего, что будет, если он потеряет конечное и одновременно непосредственно им переживаемое основание своего бытия, своей реальной жизни, включая и штабс-капитанство. Вспомним и другие известные слова Ф.М. Достоевского: "Если Бога нет, то все дозволено". Здесь опять об осознании последствий потери конечных и одновременно началообразующих оснований, психологическое удержание которых подразумевает работу веры.

Автор, конечно, не вправе настаивать на тех основаниях духовной жизни, которые он разделяет, но вовсе не должен и скрывать свою позицию. Она проста и банальна: мы выросли в христианской культуре (хоть и многократно предавали ее) и там следует искать наши основания и ключи. Центральным посредником, помощником, Образом в этой культуре является фигура Христа. И это имеет самое непосредственное отношение к психологии развития.

¹⁹ Франкл В. Человек в поисках смысла. М.: Прогресс, 1990.

²⁰ Golomb A., Reykowski J. Studia nad rozwojem standartow ewalnatywnych. Warszawa: Ossolineum, 1986.

Сошлемся на В.П.Зинченко и Е.Б.Моргунова, которые после тщательного критического анализа различных видов опосредователей (медиаторов) духовного роста вынуждены признать: "И все же Августин был прав, говоря, что истинным медиатором является Богочеловек... Для нас он истинный, потому что именно Богочеловек вочеловечивает и одухотворяет все остальные медиаторы"²¹. Спаситель – фокус, спасение, оправдание и упование нашей культуры, олицетворение истинного образа, сущности человека, тот пункт, цель, точка устремления, выше которой нельзя поставить, но и ниже не должно опускаться. По-гречески "грех" (амортано) – промах, непопадание, минование цели. В широком (предельном) понимании действие не направленное, не устремленное в конечном итоге ко Христу, оборачивается в результате (часто, конечно, весьма отдаленном, не сразу усматриваемом) промахом, минованием смысла, замысла культуры и удовлетворением ложными, преходящими, пустыми целями. И наука со всем корпусом добытых ею сведений, громкими достижениями, успешными методами и приемами может тоже оказаться таким промахом, минованием, устремлением к ложной цели. Поэтому психология, назвавшая себя нравственной, вправе сделать еще один, вполне естественный в нашей культуре шаг и определить себя как психологию христиански ориентированную, или христианскую психологию. Если первая полагает нравственное развитие как норму, как путеводную нить, главное условие здоровья личности, если она видит другого человека как самоценность, то вторая добавляет к этому представление о конечных, абсолютных основаниях такого выбора, придавая другому не только общечеловеческую, но сакральную ценность, рассматривая его как образ и подобие Божие, а нормальное развитие как реальный (со всеми возможными отступлениями и трудностями) опыт подражания Христу. Направление это, как уже отмечалось, делает у нас самые начальные шаги. Так, лишь с начала 90-х гг. стали появляться в печати отдельные психологические публикации, организовываться семинары по проблемам христианской психологии. В качестве весьма еще, конечно, предварительного итога этого периода можно рассматривать выход первого в России учебного пособия для вузов по христианской психологии²².

Итак, мы бегло и схематично рассмотрели три линии, три варианта отношения к проблеме человека в психологии. Первая – это гуманитарная линия, которая, по сути, не имеет конкретно-ценностной точки опоры вне себя самой, но призвана расширить возможности сознания, высвободить место для духовного роста, для саморазвития, самоактуализации личности и т.п. (Бумеранг – если вспомнить образ В.Франкла – должен вернуться к самому владельцу и оказывается тем самым холостым, ради себя существующим.) Вторая – это линия нравственной психологии, которая не замыкает личность в самой себе, не делает ее существующей ради себя самой и своего роста, но дает определенное, вне ее обнаруживаемое понимание сущности человеческого развития, для достижения которой она является необходимым и уникальным

²¹ Зинченко В.П., Моргунов Е.Б. Человек развивающийся: Очерки российской психологии. М.: Тривола, 1994.

инструментом. Наконец, это линия христианской психологии, подразумевающая признание абсолютных оснований нравственности, сознательную ориентацию на христианский образ человека, христианское понимание его сущности и рассмотрение развития как пути следования, приближения к этому образу (равно как, если речь идет об аномалиях, отклонениях от этого пути, о способах их корректирования).

Эти три подхода мы хотели представить не как враждебные, противостоящие друг другу, но как, в известном смысле, преемственные, где последующий не уничтожает предыдущего, но вбирает в себя, добавляя новый принцип рассмотрения, возвышая, достраивая до целого образа человека. Рост этот имеет свои законы и сроки; что касается нынешнего времени, то согласимся с высказыванием А.И.Солженицына: "Но нам сегодня больше-то всего нужно подняться сперва на нравственный уровень, а потом на религиозный"²³.

Нетрудно увидеть, что в истории психологии свершается как бы некий круг и мы возвращаемся (на новом уже, конечно, уровне – измененные и обогащенные опытом, пусть во многом и горьким) к месту, откуда когда-то вышли. Психология начала разрывом с философией, этикой, теологией, с потери понятия души, с постулата естественнонаучного подхода к человеку как к объекту, вещи среди вещей, с деградации, редукции духа к материи, сугубой объектности, телесности. Душа и дух надолго исчезли из поля внимания, вернее, стали рассматриваться производными, вторичными от материального (телесного, вещественного) мира. "Производные" при этом обрисовывались столь непохожими на свои прежние облики, что, разумеется, были и поименованы по-другому: потребности, мотивы, комплексы и др. Сейчас идет постепенно обозначаящийся поворот – если не к душе в ее полном понимании, то, по крайней мере, к душевности, к душевным проявлениям человека, и опорой, адекватным зеркалом становится гуманитарный подход. Мир человеческих чувств, переживаний все более перемещается в центр интереса психологов. Изменились и слова науки. В психологию ныне впущены такие долго ею игнорировавшиеся понятия, как милосердие, сострадание, любовь, надежда и т.п. Следующий предполагаемый шаг – это соотношение с предельными вопросами о сущности человека, о смысле и назначении его жизни. Психология спустя более чем столетие вновь встречается, соотносится с философией, с этикой и при определенных условиях этой встречи может стать нравственно ориентированной. Рассмотрение оснований нравственности ведет, в свою очередь, к вопросам веры, к необходимости возвращения к понятию души в ее полном (а значит, и религиозном) понимании. На этом этапе появляется христиански ориентированная психология.

Может возникнуть возражение, что введение религиозного понимания души уничтожит, разорвет психологию изнутри (безмерное не может удержаться в мерном, измеряемом, научно исследуемом). Вследствие этого психология

²² Начала христианской психологии / Отв. ред. Б.С.Братусь. М.: Наука, 1995.

²³ Солженицын А.И. По минуте в день. М.: Аргументы и факты, 1995.

утрачивает самостоятельность, растворится, предстанет частью теологии и т.п. Такое действительно возможно при смешении разных уровней. Если же мы будем понимать психическое (мышление, память, восприятие, личность) как инструмент достижения человеческой сути, то тогда этическое, философское, богословское понимание этой сути отнюдь не препятствие, а, напротив, важнейшее условие научных разработок, ибо последние приобретают тогда масштаб и смысл в культуре, а первые – психологическое соотнесение и почву. Еще раз: душа в религиозном понимании не входит, не вмещается в психологию, равно как не растворяет психологию в себе, религиозно-философский и конкретно-психологический уровни несводимы один к другому, неподменяемы друг другом, но их взаимное признание, установление связи, соотнесение – условие и форма их живого отражения.

И последнее – стоит ли так настойчиво возгонять психологию, пытаюсь соединить земное и возвышенное, неужели задачи внутри самой психологии уже исчерпаны?

Разумеется, нет. Задач этих бесконечное множество, каждая достойна усилий и вовсе не обязательно требует соотнесения с родовой человеческой сущностью, нравственностью или бессмертной душой. С этого убеждения психология, собственно, и началась. Г.И.Челпанов писал в 1888 г.: "Хотя психология, как обыкновенно принято определять ее, и есть наука о душе, но мы можем приняться за изучение ее "без души", т.е. без метафизических предположений о сущности, непротяженности ее и можем в этом держаться примера исследователей в области физики"²⁴.

<...> Если не атомная бомба, то мощь направленной психологической радиации уже вполне открыта и применена на живых людях. Психология активно, порой на первых ролях стала привлекаться к выполнению грандиозных заказов по манипулированию индивидуальным и общественным сознанием: создание имиджа (не лица, а маски, личины) политиков, навязывание любых часто вредных, просто опасных) представлений, товаров и услуг, сотворение кумиров (идолов) молодежи, вовлечение в тоталитарные организации, секты и др. Время чистой психологии ради психологии ушло. Или иными словами, ушло время безответственной психологии. Психология вполне повзрослела. Она не дитя, которое живет в мире снисхождения и потакания (чем бы ни тешилось), не подросток, которому надо лишь выпятить и утвердить свой характер. Настала пора проявить личность, а значит, выбрать и осознать общие смыслы и ориентиры движения, понять и честно признать, какому образу человека мы собираемся служить, соответствовать нашей профессиональной деятельности.

**Братусь Б.С. К проблеме человека в психологии//
Вопросы психологии, 1997, №5.**

С.Л. Рубинштейн. Людина як суб'єкт життя

²⁴ Челпанов Г.И. Сборник статей (психология и школа). М.: Изд-во И.Н.Кушнарера, 1912.

Існує два основних способи існування людини, відповідно, два відношення її до життя. Перший — життя, яке не виходить за межі безпосередніх зв'язків, у яких живе людина: спочатку батько і мати, потім подруги, вчителі, потім чоловік, діти і т.д. Тут людина вся всередині життя, всяке її ставлення — це ставлення до окремих явищ, але не до життя в цілому. Відсутність такого ставлення до життя в цілому пов'язана з тим, що людина не виключається з життя, не може зайняти думкою позицію поза ним для рефлексії над ним. Це є існуюче ставлення до життя, але не усвідомлюване як таке. Таке життя постає майже як природний процес, у всякому разі очевидні безпосередність і цілісність людини, яка живе таким життям. Таке життя, коли в ньому міцні зв'язки, — найбільш надійна опора морального життя, оскільки перша, найбільш міцна основа моральності як природного стану — у безпосередніх зв'язках людини з іншими людьми, один з одним. Тут моральність існує як невинність, як незнання зла, як справжній, природний стан людини, стан її переконань, її буття.

Розхитаність цієї основи моральності, пов'язаної з міцно сформованим побутом, викликається, зазвичай, ламанням цього сформованого побуту, устрою життя. Така вихідна причина моральних труднощів молоді в новому суспільстві. Тут нову мораль потрібно будувати свідомо, на новій основі, тут неможливе просте перебування в стані своєї безвинності.

Таким чином, або потрібно чекати, поки знову складеться міцне буття, устрій життя, або йти до моральності іншим, свідомим шляхом. У чому ж полягає цей шлях?

Другий спосіб існування пов'язаний з появою рефлексії. Вона ніби припиняє, перериває цей безперервний процес життя і виводить людину подумки за її межі. Людина ніби займає позицію поза нею. Це вирішальний, поворотний момент. Тут закінчується перший спосіб існування. Тут починається або шлях до душевної спустошеності, до нігілізму, до морального скептицизму, до цинізму, до морального розкладання (або в менш гострих випадках до моральної нестійкості), або інший шлях — до побудови морального людського життя на новій, свідомій основі. З появою рефлексії пов'язане філософське осмислення життя. Свідомість постає тут як розрив, як вихід з повного поглинення безпосереднім процесом життя для формування відповідного ставлення до нього, займання позиції над ним, поза ним для судження про нього. З цього моменту кожен вчинок людини набуває характеру філософського судження про життя, пов'язаного з ним загального відношення до життя. З цього моменту, власне, і постає проблема відповідальності людини в моральному плані, відповідальності за все вчинене і все упущене.

З цього розриву безпосередніх зв'язків життя і їх відновлень на новій основі починається й у цьому полягає другий спосіб існування людини. Звідси, з цього моменту виникає проблема «ближнього» і «далекого», проблема співвідношення, взаємозв'язку безпосереднього відношення людини до життя, до довкілля та усвідомленого ставлення, опосередкованого через «далеке».

У загальній проблемі детермінації поведінки людини ця рефлексія або, кажучи іншими словами, світоглядні почуття постають як внутрішні умови,

включені в загальний ефект, зумовлений закономірним співвідношенням зовнішніх і внутрішніх умов. Від такого узагальненого, підсумкового ставлення людини до життя залежить і поведінка суб'єкта в будь-якій ситуації, у якій він перебуває, і ступінь залежності його від цієї ситуації або волі в ній.

Об'єктивною підставою таких світоглядних почуттів, або рефлексії, яка виходить за межі життя, є саме життя людини як трагедія, драма або комедія. Основою трагічного ставлення людини до життя є ставлення людини до трагічного як існуючого об'єктивно. Трагічне, гумористичне і т.д. ставлення до життя, щоб бути адекватним, повинне ґрунтуватися на відповідній характеристиці самого життя. Існує не більш-менш довільне трагічне ставлення до смерті взагалі, а ставлення, яке виникає при розкритті й усвідомленні об'єктивного, різного при різних умовах співвідношення життя і смерті, що і робить (або не робить) смерть трагічною за різних обставин. Таким чином, виникає необхідність створення концепції життя суб'єкта, людини, з якої вже впливало б як природне, закономірне таке або інше ставлення до життя і смерті.

Таким чином, варто розділяти, з одного боку, здатність розрізнити і розуміти трагічну сторону життя, трагічне ставлення до життя в цілому як більш-менш довільну генералізацію, універсалізацію однієї з його сторін і, з іншого боку, трагедію як закономірно виступаючу сторону самого життя, трагедію як невідповідність у житті. Іншими словами, мова йде про трагічне або комічне в житті або трагічності або комічності життя.

Кожне з цих почуттів, яке постає узагальненим ставленням до життя (*Gesammtgefühl*), окремо не виправдовує себе. Питання про перевагу того або іншого почуття повинне вирішуватися конкретно, відповідно до конкретних історичних та особистих ситуацій. Без цього початкового розрізнення неможливе подальше розуміння діалектики об'єктивного і суб'єктивного. Наприклад, смерть у ліжку, смерть, яка настає тому, що життя, життєві сили людини себе вже вичерпали, що вона зів'янула і почалося вмирання ще за життя, — трагічна вона чи об'єктивна? Очевидно, ні.

Звідси очевидна також неправомірність пошуків узагальненого почуття (*Gesammtgefühl*), у якому усе злите і нібито синтезоване (гумор у Х. Тефдінга), неправомірність генералізації цих почуттів. Ілюстрація цієї генералізації може бути дана на прикладі іронії — усіх може бути осміяно, немає нічого святого, усе знецінене. Замість пошуків такого одного загального почуття (*Gesammtgefühl*) повинна бути виявлена вся палітра фарб, тональностей почуттів, через які людина, наче художник, бачить і сприймає світ.

Проблема трагедії життя — це проблема не страждання, а трагічної долі, сплетення добра і зла, суперечливості життя, необхідності йти до добра через зло, загибель добра і т.д. Трагічне має місце, коли до неминучої загибелі йде щось гарне і прекрасне, коли до добра як усвідомленої мети доводиться в силу незалежності від людини обставини йти через зло. Трагізм виникає там, де щось гарне і прекрасне втягується життям у згубний для людини конфлікт.

У житті має місце і трагічне і комічне, тріумфує в ній то добро, то зло. Уся справа полягає в тому, щоб виділити об'єктивне співвідношення між ними,

їхнє сплетення й адекватно поставитися до кожної ситуації. Звідси ~- різне ставлення різних людей до однієї і тієї ж ситуації, залежно від того, який початок бачить як переважаючий в ній і вносить людина, яка входить у неї.

Іншими словами, ситуація містить у собі і людину, яка ставиться з гумором або іронією до того, що з нею відбувається. Підсумкове співвідношення сил залежить і від неї. Ось чому панування того чи іншого трагічного, іронічного або гумористичного ставлення до того, що відбувається, показове для людини, так чи інакше відповідне до ситуації, а не тільки для самої людини. Гумор, іронія завжди повинні бути адекватні тому в дійсності, до чого вони відносяться, але вони показові і для людини, суб'єкта, тому що вона входить у ситуацію і це своє відношення змінює її, співвідношення в ній.

Отже, суть полягає в співвідношеннях добра і зла, трагічного і комічного, в усвідомленні людиною протиріч у їх дозволі, а не в абсолютизації одного почуття (гумору, трагічного, іронії). Жодне з цих ставлень суб'єкта до дійсності не може бути абсолютизоване. Наприклад, генералізація іронії, іронічного ставлення до дійсності, розповсюджене на все, означає поширення іронічного ставлення і на ідеал, з позицій якого встановлюється іронічне ставлення до того, що цьому ідеалові не відповідає, а тим самим ліквідує саму основу, на якій ґрунтується іронія, а отже, і її саму. Генералізоване іронічне ставлення, розповсюджене на всіх і вся, перетворюється в нігілізм, у заперечення всіх і всіляких ідеалів.

Співвідношення світоглядних почуттів одночасно і індивідуальне і закономірне, як співвідношення фарб у палітрі великого художника. У різних співвідношеннях кожна з них здобуває свій відтінок (*valeur*), можливі різні сполучення різних тонів, але ці співвідношення завжди закономірні. Взаємозв'язок усіх цих аспектів (гумористичного, іронічного і трагічного ставлень), їх перехід один в одного, відповідає складності і співвідношенню всіх життєвих протиріч. Лише певне співвідношення тих або інших квітів естетично прекрасне, так само, можливо, правомірне різне сполучення світоглядних емоційних тональностей, більше або менше виправданих стосовно тієї або іншої різної історичної й особистої ситуації. Іншими словами, лише певні співвідношення цих світоглядних етичних почуттів етично виправдані, прийнятні, закономірні як вираження ставлення людини до типових ситуацій життя.

Виняток з цього правила складає відома перевага трагічного ставлення до життя: воно виправдане у вигляді свого зв'язку з духом серйозності. Дух серйозності, серйозне, тобто відповідальне ставлення до життя, є реалістичне ставлення до життя, яке відповідає всій його історичній та особистій конкретності. Почуття трагічного, або дух серйозності, пов'язані насамперед зі ставленням до буття і небуття, до життя і смерті. Щоб зрозуміти джерела цього почуття, потрібно зрозуміти спочатку реальну діалектику життя і смерті, яка і породжує потім ставлення до них людини. Факт смерті перетворює життя людини не тільки в щось кінцеве, але й остаточне. Через смерть життя є чимось, у чому з певного моменту нічого не можна змінити. Смерть перетворює життя в щось зовні завершене і ставить, таким чином, питання про

його внутрішню змістовність. Вона знімає життя як процес і перетворює його в щось, що на віки вічні повинне залишитися незмінним. Життя людини через факт смерті перетворюється в щось, чому підводиться підсумок. У смерті цей підсумок фіксується. Звідси і серйозне, відповідальне ставлення до життя через наявність смерті. Для мене самого моя смерть — це не тільки кінець, але і завершеність, тобто життя є щось, що повинно не тільки закінчитися, але і завершитися, здобути в моєму житті своє завершення.

Разом з тим, оскільки людина — частина народу, суспільства, життя людини як така незавершена тотальність (а не тільки як процес, поки людина живе) входить у життя народу, людства і продовжується в ньому. При цьому майбутні справи вже інших людей можуть змінити зміст мого життя, його об'єктивний зміст для інших людей, для людства, але залежно від того, якого змісту я сам йому надав.

Смерть є також кінцем моїх можливостей дати ще щось людям, подбати про них. Вона через це перетворює життя в обов'язок, зобов'язання зробити це в міру моїх можливостей, поки я можу це зробити. Таким чином, наявність смерті перетворює життя в щось серйозне, відповідальне, у термінове зобов'язання, у зобов'язання, термін виконання якого може минути в будь-який момент. Це і є закономірно серйозне ставлення до життя, що певною мірою є етичною нормою.

За яких умов це серйозне ставлення до життя і смерті постає як трагічне? Моє ставлення до власної смерті зараз взагалі не трагічне. Воно могло б стати трагічним тільки в особливій ситуації, за особливих умов — у момент, коли вона обірвала б якусь важливу справу, якийсь задум. Моє ставлення до власної смерті визначається двома обставинами: по-перше, тим, наскільки завершеним, а не обірваним буде до моменту настання смерті моє життя, наскільки хоч якоюсь мірою закінченим буде його задум, наскільки не обірвана, не кинута справа, якою я живу, і, по-друге, якою мірою я не залишив, не покинув, не залишив у невизначеності долі тих людей, яким я потрібен.

Трагування трагедії в житті в такий спосіб упирається в питання про загальне й одиничне існування, про людину (окрему особистість) і народ, державу, людство, про людське існування (життя), про долю одиничної людини і долі ідей, які вона представляє і за які бореться. Трагічне завжди пов'язане з долею людей як носіїв ідей, а не лише з колізією ідей, як це стверджує Гегель. Конфлікт ідей, духовних сил, які у цій колізії співвідносяться, вигострюються, визначаються, пов'язані з катастрофами, які спіткали людину, у житті якої цей конфлікт розігрується, виникає і вирішується. Гете «не цікавиться» трагічним, але визнає існування абсолютно трагічної ситуації. Його критикує Гегель, який такої не бачить. Для Гегеля трагічне полягає в конфлікті двох сил, кожна з яких сама по собі правомірна. Трагедія для Гегеля не в катастрофі, а в конфлікті двох етичних сил (родини і держави). Антагоністичний смисл конфлікту полягає в розмежуванні сфер компетенції, у співвідношенні цих двох сил. Для Гегеля не важливо, що індивід гине, — важливо лише те, що при цьому виявляється сила ідей. Конфлікт, перенесений з життя в сферу ідей, завжди вирішується, чого не можна сказати про життя людини. Але, як ми говорили, основне, що зараз

підлягає аналізу, — це ставлення людини до того, що відбувається. Трагічність загибелі, смерті людини, яка помирає в боротьбі за справу, за ідею, залежить від її ставлення до цієї справи, до цієї ідеї. Така оптимістична трагедія, яка можлива щодо історичної ситуації, історичних доль людства (за оптимістичною трагедією може ховатися питання про співвідношення ідей, будови і людей, особистостей).

Ця розбіжність об'єктивної ситуації і можливого ставлення до неї людини і складає основу для розуміння гумору та іронії. Суть гумору не в тому, щоб вміти бачити і почувати комічне в житті, там, де воно безпосередньо в цій ролі виступає, а в тому, щоб сприйняти як комічне, поставитися відповідним чином, виявити незаслужовуюче на те, щоб прийняти всерйоз те, що претендує на це. Іншими словами, важливо не просто побачити претензійне, котре в ході подій саме виявляє себе як порожнє, незначне, а поставитися до чого-небудь як до порожнього і незначного: такий, наприклад, гумор у відношенні перепон своєї власної долі, яка схожа на добру посмішку сильного над витівками життя.

Звідси два різних питання: що смішно і кому смішно? Безпосередньо смішне — це комічне; сміх постає як безпосереднє ставлення до комічного в житті. Іронія і гумор — це ставлення не до безпосередньо смішного, а до співвідношення добра і зла, піднесеного і низького, або, точніше, до другого члена цього співвідношення з позицій або на основі першого.

Іронія протиставляє одне іншому, судить з позицій піднесеного ідеалу усе, що йому не відповідає; гумор дозволяє, примиряє ці протиріччя, обирає позитивний початок як основу їхнього примирення. У гуморі й іронії мова йде про співвідношення добра і зла в широкому розумінні слова, точніше, про відношення до зла, до слабкостей з позицій добра. Різне розуміння цього співвідношення або різне співвідношення їх у дійсності викликає гумор або іронію, у чому і полягає їхня об'єктивна фундованість. Різне в різних випадках співвідношення добра і зла за їхньою силою виступає як об'єктивна основа, виправдання в одних випадках гумору, в інші — іронії.

Відповідно до сказаного вище розрізняються і різні види гумору, різні відтінки його, ціннісні рівні з різних умов і ситуаціях: гумор, який прикриває і знімає трагедію (видимий світу сміх крізь невидимі сльози), гумор засудженого до повішення (*Gesamtgefúhl*), незлобливий гумор, майже ніжна посмішка як ставлення до маленьких необразливих слабкостей великої і коханої людини (це не самовикриття, не деградація великого, а підкреслення як основи величчя, позитивного в людині).

Отже, трагедія і комедія — це аспекти життя, які вимагають до себе відповідного адекватного ставлення. Гумор та іронія — це певне ставлення людини до слабкостей, недоліків, недосконалості, каліцтва, зла в їхньому співвідношенні з добром і т.д. Це ставлення до життя, до певних ситуацій по-різному в різних людей (не тільки через розходження ситуацій самих по собі), а через те, що відбувається входження в ситуацію людини (різних людей) і змінюється співвідношення сил, між добром і злом у широкому смислі слова в кожній з цих ситуацій. Тому мова йде не тільки про те, щоб відношення — іронія, гумор — було адекватне ситуації, об'єктивним обставинам життя, але це

відношення неминуче виявляє якості людини, що так чи інакше ставиться до цієї ситуації. Різні люди тому по-різному переживають ситуації, ставляться до них так чи інакше, що вони самі, їхня присутність у ситуації об'єктивно змінюють співвідношення сил у ній.

Це часткове вираження того загального положення, що буття всередині себе містить суб'єкт. У способі бачення, ставленні до ситуації виявляється і сам суб'єкт, а не тільки те, до чого він відноситься як до об'єкта. Тут суб'єкт постає як внутрішня умова розкриття об'єкта.

Таким чином, існування постає як реальна причинність іншого, яка виражає перехід в інше, ідеальне, інтенціональне «проекування» себе як характерне для специфічно людського існування — існування, всередині якого включена свідомість. Це положення протилежне твердженню екзистенціалістів, для яких існує лише об'єкт пізнання, а суб'єкт тільки «переживає».

Людина не тільки перебуває у певному відношенні до світу і визначається ним, але й відноситься до світу і сама визначає це своє відношення, у чому і полягає свідоме самовизначення людини. Важлива не тільки її зумовленість об'єктивними умовами, але і розходження позиції суб'єкта, яка розуміється не суб'єктивістськи (тобто суб'єкт проти об'єкта), а як об'єктивна її зміна, як вираження зміни ситуації.

Казати, що життя прекрасне, стверджуючи цим, начебто усе в ньому добре і прекрасно, — це жалюгідна фальш; казати, що життя огидне, жахливе, начебто перекреслюючи цим усе прекрасне, чим воно таке багате, — це брехня, яка свідчить про власне банкрутство. Життя могутнє, нескінченно різноманітне і наповнене всім добрим і злим. І в людини, зрештою, одна справа в житті: самій вносити в нього, скільки лише вона може, краси і добра.

Вихідна специфіка людини, людського існування полягає в тому, що в загальну детермінацію буття включається не свідомість сама по собі, а людська істота, яка усвідомлює світ, суб'єкт не тільки свідомості, але й дії. Свідома регуляція, яка включає й усвідомлення оточуючого й дії, спрямовані на його зміни, — важлива ланка в розвитку буття. Відмінна риса людини — «детермінованість через свідомість», іншими словами, заломлення світу і власної дії через свідомість, — ось основне для розуміння проблеми волі людини і детермінації буття.

Проблема причинної детермінованості явищ — центральна вузлова проблема наукової методології. Вона стояла в останній час з великою гостротою в галузі фізики у зв'язку з розвитком квантової механіки. Найбільш дискусійні питання — питання сучасної біології, пов'язаної з розвитком генетики, впираються, у кінцевому рахунку, в питання про детермінованість, мінливість організмів. Але яке б місце не займала ця проблема в інших галузях, все ж, найбільш критичною точкою в цьому відношенні є пояснення психічних явищ і сфери людської поведінки. Психологія взагалі — головна цитадель індетермінізму, а свобода волі — той самий пункт, у якому принцип детермінізму піддається найбільш серйозному своєму іспитові.

Традиційна постановка питання про свободу волі є психологізаторською. Насправді самовизначення і визначення іншим,

зовнішнім існує рівною мірою всюди, Існує ієрархія цих співвідношень, у якій вищим рівнем постає самовизначення на рівні істот, які володіють свідомістю.

У суперечці з детермінізмом індетермінізм використовує слабкість механістичного детермінізму. Крайня форма лапласівського детермінізму означає просто механістичне поширення на всі явища механістичного способу детермінації. Однак обмеження механістичного детермінізму і його подолання скрізь і всюди йде зовнішнім способом, а не за допомогою розвитку діалектико-матеріалістичного принципу детермінізму.

Критика механістичного детермінізму, справедливо здійснена в нашій філософській літературі, пов'язана з визнанням існування не тільки необхідного, але і випадкового. Однак не менш важливою видається нам інша лінія зняття механістичного детермінізму — за допомогою розкриття діалектики зовнішнього і внутрішнього. Зовнішні причини діють через внутрішні умови. Особливо важливе це положення на рівні психічного для подолання інтроспективного розуміння внутрішнього, хоча воно має важливе значення на всіх рівнях.

Аналіз ролі внутрішнього призводить до з'ясування існування різних зв'язків. Основа, яка породжує інші зв'язки, причина цих зв'язків — структура, тобто структурні зв'язки, — поєднують окремі елементи, аспекти або сторони в єдине ціле. Багато, і причому важливих, законів виражають саме структуру зв'язку. Саме структура зв'язку, яка поєднує різні сторони в одне єдине ціле, і є тим внутрішнім зв'язком, який утворить внутрішню умову, яка опосередковує сумарний ефект дії зовнішньої причини.

Теза, відповідно до якої зовнішні причини діють через внутрішні умови так, що ефект дії залежить від внутрішніх властивостей об'єкта, означає, власне кажучи, що всяка детермінація необхідна як детермінація іншим, зовнішнім і як самовизначення (визначення внутрішніх властивостей об'єкта).

Спираючись на ці розуміння загального порядку, ми можемо підійти до з'ясування аспекту проблеми детермінації, який нас цікавить, пов'язаного з включенням у ланцюг явищ матеріального світу психічних явищ.

Центральне положення полягає в тому, що за самою своєю природою психічні явища включаються в причинний взаємозв'язок буття одночасно і як зумовлені, і як зумовлюючі. Зони зумовлені об'єктивною дією умов життя, і разом з тим вони зумовлюють поведінку. Основне полягає в тому, що вони відбивають дійсність і регулюють рух і дію. Тут повною мірою розкривається теза про регуляторну функцію психічних процесів (аферентація, зворотні зв'язки і т.д.) стосовно рухів, дій, вчинків. (Як відомо, структура дії включає як її аферентну, так і її виконавчу частину.) Таким трактуванням проблеми зовсім знімається епіфеноменалізм та індетермінізм у відношенні людської поведінки.

Наявність свідомості в людини, яка припускає або означає, що людина і відокремлює себе від оточуючого - природи, світу, і зв'язує, співвідносить себе з ним, - це є, як уже мовилося, характеристика людини, з якої випливають найважливіші особливості людського буття. Тут виступають одночасно і співвіднесеність людини зі світом, зв'язок з ним не тільки в пізнанні, а й в бутті, і відособленість від нього. У плані пізнання тут здійснюється процес переходу

реально існуючого світу в ідеальний. У плані практики і дії - нескінченність процесу проникнення людини у світ, залучення до нього і разом з тим його зміни.

Відмінність марксистської постановки проблеми свободи від екзистенціалістської полягає в тому, що в екзистенціалістів буття не підлегле дієвості суб'єкта; через це воно є тільки об'єктом для його свідомості: людина постає як істота, яка має об'єкт. Але, відповідно до марксизму, це об'єкт не тільки для свідомості, але й об'єкт дії, практики.

У найширшому плані зі свободою стан речей такий же, як з відображенням: аналог свободи, як і аналог відображення, має місце в самому фундаменті буття - у принципі детермінізму, відповідно до якого необхідність полягає у внутрішньому розвитку явищ. Ступінь обмеження свободи визначається залежністю явищ від зовнішніх умов: у природі - природних, у суспільстві - суспільних.

Проблема свободи постає в трьох аспектах; а) як самовизначення - роль внутрішнього в детермінації поведінки на різних рівнях; б) як свобода людини в суспільному житті (свобода особи і суспільний примус); в) як свобода в спінозівському смислі (контроль свідомості над стихією власних потягів).

Людина діє в даних об'єктивних умовах. Однією з вирішальних умов на рівні суспільства виступають інші люди, інша людина як необхідна умова мого існування, яка зумовлює, детермінує мене й імпліцитно дана, є в мені. І тут має місце справжня діалектика: людина може змінити дані умови, але спочатку вони їй дані, вона повинна від них відштовхуватися. ! навіть тоді, коли вона їх змінює, вона повинна будувати з даного матеріалу. Іншими словами, матеріал, з якого людина будує, діє, одночасно і створений нею і даний їй. Таким чином, свобода — це не тільки заперечення даного, як стверджує екзистенціалізм, але і утвердження його. Воля - це і заперечення і утвердження даного. З цих позицій і виходить марксистська критика екзистенціалізму.

Підлягає критиці основне положення екзистенціалізму, що усе в людині - з майбутнього, а з минулого - ніякого руху і зміни. Це є поняття «проекту» як ескізу майбутнього порядку і звільнення від наявного, звільнення від даного як негативність. Свобода постає як відмова, заперечення цього положення, начебто для його подолання не потрібно його враховувати, виходити з умов, у ньому даних. Людина є тільки продуктом або сукупністю своїх дій, але те, що вона проектує і створює із себе, не має нібито ніякої основи. Усе визначається її проектами або задумами, виходячи з майбутнього, не будучи ніяк детермінованим ні минулим, ні людською природою.

У цьому полягає воля. Людина безпосередньо своєю дією повинна стати (бути) тим, ким вона є (ще не є), і перестати бути тим, ким вона є. Чисте заперечення означає тут абсолютну дискретність без усякої наступності. У цьому постійному випередженні (*depassement*) і полягає суб'єктивність, яка є тому чистим запереченням (*pe-ant*). Свобода як остаточний розрив зі світом і з самим собою. Людина здійснює його за допомогою своїх дій, у своїй основі свобода збігається з запереченням, яке існує в серці людини. Людина є істота, яка має «проект». «Проект» вона тому, що в ній існування передре сущності, у

ній немає готової сутності, вона сама її робить, сама із себе щось робить; звідси її сутність — свобода. Тут тільки оберненість до майбутнього, за допомогою якого людина нібито відривається від минулого і його детермінації.

К. Маркс відзначав, що діалектика заперечення існує як визначальний і творчий процес. Відкривши заперечення, Гегель знайшов абстрактне вираження руху історії. Гегель писав, що заперечення є внутрішнє джерело самостійного і живого руху. Розвиток, рух у природі здійснюється як рух з минулого в майбутнє. Джерела подальшого розвитку, руху в кожен наявний даний момент такі, що, ідучи в минуле, він породжує майбутнє або, точніше, породжуючи майбутнє, він іде в минуле. Відбувається безперервний рух від одного стану (моменту) сьогодення в інший, у ході якого другий відносно першого виступає як майбутнє, а перше відносно другого — як минуле.

Те ж саме стосується наявного буття людини і того, що людина може далі із себе зробити, її подальшої долі. Наявне буття — продукт попереднього розвитку, внутрішніх передумов або умов, які складаються в ході попереднього розвитку, який у процесі взаємодії зі світом визначає майбутнє формування людини, його внутрішні умови. Така власна роль людини у самовизначенні. Детермінованість людини, її властивостей, її рішень і відповідальність людини, не тільки зате, що вона робить, але і за те, чим вона буде, стане, за саму себе, за те, ким вона є, оскільки те, хто вона зараз є, - це в якийсь попередній момент її життя було тим, ким вона буде, - такий необхідний зв'язок сьогодення, минулого і майбутнього в житті людини. Можливість людини визначати своє майбутнє є можливість визначення кожного з минулих етапів свого життя, оскільки і він був у свій час майбутнім.

За Хайдеггером та іншими, людина постає як істота, яка має проект (Project), задум, завдання, мету, яка співвідноситься з умовами і виходить за межі ситуації (depassement). Ілюзія, яка прирівнює волю до недетермінованості, виникає в екзистенціалістів через ототожнення недетермінованості наявним буттям, ситуацією, у якій перебуває людина, з недетермінованістю взагалі.

Критика поняття «ситуація» у гештальтистів і екзистенціалістів повинна йти лінією розрізнення в ситуації умов і вимог та особистості, яка співвідносить ці умови і вимоги. Для екзистенціалістів (як і для гештальтистів) ситуація - цілісна, нерозчленована сукупність обставин. Особистість, яка діє в ситуації, ніяк не виділяється з неї. Ситуація, яка включає особистість, розглядається екзистенціалістами як єдина система взаємозалежних змінних, а всяка зміна в ній як саморозвиток усієї ситуації. Однак життя людини може бути пояснене тією ж схемою, якою ми користувалися при аналізі її мислення. Визначальною для ходу мислення і поведінки є співвіднесення умов і вимог (умов у власному значенні слова, на відміну від різних обставин). Проблемність будь-якої ситуації полягає у включенні в ситуацію чогось, що дане імпліцитно, не будучи даним експліцитно (це і є нескінченний «вихід» її за свої межі»), включенні в нескінченність буття, у нескінченну систему взаємозв'язків та взаємодій. Іншими словами, ситуація завжди містить щось дане, але в ній є завжди наче порожні, незаповнені місця (Leerstellen) через які «проглядає» щось, що виходить за її межі і пов'язує її з усім існуючим.

Безперервне членування (аналіз) ситуації, виділення в ній того, що істотне в співвідношенні з вимогою задачі, цілями і т.д., і її зміна діями в житті людини - неминуче є виходом за її межі (вона сама завжди містить імпліцитне, ніяк не дане в ній експліцитно, а тільки задане).

Методика виявлення внутрішніх умов мислення, пізнання об'єкта збігається з загальним методом об'єктивного пізнання суб'єкта і суб'єктивного. Методика дослідження мислення і загальна гносеологічна проблема виявлення суб'єкта, суб'єктивності рівною мірою засновані на діалектико-матеріалістичному принципі детермінізму. Це ми виявили при аналізі питання про гумор, іронію і т.д., як залежність підсумкового співвідношення ситуації і суб'єкта від самого суб'єкта, який знаходиться всередині цієї ситуації, який входить у неї і так чи інакше стосується її.

Воля індивіда не може здійснюватися інакше як в умовах життя суспільства. Тут постає проблема індивіда як проблема співвідношення одиничного і загального в плані онтології і логіки й у плані етики і політики. Людина існує в співвідношенні із суспільством, державою, людством. Звідси різне співвідношення свободи і її обмеження в різних суспільно-історичних формаціях. Однак загальна проблема одиничного і загального у філософії (онтології) і логіці існує і як проблема індивіда і суспільного блага в етиці. Благо всіх людей диференціюється на благо кожного і благо колективу (народу, держави). У плані мети, майбутнього блага всіх повинне постати як благо кожного, кожної людської особистості. Зрештою, кожна людина, її благо, є метою суспільства. Не кожна людина є засобом для щастя суспільства, а діяльність суспільства є засобом, метою якого є благо кожного індивіда, його розвиток, реалізація ним усіх своїх здібностей, - у цьому повнота життя людини як особистості. Усі люди - через суспільство - для кожного. Загальний напрямок розвитку здійснюється від одиничної людини через суспільство до одиничного. Але одиничність не є синонімом єдності. Кожен одиничний існує тільки у своєму взаємовідношенні з іншими: не одиничний в однині, а одиничне в множині, у їхніх взаєминах один з одним. Неправомірна однаковою мірою і метафізика одиничного людського існування в екзистенціалізмі, і метафізика громадського життя, яка зводить суспільні відносини людини до відносин суспільних «масок». Завдання полягає в перебуванні у співвідношенні, взаємозв'язку, опосередкуванні однієї через іншу з цих сфер.

Як в естетичному, в мистецтві відбувається реалізація сутності явища в його видимості, чуттєвості, так само щодо людини в етиці повинна здійснитися реалізація сутності людини і людських відносин у житті людей як явищ. Завдання реалізувати людину в її житті - це завдання перебороти «відчуження» від людини як явища її людської сутності. Подолання «відчуження» ідеального - існуючого у вигляді ідеї, ідеалу, цінності, боргу і т.д. - можливе не шляхом їх перекреслення, а шляхом їхньої реалізації. Звідси - центральне поняття в етиці справжнього (автентичного) життя. Виникнення ідеалів, цінностей і їхня реалізація в процесі життя є не що інше, як утворення відчуження, розриву, протиставлення і його подолання.

Громадське життя проявляється в об'єктивованості людини в речах, у створенні «людських предметів»; відчуження постає як та часткова форма, якої об'єктивованість набуває в особливих історичних умовах. Гегель не розрізняв об'єктивації і «відчуження»; їхнє розходження проведене К. Марксом. Гегель звів всяку об'єктивованість до відчуження, саму предметність зрозумів як відчуження свідомості. «Відчуження» у широкому розумінні постає як загальна проблема об'єктивованості людини в її діяльності, у її продукті, в якому людина себе опредмечує. У формі продукту, об'єктивації опредмечене буття людини входить в обіг життя й засвоюється іншими людьми і в духовному, а не лише в економічному плані.

Свобода духовна і велич людини можливі тільки в суспільстві. Колективність, ідейна спільність повинні існувати поряд зі збереженням критичної думки індивіда, його ініціативи і відповідальності. Свобода виступила для нас спочатку у зв'язку з необхідністю, у зв'язку з детермінованістю взагалі, але це лише можливість свободи. Свобода людини здійснюється тільки в реальному житті і суспільстві. Для індивіда свобода існує як особиста ініціатива, можливість діяти на свій страх і ризик, свобода думки, право критики і перевірки, свобода совісті.

Тому індивід постає як можливий представник суспільства. На противагу цьому, трагедія, справжня (не в індивідуально-психологічному плані) трагічність життя індивіда виникає завдяки конфлікту з життям суспільства (трагедія Бориса Годунова у Пушкіна).

Основним порушенням етичного, морального життя щодо людини в умовах суспільства є використання її як засобу для досягнення певної мети. Однак це не означає, що людина позбавляється взагалі будь-якої функції і ролі в суспільстві. Проблема «відчуження» виникає при зведенні людини до суспільної «маски», до носія певної суспільної функції, ролі, відповідно до якої вона використовується як засіб для досягнення тих або інших практичних цілей. Обмеженість життя людини, яка перетворюється в носія однієї якої-небудь функції, життя, яка втиснута у відповідні рамки, визначається тим, що до людини інші люди ставляться лише як до носія цієї функції, який лише відповідно неї використовується, який існує для інших лише в цій якості. Подолання цього зведення людини до «маски» є перехід від «маски» до людини у всій повноті її людського буття. Діалектика ж співвідношення людини і її масок, функцій, пов'язана з тим, яка ця функція, ця її роль (наприклад, окрема людина як представник народу, людства, ідеалу, борець за правду і т.д.). На одному полюсі - це зведення ролі до граничної убогості й обмеженості. На іншому полюсі - втрата особистого життя або, у всякому разі, звуження свого особистого життя.

Загальний метод - шлях «демаскування» явищ, який виявився при дослідженні мислення, - відноситься до всіх інших галузей і може бути застосований при аналізі цієї проблеми. Як відомо, у сприйнятті відбувається маскуваність повноти буття об'єкта, його практично слабких властивостей «сильними» властивостями, закріпленими практичним використанням речі, її функціональними властивостями, призначенням. У процесі пізнання, мислення

відбувається демаскування замаскованих властивостей об'єкта - іншими словами, зняття маскування усіх властивостей об'єкта практично значимими функціональними його властивостями, демаскування всього того, що визначає його за всіма параметрами (приклади зі звуком, формою, кольором предметів). Демаскування здійснюється за допомогою включення об'єкта в нові системи зв'язків і відносин. Так само людина знаходить усю повноту свого буття і виявляється у всіх своїх людських якостях у міру того, якою вона постає щодо всіх сторін буття, життя.

Це є визначення параметрів людського буття, за якими визначається рівень людського життя.. За цими параметрами, у яких людина визначається за своїми потенціями і об'єктивним складом цих якостей, вимірюються масштаби людської особистості. Сюди включається і ставлення до буття в його нескінченності і міцності, його становленні і руйнуванні, його розвитку. Правильне відношення до буття, до Всесвіту — це те, що формує людину великого плану, творить піднесений, героїчний початок у житті людини. Таке відношення протистоїть обмеженості людини, здатної займатися лише своїми «домашніми» справами. Одним із найсуттєвіших параметрів, за якими вимірюється людина, є ставлення до іншої людини, про яке нижче піде мова, до народження і смерті іншої людини.

Істотний параметр складає ставлення людини до прекрасного, естетичне начало в людині. Людину визначає і ставлення до істини, до пізнаваного як усвідомлення й оволодіння тим, що є насправді духом дійсності і правдивості.

Етика розглядає людину і за межами суспільних відношень, боротьби класів, виробничих відносин і т.д. Але в суспільні відношення людина повинна входити у всьому багатстві, яке вона знаходить у всіх інших відношеннях. Цим в основному і визначається співвідношення проблем власне етики і політики. У комуністичному суспільстві зміниться співвідношення між політикою й етикою, політичні проблеми нескінченно наблизяться до етичних, проблема людини постане як центральна. У передбаченні цього треба ставити її вже зараз.

Рубінштейн С.Л. Людина як суб'єкт життя//
Рубінштейн С.Л. Проблемы общей психологии. –
М.: Педагогика, 1976. - С. 351-366.

В. Франкл. Десять тезисов о личности

Как только речь заходит о личности, в нашем сознании невольно всплывает другое понятие, с которым пересекается понятие личности – понятие "индивидуума". Первый тезис, который мы выдвигаем, состоит как раз в следующем:

1. Личность есть индивидуум, личность есть нечто неделимое – ее нельзя разделить или расщепить, так как она представляет собой единое целое. Никогда при так называемой шизофрении или "расщеплении сознания" дело не доходит до действительного расщепления личности. Применительно к другим болезненным состояниям в клинической психиатрии речь также не идет о

расщеплении личности, сегодня речь идет уже не о "двойном сознании", но, скорее, о меняющемся сознании. И когда Блейлер вводил понятие шизофрении, ему едва ли виделось действительное расщепление личности, скорее отщепление от нее определенного комплекса ассоциаций – возможность, в которую верили его современники, стоявшие под знаменем ассоциативной психологии того времени.

2. Личность не только неделима, но и неслагаема; т.е. ее не только нельзя разложить на части, но нельзя и синтезировать из отдельных частей – поскольку она представляет собой не только единство, но и целостность. Поэтому личность не может стать выше в структурах более высокого порядка – например, в массе, в классе или в расе: все эти "единства", или "целостности", более высокого, чем личность, порядка, носят не личностный, а в высшей степени псевдоличностный характер. Человек, который рассчитывает возвыситься в них, в действительности в них просто тонет; "возвышаясь" в них, он, в сущности, отрекается от себя как от личности.

В отличие от личности органическая материя как раз вполне делима и вполне синтезируема. По крайней мере, это нам доказали известные эксперименты Дриша с морскими ежами. И более того: делимость и соединимость являются условием и предпосылкой такого важного явления жизни, как размножение. Отсюда следует не больше и не меньше как факт, что личность как таковая не может размножаться. Размножается организм, сотворенный родительскими организмами; личность же, личный дух, духовная экзистенция – их человек не может передать другому.

3. Каждая отдельная личность есть нечто абсолютно новое. Давайте задумаемся: отец после соития весит на пару граммов меньше, а мать после родов – на пару килограммов; однако дух не поддается никакому учету. Разве родители, когда при рождении их ребенка возникает новый дух, становятся беднее духом? Или, когда в ребенке возникает новое Ты – новое существо, которое может сказать о себе "я", – разве его родители после этого могут сказать про себя "я" хоть на йоту меньше? Мы видим, что с каждым человеком, который приходит в мир, в бытие, в действительность входит нечто абсолютно новое; ведь духовная экзистенция непередаваема, ребенок не наследует ее от родителей. Наследуется лишь строительный материал – но не строитель.

4. Личность духовна. А значит, духовную личность эвристично противопоставить психофизическому организму. Организм есть совокупность органов, иначе говоря, инструментов. Функция организма – задача, которую он должен выполнять для личности, которая является его носителем и носителем которой служит он, – прежде всего инструментальная, а также экспрессивная: личности нужен ее организм, чтобы иметь возможность действовать и выражать себя. Являясь в этом смысле инструментом, организм есть средство для достижения цели и как таковой имеет практическую полезность. Понятию полезности противостоит понятие достоинства; достоинством же обладает только личность, причем независимо от какой бы то ни было витальной или социальной полезности.

Лишь тот, кто не понимает этого и тот, кто об этом забывает, может считать эвтаназию оправданной. Те же, кто знает о достоинстве, о безусловном достоинстве каждой отдельной личности, с глубоким почтением относятся к человеческой личности – в том числе и к больным людям, включая и неизлечимых больных и неизлечимых душевнобольных. Ведь на самом деле вообще не существует "духовных" заболеваний. Ибо "дух", сама духовная личность, вообще не может заболеть, она сохраняется даже в случае психоза, пусть даже практически "невидима" для психиатра. Однажды я сформулировал это в качестве психиатрического кредо: верить в сохранение духовной личности в том числе и за очевидной симптоматикой психотического заболевания; ибо, если это не так, то для чего врачу приводить в порядок или "чинить" сам психофизический организм? Действительно, тот, кто видит лишь этот организм и упускает из виду стоящую за ним личность, должен быть готов подвергнуть эвтаназии организм, не поддающийся починке, в силу утраты этим организмом практической полезности: ведь он ничего не знает о не зависящем от этой полезности достоинстве личности. Мыслящий таким образом врач представляет свою работу как "врачебную технику"; однако такое мышление показывает лишь, что больной является для него механизмом.

Не только заболевание относится лишь к психофизическому организму, а не к духовной личности, но и лечение. Об этом надо сказать в связи с вопросом о лейкотомии. Даже скальпель нейрохирурга – или, как принято говорить сегодня, психохрурга – не может коснуться духовной личности. Единственное, чего может достичь (или натворить) лейкотомия, это повлиять на психофизические условия, в которых находится духовная личность – в тех случаях, когда эта операция была показана, эти условия стабильно улучшались. Таким образом, целесообразность такого вмешательства зависит, в конечном счете, от тщательного взвешивания того, что является в данном случае меньшим и большим злом; следует взвесить, будет ли повреждение, которое может причинить операция, меньшим, чем то, которое существует вследствие болезни. В одном только этом случае оперативное вмешательство оправдано. В конце концов, всякому врачебному действию неизбежно свойственно чем-то жертвовать, т.е. расплачиваться меньшим злом за обеспечение условий, при которых личность, более не стесненная и не ограниченная психозом, может реализоваться и осуществить себя.

Одна из наших собственных больных страдала тяжелой навязчивостью и в течение многих лет подвергалась не только психоаналитическому и индивидуально-психологическому лечению, но также инсулиновой, кардиазоловой и электрошоковой терапии – и безуспешно. После безуспешных попыток психотерапии мы рекомендовали лейкотомию, которая привела прямо-таки к поразительному успеху. Предоставим слово самой больной: "Я чувствую себя намного, намного лучше; я снова могу работать так, как в то время, когда я была здорова; навязчивые представления остались, но я могу бороться с ними; например, раньше я совсем не могла читать из-за них, мне приходилось все по десять раз перечитывать; теперь мне уже не надо ничего перечитывать". А вот как обстоит дело с ее эстетическими интересами –

об исчезновении которых говорят многие авторы: "К музыке я, наконец, снова почувствовала большой интерес". А как обстоит с ее этическими интересами? Больная выражает живое сострадание и высказывает лишь одно, вытекающее из этого сострадания, желание: чтобы и другие, страдающие так же, как она когда-то, смогли получить такую же помощь! А теперь спросим ее о том, чувствует ли она, что она как-то изменилась: "Я живу теперь в другом мире; это нельзя по-настоящему выразить словами; раньше для меня не было места в мире, раньше я лишь прозябала в мире, но не жила; я была слишком измучена; теперь это ушло; то небольшое, что еще всплывает, я смогу скоро преодолеть". (Остались ли Вы самой собой?) "Я стала другой". (Насколько?) "У меня теперь снова настоящая жизнь". (Когда Вы скорее были или стали "самой собой", до операции или после?) "Теперь, после операции; сейчас все гораздо естественнее, чем тогда; тогда все было навязчивым; для меня существовали только навязчивые представления; сейчас все скорее так, как оно должно быть; я снова вернулась назад; до операции я вообще была не человеком, а лишь обузой для человечества и для меня самой; теперь и другие люди мне говорят, что я стала совсем другой". На прямой вопрос, не потеряла ли она свое Я, она ответила следующее: "Я потеряла его *раньше*; после операции я снова вернулась к самой себе, к моей личности". (При расспросах мы намеренно избегали этого слова!) Таким образом, эта женщина скорее *стала* человеком после операции – стала "*самой собой*".

Но не только физиология, оказывается, не доходит до личности, но и психологии это также не удастся – по крайней мере тогда, когда она впадает в психологизм. Чтобы увидеть личность или, по меньшей мере, подойти к ней категориально адекватно, требуется, скорее, ноология.

Как известно, когда-то существовала "психология без души". Она давно преодолена, однако сегодняшняя психология все же не может избежать упрека в том, что она часто является психологией без духа. Эта без-духовная психология, как таковая, не только слепа к достоинству личности, как и к самой личности, но не видит и ценностей – она слепа к ценностям, которые представляют собой ценностный коррелят личностного бытия, к миру смыслов и ценностей как космосу, – слепа к логосу.

Психологизм проецирует ценности из пространства духовного на плоскость душевного, где они становятся многозначными: на этой плоскости, психологической или патологической, уже нельзя провести различия между видениями Бернадетты и галлюцинациями какой-нибудь истерички. На лекциях я обычно так поясняю это студентам: я указываю им на то, что по двумерному чертежу круга уже нельзя восстановить, является ли он проекцией трехмерного шара, конуса или цилиндра. В психологической проекции совесть превращается в "супер-эго" или в "интроекцию" "образа отца", а Бог становится "проекцией" этого образа – тогда как в действительности это психоаналитическое истолкование само представляет собой проекцию, а именно психологизирующую.

5. Личность экзистенциальна; это означает, что она не фактична, не принадлежит фактическому. Человек как личность – не фактическое, а

факультативное существо; он существует как своя собственная возможность, в пользу которой или против которой он может принять решение. Человеческое бытие, как сказал Ясперс, есть бытие "решающее": человек всегда решает, чем он будет в следующее мгновение. И как решающее бытие оно является диаметральной противоположностью тому, как оно понимается в психоанализе: а именно, влекомому бытию. Человеческое бытие, как я снова и снова подчеркиваю, в своей глубинной основе есть бытие ответственное. Это означает нечто большее, чем просто свободное бытие: в ответственности содержится еще и "зачем" человеческой свободы – то, ради чего человек свободен, за что или против чего он принимает решение.

Тем самым, в противоположность психоанализу, личность в экзистенциальном анализе, как я пытался его очертить, понимается не как детерминированная влечениями, а как ориентированная на смысл. Под экзистенциально-аналитическим углом зрения, – в отличие от психоаналитического – она стремится не к наслаждению, а к ценностям. В психоаналитической концепции сексуального влечения (либидо!) и в концепции социальной принадлежности индивидуальной психологии (чувство общности!) мы видим не что иное, как состояние дефицита более фундаментального феномена – любви. Любовь всегда представляет собой отношение между некоторым Я и некоторым Ты. Из этого отношения в психоаналитической картине осталось лишь "оно", т.е. сексуальность, а в картине, нарисованной индивидуальной психологией, – безличная социальность, можно сказать, "das Man".

Если психоанализ рассматривает человеческое бытие как подчиненное стремлению к наслаждению, а индивидуальная психология – как определяемое "волей к власти", то экзистенциальный анализ видит его как пронизанное стремлением к смыслу. Он знает не только "борьбу за существование" и, помимо этого, при необходимости еще и "взаимопомощь" (Петр Кропоткин), но еще и сражение за смысл бытия – и взаимную поддержку в этом сражении. По сути, именно такой поддержкой и является то, что мы называем психотерапией: она есть, по сути, "медицина личности" (Поль Турнье). Отсюда понятно, что в психотерапии речь, в конечном счете, идет не о переключениях динамики аффектов и энергетики влечений, а об экзистенциальной перестройке.

6. Личность соотносится с Я, а не с Оно; она не находится под диктатом Оно – диктатом, которым, возможно, в определенном смысле страдал Фрейд, раз он уверял, что Я не является хозяином в собственном доме. Личность, Я не только в динамическом, но и в генетическом отношении никоим образом не выводится из Оно, из сферы влечений: понятие "влечения эго" следует отклонить как весьма и весьма внутренне противоречивое. Но личность тоже неосознаваема, а духовность в своих истоках, откуда она берет начало, не только может быть, но обязательно неосознаваема. В своих истоках, в своей основе дух не поддается рефлексии и является поэтому чисто бессознательной инстанцией. Таким образом, надо четко различать то инстинктивное бессознательное, с которым одним имеет дело психоанализ, и духовное бессознательное. К бессознательной духовности относится и бессознательная

вера, бессознательная религиозность – как бессознательная, и даже нередко вытесняемая, связь человека с запредельным. Открытие этой бессознательной религиозности является заслугой К.Г. Юнга, но его ошибка состояла в том, что он локализовал эту бессознательную религиозность там, где находится бессознательная сексуальность – в сфере бессознательных влечений Оно. Однако к вере в Бога и к самому Богу я не испытываю влечения, я должен сам принять решение "за" или "против". Религиозность связана с Я – либо ее нет совсем.

7. Личность не только есть единство и целостность (см. тезисы 1 и 2), она еще и создает единство и целостность: она создает телесно-душевно-духовное единство и целостность, которой и является человек. Это единство и целостность создается, основывается и обеспечивается только личностью – только личность его выстраивает, держит на себе и гарантирует. Нам, людям, духовная личность известна вообще лишь в едином существовании с ее психофизическим организмом. Таким образом, человек представляет собой точку пересечения, перекресток трех уровней бытия: телесного, душевного и духовного. Эти уровни бытия нельзя достаточно четко отделить друг от друга (К. Ясперс, Н. Гартман). Поэтому было бы неверно говорить о том, что человек "состоит из" телесного, душевного и духовного начал: он есть именно единство или целостность, но внутри этого единства или целостности духовное в человеке "противостоит" телесному и душевному в нем. Это и составляет то, что я однажды назвал ноопсихическим антагонизмом. Если психофизический параллелизм неизбежен, то ноопсихический антагонизм факультативен: это всегда лишь возможностью, простая потенциальность – правда, потенциальность, к которой всегда можно апеллировать (и к которой врачу и следует апеллировать). Против такого могущественного противника, как психофизика, всегда важно призвать на помощь то, что я как-то назвал "упрямством духа". Психотерапия не может обойтись без обращения к нему, и я назвал это вторым – *психотерапевтическим* – кредо: вера в способность человеческого духа при всех условиях и при всех обстоятельствах каким-то образом отстраиваться и отодвигаться на плодотворную дистанцию от психофизического начала. Если бы – в соответствии с первым, *психиатрическим* кредо – речь не шла о том, чтобы "починить" психофизический организм, чего с нетерпением ждет целостная, несмотря на все заболевания, духовная личность, то мы были бы совершенно не в состоянии призывать (в соответствии со вторым кредо) духовное в человеке к упрямому противостоянию телесно-душевному в нем, поскольку тогда не было бы ноопсихического антагонизма.

8. Личность динамична: как раз благодаря тому, что она может дистанцироваться и отстраиваться от психофизического начала, духовное вообще проявляет себя. Мы не должны гипостазировать духовную личность как динамичную и поэтому не можем квалифицировать ее как субстанцию – по крайней мере, как субстанцию в преобладающем смысле этого слова. Существовать, экзистировать – значит выходить за свои пределы и вступать в отношение к самому себе, а в отношении к самому себе человек вступает

постольку, поскольку он как духовная личность относится к себе как к психофизическому организму. Это самодистанцирование от себя как психофизического организма как раз конституирует духовную личность как таковую. Только когда человек сталкивается с самим с собой, выделяются впервые его духовное и телесно-душевное начала.

9. Животное не является личностью уже потому, что оно не в состоянии подняться над самим собой и отнестись к себе самому. Поэтому у животного нет мира как коррелята личности, а есть лишь среда. Если мы попытаемся экстраполировать отношение "животное – человек" или "среда – мир", то приходим к "сверх-миру". Для того, чтобы определить соотношение (узкой) среды животного к (более широкому) миру человека и этого последнего к (всеохватывающему) сверх-миру, напрашивается сравнение с золотым сечением. В соответствии с ним меньшая часть относится к большей так же, как большая часть к целому. Возьмем в качестве примера обезьяну, которой сделали болезненный укол для того, чтобы получить сыворотку. Способна ли обезьяна когда-либо понять, почему ей приходится страдать? Из своей среды она не в состоянии прислушаться к соображениям человека, который включает ее в свой эксперимент; ведь человеческий мир, мир смысла и ценности, для нее недоступен. Она не дотягивается до него, в его измерение она не может войти. Но не следует ли нам предположить, что над человеческим миром, в свою очередь, расположен превосходящий его и недоступный человеку мир, смысл, точнее, "сверх-смысл" которого только и может придать смысл всему человеческому страданию? Человек может постичь сверх-мир не больше, чем животное из своей среды может понять более широкий человеческий мир. Он, однако, может уловить его в предчувствии – в вере. Прирученному животному неведома цель, для которой человек его запрягает. Откуда же тогда человек может знать сверх-смысл мира как целого?

10. Личность постигает саму себя не иначе как через трансцендентное. Более того: человек также является человеком лишь в той мере, в которой он понимает себя через трансцендентное – он личность лишь в той мере, в какой он из личности исходит ("персонифицирует"), отзываясь на зов трансцендентного и наполняясь им. Этот зов трансцендентного он слышит и в голосе совести.

Для логотерапии религия является и может быть лишь предметом – но не основанием. Логотерапия должна действовать по эту сторону веры в откровение и отвечать на вопрос о смысле по эту сторону развилки теистического и атеистического мировоззрений. И если она, таким образом, рассматривает феномен веры не как веру в Бога, но как более широкую веру в смысл, то она имеет полное право затрагивать феномен веры и заниматься им. В этом понимании она сходится с Альбертом Эйнштейном, по мнению которого, ставить вопрос о смысле жизни значит быть религиозным.

Смысл является той каменной оградой, за которую мы не можем выйти, которую мы должны, скорее, принять: этот последний смысл мы должны принять, потому что мы не можем спрашивать дальше – потому что попытка ответить на вопрос о смысле бытия всегда предполагает бытие смысла. Короче говоря, человеческая вера в смысл является трансцендентальной категорией в

смысле Канта. Со времен Канта нам известно, что некоторым образом бессмысленно задавать вопрос о категориях пространства и времени – просто потому, что мы не можем мыслить, а следовательно, и задавать вопрос, не предполагая существования времени и пространства. Точно так же человеческое бытие всегда есть бытие, направляемое смыслом, даже если самому человеку об этом неведомо: всегда есть определенное пред-знание смысла, и предчувствие смысла лежит в основе того, что в логотерапии называется "стремлением к смыслу". Хочет он того или нет, признает он это или нет, но человек, пока он дышит, всегда верит в смысл. Даже самоубийца верит в смысл, если не в смысл жизни, ее продолжения, то в смысл смерти. Если бы он действительно не верил ни в какой смысл, абсолютно ни в какой – он не смог бы пошевелить и пальцем и тем самым покончить с собой. <...>

Франкл В. Десять тезисов о личности Экзистенциальная традиция: философия, психология, психотерапия. 2005. №2, с.4-13

С.Д. Максименко. Поняття особистості в психології

Психічні явища людини не існують, насправді, окремо і розрізнено. У своїй сукупності вони складають унікальний і неповторний візерунок — психологічну цілісність (міжфункціональну психологічну систему). Лише розуміння структурно-динамічних закономірностей даної цілісності може відкрити нам як розуміння окремих її складових (психологічних функцій), так і усвідомлення сенсу існування людини і шляхів оптимізації цього існування. Ця цілісність і нерозривна єдність психіки людини і є тим, що утворює особистість.

Особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморе-і уляції, та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ.

Л.І. Божович визначає особистість як "такий рівень розвитку людини, який дозволяє їй керувати і обставинами власного життя, і самою собою"¹. В різних підходах обов'язково відзначається якість саморегуляції і саморозвитку як фундаментальна для особистості. Прокоментуємо наше визначення. В ньому підкреслене головне: природа людської психіки - особистісна. Вищий, з відомих нам, рівень розвитку буття наділений рефлексією і тому здатний відображати все інше буття і самого себе, втілюється і стає дійсним способом існування конкретної людини. Можна сказати і зворотно: життя людини в світі є дійсним способом (формою) існування вищої психіки. Ми не знаходимо в світі інших форм існування вищого рівня психіки, окрім особистості. Можна, звичайно, говорити про те, що предмети і явища культури являють собою інший, специфічно перетворений спосіб її існування. Це так, але вони - втілення особистості. Опредметнення, тобто додаткове переведення психічного (ідеального) у предметне (матеріальне) здійснюють особистості, залишаючи в

¹ Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.

предметі, закарбовуючи у ньому всю унікальну своєрідність саме даної особистості - автора.

Особистість природи психіки людини означає, з іншого боку, що будь-який окремий психічний процес набуває дуже складного устрою. Він має власні закономірності і якості, але поряд з цим в ньому відображається вся цілісність особистості. Тому, коли вивчають окремо психічне явище (мислення, емоції, пам'ять тощо), лише спеціальне й штучне абстрагування дозволяє досліднику робити висновки щодо нього в "чистому", так би мовити, вигляді. Насправді ж це завжди - мислення даної конкретної людини, її емоції або будь-які інші явища. Цей вплив цілісності (її проектування) на конкретне явище або є чимось "дріб'язковим", стороннім. Адже, якщо говорити про мислення, його показники насправді визначаються далеко не лише особливостями власне інтелектуальної сфери: мотиви діяльності, цілі, цінності, нахили, стійкі і тимчасові емоційні стани, навіть соматичне здоров'я - все це в сукупності і визначає функціонування будь-якої психічної функції. Особливо важливим виявляється врахування даного положення у галузі практичної психології.

Змістовні ознаки особистості. Особистість має такі змістовні (ключові) ознаки: *цілісність, унікальність, активність, вираження, відкритість, саморозвиток і саморегуляція*. Розглянемо їх ґрунтовно, оскільки ці якості є складними і внутрішньо суперечливими, а їх розуміння необхідне для дійсного осягнення психології особистості.

Цілісність. Особистість, безумовно, являє собою утворення, яке складається з окремих психічних явищ (процесів, станів, властивостей). Але разом з тим вона ніколи не є лише сумою цих явищ, оскільки особистість не можна зрозуміти в логіці такого собі "додавання розумінь" окремих її складових. Цілісність особистості насправді не визначається лише її складовими. Більше того, кожна частина ніколи не існує окремо і самотійно, вона є носієм всієї особистості, а також її відбиттям. Тут важливою видається думка К.-Г.Юнга про те, що цілісність ніколи не "вміщується" в межах свідомості, як і будь-якої іншої психічної функції. "Цілісність має невимірювану плинність, вона більш древня і водночас більш молода, ніж свідомість, і охоплює її в часі і просторі"¹. Особистість живе, розвивається і формується лише вся, як цілісність. В цьому живому русі цілісності змінюються взаємозв'язки окремих складових, і змінюються самі ці складові. Але ці зміни - вторинні і третинні порівняно зі змінами цілого - особистості. Вони виникають внаслідок окремого живого руху особистості і сприяють наступним цілісним рухам.

Ця унікальна здатність особистості як цілісності відбиватися в її кожній окремій рисі стосується не лише рис психічних. І саме тому ми легко впізнаємо людину, навіть за фізичними її особливостями, оскільки це особливості - даної конкретної особистості і містять в собі загадковим чином її всю. Щоб впевнитися в тому, що це саме так, прислухаємося до того, що каже з цього приводу чудовий російський філософ О.Ф.Лосєв: "Спостерігаючи добре

¹ Юнг К.-Г. Структура психіки и процесс индивидуации. – М.: Наука, 1996. – 269 с.

знайомий вираз обличчя людини, котру ви давно знаєте, ви обов'язково бачите не просто зовнішність обличчя як щось самостійне, не просто так, як ви говорите, наприклад, про геометричні фігури. Ви бачите тут обов'язково щось внутрішнє - однак так, що воно дане лише через зовнішнє, і це зовсім не заважає безпосередності такого споглядання. Отже, особистість є завжди виявлення... Особистість людини немислима без її тіла, - звичайно, тіла, по якому видно душу... Та й як ще я можу взяти чужу душу, як не через її тіло... Тіло - завжди прояв душі, отже, в якомусь сенсі, сама душа... По тілу ми тільки й можемо судити про душу"¹. Далі філософ так само яскраво, просто і переконливо доводить виявлення всієї особистості в міміці, інтонації, русі: "Мені іноді страшно буває поглянути на обличчя нової людини і жахливо буває вдивлятися в її почерк: її доля, минула і майбутня, піднімається цілковито невблаганно і неминуче"³.

Таким чином цілісність особистості специфічно охоплює всі структурні і динамічні вияви життя людини. Вона зумовлена не сумою окремих складових, а інтегрованою єдністю трьох витоків існування особистості — біологічного, соціального та духовного. Ця складна дійова інтеграція визначає той факт, що констатування цілісності як атрибутивної ознаки особистості виявляється недостатнім для її дійсного розуміння. Так, особистість цілісна, але у кожній окремій людини ця цілісність своя, чимось схожа на інших, а чимось принципово відмінна. Так виходить на світло інша фундаментальна ознака особистості - її **унікальність (індивідуальна неповторність)**. Деякі психологи проблему унікальності розглядають в контексті суперечливої єдності типового й індивідуального в особистості. Насправді, суперечливість ця дещо штучно ускладнюється. Типовим є те, що перед нами - особистість (спрощено кажучи, вона відповідає наведеному визначенню), що має всі перераховані фундаментальні ознаки і всі складові частини. Що ж являє собою унікальність особистості? Яка її природа? Відомий персонолог Г.Олпорт зазначав, що "видатною властивістю людини є її індивідуальність. Кожна людина - унікальне творіння сил природи. Точно такої ж, як вона, ніколи не було і не буде"². Його визначення особистості є відображенням того, що для автора явище унікальності є центральним. "Особистість, - пише Олпорт, - це динамічна організація всередині індивіда тих психофізичних систем, які детермінують характерну для нього поведінку і мислення"³. Унікальність цілісної структури особистості кожної людини зумовлена двома основними факторами: по-перше, своєю єдністю динамічної взаємодії трьох основних витоків особистості (біологічного, соціального, духовного), а по-друге - постійним саморухом, саморозвитком особистості, в процесі якого весь час змінюється індивідуальний візерунок особистісних проявів, набуваючи все більш своєї і завершеної форми. І між тим особистість завжди залишається незавершеною, відкритою до нових змін. Незавершеність - важливий параметр

¹ Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – 444 с.

² Олпорт Г. Становление личности. – М.: Смысл, 2002. – 461 с.

³ Олпорт Г. Личность в психологии. – М.: КСП+, С-Пб: Ювента, 1982. – 325 с.

особистості, який притаманний їй однаково як на початку життєвого шляху, так і на завершальному його етапі.

Розглянемо зазначені фактори. В чому своєрідність взаємодії трьох витоків (трьох дійсних начал) особистості? Ця проблема зазвичай розглядається як співвідношення біологічного і соціального в особистості та її розвитку. Частковість і штучність такого розгляду є зараз очевидною, але слід знати, як це вирішувалось.

Деякі вчені вважали, що головним чинником існування і розвитку особистості є фактор біологічної спадковості (біологізаторські, біоенетичні концепції). Виходячи з таких своїх переконань, вони розгортали погляди на існування і психологічну будову особистості. Так виникла теорія рекапітуляції (Сі.Холл, Гетчінсон та ін.), в межах якої вважається, що новонароджений в своєму розвитку поступово відтворює всі етапи історичного розвитку людства: період скотарства, землеробства, торгівельно-промислової епохи. Лише після цього дитина вступає у сучасне життя. Долаючи певний період свого розвитку, вона живе, відтворюючи певний історичний період. Це виявляється в її нахилах, зацікавленнях, прагненнях і діях.

У "горнічній психології" (В.Мак-Даугалл), у психоаналізі (З.Фрейд) особистість, нагадаємо, тлумачиться як ансамбль ірраціональних несвідомих біологічних потягів. Біхевіоризм взагалі "знімає" проблему особистості, якій не залишається місця в механістичній схемі "стимул - реакція". За виключенням теорій Ст.Холла і біхевіоризму Дж.Уотсона, біоенетичний напрям в цілому правильно підкреслює велике значення для особистості біологічних детермінант. З іншого боку, ці теорії або виключають зовсім вплив соціальних факторів на існування і розвиток особистості, або зводять їх до негативного тиску, який все життя вимушена долати особистість (З.Фрейд). У даному випадку специфічна унікальна природа особистості ніби виникає на межі протидії біологічних і соціальних чинників (найбільш яскраво це виражено в поглядах В.Мак-Даугалла: інстинкт, що на шляху своєї реалізації натрапляє на опір соціального середовища, перетворюється на почуття, тобто суто особистісну якість). Насправді ж взаємодія соціальних і біологічних детермінант не зводиться лише до протидії, вона набагато складніша і багатша за змістом.

Протилежні, соціоенетичні погляди формувалися тими вченими, які вважали, що домінуючу роль в житті і розвитку особистості відіграють соціальні чинники. Граничне вираження ці погляди набувають у так званій теорії "чистої дощечки" ("tabula rasa"), сутність якої полягає в тому, що ніякі природжені фактори не відіграють ролі у становленні й існуванні особистості, все у ній (конфігурація цілісності, типове й індивідуальне) зумовлене лише впливом соціальних умов існування. Знову зазначимо, що в цілому соціоенетичні теорії правильно фіксують велике значення соціального оточення щодо життя особистості. Але їхня однобічність, уявлення про те, що соціальне має долати біологічне, є дійсним слабким місцем.

Цікавим феноменом вивчення психології особистості є те, що існує багато сучасних поглядів, які взагалі не звертають увагу на біологічні процеси у

своїх теоретичних побудовах (екзистенційна психологія, гуманістична психологія тощо). Однак парадоксально, що в галузі психологічної практики, в якій ці концепції досягають зараз найбільших успіхів, психофізіологічні, в цілому, біологічні параметри особистості розглядаються тут мало не першочергово ("організмичне Я" у К.Роджерса).

Неможливість вирішити загадку цілісності й унікальності особистості зумовлена, як бачимо, не тим, що біологічне або соціально її підґрунтя не враховується, а тим, що існує потяг акцентувати одне з начал за рахунок іншого. В дійсності і біологічне, і соціальне, і духовне не нршнічують одне: одного, а складно і плідно взаємодіють, породжуючи унікальне "диво" (термін О.Ф.Лосснл) - людську особистість.

Психологія, якщо вона хоче пояснювати феномен особистості в цьому світі, повинна бути ні "природничою" наукою, ні "соціальною". Вона повинна згадати, що з давніх-давен слово "психологія" означало "знання душі", і займатися виключно цим, не відволікаючись на хай і важливі, але супутні фактори.

"Дитина народжується як суто біологічна істота, індивід". Ця фраза О.М. Леонтєва зачарувала психологів, виросла в такий собі початок відліку. Але ж людина народжується як людське дитя. І це означає далеко не лише те, що вона, як організм, має всі біологічні задатки (генотип, потенціальна і актуальна анатомія внутрішніх органів, фізіологічні процеси, морфологія, біохімія), які дозволяють, розгортаючи своє функціонування, зумовлене генотипом, народитися цій особі ще й як особистості. Цього насправді замало. Унікальна складність біологічної організації людини зумовлює те, що одразу після завершення морфофізіологічних процесів формування організму індивід як система потрапляє в особливий внутрішній стан - стан готовності бути особистістю. Складність і нюансованість зв'язків в організмі виявляється на диво міцною і пластичною. Настільки, що навіть окремі морфологічні або навіть психосенсорні аномалії принципово не перекривають шлях індивіду до особистості (яскраві роботи і досвід вітчизняних вчених Мещерякова і Соколянського засвідчили, що навіть сліпоглухонімі діти можуть стати повноцінними особистостями за умови спеціалізованого навчання). Цей загадковий, але й обов'язковий для людини стан і є те, що ми називаємо **духовністю**: це початок внутрішнього світу особистості (свідомість).

Отже, констатуємо: біологічна організація людського індивіду не лише забезпечує природні потенційні можливості розвитку організму, а й створює особливий психічний стан готовності до формування особистості, внутрішній світ людини, її духовність. Саме тому він ще до народження є унікальним і цілісним, цей індивід, наділений духовністю (станом готовності до особистісного способу існування). Водночас, особистість не зумовлена лише біологічно. Не слід скидати з рахунку, що саме по собі біологічне в особистості є продуктом, результатом і втіленням людської активності двох люблячих соціальних істот - особистостей. Отже мова може йти, взагалі-то, про соціальну (і духовну!) природу біологічного підґрунтя особистості... І про нескінченний

перехід один в одного цих атрибутивних детермінант людського буття - біологічного, соціального, духовного.

Разом з тим здатність людини навчатися, тобто засвоювати і привласнювати культурно-історичний досвід, є точно такою ж важливою, хоча й принципово іншою за природою атрибутом існування особистості. Тож антиномічність біологічного і соціального є явно надуманою, штучною.

На самому початку життя, дійсно, біологічне переважає у плані мотивації - активність новонародженої дитини зумовлена багато в чому дією інстинктивних мотиваційних факторів, і в цьому З.Фрейд, безумовно, правий. Але вже тут, на самому початку, ці інстинктивні інтенції діють не просто, а складно, опосередковано через специфічний стан системи організму як зародка внутрішнього світу. Цього не знав, не додумав З.Фрейд, і само тому його теорія є концепцією невротичної особи-сгості, за вдалим визначенням Л.С. Виготського. Психологія не дуже багато знає про те, як саме опосередковуються інстинктивні потреби специфічним духовним станом системи організму і що являє собою цей стан. Але зрозуміло одне - це опосередкування відкриває людську дитину до зовсім особливої зустрічі з соціальним оточенням - зустрічі дуже відмінної від схожого контакту вищих тварин, і мова тут не лише про відсушість або нерозвиненість певних морфофізіологічних задатків (згадайте лише досліди зі сліпоглухоніми дітьми).

Сніг соціального зовсім не протистоїть людині, як це розуміють деякі теоретики. Він огортає і запрошує. С.Л. Рубінштейн свого часу дуже обережно зауважив, що людина не лише протистоїть світу, вона ще й перебуває всередині нього, огортається ним. І в такому існуванні вона -- невід'ємна частина цього світу. Екзистенціальна психологія "вхоплює" це дуже акцентовано: для неї особистість, є "існування людини в світі". Хоча наступна теза щодо "закинутої" людини в світ справедливо критикувалася Рубінштейном: людина некинута в світ, вона - частина його, частина, яка рефлексує принципово весь світ, в тому числі й той, що поки що не даний актуально. Такою людина стає завдяки зустрічі з соціальним світом. Останній існує в трьох основних формах - інші люди, взаєностосунки між ними та предмети культури як особлива форма предметності - втілення внутрішнього світу (духовності) інших людей. Активність (на початку переважно біологічна), опосередкована духовним станом, змушує людину виявляти себе і водночас - привласнювати соціальне оточення, переводячи його в своє - ідеальне (екстеріоризація-інтеріоризація). Так, відпочаткова складна єдність (організм-стан), яка існує як потенція (те, що може статися), набуває чіткості і виразності: виникає дійсний внутрішній світ людини - її "Я". Це — усвідомлений світ думок і бажань, прагнень, цінностей, мрій. Це особистість. І в ній немає окремо - біологічного, окремо - соціального, окремо - духовного. Вона - цілісна і унікальна. Навпаки, тепер вже її біологія (тіло) відокремлюється ("Я - не тіло, але я маю тіло"), як відокремлюється ідеальне (Я - не мрія і не бажання, але я маю мрії і бажання).

Однак виникнення ідеального не означає припинення "стосунків" між ним і матеріальним (тілом). Виникає нова складна форма взаєностосунків —

сполучання. Тіло (біологічне), крім того, що воно є атрибутом (носієм) особистості, ще й залишає значну долю самостійності, - продовжує існувати за законами природи (біології). Воно відносно самостійне, оскільки його контакт з ідеальним є необхідністю і формою існування: воно змінює ідеальне, але й саме змінюється під дією останнього. Те саме спостерігається з боку ідеального. Сполучання - це суперечлива, внутрішньо конфліктна єдність двох самостійних і самодостатніх начал, які, однак, не можуть існувати одне без одного. Тому існування особистості і являє собою дійсну драму, як це вдало висловив Л.С. Виготський. Саме таке складне матеріального, біологічного і ідеального зумовлює цілісність і унікальність особистості. Разом ці дві центральні властивості породжують специфічну річ - форму особистості. Традиційно в психології під формуванням розуміють сукупність засобів соціального впливу на індивіда з метою створити в нього систему певних соціально-позитивних властивостей і рис. Однак поняття формування не може бути вичерпане цим розумінням. Л.І. Анциферова зазначала, що формування "означає процес створення під впливом різних факторів особливого типу відношень всередині цілісної психологічної організації особистості"¹. Особистість, розвиваючись, набуває певної форми - способу організації. Форма охоплює як внутрішній світ особистості, так і систему її зовнішніх проявів. Саме форма є прямим виявом цілісності і унікальності особистості: вона забезпечує пластичну й гнучку стійкість особистості, завдяки динаміці взаємозв'язків між одиницями структури. Оскільки форма - це вияв, по ній ми пізнаємо дану конкретну особистість. Формування - процес, що не обмежується часом (його обмежує лише фізична смерть індивіду, хоча й після неї в його особистості ще довго можуть відкриватися невідомі аспекти, риси, властивості; особистість і після смерті тіла може до-формуватися). Постійний, плинний розвиток форми являє собою спосіб існування особистості.

Можна виділити такі рівні розвитку особистості (як „об'ємного”, „оформленого цілого”):

— на першому рівні ще відсутня рефлексія власного внутрішнього світу, який лише формується, створюється. На цьому рівні особистісні якості створюються в процесі подолання труднощів у досягненні власних цілей;

— на другому рівні розвитку особистість формує власне оточення, передбачає наслідки і планує події, обирає друзів і т.ін.;

— на третьому рівні особистість стає суб'єктом власного життєвого шляху, який вона сама обирає. Інша ознака цього рівня — особистість стає суб'єктом розвитку свого власного внутрішнього світу, формує власне "Я". Саме на цьому рівні основною стає якість унікальності.

Наступна фундаментальна якість особистості — її активність. У вітчизняній психології активність розглядається як антитеза реактивності (реакція — акція /поведінка/ у відповідь на подразнення). Звісно, принцип реактивної поведінки в цьому сенсі зберігається у людини протягом всього

¹ Анциферова Л.И. К психологии личности как развивающейся системы // Психология формирования и развития личности. — М.: Наука, 1981. — 365 с.

життя вже хоча б тому, що за цим принципом діє організм- (нагадаємо, що реактивність поведінки — провідний принцип біхевіористичних уявлень). Але особистість відрізняється саме тим, що, поряд з реактивною, переважаючою, стає активна-поведінка, тобто поведінка, що спонукається власними усвідомленими цілями і мотивами. Дана особливість відзначається в багатьох теоретичних уявленнях. Так, З.Фрейд говорить про "принцип реальності" в поведінці всупереч "принципу задоволення". В останньому випадку мається на увазі поведінка, що виникає у відповідь на інстинктивну потребу, коли не враховуються ні зовнішні, ні внутрішні обставини (Л.С. Виготський вдало називає таку поведінку "поведінкою в обхід особистості"). Поведінка за "принципом реальності" є усвідомленою і зваженою, це поведінка за інтенцією Его. А.Адлер, для того щоб підкреслити здатність особистості до визначення власної поведінки, вживає термін "креативне Я". Кожна людина, вважає Адлер, може здійснювати різні дії під впливом зовнішніх або внутрішніх факторів, в тому числі й таких, як стереотипи та звички (реактивність), але по тільки... Особистість відрізняється тим, що вона має особливу інстанцію — "креативне Я", яка в найбільш відповідальні моменти життя здатна породжувати виключно власні цілі і лише їм підпорядковувати поведінку активність. Це, за Адлером, ключова ознака дійсної особистості. У вітчизняній психології активність особистості (в такому її розумінні) розглядається в термінології "довільність— мимовільність". Тут фіксується важливе протиріччя: з одного боку, особистості притаманна керована, детермінована, зумовлена поведінка. Тобі поведінка обмежена (метою, ситуацією, уподобаннями, інстинктами — вданому випадку це несуттєво). З іншого боку, як зауважує Е.В. Ільєнков: "Людині притаманна вільна, тобто така, що здійснюється свідомо, дія, узгоджена лише з універсальною всезагальною метою роду людського"¹. Це протиріччя вирішує Л.І. Божович в дослідженні основних етапів розвитку розумових дій в онтогенезі. Спочатку довільна поведінка формується завдяки "натуральній" потребі, яка безпосередньо спонукає дитину долати перешкоди на шляху до її задоволення. Це, <...> етап формування довільності. Він притаманний малим дітям і хворим на розлад вищих психічних функцій. На наступному етапі розвитку особистості людина в умовах (боротьби сильних і протилежно спрямованих афективних тенденцій починає використовувати інтелектуальні механізми дій. Вона зважує, оцінює, уявляє собі результати вчинку.

Кінець кінцем приймається рішення, ставляться нові цілі, формуються наміри. Отже, цілі і наміри <...> являють собою психічні новоутворення, що виникають в результаті зустрічі афекту й інтелекту. Це є другий, за Божович, етап розвитку вольової сфери. <...> Третій етап, вважає Л.І. Божович, виникає в результаті інтеріоризації засобів організації поведінки і формування інших вищих психологічних систем, що несуть у собі додаткові мотиваційні сили, які здатні безпосередньо, минаючи свідому регуляцію, спонукати людину до здійснення вчинку. На цьому етапі поведінка набуває вигляду мимовільної. Людина, наприклад, може не роздумуючи, миттєво кинутись на захист іншого

¹ Ільєнков Э.В. Диалектическая логика. – М.: Наука, 1992. – 216 с.

або з ризиком для життя відстоювати власні уподобання. Таку поведінку Л.І. Божович називає "постдовільною". Вона є результатом взаємодії в кожній ситуації внутрішніх особистісних структур, самої ситуації і системи загальнолюдських цінностей і смислів, прийнятих даною людиною. Ми бачимо тут розвиток по "спіралі": поведінка ніби й не регулюється, але відповідає загальнолюдським принципам гуманізму. Таким чином розвиток довільності (активності) "розширює" особистість до духовних скарбів цивілізації.

Суттєвою ознакою особистості є її здатність до вираження власного внутрішнього змісту. Мова йде про принципово творчу сутність особистості і її становлення.

"Особистість, якщо вона є, — підкреслює О.Ф. Лосєв, — взагалі мислиться завжди і незмінно впливаючою і діючою". Виразне існування, тобто особистісне існування, за Лосєвим, є завжди синтезом двох планів буття — внутрішнього і зовнішнього. Зовнішнє буття особистості — це її вигляд, те, що сприймається іншими. Внутрішнє ж — це сутнісне, осмислююче і те, що припускається. Ми сприймаємо особистість, але вже в цьому акті якось охоплюємо і враховуємо те, чого "не видно", але що виражається з глибини. "Термін "вираження" вказує на певне активне спрямування внутрішнього в бік зовнішнього, на деяке активне самоперетворення внутрішнього у зовнішнє". Якщо особистісне буття є виразним, це означає, що особистість має внутрішню і зовнішню сторони, вони перебувають у постійних динамічних взаємопереходах, і домінує тут внутрішнє (якщо домінуючим буде зовнішнє, перед нами буде не особистість, а <...> набір соціальних ролей, функціонер або "гвинтик"). Виражаюча активність внутрішнього світу людини викликає життєвий рух особистості, в якому вона зустрічається з соціальною дійсністю. Соціальна поведінка будується як засвоєння і виконання великої кількості соціальних ролей. Утворюється так званий рольовий шар структури особистості. Рольова поведінка, наприклад, професійна, може бути досить міцною і ригідною, придушувати виразність. Тоді особистість інволюціонує. Розвиток же полягає в тому, що виразність "проходить" через шар соціальних ролей, і особистість, її сутність, відбивається на поведінці і на продуктах діяльності. Якщо говорити про професійну діяльність, то в цьому випадку ми маємо сутність майстерності. Майстер — професіонал, який не просто правильно виконує трудові операції, він у них, а також у продукт праці, втілює власну особистість. <...> Людина опредмечує себе як індивідуально-неповторне соціально ціле, як своєрідну тотальність своєї соціальності. "Результат її опредметнення є її твір"¹. Твір є те, що робить наше життя і нашу особистість вічними, (причому твір тут слід розуміти широко, це є фактично все, що залишає поруч з собою і після себе людина). "Істинне буття людини... є її дія, — писав Гегель, — в останній індивідуальність дійсна... лише твір слід вважати її істинною дійсністю"².

¹ Батищев Г.С. Деятельностная сущность человека как философский принцип //Проблема человека в современной философии М.: Наука, 1969. – С.73 – 144.

² Гегель Г.В. Энциклопедия философских наук. Наука логики. – М.: Наука, 1974. – Т.1. – 452 с.

Розвиток вираження — втілення особистості становить гостру педагогічну проблему. Як переконливо показав О.С. Арсен'єв¹, в педагогічному процесі цілі розвитку творчості (вираження, опредметнення) і традиційні задачі навчання і виховання — є антиномічними. Педагогічна система як відображення системи державної має на меті, перш за все, адаптувати дітей до наявних соціальних умов життя. Це відбувається через пригнічення виразності (шар соціальних ролей придушує виразність). Цим досягається органічне пристосування дитини до соціальної дійсності, але при цьому блокується творче начало. Вирішення цієї дилеми, розвиток креативності дітей і дорослих залишається глобальною проблемою сучасної світової освіти.

Серйозним є питання сфер вираження особистості. Людина сучасного світу може втілювати себе у виробничій сфері, художній або науковій творчості, в системі комунікації. Питання вибору особистістю сфери реалізації себе є також проблемою навчання і виховання. В теоретичній психології існує оригінальна гіпотеза В.В Давидова про сполучальний розвиток різних сторін свідомості людини. Вибір суб'єктом сфери своєї реалізації (втілення) визначається, згідно цієї гіпотези, особливим психологічним механізмом, який полягає у можливості особистості самій вибрати предмет власної активності. Наприклад, при сприйманні музичного твору (акт, безумовно, креативний) можуть виражатися різні "сутнісні сили" особистості в залежності від того, предметом якої діяльності робить музичний твір суб'єкт сприймання: учбової (коли він вчиться чомусь на даному еталоні), пізнавальної (якщо сприймає, скажімо, мистецтвознавець), моральної (якщо предмет — виховний потенціал твору), утилітарної (якщо сприймання відбувається виключно задля розваги і відпочинку) Гіпотеза Давидова², а також доповнююча її концепція гетерогенності розумових процесів П.Тул'євісте³, безумовно, є прогностичними і цікавими. Але слід визнати, що, навіть за умови їх прийняття залишається питання про причини саме такого опредметнення (втілення). Тут аж ніяк не можна обмежуватися вихованням, а слід враховувати і власне організмичні (індивідуально-типологічні) особливості людини, адже схильність її до певної діяльності насправді багато в чому визначається ними.

Наступна сутнісна ознака особистості — її принципова незавершеність, відкритість.

М.М. Бахтін свого часу писав: "... не можна перетворювати живу людину на безголосний об'єкт заочного завершеного пізнання. В людині завжди є щось, що лише сама вона може відкрити у вільному акті самосвідомості і слова, що не піддається зовнішньому заочному визначенню". Мова йде про незавершеність "внутрішньої" особистості людини.

Ф.М. Достоєвський, формулюючи мету своєї творчості, зазначав: "При повному реалізмі *знайти в людині людину*... Мене називають психологом:

¹ Арсен'єв А.С. Проблема цели в воспитании и образовании. Цель в воспитании личности // Философско-психологические проблемы развития образования / Под ред. В.В.Давыдова. – М.: Педагогика, 1981. – С.54 – 73.

² Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении. – М.: Педагогика, 1972.

³ Тульвисте П.О. О теоретических проблемах исторического развития мышления // Принципы развития в психологии / Под. Ред. Л.И.Анцыферовой. – М.: Наука, 1977.

неправда, я лише реаліст у *вищому сенсі*, тобто зображаю всі *глибини душі* людської". Йдеться про те, що в стані дійсної особистісної активності, "на порозі" справжнього життєвого вчинку, особистість завжди непередбачувана через те, що нікому (в тому числі і їй самій) до кінця не відомі дійсні можливості, глибини ("вершини", — сказав би Л.С. Виготський) особистісної природи. Достоевський недаремно відмовляється від психології: сучасна йому (та й нинішня) наукова психологія знаходиться лише на шляху до дійсного пізнання змістовних підвалин особистості. Та сама духовність, яка у вигляді потенційного стану відпочатково зумовлює особистість як можливість, далі, по життю, зміцнюється й розвивається, піднімаючи невідомі пласти природи і роблячи людину дійсно до кінця незбагненою і нескінченною у своєму становленні, що не завершується ніколи. Незавершеність — це хоча й непізнана, але дуже важлива ознака особистості, врахування якої є абсолютно необхідним.

Здатність до саморегуляції поведінки — ще одна суттєва ознака особистості.

Відомо, що досить довгий час в онтогенетичному розвитку збалансованість психологічних процесів досягається завдяки неусвідомлюваним механізмам так званої базальної емоційної регуляції. Ці механізми працюють незалежно від бажання людини, і сенс їхньої роботи полягає в забезпеченні психологічно комфортного і стабільного стану внутрішнього світу. Вони діють протягом всього життя людини, але з ускладненням життєвої ситуації (а це є прямим наслідком розвитку і соціалізації) їх дія виявляється недостатньою — занадто складними й неоднозначними стають умови життя. Тому в особистості здійснюється формування принципово нових механізмів, які управляються свідомо самою людиною. Першим з відомих є механізм вольової регуляції поведінки. В ситуації боротьби різних, а часто й протилежних, мотивів, вольове зусилля забезпечує вибір і безконфліктний подальший життєвий рух. Виникнення такого механізму є справжнім і значним надбанням особистості. Але виявляється, що він лише частково полегшує стан невизначеності і протистояння. В експериментах доведено, що внутрішнє протистояння мотивів після вольової дії повністю не припиняється і стан психологічного комфорту, як правило, не виникає (дуже яскраво це описує теорія когнітивного дисонансу). Напруга і внутрішня конфліктність супроводжують дію даного механізму весь час. Чому ж в такому випадку існує багато ситуацій, коли напруження дійсно спадає і особистість виявляється самовідрегульованою? Дійсно, таких ситуацій — більшість, адже інакше ми б всі були невротиками. А можливим це виявляється тому, що саморегуляцію здійснюють зовсім інші, складні і потаємні механізми. Деякі з них дослідила Б.В. Зейгарнік¹. В основі цих механізмів лежить особливе переживання, яке автор розуміє як активну діяльність (про-живання) по породженню нових життєвих смислів. Залучення додаткових смислів відбувається за рахунок розширення усвідомлення і

¹ Зейгарнік Б.В. Патопсихология. — М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1976. — 238 с.

виявлення нових контекстів діяльності. Це призводить не до загострення і придушення конфлікту, а до гармонізації сфери інтенцій. Механізм, що діє при цьому, являє собою, за словами Зейгарнік, "рефлексивне відчуження негативного смислу та включення дії в більш широкий смисловий контекст". Отже, ми бачимо, що процес саморегуляції передбачає не просто вольове зусилля, а перебудову смислових утворень, умовою якої є їх усвідомленість. Нові смисли породжуються лише в процесі особливих переживань. Видно, як в цій точці своєрідно перетинаються три лінії становлення особистості, що виокремлені нами в попередньому аналізі (довільність, інтеграція, переживання). В результаті відбувається те, що дістало назву механізму смислового зв'язування, коли встановлюється внутрішній зв'язок з ціннісною сферою особистості і нейтральний до цього зміст перетворюється в емоційно заряджений смисл. Результатом цієї роботи є виникнення нових інтенцій і гармонізація внутрішнього світу особистості. Найважливішими умовами <...> Б.В. Зейгарнік вважає "розвинену уяву, володіння широкою часовою перспективою, наявність ієрархізованої смислової сфери". Таким чином даний механізм може існувати лише в інтегрованій, зрілій особистості, адже в такому вигляді процес саморегуляції є суто індивідуальним і пов'язаним з системою цінностей і мотивів даного суб'єкта, його сприйняттям світу тощо. Зейгарнік наводить чудовий приклад дії даного механізму, який ми тут відтворимо. Мова йде про повість Г.Гессе "Курортник". Головний герой (письменник) приїхав на курорт в Баден, щоб відпочити і потім плідно попрацювати. Проте його плани наштотувались на значні перешкоди, оскільки сусідом по кімнаті виявився надто гамірний і невихований голландець. Біля нього постійно юрбився натовп людей. Кілька ночей поспіль письменник просто не міг спати. Чутливий до найменшого шуму, він змушений був слухати непотрібні розмови і сміх нескінченних гостей, важкі кроки вранці, що руйнували його сон. Всі відчайдушні спроби в цих умовах відпочити і попрацювати закінчувалися повним розчаруванням. Кінець кінцем письменник почав відчувати справжню ненависть до свого сусіда, і його життя перетворилося на справжнє пекло. Неefективними виявилися такі механізми саморегуляції, як вольове зусилля та спроби дати вихід негативним емоціям у фантазіях. Тоді він приймає абсолютно парадоксальне рішення — полюбити голландця. Майстерний опис досить довгого процесу породження нового смислу і виникнення нового типу ставлення до ситуації — повний драматизму і вміщує всі складові цього процесу: руйнацію агресивних почуттів і постановку задачі на їхню зміну, пошук цінностей для їхньої перебудови і звернення до евангельської заповіді "Полюби ближнього свого", надання цій цінності конкретної форми через позитивне емоційне насичення образу голландця за допомогою професійних письменницьких засобів (голландець стає головним геросом створеного вночі літературного твору). Важкий творчий процес закінчився, як пише автор, "повною перемогою над голландцем". Він вже не викликав тих болісних переживань, що заважали письменнику відпочивати і працювати. Отже герою вдалося впоратися із ситуацією завдяки дії механізму саморегуляції — смислового зв'язування.

Ми навели цей приклад задля того, щоб ще раз звернути увагу на те, що вищі і найскладніші механізми саморегуляції поведінки можуть здійснюватися лише всією особистістю — цілісною і інтегрованою. Отже можна виокремити такі послідовні етапи становлення саморегуляції в системі інтеграції особистості:

- базальна емоційна саморегуляція;
- вольова саморегуляція;
- смислова, ціннісна саморегуляція.

Повторимось: попередні ланки не зникають в процесі становлення, вони стають допоміжними і другорядними, але продовжують існувати. Якоюсь мірою правильним буде говорити, що переважання певних механізмів саморегуляції поведінки слід розглядати як показник рівня розвитку інтегративних процесів особистості. Тепер цілком закономірно постає проблема смислу. На певному етапі свого розвитку людина зустрічається з новим для себе переживанням — стражданням від відчуття внутрішньої порожнечі і недостатності смислу життя. Це так званий екзистенціальний вакуум. Поява цього переживання означає для психолога дуже позитивну, як це не дивно, річ — у людини з'явилося прагнення відкрити сенс життя. Це прагнення В.Франкл¹ назвав фундаментальною мотиваційною силою людини. Нам необхідно віднайти смисл буквально у всьому — в подіях, в поведінці інших людей, власних переживаннях. Існує також поняття вищого, життєвого або екзистенційного смислу, яким особистість прагне наділити життя людини, — страждання, смерть, кохання та інші термінальні цінності. В.Франкл пише: "Прагнення знайти смисл - первинна сила в житті людини. Цей смисл є унікальним і специфічним для кожної людини і може бути здійсненим тільки нею самою; тільки тоді стає значимим те, що воля задовольняє прагнення людини до смислу"². Відкриття смислу означає відкриття особистості до зовнішнього світу. Це дуже важливий, кардинальний і зламний момент людського існування: людина перестає перебувати лише всередині власного "Я", лише всередині житейських ситуативних інтересів — вона виходить за конкретну ситуацію і стає людиною всього світу. Туї, ми бачимо, перетинаються лінії інтеграції і взаємовідносин зі снігом — світ перестає бути "навпроти" людини, і навпаки, вона опиняється всередині світу, "оюргає" його" ним і споріднюється з ним.

Цікавою є заочна дискусія В.Франкла з А.Маслоу та К.Роджерсом з приводу того, що є головнішим в житті і розвитку особистості смисл чи самоактуалізація. В.Франкл аргументовано доводить, що самоактуалізація (як прагнення людини стати тим, ким вона, в принципі, може стати) є лише моментом, аспектом прагнення людини до життєвого смислу, і, отже, — центральним напрямом розвитку особистості є відкриття смислу. Разом з тим абсолютна більшість сучасних теоретиків психології особистості дотримуються саме позиції Маслоу і Роджерса, вважаючи, що саме самоактуалізація є магістральною лінією розвитку особистості. При цьому якимось чином не приділяється

¹ Франкл В. Человек в поисках смысла. — М.: Прогресс, 1990

² Там же. — С. 154

увага тому, що терміни: "саморозвиток", "самоактуалізація", "самоздійснення", "самореалізація" — коріняться в ортодоксальному юнгіанському психоаналізі. І всі вони є синонімами юнгівської "індивідуації<...> Тому ми й вважаємо, що науковий підхід до проблем розвитку особистості мусить адекватно відбивати цей процес, а не придумувати його. Саме в такій постановці нам здається, що логіка, яка тут запропонована, можливо, й не така красива і струнка, але вона більш наближена до реальною життя людини. Разом з тим значний інтерес до теорій самоактуалізації не можна замовчувати і не враховувати. Важлива саме логіка цілісного підходу. Адже ніхто не сперечається з тим, що, скажімо, процес самоактуалізації, або формування "Я"-концепції, або пошук смислу життя — є дуже важливими моментами життя особистості. Але вони — саме моменти, і в цьому вся справа! Одна логіка — вивчати розвиток особистості як цілісний процес, що йде по окремих лініях, і бачити в цьому процесі важливі і суттєві моменти. І зовсім інше — взяти штучно якийсь момент, зробити його центральним і сказати, що це і є вся особистість, а її розвиток є розвитком виключно даної структури з урахуванням його впливу на інші.

Максименко С.Д. **Поняття особистості в психології**
// **Практична психологія та соціальна робота. - №7.- 2006.**

С.Д. Максименко. Теоретичні основи психології особистості

Генетична психологія ґрунтується на тих логіко-методологічних засадах, що справжнє пізнання і розуміння об'єкта дослідження можливе лише за умови простеження виникнення і становлення даного об'єкта. Тож, з генетичної точки зору, для того щоб зрозуміти, що таке особистість, треба пояснити і показати (відтворити в моделях) процес її становлення, визначити, яким чином і в результаті дії яких саме закономірностей і механізмів виникає і розвивається особистість як цілісність. Цей шлях пошуку призводить, кінець кінцем, до можливості відповісти на запитання «Що розвивається?», «Що є об'єктом розвитку?»

На перший погляд, у психології приділялося і приділяється більш ніж достатньо уваги дослідженню проблеми розвитку особистості. Проте, це дійсно лише на перший погляд... Ретельний аналіз великого масиву літератури засвідчує, що в абсолютній більшості випадків завдання вивчення розвитку особистості конкретизується і реалізується як вивчення розвитку окремих психічних явищ або їх групи (редукціонізм). Мета ж – розуміння психологічної сутності особистості через осягнення шляхів і механізмів її становлення – лише декларується. Однині із наслідків цього є доволі чітке і напрочуд легке логічне розведення теорій розвитку особистості на так звані «біологізаторські» і «соціологізаторські». Просто перша група теорій будується на узагальненні емпіричних фактів про становлення окремих психічних явищ, на які (ніби-то) більше впливають біологічні (спадкові) фактори, а друга – вивчає психічні явища, що розвиваються більше під впливом соціального оточення.

Звісно, ці теорії фіксують дійсний стан речей: адже особистість, і справді, дозріває як біологічна істота, а з іншого боку – вона формується як

істота соціальна. І дозрівання, і формування є складовими процесу розвитку особистості, але вони не є цей розвиток і не «дають» його навіть при складанні між собою (Останнє є саме по собі доволі проблематичним моментом, і з того часу, як О.Запорожець зауважив, що взаємовідношення дозрівання і формування не досліджені у психології, нічого не змінилося).

Ми можемо зазначити зараз, що психологія не має теорії розвитку цілісної особистості через один суттєвий момент: утрачена «третя складова» розвитку, а саме саморозвиток. Свого часу Г.Костюк зазначав, що недостатність існуючих протилежних підходів для справжнього розуміння розвитку особистості повинна долатися «науковим розумінням процесу становлення людської особистості як «саморуху», що визначається єдністю його зовнішніх і внутрішніх умов»¹.

У подальші роки продовжує висловлюватися ця ж думка про те, що мова повинна йти про розвиток не лише за сутністю природи (дозрівання), не лише за сутністю соціуму (формування), а перш за все, за сутністю людини – про саморозвиток як фундаментальну здатність людини становитися і бути дійсним суб'єктом свого власного життя. Отже, нічого позитивного в даному напрямі за ці роки в психології особистості не відбулося...

Генетико-моделюючий метод, який ми розробляємо, включає принцип саморозвитку, тож подальший наш аналіз буде здійснюватися саме в межах даного методу.

Генетико-моделюючий метод має на меті вивчення самої цілісної особистості, яка саморозвивається. У зв'язку з цим виникла необхідність пошуку «одиниць» зовсім іншої природи, і було встановлено, що такою є як суперечлива вихідна єдність біологічного і соціального, що зумовлює існування особистості. Принципи побудови методу відбивають природу існування об'єкта вивчення: саме моделювання (креативність), єдність біологічного і соціального, неможливість отримати остаточні (кінцеві) емпіричні пошуки щодо внутрішнього світу людини (рефлексивний релятивізм). Технологія методу (принцип єдності генетичної й експериментальної ліній розвитку) передбачає проведення дослідження в максимально «природних» умовах існування особистості і створення актуального простору реалізації самою особистістю численних можливостей моделювання власного розвитку й існування.

Інший момент. Привласнення культурно-історичного досвіду у вигляді засобів-знаків, що починається на певному (не початковому!) етапі онтогенезу, відбувається у власній активності індивіда, спрямованій на задоволення існуючих потреб. Це – азбука культурно-історичної теорії. Але тут з'являються, як мінімум, два кардинальні питання. Як виникає сам цей етап, з якого починається «вростання в культуру»? Що було до його виникнення і що призвело до його появи?

Друга група питань стосується, власне, потреб. Адже індивід ніколи актуально не переживає як такої потреби у привласненні здібності. Що ж

---

¹ Костюк Г.С. Принцип развития в психологии // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1969. – С.118-152.

означає фраза про те, що це привласнення здійснюється у процесі реалізації потреб? І чому індивід (як засвідчують наші експериментальні результати) на будь-якому із найбільш ранніх етапів онтогенезу виявляється готовим до інтеріоризації? Це по-перше. А, по-друге: звідки виникають людські потреби, що породжує їх?

Відповідь на ці фундаментальні питання вимагає створення нової методології як методу теоретичного аналізу особистості.

Жива істота, яка починається в материнському лоні, є відпочатково «плоть від плоті» витвором двох людських істот. Соціальне (весь неосяжний досвід поколінь, привласнений і сконцентрований у двох люблячих істотах – батьках) опредметнюється і втілюється в дивне створіння – нову біологічну істоту, але... не лише біологічну, а саме – біосоціальну. Нужда двох біосоціальна за природою: нужда їх один в одному і нужда у власному продовженні – творінні, – саме вона

породжує це творіння і продовжується в ньому, реалізуючись у різних потребах, також забезпечує в тому числі й те, що називається «вростанням в культуру». Нужда виступає і носієм віковичного досвіду людини (і як біологічної, і як соціальної істоти), і водночас вона є витокom особистісної активності – активатором, енергія якого ніколи не згасає, тому що вона втілюється і відновлюється у новому житті.

Коли ми спостерігаємо (досліджуємо) людську дитину в перший період її існування після фізичного народження, наш чуттєвий досвід (або й експеримент) надає нам інформацію про окремі частини, їх взаємозв'язок, функціонування. При цьому щось головне, суттєве, залишається поза нашим чуттєвим досвідом, але ми знаємо про це. Ми знаємо, що це - жива, людська істота, що в основі її існування – дія біосоціальної нужди, що вона, істота, вже зараз є втіленням всього природного і культурного досвіду і конкретно - своїх батьків, що вона готова стати особистістю, і ми можемо уявити, якою у вона стане (і біологічно, і соціально). Це знання – не менш реальне, ніж те, що ми отримуємо в чуттєвому плані, воно просто – інше. Йоганн Вольфганг Гете дуже давно назвав таке знання напрочуд вдало – «точна фантазія»: тобто це наша вільна побудова, але вона ніби-то «не зовсім» вільна, оскільки є водночас і точною, адже ґрунтується на надійних емпіричних даних. Це є наше проектування цілісного об'єкта вивчення. Але ця «точна фантазія» не охоплюється існуючими у психології дослідницькими процедурами. Вона або «мається на увазі», або підмінюється якимись частковими поняттями – домислами, які, взагалі-то, ніякого відношення до об'єкта вивчення не мають. Це є феномен, перед яким психологія в усіх її напрямках і проявах завжди зупинялася, і заявляла, що далеко не все може бути даним у досвіді.

Ми вважаємо по-іншому. Якщо чуттєвий досвід виявляється недостатнім у поясненні феномена особистості, немає смислу ні зупинятися, ні привчати думку до спекулятивних хитросплетінь. Треба подолати даний недолік шляхом розширення і якісної зміни досвіду. Підкреслимо: мова йде не лише про розширення (скільки б нових методик і технік ми не застосовували, якщо вони виходять з існуючої парадигми, то нічим не допоможуть). Необхідна

саме якісна зміна, тобто зовсім інший і новий досвід, який відповідав би сутності самого явища, що вивчається.

У даному випадку суттєвим є єдність: природа – олюднена, людина – оприроднена. Сама ця фраза, звичайно, нічого не дає в пізнанні, але без неї ми не можемо йти далі, вона – точка відліку. Тому що олюднена природа і оприроднена людина – це є феномен (а не лише констатація), і як такий він має різні форми існування. Одна з них – біосфера як єдність, а інша – людська істота як єдність. В останній ця єдність викликається і утримується нуждою, біосоціальною за своєю сутністю.

Набуття якісно нового досвіду вимагає нового методу дослідження, адекватного і об'єкту, і вихідним положенням. Це не може бути аналітичний метод, оскільки нужда як вихідна суперечлива єдність біологічного і соціального не розкладає, а створює, інтегрує цілісну особистість у процесі її онтогенезу. Отже, це має бути метод, який би моделював генезу особистості. Ми назвемо його генетико-моделюючим, оскільки ця назва максимально відповідає його сутності. (Необхідно зауважити, що в теорії розвивального навчання генетико-моделюючий метод називається генетико-моделюючим експериментом і ототожнюється з формуючим навчальним експериментом. Нам здається, що це ототожнення є непорозумінням, оскільки відображає думку, нібито Л.Виготський уживав терміни «експериментально-генетичний метод» і «генетико-моделюючий» як синоніми, що, на наш погляд, є дуже сумнівним).

Особистість є складною системою, що саморозвивається, тобто сама моделює і реалізує власну генезу. Щоб науково дослідити цей процес, а отже дослідити саму особистість, ми маємо створити такі способи і форми вивчення, які б не переривали й не зупиняли його штучно, а викликали, співіснували б із ним. В ідеалі це є співіснування за принципом сполучальності (Г.Костюк): ми повинні дати змогу особистості (об'єкту вивчення) вільно функціонувати й розвиватися за власними законами, але водночас надавати їй керування такі можливості (природні і соціальні), які підлягають емпіричній фіксації й верифікуванню.

Генетико-моделюючий метод, як уже сказано, не є власне аналізом. Разом з тим, він, як і будь-який науковий метод, обов'язково має аналітичну складову. Не на підставі тільки даних чуттєвого досвіду і не на підставі тільки емпіричного мислення, а в результаті поєднання цих двох складових з третьою – «точною фантазією» (або креативністю), ми повинні виокремити в цілісній особистості такі змістовні одиниці, які були б самостійними і самодостатніми, несли в собі всю цілісність і забезпечували у своїй сукупності її (цілісності) саморозвиток і функціонування. Останнє – головне і суттєве: «одиниця» системи, що саморозвивається і саморегулюється, принципово відрізняється від тих «одиниць», що встановлювались в експериментально-генетичному методі. Образно і, разом з тим, абсолютно точно кажучи, вона має бути живою. Дотримання цього і буде означати відхід від редукції.

При цьому не слід забувати, що й сама особистість є дійсною «одиницею» існування і розвитку людської психіки. І в цій своїй іпостасі вона

далі не розкладається. Психіка людини особистісна, і цей вислів означає, що будь-яке дослідження будь-якого часткового процесу чи явища буде адекватним лише тоді, коли це останнє розглядатиметься як змістовне відгалуження особистості, і лише тоді воно стане зрозумілим (зазначимо, що це не враховується в психології далі декларування).

Як встановити в аналізі змістовні «одиниці» особистості? Звернемось знову до «точної фантазії»: генеза, існування, оформлення, саморозвиток особистості забезпечуються особливою й унікальною біосоціальною силою – нуждою. Нужда як суперечлива, рухлива й енергетична єдність біологічного і соціального, як втілення і можливість подальшого нескінченного втілення людського в людське, як те, що моделює і реалізує рух особистості, і є вихідною всезагальною одиницею – носієм особистісної природи психіки людини. Усвоєму «розгортанні» нужда «зустрічається» із соціальними і біологічними факторами оточення людини і задає змістовні точки – одиниці тезаурусу особистості. Вони, ці одиниці, є і вузликами структури, і водночас – лініями розвитку особистості.

Існування (функціонування, розвиток) окремих ліній розвитку особистості (змістовних «вузликів» її структури) має, таким чином, досить жорстку подвійну зумовленість – детермінованість.

Загальний плин людської нужди «зустрічається» з факторами оточення (біологічними чи соціальними). Виникають відгалуження нужди потреби, які, реалізуючись, утворюють певні специфічні міжфункціональні системи, що спеціалізуються, залишаючись при цьому частинами і носіями цілісності (аналогія з тканинами і органами людського організму). Так виникає диференціація інтегрованої єдності особистості.

Таким чином, аналітична складова генетично-моделюючого методу спрямована на виокремлення змістовних рухливих одиниць генези і самомоделювання. І хоча це принципово відрізняється від встановлення одиниць в межах експериментально-генетичних, ми залишаємо без змін назву першого принципу нашого методу – принцип аналізу за одиницями.

Згідно з нашою методологічною парадигмою, застосування генетико-моделюючого методу дозволить, нарешті, «повернути людину в психологію», оскільки метод дає можливість проаналізувати і водночас інтегрувати те вихідне системостворювальне начало особистості, яким виступає нужда як унікальна єдність біологічного і соціального та їх активант. Розробка методу, таким чином, є першочерговою і найбільш актуальною проблемою. На даному етапі нами розроблені основні принципи його побудови і застосування (перший з них – «аналіз за одиницями» тут викладено).

Інший важливий принцип генетико-моделюючого методу дослідження особистості відображає її відпочаткову природу. Це принцип єдності біологічного і соціального. Статус принципу наукового методу не дозволяє лише декларувати дану єдність, оскільки в цьому випадку він перестане бути принципом. Необхідно чітко усвідомити, що саме мається на увазі, що розуміється під єдністю?

Свого часу В.Штерн, дуже уважно розглядаючи проблему взаємодії біологічного і соціального в особистості, сформулював «принцип конвергенції». Його сутність полягає в тому, що ні про яку функцію особистості, ні про яку її властивість не можна сказати, виникає вона ззовні чи зсередини. Треба розібратися, що в ній виникає ззовні, а що зсередини, оскільки і одне, і друге беруть участь (але неоднакову) в її здійсненні¹. Питання, однак, набагато складніше. Ми вважаємо, що складну суперечливу взаємодію біологічного і соціального є сенс розглядати у двох площинах: як фактори, що діють на особистість², і як фактори, що утворюють особистість і забезпечують її існування і розвиток «зсередини». Перша площина аналізу становить взаємодію «особистість — навколишній світ». У ній дійсно можна певною мірою виокремлювати власне біологічні (природні) фактори і соціальні.

Хоча останні насправді ніколи не є суто соціальними, адже всі вони є продуктом людини (людства), в якому певним чином утілено не лише соціальне, але й біологічне тієї цілісної, біосоціальної істоти, що їх створювала. Якщо ж розглядати біологічне і соціальне як внутрішнє, особистісне, слід визнати, що ми ніколи не маємо в цьому випадку їхньої окремоті. Ми відступаємо від традиційного розгляду біологічного як спадкового і тілесного: «всередині» особистості біологічні і соціальні фактори не існують як окремі, кожен з них становить інобуття іншого.

Будь-яка думка, образ, ідея, потреба неможлива поза біологічними структурами і функціями організму. Так само правильним є і зворотне: кожна тілесна структура, кожна біологічна функція людини – це є прояв людського ества, тобто це є те, що відпочатково несе в собі як біологічне, так і соціальне втілення. І психосоматичні явища, які інтенсивно досліджуються сучасною наукою, є найкращим підтвердженням цього.

Принцип єдності біологічного і соціального відкриває справжню сутнісну природу витоків активності особистості. Коли психологія твердить, що такими витоками є потреби, вона помиляється. Адже є дуже просте й доречне питання: а звідки виникають потреби? Крім того, дією потреб не можна пояснити саморух, саморозвиток тієї складної відкритої системи, якою є особистість. Так і виникає уявлення про дух як першоджерело активності, яке не може бути досліджено в межах сучасної науки. Знову найцікавіше й найголовніше зникає для психології.

Ми стверджуємо, що таке вихідне першоджерело активності особистості насправді існує, і воно цілком підлягає науковому дослідженню. І це є нужда. В.Давидов зазначав: «Нужда є глибинною основою потреби... Проблема полягає в тому, як ця нужда у людини перетворюється на відповідну потребу»³. Далі зазначається, що цього ще ніхто в психології не вивчав, і це правда. В.Давидов розглядає нужду в контексті діяльності (а не особистості), як її

¹ Штерн В. Персоналистическая психология // История зарубежной психологии. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. – С.186-200.

² Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 тт. – М: Педагогика, 1982.

³ Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. – М.: Педагогика, 1996. – 240 с.

важливу складову, і зовсім не намагається аналізувати її психологічний зміст, зазначаючи, що це «дуже складна майбутня розмова...»¹.

Ми виходимо з того, що нужда є вихідним енергетичним началом особистості, біосоціальним за своєю природою. Онтогенез особистості починається

значно раніше, ніж вона народжується фізично. Його початок – опредмечування –втілення нужд двох осіб, що люблять одна одну. Виникає нова форма існування нужди, яка (нужда) просто не може існувати без матеріального носія (принаймні, сучасна наука не знає іншого способу існування біосоціальної нужди, окрім існування її як соціобіологічного енергетичного підґрунтя особистості людини).

Дотримання принципу єдності біологічного й соціального в межах генетико-моделюючого методу означає вивчення онтогенезу від його дійсного початку, дослідження механізмів виникнення потреб із нужди. В цілому, це означає розгляд у будь-якому конкретно-психологічному дослідженні існування особистості як становлення здатної до саморозвитку вихідної біосоціальної єдності.

Наступним важливим принципом побудови генетико-моделюючого методу є принцип креативності. «Зустрічі» нужди з численними і різноманітними об'єктами і явищами не просто породжують потреби, вони зумовлюють цілепокладання і розвиток власних і унікальних засобів досягнення цілей. Це є, фактично, творчість.

Свого часу А.Адлер постулював наявність в особистості особливої інстанції – «креативного Я», яка забезпечує існування людини за власними цілями і бажаннями, формування своїх життєвих шляхів і стилів.

Саме в цьому сенсі ми вживаємо термін «креативність». Отже, йдеться про творчу унікальність особистості, яка переймає весь її життєвий шлях. Уже сам початок нової людини є нічим іншим, як результатом творчого акту опредмечення своєї нужди двома люблячими істотами. Уже сама по собі особистість є результатом і продуктом творчості. І нужда, втілена у ній, має величезний креативний потенціал, який виявляється в унікальності, гетерогенності, самоусвідомленні, самодостатності в цілому. Дійсна таємничість і загадкова унікальність людської свідомості полягає в її здатності до моделювання і самомоделювання. Саме це призводить, зокрема, до абсолютно своєрідного співвіднесення у свідомості минулого, сучасного і майбутнього. Свідомість самомоделюється, привласнюючи здібність, і моделює подальше існування людини.

Креативність є глибинною, відпочатковою й абсолютно «природною» ознакою особистості — це є вища форма активності. Активність, яка створює і залишає слід, втілюється. З іншого боку, креативність означає прагнення виразити свій внутрішній світ. Коли О.Лосев називає вираження однією з атрибутивних ознак особистості, він чітко визначає, що це вираження насправді є в той же час і актом створення цього світу.

---

¹ Там же. – С. 240.

Дотриматися принципу креативності в аналізі (і в дослідженні) особистості означає «взяти» її існування в цілому, в її унікальній спрямованій єдності, в якій вона лише й існує. І це означає реально врахувати багатозначність, неочікуваність і непередбачуваність особистості. З іншого боку, це означає віддати собі звіт у тому, що все однозначне і прогнозоване, що ми намагаємося отримати в сучасних експериментах, є насправді навіть не конкретним випадком, а справжнім артефактом. І в цьому – головний недолік досліджень у галузі психології особистості. Останнє ми вважаємо дуже важливим, перш за все методично, і тому формулюємо наступний принцип – рефлексивного релятивізму, який фіксує принципову неможливість встановлювати точні виміри і фіксувати остаточно вищі унікально-творчі вияви особистості. Адже самодетермінація через власну нужду відкриває людині принципово ненасичувану і необмежувану можливість різноманітності буквально всіх проявів і властивостей.

Наявність рефлексії як одного з найбільш цікавих і загадкових наслідків зустрічі нужди з життям людини, робить це життя безмежно своєрідним, відкриває людині дійсну нескінченність ресурсів самозміни в кожний момент часу. У цілому це явище є добре відомим: згадаймо хоча б настійливе твердження Ф.Достоевського про неосяжну глибину і непередбачуваність «дійсної, ґрунтовної особистості» кожної людини. Разом з тим, прагнення позитивної науки до прагматичного схематизування призводить до дуже спрощених уявлень щодо особистості людини. Принцип релятивізму (відносності) застерігає від схематизму і поверхових прогнозів – наші знання є обмеженими і завжди будуть такими: ми надійно знаємо лише про наявність рефлексивно-творчого потенціалу людини і про безмежність його проявів. У зв'язку з цим, відкривається справжня обмеженість і несерйозність спроб схематизування – моделювання особистості. У зв'язку з цим же відкривається справжня глибина страждань людини, якою маніпулюють або яка сама маніпулює...

Водночас принципи креативності і релятивізму відкривають справжній зміст явища суб'єктності: нужда в онтогенезі ніби розгалужується. Частина її існує і функціонує так, як це було в ранньому дитинстві, як було на початку: поза волею даної людини забезпечується її життєздатність і плин життя в цілому. Інша «гілка» нужди спрямовується виключно на зустрічі з соціальним світом. Саме ці зустрічі породжують вищі психічні функції, цілепокладання, пристрасність внутрішнього світу, креативність. Так народжується суб'єкт.

Останній принцип генетико-моделюючого методу дослідження особистості – єдність експериментальної і генетичної ліній розвитку. На наш погляд, це дуже суттєвий момент характеристики не лише нашого методу, а й загального стану речей у культурно-історичній теорії. Ще в роботі, яка, власне, і присвячувалась розробці основних положень і методів дослідження, Л.Виготський геніально передбачав труднощі, пов'язані з тим, що вивчення психології вищої функції в її формуванні призводить до фундаментального (і сакраментального, між іншим) питання: чи так формується дана функція поза експериментально-генетичним методом, у «природних», так би мовити, умовах.

Іншими словами, самі формуємо, і те, що формуємо, те й вивчаємо. А як насправді, без нашого втручання?

Гостроту цього питання, на жаль, не помітили його послідовники й учні. І даремно: психологія стала «формуальною», формуючий експеримент і зараз є необхідним атрибутом дисертацій. Але ж пам'ятаємо: наука повинна вивчати об'єкт у його логіці, а не власну логіку дослідника в об'єкті, що ним же і створюється. Питання залишилось поза увагою, а наскільки ж воно загостриться, коли «у психологію повернется людина»? Адже головним стане питання, на яке зараз просто ніхто не звертає увагу: коли в дитини штучно формується (і вивчається), скажімо, опосередковане запам'ятовування способом «вращування–привласнення», сама дитина при цьому існує і розвивається як цілісність. Ми вивчаємо дискретний момент – як воно вращується, як привласнюється. А що відбувається при цьому з дитиною, з її іншими функціями і явищами? І кардинальне питання: а як це відбувається в інших дітей, у тих, у кого ніхто нічого не формує спеціально?

Ця цілісна особистість виходить на перший план у генетико-моделюючому дослідженні. І ми легко схилиємось до феноменологічного напрямку, коли даємо собі

звіт, що тут (див. принцип креативності) нічого «змоделювати» не можна, не порушивши філігранно тонкий процес самомоделювання і саморозвитку. Отже, залишається лише опис? Ні, ми впевнені, що поєднання цієї «природно»-генетичної лінії розвитку з експериментальною можливе, але не шляхом формування-привласнення здібностей, але шляхом створення в експерименті особливих умов розгортання й «уповільнення» становлення цілісних одиниць аналізу. Це має відбуватися на тлі різноманітних (але фіксованих) можливостей для самомоделювання.

Повернемося знову до Л.Виготського, який стверджував (і абсолютно справедливо), що новий концептуальний підхід вимагає нового, адекватного методу дослідження¹. Ми вважаємо, що генетико-моделюючий метод (у нашому його розумінні) відбиває ті сутнісні ідеї, які ми намагаємося реалізувати у дослідженні особистості як цілісності, яка саморозвивається завдяки дії біосоціальної основи — нужди, що опредметнилася в даній особистості.

Максименко С.Д. Теоретичні основи психології особистості
www.bdpu.org/scientific_published/psychology_1_2005/3

Т.М. Титаренко. О личности с любовью

Среди великого множества психологической и около психологической, переводной и доморощенной литературы, заполонившей книжные прилавки, все еще не так много книг о личности. А если уточнить, что речь идет о книгах серьезных и самобытных, то таких и вовсе единицы. Читатель легко найдет всевозможные кулинарные рецепты о том, как стать богатым и счастливым,

¹ Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 тт. – М: Педагогика, 1982.

перестать быть рабой своего мужа, сделать сногшибательную карьеру и покорить все Олимпы, но вряд ли встретит глубокий и всесторонний анализ личности как таковой с ее загадочной природой, неуловимыми намерениями, неостановимой динамикой, особенным жизненным миром.

Мы слишком долго испытывали информационный голод, выискивая в критике современной буржуазной психологии и философии, по которой писали диссертации отдельные счастливицы в уже далекое советское время, хоть что-нибудь о Зигмунде Фрейде и Карен Хор-ни, Джулиане Роттере или Джордже Келли, Гордоне Оллпорте или Сальваторе Мадди. Теперь же, когда та самая "буржуазная" психологическая классика двадцатого века доступна любому студенту, возникает новый перекокс: молодежи очень трудно сориентироваться, где же психология профессиональная, а где - не очень, где та, которая подходит для нашей действительности, и та, которой пока трудно прижиться на нашей специфической почве.

Удивительно быстрое, практически взрывное наполнение книжного рынка западными психологическими бестселлерами привело к некоторому оттеснению на периферию профессиональной памяти отечественной классики. Сегодняшние аспиранты уже не ставят на свой письменный стол (точнее будет сказать: не делают заставкой в своем ноутбуке) портреты Льва Семеновича Выготского и Сергея Леонидовича Рубинштейна, Алексея Николаевича Леонтьева и Бориса Герасимовича Ананьева, Григория Силовича Костюка и Владимира Андреевича Роменца, Несомненно, это печально и несправедливо. Поэтому монография "Генезис существования личности", в которой звучат прежде всего отечественные голоса, выглядит сейчас так свежо и современно. Действительно, пора вернуться к истокам. Чтобы осмыслить, ассимилировать весь тот информационный селевой поток, чтобы не оставить его "непрожеванным интроектом", не оказаться Иванами, не помнящими родства.

Разумеется, такая творческая ассимиляция громадного багажа современной психологии личности, включение его в наш психологический контекст - сложная задача, которую еще предстоит решать. Но важно, что она уже поставлена, в ее решении делаются первые, определяющие, самые ответственные шаги.

Не следует думать, что в тексте монографии не присутствуют зарубежные имена. Их много, но они не перетягивают одеяло на себя, не затмевают развитие отечественной линии понимания человека как носителя психологической реальности. Пиетет перед классиками не мешает самостоятельной и серьезной отечественной методологической рефлексии

Книга Сергея Дмитриевича Максименко - находка для думающих и отвергающих фастфуды. То, что несомненно привлекает, - это ракурс анализа. Личность в этом академическом труде рассматривается в реальной жизни, в самореализующемся бытии. Автора всерьез интересуют возможности влияния человека на жизненный путь, благоустройства собственного пути, моделирования будущего.

Удачным оказывается и идущий еще от Л.С.Выготского акцент на переживании, лежащем в основе сознания и самосознания, переживании как интеграторе внутреннего мира.

Отрасль, к которой сам автор относит свой труд, - это генетическая психология личности. Принцип развития, таким образом, не декларируется, не обозначается, а становится наиважнейшим способом разворачивания исследования, объектом которого становится психология и жизнь, психология в жизни, психология о жизни, психология вместе с жизнью.

Уже постановка вопроса настраивает читателя на творчески-диалогический лад. Те, кто не любит активное вмешательство в их частную жизнь, кто ценит собственные границы, могут быть спокойны. Автор тоже ценит границы и личное пространство. Он не направлен на формирование, на вмешательство (пусть с самыми благими намерениями), на преобразования, которые идут извне. Для С.Д.Максименко важнее - реальное существование личности, ее здесь-и-теперь-бытие, ее собственное самодвижение.

Сверхзадача, которую ставит перед собой автор, - ни много ни мало, а интеграция на сегодняшнем этапе предмета научной психологии. Интеграция действительно очень желательна, поскольку всевозможных психологий и околопсихологий на постсоветском пространстве существует немало. И среди них заслуживают внимания, как минимум, две - теоретическая и практическая. И у этих двух психологии разные понятийные аппараты, свои особые подходы, разные авторитеты, не вполне понятные друг для друга языки, в которых одни и те же термины могут означать совершенно разные вещи.

Вот этот кризис и беспокоит С.Д.Максименко, этот тупик, по его убеждению, надо как-то преодолевать. Один из путей - интеграция предметов теоретической и практической психологии, которую логичнее всего было бы осуществить через психологию личности как целостности. Личность предлагается рассматривать не как предмет произвольного теоретизирования и обобщения эмпирики, а как результат настоящего научно-экспериментального исследования.

Направленность исследования - это психологическая реальность и человек как ее действительный носитель. Сам человек рассматривается как сущая, духовно-телесная реальность. Фундаментальным направлением поиска является личность, которая "должна быть познана такой, какой она существует - живой, единой, целостной, постоянно развивающейся" <...>

А что происходит, если личностное движение по каким-то причинам замедляется или даже приостанавливается? Тогда "человек становится менее интересным, поверхностным, сугубо функциональным, да и просто упрощенно-нудным" <...> Действительно, теряется уникальность, а с ней и индивидуальность, и целостность, которые поддерживаются и определяются именно динамикой, движением, изменениями, преобразованиями. Благодаря постоянному движению, росту, разворачиванию- потенциала все новыми и новыми гранями проявляется личностное своеобразие.

Стремясь к познанию реального живого человека, автор не уходит от серьезной методологической рефлексии. Он хочет сформулировать подлинные

критерии эвристичности и практической эффективности психологического знания о природе, источниках и движущих силах развития личности, продолжая в этом направлении поиски своего учителя Григория Силовича Костюка. Ему важно снова вернуться к вечным вопросам о том, как зарождается сама жизнь, где, когда, почему и каким образом возникает психическое

И все же какие бы каузальные ряды мы не строили, какие бы формулы не выводили, возникновение личности всякий раз изумляет, оставаясь чудом. Это загадочно-притягательное определение личности как чуда будет возникать в книге неоднократно. И несмотря на таинственность и сложность познания этого явления автор постоянно стремится проверить алгеброй гармонию, то есть понять, проследить, проверить саму логику возникновения и существования личности

И тут все упирается в "заколдованное место", в своеобразную "квадратуру круга", то есть в извечную для психологии личности "окаменелую" проблему биологического и социального, природного и культурно обусловленного. И снова возникают внешне наивные, а на самом деле очень серьезные вопросы: откуда у биологического существа социальные функции? Как возникает социальное качество личности? Какая исходная движущая сила определяет динамизм личности? Что ею движет?

<...> именно личность создает свой собственный жизненный мир, преодолевая отчуждение миров внешнего и внутреннего, реального и идеального, индивидуального и коллективного. Жизненный мир как сугубо личностная реальность формируется путем многочисленных взаимопроекции внешней и внутренней действительности друг на друга.

<...> Задумаемся, много ли в нас заданного, определенного наперед, обусловленного? В какой мере в детерминированном внешними и внутренними факторами развитии все же остается энтропия, спонтанность, свобода? И не просто остается, а время от времени демонстрирует свою решающую, ведущую роль. Есть ли смысл говорить о линейном детерминизме, когда в центре поиска - личность?

Всегда хочется понять, существуют ли границы в процессе человеческого развития, кроме естественных границ рождения и смерти. Насколько долго и фундаментально человек может изменяться на протяжении своей уникальной жизни? И будут ли все эти изменения развитием? Бывают ли ситуации, когда развитие поворачивает вспять? Что в моем развитии зависит от меня, а что ну совсем не подвластно моим усилиям?

Развитию присущи специфические законы, характеризующие внутреннюю логику его разворачивания. Личность в развитии - это все более глубокая индивидуализация, все более выразительное своеобразие, все большая свобода от внешних влияний. Ее целостность, которая меняется, это одновременно и наличие структуры, и ее гибкость. Необычность и современность ракурса анализа состоит в том, что целостность при всей ее якобы жесткости определяется текучестью, изменчивостью, движением.

Личность как чудесная, загадочная субстанция - далеко не только ансамбль общественных отношений. В ней немало телесного, природного, органичного. "Я-физическое" является одним из важнейших компонентов Я-концепции. <...> Нужда во всей ее бесконечной активности и энергетической емкости исходно имеет биосоциальную природу и является жизнепорождающей интенцией - стремлением быть, пребывать, продолжаться в других. Желания, потребности, притязания, намерения можно рассматривать как ветви могучего дерева, стволом которого является нужда.

Нужда является генетически исходным отношением конституирующим личность, способствующим преобразованию социального в биологическое. Без нее, без биосоциальной нужды стать личностью, невозможно понять, почему социальные влияния усваиваются ребенком так просто и легко. Бихевиоральная дрессура ничего не объясняет. Чтобы социализация проходила успешно, нужен определенный фундамент. <...> механизм порождения психического укоренен именно в ней, в том единстве телесного и духовного, что порождает и актуальный уровень, и зону ближайшего развития. Действительно, в нужде ощущается базисная, синкретическая, архаическая потенция стать личностью. Нужда напоминает нам о том, что все мы небестелесны, что плоть и дух не существуют отдельно друг от друга.

Человек - существо телесное, и собственно тело является источником наслаждения и боли, радости и страданий. В теле мы ощущаем наши нужды, тело сигнализирует нам о своих аппетитах. Так действительно моделируется психическое: подталкиваемое нуждой, возникает особенное - личностное действие человека. Нельзя не согласиться с С.Д.Максименко, что "все начинается с выражения нужды, то есть с собственной активности, и именно это, а вовсе не давление и обреченность относительно социального окружения, вызывает процесс интериоризации" <...>

Личность самовозникает, и эту мысль автора монографии хочется повторять и повторять. Личность является существом не только возникшим в существовании, но и вобравшим, захватившим и пережившим его кардинально <...> Так из взглядов древнего китайского философа Лао-Цзы на ничем не порожденное существование, которое порождает все, являясь родителем Вселенной, проступает очень современное понимание личности как уникального мига рефлексии и надежды <...> Действительно, человек верит и разочаровывается, надеется и впадает в отчаяние. Такая пульсация жизни является постоянным эмоционально-ценностным фоном личностного выбора.

Отечественная психология до последнего времени не очень много знала о природе феномена надежды. Общество, на протяжении многих десятилетий строившее светлое будущее, жившее сплошными ожиданиями, общество, которое смело можно было бы назвать заповедником надежд, от изучения этого явления отворачивалось. В то же время западные прагматики и реалисты считали необходимым уделять этой проблеме должное внимание. Вспомним хотя бы Э.Фромма, считавшего надежду важнейшим условием человеческого существования и определившего человека как *homo esperans*.

Надежда дает человеку свежесть субъективности; она оформляет, структурирует, иерархизирует бесконечное поле хотений, желаний, стремлений, притязаний. Надежда, если она не абстрактно-иллюзорная, а конкретно-бытийная, заземленная и выстраданная, закаленная в нестерпимом пламени отчаяния, становится тем звеном, которое связывает внутреннее и внешнее, сознательное и бессознательное, становясь источником жизнотворчества.

Следуя рекомендациям В.И.Вернадского, С.Д.Максименко в своей работе не навязывает объекту исследования свою логику, не торопится предложить жесткую модель и не менее жестко доказать ее правильность. Он стремится идти за внутренней логикой своего сложного объекта, которым является личность, и эта логика не имеет ничего общего с логикой формальной, линейной. Так создается широкий простор для читательских идей, комментариев, ассоциаций.

У С.Д.Максименко возникает вопрос: является ли функционирование первичным (порождающим) по отношению к развитию? Ведь именно функционирование является превращенной историей развития. "...Как функционирование служит основой и базисом личности, так и развитие является условием, основой и базисом функционирования" <...>

Вслед за этим вопросом появляется не менее фундаментальный, касающийся действительной универсальности природы опосредствования как центрального механизма развития высшей психики, вопрос "развивательности" обучения, поиск единицы генезиса личности для моделирования развития, изучение путей "раскодирования", "развертывания" личностью культурного контекста. Современнно звучит подхваченная С.Д.Максименко давняя идея возглавляемого А.В.Запорожцем направления о том, что высшие психические функции в онтогенезе не только формируются, но и "свертываются".

<...> Важно подчеркнуть, что "люди могут превращать в средства преобразования собственных психических процессов свой внутренний опыт" <...>). В посттравматическом состоянии, к примеру, осуществляется своеобразное разрушение процесса опосредствования, что требует новых подходов к психологической реабилитации, новых акцентов в консультативной практике.

Хочется специально остановиться на определении личности, предлагаемом в книге: "Личность - это форма существования психики человека, которая представляет собой целостность, способную к саморазвитию, самоопределению, сознательной предметной деятельности и саморегуляции и имеет свой уникальный и неповторимый внутренний мир" <...> Автору важно подчеркнуть, что природа человеческой психики - личностная, что это "высший уровень развития бытия, наделенный рефлексией и поэтому способный отображать другое бытие и самое себя". Особый интерес представляет и обратное утверждение: "жизнь человека в мире - это действительный способ (форма) существования высшей психики" <...>

Личность во всей ее самоопределяющейся целостности складывается из отношений: к миру, жизни, другим людям, самой себе. Как высшая инстанция она координирует не только психическую деятельность, но и сам процесс

живого движения по жизни, процесс существования, бытия, самопроявления и саморазвития.

Если попытаться ответить на вопрос "Зачем возникает личность?", приходит ответ о том, что без нее человеку не обрести своей сущности, не проявить все то, что в нем заложено, не приблизиться к сложнейшему, не имеющему аналогов в живой природе процессу самотворения, самосозидания.

Целостная личность - не механическая сумма субличностей. В целостности интегрированы, соединены, охвачены все структурные и динамические проявления жизни человека. В ней сливаются три истока существования личности: биологический, социальный и духовный. Личностная самость является некой организующей и объединяющей силой, назначение которой - формирование уникальной человеческой жизни.

Традиционно принято подчеркивать, что личность зависит от социума, занимая в нем определенное место, выполняя те или иные роли. Однако она не просто приспособляется к среде обитания, а выделяет себя из окружения, чтобы позднее очень осознанно и избирательно связать себя с ним. Личность - уникальный человек с его индивидуальным своеобразием. Культурный контекст влияет на приобретение личностью определенной формы, охватывающей и внутренний мир, и внешние репрезентации. <...> В концепции личности С.Д.Максименко акцентируется внимание на принципиально важном моменте. Индивид еще до рождения наделен готовностью к личностному способу существования. Биологическая подструктура, обеспечивающая эту готовность, не только обеспечивает развитие организма, но и приводит к состоянию этой готовности. Таким образом, в этом биологическом субстрате в латентной форме уже есть некое социальное и духовное.

Личность обладает творческой сущностью, она активна и креативна. У нее есть способности более или менее полно и адекватно выражать свое внутреннее содержание, формируя ролевой пласт своей структуры и вызывая дальнейшее жизненное движение, развитие.

Вслед за М.М.Бахтиным С.Д.Максименко настаивает на том, что личность принципиально не может быть завершенной. На пороге настоящего поступка личность остается непредсказуемой и для других, и для самой себя. И в самом начале жизни, и на финальном этапе ее незавершенность остается.

При переживании кризиса "Я-интеграции" немолодой человек осознает эту свою незавершенность, одновременно стремясь к целостности. Только научившись думать о других, адаптировавшись к поражениям и победам, неизбежным на жизненном пути, человек, как пишет Э.Эриксон, становится способным к интеграции. Если же интеграция не достигается, то незавершенность порождает тоску, угнетенность, падение самоуважения, обострение страха смерти. Личность переживает необходимость успеть завершить основные замыслы, исполнить свое предназначение, передать навыки, поделиться выстраданным. Времени для поисков смысла теперь уже остается немного, и, возможно, именно поэтому личность становится максимально открытой запредельному, склонной к серьезным духовным преобразованиям.

Быть в состоянии неопределенности, незавершенности нелегко, далеко не все это выдерживают. Некоторые стремятся признать свой жизненный путь почти завершенным, миссию - выполненной. В консультативной практике психолог обычно стремится помочь таким клиентам увидеть достаточно четкую систему ценностей, важность которых вовсе не предполагает линейной субординации, поскольку невозможно определить, что важнее: любовь или свобода, творчество или самопожертвование. Достигаемая в ходе психотерапии промежуточная завершенность переживается как глубинный внутренний покой, исчерпанность, что значительно снижает остроту страха смерти.<...>

Не может остаться без внимания и процесс поиска человеком смысла жизни, процесс преодоления внутренней пустоты. Когда смысл обнаруживается, человек как бы выбирается изнутри, выходит из границ ситуативных повседневных интересов, из глубин собственного Я и становится человеком Вселенной. Мир уже не напротив, не вне человека, он окутывает его, роднится с ним <...>

Особое внимание уделяется экспериментально-генетическому методу исследования личности, благодаря которому удастся изучение не отдельных ее элементов а сущностных, атрибутивных признаков в их динамике и взаимодействии. Как формулирует С.Д.Максименко, "между настоящим, реальным развитием и развитием исследуемым (путем его воспроизведения) существует такое же отношение, как между логическим и историческим: логическое есть историческое, освобожденное от его отдельной, частичной формы и от нарушающих структурность случайностей..." <...>

Интересна гипотеза о рождении субъекта, особенно в сегодняшнем постнеклассическом пространстве, где провозглашенная, декларированная смерть субъекта считается чуть ли не общим местом. Увлечшись смертью, все забыли о рождении, хотя чтобы умереть, все-таки надо сначала родиться. Нужда, с точки зрения С.Д.Максименко, в онтогенезе как бы разветвляется. Часть ее функционирует, как в раннем детстве, без ведома человека обеспечивая его жизнеспособность. Другая же "ветвь" нужды направляется на встречу с социумом. Собственно эти встречи и порождают высшие психические функции, формируя субъектное целе-полагание, пристрастность, креативность <...>

Хочется верить, что личность начинается с любви. <...> И жаль, что современная психология так мало знает об этом феномене. Трудно спорить: любовь и вправду не дает человеку заикнуться на себе, сосредоточиться на собственном уникальном и неповторимом "Я". Любовь содержит в себе безмерную психологическую энергию, как говорил Р.Мей, и является могучей силой в личностных трансформациях, в дарении себя другому.<...>

И все же здорово, что в сухой, как правило, эмоционально стерильный мир современных научных изысканий прорывается концепция, воспевающая бытийную любовь как пиковое переживание, как признак истинного существования, как базисное условие зарождения новой личности, существующей еще до рождения индивида и продолжающейся после его смерти. <...>

В.Циба. Феноменологія психології особистості

<...> Будь-яке вчення починається з визначення певних положень без доведення їх істини – з аксіом, а потім уже на їх базі доводяться теореми і вибудовується теорія відповідного явища. Для філософських вчень такими аксіомами є визначення первоначал, даностей, істина яких є, на думку їх авторів, очевидною, безсумнівною, а потім на їх основі трактується сутність світобудови, включаючи й наділених психікою людей. З часів Р. Декарта погляд на світ поділяється на матеріальний та ідеальний. Первоначала і сутність світобудови філософи, і матеріалісти, й ідеалісти, пов'язують, хоча й по-різному, з психікою людини, тобто з психологією. Відповідно, основне питання філософії: що є первинним у світобудові – матерія чи ідея (субстанція свідомості) – сотні років хвилює філософську думку, бо від відповіді на нього залежить обґрунтування світогляду людини і ролі в цьому процесі психології.

Нагадаємо сутність матеріалістичного й ідеалістичного філософських вчень у зв'язку з домінацією в радянські часи першого і нехтуванням другим.

Згідно з вченням діалектичного матеріалізму, основою об'єктивної, незалежної від свідомості людини світобудови є **матерія** у вигляді гравітаційних, електромагнітних та ядерних полів і різних форм органічних і неорганічних речовин та утворених з них речей, в тому числі й живих істот, зокрема й людини.

Людина пізнає світ. Згідно з теорією відображення діалектичного матеріалізму, „**пізнання** – це відображення світу як об'єктивної реальності.

Відчуття, сприйняття, свідомість є образ зовнішнього світу”¹. За матеріалістичним вченням речі наділені об'єктивними властивостями, а деякі з них, що мають психічну природу, – світіння, колір, запах, звук, смак, дотик тощо, – служать подразниками рецепторів відчуття людини. Наділена психікою людина сприймає реальність у всій властивій їй об'єктивній різноманітності.

Але чи це так насправді? Існують й інші погляди.

Згідно з ідеалістичними вченнями, основою світобудови є об'єктивна або суб'єктивна **ідеальна (духовна) субстанція**. Серед ідеалістичних вчень поширеним в західній філософії є феноменалізм Е. Гуссерля. **Феноменалізм** – суб'єктивно-ідеалістичне вчення, що заперечує існування об'єктивного світу („немає об'єкта без суб'єкта”) і визнає єдиною реальністю явлення (не явища!) свідомості людини „назовні”, у зовнішній світ – **феномени**. З позицій феноменології природа відображення зовнішнього світу у психіці людини – це **трансформація** сигналів від предметів зовнішнього світу, а отже трансформація самих предметів у подібні предмети-образи в уяві, структурними елементами яких є, зрештою, нейронний субстрат сфери

¹ Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб., 2003.

свідомості. І ці предмети аналізуються запропонованим Дж. Локком методом **інтроспекції** (самопостереження). Дж. Локк вважав, що існує два джерела всіх наших знань: перше джерело – це об'єкти зовнішнього світу, друге – діяльність власного розуму. Від предметів зовнішнього світу одержуємо враження (або ідеї, образи) про зовнішні предмети. Діяльність же нашого розуму, до якої Дж. Локк зараховував мислення, міркування, бажання, пізнається за допомогою особливого внутрішнього чуття – **рефлексії**.

Вичерпним методом пізнання ідеального (нематеріального) буття є інтроспекція. Ю. Гіппенрейтер так описує сутність світобудови згідно з феноменологією Дж. Локка: „Свідомості різних людей порівнювалися у той час із замкнутими сферами, розділеними прірвою... І я ніколи не проникну в образи і переживання інших людей. Я навіть не можу встановити, чи є червоний колір червоним і для іншого; можливо, що він називає тим же словом відчуття абсолютно іншої якості!”¹.

Про те, як треба розуміти таку світобудову, нагадає явище індивідуального сприйняття картин стереокіно. Для досягнення стереоефекту глядачам видаються спеціальні окуляри з поляризованими у взаємно перпендикулярних площинах скельцями. Нагадаємо, що стереоефект досягається шляхом зйомки фільму на двох стрічках для правого і лівого ока людини у поляризованому світлі для того, щоби при демонстрації фільму глядач за допомогою таких окулярів дивився зображення відповідних стрічок кожним оком окремо. За споглядання екрана без окулярів внаслідок накладання лівого і правого зображень на екрані глядач бачить лише миготіння плям. Але з використанням окулярів відразу з'являється чітке й різке за глибиною кольорове зображення з стереоефектом: гілки дерев тягнуться всередину зали, пташки летять прямо на вас, на платформі до вас здалеку підходить потяг тощо. Це і є модель зовнішнього і персонального внутрішнього світу людини. Аналог зовнішнього світу – це екран з миготінням, що містить латентні картини фільму, які глядач без окулярів не сприймає. Ці картини стають видимими для глядачів у стереоокулярах. Тобто лише власник таких спеціальних окулярів може сприймати картини фільму.

Подібним чином кожна людина сприймає зовнішній світ лише через механізми відчуттів. Зокрема, невидимі об'єктивні сигнали електромагнітних коливань завдяки наявності в оці зорових рецепторів – паличок і колбочок – психіка сприймає предмети як освітлені і кольорові. Без тих паличок і колбочок людина не сприймає сигналів зовнішнього світу: вона сліпа.

Протиставленню матеріалістичного й ідеалістичного світогляду щодо первинності матерії чи ідеї, тобто первинності матеріального чи психічного буття, доцільно обрати єдину концепцію, за якою зовнішній світ являє собою структуровану матеріальну субстанцію, а внутрішній світ людини – ідеальну субстанцію для його відтворення і „творення” речей у формі образів в уяві. Отже, світобудова поділяється на зовнішній і внутрішній світ людини, а останній зосереджується саме у сфері її психіки. Власне, внутрішніх світів

¹ Гіппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию. – М., 1999

багато: стільки, скільки людей – по одному у психіці кожної людини. В зовнішній об'єктивний матеріальний світ „занурені” люди – теж матеріальні створіння. Структурований матеріальний простір пронизує безліч сигналів від безлічі матеріальних утворень у вигляді електромагнітних хвиль, потоків нейтральних і заряджених матеріальних часточок, атомів, молекул тощо. Незначну частину цих сигналів здатні сприймати рецептори аналізаторів психіки людини, виявляючи тим самим своє існування в матеріальному середовищі. Так, з усього частотного діапазону електромагнітних хвиль – ядерних, рентгенівських, видимих і радіохвиль – людина сприймає лише незначну частину хвиль видимого спектра. І це є даність, яку неможливо пояснити за визначенням. Існування променів інших частот електромагнітних хвиль людина встановила в процесі пізнання зовнішнього світу опосередковано за допомогою приладів (наприклад, „бачення” в інфрачервоному світлі можливе завдяки трансформації зображень у видимий спектр).

Системи психіки (сфери свідомості) окремих людей замкнуті, і кожна людина творить свій суб'єктивний внутрішній світ, але першоосновою його є об'єкти зовнішнього світу. Важко уявити собі об'єктивний зовнішній світ, оскільки внутрішній світ є не просто його дзеркальним відображенням у психіці людини, а його відображенням з трансформацією, що зветься **рефлексією**. Автономні внутрішні світи людей зіставляються в процесі їх взаємодії, встановлюється взаємна однозначність об'єктів з їх ознаками внутрішніх світів внаслідок взаєморефлексії.

Задамося питанням, за допомогою яких механізмів людина як розумна істота включена в навколишній матеріальний простір? Очевидно, за допомогою психіки. Психіка є природженою регулятивно-управлінською системою людини. Всі процеси організму людини щодо управління внутрішніми органами й інстинктивного пристосування до зовнішнього ціннісного середовища регулюються автоматично за допомогою **першої сигнальної системи** мозку. З розвитком психіки під впливом сигналів зовнішнього середовища формується система **вищих психічних функцій**, і регулювання дій людини щодо зовнішніх об'єктів відбувається на рівні свідомості шляхом мислення за допомогою **другої сигнальної системи** мозку – **мовленнєвої і мисленнєвої**. З'являється можливість мисленнєвого пізнання навколишнього світу, моделювання опосередкованої адаптації особистості до природного і соціального середовища, а також зворотної „адаптації” – цінностей середовища до матеріальних і духовних потреб особистості та конструювання об'єктів середовища засобами мови.

Можна сказати, що сфера психіки – це „імітаційний апарат” (що включає в себе і першу, і другу сигнальні системи мозку), за допомогою якого конструюються і моделюються реальні та віртуальні явища зовнішнього і внутрішнього світу. Людина оперує у сфері свідомості не з реальними предметами, як це було у першому випадку, а з їх образами і мовними символами понять. За бажанням, у сні або під гіпнозом людина може спостерігати віртуальні події у внутрішньому світі.

Проаналізуємо механізм сприйняття і пізнання навколишнього світу людиною за допомогою аналізаторів психіки – складової „імітаційного апарату”. Раніше ми зауважили, що структурований матеріальний світ, який постійно змінюється, пронизаний безліччю сигналів, декотрі з яких сприймає психіка людини за допомогою рецепторів зору, слуху, нюху, смаку, дотику та інших у трансформованому вигляді суб’єктивно: у вигляді структурованого середовища з світловими, кольоровими, звуковими, ароматичними, смаковими, наділеними геометричними формами об’єктами, включаючи інших людей і себе саму. Це є та даність („червоність”, „світіння”, „мелодійність”, „аромат”, „біль”, „лоскіт”, „нудота”), яка не пояснюється, а приймається саме як даність (ці властивості – „червоність”, „мелодійність”, „аромат” тощо – прилади безпосередньо не сприймають).

Джерелом породження й існування цих суб’єктивних властивостей є психіка. „Наприклад, за відчуттями світла і звуку стоять фізичні реальності – електромагнітні і повітряні хвилі, які абсолютно не схожі ні на колір, ні на звук. І їх ще треба якось „відчувати” від внесених спотворень”¹. Так, об’єктивним сигналом ззовні є дріботіння молекул повітря в барабану перетинку вуха при грі на музичному інструменті, а людина завдяки психіці сприймає це дріботіння як мелодію. Іншим сигналом ззовні є періодична зміна електромагнітних коливань певної частоти при дії їх на „колбочки” рецептора ока, а людина сприймає їх як, скажімо, „червоність”, червоний колір. Через здатність психіки трансформувати матеріальні сигнали зовнішнього світу, такі як електромагнітні коливання видимого спектра у колір, коливання повітря певного діапазону у звук, деякі газоподібні речовини у запах, деякі рідкі і тверді речовини у смак тощо, у психіці людини створюється внутрішній світ в його розмаїтто забарвлених, освітлених, озвучених, ароматних, смакових тощо образах. Кожна людина живе переживаннями у власному внутрішньому світі, але основою його є єдиний для всіх зовнішній об’єктивний світ, сприйнятий кожним індивідом наблизеним, трансформованим, суб’єктивним.

Узагальнивши і поширивши цей принцип наявності спеціальних рецепторів і органів сприйняття об’єктивних об’єктів зовнішнього світу на психічний апарат людини, переконуємося, що сприйняття можливе лише за наявності спеціальних природжених органів відчуття подразнень різної природи. Без них сприйняття зовнішніх сигналів неможливе.

Отже, кожній людині дано пізнавати лише власний внутрішній світ, кожен з яких є наблизеним трансформованим відображенням через систему рецепторів об’єктивного зовнішнього світу. Люди, контактуючи між собою, „вирівнюють” враження від нього і переконуються, що їх внутрішні світи подібні.

Моделлю відображення як трансформації предметів зовнішнього світу у внутрішній світ людини і „проекція” їх образів у зовнішній за допомогою психічного „імітаційного апарату” психіки людини є два процеси взаємовідображення – **інтеріоризації** та **екстеріоризації**. Інтеріоризація – це

¹ Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию. – М., 1999

прийом рецепторами відповідних сигналів-подразнень і засвоєння їх психікою людини у вигляді образів і суджень; екстеріоризація – це „прив’язка” властивостей психіки – світіння, кольору, запаху, смаку, дотику тощо – до об’єктивних джерел відповідних сигналів подразнень психіки у зовнішньому світі. Інтеріоризуються й екстеріоризуються психікою людини також думки у формі понять і суджень.

Але об’єкти зовнішнього світу не наділені властивостями, даними людині у відчуттях – кольором, світінням, запахом, смаком, звуком та іншими. Ці властивості є даністю або особливістю її психіки. Іншими словами, матеріальні утворення, сприйняті рецепторами відчуттів, „набувають” зазначених властивостей у внутрішньому психічному світі людини. Зовнішні сигнали, які інтеріоризуються в психіці як елементи внутрішнього світу, трансформуються у вигляді конкретних їх значень – червоність, солоність, мелодійність тощо, екстеріоризуються в зовнішній світ, завдяки чому його об’єкти видаються нам наділеними цими „об’єктивними” властивостями (подібно до нашої схильності, дивлячись на світ крізь рожеві окуляри, вважати його об’єкти справді рожевими). Так, червона стрічка насправді не має кольору у зовнішньому світі, а „червоність” вона набуває у внутрішньому світі психіки людини під дією на рецептори ока – „колбочки” – електромагнітних коливань відповідної частоти. Тобто „червоність” (стрічки) – це суб’єктивна, а не об’єктивна властивість речі, бо апарат психіки, як і прилад (спектрометр), сприймає лише частоту електромагнітних коливань, а не колір. Якщо частота коливань буде трохи більша, то психікою людини вона сприймається як жовтий, ще більшої частоти – як зелений, ще більшої – як синій колір. Коливання ще більшої або меншої частоти видимого спектра – ультрафіолетового або інфрачервоного „кольору” – людське око не сприймає, але його бачать деякі тварини.

Колір виникає у психіці кожної людини автономно. Тобто в психіці кожної людини (і деяких тварин) створюється внутрішня картина вже забарвлена, бо кольори – це першопочаткова **даність** відповідного органу відчуття (як і мелодія, аромат, смак, біль, лоскіт тощо). „Як змінився б наш погляд на „реальність”, якби ми могли „бачити” в інфрачервоному діапазоні, але не могли б „бачити” звичайно видиму частину спектра? – задається питанням Р. Солсо. – Був би тоді наш розпорядок дня і ночі тим же самим? Як би це позначилося на історії, на торгівлі, моді, філософії – на всьому суспільстві зрештою? Але найголовніше – як би це вплинуло на наші уявлення про реальність? Оскільки ми сприймаємо реальність через такі обмежені (часто спотворюючі) канали, ми змушені визнати, що „все, що нам відомо, насправді неправильне”. Проте в межах можливостей нашого сенсорного апарату ми можемо скласти приблизний опис того, як ми опрацьовуємо величезну кількість інформації, котру можемо виявити, добре розуміючи, що реальність нашого безпосереднього світу набагато різноманітніша, ніж ми це відчуваємо”¹. При обміні враженнями від відчуттів відповідні враження людей зіставляються,

¹ Солсо Р. Л. Когнитивная психология. – М., 1996.

внаслідок чого виробляються спільні, інваріантні, а отже об'єктивні враження – репрезентації, які інтерпретуються як об'єктивні властивості об'єктів реального світу.

Матеріальні утворення характеризуються комплексом властивостей. Але постає питання: які з них об'єктивні, а які суб'єктивні? Природно до перших віднести показники маси, електричного заряду, об'єму, агрегатного стану, температури тощо, а до других – показники кольору, світіння, яскравості, запаху, смаку та інші, зумовлені психікою людини.

Оскільки відображенням матеріальних предметів зовнішнього світу – їх репрезентації є не просто відбиток їх у сфері свідомості, а відбиток з трансформацією, зрештою, на нейронній основі, то постає питання, яким же ми уявляємо світ матеріальних предметів „зовні”, до їх трансформації? Нам відомо лише, що матеріальні предмети зовнішнього світу мають масу і просторову форму та різні види існування – у формі фізичних полів (гравітаційного, електромагнітного, ядерного слабого і ядерного сильного), мікрочасток, фізичних тіл і живих організмів, які не мають ні кольору, ні світіння, ні звуку, ні запаху, ні смаку. На мікрорівні мікрочастки описуються квантовою механікою як наділені масою, нейтральні або електрично заряджені, корпускулярно-хвильові, матеріальні мікроутворення. Їх форми існування важко або й неможливо уявити. Ще важче уявити світобудову, субстанцією якої є такі мікроутворення в масштабах людського

буття, оскільки до такої світобудови не застосовуються післятрансформаційні поняття сприйняття, такі як світіння, колір, звук, запах, смак, дотик тощо, які є суб'єктивними породженнями психіки. Можна уявити, що зі зникненням людства (і фауни), а з ним і зникнення психіки, здатної творити індивідуальні внутрішні світи в їх красі і розмаїтті форм, світіння, кольорів, ароматів, смаків, зникають і ці поняття, а залишається лише нерівномірно розподілена в просторі і часі матеріальна субстанція як об'єктивна реальність, незалежна від свідомості.

Отже, існують два світи: зовнішній об'єктивний матеріальний і внутрішній суб'єктивний ідеальний. Останній, локалізований у психіці людини, набуває суб'єктивного „забарвлення” у вигляді утворень певної форми, запаху, кольору, мелодії (звукового відчуття). У психічному просторі сфери свідомості відображається не тільки реальний світ речей, але й може створюватись неіснуючий фантастичний світ або конструюватись картина світу чи його фрагменти. Наявність такого психічного „імітаційного апарату” дає можливість імітувати й творити в уяві різні події і життєві сценарії з можливим включенням в їх структуру самого себе. Так, спроектовані в уяві об'єкти є цінностями реалізації потреб як результати творчого задуму.

<...> У цій статті не йдеться про теорію людини і особистості як інтеграцію існуючих парадигм про цей предмет, а лише про логіку побудови такої теорії. В основу її покладено запропоновану нами регулятивно-детерміністську парадигму теорії особистості, яка є результатом застосування системного підходу до аналізу системи „соціальний суб'єкт « фізичне й соціальне ціннісне середовище”, частковим випадком якої є підсистема

„особистість (людина) « соціальне ціннісне середовище»¹. З аналізу низки ізоморфних соціальних суб'єктів (фізичних і юридичних осіб) виокремлено два інваріантні параметри – детермінуючий і регулюючий, які в адаптації до особистості суть потреби і соціальні настанови. Саме біо- і соціогенні потреби детермінують активність людини щодо їх задоволення матеріальними й інформаційно-ідеальними (духовними) цінностями, а соціальні настанови суть формальні і неформальні, правові і моральні норми, якими вона при цьому керується. Підкреслимо, що потреби людини і цінності середовища суть категорії спряжені, тобто утворення „людина « середовище» є цілісною системою завдяки зв'язкам „потреба « цінність». Неінваріантні параметри стосовно інших суб'єктів притаманні тільки людині (наприклад, риси характеру). Предметом подальшого розгляду є набуті в процесі соціалізації параметри і спроба осмислення їх сутності в процесі розумової діяльності.

Зауважимо, що за системним підходом до дослідження особистості передбачаються макро- і мікропідходи для аргументації сутності її параметрів. Макропідхід – описувальний – виявляє параметри людини в результаті її взаємодії з фізичним і соціальним довкіллям, а мікропідхід – пояснювальний – пояснює їх сутність на основі аналізу психічних механізмів. Користуючись кібернетичною моделлю „чорного ящика” стосовно людини, у першому випадку властивості встановлюються шляхом аналізу її зовнішніх зв'язків з предметами середовища, а в другому – шляхом аналізу її внутрішніх механізмів. Отже, на макрорівні встановлено названі вище детермінуючий (потреби) і регулюючий (соціальні настанови) та інші (риси характеру) параметри. А тепер треба усвідомити їх психічну сутність.

Оскільки одним з аспектів предмета вивчення соціальної психології є особистість з її **набутими в процесі соціалізації властивостями**, то приділимо увагу аналізу її **мотиваційної сфери свідомості**.

В чому ж сутність таких понять як свідомість, самосвідомість, мислення особистості, які є основою вищих психічних функцій, і які, у свою чергу, є основою соціогенних параметрів особистості, за допомогою яких здійснюється зв'язок з матеріальними й духовними цінностями середовища? Їх визначення подано в численних підручниках з психології та в психологічних словниках. Наведемо одне з них: **свідомість** – „сфера психіки, що включає відчуття, сприйняття і уявлення пам'яті, усвідомлювані людиною у певний момент часу; тобто ті аспекти психічного життя, на які звертається увага суб'єкта”². Додамо, що увага суб'єкта зосереджується на спряженій з біо- чи соціогенною потребою цінності середовища для її задоволення. Тобто, у сфері свідомості особистості моделюється ситуація можливого задоволення біо- чи соціогенної потреби, під яким розуміємо споживання або творення матеріальної чи інформаційно-ідеальної цінності. Кожна людина відтворює у своїй свідомості події навколо свого **Я** як суб'єкта. Наділене самосвідомістю **Я** мотивує й ініціює свою діяльність щодо задоволення конкретної потреби. За визначенням, **самосвідомість** – „як вищий рівень розвитку свідомості – основа формування

¹ Циба В. Т. Системна соціальна психологія. – К., 2006

² Ребер А. Большой толковый психологический словарь. – М., 2000.

розумової активності і самостійності особистості в її судженнях і діях. Коротко самосвідомість можна визначити як образ себе і ставлення до себе”¹.

Додамо, що сферу свідомості і самосвідомості особистості ми розглядаємо, зрештою, як нейронну матрицю, на якій завдяки умовно-рефлекторним механізмам виникають в уяві зорові, слухові, нюхові, смакові, дотикові, еротичні й інші інтегровані образи та мовно-символьні поняття, оперуючи якими особистість моделює ситуації щодо задоволення своїх актуальних і відкладених потреб, тобто – мислить. У створеній в уяві картині відбувається моделювання діяльності **Я** щодо опанування певними зацікавленими цінностями індивідуально чи в групі. Отже, на початкових етапах усвідомлення людиною своїх дій та її оточення не виходило за межі чуттєвих уявлень і простих узагальнень. В подальшому, в процесі ускладнення форм праці і суспільних відносин, формувалася здатність до мислення у вигляді понять, суджень і умовиводів. Можна стверджувати, що здатність проектувати і моделювати життєві ситуації стосовно задоволення своїх потреб в полі ціннісного середовища є процесом мислення.

Ці внутрішньопсихічні моделі не є вродженими. Вони набуваються в процесі соціалізації, і мовний матеріал слугує субстратом свідомості людини. Механізми їх виникнення пов’язані з оволодінням дитиною мовою і, водночас, поняттями предметного світу.

Звернемо увагу на те, що зоровий образ предмета разом з іншими відчуттями (звуку, запаху, смаку) асоціюється з певним словом. Скажімо, в букварях подається зображення предмета (стола, м’яча, комп’ютера тощо) і відповідний напис, а також супровід вимовою матері, вчителя. Слова та їх поєднання зберігаються в пам’яті,

природа яких теж умовно-рефлекторна. Якщо дитина почує або побачить знайоме слово, яке означає певну річ, то в її пам’яті воскресає це слово у формі образу відповідної речі, хай то буде стіл, м’яч чи комп’ютер. Відтворення відповідним чином структурованих понять на певну тему становить внутрішню картину сфери свідомості, яка може відповідати реальній картині матеріального буття (але не наділеного чуттєвими якостями: кольорами, світінням, звуками, запахами, смаками) або бути плодом вимислу з притаманними чуттєвими якостями. Ця картина є певним зрізом **Я**-концепції даної особи навколо її **Я**-образу, про що йтиметься далі.

Окрема особистість у сфері свідомості суб’єктивно і образно моделює ситуацію задоволення потреби відповідною матеріальною чи інформаційно-ідеальною цінністю на тлі внутрішньої картини ціннісного середовища, яка є фрагментом загальної внутрішньої картини світу. Кожен з власного досвіду знає, що в уяві він за бажанням „бачить” предметний світ, який його оточує, і себе серед цих предметів, задіяних у певній ситуації осіб. Більше того, можна „бачити” їхні і свої дії наперед в передбачуваних наступних ситуаціях або відтворити дії в минулих ситуаціях. Отже, психіка людини, її сфера свідомості

¹ Словарь практического психолога / Сост. С. Ю. Головин. – Минск, 1997.

– це **універсальний імітатор** подій, за допомогою якого можна відтворювати певні картини своєї життєдіяльності, імітувати їх в ретро- і перспективі, придумувати і створювати образи реальних картин своєї діяльності або вибудовувати їх лише як омріяних і фантастичних, творити подумки різні матеріальні й духовні продукти-цінності.

Такі операції можливі завдяки наявності у людини мотиваційної сфери свідомості, і ми називаємо реалізацію таких операцій мисленням, розумовою діяльністю. У тлумачному психологічному словнику дається таке визначення цього поняття: термін **мислення** означає „будь-яку приховану когнітивну або уявну маніпуляцію ідеями, образами, символами, словами, судженнями, згадками, поняттями, образами сприйняття, переконаннями чи намірами. Коротше кажучи, цей термін використовується так, що охоплює усі **уявні** дії, пов'язані з формуванням понять, розв'язанням задач, інтелектуальним функціонуванням, творчістю, складним навчінням, пам'яттю, символічним опрацюванням інформації, уявленням тощо”⁵.

Отже, у сфері свідомості психіки людини здійснюється суб'єктивний процес моделювання об'єктивних і віртуальних явищ за допомогою чуттєвих **образів** та **мовленнєвих понять**, тобто відбувається процес **мислення**.

Явище творення суб'єктивних картин світу у сфері свідомості психіки людини дістало назву „**Я-концепції**”. Згідно з ідеями феноменальної і когнітивної психології, формування сфери свідомості особи є конструюванням у системі психіки образу внутрішньої картини світу і визначення в ньому місця свого **Я** як наділеної психікою істоти.

Поняття „**Я-концепції**” дуже загальне і містке. За визначенням одного з дослідників цих явищ, а саме Р. Бернса, „**Я-концепція** – це сукупність всіх уявлень індивіда про себе, пов'язана з їх оцінкою. Описову складову **Я-концепції** часто називають образом **Я**, або картиною **Я**. Складову, пов'язану зі ставленням до себе чи до окремих своїх якостей, називають самооцінкою або прийняттям себе. **Я-концепція**, по суті, визначає не просто те, що собою являє індивід, але й те, що він про себе думає, як дивиться на своє діяльнісне начало і можливості розвитку в майбутньому”⁸. Отже, **Я-концепція** охоплює все, що містить у собі сфера свідомості певної особи про себе, про інших людей та про внутрішній предметний світ.

На думку Дж. Келлі, „світ пізнавально конструюється людиною”⁹. Люди „на основі цих конструктів прагнуть випередити події”⁹. За теорією Дж. Келлі, звичайна людина схожа на науковця, і це дозволяє їй заглядати в майбутнє і „репрезентувати середовище, а не просто реагувати на нього. Так само, як вчені можуть створювати альтернативні теоретичні формулювання, так й індивіди можуть інтерпретувати та реінтерпретувати, пізнавально конструювати і переконструювати своє довкілля. Життя – це репрезентація, або пізнавальне конструювання реальності, і це дозволяє нам створювати і перестворювати самих себе”⁹. За Дж. Келлі, в процесі пізнання об'єктивної реальності дослідник має суб'єктивну інформацію про образи певного явища в уяві інших людей, що є сутністю рефлексії. Ці образи можуть бути досить схожими, але можуть бути

і суттєво різними. Кожен конструює певне явище в свідомості відповідно до своєї загальної і спеціальної освіти, ерудиції, фантазії, мрії, ідеалу.

Зауважимо, що картини образів у сфері свідомості концентруються навколо Я-образу, оскільки виникають образи, пов'язані з цінностями для задоволення потреб певної особи. Підкреслимо, що окремі предметні образи ув'язані в логічну смислову схему, яка відтворює або актуальну картину ситуації задоволення конкретної потреби, або гіпотетичну картину передбачуваної ситуації для реалізації цієї потреби, скажімо, споживання (з'їсти яблуко, прочитати книгу) чи творення (посадити яблуню, написати книгу) цінності.

При необхідності, викликаній актуалізацією певної потреби людини, разом з актуалізацією кола пов'язаних з потребою понять актуалізуються поєднані в смислову картину їх образи. Оперуючи ними, особа моделює оптимальні ситуації задоволення своїх особистих біо- і соціогенних потреб, або своїх потреб в межах групової потреби, або потреби іншої особи за її зверненням по допомогу тощо.

Отже, сфера свідомості є своєрідним „апаратом-імітатором” моделювання, відтворення і творення реальних або гіпотетичних схем, конструкцій, які містять матеріальні чи ідеальні цінності, імітують їх пошук за допомогою певних засобів, індивідуально чи у складі групи осіб з метою задоволення своїх потреб.

Сфера свідомості особистості „містить” суб'єктивну внутрішню картину світу, структуровану, як і суспільство, за соціальними інституціями, в яке, як пов'язане з ним ціннісне середовище, „занурена” особистість, що мігрує разом зі своїми мотивованими потребами-цілями з однієї контактної групи до іншої (з сім'ї в трудовий колектив, далі до політичного партійного осередку, потім – до спортивної секції тощо, щоразу активізуючи відповідні потреби-цілі). При цьому у сфері свідомості актуалізуються саме картинки локалізації образів предметів-цінностей і причетних до них суб'єктів. Особистість не просто, задовольняючи певну потребу, реагує на спряжену з нею цінність зовнішнього середовища автоматично, а створює модель цього акту суб'єктивно в її внутрішній картині локалізації цінності, а потім діє за алгоритмом модельного його представлення. Отже, свідома поведінка людини зумовлюється реалізацією численних моделей задоволення матеріальних та інформаційно-ідеальних потреб.

Зауважимо, що кожна людина діє подібним чином, і, отже, взаємодія осіб у процесі задоволення їх певної потреби відображена у вигляді взаємодії їх образів у суб'єктивних картинках внутрішнього світу кожної з них. Взаєморозуміння і узгодження дій певних осіб, скажімо, щодо задоволення певної групової потреби, зумовлені подібним моделюванням кожної у своєму внутрішньому світі, близькістю і спорідненістю цих моделей з врахуванням

⁵ Там же. – Т.1. С.469.

⁸ Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара, 2000.

⁹ Первин Л., Джон О. Психология личности: теория и исследования. – М., 2000.

⁹ Там же. – С. 380

⁹ Там же. – С. 380

намірів і дій партнерів та можливих конкурентів і наступним обміном інформацією для вироблення оптимальної лінії поведінки. Взаємодія осіб є, власне, взаємодією їх суб'єктивних внутрішніх світів. Саме такою взаємодією пояснюється те, чому об'єктивно існуючі в одному світі люди думають і діють ніби існують в різних світах. Такий спосіб життя нагадує взаємодію ізольованих одне від одного в скафандрах астронавтів на Місяці і в космосі взагалі, внутрішні світи яких істотно (крім безпосереднього зорового сприйняття) формуються шляхом опосередкованого спілкування.

Уявлення про суб'єктивні картини епізодів внутрішнього світу і відображення в них ситуацій задоволення потреб цінностями локального середовища дозволяє представити механізм комунікації задіяних в цьому процесі людей як порівняння (взаєморефлексія) цих картинок у сферах свідомості кожного учасника взаємодії. У випадку, коли є розбіжності у сфері свідомості одного чи кількох учасників взаємодії цих картинок (зорових або мовних) – власної і відрефлектованої партнера – виникає когнітивний дисонанс, тобто психічна напруга, яку кожен переживає як психічний дискомфорт.

Внаслідок суб'єктивності й унікальності сконструйованого в уяві внутрішнього світу кожна людина живе у власному світі з власним баченням розв'язання проблем щодо задоволення своїх потреб. Тому, незважаючи на те, що задіяні в цій ситуації особи перебувають в одному об'єктивному світі, мислять і діють вони так, ніби живуть у різних світах. Звідси погляди на одну і ту ж справу і взаєморозуміння визначаються мірою близькості цих рефлексивних персональних світів у сфері свідомості кожної з осіб, що взаємодіють.

Конкретна особа спроможна правильно сприймати тільки те, що організоване за принципами її внутрішнього світу. Тому люди нормально почуваються лише у взаємодії з особами з близькими суб'єктивними світами. Вихід за межі свого внутрішнього світу, пов'язаний з реконструкцією певних детермінуючих і регулюючих параметрів особистості, тобто зі зміною соціогенних потреб і соціальних настановлень (моральних правил і норм) взаємодії задіяних осіб, а тим більше зі зміною принципів світоглядного характеру, дається важко. Нова мета-потреба, яка супроводжується пошуком нових засобів та умов її реалізації, вимагає здійснення нової когнітивної конфігурації у внутрішньому світі певної особи, що потребує додаткових інтелектуальних зусиль для оптимізації цього процесу. Однак подолання пережитої напруги внаслідок когнітивного дисонансу призводить до просування у напрямі потенційної самореалізації особистості.

Підсумовуючи, наголосимо на двох висновках.

Перший пов'язаний з матеріально-ідеальною світобудовою, яка характеризується комплексом об'єктивних і суб'єктивних властивостей.

Матеріальна світобудова характеризується комплексом властивостей, що існують поза психікою людини, а саме – субстанцією з корпускулярно-хвильовими властивостями, масою, просторовою структурою з тенденцією до самочинної деструктуралізації (ентропійні процеси) у якісно іншій фізичній, біонній (біологічній) і соціальній формах.

Ідеальна світобудова існує у внутрішньому світі людини завдяки комплексу відчуттів аналізаторів, здатних трансформувати зовнішні сигнали від матеріальних предметів у їх ідеальні образи. Певний фрагмент внутрішнього світу людини є не просто дзеркальним відображенням, а трансформованим відображенням цього ж фрагмента зовнішнього світу; тобто рефлексивним (скажімо, прийняті рецептором електромагнітні сигнали відповідної частоти трансформуються у психіці людини в „червоність”, „зеленість”, „синість”). Той же фрагмент внутрішнього світу однієї людини є рефлексією цього ж фрагмента засобами мови в результаті спілкування у внутрішньому світі іншої людини („червоності” предмета внутрішнього світу однієї людини відповідає „червоність” цього ж фрагмента у внутрішньому світі іншої людини).

Другий висновок пов'язаний з представленням регулятивно-детерміністської парадигми психології особистості у її внутрішньому світі. Саме у внутрішньому світі моделюються психічні механізми антиентропійних процесів. Суть їх – імітація шляхів і засобів задоволення пасивних та активних потреб людини матеріальними та ідеальними цінностями подумки, зокрема шляхом конструювання таких цінностей (винаходів, відкриттів) індивідуально або в складі групових суб'єктів. Реалізація активних, тобто творчих потреб, призводить до опору довільної та мимовільної руйнації середовища шляхом відтворення і створення штучного ціннісного середовища.

Нарешті, результатом зіставлення образів і суджень внутрішніх світів двох осіб в результаті взаємних рефлексій є їх розбіжності, що призводить до психічної напруги – когнітивного дисонансу та почуття психічного дискомфорту. Прагнення до уникнення дискомфорту, тобто усунення різниці між образами і судженнями щодо цінностей задоволення споживацьких і творчих потреб у кожному з двох внутрішніх світів, є детермінуючим чинником активності кожної особи в напрямі реалізації їх потреб і, зрештою, можливої самореалізації.

Циба В. Феноменологія психології особистості
// Соціальна психологія. – 2008. - № 1 (27)

Г.Балл. До аналізу категорії особистості

Що ж за якість являє собою особистість? Звертаючись у пошуках відповіді на поставлене питання до психологічної літератури, включно з дуже авторитетними джерелами, ми виявляємо, що запропоновані дефініції часто-густо не мають одна з одною майже нічого спільного.

Власне, цю ситуацію усвідомили у світовій психології.

Можливість формулювання й використання якогось “сутнісного визначення особистості”, ще раз підкреслює складність об'єкта психологічних досліджень.

Наведу одну з дефініцій – характерну для багатьох радянських і пострадянських джерел. Згідно з нею, особистість – це визначувана

включеністю у соціальні зв'язки системна якість індивіда, яка формується у спільній діяльності та спілкуванні.

Наприклад, Лазурський відзначав переважні роль біологічних чинників у становленні ендopsихіки і таку ж роль соціальних чинників щодо екзopsихіки. Він, однак, не абсолютизував цього співвідношення, застерігаючи, що було б не правильно думати, ніби все ендo-риси, є природженими, тоді, як екзо-риси цілком зводяться до відбитку, що його накладають на людину, виховання та зовнішнє середовище. Лазурський звертав увагу, зокрема, на часті випадки, коли виховання і зовнішні умови могутнім чином сприяють посиленню й дальшому розвитку такої ендo-риси, яка без них би заглухла і залишилася б зовсім не розвинутою.

Серед західних вчених з ідеями, близькими до ідей Лазурського виступив середені ХХ століття німецький психолог Ф. Лерш.

Його концепція “побудови особи” розглядає душевне життя у подвійному розумінні цілісності: з одного боку, в його перебігу у світі – в “горизонтальному” комунікативному переплетенні особи з її світом., а з іншого – як “вертикальну” єдність, що існує всередині кожної особи і має власну будову.

Тож, виходить, давно є всі підстави відмовитися від однобічних визначень особистості. Утім, сказати так було б не зовсім точно. Адже наведені вище визначення, оцінені щойно, як однобічні, описують не якісь вигадані дослідниками предмети, а системи, що відіграють істотну роль у бутті людини. Річ лише в тім, що ці системи, фактично вже були раніше описані Лазурським та Лершем як підсистеми особистості.

При всьому цьому залишається питання: яким чином усе ж таки охарактеризувати особистість як цілісність з погляду, передусім, її провідної функції? Ось один із варіантів, сформульований Д. Леонтьєвим: “... під філософським кутом зору, особистість – це здатність людини бути автономним носієм загальнолюдського досвіду та історично вироблених людством форм поведінки й діяльності.” Автор при цьому пояснює, що кожна людина здатна освоїти, зрозуміло, лише невеличку частку вказаного досвіду.

Хоч, визначення Д. Леонтьєва наче лаконічне, його, на мій погляд, можна ще скоротити. Зробити це не складно: досить лише фразу – загальнолюдський досвід та історично вироблені людством форм поведінки й діяльності, замінити на слово – культура(адже і Л. Виготський писав: ”Ми схильні поставити знак рівності між особистістю дитини та її культурним розвитком.”). Тоді виходить: особистість – це здатність людини бути автономним носієм культури.

Тут порівняно з формулюванням Леонтьєва, досягнуто деякого удосконалення як форми визначення і змісту. Адже словосполучення загальнолюдського досвіду та історично вироблених людством форм поведінки й діяльності безпосередньо віддзеркалює тільки одну із двох сторін сутнісного змісту культури., а саме – соціальну пам'ять, що ж до другої сторони – соціально значущої творчості, то вона, принаймі явно, визначенням Д.Леонтьєва не враховується.

Проте наразі нас більше цікавить інше питання: чи не зводить Л.Виготський у щойно наведеній цитаті особистість до екзопсихіки? Відповідь має бути негативною.

Адже наведені визначення особистості вказують лише на її головну функцію, вони не окреслюючи ані структури особистості, ані механізмів її функціонування, ані чинників та закономірностей її розвитку.

Утім, запропоноване визначення особистості як здатності людини бути автономним носієм культури може бути адекватним лише за умови, що ми скористаємось найширшим розумінням поняття культури.

Річ у тім, що хоча це поняття дедалі ширше застосовується в психології, але зазвичай у дещо звуженому ракурсі і здебільшого у множині, коли головну увагу приділяють психологічним аспектам відмінностей між культурами. Значущість – і суто пізнавальна, і практична, соціальна – вивчення таких відмінностей не підлягає сумнівам.

Але слід пам'ятати філософську тезу про доцільність розгляду найрізноманітніших об'єктів у єдності всезагального, особливого та індивідуального. Тож зіставлення різних етнічних та виділених за іншими критеріями особливих культур має поєднуватись із розглядом всезагальної людської культури, з одного боку, та втіленням культури в індивіди – з іншого.

При цьому загально гуманітарна категорія культури виявляється вельми важливою не лише для соціальної та етнічної, але для усіх галузей психології людини. Ця категорія виявляється при цьому найтісніше пов'язаною з категорією особистості, яка саме й репрезентує здатність індивіда бути автономним носієм культури.

Балл Г. До аналізу категорії особистості
// Мандрівець. №9. – 2007. – с.78-81

И. С. Кон. Постоянство личности: миф или реальность

Идея личного тождества, постоянства основных черт и структуры личности — центральный постулат, аксиома теории личности. Но подтверждается ли эта аксиома эмпирически? В конце 60-х годов американский психолог У. Мишел, проанализировав данные экспериментальной психологии, пришел к выводу, что нет. Так называемые «черты личности», устойчивость которых измеряли психологи, не особые онтологические сущности, а условные конструкты, за которыми нередко стоят весьма расплывчатые поведенческие или мотивационные синдромы, причем различение постоянных, устойчивых «черт» и изменчивых, текучих психологических «состояний» (застенчивость — устойчивая черта личности, а смущение или спокойствие — временные состояния) в значительной мере условно. Если принять во внимание также условность психологических измерений, изменчивость ситуаций, фактор времени и другие моменты, то постоянство большинства «личностных черт», за исключением разве что интеллекта, выглядит весьма сомнительным. Возьмем ли мы отношение людей к авторитетным старшим и к сверстникам, моральное поведение, зависимость, внушаемость, терпимость к противоречиям или

самоконтроль — всюду изменчивость превалирует над постоянством, Поведение одного и того же человека в различных ситуациях может быть совершенно разным, поэтому на основании того, как поступил тот или иной индивид в определенной ситуации, нельзя достаточно точно прогнозировать вариации его поведения в иной ситуации. У. Мишел полагает так же, что нет оснований считать, будто настоящее и будущее поведение личности полностью обусловлено ее прошлым. Традиционная психо-динамическая концепция видит в личности беспомощную жертву детского опыта, закрепленного в виде жестких, неизменных свойств. Признавая на словах сложность и уникальность человеческой жизни, эта концепция фактически не оставляет места для самостоятельных творческих решений, которые человек принимает с учетом особенных обстоятельств своей жизни в каждый данный момент. Однако психология не может не учитывать необычайную адаптивность человека, его способность переосмысливать и изменять себя. Эта критика «индивидуалистической», асоциальной психологии во многом справедлива. Но если индивиды не имеют относительно устойчивого поведения, отличающего их от других людей, то само понятие личности становится бессмысленным. Оппоненты Мишела указывали, что «психические черты» — не «кирпичики», из которых якобы «состоит» личность и (или) ее поведение, а обобщенные диспозиции (состояния), предрасположенность думать, чувствовать и вести себя определенным образом. Не предопределяя единичных поступков, зависящих скорее от специфических ситуативных факторов, такие «черты личности» оказывают влияние на общий стиль поведения индивида в долгосрочной перспективе, внутренне взаимодействуя и друг с другом, и с ситуацией. Например, тревожность — это склонность испытывать страх или беспокойство в ситуации, где присутствует какая-то угроза, общительность — склонность к дружественному поведению в ситуациях, включающих общение и т. д. «Черты личности» не являются статичными или просто реактивными, они включают динамические мотивационные тенденции, склонность искать или создавать ситуации, благоприятствующие их проявлению. Индивид, обладающий чертой интеллектуальной открытости, старается читать книги, посещает лекции, обсуждает новые идеи, тогда как человек, интеллектуально закрытый, этого обычно не делает. Внутренняя диспозиционная последовательность, проявляющаяся в разных поведенческих формах, имеет и возрастную специфику. Одна и та же тревожность может у подростка проявляться преимущественно в напряженных отношениях со сверстниками, у взрослого — в чувстве профессиональной неуверенности, у старика — в гипертрофированном страхе болезни и смерти. Зная психологические свойства индивида, нельзя с уверенностью предсказать, как он поступит в какой-то конкретной ситуации (это зависит от множества причин, лежащих вне его индивидуальности), но такое знание эффективно для объяснения и предсказания специфического поведения людей данного типа или поведения данного индивида в более или менее длительной перспективе. Возьмем, например, такую черту, как честность. Можно ли считать, что человек, проявивший честность в одной ситуации, окажется честным и в другой?

Видимо, нельзя. В исследовании Г. Хартшорна и М. Мэя фиксировалось поведение одних и тех же детей (испытуемыми были свыше 8 тысяч детей) в разных ситуациях: пользование шпателькой в классе, обман при выполнении домашнего задания, жульничество в игре, хищение денег, ложь, фальсификация результатов спортивных соревнований и т. д. Взаимные корреляции 23 1'03 подобных тестов оказались очень низкими, приводя к мысли, что проявление честности в одной ситуации имеет низкую предсказательную ценность для другой единичной ситуации. Но стоило ученым соединить несколько тестов в единую шкалу, как она сразу же обрела высокую прогностическую ценность, позволяя предсказать поведение данного ребенка почти в половине экспериментальных ситуаций. Так же рассуждаем мы и в обыденной жизни: судить о человеке по одному поступку наивно, но несколько однотипных поступков — это уже нечто... Экспериментальная психология судит о постоянстве или изменчивости личности по определенным тестовым показателям. Однако дименсиональное постоянство может объясняться не только неизменностью измеряемых черт, но и другими причинами, например тем, что человек разгадал замысел психологов и/или помнит свои прошлые ответы. Не легче зафиксировать и преемственность поведения. Пытаясь предсказать или объяснить поведение индивида особенностями его прошлого (ретродикция), нужно учитывать, что «одно и то же» по внешним признакам поведение может иметь в разном возрасте совершенно разный психологический смысл. Если, например, ребенок мучает кошку, это еще не значит, что он обязательно вырастет жестоким. Кроме того, существует так называемый «дремлющий» или «отсроченный» эффект, когда какое-то качество долгое время существует в виде скрытого предрасположения и проявляется лишь на определенном этапе развития человека, причем в разных возрастах по-разному; Например, свойства поведения подростка, по которым можно предсказать уровень его психического здоровья в 30 лет, иные, нежели те, по которым прогнозируется психическое здоровье 40-летних. Любая теория развития личности постулирует наличие в этом процессе определенных последовательных фаз или стадий. Но существуют по крайней мере пять разных теоретических моделей индивидуального развития. Одна модель предполагает, что, хотя темпы развития разных индивидов неодинаковы и поэтому они достигают зрелости в разном возрасте (принцип гетерохронности), конечный результат и критерии зрелости для всех одинаковы. Другая модель исходит из того, что период развития и роста жестко ограничен хронологическим возрастом: то, что было упущено в детстве, 104 позже наверстать невозможно, и индивидуальные особенности взрослого человека можно предсказать уже в детстве. Третья модель, отталкиваясь от того, что продолжительность периода роста и развития у разных людей неодинакова, полагает невозможным предсказать свойства взрослого человека по его раннему детству; индивид, отставший на одной стадии развития, может вырваться вперед на другой. Четвертая модель акцентирует внимание на том, что развитие гетерохронно не только в межнациональном, но и в интраиндивидуальном смысле: разные подсистемы организма и личности

достигают пика развития одновременно, поэтому взрослый стоит в одних отношениях выше, а в других — ниже ребенка. Пятая модель подчеркивает прежде всего специфические для каждой фазы развития индивида внутренние противоречия, способ разрешения которых предопределяет возможности следующего этапа (такова теория Э. Эриксона). Но ведь, кроме теорий, есть эмпирические данные. Пока психология развития ограничивалась сравнительно-возрастными исследованиями, проблема постоянства личности не могла обсуждаться предметно. Но в последние десятилетия широкое распространение получили лонгитюдные исследования, прослеживающие развитие одних и тех же людей на протяжении длительного времени.

Общий вывод всех лонгитюдов — устойчивость, постоянство и преемственность индивидуально-личностных черт на всех стадиях развития выражены сильнее, чем изменчивость. Однако преемственность личности и ее свойств не исключает их развития и изменения, причем соотношения того и другого зависят от целого ряда условий.

Прежде всего степень постоянства или изменчивости индивидуальных свойств связана с их собственной природой и предполагаемой детерминацией. Биологически стабильные черты, обусловленные генетически или возникшие в начальных стадиях онтогенеза, устойчиво сохраняются на протяжении всей жизни и теснее связаны с полом, чем с возрастом. Культурно-обусловленные черты значительно более изменчивы, причем сдвиги, которые в сравнительно-возрастных исследованиях кажутся зависящими от возраста, на самом деле часто выражают социально-исторические различия. Биокультурные черты, подчиненные 105 двойной детерминации, варьируют в зависимости кд., от биологических, так и от социально-культурных условий.

По данным многих исследований, наибольшей стабильностью обладают когнитивные свойства, в частности, так называемые первичные умственные способности и свойства, связанные с типом высшей нервной деятельности (темперамент, экстраверсия или интроверсия, эмоциональная реактивность и невротизм). Многолетнее постоянство многих поведенческих и мотивационных синдромов также не вызывает сомнений. Например, описание тремя разными воспитательницами поведения одних и тех же детей в 3, 4 и 7 лет оказалось очень сходным. Оценка несколькими одноклассниками степени агрессивности (склонность затевать драки и т. д.) 200 мальчиков-шестиклассников мало изменилась три года спустя. «Многие формы поведения 6—10-летнего ребенка и отдельные формы его поведения между 3 и 6 годами уже позволяют достаточно определенно предсказать теоретически связанные с ними формы поведения молодого взрослого. Пассивный уход из стрессовых ситуаций, зависимость от семьи, вспыльчивость, любовь к умственной деятельности, коммуникативная тревожность, полоролевая идентификация и сексуальное поведение взрослого связаны с его аналогичными, в разумных пределах, поведенческими диспозициями в первые школьные годы» (Каган И., Мосс Х.). Высокое психическое постоянство наблюдается и у взрослых. У 53 женщин, тестированных в 30-летнем и вторично в 70-летнем возрасте, устойчивыми оказались 10 из 16 измерений. По данным П. Коста и Р. Мак-Крэ, мужчины от

17 до 85 лет, трижды тестированные с интервалом в 6—12 лет, не обнаружили почти никаких сдвигов в темпераменте и многих других показателях. Лонгитюдными исследованиями установлено также, что такие черты, как активность, переменчивость настроений, самоконтроль и уверенность в себе, зависят как от «личностных синдромов», так и от социальных факторов (образование, профессия, социальное положение и т. п.) гораздо больше, чем от возраста; но одни и те же черты у одних людей сравнительно постоянны, а у других изменчивы. К числу устойчивых личностных черт относятся, как свидетельствуют данные разных исследований, потребность в достижении и творческий стиль мышления. У мужчин самыми устойчивыми оказались такие черты, как пораженчество, готовность примириться с неудачей, высокий уровень притязаний, интеллектуальные интересы, изменчивость настроений, а у женщин — эстетическая реактивность, жизнерадостность, настойчивость, желание дойти до пределов возможного. Однако разной степенью изменчивости отличаются не только личностные черты, но и индивиды. Поэтому правильнее ставить не вопрос «Остаются ли люди неизменными?», а «Какие люди изменяются, какие — нет и почему?» Сравнивая взрослых людей с тем, какими они были в 13—14 лет, Д. Блок статистически выделил пять мужских и шесть женских типов развития личности.

Некоторые из этих типов отличаются большим постоянством психических черт. Так, мужчины, обладающие упругим, эластичным «Я», в 13—14 лет отличались от сверстников надежностью, продуктивностью, честолюбием и хорошими способностями, широтой интересов, самообладанием, прямоотой, дружелюбием, философскими интересами и сравнительной удовлетворенностью собой. Эти свойства они сохранили и в 45 лет, утратив лишь часть бывшего эмоционального тепла и отзывчивости. Такие люди высоко ценят независимость и объективность и имеют высокие показатели по таким шкалам, как доминантность, принятие себя, чувство благополучия, интеллектуальная эффективность и психологическая настроенность ума. Весьма устойчивы и черты неуравновешенных мужчин со слабым самоконтролем, для которых характерны импульсивность и непостоянство. Подростками они отличались бунтарством, болтливостью, любовью к рискованным поступкам и отступлениями от принятого образа мышления, раздражительностью, негативизмом, агрессивностью, слабой контролируемостью. Пониженный самоконтроль, склонность драматизировать свои жизненные ситуации, непредсказуемость и экспрессивность характеризуют их и во взрослом возрасте. Они чаще, чем остальные мужчины, меняли свою работу. Принадлежащие к третьему мужскому типу — с гипертрофированным контролем — в подростковом возрасте отличались повышенной эмоциональной чувствительностью, самоуглубленностью, склонностью к рефлексии. Эти мальчики плохо чувствовали себя в неопределенных ситуациях, не умели быстро менять роли, легко отчаивались в успехе, были зависимы и недоверчивы. Перевалив за сорок, они остались столь же ранимыми, склонными уходить от потенциальных фрустраций, испытывать жалость к себе, напряженными и зависимыми и т. п. Среди них самый высокий

процент холостяков.... Некоторые другие люди, напротив, сильно меняются от юности к зрелости. Таковы, например, мужчины, у которых бурная, напряженная юность сменяется спокойной, размеренной жизнью в зрелые годы, и женщины-«интеллектуалки», которые в юности поглощены умственными поисками и кажутся эмоционально суше, холоднее своих ровесниц, а затем преодолевают коммуникативные трудности, становятся мягче, теплее и т. д. Об устойчивости личностных синдромов, связанных с самоконтролем и «силой Я», свидетельствуют и позднейшие исследования. Лонгитюдное исследование 116 детей (59 мальчиков и 57 девочек), тестированных в 3, 4, 5, 7 и 11 лет, показало, что 4-летние мальчики, проявившие в краткосрочном лабораторном эксперименте сильный самоконтроль (способность отсрочить удовлетворение своих непосредственных желаний, противостоять соблазну и т. п.), в более старших возрастах, семь лет спустя, описываются экспертами как способные контролировать свои эмоциональные импульсы, внимательные, умеющие сосредоточиться, рефлексивные, склонные к размышлению, надежные и т. п. Напротив, мальчики, у которых эта способность была наименее развита, и в старших возрастах отличаются слабым самоконтролем: беспокойны, суетливы, эмоционально экспрессивны, агрессивны, раздражительны и неустойчивы, а в стрессовых ситуациях проявляют незрелость. Взаимосвязь между самоконтролем и способностью отсрочить получение удовольствия существует и у девочек, но у них она выглядит сложнее. Хотя стабильность многих индивидуально-личностных черт можно считать доказанной, нельзя не оговориться, что речь идет преимущественно о психодинамических свойствах, так или иначе связанных с особенностями нервной системы. А как обстоит дело с содержанием личности, с ее ценностными ориентациями, убеждениями, мировоззренческой направленностью, т. е. такими чертами, в которых индивид не просто реализует заложенные в нем потенции, но осуществляет свой самостоятельный выбор? Влияние разнообразных факторов среды, от всемирно-исторических событий до, казалось бы, случайных, но тем не менее судьбоносных встреч, в этом случае колоссально. Обычно люди высоко ценят постоянство жизненных планов и установок. Человек-монолит априорно вызывает больше уважения, нежели человек-флюгер. Но всякий априоризм — вещь коварная. Твердость убеждений, как точно заметил В. О. Ключевский, может отражать не только последовательность мышления, но и инерцию мысли. От чего же зависит сохранение, изменение и развитие личности не в онтогенетическом, а в более широком и емком биографическом ключе? Традиционная психология знает три подхода к проблеме. Биогенетическая ориентация полагает, что, поскольку развитие человека, как и всякого другого организма, есть онтогенез с заложенной в нем филогенетической программой, его основные закономерности, стадии и свойства одинаковы, хотя социокультурные и ситуативные факторы и накладывают свой отпечаток на форму их протекания. Социогенетическая ориентация ставит во главу угла процессы социализации, научения в широком смысле слова, утверждая, что возрастные изменения зависят прежде всего от сдвигов в общественном положении, системе социальных ролей, прав и обязанностей, короче —

структуре социальной деятельности индивида Персонологическая ориентация выдвигает на первый план сознание и самосознание субъекта, полагая, что основу развития личности, в отличие от развития организма, составляет творческий процесс формирования и реализации ее собственных жизненных целей и ценностей. Поскольку каждая из этих моделей (реализация биологически заданной программы, социализация и сознательное самоосуществление) отражает реальные стороны развития личности, спор по принципу «или-или» не имеет смысла. «Развести» эти модели по разным «носителям» (организм, социальный индивид, личность) также невозможно, ибо это означало бы жестокое, однозначное разграничение органических, социальных и психических свойств индивида, против чего Рого выступает вся современная наука. Теоретическое решение проблемы заключается, по видимому, в том, что личность, как и культура, есть система, которая на всем протяжении своего развития приспосабливается к своей внешней и внутренней среде и одновременно более или менее целенаправленно и активно изменяет ее, адаптируя к своим осознанным потребностям...

Но соотношение генетически заданного, социально воспитанного и самостоятельно достигнутого принципиально неодинаково у разных индивидов, в различных видах деятельности и социально-исторических ситуациях. А если свойства и поведение личности не могут быть выведены ни из какой отдельной системы детерминант, то рушится и идея единообразного протекания возрастных процессов. Так альтернативная постановка вопроса — возраст определяет свойства личности или, напротив, тип личности обуславливает возрастные свойства — сменяется идеей диалектического взаимодействия того и другого, причем опять-таки не вообще, а в пределах конкретной сферы деятельности, в определенных социальных условиях. Соответственно усложняется и система возрастных категорий, которые имеют не одну, как считали раньше, а три системы отсчета — индивидуальное развитие, возрастная стратификация общества и возрастная символика культуры. Понятие «время жизни», «жизненный цикл» и «жизненный путь» часто употребляются как синонимы. Но содержание их существенно различно. Время жизни, ее протяженность, обозначает просто временной интервал между рождением и смертью. Продолжительность жизни имеет важные социальные и психологические последствия. От нее во многом зависит, например, длительность сосуществования поколений, продолжительность первичной социализации детей и т. д. Тем не менее «время жизни» — понятие формальное, обозначающее лишь хронологические рамки индивидуального существования, безотносительно к его содержанию. Понятие «жизненный цикл» предполагает, что течение жизни подчинено известной закономерности, а его этапы, подобно временам года, образуют постепенный круговорот. Идея цикличности человеческой жизни, подобно природным процессам, — один из древнейших образов нашего сознания. Многие биологические и социальные возрастные процессы действительно являются циклическими. Организм человека проходит последовательность рождения, роста, созревания, старения и смерти. Личность усваивает, выполняет и затем постепенно оставляет

определенный набор социальных ролей (трудовых, семейных, родительских), а потом тот же цикл повторяют ее потомки. Цикличность характеризует и смену поколений в обществе. Не лишены эвристической ценности и аналогии между восходящей и нисходящей фазами развития. Однако понятие жизненного цикла предполагает некоторую замкнутость, завершенность процесса, центр которого находится в нем самом. Между тем, развитие личности осуществляется в широком взаимодействии с другими людьми и социальными институтами, что не укладывается в циклическую схему. Даже если каждый отдельный аспект ее или компонент представляет собой некоторый цикл (биологический жизненный цикл, семейный цикл, профессио-нально-трудовой цикл), индивидуальное развитие — не сумма вариаций на заданную тему, а конкретная история, где многое делается заново, методом проб и ошибок.

Понятие «жизненный путь» как раз и подразумевает единство многих автономных линий развития, которые сходятся, расходятся или пересекаются, но не могут быть поняты отдельно друг от друга и от конкретных социально-исторических условий. Его изучение обязательно должно быть междисциплинарным — психолого-социолого-историческим...

**Кон. И. С. Постоянство личности: миф или реальность//
В поисках себя. М., 1984.**

П. П. Горноста́й. Психологічні ролі особистості

Особистість має дуалістичну природу. В ній перетинаються біологічне та соціальне, індивідуальне та групове, вроджене та набуте. З одного боку, особистість є результатом розвитку неповторної індивідуальності людини; з іншого - це соціальна якість індивіда, його суспільне обличчя, що сформоване в результаті соціалізації, тобто засвоєння соціальних цінностей. Соціально-індивідуальний дуалізм особистості є причиною суттєвих труднощів на шляху створення холістичних наукових концепцій, які б не страждали ухилом в той чи інший бік. На нашу думку, категорією, яка може відображати дуалістичність особистості, є категорія "ролі".

Поняття "роль", як і багато інших, є одночасно і повсякденним поняттям і науковим терміном. Але, при дуже широкому використанні його в повсякденному житті, в науковому плані воно розроблялося ще недостатньо, особливо в аспекті психології особистості. Психологія ролей може мати два стратегічні напрямки: соціально-психологічний і особистісний. Роль - це той місточок, що з'єднує групове та індивідуальне, особистісне та суспільне. Роль - це засіб і механізм включення особистості в групу. В принципі, в кожній групі, де спілкується людина, в неї є своя роль, а часом і не одна. Отже, роль може виступити ключовою ланкою в розв'язанні проблеми соціально-індивідуального дуалізму.

Особистісні аспекти психології ролей висвітлені в рольових теоріях особистості, серед яких слід виділити: теорію символічного інтеракціонізму¹, теорію психодрами² та трансакційний аналіз³. Ці теорії не настільки популярні, як, скажімо, психоаналітичні чи гуманістичні, вони не потрапили до відомих

підручників по теоріям особистості, проте містять дуже цікаві концепції, що можуть мати неабиякий науковий інтерес.

Теорія символічного інтеракціонізму, яку інколи називають "теорією ролей" (Дж.Мід, Г.Блумер, Е.Гоффман, М.Кун та інші) розглядає основний механізм і структуру особистості пов'язаними з її рольовою сутністю. Особистість розглядається як сукупність її соціальних ролей. Згідно з цими поглядами, людина в своєму житті, в спілкуванні з іншими людьми, діяльності ніколи не залишається "просто людиною", а завжди виступає в тій чи іншій ролі, є носієм певних соціальних функцій і суспільних нормативів. З точки зору цієї теорії виконання ролі має велике значення в розвитку особистості людини. Розвиток психіки, психічної діяльності, соціальних потреб відбувається не інакше, ніж в виконанні певних суспільних рольових функцій, а в основі соціалізації людини лежить формування її соціальних ролей.

Засновник психодрами Я.Л.Морено вважав найбільш глибинним філогенетичним чинником особистості, що формує людську поведінку, її спонтанність, із зникненням якої особистість гине. Структура особистості, на думку Морено, складає набір ролей. Фундаментальне значення мають такі первинні рольові категорії: соматичні ролі, що визначаються фізіологічними потребами і емоціями; психічні ролі, що виникають уже в соціальній матриці і розширюють сферу переживань дитини; соціальні ролі, що задаються структурою соціальних стосунків людини; трансцендентні (інтегративні) ролі, в яких людина здійснює іманентну притаману світу трансценденцію і приходиться до загального погляду на світ. В процесі рольового розвитку відбувається послідовне формування всіх рольових категорій. Якщо якась фаза минається чи відбувається повернення на попередні рівні, то спостерігаються різні випадки особистісної патології. Так, несформованість психічних ролей веде до психопатичного розвитку, а соціальних - до шизоїдного. Повернення до нижчих рівнів є причиною розвитку страху, який може проявлятися в різних невротичних та психотичних порушеннях.

В концепції Е.Берна особистість розглядається як сукупність особливих станів Его, що проявляються в специфічних станах свідомості і зразках поведінки: 1) "Батько" - стан, що копіює справжніх батьків чи інших авторитетних в дитинстві особистостей, відображає традиції, цінності, норми і правила; 2) "Дитина" - частина особистості, що збереглася від справжнього дитинства, що містить афективні комплекси, зв'язані з ранніми дитячими враженнями і переживаннями; 3) "Дорослий" - стан, що здійснює переробку інформації і імовірнісну її оцінку для ефективної взаємодії з оточуючим світом, що демонструє тверезість, незалежність і компетентність. В різних життєвих ситуаціях, передусім в процесі спілкування з іншими людьми, особистість знаходиться, як правило, в одному з Его-станів, що в даний момент активізований. Проте можливо і "зараження" (контамінація) одного стану іншим, чим БERN пояснює різні випадки особистісних патологій та відхилень аж

¹Mead G. H. Mind, self, and society. From the standpoint of a social behaviorist. - Chic.: Univ. Press, 1946.

²Лейтц Г. Психодрама: теория и практика. Классическая психодрама Я.Л.Морено. - М.: "Прогресс", "Универс", 1994.

³Берн Э. Трансакционный анализ и психотерапия: Пер. с англ.- СПб.: Братство, 1992.

до психічних захворювань. За допомогою концепції Его-станів можна розглядати процес міжособової взаємодії і більш складні форми поведінки людини - "ігри", чи "серії прямоуючих одна за одною прихованих додаткових трансакцій із чітко визначеним і передбачуваним кінцем", а також скріпти, що лежать в їх основі.

Як бачимо, в цих теоріях ролі достатньо включені в структуру та процес функціонування особистості. Проте, вивчення рольових аспектів соціальної психології особистості повинен включати і інші підходи, наприклад, диференціально-психологічний, тобто аналіз особистісних параметрів рольової поведінки. Дослідження закономірностей функціонування особистості в умовах рольового конфлікту показало, що існують досить стійкі характеристики особистості, що визначають типові способи його розв'язання. Серед таких параметрів - локус рольового конфлікту, тобто конструкт, що визначає схильність обирати одну з двох стратегій поведінки: екстернальну чи інтернальну, і відповідно орієнтуватись на зовнішній чи внутрішній рольовий конфлікт⁴.

Ще однією характеристикою є рольова компетентність, тобто спроможність особистості оперативно володіти своїми психологічними ролями, виступати повноправним суб'єктом цих ролей, включати рольову поведінку в процес власної життєдіяльності і життєтворчості. Рольова компетентність в свою чергу складається з компонентів: 1) рольова варіативність - це різноманіття репертуару психологічних ролей особистості, що не обмежуються стандартним набором соціальних і міжособових ролей в референтних групах, а включає багато їх різновидів, а також уявні ролі; 2) рольова гнучкість - це вміння легко переходити від однієї ролі до іншої (це стосується і Его-станів по Берну), не "застрягати" на окремих ролях, особливо якщо ці ролі в певних умовах стають неконструктивними і перетворюються на джерело психологічних проблем; 3) рольова глибина - це володіння глибинною структурою ролей і Его-станів особистості, опора в рольовій поведінці не на зовнішню підструктуру ролі (експектації), а на глибинні складові (рольова Я-концепція, рольове переживання); 4) здатність до рольової децентрації - це складне психологічне утворення, що включає здатність до перевтілення, рольову емпатію, рольову рефлексію.

Рольове переживання - це емоційний стан, що супроводжує рольову поведінку особистості і є важливим компонентом рольової Я-концепції особистості, характеризуючи емоційно-ціннісне ставлення до себе як до суб'єкта ролі. Потреба в рольовому переживанні розглядається як потреба в новому чуттєвому досвіді, одержуваному особистістю в процесі виконання ролей (не лише реальних, але і уявних, а також штучно модельованих - театральних, психодраматичних тощо) і в процесі творчого самовираження⁵. Рольове переживання в одних випадках піднімається до рівня духовної

⁴ Горностаї П. П. Рольовий конфлікт і проблема вибору // Психологія на перетині тисячоліть. - К.: Гнозис, 1998. - Т.1. - С. 319-326.

⁵ Горностаї П. П. Творчество, как форма освоения и переживания времени личности // Психология личности и время жизни человека. - Черновцы: ЧГУ, 1991. - С. 24-32.

насолюди, в інших - виступає як катарсис, що очищує. Отже воно є ефективним засобом формування особистості.

Кожна особистість характеризується репертуаром її життєвих ролей, які змінюються на протязі життя. Проте, ранні інфантильні ролі не зникають безслідно, а перетворюються в своєрідну символічну функцію (наприклад, Его-стан "Дитини"). У деяких особистостей інфантильні життєві ролі фіксуються і залишаються актуальними в наступних життєвих циклах. Буває, що нові життєві ролі не формуються, або, існуючи номінально, як соціальна функція, тим не менш не стають її життєвими ролями. Це є причиною всіляких особистісних дисгармоній і потребує психотерапевтичної допомоги.

Важливим аспектом рольових концепцій особистості є дослідження феномену рольової ідентичності та рольового розвитку особистості. Існують такі форми рольової ідентичності: 1) статєва - одна з основних форм ідентичності, що полягає в ототожненні себе з тією чи іншою статтю; 2) етнічна - пов'язана з національною самосвідомістю, мовою і соціокультурними особливостями; 3) групова - пов'язана з членством в різних малих соціальних групах; 4) політична - пов'язана з соціальними і політичними цінностями та інтересами; 5) професійна - пов'язана з особливостями професійних ролей⁶.

Рольовий розвиток може відбуватись не гармонійно і супроводжуватись виникненням рольових дисгармоній, серед яких можна виділити рольовий інфантилізм та рольові девіації. Рольовий інфантилізм - це фіксація на інфантильних життєвих ролях при затрудненні функціонування та нерозвинутості "дорослих" життєвих ролей. Наприклад, буває, що доросла людина замість ролі "чоловіка" ("жінки") грає в подружньому житті роль "сина" ("дочки"). Це не обов'язково призводить до дисгармонії, часто це влаштовує обох партнерів, особливо, якщо вони мають взаємно компліментарні експектації, інколи це є причиною нерівних шлюбів тощо. Рольові девіації це значні відхилення психологічних ролей від загальноприйнятих норм. Прикладом є статєві девіації, більшість яких супроводжується відхиленнями функціонування статєвих ролей.

Крім життєвих ролей, що мають велике значення в процесі розвитку та соціалізації особистості, можна виділити так звані "особистісні ролі", що на відміну від соціальних мають тісний зв'язок з глибинними підвалинами особистості. В драматургії є поняття характерної ролі, тобто ролі, що зображає не соціальну функцію людини, а складний (і, можливо, внутрішньо суперечливий) особистісний типаж, своєрідний характер, неповторну індивідуальність. Кожній людині в житті доводиться не лише виконувати різні соціальні функції (ролі), а й бути різною в залежності від обставин (люблячою або жорстокою, сильною або слабкою тощо). Особистісні ролі - це насамперед певні стани особистості, що дозволяють розкрити певні сторони власного "Я", втілити їх в форму рольової поведінки.

Дуже перспективним напрямком досліджень є вивчення типології особистостей в зв'язку з типологією особистісних ролей. Між цими типологіями

⁶ Gordon C. Development of Role Identities // Annual Review of Sociology.- 1976.- V. 2.- P. 405-433.

немає чіткої границі. Так, в окремих типологіях особистості - Г.Саллівана, О.Ранка та деяких інших⁷ психологічні типи мають "рольову" природу, тобто визначають певні типи соціальної поведінки, а типологія ролей і життєвих сценаріїв у Е.Берна носять явну особистісну забарвленість. Те ж саме можна сказати про типологію "стилів життя" за А.Адлером, яка також має соціально-особистісний характер.

Особистісна типологія передбачає наявність у особистості домінуючої особистісної ролі. Проте, вона не обов'язково мусить бути одна. Так само, як особистісні риси в сучасній диференціальній психології не вважаються статичними, а розглядаються як модуси, здатні в певних межах давати досить широкий спектр різноманітності, особистісні ролі також об'єднуються в репертуари, що визначають рольову своєрідність кожного індивіда. Від багатства репертуара особистісних ролей залежить, наприклад, розвиток рольової компетентності, про яку ми говорили вище.

Проте, окремих ролей з цього репертуару може не вистачати, що еквівалентно нерозвинутості окремих сторін особистості. Це є причиною не лише віднесення до того чи іншого психологічного типу, а й різних особистісних дисгармоній. Деякі психотерапевтичні методики (наприклад, техніка "антиролі" в психодрамі) дозволяють не тільки визначати нерозвинуті особистісні ролі (вони часто виявляються просто заблокованими в процесі рольової соціалізації особистості), а й певною мірою розкривати їх, що має значний психотерапевтичний ефект.

Всі ролі особистості (не лише власні, а й ролі значимих людей) займають певне місце в структурі життєвого світу особистості. Отже, можна говорити не лише про рольову структуру особистості, а й про рольову метаструктуру життєвого світу. Деформація чи руйнування життєвого світу, що відбувається під час життєвої кризи, неминуче призводить до деформації її життєвих ролей і до суттєвих змін в сфері всіх психологічних ролей, що входять до його метаструктури⁷.

На завершення можна зробити наступні висновки: Психологічні ролі виступають не лише як соціальні ролі (тобто закріплені в суспільстві нормативні форми соціальної поведінки), а і як особистісні ролі (тобто поведінкові паттерни, що спричиняється не лише зовнішніми, а й внутрішніми глибинними особистісними детермінантами.

Психологічні ролі входять в структуру рольової Я-концепції людини; при цьому вони мають нерівномірний розвиток (окремі ролі можуть бути недорозвинутими, атрофійованими, заблокованими; інші - деформованими, зафіксованими тощо); ці особливості стають причиною рольових дисгармоній особистості: рольових девіацій, рольового інфантилізму, внутріособистісних рольових конфліктів тощо; рольові дисгармонії так чи інакше пов'язані з деформацією рольової структури особистості.

Психологічні ролі (як реальні, так і уявні) виступають важливими компонентами життєвого світу особистості, визначаючи його соціально-

⁷ Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т. М. Титаренко.- К.: Агропромвидав України, 1998.

психологічну широту, гармонійність тощо; деформація, чи руйнування життєвого світу особистості, характерне для життєвої кризи, можуть бути пом'якшеними засобами реконструкції зруйнованих психологічних ролей (в тому числі і заміщенням та компенсацією реальних ролей уявними).

Системою засобів психологічної допомоги особистості в критичних життєвих ситуаціях може стати рольова психотерапія, яка використовує 2 основні стратегії: терапія роллю (використання рольової поведінки для досягнення терапевтичного ефекту) та терапію ролі (відновлення деформованої рольової структури особистості та метаструктури її життєвого світу).

**Горностаї П. П. Психологічні ролі особистості//
Наукові студії з соціальної та політичної психології.-
Вип. 2(5).- К., 2000.- С. 104-111.**

Структура особистості

К.К. Платонов. Структура особистості

Концепція динамічної структури особистості

1. КРИТЕРІЇ РОЗУМІННЯ ДИНАМІЧНОЇ СТРУКТУРИ ОСОБИСТОСТІ.

<...> Отже, викладена концепція має на увазі психологічну структуру. Але ще не зовсім зрозуміло, що в ній мова йде про динамічну і функціональну структуру, тому правило еліпса на ці прикметники не може бути поширене.

Давно вже було зрозуміло, що в реальній дійсності існує два види структур: статична і динамічна. А точніше, що це два аспекти обов'язкової динамічності будь-якої структури, зумовлені тимчасовим параметром її зміни під впливом не тільки зовнішніх впливів, але і внутрішньої її закономірності. Адже, здавалося б, найбільш статична структура в кристалі. Але і вона статична тільки з позицій «людського» часу і динамічна з позицій часу геологічного.

Не можна не погодитися з визначенням, даним В.Д. Шадріковим: «Динамічна система — це система, яка розвивається в часі, яка змінює склад вхідних у неї компонентів і зв'язків між ними за збереження функції». Це визначення відноситься і до динамічної структури особистості. Причому якщо її динаміка збігається з прогресивним розвитком, то результатом може бути не тільки збереження, але й поліпшення функцій; при соціальній або біологічній деградації особистості, навпаки, буде погіршення.

От чому твердження К. А. Абульханової-Славської: «Спроби виключно структурного підходу до особистості, статичні методи її пізнання сьогодні все більше виявляють свою незадовільність. Вони не можуть дати відповіді на основне питання — питання про розвиток особистості» — правильне тільки щодо статичної структури, як умовного «зрізу» особистості. Але наступні за цим твердженням міркування, на жаль, не тільки не з'ясовують поняття «динамічна структура», але і, більше того, показують, що ці два поняття, як і поняття «ієрархічна структура», далекі авторові, і це збіднює її розуміння розвитку особистості.

Динамічність структури особистості нерозривно пов'язана з ієрархією її рівнів, що і визначає закономірності розвитку особистості й особливо її формування, чому буде присвячений розділ XI, як обов'язкова частина загальної концепції особистості. Тут також треба відзначити, що субординаційний вплив вищих рівнів на нижчі звичайно більше впливає на розвиток останніх, ніж їхнє ізольоване формування. Як численні приклади тут можна навести вплив зацікавленості на запам'ятовування.

Але щоб формувати структуру особистості, треба її розуміти і вміти аналізувати. Як було сказано вище, опис основних етапів системно-структурного аналізу починається зі встановлення того, що взяте за ціле. Концепція динамічної функціональної структури особистості за ціле бере особистість, тобто людину як носія свідомості і як одну з двох підструктур

людини, взяту за ще більш широке ціле (нагадаємо, що інша підструктура її — організм).

Другим етапом системно-структурного аналізу є уточнення елементів цього цілого. Якщо розглядати особистість як ціле, то елементами цього цілого будуть стійкі психічні властивості, які, зазвичай, називають «рисами особистості». Це не викликає розбіжностей ні в кого з радянських психологів, як і розуміння психічних властивостей (рис) особистості, дане С. Л. Рубінштейном, який писав: «Психічна властивість — це здатність індивіда на певні об'єктивні впливи закономірно відповідати певними психічними діяльностями». Виходячи з такого розуміння властивостей особистості, будучи елементами її структури, разом з тим є і її елементарними видами діяльності, про що мова вже йшла в § 3 р. IV.

Далі, проводячи системно-структурний аналіз особистості, треба врахувати, можливо, повнішу кількість цих елементів. У даному випадку це було досягнуто шляхом складання списку і підрахунку кількості слів, які можуть розглядатися як назви властивостей особистості в Словнику російської мови С. І. Ожегова (2-е вид. М., 1952).

Виявилося, що з 52 000 слів цього словника близько 1500 можуть розглядатися як елементи особистості. Було встановлено також, що в грузинській мові цих слів більше 4000, а в болгарській — близько 2500. Треба відзначити, що, по-перше, ці слова були введені в побут не психологами, а народом і позначають частіше не елементарні властивості, а досить складні особливості особистості, які зазвичай, називають рисами. По-друге, заслуговує на увагу, що народу треба було майже в 2 рази більше слів, які більш диференційовано позначають негативні властивості. І по-третє, властивостей особистості ще більше, тому що багато які з них не можуть бути визначені одним словом.

Далі для структурного аналізу треба виділити необхідне і достатнє число підструктур. У концепції динамічної функціональної структури особистості таких підструктур виділено чотири. Ця кількість підструктур необхідна і достатня, тому що в них можуть бути включені усі відомі властивості особистості, кількість яких не тільки не однакова, як було показано, у різних мовах, але й у кожній з них надалі може збільшуватися.

Вичленовування саме цих основних підструктур особистості визначається рядом таких критеріїв, Першим таким критерієм є відношення біологічного і соціального, вродженого (але не обов'язково успадкованого) і набутого, процесуального і змістового. Розходження цих трьох пар понять (воно буде уточнене в р. IX), по-різному виявляється в різних підструктурах. При цьому в 1-у підструктуру, найбільш суттєву для особистості в цілому, входять майже винятково соціально зумовлені змістовні риси особистості (спрямованість у її різних формах, стосунки, моральні якості особистості і т.д.). В 2-й підструктурі — досвіду, у яку входять знання, навички, уміння і звички, поряд з особистим досвідом, який включає в себе і соціальний, уже відзначається помітний вплив вроджених, біологічних процесуальних властивостей. Це вплив ще більше підсилюється в 3-й підструктурі, у яку

входять риси особистості, які залежать від індивідуальних особливостей психічних процесів як форм відображення дійсності. І нарешті, в 4-й біопсихічній підструктурі особистості вродженість процесуального різко переважає над набутістю.

Цей критерій визначає як розрізнення, так і послідовність підструктур, розташованих у порядку їхньої «людської значимості», хоча в генетичному аспекті їх було б логічніше розташовувати у зворотній послідовності. Ця послідовність допомагає глибше зрозуміти співвідношення соціального і біологічного не тільки в особистості в цілому, але й у підструктурах різних рівнів, аж до окремих властивостей особистості. При цьому правильніше говорити про значення, а не про долю, тому що в останньому випадку співвідношення соціального і біологічного в кожній підструктурі та в особистості в цілому може розумітися, як «суміш зерна і піску», а це і є сумнозвісна теорія двох факторів. Але цьому питанню буде спеціально присвячений р. ІХ.

Другим критерієм виділення цих чотирьох підструктур особистості є внутрішня близькість рис особистості, які входять у кожен з них, і вже достатньо загальноприйняте і науково доведене виокремлення в кожній з цих підструктур, прийнятої за ціле, своїх підструктур більш низького рівня. За цим же критерієм виділяють підструктури особистості (хоча і не застосовують цього терміна, а частіше кажуть «сфера», «сторона») В. М. Мясіщев, А. Г. Ковальов, В. С. Мерлін, Б. Г. Ананьєв та ін., хоча в концепції, яка викладається, характер і здібності вважаються «накладеними» підструктурами особистості, загальними якостями особистості. Але це питання вимагає особливого розгляду, що і буде зроблено в наступному розділі.

Третім критерієм виділених чотирьох основних підструктур є те, що кожна з них має свій особливий, основний для неї, вид формування. У виділених підструктурах 1-а формується шляхом виховання, 2-а — навчання, 3-я — вправ, 4-а — тренування. Взаємодія цих специфічних для кожної підструктури видів формування визначає індивідуальну особливість розвитку кожної особистості.

Четвертим за розглянутим порядком, а власне кажучи найбільш значимим критерієм виділення саме цих підструктур є об'єктивно існуюча ієрархічна залежність цих підструктур. Різні структурні зв'язки координації існують і між підструктурами, і усередині кожної з них. Але каузальні зв'язки субординації більш чітко виражені у взаємодії різних підструктур, ніж усередині кожної однієї підструктури. При цьому каузальна залежність рис особистості 1-ї підструктури від рис 2-ї, і разом — від рис 3-ї, і їх усіх разом — від рис 4-ї виражена чітко й об'єктивно.

П'ятим критерієм, який визначає виділення саме цих чотирьох підструктур особистості, є вже не логічний, а історичний, який повертає читача до чотирьох етапів вивчення радянськими психологами особистості, описаним у розділі І (крім 1-го етапу і 6-го). Адже 1-й етап (особистість як душа) розвитку навчання про особистості давно відкинута, а 6-й (особистість як людина) непродуктивний, але чотири проміжних, по черзі абсолютизуючи одну

зі сторін (можна сказати й аспектів) особистості, досить продуктивно нагромадили великий емпіричний матеріал і тим, власне кажучи, довели об'єктивну реальність кожної з чотирьох підструктур особистості.

Цей п'ятий критерій вказує на те, що описані чотири підструктури особистості, власне кажучи/тільки узагальнюють чотири етапи розвитку в радянській психології вчення про особистість, спираючись на весь отриманий матеріал, тільки змінивши співвідношення послідовності підструктури етапів.

Ці п'ять критеріїв дозволяють вважати, що чотири виділені підструктури відбивають об'єктивну реальність і тому є основними підструктурами особистості, а не її, можливо й умовними, підсистемами; кількість їх відбиває також об'єктивно існуючі чотири групи психічних властивостей особистості; порядок їх також відбиває об'єктивно існуючу ієрархічну і динамічну субординацію.

Поняття «структура» може і повинне застосовуватися до особистості в його буквальному смислі — як єдність елементів їх зв'язків і цілого. Але оскільки тут мова йде про взаємозв'язок не матеріальних, а функціональних властивостей і якостей особистості, то корисно нагадати, що мова йде про функціональну структуру особистості.

Ні окремі риси особистості, які входять як елементи в її функціональну структуру, ні особистість у цілому не залишаються незмінними протягом життя людини. Зміни особистості можуть бути пов'язані не тільки з її розвитком у результаті вікового дозрівання і формування, але і з соціальним розпадом, зі старечою деградацією і з патологічним розвитком. Крім того, мінливість особистості залежить від компенсації одних, недостатньо розвинених рис особистості іншими, і від зміни способів і міри цієї компенсації. Адже дефект пам'яті в однієї й тієї ж людини в одному випадку може компенсуватися довільною увагою, а в іншому — кмітливістю. Ось чому треба говорити ще більш точно «динамічна функціональна структура особистості».

Структура особистості може бути більш детальна, індивідуальна, але може бути і більш груба, загальна. Індивідуальність або загальність структури говорить про її присутність тільки в однієї особистості, або у типів особистості, або в усіх особистостей без винятку. У зв'язку з цим треба розрізняти індивідуальну, типову і загальну структури, які відбивають одиничне, особливе і загальне в особистості. Але про це докладніше — у р. XII.

Отже, концепція динамічної функціональної структури особистості є стрижневим розділом вчення про особистість, тому що теоретично вона дозволяє глибше розкрити сутність особистості як структурного феномена, практично вона дозволяє систематизувати достатньо велику кількість властивостей особистості і перебороти їхнє різноманіття.

Викладені критерії дозволяють, визначати кількість необхідних і достатніх підструктур не довільно, а на основі відображення об'єктивно існуючої реальності і розташовувати їх в об'єктивно існуючий ієрархічний ряд.

2. ВЗАЄМОДІЯ ІЄРАРХІЙ ПІДСТРУКТУР ОСОБИСТОСТІ ТА ЇХ ВЛАСТИВОСТЕЙ

Виділені за описаними критеріями підструктури особистості і їхні основні властивості зі співпадаючою ієрархією відбиті в таблиці. Не зупиняючись на подробицях цієї таблиці, розберемо найбільш суттєві взаємодії цих ієрархій.

Коротка назва	Підструктури підструктур	Співвідношення соціального та біологічного	Основні зв'язки з				Рівень аналізу	Види формування
			відображенням	свідомістю	потребою	активністю		
Спрямованість особистості	Переконання, світогляд, ідеали, прагнення, інтереси, бажання	Біологічного майже немає	Ставлення, до того, що відображається на основі досвіду	В основному усвідомлення майбутнього	Через відображення соціальної потреби	Через переконання	Соціально-психологічний	Виховання
Досвід	Звички, уміння, навички, знання	Значно більше соціального	Динаміка форм відображення	Необхідність усвідомлення минулого	Через звички	Через вольові навички	Психолого-педагогічний	Навчання
Особливості психічних процесів	Воля, почуття, сприймання мислення, відчуття, емоції, пам'ять	Часто більше соціального	Форм психічного відображення	Достатньо усвідомлення теперішнього	Через особистісну потребу	Через волю та емоції	Індивідуально-психологічний	Вправа
Біологічні властивості	Темперамент, статеві, вікові властивості	Соціального майже немає	Механізм психічного відображення	Тільки стиль усвідомлення	Через біологічну потребу	Через силу та рухливість нервових процесів	Психофізіологічний, нейропсихологічний	Тренування

1-а підструктура особистості поєднує спрямованість і відношення особистості, які виявляються як її моральні риси. Елементи (рис) особистості, які входять у цю підструктуру, не мають безпосередніх вроджених задатків, а відбивають індивідуально заломлену групову суспільну свідомість. Ця підструктура формується шляхом виховання. Вона може бути названа соціально зумовленою підструктурою, але може більш коротко бути названа і спрямованістю особистості. Спрямованість, взята як ціле, у свою чергу, містить у собі такі її форми, як підструктури: потяги, бажання, інтереси, схильності, ідеали, світогляд, переконання. У цих формах спрямованості особистості виявляються і стосунки, і моральні якості особистості, і різні форми потреб.

У цю підструктуру включаються різні прояви відношень, виходячи з п'ятого наведеного критерію виділення підструктур — загальноприйнятості психологічних понять. Однак відношення більш правильно розглядати не як властивість особистості, а як атрибут свідомості, поряд з переживанням і пізнанням, які визначають різні прояви її активності. Але найбільше активність спрямованості виявляється через переконання. Вивчення цієї підструктури вимагає соціально-психологічного рівня.

Згаданий термін «переконання» вимагає уточнення. В одному значенні це синонім впевненості в істинності конкретного факту або положення. У цьому значенні переконання є компонентом світогляду, причому найбільш істотним.

Але в другому значенні, акцентованому психологами, переконання — найвищий рівень спрямованості, у структуру якого входить не тільки світогляд, який може бути пасивним, але й активізуюча його воля до боротьби за нього. У цьому значенні переконання — вищий підсумок ідеологічного виховання особистості.

2-а підструктура особистості поєднує знання, навички, уміння і звички, набуті в особистому досвіді шляхом навчання, але вже з помітним впливом і біологічно, і навіть генетично зумовлених властивостей особистості. Цю підструктуру іноді називають індивідуальною культурою, або підготовленістю, але краще її коротко називати досвідом. Активність досвіду виявляється через вольові навички, а його вивчення вимагає психолого-педагогічного рівня.

Властивості, які входять у цю підструктуру, далеко не всі психологи розглядають як властивості особистості. Дійсно, навичка, яка тільки почала формуватися, як і кожна однократна дія (як і однократний, короткочасний прояв інтересу в попередній підструктурі або психічній функції в наступній), ще не властивість особистості, а тільки короткочасний психічний

процес або стан. Але їх типові для даного індивіда прояви, так само як і закріплені знання, навички (не тільки розумові або вольові, але і моторні й сенсорні), і тим більше вміння, і вже, безперечно, властивість особистості. Адже у цьому і полягає діалектика переходу кількості в якість у ряді: короткочасний процес — стан — властивість особистості.

3-я підструктура особистості поєднує індивідуальні особливості окремих психічних процесів, або психічних функцій, які розуміються як форми психічного відображення: пам'яті, емоцій, відчуттів, мислення, сприймання, почуттів, волі. Порядок цей не випадковий. Психічна пам'ять розвивалася на основі фізіологічної і генетичної пам'яті, і без неї не могли б ні існувати, ні розвиватися інші форми відображення. Тому з неї і починається цей ієрархічний ряд психічних процесів як форм відображення. Але кожна форма відображення, закріплюючись своїм видом пам'яті, стає властивістю особистості. Якщо механічна пам'ять відкриває цей ряд, то значення пам'ять ніби замикає його. Тому пам'ять краще розглядати як наступну форму відображення, яка пронизує весь ієрархічний ряд його форм знизу доверху.

Емоції і відчуття як форми відображення властиві і тварині. Вплив біологічно зумовлених особливостей у цій підструктурі видно ще більш чітко, оскільки форми відображення є функціями мозку і залежать від його стану. Вона, взаємодіючи з трьома іншими підструктурами, формується в основному шляхом вправи. Вивчається вона в основному на індивідуальному психологічному рівні.

Як відомо, форм відображення світу більше, ніж ті дві, про які говорять філософи як про почуттєве й абстрактне або, точніше, безпосереднє і опосередковане пізнання, яке відповідає, говорячи мовою школи І. П. Павлова,

першосигнальному і другосигнальному пізнанню. Усі психічні явища є формами відображення або їх комбінацій, хоча все ще не досить добре вивчені у світлі ленінської теорії відображення.

4-а підструктура особистості поєднує властивості темпераменту, або, як тепер говорять слідом за Б.М. Тепловим, типологічні властивості особистості. Сюди ж входять статеві та вікові властивості особистості і її патологічні, так звані «органічні» зміни. Формуються потрібні риси, які входять у цю підструктуру (а точніше, перетворюються), шляхом тренування, якщо це перетворення взагалі можливе. Більшу, ніж у попередніх підструктурах, роль тут відіграє компенсація. Властивості особистості, які входять у цю підструктуру, незрівнянно більше залежать від фізіологічних особливостей мозку, а соціальні впливи їх тільки субординують і компенсують. Тому коротко цю підструктуру можна називати біопсихічною. Активність цієї підструктури визначається силою нервових процесів, а вивчається вона на психофізіологічному, а іноді і на нейропсихологічному, аж до молекулярного, рівні.

У ці чотири підструктури можуть бути вміщені усі відомі властивості особистості. Причому частина цих властивостей відноситься в основному тільки до однієї підструктури, наприклад переконаність і зацікавленість — до 1-ї; начитаність і вмільість — до 2-ї; рішучість до 3-ї; виснажуваність і збудливість — до 4-ї. інші, і їх більше, лежать на перетинах підструктур і є результатом взаємозв'язків різних власних підструктур. Прикладом може бути морально-вихована воля, як взаємозв'язок 1-ї і 3-ї підструктур; музикальність, як взаємозв'язок 3,4 і, звичайно, 2-ї підструктур.

Не тільки кожна з цих чотирьох підструктур, розглянута як ціле, у свою чергу, має свої підструктури, але і кожна риса особистості також має свою структуру, до якої входять більш тонкі зв'язки. Наприклад, хоча переконаність в основному відноситься до 1-ї підструктури, у її структуру входять як елементи волі і відповідні знання, і розумові навички.

Отже, підсумовуючи викладене можна стверджувати, що чотири основні рядоположні підструктури особистості містять у собі всі відомі властивості особистості і їх уже досить добре вивчені узагальнення. Ієрархія різних властивостей цих підструктур (співвідношення в кожній з них ролі соціальних і біологічних, особливостей активності, специфічних видів формування і рівнів вивчення) виявляє їхні закономірні збіги. Це буде підтверджено й уточнено спеціальним розглядом соціального і біологічного в особистості (р. IX) і її формування (р. XIII).

Однак це можна буде, зробити остаточно тільки після розгляду й обґрунтування в наступному розділі, який є безпосереднім продовженням цього, місця характеру і здібностей, як двох підструктур, спроектованих на чотири розглянуті тут рядоположені підструктури.

3. ВЗАЄМОДІЯ СТРУКТУР ОСОБИСТОСТІ, СВІДОМОСТІ, ДІЯЛЬНОСТІ

Коли мова йшла про структуру свідомості і діяльності, було відзначено, що, крім зв'язків їх підструктур між собою, обидві ці структури пов'язані й зі структурою особистості. Тепер настав час розібрати ці зв'язки, уточнивши дві найважливіші обставини.

По-перше, треба нагадати, що у всіх трьох випадках мова йде про динамічну і функціональну структури, розумінню яких заважає їхнє мимовільне ототожнення з просторовими і морфологічними.

По-друге, треба враховувати, що взаємодія цих трьох структур може проявлятися як безпосередня тотожність елементів різних структур, які лежать на перетині їх підмножин (говорячи мовою теорії множин), і як їх причинно-наслідкові взаємодії. Оскільки взаємодія може мати місце між елементами всіх трьох структур, далі мова йтиме не тільки про ці останні випадки, але і про ті, копи одні й ті ж психічні явища можуть бути елементами або навіть підструктурами в цілому одночасно двох або навіть трьох структур.

Щоб уберегти читача від листання книги, зведемо всі три структури в один висновок:

Свідомість	Особистість	Діяльність
Атрибути свідомості	Спрямованість	Ціль
Властивості	Досвід	Мотив
Властивості форм психічного	Особливості психічних процесів	Спосіб
Властивості рівнів ясності	Біопсихічні властивості	Результат

Елементи спрямованості особистості можуть бути тотожні стійким атрибутам свідомості, що найбільш чітко виражено стосовно будь-яких її підструктур зі стійкими відношеннями як атрибутами свідомості. Але вони ж можуть бути й елементами підструктур мети і мотивів діяльності. Сказане відноситься до всіх підструктур спрямованості особистості, але до переконань, зрозуміло, у більшій мірі, ніж до потягів. Закон ієрархії виявляється і тут.

Найбільша, фактично абсолютна тотожність є в підструктурах форм відображення структури особистості і структури

свідомості. Це, зокрема, підтверджує обґрунтованість визначення: особистість — це людина як носій свідомості. Але окремі елементи цієї підструктури особистості можуть бути й елементами підструктури мотивів діяльності, що особливо чітко виявляється в змістовній стороні мотивів.

Не менш виразна тотожність елементів виявляється в підструктурі досвіду особистості з елементами підструктури способу діяльності, з одного боку, і вищої за ієрархією підструктурою стійкості свідомості. Адже нею, як було сказано в § 2 р. III, є ті елементи свідомості, які є властивостями особистості. Звичайно, тут мова йде тільки про ті з них, які ними стали в особистому досвіді, а не виявилися результатом вроджених задатків.

Підструктура форм психічного відображення, загальна і тільки по-різному названа в структурі свідомості й особистості, найбільш чітко виявляється в структурі дії.

Біопсихічна структура особистості має тотожні елементи тільки патологічні, у настільки ж патологічних елементах структур і свідомості, і діяльності. Ясність, свідомості пов'язана зі структурою особистості і діяльності формою її впливу, а не тотожністю. А результат діяльності пов'язаний зі структурами особистості і свідомості тільки через попередні йому підструктури структури діяльності — її спосіб.

Особистість, свідомість і діяльність взаємодіють і в цілому, змінюючи свої причинно-наслідкові зв'язки відповідно до загального для всього існуючого закону взаємодії. Особистість, виявляючись у діяльності, є її причиною, але, формуючись в діяльності, вона її наслідок. Діяльність як прояв особистості — її наслідок, а як фактор її формування — причина. Діяльність, формуючи не тільки особистість, але і свідомість, є причиною і її. Але свідомість у формі свідомої мети є причиною діяльності. Ця зміна причинно-наслідкових зв'язків, розуміння і використання якої має найважливіше значення для теорії і практики формування особистості, спонукала сформулювати принцип єдності особистості, свідомості і діяльності, про який мова йшла в р. IV і ще буде сказано в р. X.

На закінчення цього короткого огляду взаємодій структур особистості, свідомості і діяльності треба відзначити, що все-таки особистість, свідомість і діяльність — це не тотожні феномени, а різні прояви одного і того ж феномена — людської психіки. Тому, говорячи мовою теорії множин, їхньої структури — тільки пересічні підмножини множини — людської психіки, у яких, як і в будь-яких пересічних підмножин, є тільки окремі загальні елементи.

Отже, теоретично є підстави розглядати структури свідомості особистості і діяльності як підструктури єдиної динамічної функціональної структури психіки, якщо її взяти за ціле.

Зіставлення структури особистості з раніше викладеними (у р. III і IV) структурами свідомості і діяльності виявляє їхні закономірні взаємодії, підтверджуючи зв'язок структур свідомості і діяльності, викладені в р. IV.

Теоретичне припущення підтвердилося, хоча раніше кожна з цих трьох структур була виявлена й описана незалежно одна від одної.

Розгляд співвідношення соціального і біологічного (р. IX), методів її вивчення (р. XI) і формування (р. XIII) допоможе глибше зрозуміти всі ці взаємодії.

**Платонов К.К. Структура особистості.
Концепція динамічної структури особистості //
Структура и развитие личности. -М.: Наука, 1986.-С. 131-144.**

С.Д.Максименко. Структура особистості

Предметом дослідження був процес створення образу при сприйнятті предмета в ускладнених умовах. Моделлю процесу стало зображення предмета,

розташованого у темній камері, який раз у раз освітлювався спалахом електронно-імпульсної лампи. Короткочасність освітлювання не давала можливості роздивитися і побачити предмет повністю: досліджуваному давалося щось, що було недоступне свідомості у плані форми і змісту. Внаслідок численних освітлювань імпульсами світла . відбувалася акумуляція інформації у полі зору досліджуваного, і поступово вибудовувався образ предмету, що сприймався. Г.С. Костюк відзначив такі особливості зародження і виникнення образу предмету, коли він сприймається в ускладнених умовах.

В процесі побудови образу виразно виступає складна взаємодія рефлекторних актів, які набувають форми специфічних пізнавальних дій (сенсорних, перцептивних, репродуктивних, розумових), спрямованих на розв'язання перцептивної задачі: виділення ознак об'єкту, що сприймається, їх структурування, усвідомлення класу об'єктів, віднесення його до певної категорії. На підставі минулого досвіду і фрагментарних перцептів у суб'єкта виникають судження, гіпотези, які впливають на хід даного процесу і разом з тим зазнають певних змін залежно від результатів перцептивних дій. Неадекватні гіпотези, що не підтверджуються перцептивними даними, замінюються правдоподібнішими здогадками.

Розв'язання задачі в таких умовах часто є процесом вирішення суперечностей між очікуваннями, що виникають у суб'єкта, передбаченнями і перцептивною інформацією, яку він отримує. Воно являє собою складну пізнавальну діяльність, яка вербалізується тією чи іншою мірою на всіх її станах, починаючи з усвідомлення задачі і закінчуючи впевненим її розв'язанням.

Це яскравий приклад становлення "суб'єктивного образу об'єктивного світу", який неможливо зрозуміти без його психологічних, власне, особистісних складових. Звернімо на це додаткову увагу. Вже рефлекторний акт, як відповідь на подразнення, в даній ситуації є зміненим. Адже перцептивна *задача*, що була поставлена перед досліджуваним, надає принципово нового змісту і динаміки і цьому акту, і всій сенсорно-перцептивній сфері. Задача і актуалізований *самим суб'єктом* набір сенсорно-перцептивних і розумових *дій опосередковують* весь процес сприймання в даній ситуації, який стає власне суб'єктивним. Таким чином мета (задача) та способи дій як суто соціальні надбання цілісної особистості, в даному експерименті *змінюють* суто біологічні характеристики сенсорно-перцептивної сфери (чутливість, концентрацію, обсяг тощо). Далі - актуалізація особистісного досвіду, розвиток особливого *стану* людини в умовах експерименту привносять нові аспекти і нюанси в акт визначення і побудови образу подразника - в даному випадку ми стикаємось з унікальним явищем "другого", власне, особистісного опосередкування діяльності. Це *подвійне* опосередкування і зумовлює, кінець кінцем, і нову форму, і динаміку роботи органів чуттів, і креативний акт побудови людиною *власного* образу предмету, що задається. Ми маємо тепер вже не лише суб'єктивну, а *особистісну* ситуацію дослідження. Фактично саме особистість, як ціле, і визначає пізнавальну діяльність людини, що філігранно показав Г.С. Костюк в даному дослідженні. Отже ситуація розгортається не так, що стимул (погано освітлений

предмет) діє на органи-чуття, викликаючи реакцію-образ. Особистість, як цілісність, сама обирає (визначає) стимул, актуалізуючи всі свої наявні психічні складові - досліджує (вичерпує) його, сенсорно-перцептивна сфера, водночас, надає інформацію, коригуючи вихідні суб'єктивні (цільові) і особистісні (сміслові) інтенції, і сама в своєму функціонуванні коригується особистісними структурами.

Таким чином, своєрідність психічного найкраще за все можна зрозуміти, якщо підходити до нього генетично, якщо придивитися до того, як у ході розвитку відображу-вальної роботи мозку змінюються- реальні взаємовідношення живої істоти з зовнішнім світом. Адже в дійсності ми в цьому експерименті і спостерігаємо розвиток і народження нової міжфункціональної системи, і, підкреслимо, перш за все - суто особистісні системи. Який же гносеологічний смисл наведених результатів? Ось, коротко, основні етапи створення суб'єктивного образу в даних спеціальних умовах:

Перший — чутливість зорового аналізатора, який отримав енергію зовнішнього впливу, виявилась недостатньою через малу її потужність, тому аналізатор виявився нездатним перетворити її у факт свідомості одразу.

Другий — вимальовування предмета, що сприймається, — виникнення його на сітківці ока і становлення його обрису виявляються теж незавершеними, з невизначеними межами та порожнинами в цілісному образі.

Третій — існуюча вже суб'єктивна перцептивна *задача* зумовлює складне перетворення рефлексивних актів у пізнавальні дії (сенсорні, перцептивні, репродуктивні, мисленнєві), що здійснюють зміни образу і фіксації відмінностей, завдяки чому відбувається перетворення енергії впливів у визначений образ.

Четвертий — *рух* наявної, але не досить повної інформації про предмет викликає актуалізацію власне особистісних структур (досвіду, станів, спрямованості). Створюються *гіпотези* — образи, які змінюються більш правдоподібними.'

П'ятий — *розвиток* образу внаслідок відображення предмету і його об'єктивація шляхом виділення його ознак, структури, віднесення його до певної категорії, вербалізації і аж до виявленого розв'язання перцептивної задачі.

Шостий — *творчість*. Аналіз психологічних складових, який необхідний при переході людини від перцептивних задач до більш складних проявів пізнавальної, духовної та продуктивної діяльності.

Цей "ухоплений" в експерименті Г.С. Костюка момент і механізм є методологічно дуже суттєвим. Він засвідчує не лише той факт, що розвиток має свої закономірності і механізми. Важливіше інше — розвиток будь-якого процесу людини є завжди і виключно *особистісним* явищем, оскільки тільки цілісність породжує нову цілісність всередині себе як складну міжфункціональну психологічну систему (тимчасову чи стабільну). В описаному дослідженні виокремлена, на наш погляд, та "крапелька", в якій в концентрованому вигляді зосереджені основні механізми і закономірності, що можуть бути перенесені на всю особистість.

Наступне. Структуру особистості важливо зрозуміти як таку, що виникає цілком закономірно і жорстко детерміновано. Для дійсного осягнення значення даної тези цілком доречно використати аналогію з існуванням живої істоти (тварини). Атрибутивні властивості її, такі, як живлення, подразливість, виділення, розмноження etc, "вимагають" появи відповідних органів (структур). Це свого часу переконливо показав О.М. Леонтьєв в дослідженні філогенезу психіки¹. Послідовність саме така: сутнісна властивість (функція) виникає раніше і в своєму існуванні та розвитку фактично породжує орган (скажімо, рух заявляється набагато раніше, ніж морфо-анатомічне утворення — кінцівка ссавця і т.д.). У нас немає підстав вважати, що формування структури особистості не підпорядковується даній закономірності.

Важливість цього положення вбачається в тому, що його реалізація зміщує акцент дослідження: від констатації і опису існуючої (такої, що вже стала) структури, слід переходити до вивчення процесу її становлення, і саме в цьому процесі відкриваються дійсні глибинні і сутнісні механізми та закономірності, що й забезпечують виникнення, існування і розвиток структури особистості як цілісності.

На цьому шляху ми одразу стикаємось із суттєвою проблемою, що залишається невирішеною в психології особистості, незважаючи на те, що саме її вирішенню присвячено чи не найбільше психологічних теоретичних і емпіричних досліджень. Якщо саме існування, як активний саморух людської істоти, породжує структуру особистості, що являє собою необхідну умову цього існування і розвитку, то виникає першочергове питання про витoki (джерела) цієї активності. Це дійсно кардинальна проблема. І не дивно, що будь-яка теоретична побудова в галузі психології особистості обов'язково включає в себе розгляд витоків активності людини. Водночас ми опиняємося перед дуже цікавим і показовим фактом — виявляється, що в усій сучасній психології не існує науково обґрунтованого і загальноприйнятого погляду на цей, чине найсуттєвіший, аспект науки. Тлумачення джерел активності і механізмів їх дії виявляється настільки різноманітним і різнобічним, що сам лише їхній аналіз вимагає дуже великих зусиль і об'ємних текстів (ми можемо послатися тут на одну з вдалих спроб такого аналізу, яку зробив Х. Хекхаузен, проте цей аналіз так і не привів до якогось загального погляду). Ми вбачаємо в такому положенні речей ряд суттєвих причин, якщо не розглядати серйозно прагнення деяких дослідників "нав'язувати" власну логіку об'єкту вивчення. Мова не про ці спроби, а про серйозні дослідження. Одна з причин полягає у відмові від генетичного аспекту аналізу. "Зрізові" техніки і побудовані на отриманих результатах теоретичні узагальнення просто не можуть, так би мовити, "за визначенням", відповісти на питання про дійсні витoki активності особистості: Ми не будемо тут перераховувати причини цього, які аналізував ще Л.С. Виготський².

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // 14. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 3. — С. 7—544.

² Зинченко В.П., Моргунов Е.Б. Человек развивающийся. — М.: Тривола, 1994. — 332 с.

В генезі розвитку можна гіпотетично передбачувати, що новонароджена дитина є не просто дуже складною біологічною системою¹. Вона є людською дитиною, оскільки унікальні взаємозв'язки нервової системи і тілесності визначають особливий стан цієї істоти — стан готовності *увійти* в соціальний світ і *стати* особистістю. Але цей стан викликається не *тільки* унікальною біологічною структурою. Генеза такого явища полягає в наступному: початок народження людини лежить у соціальних умовах взаємодії двох особин, які фізіологічно з'єднуються для подальшого народження біологічної істоти, як продовження свого роду. Вона потім стане соціальним атрибутом всього сукупного онтологічного буття.

Народжена біологічна істота є втіленням нужди як вихідної тенденції — потягу в потребово-мотиваційному осмисленні світу. Ця нужда перетворюється, у свою чергу, і в потребу, і як усвідомлена потреба — в мотив. Тож від початку особистість в своєму становленні має подвійне спонукання — нужду і деякі задатки, які можуть бути здійснені. Це і породжує потребово-мотиваційну сферу і проростає згодом в структурні компоненти особистості. Навіть світоглядний компонент народжується з сенсорно-перцептивного поля, яке зароджується в *зустрічі* нужди як певного біологічного динамічно-інформаційного утворення з соціальним світом. Нужда, як зазначалося, розуміється нами як певний базальний стан біосоціальної істоти, що виражає об'єктивну необхідність у доповненні, яке знаходиться поза ним. Ми говоримо, що нужда є *базальним* станом, маючи на увазі і її *первинність* як джерела спонукальної активності індивіда, і її *глибинність* та відпочаткову єдність (синтетичність).

Вихідна нужда людської істоти задається і визначається самою специфікою організації життя і є достатньо постійною протягом онтогенезу. Фактично це є нужда жити, бути, здійснюватись і продовжуватись в іншій особистості, а також у своїх творах.

Нужда породжує і визначає (окреслює) потребово-мотиваційний простір кожної особистості, але потреби і мотиви не вичерпують і не закреслюють базальну конститууючу природу нужди. Кожна потреба є частковим і конкретним задоволенням нужди (щоб не сказати фрагментарним). Так, наприклад, біологічна потреба в їжі є дуже суттєвою, вітальною, але вона - лише частина, фрагмент всезагальної нужди *жити*. Те саме можна сказати і про інші потреби й мотиви. В цьому сенсі нужда, на відміну від потреби - *не предметна*. Нам здається, що в психології найкраще показав відмінність нужди і потреби А. Маслоу, хоча він і не вживав терміну "нужда". За Маслоу, потреби людини поділяються на дві великі групи - дефіцитарні (Д-потреби) і буттєві (Б-потреби). Наявність перших викликає негативні переживання дефіциту в чомусь (в їжі, повітрі, одязі, грошах, знаннях, задоволеннях тощо) і особистість, активована цим негативним переживанням, будує свою поведінку так, щоб його подолати (Д-потреби задовольняються). Але чи з цього лише складається життя особистості? - запитує Маслоу. І відповідає: окрім вказаних потреб, є ще й інші, наявність яких не викликає негативного переживання, а навпаки - є

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // 14. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 3. — С. 7—544.

² Зинченко В.П., Моргунов Е.Б. Человек развивающийся. — М.: Тривола, 1994. — 332 с.

позитивним, навіть захоплюючим людину фактом: чим більше їх задовольняєш, тим більше хочеться, щоб вони були й не зникали. Любов, самоактуалізація, творче піднесення — ось що являють собою вказані Б-потреби. Ми можемо сказати зараз, що це означає наступне: базальна потреба людини жити, бути, збутися лише частково реалізується через біологічні і соціальні потреби, вона породжує дійсно духовні потреби особистості і як така є нескінченною, оскільки не завершується навіть з фізичною смертю більшості людей, продовжуючи жити в нащадках та продуктах-творках.

Саме поняття нужди як базальної спонукальної сили пояснює різноманітність потреб і мотивів людини (що взагалі-то зазвичай не *пояснюється*, а лише констатується і класифікується). Потреба стикається з тим колом біологічних і соціальних явищ, які по-різному, в різному ступені можуть її частково (завжди саме *частково*) задовольнити. Саме так і виникають потреби, і саме тому вони — *ті*, що є в людини. Те, що це дійсно так, дуже добре видно, якщо порівняти потреби людини сучасної західної культури з потребами людей різних епох або інших етносів. Потім вступають в силу ті впливи, які ми називаємо соціальними, педагогічними і т.д. Тут і народжується те, ім'я чому — психічні процеси, психологічні стани, психічні властивості. І вони проходять шлях через потребово-мотиваційне поле. Виражаючись, здійснюючись, реалізуючись через психічну діяльність, вони стають нашими характерологічними, абсолютно унікальними властивостями, тому що сплав біологічного і соціального і породжує характер. Темперамент, як і генотип взагалі, являє собою відпочаткове, задане в нужді, в потребово-мотиваційному полі розгортання здібностей. Не здібностей в смислі "людина здібна до того чи іншого", а просто людина виявляється фундаментально і *спрямовано* здібною.

Коли ми ставимо питання про те, яким же чином у генезі здійснюється особистісний розвиток, як, власне кажучи, біологічна особа стає особистістю, — слід враховувати наступний момент: ця відпочаткова сенситивність і певний прояв нужди реалізуються через соціальні впливи у вищих психічних функціях, створюючи унікальну, неповторну, абсолютно приголомшуючу систему взаємодій сенсорно-перцептивних, імажинативних, моторних та інших проявів. Створюються складні міжфункціональні рухливі динамічні системи, які в сукупності і складають те, що прийнято визначати як структуру особистості.

Коли ми ставимо питання про те, де ж витoki психічного, відповідь є такою: начала психічного — в нужді, що проростає згодом в потреби. В свою чергу потреба детермінує соціальні впливи, які задовольняють її. Отже, і На особистісному, цілісному рівні маємо унікальний механізм: не стимул діє на людину, а вона сама, вже дуже рано, обирає якийсь очікуваний стимул з багатьох, а саме — той, що відповідає її актуальній нужді (потребі). Зі свого боку, ці відпочаткові потреби є проявом фундаментальної анатомо-фізіологічної основи, яка проявляється в задатках. Вони ж мають властивість і здатність розвиватися виключно в соціальному середовищі.

В цілому, нам здається, що в становленні особистості генетично вихідним, повторюваним багато разів є психосексуальна особистісна взаємодія між двома людьми, як той конструктор, що виявляється в біологічному продукті

цієї взаємодії (людське дитя) і привласнює соціальне як те, що має власні витоки і функціональне призначення і, власне, здатність до розвитку, щоб стати особистістю.

Мабуть, О.М. Леонт'єв був правий, коли говорив, що зустріч потреби з об'єктом несе в собі народження психічного як такого. І коли йдеться про те, що нужда народилася в парі закоханих, які мають взаємну потребу народити людину, ми маємо на увазі, що саме вона й виступає тим генетичним підґрунтям, що народжує суб'єкта чи індивіда або біологічну особу, яка повторює шлях своїх батьків. Таким чином нужда люблячих людей різної статі одне в одному і їхня потреба *продовжити* одне одного через створення нової людини проростає в деяку просто приголомшуючу особистість. Яким же чином? Виявляється, дуже просто: між двома індивідами протилежної статі народжується те *третє*, що несе в собі *вектор* їхніх, власне, сутнісних сил. Це, з точки зору автора, є фундаментальний вихідний генетичний факт, який дуже давно і "старанно" не помічає психологічна наука.

Якщо говорити про любов, то вона завжди породжує нову *векторну* істоту, яка є *бажаною* і *очікуваною*. Якщо ж народження нової істоти відбувається без любові, без її очікування, бажання, без надії на неї, то це є акт простого (тваринного) народження біологічного організму, який не несе в собі сили мужнього ставлення до світу, тому що в ньому не втілені одвічно найвищі духовні вияви людини — любові, не втілені в нього і високі рівні анатомо-фізіологічних здібностей, які можуть надати майбутній людині здібність стати красивою, потрібною, доброю особистістю.

Соціальні особи, що привласнили у своєму становленні досвід поколінь, який став їхнім біологічним єством, у своїй парній взаємодії, яка ґрунтується на сексуальній основі, в яскраво-гострому моменті, який б спрямованим і здатним відтворювати потомство, рід, створюють і укорінюють в світ лише те, що вони можуть. І в цих взаємодіях проростає чи то геній, талант, чи то посередність, чи і взагалі — безпритульність. Все визначається тією *дійсною* нуждою, що з'єднала цих людей.

Світ відтворюється в людському дитяті, яке несе в собі примат цілого, і цьому цілому нужда породжує вибіркову функцію щодо соціуму. І соціум, адекватно реагуючи на нужду людини, розвиває, власне, її потреби, спрямованість, сенсорно-перцептивну сферу. І це є *ключ* до розуміння розвитку: такою є генеза розвитку, початку і функціонування особистості.

Це положення дозволяє суттєво уточнити одну з вихідних ідей екзистенціальної психології про "закинутість людини в світі". При цьому екзистенціалізм не має на увазі "непотрібність", "безпритульність" особистості. Йдеться про суттєво інше: "закинутість" означає, що людина сама не визначала рік і місце свого народження, рівень розвитку і особливості культури, в яку "потрапила", своє найближче оточення. Вона сюди *потрапляє*, отже — "закидається". І перед нею відкриваються дві принципові можливості — максимально пристосуватися, "плисти за течією", — стати "гвинтиком", тобто розчинитися в цій масі, — стати "рабом власного світопроекту" (каже про це Р. Мей). Або ж, і це принципова альтернатива, — усвідомити себе, здійснити

транс-ценденцію, "вийти за" обставини і... збутися, подолавши, кінець кінцем, стан "закинутості". Наше уточнення, яке витікає з фундаментального положення щодо генези особистості, пов'язане з тим, що "закинутість" буде різного ступеня і різної інтенсивності відчуженості, в залежності від того, як нужда призвела до народження, появи в світі цієї людини. Якщо вона — очікувана, бажана, якщо вона — плід дійсної любові і результат втілення соціально-біологічних історичних потенцій двох людей (батьків) — ця людина не може називатися "закинутою в світ", адже вона вже відпочатково не просто існує, вона *співіснує* в ньому, бо і біологічно, і соціально, і духовно вона не сама. Те, який саме тип взаємовідношень між двома люблячими людьми призводить до народження такої особистості, можна вважати центральною проблемою перетворення нужди в соціально значущу людську потребу. Ми не одинокі в світі і в пізнанні. Це засвідчує і аналізована вище думка М. Бубера.

Фактично процес становлення особистості як цілісності являє собою ніби вичерпування з існуючої нужди (нужда — жити, бути) тих можливостей, які потенційно могли б бути в індивіді. Але їх за різними причинами — немає. Справа в тому, що соціум в тому конкретному часі і конкретних історико-економічних умовах, коли в нього приходить і існує дана особистість, досить жорстко детермінує вияв і розвиток одних здібностей і призупинення та нереалізованість інших.

Соціальний індивід (тобто індивід, який стає соціальною істотою, носієм всезагально-історичних здібностей) спочатку в своїх можливостях вичерпує самого себе для того, щоб з даного середовища максимально увібрати в себе ті потенції, ті сили, які йому притаманні. І потім ці сили повертаються в соціальне середовище в зовсім інших іпостасях. Вони повертаються в соціальних, опосередкованих, суб'єктивно значущих і для суспільства, і для індивіда потребово-мотиваційних силах.

Відпочаткова нужда як всезагальна людська інтенція не лише зумовлює активність дитини. В цій активності дуже швидко і рано починається розвиток цілісності і суттєвих її змістовних складових. За деякими емпіричними даними, як ми вже зазначали, людське дитя вже в перші місяці після народження принципово відрізняється від тварини в галузі почуттів. Ця відмінність виявляється в незвично ранньому розвитку почуттів, які прийнято називати вищими: естетичних, інтелектуальних, моральних. Ці почуття з'являються із загального чуттєвого недиференційованого стану, який Гаффдінг назвав "почуття життя". Вже цей несе на собі особливий відбиток, який ставить його вище за інстинктивне життя тварин.

Саме "почуття життя" можна розглядати як суму фізичних відчуттів, які йдуть від всіх точок організму, але на початку воно визначається, головним чином, існуванням і задоволенням суто вітальних потреб. Завдяки тому, що нужда формує й інші, суто соціальні і духовні потреби, почуття життя набуває вищого відбитку, який слід розглядати як зародок майбутнього переважання духовного життя над тваринним. Цей новий напрям можна помітити у дитини, вже починаючи з другої половини першого року життя.

Унікальна цілісність людської істоти охоплює не лише афективну сферу (потреби та емоції), але й царину інтелекту. Принципова єдність афекту і інтелекту конститується, на наш погляд, вже на ранніх етапах онтогенезу єдністю біосоціальної природи нужди.

Нужда спонукає активність, в якій відбувається зустріч індивіда з різноманітними об'єктами соціального світу. Вибір об'єкта, що найбільше відповідає нужді, є сутнісною *подією* в житті дитини. В ній не лише народжується потреба, в ній вперше відбувається акт пізнання світу, коли умовно рефлекторні (отже, суто природні) механізми сенсорно-перцептивної, мнемічної, інтелектуальної сфери специфічно "запліднюються" нуждою і потребою (афективним), і виникає образ. Лише тепер виникає те "ключове переживання", яке Виготський вважав дійсною "одиницею" становлення особистості.

Складне поєднання в зустрічі афективного і інтелектуального компонентів породжує дію, тобто спрямовану й цільову активність, яка вже відпочатково, як бачимо, має характер *особистісної дії*. Отже, особистісна дія є тим психічним феноменом, який дійсно реалізує певний аспект нужди, "утримує" в єдності афективні і інтелектуальні компоненти особистості і забезпечує їх сполучальну взаємодію. Що б не виступало предметом психологічного дослідження — моторні дії ("живий рух", — за Бернштейном), робота аналізаторів, особистісні вчинки — ми повинні завжди давати собі звіт, що це є, в кінцевому рахунку, *особистісні дії*, які в єдності свого внутрішнього психічного змісту відбивають і реалізують єдину біосоціальну сутність нужди, а отже — і особистості в цілому.

Подальший розвиток особистості як присвоєння внутрішньої специфіки взаємостосунків близьких дорослих, і, на цьому підґрунті, зміну міжфункціональних систем, сполучений з диференціацією внутрішнього світу. В певний момент виникає враження про відокремлення і розходження афективної і інтелектуальної сфер людини. Проте ми схильні стверджувати, що це — лише враження. Тут не існує дихотомії, тут діють два сполучених процеси, забезпечуючи єдине унікальне явище — життя й розвиток особистості, що спонукається нуждою. І якщо психологія не бачить за формуванням, скажімо, способів розумових дій єдиної біосоціальної природи особистості, якій, в кінцевому рахунку, і потрібні (чи не потрібні) ці способи, якщо вона, з іншого боку, не бачить, що кожна потреба, кожен мотив зароджується і реалізується в обов'язковій суперечливій взаємодії з когнітивною сферою (реалізуючи кожного разу все ту ж єдину нужду), то це — проблеми психології, а не її єдиного об'єкта — людської особистості.

Нарешті, ми повинні відзначити, що після народження генетично вихідним, конституюючим фактором розвитку цілісної особистості дитини є змістовні особливості взаємодії її батьків, інших дорослих, що її оточують. Дитина в своїй активності, викликаній нуждою, зустрічається з великою кількістю нюансованої системи взаємостосунків найближчого оточення. *Зустріч* означає не лише задоволення нужди, виникнення потреби, вона означає *вибір*, засвоєння соціальних способів існування і розвитку. Те, що саме зустріло

дитя в оточенні, визначає наявність перших недиференційованих переживань, які при цьому ніяк не є малозначущими.

Таким чином особистість як вища форма існування людської психіки *визначається* біосоціальними стосунками і духовними взаємодіями двох людей, що її народжують. В певних умовах істота, що народжується, не лише за своїми анатомо-фізіологічними параметрами, але й за наявним особливим психічним станом виявляється готовою до входження в соціум і має ситуативні передумови, тобто до того, щоб стати особистістю.

Вищі міжфункціональні взаємодії (вищі психічні функції) *здійснюються* всім цілісним біосоціальним індивідом і *спираються* на вищі нервові фактори, що визріли наданий час. З іншого боку, нужда, потрапляючи в те соціальне середовище, яке адекватне їй, викликає до життя особистісні якості і властивості. Вони *породжуються* складними взаємостосунками з соціальним середовищем¹ і конституюючим, генетично вихідним фактором тут є стосунки між собою дорослих, що оточують дитину.

Подальше *формування* особистості як системи вищих психічних функцій здійснюється в умовах розширення простору суспільного життя для дитини, який сприяє *виникненню* нових функціональних систем, у відповідності з якими *змінює* свою діяльність і біологічне - зокрема, нервова система людини.

Суттєво відзначити, що цей рух - розвиток первинного - починається зі зміни цілісності, і, отже, є *особистісним* на всіх етапах онтогенезу.

ВНУТРІШНІЙ СВІТ

Аналіз підструктур особистості почнемо з розгляду внутрішнього світу. Взагалі, це поняття не відноситься тільки до психології. Помилковою є точка зору, ніби лише психологічні об'єкти мають те, що ми називаємо внутрішнім світом. Насправді, як це вже вказувалося, будь-який феномен життя і навіть більшість фізичних тіл мають зовнішнє і внутрішнє. Наявність зовнішнього і внутрішнього — це загальний принцип структурування природи, і за цим принципом особистість людини мало чим відрізняється від усіх відомих природних явищ і тіл. Йдеться про рівень розвитку внутрішнього і чіткість розділеності внутрішнього і зовнішнього у психіці людини. Це перший момент.

Л.С.Виготський дає дуже цікаве і красиве визначення особистості: особистість — це те, чим людина стає для самої себе з людини в собі, через те, ким вона стає для інших. Якщо проаналізувати цю думку, то можна визначити, що мав на увазі Виготський, говорячи про особистість в цілому. Звичайно, він мав на увазі, перш за все, самосвідомість, він так і пише прямо про це в деяких роботах: саме з появою самосвідомості ми пов'язуємо дійсну появу особистості як такої. Але ж людська істота має внутрішнє спочатку, із самого початку зародження її як істоти, ще з часу запліднення і появи першої клітинки - в ній вже є внутрішнє і зовнішнє. І це існує завжди, впродовж усього життя людини. Л.С. Виготський говорить ось про що: до якогось моменту це внутрішнє в людині і лише для цієї людини розглядається як "предмет у собі". Тобто той, хто несе внутрішнє, ще не став для себе, тому що він ще не знає, що у нього є внутрішнє. І появу особи Виготський пов'язує з цим переходом: коли я

зрозумів, побачив, що у мене є внутрішнє, коли я зрозумів, що у мене є переживання, коли я зрозумів, що у мене є думки, коли я зрозумів, що у мене є ідеї, і побачив їх, і відчув їх, і взяв їх, тоді, власне, і з'явився Я, з'явилась особистість. Фактично, повторимо, йдеться про появу самосвідомості.

Цей перехід кардинально і принципово важливий, і тут Виготським вказаний шлях цього переходу. Він говорить, що людина приходить до цього через те, ким вона стає для інших, і це означає, що коли я ще не знаю про цей свій внутрішній світ, про те, що в мені є, інші вже про це знають, вони вже знають мій характер, мої думки, мої відчуття, вони вже бачать їх, вони знають: розумний я чи ні, спокійний чи неспокійний, багатий у мене внутрішній світ чи бідний, які образи у мене переважають, яка удача у мене переважає. Отже, Я спочатку став для Них. Виникає дуже цікава річ: у маленької дитини з самого початку дитинства встановлюється з рідними близькими людьми те, що називається особистісними взаємостосунками. В цих взаємостосунках дитина не тільки досягає задоволення своїх потреб, викликаних п потребою, і використовує при цьому інших людей, вона ще й розкривається в цих відносинах. І вона це робить непомітно для себе, звичайно, не спеціально. В маленькій істоті ще немає того, що називається в соціальній психології процесом самопрезентації, коли людина сама працює над тим, як показати себе іншим, вона просто показує себе — і все. І це якось відображається в ній. Маркс мав рацію, коли говорив, що особистість спочатку як у дзеркало дивиться в іншу людину, і лише після того звертає увагу на себе. Я відображаюся в цих людях, і я по них знаю, який я. По тому, як вони про мене говорять, яке спілкування вони будують зі мною: вони відповідним чином поведуться, включають мене в якісь справи. Головне — що вони говорять і порівнюють; і саме це приводить до того, що я слідом за ними починаю дивитися на себе своїми очима: спочатку я дивлюся очима назовні, на них, бачу їх, повертаю очі і їх очима спочатку дивлюся на себе, в себе, а потім вже і свої очі повертаю в себе. І так я взнаю себе і стаю людиною для себе. Ось три етапи, три моменти, які фіксує Виготський, і ось що вони означають: я стаю особою тоді, коли я перетворююся з людини в собі на людину для себе: через те, ким я є для інших, через людину для інших. Це перше, що хотілося сказати про внутрішній світ.

Що стосується самого змісту внутрішнього світу, він існує з самого початку у маленької дитини і є не відкритим нею. Він собою являє те, що ми, слідом за Фрейдом, після його великих відкриттів, називаємо несвідомим. Тобто це є інстанції, потреби, образи, які не усвідомлюються, але вони при цьому викликають активність. Усвідомлюється дитиною потреба, яка виникає при зустрічі нужди з об'єктом, який може задовольнити її (нужди) конкретне відгалуження. Наприклад, дитина зараз може навіть не знати, що вона хоче їсти, її просто турбує дефіцит чогось, і лише коли відбувається зустріч з їжею, ця тривога пропадає, виникає перший момент усвідомлення потреби, стану потреби. І потім це диференціюється саме в потребу в їжі. Так виникають і інші потреби, тому що задовольняється нужда і за допомогою інших предметів. Отже, вже на початку інтенції є не тільки тим, що побачив Фрейд: бурхливе,

похмурі, незрозумілі. Відпочатково там є відтінок і відбиток соціального. У внутрішньому світі маленької дитини ми ніколи не маємо тільки біологічного. І це найбільша помилка, яку повторюють за Фрейдом усі і яку не хочуть усвідомити. Це чисто і виключно біологічне є лише у хворій людини, неповноцінної особистості, і, до речі, глибоко неповноцінної, тому що вже спочатку весь потяг, усі бажання складаються зі вкладеного в неї батьками і біологічного, і соціального. І тому внутрішній світ не репрезентується дитині, вона про нього не знає, але вона вже виражає його: плачем, діями, іншими видами активності. Вона виражає цей світ, ще не знаючи про нього.

Існує цікаве уявлення І.О. Сікорського про перші акти усвідомлення: дитина прагне до повторення нових рухів, положень тіла тощо, тому що це пов'язане з одночасним виникненням внутрішніх переживань. Повторення дають змогу "вивчати" їх, звикнути до них, зробити своїми. Це й є, вважав Сікорський, першими зародками внутрішнього світу як особливого і цілком реального змісту. І це є першими "спалахами" свідомості. Разом з цим із зовнішнього світу з'являється те, що я знаю про себе. І ось ця єдність усвідомленого і неусвідомленого, складна, суперечлива, але все-таки єдність, і складає власне те, що ми називаємо внутрішнім світом. Він дійсно суперечливий у цьому протистоянні: відпочатковому генетичному протистоянні неусвідомлюваного і усвідомлюваного. Свідомість з'являється як відношення, як пізнання людиною чогось про себе. Механізм цього феномена гарно вивчений в межах культурно-історичної концепції, тож ми не будемо його обговорювати. Нам важливіше "утримати" уявлення про генетичний рух.

Вихідна суперечлива єдність біологічного і соціального породжує потреби, цілі, вона породжує потім цінності. Виникають значення, смисли, і все це представлено у вигляді образу. Що є образ, що означає наявність у людини образу? П.Я. Гальперін, між іншим, говорив, що дійсним предметом психології є образ. Це дуже смілива заява і начебто зовсім далека від глобальності психіки, але якщо вдуматися, що ж означає виникнення і наявність образу? А означає це те, що існує деякий суб'єкт, який будує і споглядає образ. Тобто є Я, є особистість, перед якою цей образ існує, і це вже надскладно для сучасної психології. Це означає, що у внутрішньому світі існує не тільки свідоме і несвідоме, а саме свідоме дуже складно розчленувалося і в ньому є об'єкт (образ), і є суб'єкт, який його бачить, — і все це вкрай ускладнений варіант.

Як виникає образ? Він виникає не від того, що я щось бачу, чую, і це ніби вже є образ. Це ще далеко не образ. Згадаємо, що показав дослід Г.С. Костюка. Це був довгий, дуже довгий процес: образ з'являється в результаті дуже тривалого цілісного активного процесу, і в цьому процесі відбувається ніби вичерпування дійсності, і будується повторно те, що адекватне цій дійсності. Наявність образу означає наявність особи, означає наявність свідомого і несвідомого в ній, отже, означає унікально складну ситуацію і унікально складну структуру. Ми зараз говоримо, що все багатство внутрішнього світу особистості є перетвореним, засвоєним нею з навколишньої дійсності. Але постає дуже важливе питання: а як виникають образи тих предметів і явищ, які людина не сприймала ніколи? Чому я можу уявити віддалені

галактики, віддалені планети, я можу уявити закони всесвітніх процесів, які я ніколи не бачив, про які ніколи не чув і нічого такого не знав? Ми думаємо, що такі побудови, сама їх можливість має велике значення, не оцінене поки що психологією. Різноманітність світу набагато більша, ніж ми можемо уявити; коли ми говоримо про те, що людина включає в себе весь Всесвіт, — це правда. Адже ми дійсно можемо помислити і побачити те, чого ніколи не бачили і про що ніколи не чули. Це не можна пояснити тільки процесом уяви, в усякому разі тим, що під нею розуміє сучасна наука. Це — дійсно проблема.

В будь-якому разі, коли говоримо про внутрішній світ, ми стикаємося з дуже серйозними загадками, і однією з них є загадка духовного. Дух є цілковитою реальністю, якщо ми говоримо про особистість, її внутрішній світ. Говорити про особистість і не говорити про дух було б неправильно. Нам здається, що невірно накладати на психологію обмеження, ніби духовне, душевне виходить за межі цієї науки: проблема тут у методах і теоретичних позиціях. А саме духовне є суттєвим атрибутом особистості і, як таке, повинно вивчатися позитивною наукою. Ми говоримо про дух як про те, що відрізняє людину від усієї живої природи, що робить її істотою, яка може продовжитися, народити цінність, народити ідеальне, може вчинити попри біологічні потреби. І це істота, яка тягнеться до любові, до мистецтва, до моральності. Ми говоримо, що це дуже складні речі, і вони існують і складають внутрішній світ особистості. Що є дух? Нам здається, що ми знайдемо відповідь свого часу, коли зрозуміємо, як соціальне життя насправді контактує з біологією. Як насправді цей контакт породжує психічне, і як це психічне, розвиваючись, стає духом. Справа в тому, що дуже довгий час вітчизняна психологія взагалі не займалася цими питаннями, вирази "внутрішній світ", "переживання", "стан" взагалі не входили в наукову термінологію. Тому що був величезний "страх субстанціональності". Тобто коли ми говоримо про внутрішнє, ми говоримо, що є реальний його носій, і починаються пошуки "гомункулуса"; якщо це не гомункулус, то це душа і пошук душі. Це близьке до теології, це близьке до релігії. Л.І. Божович була першою дуже сміливою жінкою, яка за радянських часів у своїй монографії, що вийшла в 1968 році, перемогла цей страх. Вона говорила про переживання як про один з елементів внутрішнього світу і дуже важливий елемент. Він і складає зміст душевного життя, внутрішнього життя людини. Дійсно, ці питання дуже тендітні, тонкі, але ми не одержимо ніколи відповіді про єство особистості, якщо сміливо не будемо вивчати все, що є в людині. Наука не повинна боятися, вона повинна відкривати: якщо ми маємо проблему, то повинні її вирішувати.

Якщо в цілому говорити про внутрішній світ як структуру особистості, слід зазначити таке: існують механізми його виникнення, він має тенденцію виявлятися, виражатися, а вираження є лінією розвитку особистості. Вираження внутрішнього через зовнішнє (це дуже точно показав О.Ф. Лосев) є сутнісною ознакою життя людини: ми шукаємо в особистості виразний рух, виразні слова, виразні дії тому, що внутрішнє існує, як не дивно, тому, що воно виражається. Виражається ж воно через переживання, стани, дії, через слова. Якщо внутрішній світ не буде виражатися, він не існуватиме.

Коли формується внутрішнє, воно одразу змінюється; це формування є водночас і розвиток. І коли ми говоримо про вираз думки, то виражаючись (втілюючись), вона завжди "тягне" за собою іншу думку, сама уточнюється, ускладнюється або спрощується. Вона завжди змінюється. Тобто вираз внутрішнього завжди приводить до його ж зміни. Ось тому і виходить, що ми не можемо говорити слідом за Виготським однозначно, що особистість виникає тоді, коли вона усвідомлює наявність у себе внутрішнього світу, тобто стає особою для себе. Для того, щоб це відбулося, це внутрішнє вже повинно бути. Воно повинно виражатися, інакше ніяк і нікому буде його усвідомити, воно не розвиватиметься. Таким чином ми повинні шукати початок онтогенезу набагато "нижче" (раніше), тому що інакше виникає розрив єдиного руху. Якби не було внутрішнього спочатку, воно б не виражалось, і, значить, — воно б не формувалося. Тобто внутрішнє в особистості є завжди, а мова йде про його розвиток — ускладнення.

ПЕРЕЖИВАННЯ

В аналізі внутрішнього світу чільне місце має бути відведене переживанню, яке виступає центральним компонентом того, що ми називаємо внутрішнім світом особистості, і в психології цей феномен вивчався достатньо довго і дуже по-різному. Традиційно переживання трактується як синонім емоційної реакції. Натомість, Ю. Василюк у дуже цікавій книжці "Психологія переживання" говорить про переживання як про процес активного діяльнісного подолання, проживання особистістю якихось несприятливих ситуацій. Ми можемо сформулювати дещо іншу точку зору. Переживання слід розглядати (за логікою слова) як перенесення чого-небудь в живий стан, тобто переведення події, якогось відчуття, предмета, що оточують людину, в стан живого сприйняття, в стан живого ставлення. Тобто, якщо розшифрувати це тлумачення, можна сказати, що процес переживання являє собою, фактично, репрезентацію свідомості того, що відбувається в оточуючому світі, або в біологічному тілі, або "всередині" самої особистості. Таким чином термін "переживання" фактично виявляється релевантним, тобто майже відповідає терміну "свідомість".

З іншого боку, можна говорити про переживання як про такий своєрідний місток, який зв'язує неусвідомлювані й усвідомлювані процеси. І якщо, наприклад, мова йде про стани (про це буде окрема розмова у відповідному розділі), то слід відокремлювати їх так, як і переживання. В цій дихотомії, в даному протистоянні понять, переживання виступає як доведення стану до свідомості людини, тобто спрощено кажучи, так, що я можу бути в стані афекту, але не переживати цього і не знати, що я в стані афекту. Коли ж я переживаю стан афекту, це означає, що мені репрезентований цей стан. У зв'язку з цим виникає ряд дуже цікавих аспектів взагалі щодо тлумачення внутрішнього світу як такого.

Якщо центральне місце в ньому займає переживання (до цього схилився і Виготський у своєму останньому періоді творчості, до цього схилиються численні персонологи; власне кажучи, і В. Штерн будує свою теорію саме на розумінні переживання як центрального феномену особистості), тоді по-іншому

виглядає, наприклад, тлумачення образу. Раніше ми говорили про нього, як центральне явище психіки, і згадували П.Я. Гальперіна, який вважав образ взагалі предметом психології і, напевне, він не помилявся, але ми хочемо сказати про інше.

Традиційно розуміється це так, що у людини формується якийсь образ предмета, речі, ситуації, і потім цей образ переживається, наповнюючись якимось особистісним смислом, якимись емоційними реакціями. Нам здається, що це потрібно розуміти дещо по-іншому.

В дослідженнях свідомості її функції зводяться зазвичай до породження та відображення. Можна їх дещо подрібнювати, говорячи про смислоутворення, але це, в цілому, і є породження. Чомусь їх відокремлюють, в тому числі і в нових роботах, присвячених свідомості, від дуже важливої функції свідомості, про яку згадував О.М. Леонт'єв. Він писав так, що свідомість людини пристрасна. Ми повинні говорити про таку функцію свідомості, як переживання того, що відображається. Можна говорити і так, що між відображенням і породженням є момент (є функція), є етап доведення до людини як такої смислу того, що вона відображає. Можливо; це і не так. Але що стосується образу, то ми б сказали, що послідовність подій є не такою, що людина спочатку будує образ, а потім його переживає. Насправді, побудова образу, сам образ і його переживання — це, в цілому, є одне й те саме. Образ неможливий без переживання. І якщо знову згадувати і той дослід Г.С. Костюка, про який ми вже говорили раніше, й інші дослідження, тобто чисто науково-емпіричні дані, і якщо говорити про життєві знання, то ми всюди стикаємось з одним і тим самим явищем: образ завжди є пристрасним. Він завжди мій. Тобто вже саме те, що це мій образ, означає, що він пройшов через всю особистісну структуру, через весь досвід, все минуле і майбутнє даної конкретної людини. І тому розділяти явища переживання, відображення і породження образу просто немає сенсу. Ми не переживаємо образ, ми будуємо образ після і в процесі переживання, можна так сказати. А взагалі-то, в часі це просто одночасний акт (це — один акт). І, до речі, у досліді Г.С. Костюка, там симультанність побудови образу була розірваною, вийшов сукцесивний процес через дуже складні умови побудови образу, і спостерігається зовсім інша річ: там спочатку переживається, а потім будується образ. І це переживання дуже гарно видно і в поведінці людини, і у її висловлюваннях, навіть за психофізіологічними показниками, такими, як тиск, підвищення температури, частота пульсу і т.д. Тобто образ переживається. Переживання пронизує досвід. В цьому контексті уявлення про нього як про предмет психології, звичайно, дещо тенденційне. Якщо формою існування психіки людини є особистість, або, як про це писав С.Л. Рубінштейн, психіка людини особистісна, це означає, що всі процеси, які відбуваються в психіці людини, є процеси особистісні, (і праві були В. Штерн, І.С. Виготський, коли говорили, що цілісне виникає і розвивається раніше, ніж частини. Тож психіка людини повинна вивчатися саме "зверху", тобто від особистості, і потім далі до її компонентів, і тільки такий шлях дослідження є адекватним); в такому разі система переживань є дійсним

об'єктом: не предметом, а об'єктом вивчення психології людини, навіть не психології особистості.

Л.С. Виготський схилився до думки, що переживання являє собою дійсну "одиницю" аналізу особистості. Його погляди підтримала і розвинула, як уже зазначалося, лише Л.І. Божович, яка вважала переживання найважливішою психологічною дійсністю особистості. "Переживання, — зазначає вона, — являє собою ніби вузол, в якому зав'язані різнобічні впливи внутрішніх і зовнішніх обставин"³. На відміну від Л.С.Виготського, вона не визнавала переживання "одиницею", тобто цілим, що далі не розкладається, а навпаки, ставила завдання аналізу і вивчення "тих сил, що лежать за ним і зумовлюють процес психічного розвитку"⁴. На жаль, такий аналіз не зроблено. Замість цього маємо кілька концептуальних моделей даного явища, жодна з яких не витікає з фактичних наукових даних, а є вільною інтерпретацією поглядів авторів.

Головною проблемою експериментального дослідження особистісних переживань, зазвичай, вважається неможливість досягти цілком адекватної репрезентації людиною того, що саме і як вона переживає. Тому що, коли ми даємо людині задачу описати свої переживання, тим самим ми породжуємо у неї інше переживання і зовсім інший образ, і отже ця змичка, склейка ніколи не дасть нам об'єктивної картини.

Така проблема, повторимо, існує, але вона зовсім не є невіршуваною. Просто це відбиття дійсної надскладності явища та водночас результат часткового і однобічного підходу до переживання. Вважається, що воно існує і виражається, тож слід "схопити" в досліді це вираження і інтерпретувати "по ньому" саме переживання. Це не вдається і не вдається в такій постановці питання. Адже існує й інша сторона процесу. "Не переживання, — стверджує М.М. Бахтін, — організовує вираження, а навпаки, вираження організовує переживання, вперше дає йому форму і визначеність спрямування". (Якщо порівняти це твердження з положенням Виготського відносно того, що думка не просто виражається в слові, а й формується в ньому, стане зрозумілим, що відкривається загальний психічний механізм). Співвіднесення переживання з вираженням, на наш погляд, відкриває дійсний спосіб і простір існування даного психічного феномену. Вираження не є просто функцією особистості, а становить її необхідний і базисний атрибут. Згідно з О.Ф. Лосевим, нагадаємо, особистість є, перш за все, виразною формою, тобто вона являє собою форму вираження. А "виразне буття є завжди синтез двох планів, одного — найбільш зовнішнього, очевидного, та іншого — внутрішнього, осмислюючого, такого, що припускається. Вираження є завжди синтез чогось внутрішнього і чогось зовнішнього"⁵. На думку філософа, у вираженні особистості представлена тотожність її зовнішнього і внутрішнього. Це виявляється, наприклад, в тому, що сприймаючи особистість суто зовнішньо, ми в той же час ніби охоплюємо і внутрішнє, те, що виявляється в зовнішньому. "Сам термін *вираження* вказує

³ Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе // Психология развития. — С-Пб: Питер, 2001. — С. 227—271.

⁴ Виготский Л.С. Собр. соч.: В 6-й т. — М.: Педагогика, 1982.

⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Немечкая идеология // 14. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 3. — С. 7—544.

на деяке активне *самоперетворення* внутрішнього в зовнішнє"⁵. Але слід зважати й на те, що зовнішнє також самоперетворюється у внутрішнє. Ця діалектична єдність зовнішнього і внутрішнього становить, власне, життя особистості, її розвиток. Якщо прийняти логіку О.Ф. Лосева щодо вираження як форми існування особистості, відкривається простір існування переживання. Виразність особистісного буття означає постійні динамічні взаємопереходи, плин внутрішнього і зовнішнього. Сама ж виражаюча активність людини викликає життєвий рух особистості, в якому вона стикається з зовнішнім світом, перш за все, соціальним.

Тож маємо три світи особистості: "внутрішнє буття" — сутнісне, смислове ("першообраз", за Лосевим), "зовнішнє буття" — вигляд, лик, поведінка особистості, і світ зовнішній — простір буття. Вони становлять єдину рухливу цілісність, і переживання виникають "на стиках" цих світів. Отже, з одного боку, вираження породжує переживання, формує його, з іншого — переживання не виражається, а визначає і наповнює вираження реальним змістом. Спорідненість переживання з вираженням дозволяє зробити припущення щодо його будови. Безумовним є те, що переживання має власну структуру, тобто є психічною субстанцією, оскільки воно може бути представленим у свідомості людини саме як форма. Але разом з тим безумовне й те, що воно постійно в русі і є ніби розмитим водночас в усіх "світах" особистості і тому не може бути структурою, а являє собою постійне становлення. Така двоїстість (симультанність - сукцесивність) переживання робить зрозумілою неможливість "схопити" його в традиційному експериментальному дослідженні. Сюди слід додати також те, що повне злиття переживання з особистістю не дозволяє виокремити його навіть штучно, заради аналізу, як це ми робимо з іншими психічними явищами. Адже сама особистість ні за яких умов не може дистанціюватися і стати в опозицію до власного переживання. У випадках, коли їй здається, що така операція вдалася — мова йде вже про зовсім інше переживання, а не те, з приводу якого виникало "протистояння".

Особливою проблемою є процес виникнення переживання. Ми вже згадували, що воно з'являється на межі зіткнення "світів" особистості, але в цьому є певні суттєві особливості. Вираження і його вища особистісна — *втілення* — породжує принципово нову форму співіснування людини і оточуючого її світу. Втілення — "це загарбування живої активності як процесу життя людських сутнісних сил в предметі, — зазначає Г.С. Батіщев, — це перетворення логіки дій суб'єкта у власне предметно-зафіксоване зображення і віднаходження суб'єктом своєї дійсності в об'єктах, які несуть на собі і зберігають образ його діяння"⁶. Результатом такого процесу є те, що світ перестає бути перед і *проти* людини, а перетворюється в її світ, який існує *навколо* неї. С.Л. Рубінштейн говорить: "Людина перебуває всередині буття, а не лише буття є зовнішнім її свідомості"⁷. Можна стверджувати, що переживання виникає саме тоді, коли світ зовнішній став світом *навколо*, а не

⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // 14. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 3. — С. 45.

⁶ Батіщев П.С. Деятельностная сущность человека как философский принцип // Проблема человека в современной философии. — М.: Наука, 1969. — С. 73—144.

навпроти мене. І це є, на наш погляд, абсолютною умовою його виникнення. Разом з тим з цього випливає і спосіб існування особистісного переживання. Людина втілює себе як індивідуально-неповторне соціальне ціле, як своєрідну тотальність своєї соціальності: "Результатом її втілення є її твір". Твір є тим, що робить наше життя і нашу особистість вічним. Причому "твір" слід розуміти широко — це є все те, що залишає навколо себе і після себе людина. Отже, втілення являє собою творчість. Такої ж думки і О.Ф. Лосев: "Антиномія свідомості і буття синтезується в творчість"⁸.

Отже, якщо вираження — втілення, являє собою творчість, то остання є способом існування переживання, котре цим втіленням породжується. Слід зазначити, що стосунки, які описані для особистості і зовнішнього світу, є, за природою, такими ж самими і у відношенні її до свого внутрішнього світу, який теж *створюється* особистістю. І він є виключно світом переживань, оскільки, на відміну від зовнішнього світу, в ньому немає нічого об'єктивного (звісно, лише для даної особистості). Тож переживання виникають у трьох процесах. По-перше, в процесі *перетворення* зовнішнього й відстороненого світу в мій світ навколо мене. По-друге, через створення власного зовнішнього (лику особистості), і, по-третє, в процесі створення власного внутрішнього Я (індивідуація). Світ переживань, незважаючи на свою складність, ніколи не є хаотичним (питання особистісного упорядкування переживань — те окреме і фундаментальне питання, якого ми не будемо тут торкатися). Більше того, завдяки вираженню-втіленню, як всезагальній атрибуції особистісного існування, та переживанням, що народжуються при цьому, не є хаотичним і світ зовнішній (мій світ, який мене огортає, а не стоїть навпроти). Хаос може породжувати виключно цивілізація, самому ж світові абсолютно не притаманна хаотичність. І людина аж ніяк не може жити ні в хаосі, ні коло нього, як не переносить його і у внутрішньому світі. На думку М.К. Мамардашвілі, людина може існувати, "якщо є можливість і умова світу, котрий вона може розуміти, в якому може по-людськи діяти, за щось відповідати і щось знати. І світ цей є створеним"⁹... То до чого ж тут хаос?

Викладене бачення природи особистісних переживань дозволяє, на наш погляд, визначити об'єкт психологічного дослідження. Зробимо кілька припущень. Свого часу К.Г. Юнг зазначив, що переживання являє собою нерозривну єдність почуття і розуміння. Але, виходячи з творчої природи цього явища, слід внести ще один необхідний елемент. Структура переживання може складатися з трьох складових — почуття, розуміння і дії. Причому остання являє собою не автоматичну, не суб'єктивну, а вільну особистісну, тобто власне креативну дію. В цьому припущенні ми спираємося на теоретичне побудування Л.С. Виготського, який в одній з останніх своїх робіт намітив вирішення центральної для себе проблеми єдності афекту і інтелекту саме через побудову цієї системи дією: "ступінь розвитку є ступінь перетворення динаміки афекту та

⁷ Спиноза Б. Избр. произвед. — М., 1957. — Т. 1.

⁸ Олпорт Г. Становление личности. — М.: Смысл, 2002. — 461 с.

⁹ Рубинштейн СЛ. Бытие и сознание. — С-Пб: Питер, 2003.

динаміки реальної дії в динаміку мислення"¹⁰. Нам здається, що ця структура має загальне значення для будь-яких психологічних утворень.

Переживання належить до таких психологічних явищ, у яких в єдиному і миттєвому акті зливаються всі складові. Отже виникає цілісність, яка далі так і існує, більше не розпадаючись. Навіть ті переживання, що перестали бути актуальними, зберігаються в такому ж цілісному вигляді, утворюючи досвід особистості. Переживання презентується іншим людям і самому суб'єкту у вигляді знаку. За Бахтіним, "переживання не лише може виявлятися за допомогою знаку... але, крім цього свого виявлення назовні (для інших), переживання і для самого того, хто переживає, існує лише в знаковому матеріалі".

Знакова природа переживання може означати лише одне: особистість означає свої переживання, тобто ми маємо справу ще з однією специфічною формою активності. Крім того, це говорить також про те, що переживання в житті людини є специфічними психологічними засобами оволодіння власним внутрішнім світом, поведінкою, та, кінець кінцем, побудови вищих психічних функцій і, на їх основі, складних міжфункціональних систем.

Експериментальна модель психологічного дослідження особистісних переживань може бути такою. Необхідно створити умови вияву творчої активності людини та її вираження-втілення. Сама експериментальна ситуація має моделювати "світ навколо мене", в котрій можна "увійти" і здійснити вільні (креативні) дії. Ситуація має бути розгорнутою, тобто являти собою специфічну модифікацію генетико-моделюючого методу. Фіксувати переживання необхідно не за самозвітами, а виключно опосередковано, встановлюючи їхні контури і зміст у специфічних продуктах і процесах творчого вираження. Експерименти, що зараз проводяться, можуть дати відповідь щодо психологічної природи особистісних переживань, підтвердивши, уточнивши або відхиливши викладені припущення.

Нижче ми розглянемо специфіку, індивідуальність переживання художнього твору та спроби експериментального вивчення цього явища.

Естетичне переживання, на думку Л.С. Виготського, лишається незрозумілим і прихованим від людини за своєю сутністю. "Ми ніколи не довідаємося, — пише він, — чому нам сподобався той чи інший твір. Все, що ми вигадуємо для пояснення його дії, є більш пізнім примисленням. абсолютно явною раціоналізацією несвідомих процесів. Сама ж сутність переживання лишається загадкою для нас"¹⁰ *{підкреслено нами}*. З того часу психологія дуже мало нового дізналася про естетичне переживання, хоча зараз здається, що праця Л.С. Виготського просто повинна була стати могутнім імпульсом для дослідження цього феномена. Але не стала... Натомість наука, а особливо педагогіка, надто багато зробила для того, щоб якомога далі відвести людину від вільного, необтяженого стереотипами і настановами сприймання мистецтва. Воно оточене зараз дуже могутнім і буйним ореолом абстрактних інтелектуальних побудов і їхніх наслідків — дидактичних повчань про те, що

¹⁰ Гальперин П.Я. Введение в психологию. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. — 150 с.

саме треба сприймати, як саме це робити і яке ж переживання слід вважати дійсно естетичним, а отже, — повноцінним. Щодо останнього виникає велика проблема, оскільки, якщо зібрати всі визначення, які стосуються цього загадкового переживання, і спробувати узагальнити — отримаємо дещо, що, в принципі, не можна не те що пережити, а й навіть уявити. Відбувається це тоді, коли наукове дослідження психічної реальності, частиною якої є переживання, підміняється "роботою" дослідників щодо власних логічних схем і конструкцій. Мабуть, є інший шлях вирішення загадки, яку помітив Л.С. Виготський. Цей шлях має знаходитися у царині психології, а не в емпіреях власної думки дослідника. Напевно, треба спробувати вивчити саме переживання мистецтва як абсолютно конкретне психічне явище. Спробувати відповісти на питання, як переживає мистецтво людина, але відповісти не абстрактно-відсторонено (досліджуючи масу напрацьованих визначень і схем) і не інтроспективно (дослухаючись лише до власних переживань і застосовуючи їх до всіх людей), а відповісти, запитавши про це у людини, яка переживає.

Тут ми торкаємося дуже гострого, суперечливого і давнього аспекту проблеми пізнання психічної реальності (та й пізнання взагалі), сформульованого Е.В. Ільєнковим, як питання про відношення "світу в свідомості" до "світу поза свідомістю"¹¹. Це одвічне питання, хоча й було принципово розв'язане ще Б. Спінозою, однак психологія цього вирішення начебто не помітила, за винятком лише Л.С. Виготського. Нагадаємо, що суперечність полягає в тому, що свідчення про предмет, явище, котрі знаходяться поза людиною, обов'язково стосуються внутрішнього світу того, хто пізнає, і тому об'єктивне, незалежне від суб'єкта знання цих зовнішніх явищ уявляється досить проблемним, а точніше — просто неможливим. Через це, зрозуміло, виникає багато різних пояснень і тлумачень одних і тих самих явищ. "Все це достатньо свідчить, — пише Б. Спіноза, — що кожен судив про речі відповідно до улаштування свого власного мозку, або, краще сказати, стан здатностей своєї уяви приймав за самі речі"¹². Але чи можна судити про речі тільки відповідно до їхнього влаштування, нехтуючи влаштуванням внутрішнього світу того, хто пізнає? Однозначно ні, оскільки результат пізнання — це завжди "картинка" в свідомості суб'єкта пізнання. Але якщо це так, то ми ніколи не отримуємо об'єктивних знань, а завжди маємо справу з міфом, в якому химерно сплітаються частини об'єктивної реальності і наші власні психічні процеси і стани. Особливо це загострюється під час пізнання психічної реальності, адже той, хто пізнає, прагне він цього чи ні, обов'язково "звіряє" свідчення про певні психічні явища досліджуваних, які, відповідно, мають власний внутрішній психічний простір. І цього ніяк не уникнути (це дуже складне явище описане в цікавому дослідженні В.О. Татенка). Виходить, що психологічне знання є найбільш міфологізованим. Але виявляється, що не лише воно. Найбільш передові галузі пізнання (квантова фізика, молекулярна біологія, астрофізика) породжують справжні міфологеми (згадаймо хоча б

¹⁰ Там же. — С. 20.

¹¹ Н.Лосев А.Ф. Диалектика мифа // Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. — М.: Политиздат, 1991. — 526 с.

¹² Швалб Ю.М. Психологические модели целеполагания. — К.: Стило, 1997. — 238 с.

принцип допо-внюваності в квантовій механіці). Отже, проблема справді існує, і це виправдовує наше звертання до, здавалося б, давно відомої філософської архаїки.

У психології спроба розв'язати згадану проблему приводить до дуже цікавого і парадоксального явища — побудови численних "авторських теорій". Цей процес ретельно описав Л.С. Виготський¹⁰. Він досить простий і існує в двох основних формах: можна побудувати власну теорію, вивчивши ряд інших теорій (взагалі-то це й не теорія, а просто схема), можна ж до вивчення чужих теорій долучити опис певної сукупності психологічних факторів. Головне — створити власну (як відбиток внутрішнього світу дослідника) схему і потім, наче мереживо, накидати її на все розмаїття психологічних явищ, одні вважаючи "правильними" (тобто такими, що відповідають схемі), а інші, звичайно, — артефактами, та й не зважати на них. Самі явища, звичайно, тут не вивчаються, отже, виходить все точно за Спінозою (див. цитату, наведену вище). Тобто маємо той-таки міф, хоча й нібито з іншого боку. Так виник міф і про естетичне переживання особистості.

Тим часом Спіноза дійсно розв'язав суперечність. її вирішення, нагадаємо, полягає в тому, що наближення до пізнання природи явища (тобто *об'єктивного* пізнання) передбачає активне відтворення суб'єктом траєкторії руху "тіла", що пізнається. І що складніша ця траєкторія, тим вона непередбачуваніша, тим більш різноманітною повинна бути активність того, хто пізнає. Якщо скористатися сучасною термінологією — суб'єкт пізнання власною активністю мусить "вичерпати" явище.

Як це застосувати до психології, яка вивчає не просто "тіло", а "мисляче тіло", тобто інший суб'єкт? Нам здається, що для цього треба, по-перше, відмовитись нарешті від стимул-реактивної парадигми дослідження і визнати єдиною можливою формою пізнання взаємодію і діалог з таким самим вільним і активним суб'єктом ("мислячим тілом"), яким є сам дослідник. А, по-друге, відмовитись від створення схем-міфів, визнавши досліджуваного невичерпною і цілісною індивідуальністю, зрозумівши - наукове узагальнення в психології можливе лише тоді, коли отримані факти - це факти життя особистості, а не якісь окремі фантоми. Треба працювати з людиною, а не окремо з її мисленням, окремо - з пам'яттю, окремо - з емоціями і т.ін. Необхідно ставити їй запитання, "змушувати" її запитувати нас - це й буде наш рух за її "траєкторією", це буде її "вичерпання".

Такої позиції дотримуються М.М. Бахтін і К. Роджерс: на відміну від предмета природничо-наукового, особистість можна зрозуміти, лише ставлячи їй запитання і ведучи з нею діалог. Стосовно нашого предмета вивчення (естетичні переживання особистості), ми виходимо з того, що кожна людина, якщо її органи сприймання нормально розвинені, переживає художній твір будь-якого виду мистецтва і будь-якого рівня складності. Це безперечно, якщо слідом за В.К. Вілюнасом розуміти переживання як дійсний носій психічних образів. Як таке, суб'єктивне переживання є обов'язковою і сутнісною

¹⁰ Там же.

властивістю психіки, але водночас воно є суто індивідуальним і специфічним. Це суперечливе поєднання і робить його особливо цікавим. "Пережити, — пише В.К. Вілюнас, — це не означає просто суб'єктивно відчути, а відчути обов'язково особливо, якимось специфічно, і це "якось" безпосередньо "схоплюється" суб'єктом зрозумілою йому початковою "мовою". Чи можна серйозно сподіватися, що "схопивши" особливості переживань різних людей, ми зможемо щось зрозуміти про естетичне переживання взагалі і не "розчинитися" в "лихій нескінченності"? Ми сподіваємося довести, що цей шлях можливий і, більше того, набагато ефективніший, ніж спроба вибудувати певну теорію-схему з наступним "підбиттям" під неї емпіричних фактів. Адже складності тут суто методичні, а для експериментальної науки — це річ звичайна. Отже, щоб з'ясувати специфіку естетичного переживання, ми відмовились від орієнтованості на будь-які схеми, а вивчали індивідуальні особливості суб'єктивного переживання художнього твору у різних людей і лише потім намагалися узагальнювати.

Головна, але й єдина методична складність такого підходу полягає в проблемі вербалізації суб'єктом власного переживання, котре має первинно невербальний характер. Причому тютчевське "мысль изреченная есть ложь" — це лише частина проблеми. Дуже суттєвим є також те, що мовлення (і в цьому одностайні Виготський і Потебня) — не лише висловлювання, а й водночас зміна того, що відбиває це висловлювання: думка, як стверджує Виготський, не відбивається, а проростає в слові, сама при цьому істотно змінюючись і добудовуючись ("думка" тут вжито в широкому розумінні, як взагалі будь-який суб'єктивний психологічний досвід, в тому числі і переживання). Таким чином, коли людина намагається висловити переживання, вона не тільки не може зробити це точно, але при цьому реально починає переживати інше: відбувається своєрідне подвоєння переживання. Важливим є й те, що, висловлюючи переживання, людина, хоче вона того чи ні, раціоналізує його, і складається враження, що емоційний компонент переживання зникає (якщо попросити людину, яка радіє, пояснити, що саме вона переживає зараз, вона може спробувати це зробити, але радіти при цьому перестане). Це явище, до речі, дуже вдало описане у художній літературі. Зокрема, Костянтин Левін (герой "Анни Кареніної" Л. Толстого) дуже глибокопереживає красу природи, але для нього нестерпно про це говорити і він не любить, коли про це говорять інші. Вербалізація (читай — раціоналізація) руйнує його переживання, роблячи їх неприємними, грубими і недоречними. Все це, отже, є нездоланною перешкодою для вивчення психологічного переживання, однак виключно тому, що і дослідник, і досліджуваний, говорячи про переживання, внутрішньо, непомітно для самих себе, розчленовують його, звертають увагу лише на раціональний компонент і тим самим руйнують переживання як таке. Коли ми кажемо "переживання", то майже завжди маємо на увазі розуміння. Але ж переживання художнього твору являє собою цілісну психічну структуру, "одиницю", і саме тому спроба його розчленувати знищує його. Подібні спроби є помилкою нашої житейської логіки, яка "підказує", що, мабуть, переживання складається із розуміння та емоцій як самостійних автономних елементів. К.

Юнг дуже точно називає художній твір, який народжується в психіці людини, самостійним неподільним комплексом, котрий існує автономно від свідомості, хоча, звичайно, може з нею взаємодіяти. Ця взаємодія і є переживанням, але не розумінням, тому що "поки ми захоплені процесом творчості, ми не бачимо і не розуміємо: ми обов'язково повинні не розуміти, тому що немає нічого більш руйнівного для безпосереднього досвіду, ніж вивчення" (До речі, в цій думці є відповідь на питання про особливість тієї діяльності, що дозволяє адекватно пережити художній твір: "безпосередній досвід").

Це зауваження К. Юнга, оскільки воно стосується не лише творця, а й будь-якої людини, яка сприймає художній твір, дає змогу суттєво уточнити предмет нашого аналізу, тобто відповісти на запитання, що саме (яку психологічну структуру) переживає людина. Щодо цієї психічної структури цілком збігаються уявлення К. Юнга, Л.С. Виготського і О.О. Потебні, хоча вони мали різні теоретичні "світогляди" і, зрозуміло, використовували різну термінологію. Те, що К. Юнг називав "автономним комплексом", Л.С. Виготський розумів як власний художній образ фантазії, що виникає при емоційному впливі на людину твору мистецтва. На такій динаміці виникнення чітко наголошує О.О. Потебня, стверджуючи: художній твір не захоплює людину визначеним образом і заданим переживанням, а впливає на неї, зумовлюючи формування індивідуально-специфічної фантазії, яку й переживає ця особистість.

Звичайно, нам можна закинути, що автори, до яких ми звернулися, не просто вживають різну термінологію, але й зовсім по-різному тлумачать природу структури, про яку йдеться. Це, звісно, правильно, особливо якщо виходити зі стереотипних інтерпретацій аналітичної психології Юнга і культурно-історичної теорії Виготського. Але важливіша зараз не розбіжність, а те, що ці три найбільш компетентні в психології мистецтва класики встановили, що реальним психологічним явищем, яке виникає у людини при сприйманні художнього твору, є певна цілісність, психологічний продукт, котрий сама ж особистість і створює. Це — загальне для всіх людей. Індивідуальне ж стосується того, який це продукт, що саме (яка "картинка" — може сказати Ю.М. Швалб) виникає в свідомості; чи обмежується його існування лише психікою суб'єкта; чи він буде матеріалізуватися і стане Твором; наскільки яскраво й гостро він переживається.

Визначившись у найзагальнішому з предметом дослідження, ми можемо тепер повернутися до власне методичних проблем. По-перше, наш вислів "спитати у людини про її переживання" не варто розуміти надто спрощено і буквально, адже в цьому випадку, як ми показали, задача перевизначається, і предметом стає не переживання, а розуміння. Мова повинна йти про певну запитувальну ситуацію, котра спричиняла б експлікацію саме переживання. По-друге, проблему висловлення переживання і його зміни при цьому ми розглядаємо не як артефакт, а як показник психологічної особливості переживання. І ця особливість, гіпотетично, може стосуватися лише вербального висловлювання, в той час як інші способи його можуть бути більш адекватними. З іншого боку, психологічний продукт (ми навмисне тут і далі,

коли йдеться про "продукт" або "структуру", не вживаємо поняття "художній образ", хоча воно було б тут більш ніж доречним. Справа в тому, що це поняття вживають в літературі, зовсім не пов'язуючи його з психічною реальністю. На жаль...), створюваний людиною в процесі сприймання-творення художнього твору, весь час добудовується, перебуває в постійному становленні. І якщо це становлення відбувається в розповіді про переживання, то це, знову ж таки, не недолік, а просто форма існування переживання, і при цьому - саме індивідуальна форма.

Ми можемо тепер зупинитися на деяких попередніх результатах. Виходячи із зрозумілої речі, що яскравіше і гостріше переживає художній твір саме його автор, ми провели опитування тих людей, які створюють художні твори (застосовувалося вільне опитування — опис з подальшим контент-аналізом). Вивчаючи тексти-ретроспективи і усні розповіді людей, які створюють художні твори, ми не цікавилися їхнім трактуванням мотивації творчості і авторською інтерпретацією змісту твору, оскільки це і є "примислення". Ми хотіли встановити, як психологічно почуває себе людина в момент творчості, що вона переживає. В розумінні емоційного самопочуття автори дуже своєрідні, але ось що дійсно привертає до себе увагу. Твір мистецтва, коли він створюється, переживається автором як окремий, існуючий в його психіці, живий одухотворений суб'єкт (квазісуб'єкт). Він відсторонений, з ним ведеться діалог при цьому він дуже активний, має виражену мотивуючу функцію, аж до того, що "йому й справи немає до моїх проблем, труднощів і бажань — вичерпай мене будь-що!" Таке "співіснування" іноді дає радість, іноді лякає, але завжди дуже емоційне. Крім того, воно вельми динамічне, неоднозначне і весь час перебуває в розвитку. Об'єктивним підтвердженням такого специфічного діалогу є значно більший, ніж звичайно, розвиток внутрішнього мовлення авторів, незалежно від того, в якій галузі мистецтва вони творять, адже на цьому рівні мистецтво явно амодальне. (Розвиток внутрішнього мовлення можна вважати дуже суттєвим психологічним показником переживання мистецтва, і в цьому напрямку доцільно розгорнути експериментальне дослідження.) Тип взаємин автора і твору на цьому етапі являє собою саме переживання один одного, яке не зводиться окремо ні до розуміння, ні до емоції. Наявність у людини даного складного комплексу визначає індивідуальність переживання не стосовно відмінності його від інших, а щодо того, що таке може переживати людина, котра являє собою розвинену індивідуальність. Саме на цьому ми ґрунтувалися, даючи визначення специфіки переживання мистецтва. Крім того, відповіді наших досліджуваних вказують на те, що саме переживання складається не з двох елементів, а з трьох. Цим третім є уява. "Образ уяви, — вважає Ю.М. Швалб, — є втіленим переживанням"¹³. Більше того, це — саме моє, індивідуальне переживання, оскільки образ завжди суто індивідуальний. Уява ніби "завершує" психологічну структуру переживання мистецтва і "пояснює", чому воно може бути тільки й виключно індивідуальним. Зрозумілим стає й те, що виникнення цього переживання вимагає від людини вільного, необтяженого стереотипами і завданнями, споглядання-занурення в твір мистецтва, адже це є умовою створення власного

образу. Повертаючись до досліджень авторів, треба говорити, з одного боку, про рівень диференційованості Я: менш диференційоване воно у тих з них, хто відчуває злиття з твором ("я та твір — одне ціле"); тут переживання твору втрачається і перетворюється на переживання себе самого. З іншого боку, є сенс говорити про силу Я: або людина контролює свої переживання, взаємини з "комплексом-образом", або вона підпорядковується останньому.

Зрозуміло, що переживання авторів — це вищий рівень взаємин з мистецтвом. Він важливий тому, що задає сутнісний критерій: наявність внутрішньо-психологічного предмета переживання — художнього продукту. Наші дослідження особливостей сприймання музики і художньої літератури дітьми різного віку свідчать, що такий продукт створюється лише на певних етапах онтогенезу і залежить у своїй складності (яскравості, розвиненості) від багатьох внутрішніх і зовнішніх факторів. Зокрема, в молодшому шкільному віці лише незначна частина дітей може створювати внутрішній художній продукт і здатна до рефлексії власного переживання його. Цю особливість ми називаємо естетичною активністю. В літературі можна знайти свідчення про відмінності в переживанні художнього твору у зв'язку з наявністю або відсутністю естетичної активності. Як дуже яскравий (хоча і дещо своєрідний) факт такої розбіжності наведемо, наприклад, різницю в переживанні роману Д. Джойса "Улісс" героєм Е. Хемінгуея, хлопчиком-підлітком, сином художника (Е. Хемінгуей "Острови в океані") і психоаналітиком К. Юнгом, що описано в його статті, присвяченій цьому роману. Це неочікуване і далеке порівняння все ж таки дуже показове. Хлопчику роман сподобався, щось приваблює і відштовхує його, але головне для нього — незрозумілість і надія на те, що колись він його зрозуміє. Внутрішній художній продукт не створений, але є емоція, мотивація і надія — такі переживання героя Е. Хемінгуея. К.Юнг, навпаки, демонструє вищий тип естетичної активності. Він начебто здійснює простий і раціональний аналіз твору, та ще й такого, який йому не подобається. Але весь текст роботи — це дійсно надскладне і надтонке переживання того "монстра" — внутрішнього образу, котрий створюється і ніби не хоче завершитися у свідомості вченого. Юнг насправді відображає складний діалог-переживання, котрий він здійснює з "незавершеним образом, породженим його психікою під впливом "Улісса". Тут дуже багато нюансів, почуттів і символів, гіпотез і розчарувань. Видно, як у висловлюваннях переживання автора змінюються, він сам це розуміє і певним чином до цього ставиться, він ніяк не може зупинитися і врешті обриває свій етюд, не завершуючи його. Ознайомлення з цією працею дало нам змогу дещо по-іншому подивитися на причину труднощів сприймання творів типу роману "Улісс". Ми припускаємо, що головне тут не в якійсь так званій спеціальній підготовці читача, а саме у співвідношенні розуміння і переживання. Стереотип сприймання більшості людей полягає в тому, що вони прагнуть спочатку зрозуміти твір, тобто досягнути логіку автора власною логічною системою, "прив'язати" до неї частинки власного життя і все це потім пережити. Якщо ж логіка автора вкрай

¹³ Юнг КГ. Структура психики и процесс индивидуации. — М.: Наука, 1996. — 269с.

важка і не підлягає цій процедурі (тобто вона просто гранично індивідуальна і тому не стереотипізується), то сприймання найчастіше закінчується після першого ж невдалого контакту. І справа тут не у рівні розвитку раціонального начала, а в його домінуванні. Хлопчик — герой Хемінгуея — хоче саме зрозуміти роман, не може цього зробити і... переживання не відбувається, адже воно зруйноване самим суб'єктом фактично ще до початку сприймання. К. Юнг, навпаки, декларує бажання зрозуміти, а насправді хоче пережити роман і, завдяки художньому (інакше не скажеш) таланту, намагається вербалізувати це переживання для читача. Але ці дві постаті і схожі між собою, через те, що у них не утворився внутрішній художній продукт — не "спрацював" третій елемент переживання — уява. Тому й Юнг, попри свою талановитість, рухається весь час всередині своїх відчуттів, а не переживає твір.

Ми маємо змогу вести лонгітюдне дослідження людини, звичайної за рівнем інтелектуального розвитку, безперервно, починаючи з раннього дитинства, протягом вже 20 років. Поряд із раннім розвитком певної схильності до живопису (яка не отримала дальшого розвитку) і гарних музичних здібностей вона вирізняється вражаючою легкістю сприймання традиційно "важких" творів художньої літератури, зокрема таких авторів, як Джеймс, Кафка, Булгаков, Набоков, Гессе, Місіма і т.д. Наші спеціальні бесіди з досліджуваним свідчать, що тут нема хизування і "надриву". Йому дійсно подобається це, і йому це легко. Головне, щоб автор був справжнім художником, митцем. "Я ніби спілкуюсь з цікавою і доброю людиною, котра ось таким чином бачить світ. Мені цікаво порівнювати. Я відчуваю, що і в мені є ці світи. Нетреба лише питати, що хотів сказати письменник, чого він вчить і які прийоми використовує". Нам здається, що в даному випадку ми маємо справу з перевагою саме переживання у сприйманні художнього твору, коли розуміння як суто раціональна операція виявляється просто зайвим. Все "зрозуміло" вже в акті переживання. Мабуть, є сенс говорити про спеціальну здібність до споглядання як необхідну умову переживання мистецтва. Споглядання ми розуміємо як особливе, вільне й непрагматичне сприймання, що не спрямоване на пошуки "корисних, сильних" сторін об'єкта (за С.Л. Рубінштейном).

Ще один аспект вивчення індивідуальності переживання мистецтва пов'язаний з методичною процедурою отримання своєрідного висловлення переживання в ситуації квазітворчості. Ідея полягає в екстеріоризації психологічного продукту — результату сприймання у формах іншого виду мистецтва. Цей процес, з одного боку, стимулює переживання, а з іншого — полегшує їх вираження, обминаючи монологічну вербалізацію. Є в згаданому підході ще один, більш змістовний пласт аналізу, який ми не можемо розглянути в нашій статті, — ця процедура реально ставить людину в позицію творця і специфічно поєднує в ній споглядання і тетичну активність. Така позиція притаманна професіоналам-інтерпретаторам (режисер, диригент, балетмейстер, музикант-виконавець, перекладач художніх текстів тощо). Ми просили досліджуваних (учнів 10 класу) прочитати невеличкий твір (це було оповідання О Гріна "Акварель"), а потім придумати, який би вони поставили кінофільм за цим оповіданням. Так ми намагалися створити позицію автора,

тобто необхідно було створити продукт - результат сприймання - і продемонструвати його переживання. Дослід довів існування описаного нами механізму переживання твору мистецтва. Він показав також, що це переживання відоме всім без винятку учням, хоча й має індивідуальні відмінності.

Зрозуміло, що наша праця має, так би мовити, постановочно-пошуковий характер, її треба розглядати як наше переживання проблеми більшою мірою, ніж наукову інтерпретацію. Ми не аналізуємо тут якісні відмінності індивідуальних переживань твору мистецтва, адже на даному етапі це не могло бути частиною завдання нашого дослідження.

Але головне можна вважати доведеним: якщо відійти від заданих абстрактних теорій-схем та від епітетів, від яких "перехоплює дух" ("ох, це і є справжнє (!) художнє переживання"), і повернутися до особистості, зібрати емпіричні (тобто науково достовірні, перевірені) факти, можна набагато результативніше вивчити загадковий феномен естетичного компонента нашої свідомості.

Адже у всіх нас виникають переживання в результаті сприймання мистецтва, і це однозначно означає, що вони - естетичні. Далі вже - питання про їхній зміст і можливості дослідження, що, як ми намагалися показати, є проблемою, яка може бути вирішена.

ДЖЕРЕЛА АКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Важливою складовою внутрішнього світу є інтенції, в широкому значенні цього терміну. Все, що об'єднується під поняттям рушійних сил, джерел активності, джерел розвитку, в науці називається мотивами, потребами, схильностями, інстинктами. Ця складова психіки, складова особистості, безумовно, повинна розглядатися як компонент внутрішнього світу. В психологічній науці існує багато підходів до розгляду даного явища. Мабуть, буде правильним сказати, що психологія особистості і взагалі сучасна психологія — це майже на 90% психологія мотивації. Кожна теорія особистості розглядає мотиви як один з найголовніших компонентів. Потрібно відзначити, що в різних теоріях вони розглядаються настільки різнопланово, що серед них неможливо встановити майже ніякої кореляції. В принципі, це закономірний процес, не можна сказати, що це погано. Щось подібне було з біологією, коли в Середні віки йшла епоха завоювання нових земель, епоха відкриттів. Було зібрано величезний матеріал про рослини і тварини. І вчені не знали, як з ними бути. Так виникла задача систематизації. Через дослідження Ліннея і Ламарка виникла теорія Дарвіна, і люди щось почали розуміти про біологію. В контексті нашого підходу до розуміння особи ми також можемо виказати свої погляди на інтенції, на мотиваційно-потребову сферу особистості як компонент саме внутрішнього світу. Але спочатку пояснимо, чому ми відносимо це саме до внутрішнього світу особистості, хоча традиційно у вітчизняній психології це відноситься до спрямованості. Ми вважаємо, що це помилка, тому що, кажучи про спрямованість, ми говоримо про свідомо поставлені далекі цілі, смисли і цінності особистості, і це, звичайно, має відношення до потребової сфери, але як і до всієї іншої сфери, не більше. Між потребою і метою, між потребою і

мотивом, між потребою і цінністю є величезна відстань. Ми не можемо говорити про те, що в систему спрямованості ми повинні включати інстинкти, схильності, прагнення, потреби і так далі. Тому ми вважаємо, що це є внутрішній світ. З другого боку, звичайно ж, якщо ми говоримо про переживання як про конституююче явище внутрішнього світу, то перш за все, людиною переживається саме інтенція.

Початковим компонентом мотиваційно-потребової, інтенціональної сфери особистості є постійний, стабільний, динамічний, енергетичний стан, який ми називаємо потребою. Це є деякий носій, енергетично ємний, деяка сила, яка забезпечує рух, існування живої істоти взагалі, і робить його впорядкованим, передбаченим і нескінченно існуючим, тим, що розвивається. Тобто фактично її розвиток, її зростання закінчується тільки тоді, коли фізичне тіло не може вже далі існувати. Але цей носій, ця потреба існують завжди.

Ми вважаємо, що це дуже близько до розуміння ортогенезу, яке існує в сучасній біології і яке означає, в принципі, що розвиток будь-якої живої істоти є завжди спрямо ваним.

В дослідженнях учених кінця XIX — початку XX століття, учених — біологів-еволюціоністів була встановлена дуже цікава річ яка суперечить, в принципі, закону Ч.Дарвіна. Справа полягає в тому, що насправді еволюція живого не є випадковою. Вона є направленою. Причому цікаво, що тут не йдеться ні про яку теологію і надприродність. Була знайдена абсолютно емпірична спрямованість. При всьому тому, що по всіх системах організму є випадковість — і в морфології, і у фізіології, і у внутрішній структурі, і у всьому іншому, є одна система, в якій випадковості немає. Це є система нервова. Вся еволюція живого на планеті спрямована у бік ускладнення і розвитку нервової системи. Це однозначний, абсолютно чіткий показник і вектор Існування і життя на Землі. Ось це і є ортогенез. Тобто він означає спрямованість розвитку і він означає ускладнення розвитку. Фактично теорія ортогенезу не особливо приймається в сучасній біології і взагалі не розглядається в сучасній психології. Проте ми вважаємо, що факти показують, що її потрібно обов'язково враховувати. І ось у зв'язку з цим ми маємо дуже цікаве явище розвитку особистості. Ми бачимо, що форма співіснування біологічного і соціального є в людині завжди, прямо починаючи не від її народження, а з зародження як живої істоти, проходить через все її життя, її смерть і переходить у щось інше. Ця форма зв'язку змінюється. Вона одна під час розмноження при злитті двох кліток людей, які обов'язково несуть на собі якісь соціальні впливи, соціальні особливості цих людей, вона абсолютно інша тоді, коли організм розвивається усередині матері, але знову-таки це обов'язково біосоціальні зв'язки. Тому що ми знаємо, що плід дуже рано починає чути, плід дуже рано починає сприймати. Тому що всі системи організму, які пов'язані з мамою, є людськими системами, а значить, в осяжному майбутньому вони все одно походять від біосоціальних істот. Тобто виходить, що особа, у принципі, нескінченна в тому плані, що вона завжди включена в процес єдності біологічного і соціального. Тому, на відміну від Фрейда, який вважав, що початковим, інтенціональним елементом людини є

чисто біологічне, чисто біологічні потреби, ми вважаємо, що чисто біологічних потреб у людини взагалі немає, ніколи не було і не може бути. І в цьому ми дійсно солідарні з Фрейдом. Але річ у тому, що початково це не є біологічна сила. Маслоу говорив, полемізуючи з Фрейдом, що Інстинктивні, біологічні потреби у людини дійсно існують, але вони, на погляд Маслоу, настільки слабкі, що на відміну від усієї решти тварин вони не допоможуть людині вижити, і вона вимушена дуже швидко набувати якісь інші інтенції, які виникають через поєднання біологічного з соціальним оточенням. Спроба А. Маслоу здається дуже цікавою, але вона дещо механістична в плані спростування точки зору Фрейда, Все набагато глибше. Дійсно, початкова інтенціональна сила (і тут ми відносимося до першої групи теорій за Олпортом) - це є потреба як енергетичний носій. Потреба - це просто прагнення жити, прагнення існувати. Але, на відміну від Фрейда, ми вважаємо, що це прагнення не є чисто біологічним, воно є саме біосоціальним, тому що воно є прагненням біосоціальної істоти. І передано воно цій істоті соціальними істотами, а не біологічними. Це принципово змінює справу. Виходячи з цього, вся подальша теоретична концепція Фрейда повинна зазнати серйозних змін, тому що вона вся виявляється невірною і односторонньою. І тоді дійсно зрозуміло, чому ця теорія є теорією невротичної особи. Тому що, дійсно, можливо, у такої особистості, хоча ми нічого не знаємо про таких особистостей, і є чисто біологічні потреби.

Іntenціональна сфера будується у людини таким чином. Це є деяка тяга, яка існує відразу. Вона передається в запліднену клітину від двох клітин батьків. Разом із структурою передається функція, прагнення. І вона-то викликає розвиток. Вона існує у людини завжди. Вона ніколи не опредмечується вся. І це дуже цікава закономірність. Л.С. Виготський свого часу був дуже близький до такої точки зору Описуючи підлітковий вік, він запропонував дуже цікаву схему, що на єдиному носії інтенціональному, у людини виникають як би незаповнені осередки. І ось коли цей носій, який викликає активність, в цій активності існує, дитина зустрічається з тим предметом або явищем, яке може частково задовольнити цю тягу, яка викликана цим носієм, то в цьому осередку виникає потреба. Так виникає, наприклад, потреба в їжі, потреба у враженнях, потреба в іншій людині. Ми вище вже говорили про те, як Лісіна знайшла, що, звісно, немає початкової потреби в спілкуванні у дитини, вона зводить цю потребу знову-таки тільки до біології. І доросла людина стає на шляху задоволення цієї потреби. Потреба в дорослому виникає тільки на восьмий — десятій тиждень життя дитини саме як потреба в дорослому, тому що він просто весь час стоїть поряд. Таким чином ось ці осередки весь час розгалужуються. Виникають все нові і нові потреби, і вони, на відміну від загальної потреби, вже наочні і конкретні. Але конкретика ця виникає тільки тоді, коли початкова потреба зустрічається з тим, що її частково задовольняють. Саме частково, тому що вся вона опредмечується тільки один раз, у зрілої людини при зустрічі з подібною їй зрілою людиною і соціальна потреба їх опредмечується один на одному. І результатом цього є продукт, нова жива істота — дитина. Отже, ми вважаємо, що вся в цілому

потреба у людини опредмечується тільки один раз в житті. Ну, в принципі, не один раз, якщо багато дітей, значить, кілька разів. Але обов'язково повинна бути любов. Тобто це повинно бути ціннісне і цілісне відношення до іншої істоти. У всій решті випадків цей носій ніколи не задовольняється весь в цілому. Він задовольняється частково, залишаючись енергетичним весь час. І тут потреба виникає саме так. Вона може виникати і по-іншому. Вона може виникати, наприклад, коли тяги якоїсь визначеної, спрямованої немає, але перед людиною може просто виникнути образ або предмет, якого вона захотіла.

Зустріч з потребою може відбутися не зсередини, коли йде як би пошукова активність, коли я зустрічаюся з об'єктом, і тоді народжується потреба, а може бути і в спокійному стані, коли такої пошукової активності немає, але раптом виникає об'єкт, і людина розуміє, що вона хоче цей об'єкт. І тоді виникає потреба. Так, напевно, виникає у дитини потреба в іграшці. Це зовсім не потреба в спілкуванні. Потреба в спілкуванні виникає закономірно зсередини. А ось потреба в Іграшці цілком може виникати ззовні. Так у дорослої людини виникає маса інших потреб, коли, грубо кажучи, у мого сусіда є те, чого у мене немає, і мені цього теж захотілося. Але це знову-таки осередок. Потреба завжди має (і знову посилаємось на Виготського, який дійсно дуже близько підійшов до такого трактування життя) зіткнення з соціальною системою, знаковою системою, коли відбувається фактично подвоєння психічного світу особистості, і тоді ми говоримо про самосвідомість.

У цілому ми виходимо на таке розуміння інтенції: інтенція починає переживатися, коли виникає потреба. Тобто ось цей осередок заповнюється, і тоді виникає переживання. Безумовно, ми не можемо говорити про потреби неусвідомлювані. Так само не можемо говорити і про мотиви неусвідомлювані. Нам здається, що все це пов'язано в літературі просто з багатозначністю підходів. Але якщо взяти чіткий генетичний, ортогенетичний критерій, можна говорити про те, що потреба переживалася б завжди. А значить, вона усвідомлена. А це означає, що взагалі-то кажучи, ми стоїмо перед тим, що питання про виникнення свідомості не повинно ставитися в коректному психологічному дослідженні. Вона, безумовно, не виникає. Це точно. Як і вся особистість. Вона не виникає з не особистості, так само як живе тіло не виникає з неживого, так само, як свідомість не виникає з несвідомого. Існує деякий постійний процес, просто міняється форма представленості цих явищ.

Максименко С.Д. Структура особистості

// Практична психологія та соціальна робота, №1 - 2007, ст.3-13

Самосвідомість особистості

У. Джемс. Личность

Личность и "я". О чем бы я ни думал, я всегда в то же время более или менее осознаю самого себя, свое личное существование. Вместе с тем ведь это я сознаю, так что мое самосознание является как бы двойственным - частью познаваемым и частью познающим, частью объектом и частью субъектом; в нем надо различать две стороны, из которых для краткости одну мы будем называть *личностью*, а другую - "я". Я говорю "две стороны", а не "две обособленные сущности", так как признание тождества нашего "я" и нашей личности даже в самом акте их различения есть, быть может, самое неукоснительное требование здравого смысла, и мы не должны упускать из виду это требование с самого начала, при установлении терминологии, к каким бы выводам относительно ее состоятельности мы ни пришли в конце исследования. Итак, рассмотрим сначала 1) познаваемый элемент в сознании личности, или, как иногда говорят, наше эмпирическое Ego, и затем 2) познающий элемент в нашем сознании, наше "я", чистое Ego, как выражаются некоторые авторы.

А. Познаваемый элемент в личности

Эмпирическое "я" или личность. Трудно провести черту между тем, что человек называет самым собой и своим. Наши чувства и поступки по отношению к некоторым принадлежащим нам объектам в значительной степени сходны с чувствами и поступками по отношению к нам самим. Наше доброе имя, наши дети, наши произведения могут быть нам так же дороги, как и наше собственное тело, и могут вызывать в нас те же чувства, а в случае посягательства на них - то же стремление к возмездию. А тела наши - просто ли они наши или это мы сами? Бесспорно, бывали случаи, когда люди отрекались от собственного тела и смотрели на него как на одеяние или даже тюрьму, из которой они когда-нибудь будут счастливы вырваться.

Очевидно, мы имеем дело с изменчивым материалом: тот же самый предмет рассматривается нами иногда как часть нашей личности, иногда просто как "наш", а иногда - как будто у нас нет с ним ничего общего. Впрочем, в самом широком смысле личность человека составляет общая сумма всего того, что он может назвать своим: не только его физические и душевные качества, но также его платье, дом, жену, детей, предков и друзей, его репутацию и труды, его имение, лошадей, его яхту и капиталы. Все это вызывает в нем аналогичные чувства. Если по отношению ко всему этому дело обстоит благополучно - он торжествует; если дела приходят в упадок - он огорчен; разумеется, каждый из перечисленных нами объектов неодинаково влияет на состояние его духа, но все они оказывают более или менее сходное воздействие на его самочувствие. Понимая слово "личность" в самом широком смысле, мы можем прежде всего подразделить анализ ее на три части в отношении 1) ее составных элементов; 2) чувств и эмоций, вызываемых ими (самооценка); 3) поступков, вызываемых ими (забота о самом себе и самосохранение).

Составные элементы личности могут быть подразделены также на три класса: 1) физическую личность, 2) социальную личность и 3) духовную личность.

Физическая личность. В каждом из нас телесная организация представляет существенный компонент нашей физической личности, а некоторые части тела могут быть названы нашими в теснейшем смысле слова. За телесной организацией следует одежда. Старая поговорка, что человеческая личность состоит из трех частей: души, тела и платья, — нечто большее, нежели простая шутка. Мы в такой степени присваиваем платью нашей личности, до того отождествляем одно с другой, что немногие из нас, не колеблясь ни минуты, дадут решительный ответ на вопрос, какую бы из двух альтернатив" они выбрали: иметь прекрасное тело, облаченное в вечно грязные и рваные лохмотья, или под вечно новым костюмом скрывать безобразное, уродливое тело. Затем ближайшей частью нас самих является наше семейство, отец и мать, жена и дети - плоть от плоти и кость от кости нашей. Когда они умирают, исчезает часть нас самих. Нам стыдно за их дурные поступки. Если кто-нибудь обидел их, негодование вспыхивает в нас тотчас, как будто мы сами были на их месте. Далее следует наш домашний очаг, наш home. Происходящее в нем составляет часть нашей жизни, его вид вызывает в нас нежнейшее чувство привязанности, и мы неохотно прощаем гостю, который, посетив нас, указывает недостатки в нашей домашней обстановке или презрительно к ней относится. Мы отдаем инстинктивное предпочтение всем этим разнообразным объектам, связанным с наиболее важными практическими интересами нашей жизни. Все мы имеем бессознательное влечение охранять наши тела, облекать их в платья, снабженные украшениями, лелеять наших родителей, жену и детей и приискывать себе собственный уголок, в котором мы могли бы жить, совершенствуя свою домашнюю обстановку.

Такое же инстинктивное влечение побуждает нас накапливать состояние, а сделанные нами ранее приобретения становятся в большей или меньшей степени близкими частями нашей эмпирической личности. Наиболее тесно связаны с нами произведения нашего кровного труда. Немногие люди не почувствовали бы своего личного уничтожения, если бы произведение их рук и мозга (например, коллекция насекомых или обширный рукописный труд), созидавшееся ими в течение целой жизни, вдруг оказалось уничтоженным. Подобное же чувство питает скупой к своим деньгам. Хотя и правда, что часть нашего огорчения при потере предметов обладания обусловлена сознанием того, что мы теперь должны обходиться без некоторых благ, которые рассчитывали получить при дальнейшем пользовании утраченными ныне объектами, но все-таки во всяком подобном случае сверх того в нас остается еще чувство умаления нашей личности, превращения некоторой части ее в ничто. И этот факт представляет собой самостоятельное психическое явление. Мы сразу попадаем на одну доску с босяками, с теми *rauvres diables* (отребьем), которых мы так презираем, и в то же время становимся более чем когда-либо отчужденными от счастливых сынов земли, властелинов суши, моря и людей, властелинов, живущих в полном блеске могущества и материальной

обеспеченности. Как бы мы ни зывали к демократическим принципам, невольно перед такими людьми явно или тайно мы переживаем чувства страха и уважения.

Социальная личность. Признание в нас личности со стороны других представителей человеческого рода делает из нас *общественную личность*. Мы не только стадные животные, не только любим быть в обществе себе подобных, но имеем даже прирожденную склонность обращать на себя внимание других и производить на них благоприятное впечатление. Трудно придумать более дьявольское наказание (если бы такое наказание было физически возможно), чем если бы кто-нибудь попал в общество людей, где на него совершенно не обращали внимания. Если бы никто не оборачивался при нашем появлении, не отвечал на наши вопросы, не интересовался нашими действиями, если бы всякий при встрече с нами намеренно не узнавал нас и обходил нас как с неодушевленными предметами, то нами овладело бы своего рода бешенство, бессильное отчаяние. Здесь облегчением были бы жесточайшие телесные муки, лишь бы при них мы чувствовали, что при всей безвыходности нашего положения мы все-таки не пали настолько низко, чтобы не заслуживать ничего внимания.

Собственно говоря, у человека столько социальных личностей, сколько индивидов признают в нем личность и имеют о ней представление. Посягнуть на это представление - значит посягнуть на самого человека. Но, принимая во внимание, что лица, имеющие представление о данном человеке, естественно распадаются на классы, мы можем сказать, что на практике всякий человек имеет столько же различных социальных личностей, сколько имеется различных групп людей, мнением которых он дорожит. Многие мальчики ведут себя довольно прилично в присутствии родителей или преподавателей, а в компании невоспитанных товарищей бесчинствуют и бранятся, как пьяные извозчики. Мы выставляем себя в совершенно ином свете перед нашими детьми, нежели перед клубными товарищами; мы держим себя иначе перед нашими постоянными покупателями, чем перед нашими работниками; мы - нечто совершенно другое по отношению к нашим близким друзьям, чем по отношению к нашим хозяевам или к нашему начальству. Отсюда на практике получается деление человека на несколько личностей; это может повести к дисгармоничному раздвоению социальной личности, например, в случае, если кто-нибудь боится выставить себя перед одними знакомыми в том свете, в каком он представляется другим; но тот же факт может повести к гармоничному распределению различных сторон личности, например, когда кто-нибудь, будучи нежным по отношению к своим детям, является строгим к подчиненным ему узникам или солдатам.

Самой своеобразной формой социальной личности является представление влюбленного о личности любимой им особы. Ее судьба вызывает столь живое участие, что оно покажется совершенно бессмысленным, если прилагать к нему какой-либо иной масштаб, кроме мерила органического индивидуального влечения. Для самого себя влюбленный как бы не

существует, пока его социальная личность не получит должной оценки в глазах любимого существа, в последнем случае его восторг превосходит все границы.

Добрая или худая слава человека, его честь или позор - это названия для одной из его социальных личностей. Своеобразная общественная личность человека, называемая его честью, - результат одного из тех раздвоений личности, о которых мы говорили. Представление, которое складывается о человеке в глазах окружающей его среды, является руководящим мотивом для одобрения или осуждения его поведения, смотря по тому, отвечает ли он требованиям данной общественной среды, которые он мог бы не соблюдать при другой житейской обстановке. Так, частное лицо может без зазрения совести покинуть город, зараженный холерой, но священник или доктор нашли бы такой поступок несовместимым с их понятием о чести. Честь солдата побуждает его сражаться и умирать при таких обстоятельствах, когда другой человек имеет полное право скрыться в безопасное место или бежать, не налагая на свое социальное "я" позорного пятна.

Подобным же образом судья или государственный муж в силу своего положения находит бесчестным заниматься денежными операциями, не заключающими в себе ничего предосудительного для частного лица. Нередко можно слышать, как люди проводят различие между отдельными сторонами своей личности: "Как человек я жалею вас, но как официальное лицо я не могу вас пощадить"; "В политическом отношении он мой союзник, но с точки зрения нравственности я не выношу его". То, что называют мнением среды, составляет один из сильнейших двигателей в жизни. Вор не смеет обкрадывать своих товарищей; карточный игрок обязан платить карточные долги, хотя бы он вовсе не платил иных своих долгов. Всегда и везде кодекс чести фешенебельного общества возбранял или разрешал известные поступки единственно в угоду одной из сторон нашей социальной личности. Вообще вы не должны лгать, но в том, что касается ваших отношений к известной даме, - лгите, сколько вам угодно; от равного себе вы принимаете вызов на дуэль, но вы засмеетесь в глаза лицу низшего по сравнению с вами общественного положения, если это лицо вздумает потребовать от вас удовлетворения, - вот примеры для пояснения нашей мысли.

Духовная личность. Под духовной личностью, поскольку она связана с эмпирической, мы не разумеем того или другого отдельного преходящего состояния сознания. Скорее, мы разумеем под духовной личностью полное объединение отдельных состояний сознания, конкретно взятых духовных способностей и свойств. Это объединение в каждую отдельную минуту может стать объектом нашей мысли и вызвать эмоции, аналогичные эмоциям, производимым в нас другими сторонами нашей личности. Когда мы думаем о себе как о мыслящих существах, все другие стороны нашей личности представляются относительно нас как бы внешними объектами. Даже в границах нашей духовной личности некоторые элементы кажутся более внешними, чем другие. Например, наши способности к ощущению представляются, так сказать, менее интимно связанными с нашим "я", чем наши эмоции и желания. Самый центр, самое ядро нашего "я", поскольку оно нам

известно, святое святых нашего существа - это чувство активности, обнаруживающееся в некоторых наших внутренних душевных состояниях. На это чувство внутренней активности часто указывали как на непосредственное проявление жизненной субстанции нашей души. Так ли это или нет, мы не будем разбирать, а отметим здесь только своеобразный внутренний характер душевных состояний, обладающих свойством казаться активными, каковы бы ни были сами по себе эти душевные состояния. Кажется, будто они идут навстречу всем другим опытным элементам нашего сознания. Это чувство, вероятно, присуще всем людям.

За составными элементами личности в нашем изложении следуют характеризующие ее чувства и эмоции.

Самооценка. Она бывает двух родов: самодовольство и недовольство собой. Самолюбие может быть отнесено к третьему отделу, к отделу поступков, ибо сюда по большей части относят скорее известную группу действий, чем чувствований в узком смысле слова. Для обоих родов самооценки язык имеет достаточный запас синонимов. Таковы, с одной стороны, гордость, самодовольство, высокомерие, суетность, самопочитание, заносчивость, тщеславие; с другой — скромность, униженность, смущение, неуверенность, стыд, унижение, раскаяние, сознание собственного позора и отчаяние. Указанные два противоположных класса чувствований являются непосредственными, первичными дарами нашей природы. Представители ассоцианизма, быть может, скажут, что это вторичные, производные явления, возникающие из быстрого суммирования чувств удовольствия и неудовольствия, к которым ведут благоприятные или неблагоприятные для нас душевные состояния, причем сумма приятных представлений дает самодовольство, а сумма неприятных — противоположное чувство стыда. Без сомнения, при чувстве довольства собой мы охотно перебираем в уме все возможные награды за наши заслуги, а, отчаявшись в самих себе, мы предчувствуем несчастье; но простое ожидание награды еще не есть самодовольство, а предвидение несчастья не является отчаянием, ибо у каждого из нас имеется еще некоторый постоянный средний тон самочувствия, совершенно не зависящий от наших объективных оснований быть довольными или недовольными. Таким образом, человек, поставленный в весьма неблагоприятные условия жизни, может пребывать в невозмутимом самодовольстве, а человек, который вызывает всеобщее уважение и успех которого в жизни обеспечен, может до конца испытывать недоверие к своим силам.

Впрочем, можно сказать, что нормальным возбудителем самочувствия является для человека его благоприятное или неблагоприятное положение в свете - его успех или неуспех. Человек, эмпирическая личность которого имеет широкие пределы, который с помощью собственных сил всегда достигал успеха, личность с высоким положением в обществе, обеспеченная материально, окруженная друзьями, пользующаяся славой, едва ли будет склонна поддаваться страшным сомнениям, едва ли будет относиться к своим силам с тем недоверием, с каким она относилась к ним в юности. ("Разве я не

взрастила сады великого Вавилона?") Между тем лицо, потерпевшее несколько неудач одну за другой, падает духом на половине житейской дороги, проникается болезненной неуверенностью в самом себе и отступает перед попытками, вовсе не превосходящими его силы.

Чувства самодовольства и унижения одного рода - их можно считать первичными видами эмоций наряду, например, с гневом и болью. Каждое из них своеобразно отражается на нашей физиономии. При самодовольстве иннервируются разгибающие мышцы, глаза принимают уверенное и торжествующее выражение, походка становится бодрой и несколько покачивающейся, ноздри расширяются и своеобразная улыбка играет на губах.

Вся совокупность внешних телесных выражений самодовольства в самом крайнем проявлении наблюдается в домах умалишенных, где всегда можно найти лиц, буквально помешанных на собственном величии; их самодовольная наружность и чванная походка составляют печальный контраст с полным отсутствием всяких личных человеческих достоинств. В этих же "замках отчаяния" мы можем встретить яркий образец противоположного типа — добряка, воображающего, что он совершил смертный грех и навек загубил свою душу. Это тип униженно пресмыкающийся, уклоняющийся от посторонних наблюдений, не смеющий с нами громко говорить и глядеть нам прямо в глаза. Противоположные чувства, подобные страху и гневу, при аналогичных патологических условиях могут возникать без всякой внешней причины. Из ежедневного опыта нам известно, в какой мере барометр нашей самооценки и доверия к себе поднимается и падает в зависимости скорее от чисто органических, чем от рациональных причин, причем эти изменения в наших субъективных показаниях нисколько не соответствуют изменениям в оценке нашей личности со стороны друзей.

Заботы о себе и самосохранение. Под это понятие подходит значительный класс наших основных инстинктивных побуждений. Сюда относится телесное, социальное и духовное самосохранение.

Заботы о физической личности. Все целесообразно-рефлекторные действия и движения питания и защиты составляют акты телесного самосохранения. Подобным же образом страх и гнев вызывают целесообразное движение. Если под заботами о себе мы условимся разуметь предвидение будущего в отличие от самосохранения в настоящем, то мы можем отнести гнев и страх к инстинктам, побуждающим нас охотиться, искать пропитание, строить жилища, делать полезные орудия и заботиться о своем организме. Впрочем, последние инстинкты в связи с чувством любви, родительской привязанности, любознательности и соревнования распространяются не только на развитие нашей телесной личности, но и на все наше материальное "я" в самом широком смысле слова.

Наши **заботы о социальной личности** выражаются непосредственно в чувстве любви и дружбы, в желании обращать на себя внимание и вызывать в других изумление, в чувстве ревности, стремлении к соперничеству, жажде славы, влияния и власти; косвенным образом они проявляются во всех побуждениях к материальным заботам о себе, поскольку последние могут

служить средством к осуществлению общественных целей. Легко видеть, что непосредственные побуждения заботиться о своей социальной личности сводятся к простым инстинктам. В стремлении обращать на себя внимание других характерно то, что его интенсивность несколько не зависит от ценности достойных внимания заслуг данного лица, ценности, которая была бы выражена в сколько-нибудь осязательной или разумной форме.

Мы из сил выбиваемся, чтобы получить приглашение в дом, где бывает большое общество, чтобы при упоминании о каком-нибудь из виденных нами гостей иметь возможность сказать: "А я его хорошо знаю!" - и раскланиваться на улице чуть не с половиною встречных. Конечно, нам всего приятнее иметь друзей, выдающихся по рангу или достоинствам, и вызывать в других восторженное поклонение. Теккерей в одном из романов просит читателей сознаться откровенно, не доставит ли каждому из них особенного удовольствия прогулка по улице Pall Mall с двумя герцогами под ручку. Но, не имея герцогов в кругу своих знакомых и не слыша гула завистливых голосов, мы не упускаем и менее значительных случаев обратить на себя внимание. Есть страстные любители предавать свое имя гласности в газетах - им все равно, в какую газетную рубрику попадет их имя, в разряд ли прибывших и выбывших, частных объявлений, интервью или городских сплетен; за недостатком лучшего они не прочь попасть даже в хронику скандалов. Патологическим примером крайнего стремления к печатной гласности может служить Гито, убийца президента Гарфильда. Умственный горизонт Гито не выходил из газетной сферы. В предсмертной молитве этого несчастного одним из искреннейших выражений было следующее: "Здесьняя газетная пресса в ответе пред Тобой, Господи".

Не только люди, но местность и предметы, хорошо знакомые мне, в известном метафорическом смысле, расширяют мое социальное "я". "Ga me connaît" (оно меня знает), - говорил один французский работник, указывая на инструмент, которым владел в совершенстве. Лица, мнением которых мы вовсе не дорожим, являются в то же время индивидами, вниманием которых мы не брезгуем. Не один великий человек, не одна женщина, разборчивая во всех отношениях, с трудом отвергнут внимание ничтожного франта, личность которого они презирают от чистого сердца.

В рубрику "Попечение о духовной личности" следует отнести всю совокупность стремлений к духовному прогрессу - умственному, нравственному и духовному в узком смысле слова. Впрочем, необходимо допустить, что так называемые заботы о своей духовной личности представляют в этом более узком смысле слова лишь заботу о материальной и социальной личности в загробной жизни. В стремлении магометанина попасть в рай или в желании христианина избежать мук ада материальность желаемых благ сама собой очевидна. С более положительной и утонченной точки зрения на будущую жизнь многие из ее благ (сообщество с усопшими родными и святыми и соприсутствие Божества) суть лишь социальные блага наивысшего порядка. Только стремление к искуплению внутренней (греховной) природы

души, к достижению ее безгрешной чистоты в этой или будущей жизни могут считаться заботами о духовной нашей личности в ее чистейшем виде.

Наш широкий внешний обзор фактов, наблюдаемых и жизни личности, был бы неполон, если бы мы не выяснили вопроса о соперничестве и столкновениях между отдельными ее сторонами. Физическая природа ограничивает наш выбор одними из многочисленных представляющихся нам и желаемых нами благ, тот же факт наблюдается и в данной области явлений. Если бы только было возможно, то уж, конечно, никто из нас не отказался бы быть сразу красивым, здоровым, прекрасно одетым человеком, великим силачом, богачом, имеющим миллионный годовой доход, остряком, бонвиваном, покорителем дамских сердец и в то же время философом, филантропом, государственным деятелем, военачальником, исследователем Африки, модным поэтом и святым человеком. Но это решительно невозможно. Деятельность миллионера не мирится с идеалом святого; филантроп и бонвиван - понятия несовместимые; душа философа не уживается с душой сердцееда в одной телесной оболочке.

Внешним образом такие различные характеры как будто и в самом деле совместимы в одном человеке. Но стоит действительно развить одно из свойств характера, чтобы оно тотчас заглушило другие. Человек должен тщательно рассмотреть различные стороны своей личности, чтобы искать спасения в развитии глубочайшей, сильнейшей стороны своего "я". Все другие стороны нашего "я" призрачны, только одна из них имеет реальное основание в нашем характере, и потому ее развитие обеспечено. Неудачи в развитии этой стороны характера суть действительные неудачи, вызывающие стыд, а успех - настоящий успех, приносящий нам истинную радость. Этот факт может служить прекрасным примером умственных усилий выбора, на которые я выше настойчиво указывал. Прежде чем осуществить выбор, наша мысль колеблется между несколькими различными вещами; в данном случае она выбирает одну из многочисленных сторон нашей личности или нашего характера, после чего мы не чувствуем стыда, потерпев неудачу в чем-нибудь, не имеющем отношения к тому свойству нашего характера, которое остановило исключительно на себе наше внимание.

Отсюда понятен парадоксальный рассказ о человеке, пристыженном до смерти тем, что он оказался не первым, а вторым в мире боксером или гребцом. Что он может побороть любого человека в мире, кроме одного, - это для него ничего не значит: пока он не одолеет первого в состязании, ничто не принимается им в расчет. Он в собственных глазах как бы не существует. Тщедушный человек, которого всякий может побить, не огорчается из-за своей физической немощи, ибо он давно оставил всякие попытки к развитию этой стороны личности. Без попыток не может быть неудачи, без неудачи не может быть позора. Таким образом, наше довольство собой в жизни обусловлено всецело тем, к какому делу мы себя предназначим. Самоуважение определяется отношением наших действительных способностей к потенциальным, предполагаемым - дробью, в которой числитель выражает наш действительный успех, а знаменатель наши притязания:

Успех

Притязания

При увеличении числителя или уменьшении знаменателя дробь будет возрастать. Отказ от притязаний дает нам такое же желанное облегчение, как и осуществление их на деле, и отказываться от притязания будут всегда в том случае, когда разочарования беспрестанны, а борьбе не предвидится исхода. Самый яркий из возможных примеров этого дает история евангельской теологии, где мы находим убеждение в греховности, отчаяние в собственных силах и потерю надежды на возможность спастись одними добрыми делами. Но подобные же примеры можно встретить и в жизни на каждом шагу. Человек, понявший, что его ничтожество в какой-то области не оставляет для других никаких сомнений, чувствует странное сердечное облегчение. Неумолимое "нет", полный, решительный отказ влюбленному человеку как будто умеряют его горечь при мысли о потере любимой особы. Многие жители Бостона, *seede experto* (верь тому, кто испытал) (боюсь, что то же можно сказать и о жителях других городов), могли бы с легким сердцем отказаться от своего музыкального "я", чтобы иметь возможность без стыда смешивать набор звуков с симфонией. Как приятно бывает иногда отказаться от притязаний казаться молодым и стройным! "Слава Богу, - говорим мы в таких случаях, - эти иллюзии миновали!" Всякое расширение нашего "я" составляет лишнее бремя и лишнее притязание. Про некоего господина, который в последнюю американскую войну потерял все свое состояние до последнего цента, рассказывают: сделавшись нищим, он буквально валялся в грязи, но уверял, что никогда еще не чувствовал себя более счастливым и свободным.

Наше самочувствие, повторяю, зависит от нас самих. "Приравняй свои притязания к нулю, - говорит Карлейль, — и целый мир будет у ног твоих. Справедливо писал мудрейший человек нашего времени, что жизнь начинается только с момента отречения".

Ни угрозы, ни увещания не могут воздействовать на человека, если они не затрагивают одной из возможных в будущем или настоящих сторон его личности. Вообще говоря, только воздействием на эту личность мы можем завладеть чужой волей. Поэтому важнейшая забота монархов, дипломатов и вообще всех стремящихся к власти и влиянию заключается в том, чтобы найти у их "жертвы" сильнейший принцип самоуважения и сделать воздействие на него своей конечной целью. Но если человек отказался от того, что зависит от воли другого, и перестал смотреть на все это как на части своей личности, то мы становимся почти совершенно бессильны влиять на него. Стоическое правило счастья заключалось в том, чтобы заранее считать себя лишенными всего того, что зависит не от нашей воли, — тогда удары судьбы станут нечувствительными. Эпиктет советует нам сделать нашу личность неуязвимой, суживая ее содержание и в то же время, укрепляя ее устойчивость: "Я должен умереть - хорошо, но должен ли я умирать, непременно жалуясь на свою судьбу? Я буду открыто говорить правду, и, если тиран скажет: "За твои речи ты достоин смерти", - я отвечу ему: "Говорил ли я тебе когда-нибудь, что я бессмертен? Ты будешь делать свое дело, а я - свое: твое дело - казнить, а мое -

умирать бесстрашно; твое дело - изгонять, а мое - бестрепетно удаляться. Как мы поступаем, когда отправляемся в морское путешествие? Мы выбираем кормчего и матросов, назначаем время отъезда. На дороге нас застигает буря. В чем же должны в таком случае состоять наши заботы? Наша роль уже выполнена. Дальнейшие обязанности лежат на кормчем. Но корабль тонет. Что нам делать? Только одно, что возможно, — бесстрашно ждать гибели, без крика, без ропота на Бога, хорошо зная, что всякий, кто родился, должен когда-нибудь и умереть".

В свое время, в своем месте эта стоическая точка зрения могла быть достаточно полезной и героической, но надо признаться, что она возможна только при постоянной наклонности души к развитию узких и несимпатичных черт характера. Стоик действует путем самоограничения. Если я стоик, то блага, какие я мог бы себе присвоить, перестают быть моими благами, и во мне является наклонность вообще отрицать за ними значение каких бы то ни было благ. Этот способ оказывать поддержку своему "я" путем отречения, отказ от благ весьма обычен среди лиц, которых в других отношениях никак нельзя назвать стоиками. Все узкие люди ограничивают свою личность, отделяют от нее все то, чем они прочно не владеют. Они смотрят с холодным пренебрежением (если не с настоящей ненавистью) на людей непохожих на них или не поддающихся их влиянию, хотя бы эти люди обладали великими достоинствами. "Кто не за меня, тот для меня не существует, т. е. насколько от меня зависит, я стараюсь действовать так, как будто он для меня вовсе не существовал", таким путем строгость и определенность границ личности могут вознаградить за скудость ее содержания.

Экспансивные люди действуют наоборот: путем расширения своей личности и приобщения к ней других. Границы их личности часто бывают довольно неопределенны, но зато богатство ее содержания с избытком вознаграждает их за это. *Nihil humanum a me alienum puto* (ничто человеческое мне не чуждо). "Пусть презирают мою скромную личность, пусть обращаются со мною, как с собакой; пока есть душа в моем теле, я не буду их отвергать. Они - такие же реальности, как и я. Все, что в них есть действительно хорошего, пусть будет достоянием моей личности". Великодушные этих экспансивных натур иногда бывает поистине трогательно. Такие лица способны испытывать своеобразное тонкое чувство восхищения при мысли, что, несмотря на болезнь, непривлекательную внешность, плохие условия жизни, несмотря на общее к ним пренебрежение, они все-таки составляют неотделимую часть мира бодрых людей, имеют товарищескую долю в силе ломовых лошадей, в счастье юности, в мудрости мудрых и не лишены некоторой доли в пользовании богатствами Вандербильдтов и даже самих Гоген-цоллернов.

Таким образом, то суживаясь, то расширяясь, наше эмпирическое "я" пытается утвердиться во внешнем мире. Тот, кто может воскликнуть вместе с Марком Аврелием: "О, Вселенная! Все, что ты желаешь, то и я желаю!", имеет личность, из которой удалено до последней черты все, ограничивающее, суживающее ее содержание - содержание такой личности всеобъемлюще.

Иерархия личностей. Согласно почти единодушно принятому мнению, различные виды личностей, которые могут заключаться в одном человеке, и в связи с этим различные виды самоуважения человека можно представить в форме иерархической шкалы с физической личностью внизу, духовной - наверху и различными видами материальных (находящихся вне нашего тела) и социальных личностей в промежутке. Часто природная склонность заботиться о себе вызывает в нас стремление расширять различные стороны личности; мы преднамеренно отказываемся от развития в себе лишь того, в чем не надеемся достигнуть успеха. Таким-то образом наш альтруизм является "необходимой добродетелью", и циники, описывая наш прогресс в области морали, не совсем без основания напоминают при этом об известной басне про лису и виноград. Но таков уж ход нравственного развития человечества, и если мы согласимся, что в итоге те виды личностей, которые мы в состоянии удержать за собой, являются (для нас) лучшими по внутренним достоинствам, то у нас не будет оснований жаловаться на то, что мы постигаем их высшую ценность таким тягостным путем.

Конечно, это не единственный путь, на котором мы учимся подчинять низшие виды наших личностей высшим. В этом подчинении, бесспорно, играет известную роль этическая оценка, и, наконец, немаловажное значение имеют здесь суждения, высказанные нами о поступках других лиц. Одним из курьезнейших законов нашей (психической) природы является то обстоятельство, что мы с удовольствием наблюдаем в себе известные качества, которые кажутся нам отвратительными у других. Ни в ком не может возбудить симпатии физическая неопрятность иного человека, его жадность, честолюбие, вспыльчивость, ревность, деспотизм или заносчивость. Предоставленный абсолютно самому себе, я, может быть, охотно позволил бы развиваться этим склонностям и лишь спустя долгое время оценил положение, которое должна занимать подобная личность в ряду других. Но так как мне постоянно приходится составлять суждения о других людях, то я вскоре приучаюсь видеть в зеркале чужих страстей, как выражается Горвич, отражение моих собственных и начинаю мыслить о них совершенно иначе, чем их чувствовать. При этом, разумеется, нравственные принципы, внушенные с детства, чрезвычайно ускоряют в нас появление склонности к рефлексии.

Таким-то путем и получается, как мы сказали, та шкала, на которой люди иерархически располагают различные виды личностей по их достоинству. Известная доля телесного эгоизма является необходимой подкладкой для всех других видов личности. Но чувственный элемент стараются приуменьшить или в лучшем случае уравновесить другими свойствами характера. Материальным видам личностей, в более широком смысле слова, отдается предпочтение перед непосредственной личностью - телом. Жалким существом почитаем мы того, кто не способен пожертвовать небольшим количеством пищи, питья или сна ради общего подъема своего материального благосостояния. Социальная личность в ее целом стоит выше материальной личности в ее совокупности. Мы должны более дорожить нашей честью, друзьями и человеческими отношениями, чем здоровьем и материальным благополучием. Духовная же

личность должна быть для человека высшим сокровищем: мы должны скорее пожертвовать друзьями, добрым именем, собственностью и даже жизнью, чем утратить духовные блага нашей личности.

Во всех видах наших личностей - физическом, социальном и духовном - мы проводим различие между непосредственным, действительным, с одной стороны, и более отдаленным, потенциальным, с другой, между более близоруким и более дальновидным точками зрения на вещи, действуя наперекор первой и в пользу последней. Ради общего состояния здоровья необходимо жертвовать минутным удовольствием в настоящем; надо выпустить из рук один доллар, имея в виду получить сотню; надо порвать дружеские сношения с известным лицом в настоящем, имея в виду при этом приобрести более достойный круг друзей в будущем; приходится проигрывать в изяществе, остроумии, учености, дабы надежнее стяжать спасение души.

Из этих более широких потенциальных видов личностей потенциальная общественная личность является наиболее интересной вследствие некоторых парадоксов и вследствие ее тесной связи с нравственной и религиозной сторонами нашей личности. Если по мотивам чести или совести у меня хватает духу осудить мою семью, мою партию, круг моих близких; если из протестанта я превращаюсь в католика или из католика в свободомыслящего; если из правоверного практика-аллопата я становлюсь гомеопатом или каким-нибудь другим сектантом медицины, то во всех подобных случаях я равнодушно переношу потерю некоторой доли моей социальной личности, ободряя себя мыслью, что могут найтись лучшие общественные судьи (надо мной) сравнительно с теми, приговор которых направлен в данную минуту против меня.

Апеллируя к решению этих новых судей, я, быть может, гонюсь за весьма далеким и едва достижимым идеалом социальной личности. Я не могу рассчитывать на его осуществление при моей жизни: я могу даже ожидать, что последующие поколения, которые одобрили бы мой образ действий, если бы он им был известен, ничего не будут знать о моем существовании после моей смерти. Тем не менее чувство, увлекающее меня, есть, бесспорно, стремление найти идеал социальной личности, такой идеал, который, по крайней мере заслуживал бы одобрение со стороны строжайшего, какой только возможен, судьи, если бы таковой был налицо. Этот вид личности и есть окончательный, наиболее устойчивый, истинный и интимный предмет моих стремлений. Этот судья – Бог, Абсолютный Разум, Великий Спутник. В наше время научного просвещения происходит немало споров по вопросу о действительности молитвы, причем выставляется много оснований pro и contra. Но при этом почти не затрагивается вопрос о том, почему именно мы молимся, на что не трудно ответить ссылкой на неудержимую потребность молиться. Не лишено вероятия, что люди так действуют наперекор науке и на все будущее время будут продолжать молиться, пока не изменится их психическая природа, чего мы не имеем никаких оснований ожидать. < ... >

Все совершенствование социальной личности заключается в замене низшего суда над собой высшим; в лице Верховного Судии идеальный

трибунал представляется наивысшим; и большинство людей или постоянно, или в известных случаях жизни обращаются к этому Верховному Судии. Последнее исчадие рода человеческого может таким путем стремиться к высшей нравственной самооценке, может признать за собой известную силу, известное право на существование.

Для большинства из нас мир без внутреннего убежища в минуту полной утраты всех внешних социальных личностей был бы какой-то ужасной бездной. Я говорю “для большинства из нас”, ибо индивиды, вероятно, весьма различаются по степени чувств, какие они способны переживать по отношению к Идеальному Существо. В сознании одних лиц эти чувства играют более существенную роль, чем в сознании других. Наиболее одаренные этими чувствами люди, наверное, наиболее религиозны. Но я уверен, что даже те, которые утверждают, будто совершенно лишены их, обманывают себя и на самом деле хоть в некоторой степени обладают этими чувствами. Только нестадные животные, вероятно, совершенно лишены этого чувства. Может быть, никто не в состоянии приносить жертвы во имя права, не олицетворяя до некоторой степени принцип права, ради которого совершается известная жертва, не ожидая от него благодарности.

Другими словами, полнейший социальный альтруизм едва ли может существовать; полнейшее социальное самоубийство едва ли когда приходило человеку в голову. < ... >

Теологическое значение забот о своей личности. На основании биологических принципов легко показать, почему мы были наделены влечениями к самосохранению и эмоциями довольства и недовольства собой, < ... > Для каждого человека, прежде всего – его собственное тело, затем – его ближайшие друзья и, наконец, духовные склонности должны являться в высшей степени ценными объектами. Начать с того, что каждый человек, чтобы существовать, должен иметь известный минимум эгоизма в форме инстинктов телесного самосохранения. Этот минимум эгоизма должен служить подкладкой для всех дальнейших сознательных актов, для самоотречения и еще более утонченных форм эгоизма. Если не прямо, то путем переживания приспособленнейшего все духи привыкли принимать живейший интерес в участии своих телесных оболочек, хотя и независимо от интереса к чистому “я”, интереса, которым они также обладают.

Нечто подобное можно наблюдать и по отношению к судьбам нашей личности в воображении других лиц. Я бы теперь не существовал, если бы не научился понимать одобрительные или неодобрительные выражения лиц, среди которых протекает моя жизнь. Презрительные же взгляды, которые окружающие меня люди бросают друг на друга, не должны производить на меня особенно сильного впечатления. Мои духовные силы также должны интересоваться меня более чем духовные силы окружающих, и на том же основании. Меня бы не было в той среде, где я теперь нахожусь, если бы я не влиял культурным образом на других и не оказывал бы им поддержки. При этом закон природы, научивший меня однажды дорожить людскими отношениями, с тех пор навсегда заставляет меня дорожить ими.

Телесная, социальная и духовная личности образуют *естественную личность*. Но все они являются, собственно говоря, объектами мысли, которая во всякое время совершает свой процесс познания; поэтому при всей правильности эволюционной и биологической точек зрения нет оснований думать почему бы тот или другой объект не мог первичным инстинктивным образом зародить в нас страсть или интерес. Явление страсти по происхождению и сущности всегда одно и то же, независимо от конечной цели; что именно в данном случае является объектом наших стремлений - это дело простого факта. Я могу в такой же степени и так же инстинктивно быть увлечен заботами о физической безопасности моего соседа, как и моей собственной телесной безопасности. Это и наблюдается на наших заботах о теле собственных детей. Единственной помехой для чрезмерных проявлений неэгоистических интересов является естественный отбор, который искореняет все то, что было бы вредным для особи и для ее вида. Тем не менее многие из подобных влечений остаются неупорядоченными, например, половое влечение, которое в человечестве проявляется, по-видимому, и большей степени, чем это необходимо; наряду с этим еще остаются наклонности (например, наклонность к опьянению алкоголем, любовь к музыке, пению), влечения, не поддающиеся никаким утилитарным объяснениям. Альтруистические и эгоистические инстинкты, впрочем, координированы. Стоят они, насколько мы можем судить, на том же психологическом уровне. Единственное различие между ними в том, что так называемые эгоистические инстинкты гораздо многочисленнее.

Итог. Следующая таблица может служить итогом сказанного выше. Эмпирическая жизнь нашей личности может быть подразделена следующим образом.

	Материальная	Социальная	Духовная
Самосохранение	Телесные потребности и инстинкты. Любовь к нарядам, фантовство, умение приобретать средства, создавать себе обстановку	Желание нравиться, быть замеченным и т.д. Общительность, соревнование, зависть, любовь, честолюбие и т.д.	Интеллектуальные, моральные и религиозные стремления, добросовестность
Самооценка	Личное тщеславие, скромность. Гордое сознание, обеспеченности, страх бедности	Социальная и семейная гордость, тщеславие, погоня за модой; приниженность, стыд и т.д.	Чувство нравственного и умственного превосходства, чистоты и т.д., чувство вины

Познающий элемент в личности

Сравнительно с эмпирической личностью, чистое Ego представляет гораздо более сложный предмет для исследования. "Я" есть то, что в каждую данную минуту сознает, между тем как эмпирическая личность есть только одна из сознаваемых объектов. Другими словами, чистое "я" есть мыслящий субъект. Немедленно возникает вопрос: что такое этот "мыслящий субъект"? Является он одним из преходящих состояний сознания или чем-то более глубоким и неизменным? Текучесть нашего сознания представляет саму

воплощенную изменчивость. Между тем всякий из нас добровольно рассматривает свое "я" как нечто постоянное, не изменяющееся. Это обстоятельство побудило большую часть философов предполагать за изменчивыми состояниями сознания существование некоторого неизменного субстрата, деятеля, который и вызывает такие изменения. Этот деятель и есть мыслящий субъект. То или другое частное состояние сознания является простым орудием, средством в его руках. Душа, дух, трансцендентальное "я" - вот разнородные названия для этого наименее изменчивого субъекта мысли. Не подвергая пока этих понятий анализу, постараемся определить как можно точнее понятие изменчивого состояния сознания.

Единство и изменчивость сознания. Уже говоря об измерении ощущений с точки зрения Фехнера, мы видели, что нет никаких оснований считать их сложными. Но что верно об ощущениях простейших качеств, то распространяется и на мысли о сложных предметах, состоящих из многих частей. Это положение идет, к сожалению, вразрез с широко распространенным предрассудком и потому требует более подробных доказательств. С точки зрения здравого смысла, равно как и с точки зрения почти всех психологических школ, не вызывает сомнения тот факт, что мысль слагается ровно из столько идей, сколько в объекте мысли элементов, причем эти идеи бывают, по-видимому, смешаны, но в сущности они разделены. "Не представляет никаких затруднений допустить, что ассоциация объединяет идеи неопределенного числа индивидов в одну сложную идею, - говорит Дж. Милль, - ибо это общеизвестный факт. Разве у нас нет идеи "армия"? И разве эта идея не есть комплекс идей неопределенного числа людей?"

Можно привести множество подобных цитат, и читатель с первого взгляда, пожалуй, готов склониться в их пользу. Предположим, он думает: "На столе лежит колода карт". Если он станет размышлять сам с собой, то ему придут в голову примерно следующие соображения: "Разве я не думаю о колоде карт? Разве идея карт не заключается в идее колоды? Разве я не думаю в то же время о столе, наконец, о ножках стола? Разве моя мысль не включает в себе частью идею колоды и частью идею стола? Далее, разве с каждой частью колоды не связана идея части каждой карты, а с идеей части стола идея части каждой ножки? Разве каждая из этих частей не есть идея? Но в таком случае разве моя мысль не есть некоторый комплекс идей, из которых каждая соответствует некоторому познаваемому элементу?"

Удивительно неосновательны подобные соображения, хотя бы они и казались заслуживающими одобрения. Представляя комплекс идей, из которых каждая выражает известный элемент воспринимаемого факта, мы не представляем себе ничего такого, что давало бы нам знание о целом факте сразу. Согласно разбираемой гипотезе комплекса идей, идея, которая, например, сообщает нам знание о пиковом тузе, должна быть непричастна к идее ножки стола, ибо в силу данной гипотезы знание последнего факта нуждается в особой специальной идее; то же следует распространить и на все остальные идеи, из которых каждая окажется чуждой содержанию другой. И тем не менее фактически человеческий ум, познавая карты, познает и стол, И

его ножку, все эти вещи познаются им в известных отношениях друг к другу и притом сразу. Наши понятия об отвлеченных числах (8, 4, 2) являются для познающего ума такими же единичными ощущениями, как и понятие единицы. Идея пары не есть пара идей. Читатель, быть может, спросит меня: "Разве вкус лимонада не равен вкусу лимона плюс вкус сахара?" Нет, возражу я на это, нельзя смешивать сочетание веществ с сочетанием ощущений. Физический лимонад состоит из лимона и сахара, но вкус его не есть простая сумма вкусов сахара и лимона, ибо, конечно, во вкусе лимонада вы всего меньше найдете вкус чистой лимонной кислоты, с одной стороны, и вкус сахарной сладости - с другой. Этих вкусов совершенно нет в лимонаде. Есть в лимонаде вкус, напоминающий до известной степени и лимон, и сахар, но этот вкус представляет во всяком случае своеобразное состояние сознания.

Раздельные **состояния сознания** не могут смешиваться. Мысль, будто наши идеи суть лишь сочетания более мелких элементов сознания, не только невероятна - она включает в себе логическую невозможность. Высказывающие эту мысль упускают из виду характернейшие черты, какие нам известны относительно сочетаний.

Все известные нам *комбинации* представляют собой результат воздействий, оказываемых единицами (которые мы называем *входящими в комбинации*) на некоторую сущность, отличающуюся от них самих. Без этого представления посредствующего фактора понятие комбинации не имеет смысла.

Другими словами, сущности (назовете ли вы их силами, материальными частицами или психическими элементами) не могут слагаться сами по себе друг с другом в нечто качественно новое; как бы ни было велико их число. Каждое в сумме или остается тем, чем оно было, и сумма кажется существующей сама по себе только для постороннего зрителя, который упустил из виду составляющие элементы и рассматривает ее непосредственно, лишь как таковую, или же сумма может существовать в виде фактора, действующего на какую-нибудь другую сущность, внешнюю по отношению к ней. Мы говорим, что H_2 и O дают воду и тем самым проявляют новые свойства, но эта вода есть не что иное, как прежние атомы в новом расположении: $H-O-H$; новые свойства заключаются только в комбинированном действии, производимом атомами в их новом расположении (в виде воды) на внешнюю среду, например, на наши органы чувств и на различные реагенты, в которых проявляются химические свойства воды. Совершенно таким же образом силы многих людей суммируются, когда они все вместе тянут за веревку, силы множества мышечных волокон суммируются, прилагаясь к одному сухожилию.

В параллелограмме сил не силы слагаются в равнодействующую диагональ, но тело, на которое они действуют, перемещается по направлению равнодействующей. Равным образом и музыкальные звуки не сочетаются сами по себе в консонансы или диссонансы. Консонансы и диссонансы суть названия для комбинированных воздействий звуков на внешнюю среду - на ухо.

Когда за элементарные единицы принимают ощущения, то суть дела остается неизменной. Возьмите сотню их, смешайте, соедините как можно

теснее (если это может что-нибудь значить) — и все же каждое ощущение останется тем же, чем оно было, замкнутым в самом себе, слепым, чуждым по отношению к другим ощущениям и к их значению. Образовав подобную группу из 100 ощущений, мы получим некоторое 101-е ощущение, возникнет новый акт сознания, обнимающий группу как таковую и представляющий совершенно новый факт. В силу какого-нибудь курьезного закона природы 100 первоначальных ощущений в отдельности могли бы предварять их творческий синтез (мы ведь часто знакомимся со слагаемыми элементами, прежде чем встретим их объединенными в сумму), но реального тождества между ними и их суммой и наоборот нет; нельзя вывести одно из другого или в сколько-нибудь понятном смысле говорить об эволюции суммы из совокупности слагаемых.

Возьмем какую-нибудь фразу из 12 слов и распределим эти слова по одному между 12 лицами, поставим их в ряд или соберем в тесную группу — и пусть каждое лицо мысленно произносит свое слово с наивозможно большей напряженностью, и все-таки никому не придет в голову целая фраза. Правда, мы говорим о "духе века", о "народном чувстве" и, вообще, различным образом олицетворяем "общественное мнение". Но нам хорошо известен этот условный способ выражения, и мы никогда не помышляем о том, чтобы "дух", "мнение" или "чувство" относились к некоторому добавочному собирательному сознанию, а не служили для обозначения совокупности сознания отдельных индивидов, обозначаемой словами "век", "народ", "общество".

Отдельные сознания не сливаются в высшее сложное сознание. Этот факт всегда служил в психологии неотразимым доводом спиритуалистов против сторонников ассоцианизма. Последние утверждают, что ум состоит из множества отдельных идей, ассоциированных в одну. "Есть, - говорят они, - в нашем сознании идея a и идея b . Значит, есть также идея a и b , взятых вместе, т. е. $a+b$ ". Говорить так - все равно что утверждать, будто в алгебре квадрат $a +$ квадрат $b =$ квадрату $(a+b)$, т. е. $[a^2+b^2 = (a + b)^2] = a^2+2a+b^2$. Подобное утверждение - очевидная нелепость. Идея $a +$ идея b не тождественны с идеей $a+b$; здесь - одна идея, там - две; в последнем случае то, что познает a , познает также и b ; в первом случае нечто, познающее a , преднамеренно означено не знающим b . Короче говоря, две идеи в силу законов логики никогда не могут выражаться одной идеей. Если какая-нибудь идея (например, идея $a+b$) следует в опыте за двумя раздельными идеями (a и b), то мы должны ее считать продуктом позднейших особых факторов сравнительно с факторами, вызвавшими на свет существование предшествовавших идей a и b .

Впрочем, если вообще допускать существование потока сознания, то всего проще было бы предположить, что существующие идеи всегда сознаются как отдельная струя этого потока. При восприятии множества объектов в мозгу могут протекать многочисленные процессы. Но психическое явление, относящееся к этим многочисленным процессам, представляет одно цельное устойчивое или преходящее состояние сознания, воспринимающего разнородные объекты.

Душа как комбинирующее начало. Представители спиритуализма в философии всегда были склонны утверждать, что одновременно познаваемые (разнородные) объекты познаются *чем-то*, причем это *нечто*, по словам этих философов, не есть чисто переходящая мысль, но некоторая простая и не изменяющаяся духовная сущность, на которую воздействуют, сочетаясь, многочисленные идеи. В данном случае для нас безразлично, будем ли мы называть эту сущность "душой", "духом" или "я", - ее главной функцией все же окажется роль комбинирующей среды. В душе мы встретим носителя познания, отличающегося от того потока, в котором, как мы выше указали, таинственный процесс познания мог совершаться с такой простотой. Кто же на самом деле является познающим субъектом: неизменная духовная сущность или переходящее состояние сознания? Если бы мы имели иные, до сих пор еще не предусмотренные основания для допущения души в нашу психологию, то в силу этих оснований она, может быть, оказалась бы также и познающим субъектом. <...> Вполне объяснить допущение души невозможно, но оно может фигурировать в психологии лишь как первичный, неразложимый далее факт.

Но имеются другие мотивы в пользу допущения души в психологии, важнейший из них - это чувство личного тождества.

Чувство личного тождества. В предшествующей главе мы показали, что мысли, существование которых достоверно, не носят беспорядочно в нашей голове, но кажутся принадлежащими тому, а не другому определенному лицу. Каждая мысль среди множества других может отличить родственную от чуждых ей. Родственные мысли как будто живо чувствуют свое родство, чего вовсе нельзя сказать про мысли, чуждые одна другой; в результате моя вчерашняя личность чувствуется тождественной с моей личностью, умозаключающей в данную минуту. Как чисто субъективное явление, это суждение не представляет ничего особенно таинственного. Оно принадлежит к большому классу суждений о тождестве, и нисколько не более замечательно выражение мысли о тождестве в первом лице, чем во втором или третьем; умственный процесс представляется по существу тождественным, скажу ли я: "Я тождествен с моей личностью в прошедшем" или: "Это перо то же, каким оно было и вчера". Одно так же легко думать, как и противоположное. Весь вопрос в том, будет ли подобное суждение правильным. Имеет ли место тождество в данном случае на самом деле?

Тождество в личности как познаваемом элементе. Если в суждении "Моя личность тождественна с моей вчерашней личностью" мы будем понимать личность в широком смысле слова, то, очевидно, что во многих отношениях она является не тождественной. Как конкретная личность, я отличаюсь от того, чем я был: тогда я был, например, голоден, а теперь сыт; тогда гулял - теперь отдыхаю; тогда я был беднее — теперь богаче; тогда моложе - теперь старше и т. д. И тем не менее в других отношениях, которые мы можем признать наиболее существенными, я не изменился. Мое имя, моя профессия, мои отношения к окружающим остались теми же; мои способности и запас памяти не изменились с тех пор заметным образом. Кроме того, моя тогдашняя и

теперешняя личности непрерывны; изменения там происходили постепенно и никогда не касались сразу всего моего существа.

Таким образом, мое личное тождество с самим собой по характеру решительно ничем не отличается от тождества, устанавливаемого между какими-нибудь вещественными агрегатами. Это — умозаключение, основанное или на сходстве в существенных чертах, или на непрерывности сравниваемых явлений. Термин *тождество личности* должен иметь только то значение, которое гарантируется указанными основаниями; его не следует понимать в смысле абсолютного, метафизического единства, в котором должны ступаться все различия. Личность в ее настоящем и прошедшем лишь постольку тождественна, поскольку в ней действительно есть тождественность - не более. Ее тождество - родовое. Но это родовое тождество существует со столь же реальными родовыми особенностями, и если с одной точки зрения я представляю одну личность, то с другой я с таким же основанием могу считаться многими личностями.

То же можно сказать и о признаке непрерывности; он сообщает личности только единство "сплошности", цельности, некоторое вполне определенное эмпирическое свойство - и ничего более.

Тождество в личности как познающем элементе. Всё, что до сих пор говорилось, относилось к личности как познаваемому элементу в сознании. В суждении "Я тождествен с самим собой" мы понимали "я" в широком смысле слова, как конкретную личность. Теперь попробуем рассматривать "я" с более узкой точки зрения, как познающий субъект, как-то, к чему относятся и чем познаются все конкретные свойства личности. Разве в таком случае не окажется, что "я" в различные промежутки времени абсолютно тождественно? Нечто, постоянно выходящее из своих пределов настоящего, сознательно присваивающее себе личность прошедшего и исключаящее из себя то, что не принадлежит последней как чуждое, разве это нечто не представляет собой некоторого постоянного неизменного принципа духовной деятельности, который всегда и везде тождествен с самим собой?

В области философии и в обыденной жизни господствующим ответом на этот вопрос является утвердительный ответ; и тем не менее эту мысль трудно оправдать, подвергнув ее логическому анализу. Если бы не существовало преходящих состояний сознания, тогда действительно мы могли бы предположить, что неизменный, абсолютно тождественный сам с собою принцип является в каждом из нас непрестанно мыслящим субъектом. Но если признать отдельные состояния сознания за реальные факты, то нет надобности предполагать никакого субстанционального тождества для познающего субъекта.

Вчерашние и сегодняшние состояния сознания не имеют никакого субстанционального тождества, ибо *n* то время, как одни из них здесь, налицо, другие безвозвратно умерли, исчезли. Их тождество - функциональное, так как те и другие познают те же объекты, и поскольку прошлое моей личности является одним из этих объектов, постольку они тождественным образом к нему относятся, благоволя к нему, называя его своим и противопоставляя его

всем другим познаваемым вещам. Это функциональное тождество личности представляется нам единственным видом тождества, которое необходимо допустить, исходя из фактов опыта. Ряд лиц с совершенно одинаковым по содержанию прошлым являются совершенно адекватными носителями того эмпирического тождества личности, которое в действительности имеет каждый из нас. Психология, как естественная наука, должна допустить существование потока психических состояний, совершенно аналогичного подобным же процессам мысли у последовательного ряда лиц, и притом потока таких душевных состояний, из которых каждое связано со сложными объектами познания, переживает по отношению к ним различные эмоции и делает между ними известный выбор.

Из всего сказанного логически вытекает следующее: психология имеет дело только с теми или другими состояниями сознания. Доказывать существование души – дело метафизики или богословия, но для психологии такая гипотеза субстанционального принципа единства излишня.

Как наше “я” присваивает себе содержание личности. Но почему же каждое последовательное состояние сознания присваивает себе прошедшее содержание личности? Выше я упомянул о том, что мой минувший жизненный опыт представляется мне в таком симпатичном свете, в каком мне никогда не является минувший опыт других. Постараемся найти для этого надлежащее объяснение. Моя настоящая личность ощущается мною с оттенком родственности и теплоты. В этом случае есть тяжелая теплая масса моего тела, есть и *ядро* моей духовной личности – чувство внутренней активности. Без одновременного сознания этих двух объектов для нас невозможно реализовать настоящую личность.

Всякий предмет, находящийся в отдалении, если он удовлетворяет этим условиям, будет сознаваться нами с таким же чувством теплоты и родственности.

Но какие отдаленные объекты действительно удовлетворяют этому условию? Очевидно, те, и только те, которые удовлетворяли этому условию прежде, во время их существования. Их мы будем всегда вспоминать с чувством живейшей симпатии; к ним, может быть, еще снова будут склоняться на самом деле импульсы нашей внутренней активности. Естественным следствием этого будет то, что мы станем ассимилировать минувшие состояния нашего сознания друг с другом и с теперешним чувством симпатии и интимности в нашей личности и в то же время отделять их в виде группы от посторонних объектов, не удовлетворяющих этому условию совершенно так же, как американский скотовод, выпустив на зиму табуны и стада пастись на какую-нибудь широкую западную прерию, весной, при появлении скупщика, из массы животных, принадлежащих различным лицам, выбирает и сортирует принадлежащих ему и имеющих особый знак.

Нечто совершенно аналогичное представляет для нас наш минувший опыт. Опыт других людей, как бы много я ни знал о нем, всегда лишен того живого клейма, которым обладают объекты моего собственного прошедшего опыта. Вот почему Петр, проснувшись в одной постели с Павлом и вспоминая

то, о чем они думали оба перед сном, присваивает себе и отождествляет симпатичные идеям как свои и никогда не чувствует склонности смешать их с холодными и бледными образами, в которых ему представляется душевная жизнь Павла. Такая ошибка столь же невозможна, как невозможно смешать свое тело, которое видишь и чувствуешь, с телом другого человека, которое только видишь. Каждый из нас, проснувшись, говорит: “Вот опять здесь моя прежняя личность”, - так же как он мог бы сказать: “Вот опять здесь прежняя кровать, прежняя комната, прежний мир”.

Подобным же образом в часы нашего бодрствования, несмотря на то что одно состояние сознания умирает, постоянно заменяясь другим, все же это другое состояние сознания среди познаваемых объектов находит своего предшественника и, усматривая в нем описанным выше образом неостывшую живость, благоволяет к нему, говоря: "Ты мое, ты - часть того же сознания, что и я". Каждая позднейшая мысль, обнимая собой и познавая предшествующие мысли, является конечным приемником и обладателем их содержания. По словам Канта, здесь совершается нечто аналогичное тому, как если бы упругие шары были одарены не только движением, но и осознанием этого движения и первый шар сообщал свое движение и осознание его второму, который сообщал бы и то и другое вместе со своим осознанием и движением третьему, пока, наконец, последний шар не заключал бы в себе все, сообщенное другими, и не осознал бы все это как свое собственное.

Благодаря подобному фокусу, когда зарождающаяся мысль немедленно подхватывает исчезающую и присваивает себе ее содержание, в нашем сознании образуется связь между отдаленнейшими элементами нашей личности. Кто обладает последним по времени элементом сознания, обладает и предпоследним, ибо обладающий обладателем обладает и обладаемым. Невозможно указать никаких черт в личном тождестве, существование которых можно было бы доказать опытным путем и которые не были бы нами выше указаны; невозможно представить себе, как трансцендентальный принцип единства (если бы он был в данном случае налицо) мог бы ради известной цели объединить материал или познаваться не в качестве продукта потока сознания, в котором каждая последующая часть познает и, познавая, охватывает и присваивает себе все предшествовавшее, являясь представителем всего прошлого потока, с которым ее нельзя (реально) отождествлять.

Джемс У. Личность//
Психология.М., 1991.

Г. Олпорт. Становление личности.

Необходимо ли понятие Я?

Теперь мы подошли к центральному вопросу психологии развития: необходимо ли понятие Я? Существует обширная философская литература, освещающая эту проблему с точки зрения онтологии, эпистемологии и аксиологии, но давайте на время оставим в стороне эти дискуссии. Ибо совершенно ясно, что понятие, полезное для философии или теологии, может препятствовать прогрессу психологического знания.

Со времен Вундта центральное возражение против психологии *Я* и *души* состояло в том, что это понятие невнятно. Очень соблазнительно приписать не совсем понятные функции некоему таинственному агенту, а затем объявить, что именно "он" является тем центром, который объединяет личность и поддерживает ее целостность. Сознавая эту опасность, Вундт смело декларировал "психологию без души". Нельзя сказать, что он вообще отрицал философские и теологические постулаты, но он считал, что психологии как науке могут повредить подразумеваемые этим понятием *petitio principii*.^{*} В течение полувека немногие психологи (кроме томистов) сопротивлялись аргументации и примерам Вундта. На самом деле мы можем сказать, что на протяжении двух поколений психологи прибегали ко всем мыслимым способам объяснения целостности, организации и стремлений человека, не постулируя *Я*.

Аргумент, основанный на выводе из положения, которое само по себе еще требует доказательств (*лат.*).

В самые последние годы тенденция переменялась. Многие психологи, быть может, не полностью осознавая историческую ситуацию, начали принимать то, что два десятилетия назад сочли бы за ересь. Они без стеснения вернули понятия *Я*, *самого себя*, *эго* и, словно наверстывая упущенное, ввели кроме того такие понятия, как *Я-концепция*, *образ себя*, *самоактуализация*, *самоутверждение*, *феноменальное эго*, *эго-вовлеченность*, *эго-стремление* и много других пишущихся через дефис словосочетаний, которые для экспериментального позитивизма все еще обладают легким оттенком ненаучности.

Отметим между прочим, что Фрейд (пусть и непреднамеренно) сыграл ведущую роль в спасении понятия *эго* от полного уничтожения на протяжении двух поколений упорного позитивизма. Конечно, он использовал этот термин по-разному. Сначала он говорил о самоутверждающих и агрессивных инстинктах *эго* (в ницшеанском смысле), позже стал понимать *эго* как рациональный, хотя пассивный, агент, в чьи обязанности входит наилучшее примирение (с помощью планирования или защиты) конфликтующих давлений инстинктов, совести и внешней среды. Таким образом ядерное понятие (пусть даже в строго ограниченных значениях) сохранилось, что позволило динамически ориентированным психологам легче расширить качества *эго* и сделать его гораздо более активным и важным агентом, чем это было у Фрейда.

Следует уточнить, что понятие *эго* спас не Фрейд, а его английские переводчики. Сам Фрейд пользовался понятием *Я* (*Ich*).

Однако опасность, которой хотел избежать Вундт, остается: *эго* может рассматриваться как *deus ex machina*, к которому прибегают для повторной сборки разобранного по винтикам психического механизма после того, как этого не смог сделать позитивизм. Сегодня ситуация такова, что многие психологи, пытавшиеся приспособить личность к внешней системе координат, не удовлетворены результатом. Они не обнаружили связи между позитивистскими измерениями и предпочли вновь изобрести *эго*. Но, к сожалению, позитивизм и теория *эго* плохо кооперируются. Бергсон критиковал такое применение *эго* для сохранения лица, уподобляя эту

ситуацию дилемме художника. Он говорит, что художник может хотеть изобразить Париж (точно так же, как психолог может хотеть изобразить личность), но все, что он может сделать своими ограниченными средствами, – это зарисовать разные части города. На каждую зарисовку он прикрепляет надпись "Париж", почему-то надеясь, что вырезанные им кусочки магически воссоздадут целое. Аналогично обстоят дела и в психологии: эмпирики, продвинувшиеся со своими аналитическими орудиями настолько далеко, насколько смогли, и не удовлетворенные результатом, прибегли, как и их предшественники, к некоему понятию *Я*, чтобы выразить в нем (хотя и неадекватно) ту сплоченность, единство и целеустремленность, которые, как им известно, они утратили в своих фрагментарных представлениях.

"Бог из машины" (*лат.*) – развязка вследствие вмешательства непредвиденного обстоятельства (в античной трагедии развязка наступала иногда благодаря вмешательству какого-либо бога, появлявшегося на сцене при помощи механического приспособления).

Я очень боюсь, что привычка лениво использовать *Я* или *эго* в качестве мастера на все руки для латания проделанных позитивизмом дыр может принести больше вреда, чем пользы. Конечно, важно, что многие современные психологи чувствуют себя вынужденными делать этот шаг, хотя их опыт большей частью показывает отсутствие теоретической пользы от его использования на протяжении девятнадцатого века. Позитивисты будут продолжать возмущаться вторжением и (что в некоторой степени оправдано) обвинять возрождающуюся психологию в мракобесии.

Как же подойти к феноменам, которые привели к возрождению понятия *Я*, так, чтобы продвинуть, а не замедлить научный прогресс?

В том, что касается психологии, возможный ключ к решению лежит в утверждении Альфреда Адлера: "То, что часто называют "эго" – не более, чем индивидуальный стиль". Стиль жизни имеет для Адлера глубокое и важное значение. Он говорит, что если бы психология могла дать нам полное и завершенное описание жизненного стиля индивида, в это описание автоматически вошли бы все явления, которые сейчас расплывчато приписывают *Я* или *эго*. Другими словами, полностью адекватная психология развития призвана раскрыть все формы жизненной активности и отношений, которые либо игнорируются, либо приписываются *эго*, делая его подозрительно похожим на гомункулуса.

Первое, что должна сделать адекватная психология развития – это провести различие между тем, что для индивида *важно*, и тем, что, как сказал бы Уайтхед, служит для него просто *фактом*, то есть между тем, что он в ходе своего становления ощущает как существенное и центральное, и тем, что он относит к периферии своего существования.

Многие стороны нашего стиля жизни обычно не воспринимаются как сильно лично релевантные. Например, у каждого из нас есть многочисленные племенные привычки, отличающие наш жизненный стиль, но являющиеся всего лишь подходящим типом приспособления. То же самое верно и для многих наших физиологических навыков. Мы придерживаемся

правой стороны при вождении автомобиля, следуем правилам этикета и совершаем разнообразные бессознательные и полуосознанные приспособительные действия, которые характеризуют наш стиль жизни, но не являются нашими *собственными*, то есть по-настоящему центральными для ощущаемого нами существования. Рассмотрим, например, языковые навыки, которые обеспечивают наше мышление и общение. Ничто так устойчиво не влияет на жизнь, как словарный запас и структура речи, посредством которой осуществляются наши социальные контакты. Но употребление родного языка обычно воспринимается как совершенно периферический момент по отношению к сердцевине нашего существования. Другое дело, если бы какой-то иностранный захватчик запретил нам разговаривать на нашем родном языке. Тогда наш словарный запас, произношение и наша свобода пользоваться ими станут нам очень дороги и сольются с нашим чувством *Я*, ощущением *себя*. То же касается и несметного множества других наших социальных и психологических привычек, которые никогда, если им ничто не препятствует, не рассматриваются в качестве существенных для нашего личного бытия.

Личность включает многие привычки, умения, системы координат, факты и культурные ценности, которые редко (или даже никогда) не ощущаются как теплые и важные. Но личность включает также нечто теплое и важное – те области жизни, которые мы воспринимаем как *присущие нам*, как *свои личные, собственные* (*propriate*). Я предлагаю временно называть их нашим *проприумом*.* Проприум представляет собой совокупность всех сторон личности, образующих ее внутреннее единство. *Proprium* (*лат.*) – личная собственность.

Психологи, которые признают наличие проприума, используют термины "я" (*self*) и "эго" (полагая их взаимозаменяемыми) и определяют оба понятия с разной степенью узости или широты. Это ощущение "своего собственного" (какой бы термин мы ни применили для его обозначения) заслуживает внимательного рассмотрения. Необходимо выяснить главные функции и свойства проприума.

Для этой цели более шестидесяти лет назад Уильям Джеймс предложил простую таксономическую схему. Он утверждал, что возможны два типа *Я*: *Я* познающее и *Я* познаваемое, эмпирическое. *Я* эмпирическое распадается на три вспомогательных типа: *Я* материальное, *Я* социальное и *Я* духовное. На этой простой схеме он построил свое знаменитое тонкое описание разных "присущих нам" состояний ума. Однако с точки зрения современных психоаналитических и экспериментальных исследований его схему вряд ли можно признать адекватной, поскольку ей недостает "психодинамического аромата". Поэтому я с некоторым трепетом предлагаю несколько улучшенную (надеюсь, что это так) схему для анализа собственных аспектов личности. А к вопросу, необходимо ли понятие *Я*, мы вернемся позже.

Структура личности

В психологии проблема становления переплетена с проблемой структуры, ибо процесс ведет к продукту. Конечно, в детстве структура имеет зачаточный вид и состоит только из немногих возможных

предрасположенностей. Но когда структура принимает форму, она оказывает решающее влияние на дальнейшее развитие. Мы предсказываем поведение друга, потому что думаем, что понимаем его структуру. Недавно было сделано замечательное открытие, что эта структура также помогает придавать форму повседневным восприятиям способами, о которых до сих пор не подозревали.

Психологи обращаются со структурой по-разному. Любые виды предлагаемых составных единиц используются одним или несколькими авторами в качестве строительных блоков структуры: одни предпочитают потребности, чувства или векторы, другие – черты, установки или ценности, третьим нравятся привычки, способности и факторы. Один автор предлагает единицы трех порядков: мотивы, схемы и черты. Некоторые довольствуются такими менее строгими понятиями, как тенденция, направление или предрасположенность.

Мы предлагаем использовать почтенный греческий термин *характеристика* для обозначения любой отличительной метки (оттиска) личности. Характеристики могут быть многих порядков в диапазоне от периферических манер и приспособительных привычек до более центральных ценностных ориентаций жизни. В данный момент мы интересуемся влиянием структуры высокого уровня на последующее развитие, поэтому особенно обращаем внимание на те характеристики, которые объединяют биологическую витальность с сетью смыслов. Используя термин из средневековой философии, скажем, что характеристики этого типа представляют "интенциональность" человека. Намерениями, или интенциями, я буду называть комплексные личные характеристики человека.

Интенциональные характеристики представляют, кроме всего прочего, еще и основные формы, какими индивид направляет себя в будущее. В этом своем качестве они отбирают стимулы, руководят подавлением и выбором и имеют прямое отношение к процессу становления взрослого человека. Сравнительно немногие теории личности признают преимущественную важность интенциональных характеристик. Недавние эмпирические исследования дали много доказательств, что личные ценности фактически регулируют и отбирают восприятия, суждения и формы приспособления, но теоретическая значимость этого открытия еще не получила адекватного признания. Конечно, несколько лет назад немецкая школа *verstehende Psychologie* утверждала, что основная характеристика любой личности – философия жизни индивида, то есть его система ценностей, его *Lebensverfassung*. Этот момент недавно был более решительно сформулирован профессором Полом Вайсом, который прямо утверждает: "Мы знаем своих ближних, потому что мы знаем тип будущего, который они осуществляют".
<...>

Обнадеживает, что экспериментаторы теперь взялись за изучение динамики ценностных схем. Информацию дают многие недавние исследования перцептивных и когнитивных процессов. Даже индустриальная психология усвоила, что научением, производительностью и удовлетворением работников руководят долговременные намерения. Один профконсультант сказал мне, что

самым показательным в его интервью является вопрос: "Где вы хотите быть через пять лет?". Смысл этого вопроса идентичен несколько более абстрактной фразе профессора Вайса: "Какого рода будущее вы осуществляете?" Таким образом, знакомясь с различными источниками и разными точками зрения, мы начинаем понимать, что ценностные схемы – это решающие факторы становления.

Говоря философски, ценности суть конечные точки наших намерений. Мы никогда их полностью не достигаем. Некоторые авторы исходят из этого. Юнг, например, определяет личность как идеальное состояние интеграции, к которому склонен индивид. Личность – не то, что у человека есть, а, скорее, проектируемый результат его развития. Аналогично, Шпрангер рассматривает характер индивида с точки зрения его приближения к идеальному типу (в конечном счете – к последовательной, внутренне согласованной системе ценностей). Важна именно ориентация. С этой точки зрения мы можем слегка модифицировать утверждение о том, что сложные уровни структуры влияют на становление. Формулируя точнее, этой движущей силой обладает именно незавершенная структура. Завершенная структура статична, а развивающаяся структура, имеющая тенденцию к данному направлению завершения, обладает способностью поддерживать поведение и руководить им в соответствии с его движением.

Возникает вопрос: сколько у личности может быть главных характеристик – интенциональных или иных? В работе "Мысль и характер Уильяма Джеймса" Ральф Бартон Перри утверждает, что для понимания этой яркой и человечной личности необходимо понять четыре болезненных и четыре доброкачественных ее характеристики. Сначала нам кажется возмутительным, что такой тонкий и сложный человек может быть сжат в простую матрицу. Мы пришли бы в бешенство, если бы биограф испробовал такую своевольную хирургию на нас.

Однако при повторном обдумывании возникает мысль: не подходим ли мы здесь к важному открытию? При всей озадачивающей сложности развития не верно ли, что на высочайших уровнях интеграции структура личности проясняется? Когда собраны многие нити, мы видим, что они сплетены в канат. Канаты обеспечивают главную связь индивида с миром. Хотя наука психодиагностика еще мало занимается этой проблемой, я полагаю, что здесь уместна музыкальная метафора *лейтмотива*. Г. Дж. Уэллс в книге "Эксперимент в автобиографии" пишет, что через всю его жизнь проходили две главные темы – интерес к достижению упорядоченного мирового общества и секс. Мы можем подозревать, что этот самодиагноз в чем-то упрощен, но в нем есть суть, которая должна быть исследована психологами. Ведущий мотив, как в случае интереса Уэллса к единому миру, может быть высоко социализированным и может представлять ценностную схему того типа, что сопровождает расширенное Я и зрелую совесть. Или он может иногда быть невротическим образованием, неизжитым родительским комплексом или одной из многих форм нарциссизма. Но наша основная гипотеза остается неизменной: сила

организации столь велика, что в любом исходном случае ход развития фактически может быть отображен несколькими ведущими характеристиками.

Суммируем: наиболее всеобъемлющие единицы в личности – это широкие интенциональные предрасположенности, направленные в будущее. Эти характеристики уникальны для каждого человека и имеют тенденцию привлекать, направлять, тормозить более элементарные единицы согласно самым главным намерениям. Это соответствует действительности, несмотря на большой объем беспорядочного, импульсивного и конфликтного поведения в каждой жизни. Наконец, число этих кардинальных характеристик не бесконечно; в любой жизни во взрослые годы их относительно немного и их можно выявить. Этот факт должен поощрять психодиагностов к поиску более подходящих методов, чем некоторые из тех, что используются ими сейчас.

Оллпорт Г. Становление личности. Избранные труды. М.: "Смысл", 2002, с.166-216

И.С.Кон. Проблема "Я" в психологии

Во всем подслушать жизнь стремясь,
Спешат явления обездушить,
Забыв, что если в них нарушите:
Одушевляющую связь,
То больше нечего и слушать.

Гете

В отличие от философских теорий, претендующих на раскрытие "истинной природы" и "сущности" "Я" в целом, психология пытается расчлнить эту проблему на составные части, которые могли бы стать предметом экспериментальных исследований. Однако классификация соответствующих Психологических теорий представляет большие трудности, так как они дифференцируются по различным линиям.

Во-первых, *по предмету*, на котором сосредоточен главный интерес исследователей. Одни интересуются прежде всего субъектными свойствами индивида, внутренними источниками его активности, которые выше были обозначены как идентичность и "Эго". Таковы, например, персоналистическая психология, фрейдизм, экзистенциализм, эгопсихология. Других занимает преимущественно "образ Я" как элемент самосознания.

Во-вторых, психологические исследования различаются по *теоретическому контексту*, углу зрения, под которым рассматривается проблема "Я". Там, где отправной точкой служит *теория личности*, "Я" чаще всего мыслится как некое структурное единство и наибольшее внимание привлекают его регулятивные функции. В контексте *теории сознания* на первый план выступают когнитивные особенности процессов самосознания, адекватность самооценок и т. п.

В-третьих, существенно различается *методологическая стратегия* исследований. Так, подход к изучению самооценок, этого ценнейшего источника в понимании "образа Я", меняется в зависимости от того, рассматриваются они исследователем как непосредственные *компоненты*

"образа Я" или только как *индикаторы* каких-то глубинных и не осознаваемых личностью качеств (например, самоуважения). Психолог, считающий личность просто суммой черт, может удовлетвориться описательно — компонентным анализом и скажет, что "образ Я" складывается из представлений индивида о своем теле, уме, способностях, социальном положении и т. д. Для системно-структурного мышления такая стратегия принципиально неприемлема, генезис самосознания рисуется ему гораздо более сложным.

Первые шаги научно-психологического анализа человеческого "Я" были связаны с развитием естественнонаучного мышления и борьбой против идеализма. Идеалистические теории психики, считавшие "Я" источником всех человеческих действий, приравнивали его к "душе", или нематериальному "внутреннему агенту", который направляет поведение индивида, а сам не может быть ни выведен, ни сведен, ни объяснен. Естественно, что научная психология стремилась разоблачить этот "призрак", по выражению И. М. Сеченова, свести его к каким-то материальным процессам. Но к каким именно?

Большинство психологов XIX в. видели в "Я" чувственный образ, формирующийся на основе самоощущений и закрепленных памятью ассоциаций. Так, Дж. Ст. Милль связывал появление "Я" с памятью о совершенном действии. По мнению Ч. Пирса, "идея Я" возникает у ребенка в результате ассоциации факта перемещения вещей с движением собственного тела, которое осознается как причина перемещения. В. Вундт понимает "Я" как чувство связи всех индивидуальных психических переживаний, придавая особое значение в его генезисе кинестетическим ощущениям. Эта тенденция имела материалистическую направленность, была ориентирована на эксперимент и способствовала развитию ряда важных исследований (например, того, как человек осознает схему собственного тела). Особенно ценными в этом плане были работы И. М. Сеченова.

"Ребенок, - писал Сеченов, - множество раз получает от своего тела сумму самоощущений во время стояния, сидения, бегания и пр. В этих суммах, рядом с однородными членами, есть и различные, специально характеризующие стояние, ходьбу и пр. Так как эти состояния очень перемежаются друг с другом, то существует тьма условий для их соизмерения в сознании. Продукты последнего и выражаются мыслями: "Петя сидит или ходит". Здесь *Петя* обозначает, конечно, не отвлечение из суммы самоощущений постоянных членов от изменчивых... но мысли все-таки соответствует ясное уже и в уме ребенка отделение своего тела от своих действий. Затем, а может быть и одновременно с этим, ребенок начинает отделять в сознании от прочего те ощущения, которые составляют позыв на действия; ребенок говорит: "Петя хочет есть, хочет гулять". В первых мыслях выражается безразлично состояние своего тела как цельное самоощущение; здесь же сознана раздельность уже двух самоощущений... Так как эти состояния могут происходить при сиденье, при ходьбе и пр., то должно происходить соизмерение их друг с другом в сознании. В результате выходит, что Петя то чувствует пищевой голод, то гуляльный; то ходит, то бежит - во

всех случаях Петя является тем общим источником, внутри которого рождаются ощущения и из которого выходят действия".

Однако ограниченность психофизиологического и ассоцианистского подхода к проблеме "Я" состояла в том, что он не видел социальных аспектов самосознания.

Разумеется, даже авторы классических робинзонад, не говоря уже о психологах XIX в., прекрасно понимали, что человек живет в обществе и зависит от него. Но общество, подобно пространству в ньютоновской физике, мыслилось лишь как условие, рамка, внешняя среда развития личности. Содержание же рефлексивного "Я" казалось непосредственно данным (самочувствие) или формирующимся в результате самонаблюдения. Но что побуждает человека к саморефлексии, каковы критерии его самооценок и почему он заостряет внимание на одних аспектах собственного опыта в ущерб другим?

Человек осознает прежде всего такие свои свойства, на которые кто-то или что-то обращает его внимание. Это верно даже относительно элементарных физических свойств. Замечено, что, рисуя словесный портрет другого человека или автопортрет, Подростки значительно чаще, чем дети и взрослые, включают в эти описания свойства кожи. Дело в том, что появляющиеся в связи с половым созреванием изменения кожного покрова невольно привлекают к себе внимание окружающих, доставляя подросткам много неприятностей.

Уже простое описание, фиксация того или иного качества большей частью включает в себя момент оценки и сравнения. Вряд ли кто-нибудь измерял длину своего носа в сантиметрах. Однако каждый знает, большой у него нос или маленький, красивый или некрасивый. Постигается это путем сравнения.

Прилежный, умный, сильный, красивый, вспыльчивый, послушный, старательный - все эти определения имеют оценочный смысл и обязательно предполагают сравнение с кем-то. Разграничить осознание многих своих психических и даже телесных свойств от их социально-нравственной или эстетической самооценки практически невозможно.

Хотя "образ Я" всегда включает в себя определенный набор компонентов (представление о своем теле, своих психических свойствах, моральных качествах и т.д.), их конкретное содержание и значимость варьируются в зависимости от социальных и психологических условий и состояний. Кроме того, человек не просто "узнает", "открывает", но и активно формирует себя. Осознание каких-то своих способностей меняет его самооценку и уровень притязаний, да и сами эти способности не только проявляются, но и формируются в деятельности.

Уяснение этого постепенно подводило психологов, как ранее случилось с философами, к пониманию *социальной* природы "Я". Первым шагом в этом направлении было признание, что наряду с биологическим, телесным "Я", к осознанию которого индивид приходит "изнутри", благодаря развитию органического самочувствия, "образ Я" включает в себя социальные компоненты, источником которых является взаимодействие индивида с другими людьми.

Наиболее известным вариантом этой модели была теория Уильяма Джемса. Джемс начинает с того, что разграничивает "познающее Я", "поток сознающей мысли", которое он обозначает английским словом "I" (буквально — "я", местоимение первого лица единственного числа), и "эмпирическое Я", обозначаемое словом "me" (буквально - "меня", которое не имеет в русском языке адекватной грамматической формы для передачи его существительным). "Me" - это "общий итог всего, что человек может назвать своим, включая не только его собственное тело и психические силы, но и все принадлежащее ему — одежду, дом, семью, предков и друзей, репутацию, творческие достижения, земельную собственность и даже яхту и текущий счет". "Эмпирическое Я" Джемс в свою очередь подразделяет на три компонента: "материальное Я" - тело, одежда, собственность; "социальное Я" — то, чем признают данного человека окружающие (каждый человек имеет столько разных "социальных Я", сколько существует отдельных групп или кружков, о мнении которых он заботится); "духовное Я" — совокупность психических способностей и склонностей.

При всей "буржуазности" этой модели, в которой текущий счет - такой же важный компонент "Я", как и тело, включение в нее социальных характеристик было, несомненно, шагом вперед. В буржуазном обществе собственность, имущественное положение и вправду составляют важный компонент личности и ее самосознания (вспомним блестящие рассуждения К. Маркса о том, как притягательная сила денег нейтрализует и перевешивает отталкивающую силу уродства).

Однако социальные и индивидуально-природные компоненты "Я" остаются в схеме Джемса рядоположными. Между тем осознание индивидуально-природных качеств также имеет свои социальные предпосылки. Вполне закономерно поэтому, что в последующем "социологизация" проблемы "Я" была продолжена.

В начале XX в. социолог Чарлз Хортон Кули сформулировал теорию "зеркального Я", согласно которой представление человека о самом себе, "идея Я", складывается под влиянием мнений окружающих и включает три компонента: представление о том, каким я кажусь другому лицу, представление о том, как этот другой меня оценивает, и связанную с этим самооценку, чувство гордости или унижения. "Идея Я" формируется уже в раннем возрасте в ходе *взаимодействия* индивида с другими людьми, причем решающее значение имеют так называемые первичные группы (семья, сверстники и т. д.).

В 40-50-х годах теория "зеркального Я" стала базой множества экспериментальных исследований, выясняющих зависимость "образа Я" или частных самооценок от мнения окружающих. Результаты этих исследований показывали, что под влиянием благоприятных суждений окружающих самооценка повышается, неблагоприятных - снижается, причем нередко меняется и самооценка тех качеств, которые не подвергались оценке со стороны. Так, похвала, полученная от авторитетной для личности группы, может способствовать повышению общего уровня ее притязаний.

Поскольку теория "зеркального Я" в ее первоначальном варианте акцентировала внимание на зависимости формирования "образа Я" от мнения "значимого другого", человеческое "Я" выглядит в ней пассивным: оно только отражает и суммирует чужие мнения на свой счет, а взаимодействие людей в процессе их совместной деятельности сводится к обмену мнениями. На деле каждый индивид общается с множеством разных людей, которые воспринимают и оценивают его неодинаково. Кроме того, различные люди (и группы) неодинаково значимы для личности. Например, в одних случаях большее влияние на подростка могут оказать родители, семья, а в других - сверстники, приятели. Наконец, личность не механически усваивает Чужие мнения о себе, но более или менее самостоятельно осмысливает и отбирает их, используя при этом собственные критерии.

Формирование человеческого "Я" в процессе *реального* взаимодействия индивида с другими людьми в рамках определенных социальных групп и в зависимости от выполняемых личностью ролей было исследовано американским ученым Джорджем Гербертом Мидом (1863—1931), родоначальником *интеракционистской* (от interaction — взаимодействие) ориентации в социальной психологии. В противоположность тем, кто считал, что "образ Я" дан индивиду непосредственно или формируется путем обобщения самоощущений. Мид утверждает, что самосознание - это процесс, в основе которого лежит *практическое* взаимодействие индивида с другими людьми. "Индивид познает себя как такового не прямо, а только косвенно, с частных точек зрения других членов данной социальной группы или с обобщенной точки зрения всей группы, к которой он принадлежит, ибо он входит в свой собственный опыт как Я или как индивид не прямо и непосредственно..., а только став для себя таким же объектом, каким являются для него другие индивиды. Объектом же для себя он может стать, приняв отношения к себе других индивидов, в рамках той совместной общественной деятельности, в которую они вовлечены". Чтобы успешно взаимодействовать с другими людьми, необходимо предвидеть реакцию партнера на то или иное твоё действие. Рефлексия на себя есть, по сути дела, не что иное, как способность поставить себя на место другого, усвоить отношение других к себе.

Простейшей моделью этого процесса может служить, по Миду, психология детской игры. Сначала ребенок просто подражает поведению окружающих его людей. Он выступает то в роли воспитателя, делая кому-то замечания, то в роли воспитуемого - сам исполняет только что данные указания. Но эти сменяющиеся роли еще не интегрированы в определенную систему. В каждый данный момент ребенок представляет себя кем-то другим. Отсюда - внешняя непоследовательность его действий, которые можно понять, только зная, кем он себя в данный момент воображает и как он определяет свою роль. Он может воображать себя не только человеком, но и животным и даже неодушевленным предметом (например, паровозом). В отношениях с людьми ребенок не столько "принимает роль" другого (ставит себя на его место),

сколько *идентифицируется* с ним, усваивая при этом и его отношение к себе, либо столь же однозначно приписывает другому свои собственные мотивы.

По мере усложнения игровой деятельности ребенка круг его "значимых других" расширяется, а его отношения с ними становятся все более избирательными. Это требует и более сложной внутренней регуляции поведения. Чтобы участвовать в коллективной игре (например, в футбол), ребенок должен усвоить целую систему правил, регулирующих отношения между игроками, и уметь сообразовать свои действия со всеми другими членами команды. Это значит, что он ориентируется уже не на Отдельных конкретных других, а на некоего "обобщенного другого". Овладеть ролью вратаря - значит усвоить правила игры и те ожидания (экспектации), которые предъявляются к вратарю всеми членами команды. Соответственно и самооценка себя в роли вратаря (хороший я вратарь или плохой) зависит от того, насколько данный индивид отвечает этим ожиданиям. Но эта закономерность существует не только в игре. Человек в принципе не может осознать и описать себя без помощи категорий, обозначающих его пол, возраст, социальную принадлежность, род занятий, семейное положение и т. д. Каждая такая характеристика ("мужчина", "взрослый", "учитель", "отец") обозначает занимаемую индивидом социальную позицию и связанную с этим систему взаимных ожиданий.

В концепции Мида "Я" предстает как производное от группового "Мы", которое оно косвенно включает в себя, причем содержание "Я" обусловлено уже не мнениями других людей, а *реальными взаимоотношениями* с ними, их совместной деятельностью. Кроме индивидуальных "значимых других" появляется обобщенный, "генерализованный другой", которым может быть не только семья или игровая группа, но и общество в целом. "Индивидуальное Я", подчеркивал Мид, по просто "включает" в себя отдельные социальные компоненты, но все оно целом "есть по самой сути своей социальная структура, вырастающая из социального опыта".

Описание личности и ее "Я" через групповые принадлежности и социальные роли, по сути дела, лишь переводит на язык психологии то, к чему давно уже пришли философы (вспомним гегелевскую схему перехода от единичного самосознания к всеобщему, фейербаховское обнаружение "Я" в "Ты" и, наконец, высказывание К. Маркса о Петре и Павле). Однако употребление термина "роль" в данном случае не следует истолковывать, что нередко случается, как прямое сведение личности к совокупности выполняемых ею социальных функций или, еще того хуже, к ложному, разыгрываемому поведению.

"Конечно, ребенок усваивает то, как он должен вести себя с мамой, скажем, что ее нужно слушаться, и он слушается, но можно ли сказать, что при этом он играет *роль* сына или дочери? — спрашивает известный советский психолог А. Н. Леонтьев. Столь же нелепо говорить, например, о "роли" полярного исследователя, "акцептированной" Нансеном: для него это не "роль", а *миссия*. Иногда человек действительно разыгрывает ту или иную роль, но она все же остается для него только "ролью", независимо от того, насколько она

интернализирована. "Роль" - не личность, а, скорее, *изображение*, за которым она скрывается". Но если "роль", как следует из определения самого А. Н. Леонтьева, есть программа, "которая отвечает ожидаемому поведению человека, занимающего определенное место в структуре той или иной социальной группы", или "структурированный способ его участия в жизни общества", то она никак не может быть "изображением" лица. Иначе придется признать, что личность существует не только вне общества, но даже и вне своей собственной социальной деятельности. Ведь "структурированный способ участия в жизни общества" есть не что иное, как структура деятельности человека.

Источник этого противоречия лежит в логической подмене понятий, точнее, системы отсчета. Социальная психология, которую критикует А. Н. Леонтьев, рассматривает *объективный процесс взаимодействия* индивидов в обществе, выводя *из него* их самосознание. А. Н. Леонтьев же имеет в виду то, как *сам индивид воспринимает и оценивает* свои действия. Ребенок может быть искренне любящим и послушным или только притворяться таковым, и разница здесь весьма существенна. Но это не отменяет того, что существует определенное *социальное* определение детской роли, в свете которого оценивается поведение конкретного ребенка и которое не может не преломляться в его собственном самосознании ("я хороший, потому что слушаюсь маму").

"Ролевое" описание диалектики индивидуального и социального осуществляется на трех различных уровнях: в рамках безличной макросоциальной системы (социологический уровень), в рамках непосредственного межличностного взаимодействия (социально-психологический уровень) и в рамках индивидуальной мотивации (внутриличностный уровень).

В *социологии*, предметом исследования которой является социальная система, "социальная роль" понимается как безличная норма, функция, связанная с определенной социальной позицией и не зависящая от личных свойств занимающих эту позицию индивидов; "роль" учителя, инженера или отца семейства социологически задана общественным разделением труда и иными объективными процессами, не зависящими от воли отдельного индивида. Хотя требования, предъявляемые к человеку занимающему эту позицию, далеко не всегда формулируются так однозначно, как в воинском уставе или должностной инструкции, они тем не менее вполне объективны. Чтобы понять, к примеру, соотношение отцовской и материнской ролей в современной семье, надо учитывать прежде всего реальное разделение труда между мужчиной и женщиной, соотношение их семейных и внесемейных обязанностей, структуру семьи, способы воспитания детей и т. д. Мнения же конкретных мужчин и женщин по этому вопросу, при всей значимости индивидуальных вариаций, будут только отражением стереотипов массового сознания, за которыми в конечном счете стоят закономерности социальной структуры.

Социальная психология в известной мере оставляет эти макросоциальные отношения "за скобками", понимая "роль" как структуру непосредственного межличностного взаимодействия. Привычные нормы поведения неизбежно стандартизируются и подкрепляются системой взаимных ожиданий. От человека, который несколько раз проявил остроумие, ждут, что он и в дальнейшем будет развлекать своих товарищей, и эта "роль шутника" так или иначе включается в его "образ Я".

Наконец, при исследовании *внутриличностных* процессов словом "роль" обозначают определенный аспект, часть, сторону деятельности лица, называя ее в данном случае "интериоризованной", то есть усвоенной, вошедшей "внутрь" личности ролью. Внимание здесь акцентируется прежде всего на том, как *сам индивид* воспринимает, сознает и оценивает ту или иную свою функцию (деятельность), какое место занимает она в его "образе Я", какой личностный смысл он в нее вкладывает. "Интериоризованная роль" - это компонент самосознания, *отношение* личности к некоторому аспекту собственной деятельности.

Таким образом, понятие "социальная роль" как бы связывает деятельность личности и ее самосознание с функционированием социальной системы, причем отправной точкой здесь является не индивид, а социум. Но это разграничение в известной мере условно. Буржуазные социологи вслед за обыденным сознанием часто делят жизнедеятельность личности на две части, из которых одна - формальная, застывшая, мертвая - приписывается "безличному" миру социальных ролей, а вторая - "личная", эмоционально окрашенная - представляет то, чем индивид является "сам по себе", безотносительно к социальным условиям. В житейском обиходе сказать про человека; что он "исполняет роль" отца или учителя, все равно что сказать, что он "притворяется", что он "не настоящий" отец или учитель. Самому индивиду "ролевой" кажется только такая деятельность, которую он воспринимает как нечто более или менее внешнее, периферийное, условное, "разыгрываемое" для других, в отличие от "подлинного Я", без которого он просто не может себя представить. Но независимо от того, считает ли индивид свою работу ремеслом, призванием или даже миссией, хотя это весьма существенно для него самого, а также для морально-психологической оценки его как личности, социологически он во всех случаях исполняет определенную "профессиональную роль". И если энтузиастов на данный вид работы не находится, а обойтись без него общество не может, начинают действовать такие вполне объективные механизмы, как материальное стимулирование, государственное распределение специалистов и т. п.

Взаимопроникновение социально-ролевого и индивидуально-личностного начал можно наблюдать во всех сферах жизнедеятельности людей. - Возьмем, например, Марксов анализ процесса обмена. В принципе отношения покупателя и продавца совершенно безличны. Продавец - всего лишь персонифицированный товар (скажем, голова сахара), а покупатель - персонифицированные деньги (золото). "Как только голова сахара становится золотом, продавец становится покупателем. Эти определенные общественные

роли вытекают отнюдь не из человеческой индивидуальности вообще, но из меновых отношений между людьми, производящими свои продукты в форме товаров. Отношения, существующие между покупателем и продавцом настолько не индивидуальны, что они оба вступают в них лишь поскольку отрицается индивидуальный характер их труда, именно поскольку он, как труд *не* индивидуальный, становится деньгами". Но эти безличные экономические роли не являются чем-то абсолютно противоположным индивидуальности, поскольку эти роли, как и эта индивидуальность, - продукт истории. "...Эти экономические буржуазные роли покупателя и продавца... суть необходимое выражение индивидуальности на основе определенной ступени общественного процесса производства".

И так обстоит дело не только в практике, но и в самосознании. Личность не может определить себя безотносительно к системе своих "социальных ролей"; она может сливаться, идентифицироваться с ними или отстраняться, дистанцироваться от них, даже противопоставлять себя им, но во всех случаях при определении своего "Я" они как бы служат для личности точкой отсчета.

Чем богаче структура жизнедеятельности индивида, чем шире круг его социальных принадлежностей, тем более сложным и дифференцированным будет его самосознание.

Во-первых, человек сталкивается с тем, что его разные обязанности и роли, например, профессиональные и семейные, не совпадают, а иногда и противоречат друг другу. Эти *межролевые конфликты* активизируют работу самосознания, побуждая личность иерархизировать разные аспекты своей жизнедеятельности, соподчинять их соответственно какой-то шкале ценностей.

Во-вторых, каждая "социальная роль" есть отношение, которое его участники могут определять по-разному (например, требования, предъявляемые к учителю школьной администрацией, коллегами, родителями и учениками, могут существенно расходиться). Эти *внутриролевые конфликты* предполагают необходимость самостоятельного, индивидуального определения собственной роли со всей вытекающей отсюда мерой ответственности.

В-третьих, неодинаково сами *отношение* индивида к выполняемым ролям: одни функции и виды деятельности переживаются и осознаются как органические, неотделимые от собственного "Я", другие - как более или менее внешние, периферийные, "искусственные". Степень психологического отчуждения индивида от своих "ролей" зависит от многих причин как социального, так и психологического характера.

Социально-психологический подход к личности, предложенный интеракционистами, несомненно, открыл новые перспективы для изучения проблемы "Я". Однако ему свойственна известная односторонность.

Как справедливо отмечал Л. С. Выготский, "личность становится для себя тем, что она есть в себе, через то, что она предъявляет для других... За всеми высшими функциями, их отношениями генетически стоят социальные отношения, реальные отношения людей". Функции самосознания Выготский называл "третичными" функциями, имея в виду, что они производны как от непосредственного социального общения личности, так и от ее уже

интерноризованных и в этом смысле "вторичных" психических функций. Интеракционисты же видят преимущественно первое - *непосредственное межличностное общение*, оставляя в тени как биологические основы индивидуальности, так и более широкие *социальные детерминанты*, в частности предметное содержание деятельности личности.

Именно эти упущения интеракционизма и стали в первую очередь предметом критики со стороны марксистской социологической и психологической науки. Социологи-марксисты подчеркивают неправомерность сведения социальных детерминант личности и ее самосознания к непосредственному взаимодействию индивидов, необходимость учитывать разную *объективную* значимость, соподчиненность и "ранг" усваиваемых индивидом "ролей". Психологи же выступают против недооценки Мидом и его последователями эмоциональных предпосылок самосознания, телесных переживаний и самоощущений. Представители французской школы генетической психологии (Анри Баллон, Рене Заззо и его сотрудники) подчеркивают, что генезис самосознания, будучи в целом социальным процессом, имеет, однако, и биологические предпосылки, особенно заметные при изучении эмоциональных аспектов "Я" (самочувствие, самоощущение), в частности развития *"чувства Я"*. Эта сторона дела особенно важна для понимания филогенеза самосознания.

Уяснение многогранности проблемы способствовало дальнейшей дифференциации тематики психологических исследований, посвященных генезису самосознания в целом и представлений индивида о самом себе, а также совершенствованию их методологии и техники.

Кон И.С. Проблема "Я" в психологии
Открытие "Я". М., 1978.

А.Фрейд. Психология Я и защитные механизмы

Я и ОНО в период полового созревания.

Из всех периодов человеческой жизни, в которых инстинктивные процессы обретают первостепенную важность, период полового созревания всегда привлекал наибольшее внимание. Психические явления, свидетельствовавшие о наступлении полового созревания, долгое время были предметом психологического исследования. В психоаналитических работах мы находим много замечательных описаний изменений, происходящих в характере в эти годы, нарушений психического равновесия и в первую очередь непонятных и непримиримых противоречий, появляющихся в психической жизни. Подростки исключительно эгоистичны считают себя центром Вселенной и единственным предметом, достойным интереса, и в то же время ни в один из последующих периодов своей жизни они не способны на такую, преданность и самопожертвование. Они вступают в страстные любовные отношения — лишь для того, чтобы оборвать их так же внезапно, как и начали. С одной стороны, они с энтузиазмом включаются в жизнь сообщества, а с другой — они охвачены страстью к одиночеству. Они колеблются между

слепым подчинением избранному ими лидеру и вызывающим бунтом против любой и всяческой власти. Они эгоистичны к материалистичным и в то же время преисполнены возвышенного идеализма. Они аскетичны, но внезапно погружаются в распущенность самого примитивного характера. Иногда их поведение по отношению к другим людям грубо и бесцеремонно, хотя сами они невероятно ранимы.

Их настроение колеблется между сияющим оптимизмом и самым мрачным пессимизмом. Иногда они трудятся с неиссякающим энтузиазмом, а иногда медлительны и апатичны.

Официальная психология стремится объяснить эти явления двумя различными путями. В соответствии с одной теорией этот сдвиг в психической жизни происходит из-за химических изменений, т.е. представляет собой прямое следствие начала функционирования половых желез. Это, так сказать, простое психическое сопровождение физиологических изменений. Другая теория отвергает всякое представление о такой связи между физическим и психическим, в соответствии с ней революция, происходящая в психической сфере, является просто знаком того, что индивид достиг психической зрелости, точно так же, как одновременно происходящие физические изменения свидетельствуют о физической зрелости. Подчеркивается, что тот факт, что психические и физические процессы появляются одновременно не доказывает наличия причинно-следственной связи между ними. Таким образом, вторая теория утверждает, что психическое развитие полностью независимо от процессов, происходящих в железах, и от инстинктивных процессов. Эти два направления психологической мысли сходятся в одном; оба они считают, что не только физические, но и психологические явления периода полового созревания исключительно важны для развития индивида и что именно здесь лежит начало и исток сексуальной жизни, способности любить и характера в целом,

В отличие от академической психологии психоанализ до настоящего времени не обнаруживал склонности концентрироваться на психологических проблемах периода полового созревания, хотя в других случаях он очень часто использует противоречия в психической жизни как исходный пункт для своих исследований. Если исключить несколько работ в которых было заложено основание исследования периода полового созревания <...>, можно сказать, что авторы-психоаналитики в основном пренебрегали этим периодом и уделяли больше внимания другим стадиям развития. Причина этого очевидна. Психоанализ не разделяет взгляда согласно которому сексуальная жизнь человека начинается в период полового созревания. В соответствии с нашей теорией у сексуальной жизни есть две <...> точки. Впервые она начинается на первом году жизни в раннем сексуальном периоде, а не в периоде полового созревания осуществляются критические шаги в развитии проходят важные прегенитальные фазы сексуальной организации, развиваются и приводятся в действие различные сложные инстинкты и определяется нормальность или аномальность индивида, его способность или неспособность любить. Изучая этот ранний период, мы ожидаем получить знания об истоках и развитии сексуальности которые академическая психология надеется приобрести в

результате исследования периода полового созревания. Период полового созревания — лишь одна из фаз в развитии человеческой жизни. Это — первое, повторение детского сексуального периода; второе повторение наступает в климактерическом периоде. Каждый сексуальный период — это возобновление и воскрешение того что уже было пройдено, Конечно же, помимо этого, каждый из них вносит в сексуальную жизнь человека что-то свое. Благодаря тому факту, что физическая сексуальная зрелость наступает в период полового созревания, генитальность в этом периоде выступает на первый план и генитальные тенденции преобладают над ирегенитальными составляющими инстинктами. В климактерическом периоде, когда физические сексуальные функции ослабевают, генитальные импульсы вспыхивают в последний раз и прегенитальным импульсам вновь воздается должное.

До сих пор в психоаналитических работах рассматривалось в основном сходство между этими тремя периодами выраженной сексуальности в человеческой жизни. Наиболее тесно они сходны друг с другом в количественном: соотношении между силой Я и силой инстинктов* В каждом случае — в раннем детском периоде, в периоде полового созревания и в климактерическом периоде — относительно сильное Оно противостоит относительно слабому Я, мы можем, таким образом, сказать, что это — периоды, о которых Оно сильно, а Я ослаблено. Кроме того, имеется большое качественное сходство по одному из двух факторов в отношениях между Оно и Я в эти три периода. Оно человека в течение всей жизни в основном остается одним и тем же. Верно» что инстинктивные импульсы способны к изменению, когда они вступают в столкновение с Я и с требованиями внешнего мира. Но внутри самого Оно не происходит никаких или почти никаких изменений, за исключением продвижения от прегенитальных к генитальным инстинктивным целям.

Сексуальные желания готовы при любом подкреплении либидо преодолеть вытеснение, равно как и связанные с ними катексисы объектов я фантазии очень мало различаются в детстве, в периоде полового созревания» во взрослой жизни и в климактерическом периоде. Мы видим, таким образом, что в основе качественного сходства между тремя периодами в жизни человека, в которых возрастает либидо, лежит относительная неизменность Оно.

Намного меньше внимания психоаналитики уделяли различиями между этими периодами. Эти различия возникают из-за второго фактора в отношениях между Оно и Я, а именно, способности человеческого Я к изменению<...> Рассмотрим в качестве примера Я в раннем детстве и Я в период полового созревания. В эти периоды Оно различается по объему, содержанию, своим знаниям и способностям, отношениям и тревогам. Соответственно в конфликтах с инстинктами Я в различные периоды используют различные защитные механизмы. Можно ожидать» что более детальное рассмотрение различий между ранним детством и периодом полового созревания прольет свет на формирование Я так же как исследование сходства между этими периодами проливает свет на инстинктивную жизнь.

Как при исследовании инстинктивных процессов, так и при исследовании Я более поздний этап развития может быть понят на основе предшествующего. Прежде чем мы сможем объяснить те нарушения, которым Я подтверждено в период полового созревания, мы должны понять сущность ситуации, в которой находится Я в раннем детстве. У маленького ребенка конфликт между Я и Оно имеет свои специфические особенности. Требования удовлетворения инстинктов, возникающие из желаний, характерных для оральной, анальной и фаллической фаз, чрезвычайно настоятельны, а аффекты и фантазии, связанные с эдиповым комплексом и комплексом кастрации, очень интенсивны, в то время как противостоящее им Я находится еще в процессе формирования и пока еще слабо и неразвито. Однако маленький ребенок не существо с необузданными инстинктами, и при обычных обстоятельствах он не осознает давления инстинктивной тревоги. Во внешнем мире, например в оказываемых на него воспитательных воздействиях, слабое Я ребенка имеет могущественного союзника в борьбе против его инстинктивной жизни. Не возникает такой ситуации, в которой Я должно мериться своими слабыми силами с намного более сильными инстинктивными импульсами, которым, оставшись наедине с ними, Я неизбежно уступит. Мы не оставляем ребенку времени осознать собственные желания и оценить свою силу или слабость по отношению к своим инстинктам. Отношение ребенка к Я попросту диктуется ему обещаниями и угрозами со стороны Других людей, другими словами — надеждой на любовь и ожиданием наказания.

Под таким внешним влиянием маленькие дети в течение нескольких лет приобретают способность контролировать свою инстинктивную жизнь, но невозможно определить, какая часть этого достижения должна быть отнесена за счет их Я, а какая — за счет прямого давления внешних сил. Если в этой конфликтной ситуации Я ребенка встает на сторону внешних влияний, о ребенке говорят, что он хороший. Если Я встает на сторону Оно и борется с ограничениями удовлетворения инстинктов, налагаемыми воспитанием, то он «плохой». Наука, посвятившая себя детальному исследованию таких колебаний детского Я между Оно и внешним миром — это педагогика. Она стремится найти способы укрепления связи между воспитывающими силами и Я в целях более успешного овладения инстинктами.

Но у маленького ребенка имеется еще и эндопсихический конфликт, который недостижим для воспитания. Внешний мир очень рано устанавливает свое представительство в психике ребенка в форме объективной тревоги. Само по себе появление такой тревоги еще не служит доказательством формирования более высокой инстанции — сознания или Сверх-Я — внутри Я, но оно является его предвестником. Объективная тревога представляет собой предвосхищение страдания, которое может быть наложено на ребенка в качестве наказания внешними силами, своего рода «предвосхищающее страдание, которое управляет поведением Я, вне зависимости от того, наступает ли ожидаемое наказание. С одной стороны, сила этой тревоги соответствует опасному или угрожающему поведению тех, с кем контактирует ребенок. С другой стороны, она подкрепляется оборачиванием инстинктивных

процессов против себя, часто сочетается с тревогой, порождаемой в фантазии, и не учитывает объективных изменений, так что ее связь с реальностью становится еще слабее. Несомненно, в психике маленького ребенка настоятельные инстинктивные требования конфликтуют с острой объективной тревогой, и симптомы детского невроза представляют собой попытки разрешить этот конфликт. Исследование к описанию этой внутренней борьбы — спорная для ученых территория; некоторые считают, что это область педагогики, тогда как мы уверены, что подобные явления принадлежат к области теории неврозов.

В ситуации, в которой находится Я маленького ребенка, есть и другая особенность, которая никогда не воспроизводится в дальнейшей жизни. Во всех более поздних защитных ситуациях обе противоборствующие стороны уже присутствуют: инстинкт сталкивается с более или менее стойким Я с которым он должен прийти к соглашению. Но у маленьких детей Я является продуктом самого конфликта, та сторона Я, которая в дальнейшей жизни будет выполнять задачу овладения инстинктами, в этом раннем периоде лишь зарождается под совместным давлением инстинктивных требований Оно и внешней по своему происхождению объективной тревоги. Можно сказать, что Я «делается по мерке», т.е. прекрасно приспособлено к сохранению равновесия между двумя силами: побуждением инстинкта и давлением извне. Мы считаем первый детский период прошедшим, когда эта сторона формирования Я достигает определенной стадии, Я заняло ту позицию, которую намеревалось занять в борьбе с Оно. Я решило, в какой пропорции оно будет настаивать на удовлетворении и отказе в удовлетворении инстинкта, разрешая свои различные конфликты. Я приучило себя к определенной отсрочке в удовлетворении своих желаний. Методы защиты, которые Оно предпочитает, несут на себе печать объективной тревоги. Можно сказать, что между Оно и Я установился *modus vivendi*, которого отныне придерживаются оба.

В течение нескольких лет ситуация меняется. Наступает период латентности с физиологически обусловленным спадом силы инстинктов, и в защитной войне, которую ведет Я, наступает перемирие. Я теперь имеет возможность посвятить себя другим задачам и приобретает новые содержания, знания и способности. В то же время Я становится сильнее по отношению к внешнему миру; оно уже не так беспомощно и податливо и не считает внешний мир столь всемогущим, как раньше. Его отношение к внешним объектам постепенно изменяется, и Я преодолевает эдипову ситуацию. <...> Ультрасовременные воспитательные методы могут быть описаны как попытка падогаать внешний мир «по мерке» для ребенка. Все больше и больше интроецируются принципы, предлагаемые ребенку его родителями и учителями, — их желания и требования и идеалы. В его внутренней жизни внешний мир уже проявляется не только в форме объективной тревоги. Он создал внутри Я постоянное образование, которое мы называем Сверх-Я. Одновременно с этим развитием происходят изменения в детской тревоге. Страх перед внешним миром принимает не такие угрожающие размеры и постепенно уступает место страху перед новыми представителями старой силы — тревоге Сверх-Я - тревоге сознания и чувству вины. Это означает, что в

борьбе за овладение инстинктивными процессами Я латентного периода приобрело нового союзника. Тревога сознания порождает защиту от инстинктов в латентном периоде, так же как она порождалась объективной тревогой в раннем детстве. Как и раньше, трудно определить, какой объем обретенного в подростковом возрасте контроля над инстинктами должен быть отнесен за счет самого Я, а какой — за счет мощного воздействия Сверх-Я.

Но передышка, предоставляемая периодом латентности, длится недолго. Едва лишь борьба между двумя антагонистами, Я и Оно, завершается этим временным перемирием, как условия соглашения резко меняются из-за подкрепления одной из сражающихся сторон. Физиологический процесс, отмечающий достижение физической половой зрелости, сопровождается стимуляцией инстинктивных процессов, которая проявляется в психической сфере в форме притока либидо. Отношение, установившееся между силами Я и Оно, разрушается, с трудом достигнутое психическое равновесие опрокидывается, и в результате внутренние конфликты между двумя образованиями возобновляются.

Вначале мало что можно сказать относительно Оно. Интервал между латентностью и пубертатом — так называемый предпубертатный период — в основном является подготовительным к физической сексуальной зрелости. В это время качественных изменений в инстинктивной жизни не происходит, но возрастает количество инстинктивной энергии. Это возрастание не ограничено сексуальной жизнью. В распоряжении Оно имеется большое количество либидо и Оно, не делая различий, насыщает либидинальной энергией все доступные импульсы Оно. Агрессивные импульсы усиливаются до полной неуправляемости, голод становится обжорством, а непослушание латентного периода превращается в подростковое криминальное поведение. Оральные и анальные интересы, долго остававшиеся скрытыми, вновь выступают на поверхность. Привычка к чистоте, старательно вырабатывавшаяся в период латентности, уступает место удовольствию от грязи и беспорядка, а вместо скромности и доброжелательности появляются эксгибиционистские тенденции, грубость и жестокость по отношению к животным. Сформированные реакции, казавшиеся твердо установившимися в структуре Я, грозят разлететься на куски. В то же время в сознании возникают старые, исчезнувшие тенденции. Эдиповы желания реализуются в форме фантазий и мечтаний, в которых они претерпевают лишь небольшие изменения; у мальчиков идея кастрации, а у девочек зависть к пенису вновь становятся центром интересов. Во вторгающихся силах очень мало новых элементов. Их натиск в основном еще раз выносит на поверхность знакомое содержание равней детской сексуальности маленького ребенка.

Но возрожденная таким образом детская сексуальность сталкивается уже с другими условиями. Я раннего детского периода было неразвитым и неопределенным, податливым и пластичным под влиянием Оно в предпубертатном периоде, напротив, оно твердо и крепко. Я уже знает себя самого. Детское Я могло внезапно взбунтоваться против внешнего мира, и вступить, в союз с Оно для достижения удовлетворения инстинктов, но если

это сделает Я подростка, то оно оказывается вовлеченным в конфликт со Сверх-Я. Его прочно установившееся отношение к Оно, с одной стороны, и к Сверх-Я, с другой, — то, что мы называем характером, — делает Я нестигаемым, Я знает только одно желание: сохранить характер, развившийся в латентном периоде, восстановить прежнее соотношение между своими собственными силами и силами Оно и ответить на большую настоятельность инстинктивных требований удвоенными усилиями, направленными на свою защиту. В этой борьбе за сохранение неизменным своего собственного существования Я, мотивированное в равной мере объективной тревогой сознания, использует без различия "Все те способы защиты, к которым оно уже прибегало в детстве и в латентном периоде. Я вытесняет, смещает, отрицает, обращает инстинкты и оборачивает их против себя; оно продуцирует фобии и истерические симптомы и сдерживает тревогу при помощи навязчивого мышления и поведения. Если мы рассмотрим эту борьбу за главенство между Я и Оно, то поймем, что все тревожные явления предпубертатного периода соответствуют различным фазам конфликта. Возросшая активность фантазии, возвраты к прегенитальному (т.е. перверзному) сексуальному удовлетворению, агрессивное или криминальное поведение означают частичные успехи Оно, тогда как проявление различных форм тревоги, развитие аскетических черт, акцентуация невротических симптомов и торможений означают более сильную защиту т.е. частичный успех.

С достижением телесной сексуальной зрелости, собственно начала пубертата, происходят дальнейшие изменения, на сей раз качественного характера. До сих пор усиление инстинктивного катексиса носило общий, недифференцированный характер; теперь ситуация меняется (во всяком случае, у мальчиков): генитальные импульсы становятся более насыщенными либидозной энергией. В психической сфере это означает, что либидозный катексис отбирается у прегенитальных импульсов и концентрируется на генитальных чувствах, целях и мыслях об объектах. Таким образом, генитальность приобретает возросшую психическую значимость, тогда как прегенитальные тенденции отодвигаются на задний план, первым результатом оказывается явное улучшение ситуации. Ответственные за воспитание подростка взрослые, ранее озабоченные и озадаченные ссрегенитальным характером его инстинктивной жизни в предпубертатном периоде, теперь с облегчением отмечают, что весь хаос грубости, агрессивности и перверзного поведения испарился, как дурной сон. Пришедшая ему на смену генитальная маскулинность оценивается гораздо более благоприятно и снисходительно, даже когда она переходит границы социальной условности. Однако это физиологическое, спонтанное исцеление прегенитальности, результат происходящего в пубертате естественного, процесса, во многом разочаровывает. Благоприятная компенсация возможна, но лишь в случаях, до сих пор характеризовавшихся вполне определенными прегенитальными фиксациями. Например, мальчик с пассивной и женственной установкой внезапно переключается на мужественно-активную позицию, когда либидозный катексис переносится на гениталии. Но это не означает, что страх

кастрации и конфликты, породившие его женственную установку, разрешены или разрушены, Они просто временно перекрыты возрастанием генитального катексиса. Когда давление инстинктов, столь возросшее в пубертате, возвращается к своему нормальному уровню во взрослой жизни, тревога и конфликты, по всей вероятности появятся вновь неизменными и будут вредить его мужественности. Это справедливо также для оральной и анальной фиксаций, которые временно становятся менее значимыми при возрастании либидо в пубертате. Однако впоследствии они оказываются столь же значимыми, как и ранее, и старое патогенное притяжение этих прегениталь формаций будет в последующей жизни столь же большим.

Кроме того, в пубертате может не быть компенсирующего эффекта, когда в детстве и предпубертатном периоде доминировали не оральные и анальные, а фаллические интересы (это касается мальчиков с тенденцией к фаллическому эксгибиционизму). В таких случаях возрастание генитального либидо в пубертате не только не снимает нарушения, но усиливает его. Не происходит спонтанного исцеления и с детской перверзией: напротив, наблюдается крайне неприятная акцентуация патологической ситуации. Фаллические тенденции возносятся на такую высоту, что генитальная маскулинность пациента чрезмерно преувеличивается и становится неконтролируемой»

Эта оценка нормальности или аномальности конкретных инстинктивных целей зависит, однако, от ценностных стандартов, относящихся ко взрослой жизни, и имеет мало или не имеет ничего общего с Я подростка. Идет внутренний защитный конфликт, и этим ценностям уделяется мало внимания. В подростковом возрасте отношение Я к Оно исходно определяется количественными, а не качественными характеристиками. Проблема заключается не в удовлетворении фрустрации того или иного инстинктивного желания, а в природе психической структуры в детстве и в подростковом возрасте. Существует две крайности, которыми может закончиться конфликт. Либо Оно, ставшее теперь сильным, может одолеть Я, и в этом случае от предшествующего характера индивида не останется и следа, и вхождение во взрослую жизнь будет отменено разгулом удовлетворения инстинктов. Либо может победить Я, и тогда характер индивида, выработавшийся в латентном периоде, установится раз и навсегда. Когда это происходит, импульсы Оно подростка заключаются в тесные границы, предписанные инстинктивной жизни ребенка. Возрастающее либидо не может быть использовано, и для того, чтобы держать его под контролем, необходимо постоянное действие антикатексиса, защитных механизмов и симптомов. Помимо того, что в результате уродуется инстинктивная жизнь, то, что победоносное Я становится жестко фиксированным» постоянно вредит индивиду. Образования Я, которые без уступок сопротивляются натиску пубертата, обычно на всю жизнь остаются негибкими, неприступными и неспособными к исправлению в соответствии с изменяющимися требованиями реальности.

Логично предположить, что перерастание конфликта в ту или другую из этих крайностей или его счастливое разрешение в достижении равновесия

между психическими инстанциями и, далее, различные фазы, которые он проходит, определяются количественным фактором, а именно изменениями абсолютной силы инстинктов. Но этому простому объяснению противоречат аналитические наблюдения над процессами, происходящими у индивидов в пубертате. Когда инстинкты становятся сильнее по физиологическим причинам, индивид не обязательно оказывается в их власти; точно так же при ослаблении силы инстинктов Я к Сверх-Я не обязательно начинают играть большую роль, чем Оно. Из исследования невротических симптомов и предменструальных состояний нам известно, что, когда требования инстинктов становятся более настоятельными, Я побуждается к удвоению своей защитной активности, Когда же требования инстинктов не так настоятельны» опасность, связанная с ними, уменьшается, а с аей уменьшаются и объективная тревога, тревога сознания и инстинктивная тревога Я. За исключением тех случаев, когда Я полностью затоплено Оно, мы обнаруживаем отношение, противоположное описанному. Любое дополнительное давление инстинктивных требований ужесточает сопротивление Я соответствующим инстинктам и усиливает симптомы торможения и т.д., основанные на этом сопротивлении, тогда как, если инстинкты становятся менее настоятельными, Я делается более покладистым и более склонным к тому, чтобы допустить удовлетворение. Это означает, что абсолютная сила инстинктов в пубертате (которая в любовд случае не может быть независимо измерена или оценена) не позволяет прогнозировать конечный исход пубертата. Он определяется относительными факторами: во-первых, силой импульсов Оно, которая обусловлена физиологическими процессами в пубертате; во-вторых, толерантностью или интолерантностью Я по отношению к инстинктам, которые зависят от характера, сформировавшегося в период латентности; в-третьих, — и это качественный фактор, который определяет количественный конфликт, — природой и эффективностью имеющихся в распоряжении Я защитных механизмов, варьирующей в зависимости от конституции индивида (т.е. его предрасположенности к истерии или неврозу навязчивости) и направлений его развития.

Инстинктивная тревога в пубертатном периоде

Мы уже отмечали, что фазы человеческой жизни, характеризующиеся возрастанием либидо, чрезвычайно важны для аналитического исследования Оно. Благодаря повышенному катексису желания, фантазии и инстинктивные процессы, которые в другие периоды остаются незамеченными или заключены в бессознательное, всплывают в сознании, преодолевая при необходимости препятствия, поставленные на их пути вытеснением, и становятся доступными для наблюдения, когда они прокладывают себе путь к выходу.

Важно сосредоточить внимание на периодах возросшего либидо и на исследовании Я. Как мы видели, косвенным следствием усиления инстинктивных импульсов является удвоение усилий индивида по овладению инстинктами. Общие тенденции в Я, которые в периоды спокойствия инстинктивной жизни едва заметны, становятся яснее очерченными, и выраженные механизмы Я латентного периода или взрослой жизни могут

оказаться настолько преувеличенными, что приводят к патологическим искажениям характера. Из различных установок, которые Я может принять по отношению к инстинктивной жизни, выделяются две. Акценту-ируясь в пубертате, они поражают наблюдателя своей силой и объясняют некоторые из характерных особенностей этого периода. Я имею в виду аскетизм и интеллектуальность в подростковом возрасте.

Аскетизм в подростковом возрасте.

Чередуясь с инстинктивными крайностями и вторжениями из Оно, а также с другими явно противоречивыми установками, в подростковом возрасте иногда проявляется антагонизм по отношению к инстинктам. По интенсивности этот антагонизм далеко превосходит любое вытеснение, обычное для нормальных условий или для более или менее тяжелых неврозов. По способу своего проявления и широте охвата он меньше сродни симптомам выраженного невротического расстройства, чем аскетизму религиозного фанатика. При неврозе всегда существует связь между вытеснением инстинкта и природой или качеством вытесненного инстинкта. Так, истерики вытесняют генитальные импульсы, связанные с объектными желаниями эдипова комплекса, но более или менее индифферентны или толерантны в своей установке по отношению к другим инстинктивным желаниям, например анальным или агрессивным импульсам. Навязчивые невротики вытесняют аналско-садистские желания, которые вследствие вытеснения становятся носителями их сексуальности, но терпимо относятся к оральному удовлетворению и к эксгибиционистским импульсам, которые у них могут возникнуть, до тех пор, пока они не связаны непосредственно с ядром их невроза. При меланхолии вытесняются в основном оральные тенденции, а пациенты с фобией вытесняют импульсы, связанные с комплексом кастрации.

Ни в одном из этих случаев нет неразличающего отвержения инстинктов, и, анализируя их, мы всегда обнаруживаем определенную связь между содержанием вытесненного инстинкта и причинами, по которым человек изгоняет его из сознания.

Другая картина предстает перед нами, когда, анализируя подростков, мы исследуем отвержение ими инстинкта. Верно, что и здесь также исходная точка процесса отвержения может быть найдена в инстинктивных образованиях подверженных эсобоному торможению, например в фантазиях об инцесте предпубертатного периода или возросшей тенденции к онанизму, в которых эти желания находят свою разрядку. Но из этой точки процесс распространяется на всю жизнь.

Как я уже отмечала, подростки озабочены не столько удовлетворением или фрустрацией конкретных инстинктивных желаний, сколько удовлетворением инстинктов или фрустрацией как таковой. Молодые люди, проходящие через ту аскетическую фазу, которую я имею в виду, бегут словно бы от количества, а не от качества своих инстинктов. Они остерегаются наслаждения вообще, и поэтому самой безопасной стратегией для них является встреча наиболее настоятельных желаний максимальным торможением. Каждый раз, когда инстинкт говорит «Я хочу», Я отвечает: «Ты не должен», во

многим на манер строгих родителей при раннем обучении ребенка. Это подростковое недоверие к инстинктам имеет опасную тенденцию к распространению; оно может начаться с собственно инстинктивных желаний и распространиться на самые обычные физические потребности. Все мы встречали молодых людей, сурово отвергающих любые импульсы с привкусом сексуальности, избегающих общества сверстников, отказывающихся принимать участие в увеселениях и, как истинные пуритане, не желающих иметь ничего общего с театром, музыкой и танцами. Мы можем понять, что есть связь между отказом от красивой и привлекательной одежды и торможением сексуальности. Но мы начинаем тревожиться, если отказ начинает распространяться на безвредные и необходимые вещи, как в случае, когда молодой человек отказывает себе в самой обычной защите от холода, умерщвляет свою плоть всеми возможными способами и подвергает свое здоровье ненужному риску, не только отвергая конкретные виды орального наслаждения, но «из принципа» сокращая свой дневной рацион до минимума. Мы беспокоимся, когда вместо того, чтобы насладиться долгим ночным сном, этот юноша принуждает себя рано вставать, когда он неохотно смеется или улыбается или когда в крайних случаях он сдерживает дефекацию и мочеиспускание до последней возможности на том лишь основании, что нельзя немедленно уступать всем своим физическим потребностям.

Этот тип отвержения инстинктов отличается от обычного вытеснения еще в одном отношении. При неврозе мы привыкли видеть, что, когда удовлетворение конкретного инстинкта вытесняется, для него находится некоторое замещение. При истерии это достигается обращением, т.е. разрядкой сексуального возбуждения в других телесных зонах или процессах, которые становятся сексуализированными. При неврозах навязчивости имеется замещающее удовольствие на том уровне, на котором осуществилось вытеснение, а при фобиях есть, по крайней мере, некоторый эгоистический выигрыш. Или же заторможенные формы удовлетворения заменяются на другие способы наслаждения при помощи процесса смещения и формирования реакции, поскольку мы знаем, что истинные невротические симптомы, такие, как истерические приступы, тики, навязчивые действия, привычка к мрачным размышлениям и т.д. представляют собой компромиссы, в которых инстинктивные требования Оно удовлетворяются не менее эффективно, чем требования: Я и Сверх-Я. Но в отвержении инстинкта, характерного для подросткового возраста, не остается лазейки для такого замещающего удовлетворения: механизм в этом случае, по всей видимости, иной. Вместо образования компромисса (соответствующего невротическим симптомам) и обычных процессов смещения» регрессии и обращения против себя мы почти неизменно обнаруживаем поворот от аскетизма к излишествам; невзирая на любые внешние ограничения, подросток внезапно погружается во все Тот что он ранее тормозил. По причине своего антисоциального характера такие подростковые эксцессы сами по себе являются нежелательными; тем не менее с аналитической точки зрения они представляют собой временное выздоровление от аскетизма. <...>

Epinosic (синоним — advantage by illness) — использование болезни как средства достижения тех или иных собственных целей. образом оказывается достаточно сильным для того, чтобы без всяких отклонений удержаться в своем отвержении инстинктов, в результате парализуется витальная активность человека — возникают своеобразные условия, которые следует рассматривать уже не как нормальное явление пубертата, а как психотическое расстройство.

Возникает вопрос: действительно ли: оправдано различие между отвержением инстинктов в пубертате и обычными процессами вытеснения? Основой такого теоретического различия является то, что у подростков процесс вытеснения начинается со страха перед количеством инстинктов, а не перед качеством какого-то конкретного импульса и заканчивается не замещением, удовлетворением и образованием компромиссов, а резким наложением или последовательной сменой отказа в удовлетворении инстинктов и инстинктивных эксцессов или, точнее говоря, их чередованием. При этом мы знаем, что при обычном невротическом вытеснении качественный катексис вытесняемого инстинкта является важным фактором и что при неврозе навязчивости обычно возникает чередование торможения и послабления. Тем не менее у нас все еще сохраняется впечатление, что в случае подросткового аскетизма действует более примитивный и менее сложный механизм, чем при собственно вытеснении; возможно, что первый из них представляет собой особый случай или, скорее, предварительную фазу вытеснения.

В аналитических исследованиях неврозов уже давно показано, что человеческой природе свойственно отвержение некоторых инстинктов, в частности сексуальных, независимо от индивидуального опыта. Эта предрасположенность, по-видимому, обусловлена филогенетической наследственностью, своеобразным накоплением, аккумулярованным в результате актов вытеснения» практиковавшихся многими поколениями и лишь продолжаемых, а не заново иницируемых индивидами. <...>

По-видимому, внезапное возрастание инстинктивной энергии в пубертате и в других жизненных периодах усиливает исходный антагонизм между Я и инстинктами до такой степени, что он становится активным защитным механизмом. Вели это так, то аскетизм пубертатного периода можно рассматривать не как ряд качественно обусловленных действий вытеснения, а просто как проявление врожденной враждебности между Я и инстинктами, которая неразборчива, первична и примитивна.

Интеллектуализация в пубертате.

Мы пришли к выводу о том, что в периоды, характеризуемые возрастанием либидо, общие установки Я могут развиваться в определенные способы защиты. Если это так, то этим можно объяснить и другие изменения, происходящие в Я в пубертате.

Мы знаем, что большинство изменений этого периода происходит в инстинктивной и аффективной жизни и что Я претерпевает вторичные изменения, когда оно непосредственно участвует в попытке овладеть инстинктами и аффектами. Но это ни в коем случае не исчерпывает возможностей изменения подростка. С возрастанием инстинктивной энергии он

в большей мере оказывается в их власти; это естественно и не требует дальнейшего объяснения. Подросток также становится моральным и аскетичным, что объясняется конфликтом между Я и Оно. Но кроме того, он становится более интеллектуальным и его интеллектуальные интересы углубляются. Вначале мы не видим, каким образом это продвижение в интеллектуальном развитии связано с продвижением в развитии инстинктов и с усилением образований Я в их сопротивлении неистовым атакам, направленным против него.

В целом можно было бы ожидать, что натиск инстинкта или аффекта будет снижать интеллектуальную активность человека. Даже при нормальном состоянии влюбленности интеллектуальные возможности человека снижаются и его рассудок становится менее надежным, чем обычно. Чем более страстно его желание удовлетворить свои инстинктивные импульсы, тем меньше, как правило, он склонен использовать интеллект для их рассудочного исследования и подавления.

На первый взгляд кажется, что в подростковом возрасте все происходит наоборот. Резкий скачок в интеллектуальном развитии молодого человека не менее заметен и неожидан, чем его быстрое развитие в других направлениях. Мы знаем, как часто все интересы мальчиков в латентном периоде сосредоточены на реальных вещах. Некоторые мальчики любят читать об открытиях и приключениях, изучать числа и пропорции или «проглатывать» описания странных животных и предметов, тогда как другие посвящают время механике, от ее простейших до наиболее сложных форм. Общим у этих двух типов является то, что объект, которым они интересуются, должен быть не продуктом фантазии наподобие сказок и басен, доставивших удовольствие в раннем детстве, а чем-то конкретным, что имеет реальное физическое существование. Когда начинается предпубертатный период, тенденция смены конкретных интересов латентного периода абстрактными становится все более выраженной. В частности, подростки того типа, который Бернфельд описывает как «затянувшийся пуберта», обладают ненасытным желанием думать об абстрактных предметах, размышлять и говорить о них. Часто дружба в этом возрасте основана на желании вместе размышлять и обсуждать эти предметы. Диапазон таких абстрактных интересов и проблем, которые эти молодые люди пытаются разрешить, очень широк. Они обсуждают свободную любовь или замужество и семейную жизнь, свободное существование или приобретение профессии, скитания или оседлую жизнь, анализируют философские проблемы, такие, как религия или свободомыслие, различные политические теории, такие, как революция или подчинение власти, или саму дружбу во всех ее формах. Если, как это иногда бывает при анализе, мы получаем достоверное сообщение о беседах молодых людей или если — что делалось многими исследователями пубертатного периода — мы изучаем дневники и наброски подростку нас поражают не только широта и свободный размах их мысли, но также степень эмпатии и понимания, их явное превосходство над многими зрелыми мыслителями, а иногда даже мудрость, которую они обнаруживают при рассмотрении самых сложных проблем.

Мы пересматриваем наше отношение, когда обращаемся от рассмотрения самих по себе интеллектуальных процессов подростка к рассмотрению того, как они вписываются в общую картину его жизни. Мы с удивлением обнаруживаем, что эти утонченные интеллектуальные достижения оказывают очень малое — или никакое — влияние на его реальное поведение. Эмпатия подростка» приводящая к пониманию мыслительных процессов других людей, не мешает ему проявлять самое возмутительное безразличие к близким. Его возвышенный взгляд на любовь и обязательства любящего соседствуют с неверностью и черствостью в многочисленных любовных историях. Тот факт, что его понимание и интерес к структуре общества в подростковом возрасте далеко превосходят его же понимание и интерес в последующие годы, не помогает ему найти свое истинное место в социальной жизни, а многосторонность интересов не предохраняет его от сосредоточенности на одном-единственном предмете — собственной персоне.

Мы понимаем, особенно когда исследуем эти интеллектуальные интересы с помощью анализа, что в данном случае мы имеем дело с чем-то весьма отличным от интеллектуальности в обычном смысле слова. Неверно было бы предполагать, что подросток размышляет о различных ситуациях в любви или о выборе профессии для того, чтобы выработать правильную линию поведения, как это мог бы сделать взрослый или как мальчик в латентном периоде исследует устройство аппарата для того, чтобы суметь разобрать и снова собрать его. Подростковая интеллектуальность больше способствует мечтам. Далее честолюбивые фантазии предпубертатного периода не предназначены для перевода в реальность. Когда мальчик фантазирует о том, что он великий завоеватель, он не чувствует никакой необходимости доказывать свою храбрость и выносливость в реальной жизни. Точно так же он явно получает удовлетворение от самого процесса мышления в ходе рассуждений или обсуждений. Его поведение определяется другими факторами, и на него необязательно оказывают влияние результаты подобной интеллектуальной, гимнастики.

Есть и еще один момент, поражающий нас, когда мы исследуем интеллектуальные процессы у подростков. Более пристальное рассмотрение показывает, что интересующие их предметы усиливают конфликты между разными психическими образованиями. И опять проблема заключается в том, как связать инстинктивную сторону человеческой природы с остальной жизнью, как выбрать между практической реализацией сексуальных импульсов и их отвержением, между свободой и ограничением, между восстанием и подчинением власти. Как мы видели, аскетизм, с его запретом инстинктов, в целом не оправдывает надежд подростка. Поскольку опасность вездесуща, он должен выработать много способов для того, чтобы преодолеть ее обдумывание инстинктивного конфликта — его интеллектуализация — кажется подходящим способом. При этом аскетическое бегство от инстинкта сменяется поворотом к нему. Но это осуществляется в основном в мышлении и является интеллектуальным процессом. Абстрактные интеллектуальные обсуждения и размышления, которым предаются подростки, — это вовсе не попытки

разрешить задачи, поставленные реальностью. Их мыслительная активность есть, скорее, показатель напряженной настороженности по отношению к инстинктивным процессам и перевод того, что они воспринимают, в абстрактное мышление. Философия жизни, которую подростки создают, — а она может заключаться в юс требовании произвести революцию во внешнем мире — является на самом деле их реакцией на восприятие новых инстинктивных требований их собственного Оно, грозящих революционизировать всю их жизнь. Идеалы дружбы и вечной преданности — это всего лишь отражение беспокойства Я, обнаружившего исчезновение всех своих новых эмоциональных связей с объектами. Стремление к руководству и поддержке в часто безнадежной борьбе против своих собственных инстинктов может быть трансформировано в бесхитростную аргументацию относительно неспособности человека к принятию независимых политических решений. Мы видим, таким образом, что инстинктивные процессы переводятся на язык интеллекта. Но причина столь сильной сосредоточенности внимания на инстинктах заключается в том, что осуществляется попытка овладеть ими на ином психическом уровне.

Вспомним, что в аналитической метапсихологии связь аффектов и инстинктивных процессов с вербальными представлениями, считается первым и наиболее важным шагом по направлению к овладению инстинктами, который должен быть осуществлен в развитии индивида. Мышление описывается в этих работах как «практическое действие, сопровождающееся перемещением относительно небольших количеств катексиса при меньшей их разрядке» (S. Freud, 1911). Эта интеллектуализация инстинктивной жизни, попытка овладеть инстинктивными процессами <...>

Я благодарна Маргит Дубовиц из Будапешта за указание на то, что тенденция подростков размышлять о смысле жизни и смерти отражает деструктивную активность в их собственных душах сознания, представляет собой одно из наиболее общих, ранних и наиболее необходимых приобретений человеческого Я. Мы рассматриваем ее не как деятельность Я, а как его составную часть.

Может возникнуть впечатление, что явления, включенные нами в понятие «интеллектуализация в пубертате», попросту представляют собой преувеличение общей установки Я в особых условиях внезапного подъема либидо. Лишь возрастание количества либидо привлекает внимание к функции Я, которая в другое время выполняется незаметно и как бы походя. Если это так, то это означает, что усиление интеллектуальности в подростковом возрасте — а возможно также и резкое возрастание интеллектуального понимания психических процессов, которое обычно характерно для приступов психического расстройства, — является просто частью привычного стремления Я к овладению инстинктами при помощи мышления.

Я полагаю, что теперь мы можем сделать вторичное открытие, к которому нас привели рассуждения в этом направлении. Если верно, что неизменным следствием возрастания либидозной заряженности является удвоение усилий Я по интеллектуальной проработке инстинктивных процессов,

то это объясняет тот факт что инстинктивная опасность делает человека умнее. В периоды спокойствия в инстинктивной жизни, когда опасности нет, индивид может позволить себе определенную степень глупости. <...> Сосредоточение интеллекта на инстинктивных процессах представляет собой аналог бдительности человеческого Я перед лицом окружающих его объективных опасностей.

До сих пор спад интеллекта у маленького ребенка в начале латентного периода объяснялся иначе. В раннем детстве блестящие интеллектуальные достижения детей связаны с исследованием ими тайн пола, а когда этот предмет становится табу, запрет и торможение распространяются на другие области мышления. Не удивительно, что с возобновлением сексуальности в продпубертатном периоде т.е. с распадом сексуального вытеснения раннего детства, интеллектуальные способности оживают с прежней силой.

Это — обычное объяснение, к которому мы можем теперь добавить еще одно, Возможно, в латентном периоде дети не только не осмеливаются погружаться в абстрактное мышление, но и просто не имеют в этом нужды. Детство и пубертатный период — это периоды инстинктивной опасности, и характеризующий их интеллект, по меньшей мере частично помогает человеку преодолевать эту опасность. При этом в латентном периоде и во взрослой жизни Я относительно сильно и может без ущерба для индивида ослабить его усилия по интеллектуализации инстинктивных процессов- В то же время не следует забывать, что эти умственные достижения, особенно в пубертатном периоде, при всей их замечательности и блеске остаются бесплодными. В одном отношении это верно даже для интеллектуальных достижений раннего детства, которыми мы так восхищаемся и которые так высоко ценим. Не надо лишь забывать о том, что детские исследования сексуальности, которые психоанализ считает ярчайшим проявлением интеллектуальной активности ребенка, не приводят к знанию истинных явлений взрослой сексуальной жизни. Как правило, их результатом является создание детских сексуальных теорий, которые отражают не реальность, а инстинктивные процессы, протекающие в психике ребенка.

Интеллектуальная работа, совершаемая Я в латентном периоде и во взрослой жизни, несопоставимо более серьезна, надежна и, прежде всего, намного теснее связана с действием.

Любовь к объекту и идентификация в пубертатном периоде.

Рассмотрим теперь, насколько аскетизм и интеллектуализация, характерные для пубертатного периода, соответствуют кашей схеме классификации защитных процессов в зависимости от тревоги и опасности. Сразу видно, что аскетизм и интеллектуализация попадают в третий тип защиты. Опасность, угрожающая Я, заключается в том, что оно может быть затоплено инстинктами; более всего оно опасается количества инстинктов. Мы полагаем, что эта тревога возникает в ходе развития индивида очень рано. Хронологически она принадлежит к тому периоду, в котором Я постепенно отделяется от недифференцированного Оно. Защитные меры, к которым его заставляет прибегать страх перед силой инстинктов направлены на

поддержание этой дифференциации между Я и Оно и на обеспечение стабильности вновь установившейся организации Я. Задача, которую ставит перед собой аскетизм, заключается в том, чтобы удерживать Оно в определенных границах, попросту налагая запреты; цель интеллектуализации — теснее связать инстинктивные процессы с мыслительным содержанием и тем самым сделать их доступными для сознания и подверженными контролю.

Когда при внезапном возрастании либидо индивид отступает на этот примитивный уровень страха перед силой инстинктов, покой инстинктивных процессов и процессов Я должен быть потревожен. Ниже я опишу две из наиболее важных особенностей пубертатного периода и покажу их связь с этим процессом регрессии Я.

Наиболее примечательные явления в жизни подростков в конечном счете связаны с их отношениями с объектом. Здесь особенно заметен конфликт между двумя противоположными тенденциями. Мы уже видели, что вытеснение, вызванное общей враждебностью по отношению к инстинктам, обычно выбирает для своих атак фантазии предпубертатного периода на тему инцеста. Подозрительность и аскетизм Я исходно направлены против фиксаций субъекта на всех объектах любви его детства. Результатом этого, с одной стороны, является стремление молодого человека к изоляции; начиная с этого времени, он живет с членами своей семья, как с чужими людьми. Но врожденная враждебность Я по отношению к инстинктам направлена не только на его отношение к внешним объектам любви; она направлена также и на его отношения со Сверх-Я. В той мере, в какой Сверх-Я в этом периоде все еще насыщено исходящим от отношений с родителями либидо оно само рассматривается как подозрительный инцестный объект и становится жертвой последствий аскетизма. Я отчуждается также и от Сверх-Я. Для молодых людей это частичное вытеснение Сверх-Я, отчужденность от части его содержания является одной из величайших неприятностей подросткового периода. Основным следствием разрыва отношений между Я и Сверх-Я становится возрастание опасности, грозящей со стороны инстинктов- Индивид становится асоциальным. До возникновения этого нарушения тревога сознания и чувство вины, возникающие вследствие отношения Я к Сверх-Я, были наиболее сильными союзниками Я в его борьбе против инстинктов. В начале пубертатного периода часто заметны преходящие попытки осуществить сверхнасыщенность всех содержаний Сверх-Я. Возможно, этим объясняется так называемый «идеализм*» подростков. Возникает следующая ситуация: аскетизм, сам являющийся следствием возрастания опасности со стороны инстинктов, ведет к разрыву связи со Сверх-Я, тем самым делает неэффективными защитные меры, осуществляемые тревогой Сверх-Я. В результате этого Я еще сильнее отбрасывается на уровень чистой инстинктивной тревоги и характерных для этого уровня примитивных защитных механизмов.

<...> Разнообразные новые привязанности занимают место вытесненных фиксаций на детских объектах любви. Иногда индивиды привязываются к молодым людям своего возраста, и в этом случае связь приобретает форму

страстной дружбы или влюбленности; иногда они привязываются к старшим которых признают лидерами и которые явно являются замещением покинутых родительских объектов. Эти отношения любви страстны и исключительны, но кратковременны. Людей выбирают, как объекты и покидают безотносительно к их чувствам, а на их место выбирают новых. Покинутые объекты быстро и прочно забываются, но форма привязанности к ним сохраняется в мельчайших деталях и обычно воспроизводится в отношении к новому объекту с точностью, похожей на навязчивость.

Помимо згой поразительной верности объекту любви имеется одна особенность отношений с объектом в подростковом возрасте. Подросток стремится не столько обладать объектом в обычном физическом смысле слова, сколько максимально уподобиться человеку, который в данный момент занимает в его привязанностях центральное место.

Непостоянство молодежи общеизвестно. Почерк, речь, прическу, одежду и самые разные привычки она меняет намного легче, чем в любой другой период жизни. Часто одного взгляда на подростка достаточно, чтобы сказать, кто его старший друг, которым он восхищается. Но способность к изменению идет еще дальше. Со сменой одного образца на другой меняются жизненная философия, религиозные и политические взгляды, и, сколь бы часто они ни менялись, подростки всегда в равной мере твердо и: страстно убеждены в правоте столь легко принятых ими взглядов. В этом отношении они напоминают тип пациентов, описанный Хелен Дойч в клинической работе по психологии взрослых как пограничный между неврозом и психозом. Она называет их людьми типа «как если бы» («als ob Turus»), потому что в каждом новом отношении с объектом они живут так, как если бы они действительно проживали свою собственную жизнь и выражали свои собственные чувства, мнения и взгляды.

У девочки, которую я анализировала, механизм, лежащий в основе этих процессов трансформации, был особенно ясен. Несколько раз за один лишь год она переходила от одной дружбы к другой, от девочек к мальчикам и от мальчиков к пожилой женщине. В каждом случае она не просто становилась безразличной к покинутому объекту любви, но испытывала к нему выраженную и сильную неприязнь, граничащую с презрением, и чувствовала, что любая случайная или неизбежная встреча с ним почти невыносима. После большой аналитической работы мы обнаружили, что эти чувства по отношению к бывшим друзьям вовсе не были ее собственными. Каждый раз, когда девочка меняла объект любви, она считала себя обязанной подстраивать свое поведение и взгляды под поведение и взгляды своего нового друга во всем, связанном с ее внутренней и внешней жизнью. Она начинала переживать не свои собственные эмоции, а эмоции своего нынешнего друга. Неприязнь к людям, которых она раньше любила, в действительности не была ее собственной. При помощи процесса эмпатии она разделяла чувства своего нового друга. Таким образом, она выражала ревность, которую, как она воображала, он чувствовал ко всем, кого она раньше любила, или его (а не ее собственное) презрение к возможным соперникам.

Психологическая ситуация в подобных фазах пубертата может быть описана очень просто. <...> Это — идентификация самого примитивного типа, такая, с какой мы встречаемся при исследовании развития в раннем детстве, еще до существования всякой объектной любви, Таким образом, непостоянство в пубертатном периоде означает не внутренние изменения в любви или убеждениях индивида, а, скорее, утрату личности вследствие изменений в идентификации.

Процесс, выявленный при анализе поведения пятнадцатилетней девочки, возможно, прольет некоторый свет на ту роль, которую играет эта склонность к идентификации. Моя пациентка была очень красивой, очаровательной девочкой и всегда играла заметную роль в своем окружении, ко, несмотря на это, ее терзала неистовая ревность к сестре, которая была еще ребенком. В пубертатном периоде пациентка утратила все свои прежние интересы и была охвачена единственным желанием — вызывать любовь и восхищение мальчиков и мужчин, бывших ее друзьями. Она безумно влюбилась — на расстоянии — в мальчика, который был намного старше ее и которого она иногда встречала на вечеринках и на танцах. В это время она написала мне письмо, в котором выражала сомнения и тревоги в связи со своей влюбленностью.

Пожалуйста, скажите мне, — писала она, — как мне вести себя, когда я встречаю его. Быть ли мне серьезной или веселой? Как я ему больше понравлюсь — если покажу, что умна, или если прикинусь глупой? Что Вы мне посоветуете — говорить все время о нем или говорить и о себе тоже? - Когда пациентка в следующий раз встретилась со мной, я устно ответила на ее вопросы. Я сказала, что, по-видимому, нет необходимости планировать свое поведение заранее. Разве она не сможет в нужный момент быть самой собой я вести себя в соответствии с тем, что она чувствует? Она ответила, что такой способ никогда не сработает и произнесла длинную речь на тему о необходимости приспособливаться к предпочтениям и желаниям других людей. Она сказала, что только так можно быть уверенной в том, что себя полюбят, несмотря на то, что этот мальчик любил ее, она просто не могла вести себя естественно.

Вскоре после этого пациентка описала фантазию в которой нарисовала что-то вроде конца света. «Что будет, — спросила она, — если все умрут?» Она прошлась по всем своим друзьям и отношениям и наконец вообразила, что осталась одна на всей Земле. Ее голос, выразительность интонаций и детали описания говорили о том, что эта фантазия была выполнением ее желания. Она рассказывала с наслаждением, и фантазия не вызывала у нее никакого беспокойства.

Однако я напомнила девочке о ее страстном желании быть любимой. Днем раньше одной лишь мысли о том, что один из друзей не любит ее, что она теряет его любовь, было достаточно, чтобы погрузить ее в отчаяние. Но кто же будет любить ее, если она будет единственной уцелевшей из всего рода человеческого? Она спокойно отбросила мое напоминание о ее давешних печалях. «В этом случае я буду любить себя сама», — сказала она, словно

освободившись наконец от всех своих тревог, и испустила глубокий вздох облегчения.

Это маленькое, сделанное на одной пациентке, аналитическое наблюдение укалывает, как мне кажется, на нечто, весьма характерное для некоторых связей с объектом в пубертатном периоде. Разрыв старых отношений, враждебность к инстинктам и аскетизм — все это отвлекает либидо от внешнего мира. Подростку грозит опасность сместить свое объектное либидо с окружающих людей на себя. Так же, как он регрессировал в своем Я, он может регрессировать и в своей либидозной жизни от объектной любви к нарциссизму. Он избегает этой опасности судорожными усилиями, направленными на установление нового контакта с внешними объектами, даже если это может быть сделано только через его нарциссизм, т.е. при помощи ряда идентификаций. В соответствии с таким представлением эмоциональные связи с объектом в подростковом возрасте представляют собой стремление к выздоровлению — и в этом отношении подростки также напоминают психотических больных в тот момент, когда их состояние в очередной раз начинает меняться к худшему.

<...> Мы видели, что основой сравнения пубертатного периода с началом обострения психического заболевания является феномен, приписываемый нами количественными изменениями катексиса. В обоих случаях повышенный либидозный катексис Оно прибавляется к инстинктивной опасности, заставляя Я удваивать свои усилия для защиты любым возможным способом. В психоанализе всегда понимали, что в человеческой жизни из-за этих количественных процессов каждый период возрастания либидо может стать началом невротического или психотического заболевания.

Кроме того, пубертат и обострение психоза напоминают друг друга возникновением примитивных защитных установок, которые мы связываем со страхом Я перед силой инстинктов — тревогой, которая отбрасывает назад больше, чем: любая объективная тревога или тревога сознания.

Впечатление о нормальности или аномальности процессов, происходящих в пубертате у каждого отдельного индивида, будет, по-видимому, зависеть от доминирования какой-нибудь из перечисленных мною тенденций или нескольких из них. Аскетический подросток выглядит для нас нормальным до тех пор, пока его интеллектуальные функции свободны и у него есть ряд здоровых связей с объектами. Это же относится и к подросткам, интеллектуализирующими инстинктивные процессы, к подросткам идеалистического типа и к тем, кто безудержно мчится от одной пламенной дружбы к другой. Но если аскетическая установка упорно поддерживается, если процесс интеллектуализации преобладает во всей психической жизни и если отношения к другим людям основаны исключительно на сменяющихся идентификациях, учителю или аналитику будет трудно определять из наблюдения, в какой мере это следует рассматривать как переходную фазу нормального развития, а в какой — уже как патологическую.

**Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы.
Педагогика-Пресс, 1993.**

М. Й.Боришевський. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві

Серед безлічі чинників, які детермінують процес демократичних перетворень в українському суспільстві, важливе місце посідають національна самосвідомість та ідентифікація (самоідентифікація) громадян.

Як відомо, **національна самосвідомість** - це усвідомлення особистістю себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінка себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися у процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності. Національній самосвідомості конкретної особистості, як і самосвідомості усіх представників нації, з якою дана особистість себе ідентифікує, притаманне прагнення до самовираження і самореалізації своєї національної сутності, неповторності, потреба зайняти гідне місце серед інших національних спільнот та зробити помітний внесок у розвиток людської історії.

Цілком зрозуміло, що прагнення кожної нормальної, цивілізованої національної спільноти до виявлення та реалізації своїх національно-своєрідних особливостей органічно поєднується із потребою у виявленні та розвитку в собі загальнолюдських характеристик. У даному випадку виразно виступає принцип діалектичної єдності загального та специфічного.

Як видно із запропонованого визначення феномену національної самосвідомості, а також з наступної, більш широкої інтерпретації її сутності, розвинена національна самосвідомість особистості передбачає гармонійне поєднання принаймні таких моментів, як, по-перше, здатність особистості усвідомлювати певні специфічні, своєрідні особливості нації (етносу), до якої вона себе відносить, тобто з якою себе ідентифікує; по-друге: усвідомлення значущості, важливості знань про те, як ставляться до особистості та нації, з якою себе дана особистість ідентифікує, представники інших національних спільнот; по-третє, усвідомлення того факту, що кожна національна спільнота завдяки ли ше їй притаманним специфічним особливостям, що органічно поєднуються із загальнолюдськими характеристиками, служить невичерпним джерелом збагачення усіх інших етносів, націй, які усі разом складають людство.

<...> відсутність хоча б одного з трьох названих моментів у свідомості та самосвідомості особистості або гіперболізація чи абсолютизація значення котрогось із них спричиняє перекося, вади в національній свідомості та самосвідомості. Скажімо, переоцінка чи абсолютизація ролі третього моменту у поєднанні з нехтуванням значення двох перших за певних умов може стати причиною космополітичних збочень людини. Подібно до цього причиною виникнення деструктивних націоналістичних тенденцій, а також шовіністичної налаштованості особистості може слугувати гіперболізація ролі першого моменту у поєднанні з категоричним відкиданням значення двох інших. Це

зумовлює намагання відгородитись від усього, що стосується інших етносів, націй, уперте невизнання того факту, що усі етноси, нації, усі - без винятку, є самодостатніми, неповторними цінностями і що не існує, ніколи не могло бути й не буде етносів, націй - “великих”, “найголовніших”, найважливіших” та тих, котрі, мовляв, нікчемні, не варті уваги, а тим паче - поваги. Такі, з дозволу сказати, “класифікації”, а точніше б сказати - “розсортування” етносів та націй, як відомо, породження шовіністично, великодержавно налаштованої імперської політики, мета якої полягала у тому, аби забезпечити і узаконити виключне, привілейоване становище, яке в усіх імперіях завжди посідала панівна нація.

У гармонійній, високого рівня розвиненості свідомості й самосвідомості людини можна виокремити низку тісно взаємопов'язаних елементів, що загалом забезпечують належний рівень ефективного функціонування цього вельми складного й важливого системного утворення у сфері духовності особистості.

Одним з таких елементів, а водночас і чинників, що зумовлюють виникнення, функціонування та розвиток національної самосвідомості, є **національна ідентифікація**, тобто усвідомлення людиною своєї приналежності до певного етносу, нації, усвідомлення своєї близькості з нацією, спорідненості з нею. Зрозуміло, що без такого самоусвідомлення людиною себе з певною конкретною нацією не може бути й мови про розвиток у неї національної свідомості та самосвідомості. Таке трапляється у випадках, коли людина з певних, найчастіше політично-меркантильних мотивів зрікається свого етносу, нації.

Наступною складовою національної самосвідомості є знання типових особливостей, рис тієї національної спільноти, з якою дана людина себе ідентифікує. Цілком зрозуміло, що специфічні риси власної нації усвідомлюються тим виразніше, чим повнішими є знання про особливості інших, чужих національних спільнот. Тому поєднання інтересу до особливостей своєї нації з інтересом до характерних відмінностей інших національних спільнот є явищем цілком природнім і притаманним особистості з високорозвиненою національною самосвідомістю.

Слід зазначити, що інтерес людей до специфічних особливостей своєї нації, так само, як і зацікавленість у знаннях про особливості інших націй, може слугувати не лише задоволенню пізнавальних потреб людини, але й сприяти гуманізації міжнаціональних стосунків, розвитку дружніх взаємин, міжнаціональному взаємопорозумінню. Водночас, це може позитивно впливати на формування національної самоповаги, що поєднується з повагою до інших націй. Відомо, що кожна нація характеризується низкою вельми позитивних специфічних, тільки їй притаманних характеристик, хоч і не позбавлена деяких не надто привабливих рис.

Для нормального розвитку національної самосвідомості особистості дуже важливо, щоб при оцінці типових рис чужої нації уникати упередженості, не допускати акцентування на негативному, так само як і не намагатися будь-що вивершити, гіперболізувати позитивні риси представників власної

національної спільноти.

Наступною, вельми важливою складовою національної самосвідомості особистості є її усвідомлене ставлення до історичного минулого, сучасного та майбутнього етносу, нації. Як свідчать дослідження особливостей національної самосвідомості <...>, остання у своєму розвитку може знаходитись на дуже низькому рівні через відсутність у людини інтересу до національної історії, або ж внаслідок вкрай перекручених, спотворених знань про минуле нації. Така людина, як правило, дуже скептично ставиться до своєї нації, не бачить перспектив її розвитку, не вірить у майбутнє нації.

Неабияке значення для розвитку національної самосвідомості людини мають її чіткі уявлення про територіальну спільність нації. Це відіграє особливу роль у формуванні прив'язаності до рідного краю, рідної землі і безпосередньо впливає на становлення патріотичних почуттів особистості, любові до Батьківщини. Несформованість, неадекватність таких уявлень часто стає причиною спотвореності національної самосвідомості. Переконаливою ілюстрацією цьому може слугувати національна самосвідомість представників панівної нації в імперських державах. Останні, претендуючи в усьому на власну винятковість, вищість, як правило, мають спотворені уявлення також стосовно своїх територіальних прав. Звідси їх зазіхання на території пригноблених національних спільнот. До того ж, такі тенденції у свідомості та самосвідомості представників панівної нації можуть зберігатися тривалий час - навіть після фактичного розпаду імперій.

Особливе місце у національній свідомості й самосвідомості особистості посідає глибоко усвідомлене, дійове ставлення до духовних та матеріальних цінностей нації, стійка потреба у тому, щоб збагачувати такі цінності особистою працею, невідступно орієнтуватись на провідні цінності нації у своїй реальній поведінці, в усій своїй життєдіяльності. Останнє - орієнтація на національні цінності - є особливо важливим моментом, оскільки лише у тому випадку, коли усвідомлені цінності нації стають актуальною внутрішньою потребою особистості, можна констатувати наявність фактичного, мотивованого, регулятивного впливу національних цінностей на реальну поведінку та діяльність людини.

Значний рівень сформованості охарактеризованих вище п'яти складових національної свідомості та самосвідомості значною мірою зумовлює рівень розвитку у структурі цього утворення наступного компоненту - усвідомлення особистістю власної відповідальності за долю нації, її теперішнє і майбутнє. Це почуття - назовемо почуттям національної відповідальності - тісно пов'язане з іншим, не менш вагомим чи високим національним почуттям особистості, а саме: з почуттям національної гордості. На нашу думку, людина має тим більше моральне право почуватися гордою за свою націю, чим більше зробила й робить вона сама особисто для нації, свого народу, держави. Органічне поєднання цих двох почуттів можна вважати, як нам здається, конкретним свідченням, умовою психологічної готовності й здатності особистості служити інтересам нації.

Запропонована нами характеристика національної свідомості та самосвідомості особистості як цілісної системи, а також її складових допомагає збагнути сутність такого, мабуть, найбільш складного феномену, яким є національна ідея.

Національна ідея - це усвідомлена нацією найбільш актуальна й перспективна мета, на шляху до досягнення якої нація спроможна якнайповніше розкрити й реалізувати свої потенційні можливості, зробити помітний внесок у розвиток людської цивілізації та посісти гідне місце серед інших національних спільнот.

Цілком зрозуміло, що, пропонуючи таке визначення національної ідеї, ми не вважаємо його всеосяжним чи вичерпним. І все ж, як нам здається, в ньому відображені деякі найбільш суттєві характеристики явища. Безсумнівним є, зокрема, що національна ідея, як і будь-яка інша ідея, неодмінно передбачає певну, більш чи менш узагальнену, однак достатньо реалістичну мету, що спонукає суб'єкта ідеї до адекватної змісту останньої активності, до дії. Очевидно, мета є центральним моментом, ядром національної ідеї і передбачає осмислення нацією певних засобів для її досягнення як способу й умови самореалізації національної спільноти.

У меті репрезентуються як спільні для будь-яких націй, так і специфічні для даної конкретної нації цілі. Вибір специфічних цілей зумовлюється, очевидно, реальним станом чи рівнем розвитку національної спільноти як суб'єкта історичного процесу, особливостями її історичної долі, досвіду життєдіяльності.

Відомо, що всезагальною, неодмінною умовою забезпечення успішної життєдіяльності та самореалізації будь-якої нації є її державницьке оформлення. У зв'язку з цим доцільно згадати цікаву думку Гегеля, який свого часу наголошував на тому, що народ стає духом, досягає помітно вищого, нового етапу у становленні свідомості духу і завдяки цьому стає історичним народом (не лише населенням з певними географічними чи антропологічними характеристиками) “єдино і виключно у формі держави” <...>

Для новоутворюваних націй, які не мали державності, або тих, що з певних причин на тривалий період втрачали її, прагнення до державотворчих процесів набирає особливо яскравої вираженості, спонукальної та консолідуючої сили, що позначається на змісті національної ідеї, зокрема, на спрямованості її головної мети.

Отже, національна ідея є рушійною силою становлення чи відродження, розвитку та функціонування будь-якої нації, консолідації етносів, що є складовими нації. У національній ідеї виражене прагнення спільноти до державотворчих процесів, до створення чи зміцнення власної держави як абсолютно необхідної умови розвитку та самореалізації нації.

Таким чином, є підстави вважати, що національна ідея, її сутність, змістовні характеристики зумовлюються рівнем розвитку національної спільноти (у тому числі її самосвідомості та самоідентифікації), а з іншого - сама національна ідея здатна справляти конструктивний, розвивальний

консолідує вплив на становлення свідомості й самосвідомості нації.

Якщо перевести висловлені міркування у практичну площину, то стає зрозумілим, що без виховання національної свідомості та самосвідомості, формування здатності до національної ідентифікації (самоідентифікації) у громадян України (незалежно від віку останніх) говорити про реальні демократичні перетворення в українському суспільстві – означає, щонайменше, фантазувати на задану тему.

Боришевський М. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві //Політичний менеджмент №3 (30),07.2008р.

Індивідуальність особистості

С.Л. Рубинштейн. О личностном подходе

Все психические процессы, с изучения которых начался наш анализ психического содержания деятельности человека, протекают в личности, и каждый из них в своем реальном протекании зависит от нее.

Зависимость психических процессов от личности как индивидуальности выражается, во-первых, в индивидуально-дифференциальных различиях. Люди в зависимости от общего склада их индивидуальности различаются по типам восприятия и наблюдения, памяти, внимания (в смысле переключаемости) и т.д. Индивидуальные различия проявляются в самом содержании воспринимаемого, запоминаемого и т.д., что особенно ярко выступает в избирательном характере запоминания и забывания.

Зависимость психических процессов от личности выражается, во-вторых, в том, что они, как показал наш анализ, не имея самостоятельной линии, зависят от общего развития личности. При изучении эмоций было установлено, что чувства человека в один период или эпоху его жизни не являются всегда непрерывным продолжением, более или менее осложненным, его чувств в предшествующий период. Когда определенная полоса или эпоха нашей жизни безвозвратно отходит в прошлое и на смену ей приходит новая, то вместе с этим сменяется весь строй эмоциональной жизни. Связь чувств с настоящими установками личности существеннее, чем связь их с прошлыми чувствами. Поскольку между новыми и старыми чувствами сохраняется преемственность, она опосредована и обусловлена связью с развивающейся личностью. То же в не меньшей степени применимо к организации волевой жизни и к любой аналитически выделенной стороне психики.

Тот факт, что психические процессы человека суть проявления личности, выражается, в-третьих, в том, что у человека они не остаются только процессами, совершающимися самотеком, а превращаются в сознательно регулируемые действия или операции, которыми личность как бы овладевает и которые она направляет на разрешение встающих перед ней в жизни задач. Так, процесс восприятия превращается у человека в более или менее сознательно регулируемый им процесс наблюдения, и в этом именно проявляется существенная особенность подлинно человеческого восприятия. Точно так же в человеческой памяти произвольное запечатление сменяется сознательным запоминанием и превращается в организованную деятельность заучивания, так же как произвольное всплывание воспоминаний сменяется намеренным припоминанием. Мышление по самому существу всегда является совокупностью операций, сознательно направляемых на разрешение задач. Внимание, в своей специфически человеческой форме, оказывается произвольным, т.е. сознательно регулируемым вниманием. Оно, в сущности, есть лишь проявление воли, которая выражается в том, что вся деятельность человека превращается в действия, сознательно регулируемые личностью.

Таким образом, вся психология человека в той трактовке, которая была ей здесь дана, является психологией личности. Личность не выступает лишь как

завершение курса психологии. Она проходит через все построение, от начала до конца. Она образует основу, изнутри определяющую трактовку психики человека в целом. Все психические процессы составляют психическое содержание жизни личности. Каждый вид психических процессов вносит свой вклад в богатство ее внутренней жизни. Стоит обратить внимание на то, какое огромное место в жизни музыкального человека может занять музыка и в какой мере музыкальные впечатления могут заполнить и обогатить его жизнь, чтобы понять, какое большое потенциальное богатство для духовной жизни личности заключено в ее чувствительности. Достаточно присмотреться к жизни любого слепого человека, чтобы убедиться в том, как выпадение хотя бы одной сферы ощущений отражается на всей жизни и психическом облике личности, вплоть до ее характерологических черт (обуславливая настороженность, переходящую то в собранность, то в мнительность, и т.п.). Это относится, конечно, не только к чувствительности, но никак не в меньшей мере и ко всем другим психическим явлениям. Например, память сохраняет и воспроизводит наше прошлое в воспоминаниях, часто еще согретых теплотой личного переживания; отражая в сознании наш жизненный путь в преемственной связи между нашим «сегодня» и нашим «вчера», она существенно обуславливает само единство сознания. Но от психических процессов надо все же отличать психические свойства личности, те черты, которые, определяя направленность личности, ее способности и характер, составляют основание самой личности и определяют ее психологический облик.

Психические процессы и психические свойства личности фактически неотрывны друг от друга. С одной стороны, все психические процессы в их конкретном протекании зависят от свойств и особенностей личности, начиная с ощущений и восприятий, которые в полноте своего содержания и реального протекания зависят вовсе не только от деятельности будто бы изолированного рецептора, а от свойств самой личности, от ее восприимчивости и впечатлительности и т.д.; с другой – каждый вид психических процессов, выполняя свою роль в жизни личности, в ходе деятельности переходит в ее свойства. Поэтому при изучении любой категории психических процессов – познавательных, эмоциональных, волевых – мы от изучения общих закономерностей переходили к тем индивидуально-типологическим особенностям, которые выступают в данной сфере. Индивидуально-типологические особенности в восприятии, памяти, мышлении, воображении, внимании, не говоря уже об индивидуально-типологических особенностях в эмоциональной и волевой сфере, – это уже психические свойства и особенности личности в области восприятия, мышления и т.д., как-то: восприимчивость и впечатлительность, наблюдательность, вдумчивость. Рассудительность, эмоциональная возбудимость и устойчивость, инициативность, решительность, настойчивость и т.п. Тем самым уже внутри аналитического изучения психических процессов наметился совершающийся с внутренней необходимостью переход к изучению психических свойств личности. Теперь они должны стать предметом специального изучения.

Психические свойства – не изначальная данность; они формируются и развиваются в процессе деятельности личности. Подобно тому как организм не развивается сначала, а затем функционирует, а развивается, функционируя, так и личность не формируется сначала, а затем начинает действовать: она формируется, действуя, в ходе своей деятельности. В деятельности личность и формируется, и проявляется. Будучи в качестве субъекта деятельности ее предпосылкой, она является вместе с тем и ее результатом. Путь от аналитического изучения психических процессов к изучению психических свойств личности проходит поэтому через изучение психологической стороны ее деятельности. Единство деятельности, объединяющей многообразные действия и поступки, – в единстве ее исходных мотивов и конечных целей, которые являются мотивами и целями личности. Поэтому изучение психологической стороны деятельности является не чем иным, как изучением психологии личности в процессе ее деятельности. В труде, учении, игре формируются и проявляются все стороны психики. Но не все психическое содержание действия или поступка человека, не всякое психическое состояние в равной мере может быть отнесено к сколько-нибудь устойчивым свойствам личности, которые характеризовал бы какую-нибудь сторону ее психического облика. Некоторые акты в своем психическом содержании характеризуют скорее обстоятельства какой-нибудь преходящей ситуации, не всегда существенной и показательной для личности.

Поэтому особо встает вопрос о том, как формируются и закрепляются относительно устойчивые психические свойства личности¹.

Психические свойства личности – ее способности и характерологические черты – формируются в ходе жизни. Врожденные особенности организма являются лишь задатками – весьма многозначными. Которые обуславливают, но не предопределяют психические свойства человека. На основе одних и тех же задатков у человека могут выработаться различные свойства – способности и черты характера в зависимости от хода его жизни и деятельности не только проявляются, но и формируются. В работе, учении и труде складываются и отрабатываются способности людей; в жизненных деяниях и поступках формируется и закаляется характер. Этот образ действий в единстве и взаимопроникновении с объективными условиями существования, выступающими как образ жизни, существенно обуславливает образ мыслей и побуждений, весь строй, склад, или психический облик, личности.

Изучение психического облика личности включает три основных вопроса. Первый вопрос, на который мы стремимся получить ответ, когда хотим узнать, что представляет собой тот или иной человек, гласит: чего он хочет. Что для него привлекательно, к чему он стремится? Это вопрос о направленности, установках и тенденциях, потребностях, интересах и идеалах. Но вслед естественно встает второй: а что он может? Это вопрос о способностях, дарованиях человека. Однако способности – это сперва только

возможности; для того чтобы знать, как реализует и использует их человек, нам нужно знать, что он есть, что из его тенденций и установок вошло у него в плоть и кровь и закрепилось в качестве стержневых особенностей личности. Это вопрос о характере человека.

Характер в своем содержательном аспекте теснейшим образом связан с вопросом о том, что для человека значимо в мире и в чем поэтому для него смысл жизни и деятельности. Именно то, что особенно значимо для человека, выступает в конечном счете в качестве мотивов и целей его деятельности и определяет подлинный стержень личности.

Эти различные аспекты, или стороны, психического облика личности, конечно, не внеположны. Они взаимосвязаны и взаимообусловлены. В конкретной деятельности человека все они сплетены в одном узле. Направленность личности, ее установки, раз за разом порождая в однородных ситуациях определенные поступки, переходят затем в характер и закрепляются в нем в виде свойств личности. Наличие интереса к определенной области и деятельности стимулирует развитие способностей в соответствующем направлении. А наличие определенных способностей, обуславливая плодотворную работу, стимулирует интерес к ней.

Так же тесна и неразрывна взаимосвязь способностей и свойств характера. Например, наличие больших способностей, обуславливая сознание своих сил, своей мощи, не может не отразиться на характерологических свойствах человека, порождая в одних случаях уверенность в себе, твердость, решительность, в других – сомнение или беспечность, непривычку к упорному труду. Точно так же малые способности могут обусловить в одних случаях робость, неуверенность в себе, в других – упорство, трудолюбие, привычку к усидчивому труду, т.е. очень существенные характерологические свойства. Характерологические же свойства, в свою очередь, обуславливают развитие способностей, поскольку способности развиваются, реализуясь, а реализация их зависит от характерологических данных – целеустремленности, настойчивости, упорства в достижении цели и т.п. В отрыве от соответствующих характерологических свойств способности – это лишь очень абстрактные и малореальные возможности. Реальная способность – это способность в действии, неуклонном и целеустремленном; она поэтому не только способность, но и доблесть.

Так в реальной жизни личности все стороны ее психического облика, переходя друг в друга, образуют неразрывное единство.

Это единство общего психического облика человека носит всегда более или менее ярко выраженный индивидуальный характер. Понимание и учет этих индивидуальных особенностей имеет огромное значение в практической жизни; без них невозможна правильная расстановка людей и рациональное их использование. Лишь при знании и учете индивидуальных особенностей каждого человека можно обеспечить всем людям наиболее полное развитие и применение их творческих возможностей и сил. Не менее необходимо знание индивидуальных особенностей в процессе воспитания и обучения. Индивидуализированный подход к каждому ребенку. К каждому учащемуся

является одним из основных требований правильно поставленного процесса воспитания и обучения.

В силу большого практического значения, которое имеет вопрос об индивидуальных особенностях людей, к нему издавна привлекалось особое внимание, и нередко вся проблема психологии личности, неправомерно сужаясь, сводилась только к этому вопросу об индивидуальных особенностях. Между тем в действительности вопрос об индивидуальных особенностях и межличностных различиях – это лишь один – дифференциальный – аспект в общей проблеме психологии личности. Подлинное понимание различий в психических свойствах разных людей предполагает знание самих этих свойств, их места и значения в строении личности.

Специально в дифференциальном плане вопрос не исчерпывается только межличностными различиями; необходимо учитывать и внутриличностные различия.

Любой литературный критик знает, что встречающиеся иногда у плохих художников образы злодеев, которые являются «чистым», т.е. абстрактным воплощением злодейства без единого светлого проблеска, или ангелов, которые являются «чистым», т.е. абстрактным воплощением добродетели без единого пятнышка, жизненно не правдивы. В научной, школьной психологии это положение до сих пор почти не получило признания. Этим в значительной мере обусловлена абстрактность, нежизненность господствующей психологической науки, а также ряд существенных теоретических ее ошибок (в частности, в трактовке и определении одаренности детей посредством однократных кратковременных тестовых испытаний).

Каждый человек не только отличен от других, но он сам в различные моменты живет и действует на различных уровнях и достигает различных высот. И чем больше возможности человека и уровень его развития, тем более значительной бывает амплитуда таких колебаний. Самый выдающийся музыкант, актер, лектор иногда оказывает «не на высоте», т.е. не достигает уровня вообще доступных ему достижений, а в другой раз мы говорим, что он превзошел самого себя, т.е. в особенно благоприятный момент напряжения и подъема творческих сил поднялся на высоту, которой он обычно не достигает. Каждый человек таит в себе и иногда обнаруживает значительные вариации в смысле уровня, высоты функционирования. <...>

Нельзя ни разрывать единство личности, ни сводить его к простой однородности. Реальное единство психического облика личности многообразно и противоречиво. Но всегда находится в конце концов такая стержневая для данной личности позиция, с которой все свойственные ей противоречия смыкаются в единстве. Н. В. Гоголь в молодости писал своей матери: «Правда, я почитаюсь загадкой для всех, никто не разгадал меня совершенно. У вас почитают меня своенравным, каким-то несносным педантом, думающим, что он умнее всех, что он создан на другой лад от людей. Верите ли, что я внутренне сам смеялся над собой вместе с вами. Здесь меня называют смиренным, идеалом кротости и терпения. В одном месте я самый тихий, скромный, учтивый, в другом угрюмый, задумчивый, неотесанный и проч., в

третьем – болтлив и докучлив до чрезвычайности. У иных – умен, у других – глуп... Но только с настоящего моего поприща вы узнаете настоящий мой характер».

Внешне различные и даже противоположные поступки могут выражать применительно к условиям конкретной ситуации одни и те же черты характера и проистекать из одних и тех же тенденций или установок личности. Обратно: внешне однородные и как будто тождественные поступки могут совершаться по самым разнородным мотивам, выражая совершенно не однородные черты характера и установки или тенденции личности. Один и тот же поступок один человек может совершить для того, чтобы помочь кому-нибудь, а другой – чтобы перед кем-нибудь выслужиться. Одна и та же черта характера, застенчивость например, может в одном случае проявиться в смущении, растерянности, в другом – в излишней шумливости и как будто развязности поведения, которой прикрывается то же смущение. Сами же смущение и застенчивость нередко порождаются весьма различными причинами – диспропорцией в одних случаях между притязаниями личности и ее способностями, в других – между ее способностями и достижениями и т.д. Поэтому ничего не поймет в поведении человека тот, кто не сумеет за внешним вскрыть свойства личности, ее направленность и тенденции, из которых исходит ее поведение.

В итоге три основных положения приобретают принципиальное значение для понимания психологии личности.

1. Психические свойства личности в ее поведении, в действиях и поступках, которые она совершает, одновременно и проявляются, и формируются. Поэтому равно неправильны статическая точка зрения, которая исходит из свойств личности как чего-то изначально данного и рассматривает ее действия и поступки лишь как проявление независимой неизменной сущности, а также динамическая точка зрения, которая вовсе растворяет личность в ситуации и, пытаясь безостаточно объяснить поведение из складывающихся в ней динамических соотношений, превращает все свойства личности лишь в изменчивые состояния, лишенные какой бы то ни было, даже относительной, устойчивости.

Первая точка зрения знает личность только как предпосылку, вторая – в лучшем случае только как результат деятельности или лишь как собственно мнимую, воображаемую точку пересечения различных сил динамической ситуации. В действительности личность и ее психические свойства одновременно и предпосылка, и результат ее деятельности. Внутреннее психическое содержание поведения, складывающееся в ситуации, особенно значимой для личности, переходит в относительно устойчивые свойства личности, а свойства личности, в свою очередь, сказываются в ее поведении. Нельзя, таким образом, ни отрывать личность от динамики ее поведения, в котором она и проявляется и формируется, ни растворять.

2. В психическом облике выделяются различные сферы, или черты, характеризующие разные стороны личности; но при всем своем многообразии, различии и противоречивости основные свойства, взаимодействуя друг с

другом в конкретной деятельности человека и взаимопроникая друг в друга, смыкаются в единстве личности. Поэтому равно неправильны как точка зрения, для которой единство личности выражается в аморфной целостности, превращающей ее психический облик в туманность, так и противоположная ей, которая видит в личности лишь отдельные черты и, утратив внутреннее единство психического облика личности, тщетно ищет корреляций между внешними проявлениями этих черт.

3. Психический облик личности во всем многообразии психических свойств определяется реальным бытием, действительной жизнью человека и формируется в конкретной деятельности. Эта последняя сама формируется по мере того, как человек в процессе воспитания и обучения овладевает исторически сложившимся содержанием материальной и духовной культуры.

Образ жизни человека, включающий в неразрывном единстве определенные исторические условия, материальные основы его существования и деятельность, направленную на их изменение, обуславливает психический облик личности, которая, в свою очередь, накладывает свой отпечаток на образ жизни.

**Рубинштейн С.Л. О личностном подходе//
Основы общей психологии.- СПб.: Питер, 1998.**

П. П. Горноста́й. Творчество, как форма освоения и переживания времени личности

В настоящее время уже можно говорить о том, что в изучении психологического времени личности наметился определенный круг основных проблем. Среди них заслуживает внимания подход, рассматривающий ценностное отношение личности ко времени и связанную с ними проблему формирования особого пространственно-временного мира личности. Как пишет К. А. Абульханова-Славская, "переживание ценности есть способность умножения, присвоения времени личностью"¹. Но этот процесс не ограничивается лишь преломлением в сознании личности реального событийного мира. Есть основание рассмотреть, в каком отношении с личностью находится воображаемое, творческое, мифологическое время, какое место занимает оно в системе ценностных ориентаций и личностных смыслов человека, и какую роль в его формировании играет творчество человека.

В психологии творчества более традиционными являются когнитивистские подходы, рассматривающие творчество как продуктивное мышление, где на первое место выдвигается задача исследовать процесс получения творческого результата деятельности. Менее разработанными оказались экзистенциальные трактовки творчества как личностного состояния или переживания. <...>

Творчество человека - это не только создание творческого результата, но и построение субъективного творческого мира со своим пространством и временем. Психологический пространственно-временной мир человека, следовательно, можно разделить на изначально принадлежащий ему мир, состоящий из событий собственной жизни, в основе которого лежит индивидуальный жизненный хронотоп человека², и на обретенные в процессе жизни "присвоенные" человеком миры, заключающие не принадлежащие человеку события окружающего мира.

Присвоение чужих жизненных миров может иметь разную степень интериоризации: от простого отражения событий в когнитивной сфере человека до переживания (сопереживания) этих событий, которое является присвоением в полном смысле слова. При этом ценностное отношение к ним приближается к ценности событий собственной жизни человека.

В обыденной сфере мы имеем дело с пересечением и переплетением жизненных путей разных людей, при котором значимые "другие" как бы входят в наш психологический мир со своими пространственно-временными мирами, достраивая и дополняя его. Как писал Е. Евтушенко, "Если люди в меня входят, не выходят они из меня. Колобродят, внутри хороводят, сквозь мою немоту гомоня". В результате такого процесса, названного А. В. Петровским (1982) "персонализация", наш психологический мир оказывается обогащенным тем больше, чем более значимы для нас окружающие нас люди, и чем более развито взаимное эмпатийное отношение к ним.

Значимыми могут оказаться не только реальные люди, но и исторические личности и вымышленные персонажи, как заимствованные, так и созданные

нашим собственным воображением. Основным механизмом "присвоения" здесь выступает не эмпатийное отношение, а ролевая децентрация, то есть проекция своего "Я" в воображаемый мир другого человека.

Бедность психологического мира, ограниченность его лишь собственными событиями субъективно переживается как чувство одиночества, возникающее даже в тесном окружении других людей, если с ними нет значимого личностного контакта. Кумир, окруженный восторженной толпой поклонников, переживает острое чувство одиночества, если рядом нет того, с кем можно разделить свой душевный мир. С другой стороны, реальное одиночество может компенсироваться "присвоенными" психологическими мирами, в которых персонализированы как реальные, так и вымышленные личности.

Примером присвоения может служить любовь, в пользу которой решается дилемма: что лучше - безответно любить или быть любимым. Любить - это присваивать мир любимого, как свой собственный, обогащать себя, переживать. В истинной любви нет состояния одиночества, есть состояние разлуки - пространственного, но не временного разобщения. Быть любимым не любя - оставлять свой мир пустым, лишая себя переживания и творчества в любви.

В такой трактовке состояние душевной пустоты и скуки, названное В. Франклом (1990) "экзистенциальный вакуум", можно представить как бедность психологического пространственно-временного мира, характеризуемую одномерностью психологического времени личности и отсутствием присвоенных персонализированных миров.

Эти миры, в которые может проецировать себя человек, представляют собой пространственно-временные сгустки, где прошлое, настоящее и будущее могут соединяться, меняться местами, проигрываться во множестве вариантов и т.д. Такое видение мира по своей сути является индивидуальной временной транспективой (Ковалев, 1988), то есть субъективный обзор жизни, имеющий ценностно-смысловую природу. Этот феномен можно назвать воображаемой временной транспективой, ибо она представляет собой обзор не собственной, а воображаемой жизни.

Умение создавать в себе такие персонализированные транспективы присуще творческой личности. Научившись этому, человек овладевает и собственной индивидуальной временной транспективой, то есть достигает высшего уровня личностной регуляции временем, что способствует его самореализации как индивидуальности (Абульханова-Славская; Ковалев).

Посредством творчества "чего-то" человек научается творчеству самого себя, самоактуализации, саморазвитию, становится субъектом жизни и судьбы³.

¹ Абульханова-Славская К. А. Личностная регуляция времени // Психология личности в социалистическом обществе: Личность и ее жизненный путь.- М.: Наука, 1990.- С. 114-129.

² Ковалев Вл. И. Об индивидуальном жизненном хронотопе человека // Психология личности и время: Тез. Всесоюз. конференции.- Черновцы, 1991.- Ч. 1.- С. 20-23.

³ Горностаев П. П. Готовность личности к саморазвитию как психологическая проблема // Проблема саморазвития личности: методология и практика: Сборник.- Луцк, 1990.- Депон. в ИНИОН АН СССР 27.07.90 N 42525. С. 126-138.

Таким образом, творчество есть одним из способов обогащения психологического пространства-времени через создание воображаемых пространственно-временных миров. Расширяя границы своего бытия, человек приобретает возможность дополнительной самореализации, проживая не одну, а как бы несколько жизней, условно становясь тем, кем в реальной жизни он стать не может. Подобное возможно благодаря ролевой децентрации, то есть своеобразному перевоплощению в объект своего творчества. Творец идентифицирует себя с тем образом, который формирует его творческое воображение. Это сопровождается ролевым переживанием, то есть особым видом переживания, которое возникает в результате не поведенческого, а чувственного проигрывания социальных и психологических ролей, как задаваемых жизнью, так и создаваемых творчеством: писатель и актер переживают судьбу своих героев, художник находится в пространственно-временном мире созданных образов, педагог живет жизнью воспитанников, ученый создает свою научную картину мира.

Ролевая децентрация, сопровождаемая ролевым переживанием, является потребностью человека, формирующейся еще в детстве (например, в ролевой игре дошкольников). Многократное перечитывание любимых и знакомых почти наизусть сказок нельзя объяснить лишь познавательной потребностью ребенка. Существенную роль здесь играет потребность в сопереживании героям сказки, которое обязательно подразумевает представление себя на их месте, идентификацию с ними. Эта потребность сохраняется и в зрелости, когда мы порой возвращаемся к старым любимым книгам или вновь с интересом смотрим потрясший нас когда-то кинофильм.

Потребность в ролевом переживании (которое в высшей форме представлено явлением катарсиса) в той или иной степени всегда присутствует при восприятии художественного творчества, прежде всего, кино и литературы. Этим объясняется повышенный интерес к таким жанрам, как приключения, путешествия, фантастика, а также к сюжетам с сильными переживаниями (например, о любви). Ролевой децентрацией, возможностью побыть "другим" во многих случаях компенсируется ограниченность реального пространственно-временного мира. Это относится как к "потребителям" творчества, так и к самим творцам, которые способностями своих героев компенсируют собственные скромные возможности, а описываемыми событиями - бедность и однообразие собственной жизни.

Потребность в ролевом переживании очень ярко видна на примере работы актера, который буквально живет в своих ролях. Подлинному профессиональному актеру удастся практически полное психологическое перевоплощение в своего героя, что сопровождается переживанием духовного наслаждения. Многие, кому приходилось в своей жизни принимать участие в любительских спектаклях, помнят ни с чем не сравнимую радость от ролевого переживания, возможности хоть на время побыть другим. На силу этого переживания как раз и рассчитывал Дж. Морено, предлагая метод психодрамы⁴.

Художник может настолько вжиться в мир своих героев, что он представляется едва ли не более реальным, чем собственный. Однако, грань

между реальным и персонализированными, или воображаемыми мирами для нормальной психики никогда не исчезает и может служить критерием различия нормы и патологии. У истероидных психопатов, как известно, наблюдается склонность верить в плоды собственных фантазий, которые они начинают считать реальными событиями. Некритическое фантастическое перевоплощение, или признание себя другим лицом (например, исторической личностью) характерно и для некоторых форм шизофренического бреда.

Частичное или полное исчезновение грани между реальным и воображаемым миром наблюдается в суггестивных состояниях, особенно гипнотическом. В этой связи очень интересными представляются результаты экспериментов О. К. Тихомирова, В. Л. Райкова и Н. А. Березанской по исследованию процессов творчества в состоянии внушенной роли (ролевого перевоплощения), что резко повышало продуктивность творческой деятельности⁵. Мы вправе предположить, что элементы такого перевоплощения и ролевое переживание в той или иной степени характерно и для обычных процессов творчества, особенно во время таких креативных состояний, как вдохновение, инсайт и т.п.

Творчество можно рассматривать не только как средство самоактуализации, но и как средство освоения психологического времени личности, а именно: увеличение временной размерности путем построения воображаемых творческих временных трансспектив, повышение компетентности личности во времени (которая, по А. Маслоу, является характеристикой самоактуализированной, то есть творческой личности), формирование гармоничного ценностно-смыслового отношения ко времени.

Понимание времени жизни как ценности в системе личностных смыслов и ценностных ориентаций человека занимает центральное место, а порой и ассоциируется с ценностью самой жизни. Ценность времени зависит от эмоционального отношения к событию. Отрезки деятельности, связанные с творческим подъемом, вдохновением, (в любой деятельности, общении, любви) всегда переоцениваются нами. Ценность времени жизни в начале жизненного пути иная, чем на ее закате. Когда человек знает, что обречен, оставшиеся мгновения жизни превращаются в сверхценность, что порой становится причиной серьезных психологических изменений.

Ценностное отношение человека ко времени может определяться степенью самоактуализации личности. Одной из характеристик самоактуализированной личности (по А. Маслоу) является компетентность личности во времени. Самореализованный человек более гармонично относится не только к ценности времени, но и к проблеме жизни и смерти. "Я чувствую себя настолько солидарным со всем живущим, - говорил А. Эйнштейн, - что для меня безразлично, где начинается, и где кончается отдельное"⁶. Самоактуализированная творческая индивидуальность имеет настолько богатый творческий пространственно-временной мир (иногда заключающий целую вселенную), что собственная жизнь и смерть с точки зрения вечности не представляются исключительно значимыми. Такой человек может пожертвовать жизнью, "сжечь" ее ради творчества или ради высших ценностей.

Гармоничность, развитость, или, наоборот, ущербность ценностно-смыслового отношения к жизненному пути и личностному времени говорит об отсутствии или наличии серьезных жизненных проблем: конфликтов, драм, кризисов, включая возрастные. Жизненные проблемы и противоречия, как считает, например, Е. А. Донченко, играют существенную и неоднозначную роль в жизнотворчестве человека и часто могут трактоваться как движущие силы развития жизненного пути. Но эти проблемы могут иметь деструктивный, а иногда и трагический характер, превращаясь в "экзистенциальную фрустрацию". В таких случаях возникает необходимость терапевтической помощи, которую, в частности, предлагает В. Франкл в разработанном им методе логотерапии.

Но далеко не все жизненные проблемы сводятся к кризису перспективы жизни. Если ценностно-временные ориентации условно разделить на три группы: ценности прошлого, настоящего и будущего, то и экзистенциальные фрустрации, как нарушения ценностно-смыслового отношения к жизни можно также подразделить на три типа по временной направленности:

Фрустрации прошлого - это расстройство временных ретроспектив личности, разрушение тех ценностей, которые составляли смысл жизни человека в прошлом. Характерной особенностью такого кризиса является то, что изменение жизненных ориентаций (как на индивидуальном, так и на социальном уровне) происходит уже после того, как прожит соответствующий отрезок истории, и относится только к прошлому, что создает ощущение потери смысла прожитой жизни. Примером может служить так называемый "вьетнамский синдром" участников войны США во Вьетнаме, а сейчас можно говорить и об "афганском синдроме", состоящем в драматическом переосмыслении прошлого советскими воинами-интернационалистами - участниками войны в Афганистане.

Ощущение жизненного кризиса характерно для нынешнего состояния нашего общества, особенно для людей старшего поколения. Крах монополии коммунистической идеологии, тупиковость пути развития казарменного социализма, разрушение прежних идеалов нередко создает ощущение напрасно прожитой жизни. Многие пытаются преодолеть фрустрацию с помощью политического или публицистического творчества, как активного (в политической борьбе), так и пассивного (в чтении газет и журналов). Эффективным методом реставрации ретроспективных ценностей человека является написание мемуарной литературы.

Фрустрация прошлого не обязательно возникает вследствие обесценивания прошлой деятельности. Любой поворотный момент в развитии общества приводит к тому, что не сумевшие перестроиться деятели старшего поколения (особенно внесшие крупный вклад на предыдущих этапах) ощущают

⁴ Гройсман А. Л. Проблемы ролевой психотерапии // Психологические механизмы регуляции социального поведения. - М.: Наука, 1979. С. 175-203.

⁵ Психологические исследования творческой деятельности / Отв. ред. О. К. Тихомиров. - М.: Наука, 1975. - 254 с.

⁶ Эйнштейн А. Физика и реальность. - М.: Наука, 1965.

⁷ Жизненный путь личности / Отв. ред. Л. В. Сохань. - К.: Наук. думка, 1987. - 280 с.

себя отставшими от эпохи, устаревшими. После революционных открытий в физике в начале XX века один из создателей классической электродинамики Г. А. Лоренц, находясь в зените своей славы, говорил: "Я потерял уверенность, что научная работа вела к объективной истине, и я не знаю, зачем жил; жалею только, что не умер пять лет назад, когда мне еще все представлялось ясным"⁸. Фрустрации настоящего - это разрушение связи между временными ретроспективами и перспективами. Как правило, такое состояние связано с переживанием текущего жизненного кризиса, сопровождаемого ощущением безвыходности положения. Оно может быть вызвано разными причинами: война, катастрофа, неразделенная любовь, измена, клевета, лишение свободы и т.д. Такие ситуации не обязательно перечеркивают жизнь человека, а часто лишь заставляют переносить реализацию жизненных планов и задач из настоящего в неопределенное будущее. Однако неумение найти выход, невозможность из-за возникшей депрессии пережить ситуацию, часто приводит даже к суицидным попыткам.

Средством терапии здесь также может выступить творчество. Наиболее ярко это видно на примерах "терапии" трагической или неразделенной любви. Невозможность реализовать свою любовь в собственной жизни заставляет искать эту реализацию в воображаемом творческом мире (чаще всего в поэтическом или музыкальном). Об этом свидетельствует не только самый характерный в этом плане пример Ф. Петрарки, но и почти вся история мировой поэзии, начиная с легендарного Орфея.

Очень интересны примеры творчества людей, лишенных свободы, например, рисунки и дневники узников концлагерей. Ярким образцом является написанный в тюрьме "Город Солнца" Т. Кампанеллы (в котором автор реализовал тоску по свободе и счастью) и много других примеров подобного рода.

Фрустрации будущего - это разрушение временных перспектив человека вследствие потери возможности реализовать намеченные жизненные планы. Это, пожалуй, самые серьезные случаи экзистенциальной фрустрации. Критическая ситуация может сложиться в связи с утратой здоровья, потерей близких или обнаружением неизвестных ранее жизненных обстоятельств. Избавиться от кризиса можно, например, в том случае, если найти, ради чего или ради кого стоит продолжать жить (смысл жизни).

В таких ситуациях терапевтическое значение для человека может иметь открытие новых жизненных перспектив в мире, созданном посредством творчества, реализация, продолжение себя в этом мире. Так, литературное творчество стало средством преодоления жизненной трагедии парализованному и ослепшему Н. Островскому и потерявшему обе руки В. Титову. По утверждению оглохшего Л. ван Бетховена (трудно придумать более страшную судьбу для композитора и музыканта), только музыка удерживала его на этом свете и не позволяла свести счеты с жизнью.

---

⁸ Иоффе А. Ф. Встречи с физиками. - М.: Физматгиз, 1962.

В связи со сказанным представляется интересным опыт применения психодрамы для лечения рака, описанный А. А. Шутценбергер (1990), в котором пациенты проигрывали в ролях свои жизненные перспективы. Это позволяло им преодолеть психологический кризис, вызванный болезнью, а часто и помогало выздороветь.

Идея использования творчества для психотерапевтической помощи не нова. Еще древним был знаком феномен очищения и восстановления эмоционально-ценностного отношения человека к действительности под воздействием искусства – катарсис⁹. Более целенаправленно творчество используется в специально разработанных методах психотерапии - психодраме, ролевой психотерапии⁴, психотерапии творчеством и творческим самовыражением¹⁰, отчасти в логотерапии¹¹ и других методах.

С помощью творчества можно осуществить психокоррекцию в тех случаях, когда у человека нарушены ценностно-временные ориентации или ценностно-смысловое отношение к жизненному пути. Механизм этой коррекции состоит в том, что благодаря творчеству у человека совершенствуется творческий многомерный пространственно-временной мир, создается дополнительные персонализированные временные транспективы, в которые человек может "перевосплотаться" при помощи ролевой децентрации. Формирование ценностей творческого мира помогает преодолеть разрушение ценностей собственной реальной жизни.

В результате такой хронотерапии можно повышать компетентность личности во времени, способствовать самоактуализации человека, помогать гармонично преодолевать проблемы, связанные с жизненными кризисами. Через освоение воображаемого пространства-времени личности, совершенствуя и развивая ценностно-смысловое переживание времени жизни можно научиться переосмысливанию собственного жизненного пути, а в ряде случаев, и изменения жизненного хронотопа человека.

**Горностай П. П. Творчество, как форма освоения и переживания времени личности
Психология личности и время жизни человека. –
Черновцы: ЧГУ, 1991. - С. 24-32.**

П. П. Горностай. Теоретичні роздуми над проблемою потенціального та актуального в здібностях

Проблема співвідношення потенціального і актуального в розвитку здібностей (якій багато уваги присвятив Г. С. Костюк), на перший погляд, якщо судити по числу дискусій та публікацій, є однією з самих розроблених. Однак,

⁹ Флоренская Т. А. Проблема психологии катарсиса как преобразования личности // Психологические механизмы регуляции социального поведения.- М.: Наука, 1979.- С. 151-174.

⁴ Там же. - С. 175-203.

¹⁰ Бурно М. Е. Терапия творческим самовыражением.- М.: Медицина, 1989. - 304 с.

¹¹ Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборн.: Пер. с англ., нем. - М.: Прогресс, 1990. - 368 с.

враховуючи складність та глибину, її навряд чи можна вважати вичерпаною. Ця проблема дуже важлива і для теорії та методології, і для практики, її розв'язання допоможе вирішити багато інших проблем психології здібностей.

Діалектика категорій "потенціальне-актуальне" при їх аналізі виводить на інші парні категорії; "біологічне-соціальне", "вроджене-набуте", "генетичне (успадковане)-привнесене середовищем", "внутрішньо детерміноване-зовнішньо детерміноване". Ці категорії описують різні сторони понять "потенціальне" та "актуальне", виступають (принаймні частково) їх конкретними формами, хоча й не зводяться до останніх. Між цими парами існують певні взаємні відношення, які повинні стати предметом окремого аналізу.

Серед проблем, пов'язаних з потенціальним та актуальним, найбільш важливими є: в методологічному плані - проблема взаємопереходу цих феноменів, а також визначення відносної границі між ними; в теоретичному - визначення теоретичних меж розвитку здібностей; в практичному - проблема найефективнішої реалізації закладених в людині потенціальних можливостей.

Друга з названих проблем на протязі останнього століття була чи не найпривабливішою серед різних аспектів теоретичної та практичної психодіагностики. Власне, з неї почалося застосування тестів в психології. Але на практиці вдавалось визначити лише актуальний рівень розвитку здібностей, або, в кращому випадку, зону найближчого розвитку (найближчий потенціал). Часто діагностичні методики, покликані вимірювати здібності, визначали або обізнаність людей, або рівень деяких умінь.

Співвідношення між уміннями та актуальними здібностями також будується як співвідношення між актуальним та потенціальним. Фактично, здібність є потенціальним умінням. Чіткої грані між цими поняттями взагалі неможливо провести, бо засобом розвитку здібності завжди виступає формування відповідного уміння. Ця фундаментальна близькість є однією з причин труднощів діагностики саме здібностей "в чистому вигляді". На практиці це виражається в проблемі створення вільних від впливу культури тестів, що вдається зробити далеко не завжди.

Можливо ці труднощі носять фундаментальний характер, тобто виділити "в чистому вигляді" актуальні здібності, в яких не були б представлені уміння, неможливо в принципі. Проявом цих труднощів є відсутність чіткого визначення поняття "здібності", в якому воно було б відокремленим від уміння. Всілякі застереження в означенні, що здібності "не зводяться до умінь", не прояснюють суті, а дише підкреслюють фундаментальну близькість цих понять.

Ця близькість повинна зменшуватись по мірі переходу від "актуальних здібностей до потенціальних, але цей перехід збільшує практичні труднощі психодіагностики. Ми не маємо значних проблем у вимірюванні умінь, важче діагностуються актуальні здібності, ще складніше виявляються потенціальні можливості. Чим далі ми будемо просуватися до першопричин здібностей, тим менш точною буде не лише вимірювання, а навіть приблизна оцінка цього потенціалу, і ми змушені вдаватися до теоретико-гіпотетичних конструкцій.

Ми не маємо надійних засобів для прямого вимірювання потенціальних здібностей людини і судити про них можемо лише по актуальних, по швидкості та рівню їх розвитку. Однак, в актуальних здібностях реалізується далеко не весь потенціал людини. Це справедливо навіть для випадків вищого рівня розвитку здібностей - таланту та геніальності, тому що вони ще не є доказом повної реалізації розвитку в усіх можливих напрямках.

Говорячи про аналіз потенціальних можливостей, слід з'ясувати їх границі, тобто ту теоретичну межу, далі якої не може сягнути розвиток ні за яких умов. Визначення її - дуже складне завдання, що не під силу сучасній науці. Але ми гіпотетично стверджуємо, що границі все ж існують, інакше треба припустити нескінченність здібностей. Твердження є не дуже переконливим, але не маючи достатніх доказів, ми змушені прийняти його за постулат і будувати на ньому всі подальші міркування.

Однак, не зважаючи на скінченність, ця межа, скоріше за все, дуже далека, набагато дальша, ніж ми можемо собі уявити. Дійсний же рівень розвитку здібностей навіть у найталановитіших людей обмежений не нею, а іншими факторами; умовами розвитку, навчання, виховання, в решті решт - обмеженістю культури, в якій формується людина. Коли ми говоримо, що далі теоретичної межі розвиток не може сягнути, то ми повинні розуміти, що нам невідомі всі умови, за яких може краще розкритись потенціал.

Теоретичну межу розвитку здібностей не слід розглядати як щось незмінне. В різні періоди онтогенезу потенціал може поступово зменшуватися. Це означає, що в процесі життя багато можливостей, які вчасно не реалізувалися, втрачаються. Це пов'язано з проблемою сензитивних періодів (Н. С. Лейтес). Оскільки теоретична межа розвитку здібностей не є постійною, то постає питання: яке її значення було найбільшим, тобто від чого починався відлік найвищого рівня потенціальних можливостей. Мова йде про генетичну межу розвитку здібностей, тобто про обмеження розвитку, що закладені де в генетичному коді людини.

Говорячи про границі потенціалу, треба сказати про "культурну межу", яка полягає в неможливості створити всі умови для розвитку в рамках конкретної культури. За даними антропології, за останні 30-40 тис. років мозок людини не зазнав принципних змін, тобто "органічні межі" формування здібностей (обмеження, зумовлені будовою матеріального носія психіки) за цей час суттєво не змінилися. Але в прадавні часи навряд чи існували такі ж умови для розвитку, як зараз. Це непрямо підтверджується історією останніх століть, коли відбувалось взаємопроникнення окремих культур. Вихідці з суспільства примітивного рівня, розвиваючись в сучасній цивілізації, не виявляли ознак расової неповноцінності і демонстрували досить високий рівень розвитку здібностей.

Цей феномен є одним з джерел гіпотези про космічне походження розуму. Адже важко припустити, що природа десятки тисяч років тому заклала в мозок людини величезний резерв, який набагато перевищував реальні потреби. Може природа наперед "подбала" про майбутні здібності творців комп'ютерів, художників, вчених, а також про здібності до таких видів

діяльності, про які ми зараз ще не здогадуємось? Легше гадати, що земний розум є "здичавілим" варіантом розуму деяких космічних прибульців.

Є ще одна фундаментальна трудність опису потенціальних меж розвитку здібностей. Вона полягає в неможливості точної кількісної інтерпретації такого якісного поняття, як "творче досягнення", що фактично є показником розвитку здібностей. Ми наближено застосовуємо до нього таке кількісне поняття, як "межа".

Ця трудність пронизує всю історію психодіагностики інтелекту та здібностей. Через неї ми змушені оперувати лише дуже спрощеними (особливо, коли мова іде про творчі здібності) кількісними моделями. В них набагато більше власної "творчості" авторів концепцій, ніж об'єктивної істини. Широке залучення експериментальної бази з використанням сучасного апарату багатомірної статистики є лише першим кроком до подолання цих труднощів. А позбутись їх повністю скоріше за все не вдасться навіть в принципі, або для цього знадобляться поки що не існуючі математичні методи.

Коли йдеться про загальні здібності або про генеральний фактор, то застосування хоча б наближених чисельних методів вбачається доречним. Зі спроб виділення загального компоненту в спеціальних здібностях і розпочалося використання факторного аналізу. Але, йдучи по цьому шляху, ми губимо якісну своєрідність обдарованості людини. А перехід до кількісного опису спеціальних здібностей стає в залежність від способу структурування.

Кожний з цих способів є довільним і для вибору найкращої структури немає надійних критеріїв. При діяльнісному підході структура спеціальних здібностей є відбитком структури видів діяльностей. Вона є привнесеною ззовні і має мало спільного зі структурою потенціальних можливостей. При модальному підході пошук "елементарних" здібностей призведе до дробіння їх на найпростіші функції і ми взагалі загубимо той предмет, який аналізуємо, бо жодна функція не є ізольованою. Ці труднощі і протиріччя змусили багатьох дослідників взагалі відмовитись від "кількісного" поняття "здібність", замінивши його якісним поняттям "обдарованість".

Наведені міркування ще не дають завершеного розуміння того, який зв'язок межі розвитку з потенціалом. Але ясно, що під поняттям "межа" не слід розуміти попередньої програми розвитку. Можлива груба аналогія з обсягом пам'яті комп'ютера, межа якої не визначає того, чим і на скільки (і головне - з якою ефективністю) ця пам'ять буде заповненою. Хоча генетичні задатки здібностей не такі безликі, як машинна пам'ять, вони все ж не задають повністю майбутньої своєрідності здібностей, яка залежить від багатьох-факторів, в тому числі і від соціокультурних.

Трохи кращою є аналогія задатків з будівельним матеріалом. Він може бути різної кількості, якості, форми (з одних деталей краще будувати дім, з інших - міст і т.д.), але в його природі відсутній проект майбутньої будови. З нього в принципі може бути побудоване що завгодно (але з певними обмеженнями).

Теоретичні межі розвитку здібностей дуже високі і стануть достовірно відомі лише тоді, коли в майбутньому будуть повністю вичерпаними. Зараз

межа розвитку піддається експериментальному вивченню лише в тих випадках, коли вона з різних причин виявляється невисокою. Якщо існує порушення в генетичному апараті, це означає, що генетична межа є значно нижчою за "норму" і ми маємо органічну, генетично обумовлену олігофренію. Ясно, що теоретична межа в цьому випадку не може перевищувати генетичну.

Якщо організм має здорову спадковість, але формування центральної нервової системи (ЦНС) порушується (наприклад, через хворобу матері в стані вагітності), це означає, що знижується органічна межа розвитку здібностей. Теоретична межа в цьому випадку не може перевищувати органічну, хоча генетична могла бути значно більшою. Вроджена патологія не дозволяє досягти генетичної межі навіть теоретично. Крім описаних, можуть бути фактори, які приводять не до патології, але так чи інакше обмежують розвиток здібностей, знижуючи теоретичну межу розвитку.

Якщо умовно розташувати кількісні параметри розвитку деякої абстрактної здібності людини (це теж в лише деякою моделлю) на числовій вісі, то ми отримаємо наступну картину.

На цьому малюнку містяться такі позначення параметрів: "0" - початок відліку, нульовий рівень розвитку; "АР" - актуальний рівень розвитку здібності; "ТМ", "ОМ" і "ГМ" - відповідно, теоретична, органічна і, генетична межа розвитку здібностей; "ПР" - потенціал розвитку, дистанція між актуальним рівнем і теоретичною межею. Це і є зона перспективного розвитку здібностей, яка визначає фактичний рівень потенціальних можливостей людини:

$$ПР = ТМ - АР$$

В різні моменти онтогенезу значення параметрів не є постійними. В початковий момент пренатального розвитку, коли ще не сформувалась ЦНС, ми маємо лише дві точки на вісі: 0 і ГМ. Теоретична межа співпадає з генетичною, а актуальний рівень, дорівнює нулю. В процесі формування мозку "формується" органічна межа: чим краще розвиток, тим ближчим буде значення межі до генетичного.

Якщо формування мозку іде не кращим чином, то ми маємо справу з комплексом вроджених особливостей (не обов'язково патологічних), які накладають обмеження на майбутній розвиток здібностей. Це такі фактори, як інтоксикація плоду через організм матері (в тому числі і інфекційна), родова травма голови, асфіксія і т.п. Вони помітно знижують органічну межу порівняно з генетичною.

Але і органічна межа ніколи не вичерпується повністю. Подальший функціональний розвиток ЦНС багато в чому є необоротним, доказом чого є наявність сензитивних періодів. Отже, теоретична межа по мірі зростання актуальних здібностей може поступово знижуватись. Це може бути настільки істотним, що можна говорити про набуту нездібність, тобто про формування обмеженого обсягу актуальних і потенціальних здібностей людини, навіть при високих вроджених можливостях (генетичних та органічних). Досить яскравим прикладом набутої нездібності можуть бути випадки виховання дітей поза людським суспільством (наприклад, у звірячій зграї).

Ми навмисне пропонуємо термін "набута, або сформована нездібність" замість поняття "несформована здібність", тому що останнє має передумовою незавершеність процесу. Несформована здібність означає, що не розвинувшись зараз, вона може розвинути в майбутньому, тобто при низьких актуальних здібностях є велика зона перспективного розвитку (це буває в ранньому віці). Сформована нездібність відповідає ситуації, коли низький актуальний рівень поєднується з невеликою зоною перспективного розвитку.

Фактори формування нездібності пов'язані з проблемою вікової сензитивності. Вони достатньо відомі і описані в багатьох публікаціях в віковій психології. Найголовніші серед них: вік немовляти - сенсорна, емоційна і рухова депривація, непідкріплення орієнтувального рефлексу; ранній вік - комунікативна депривація або відсутність мовного середовища, маніпулятивно-рухова депривація (особливо, дрібних рухів рук); дошкільний вік - непідкріплення пізнавальних інтересів, відсутність умов для рольової гри; молодший шкільний вік - недоліки традиційної системи навчання, орієнтація на запам'ятання, а не на розвиток всіх сфер психіки (це частково стосується і подальших періодів); підлітковий та юнацький вік - недооцінка суб'єктності та самостійності в навчанні, неможливість реалізувати в діяльності індивідуальні інтереси та схильності, непідкріплення їх якимось результатом.

Введення терміну "набута нездібність" дає можливість замінити поняття "здібність" на парну категорію "нездібність-здібність". Парними категоріями описується більшість психологічних якостей, як то: "інтроверсія-екстраверсія", "ригідність-гнучкість" та ін. Звісно, можна вважати інтроверсію відсутністю екстраверсії, а ригідність - відсутністю гнучкості, але цим ми збіднюємо багатомірний опис індивідуальності людини. Введення парної категорії підкреслює, що в процесі життя відбувається формування обох складових цього явища, але їх співвідношення не задається наперед, а формується в дуже широких межах.

Наведені міркування стосуються однієї абстрактної здібності - загальної чи спеціальної. При структурному аналізі картина буде складнішою. Доречно припустити, що кожна зі спеціальних здібностей людини набуває певного значення по шкалі "нездібність-здібність". Можна говорити про індивідуальний профіль здібностей, який формується як комплексна характеристика людини.

Форма індивідуального профілю крім факторів, пов'язаних з віковою сензитивністю і впливом середовища, визначається ще й індивідуальною чутливістю людини до цих факторів, тобто індивідуальною сензитивністю. Це явище має два аспекти: 1) наявність індивідуального, характерного тільки для даної людини, профілю потенціальних можливостей (в силу цього розвиток спеціальних здібностей у кожної людини відбувається інакше, ніж у другій); 2) наявність індивідуальної характеристики впливів, до яких конкретна особистість найбільш чутлива (сприятливими для різних людей можуть виявитись зовсім різні фактори).

Індивідуальний профіль здібностей людини лишній раз ілюструє неможливість досягнення теоретичної межі. Розвиток в самому собі містить своє заперечення. Розвиваючись в одному напрямку, особистість неминуче

обмежує себе в інших. Мова може іти в кращому випадку про різнобічні здібності, а не про всебічні. Як з будівельного матеріалу можна побудувати що завгодно, але неможливо - одночасно все, так і здібності можуть досягти високого рівня розвитку в багатьох видах, але не по всіх напрямках одночасно.

Отже, в житті людини завжди будуть альтернативи - по якому шляху піти, які свої потенції краще реалізувати. На перших етапах розвитку більшу роль відіграють зовнішні фактори - середовище, в якому зростає дитина. Далі - все вагомішими стають суб'єктні детермінанти - людина сама обирає свій життєвий шлях і спосіб самореалізації (Г. С. Костюк). Але це справедливо вже для особистісно зрілого рівня. На ранніх же періодах важливо не відібрати в людини максимальні шанси для різнобічного розвитку, створити сприятливі умови для розкриття всіх граней її індивідуальності. Інакше зрілій особистості просто не буде з чого "вибирати".

Розв'язання фундаментальних завдань, про які йшла мова в цій статті, необхідне для вдосконалення практики виховання здібностей дітей. Основний практичний висновок полягає в тому, щоб більше уваги приділяти не результату розвитку, в його причинах, розглядаючи їх на більш ранніх періодах життя дитини.

Створюючи педагогічну систему виховання здібностей, треба, на наш погляд, робити це в такі послідовні етапи:

1. Відбір і робота з обдарованими дітьми; створення пошукової системи, мережі спеціалізованих навчальних закладів та інші заходи, що дозволяють охопити по можливості всіх обдарованих дітей.

2. Створення умов, при яких всі потенційно здібні одержали б максимальні можливості для розвитку: врахування вікової сензитивності та нейтралізація факторів розвитку нездібності.

3. Максимальна індивідуалізація навчання, побудована на принципі саморозвитку: врахування індивідуальної сензитивності з самих ранніх періодів життя людини.

Зараз ми маємо справу з обдарованими та здібними, які з'явилися всупереч системі виховання. Треба змінити систему, і ми матимемо справу а обдарованими, що з'являться завдяки системі, а їх, повинно бути набагато більше.

**П. П. Горностай. Теоретичні роздуми над проблемою
потенціального та актуального в здібностях
Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність.-
Т.1.- К., 1993.- с. 153-160.**

Розділ II. Ціннісно-мотиваційна сфера особистості

Потреби та мотиви особистості

А. Маслоу. Мотивация и личность

<...> Эффективное восприятие реальности и комфортные взаимоотношения с реальностью.

Первое, на что обращаешь внимание, общаясь с самоактуализированным человеком, так это на его поразительную способность распознавать малейшее проявление лжи, фальши или неискренности. Оценки этих людей удивительно точны. Неформализованный эксперимент, в котором принимали участие студенты колледжа, выявил одну отчетливо выраженную тенденцию: студенты, имевшие высокие показатели по тесту базисной безопасности (т. е. здоровые студенты), оценивали своих преподавателей гораздо более точно и верно, чем студенты, имевшие низкие показатели по этому тесту.

По ходу исследования я все больше убеждался в том, что такого рода эффективность восприятия, обнаруженная поначалу только в сфере взаимоотношений с людьми, нужно понимать гораздо шире. Она распространяется на очень многие аспекты реальности — практически на все исследованные нами. Живопись, музыка, интеллектуальные и научные проблемы, политические и общественные события — в любой сфере жизни эти люди умели мгновенно разглядеть скрытую сущность явлений, обычно остававшуюся незамеченной другими людьми. Их прогнозы, каких бы сфер жизни они ни касались и на сколь бы скудные факты ни опирались, очень часто оказывались верными. Мы склонны понимать это так, что актуализированный человек отталкивается в своих суждениях от фактов, а не от личных пессимистических или оптимистических установок, желаний, страхов, надежд и тревог.

Сначала я назвал это свойство “хорошим вкусом” или “здравомыслием”, осознавая всю неточность этих терминов. Но постепенно у меня появлялось все больше оснований (о некоторых из них я расскажу ниже) говорить не столько о вкусе, сколько о восприятии, и в конце концов я пришел к убеждению, что эту характеристику правильнее было бы назвать “способностью к восприятию фактов” (в отличие от склонности к восприятию мира через призму устоявшихся и общепринятых мнений или представлений). Я надеюсь, что этот мой вывод или, точнее, предположение, когда-нибудь найдет себе экспериментальное подтверждение.

Ведь если нам удастся это доказать, то последствия, которые повлечет за собой признание этого факта, будут поистине революционными. Английский психоаналитик Мони-Кирл уже заявил, что невротик — это не просто малоэффективная личность, это личность *абсолютно неэффективная*. Мы можем сказать так хотя бы потому, что невротик не может воспринимать реальность настолько же ясно и эффективно, как воспринимает ее здоровый человек. Невротик болен не только эмоционально — он болен когнитивно!

Если мы определим здоровье и невроз соответственно как верное и неверное восприятие реальности, то перед нами со всей неизбежностью встанет проблема факта и его значения, или оценки, или, иначе говоря, проблема единства реального и ценностного. Это означает только одно — мы уже не вправе искоса смотреть на ценности и отдавать их на откуп кликуш и религиозных проповедников, пора сделать их объектом эмпирического исследования. Тот, кто когда-либо сталкивался с этой проблемой, понимает, что именно она должна стать фундаментом истиной науки о ценностях, которая, в свою очередь, ляжет в основание нового понимания этики, социальных отношений, политики, религии и т. п.

Кажется совершенно очевидным, что нарушения адаптации и неврозы способны снизить остроту зрительной перцепции, осязания, обоняния. Но возможно также, что мы обнаружим аналогичный эффект и в других сферах восприятия, не имеющих прямого отношения к физиологии, — в пользу такой возможности говорит хотя бы эксперимент, в котором изучался эффект установки (Luchins А.). Я убежден — рано или поздно мы получим экспериментальные подтверждения тому, что восприятие здоровых людей гораздо в меньшей степени, чем восприятие больных людей, подвержено влиянию желаний, потребностей и предубеждений. Можно также предположить, что именно эта априорная эффективность восприятия самоактуализированных людей обуславливает их здравомыслие, способность видеть истину, их логичность, умение приходить к верным заключениям, т. е. когнитивную эффективность.

Более высокое качество взаимодействия с реальностью проявляется у этих людей и в том, что им не составляет труда отличить оригинальное от банального, конкретное от абстрактного, идеографическое от рубрифицированного. Они предпочитают жить в реальном мире, им не по нраву искусственно создаваемые миры абстракций, выхолощенных понятий, умозрительных представлений и стереотипов, миры, в которых пожизненно поселяется большинство наших современников. Самоактуализированному человеку явно больше по душе иметь дело с тем, что находится у него под рукой, с реальными событиями и явлениями, а не со своими собственными желаниями, надеждами и страхами, не с предубеждениями и предрассудками окружения. “Наивное восприятие”, — так охарактеризовал эту способность Герберт Рид.

Исключительно многообещающей кажется мне еще одна особенность самоактуализированных людей — их отношение к неизвестному. Исследование этой особенности может стать своего рода мостом, соединяющим академический и клинический разделы психологического знания. Здоровых, самоактуализированных людей не страшит неизвестность, неопределенность не пугает их так, как пугает среднестатистического человека. Они относятся к ней совершенно спокойно, не видят в ней угрозы или опасности для себя. Наоборот, все неизвестное, неструктурированное *притягивает и манит* их. Они не только не боятся неизведанного, но приветствуют его. Очень показательным в этом

смысле заявление Эйнштейна: “Самое прекрасное в мире — это тайна. Она источник искусства и науки”.

Воистину, этих людей можно назвать интеллектуалами, исследователями, учеными; очень легко счесть, что все дело здесь и состоит именно в интеллектуальной мощи, однако нам известно множество примеров высокоинтеллектуальных людей, которые, несмотря на свой высокий *IQ*, то ли в силу слабости, то ли из-за боязни, то ли по причине конвенциональности или в силу каких-то иных личностных дефектов всю свою жизнь занимались мелкими проблемами, отшлифовывали до блеска давно известные факты, объединяя их в группы и разделяя на подкатегории, — словом, занимались всякой чушью, вместо того чтобы свершать открытия, как подобает настоящему ученому.

Неизвестность не пугает здоровых людей и потому они не подвержены предрассудкам: они не цепенеют перед черной кошкой, не плюют через плечо, не скрещивают пальцы — словом, их не тянет на действия, которые предпринимают обычные люди, желая уберечься от мнимых опасностей. Они не сторонятся неизведанного и не бегут от непознанного, не отрицают его и не делают вид, что его не существует, и в то же время они не склонны воспринимать его через призму предвзятых суждений и сложившихся стереотипов, не стараются сразу же определить и обозначить его. Их нельзя назвать приверженцами знакомого и понятного, они устремлены к познанию еще не открытых истин, но их поиск правды — это не то катастрофическое стремление к безопасности, уверенности, определенности и порядку, что обнаружил Гольдштейн у пациентов с травмами мозга, и не то, что свойственно компульсивно-обсессивным невротикам. Эти люди совершенно свободно могут позволить себе — когда ситуация требует того — беспорядочность, небрежность, неаккуратность, анархизм, бардак, неуверенность, неточность, нерешительность, сомнения, даже страх (все это вполне допустимо, а иногда даже необходимо как в науке, так и в искусстве, не говоря уже о жизни как таковой).

Таким образом, неуверенность, сомнения, состояние неопределенности, столь мучительные и тягостные для большинства обычных людей, стимулируют самоактуализированную личность, побуждают ее к исследованию и познанию.

Приятие (себя, других, природы)

Мне кажется, что очень многие характеристики, отличающие самоактуализированных людей, характеристики, на первый взгляд как будто не имеющие глубинных детерминант, кажущиеся совершенно обособленными, не связанными друг с другом, на самом деле можно понять как разные производные или разные формы проявления одной основополагающей, фундаментальной установки, а именно — отсутствие самодовлеющего чувства вины и стыда. Другое дело невротик — чувство вины терзает его, он поработан стыдом и движим тревогой. Да что там невротик! Даже среднестатистический представитель нашей культуры, так называемый нормальный человек готов поддаться переживанию вины, стыда и тревоги даже в тех случаях, в которых

это совершенно не обязательно. Но здоровый человек тем и отличается от среднестатистического, что он живет в ладу с собой и, если уж на то пошло, не слишком огорчается по поводу своих недостатков.

Он принимает свою сущность, далеко не всегда идеальную, со всеми присущими ей изъянами и недостатками. Говоря об этом, я вовсе не имею в виду, что ему свойственно самодовольство и самолюбование, что он абсолютно удовлетворен собой. Я хочу сказать, что он умеет сосуществовать со своими слабостями, принимает свою греховность и порочность, умеет относиться к ним так же просто, как мы относимся к природе. Ведь мы же не сетуем на то, что вода мокрая, что камни тяжелые, а деревья по осени желтеют. Как ребенок смотрит на мир наивными, широко распахнутыми глазами, ничего не ожидая и не требуя от него, не критикуя и не оспаривая его, просто наблюдая то, что предстает его взору, точно так же самоактуализированный человек воспринимает свою человеческую природу, природу других людей. Это, конечно же, не тот тип смирения, который исповедуется на Востоке, хотя и смирение свойственно этим людям — особенно когда они оказываются перед лицом тяжелой болезни и смерти.

Заметьте, характеристика, о которой я говорю сейчас, имеет непосредственное отношение к обсуждавшейся выше особой способности самоактуализированных людей. Я хочу напомнить об их способности видеть реальность в ее истинном свете. Эти люди воспринимают человеческую природу такой, какая она *есть*, а не такой, какой они хотели бы видеть ее. Они смело смотрят на то, что предстает их взгляду, они не прищуриваются и не надевают очки, чтобы разглядеть несуществующее, не искажают и не раскрашивают реальность в те или иные цвета.

С наибольшей очевидностью эта способность к полному приятию обнаруживает себя на самом низком уровне потребностей, на так называемом животном уровне. Самоактуализированного человека можно назвать крепким, здоровым животным. Ничто человеческое не чуждо ему, и он не будет испытывать вины или стыда по поводу своих позывов. У него хороший аппетит, крепкий сон, он умеет получать удовольствие от секса и других физиологических влечений. Его приятие распространяется не только на эти, низшие потребности, но и на потребности других уровней — на потребности в безопасности, любви, принадлежности, самоуважении. Все побуждения и импульсы, присущие нормальному человеку, самоактуализированные люди считают естественными и заслуживающими удовлетворения, они понимают, что так распорядилась природа, они не пытаются оспорить ее произвол или навязать ей угодный им порядок вещей. Естественным продолжением способности к приятию становится пониженная способность к отвращению — неприятные моменты, связанные с приготовлением пищи, телесные выделения и запахи, физиологические функции не вызывают у них того отвращения, которым обычно реагирует средний человек и тем более невротик.

Этой же способностью к приятию объясняется, вероятно, и тот факт, что самоактуализированным людям чужда всякая поза, что они терпеть не могут позеров. Ханжество, лицемерие, неискренность, фальшь, притворство, желание

произвести впечатление — все эти качества совершенно не свойственны им. Они не хотят казаться лучше, чем они есть, им это не сложно уже потому, что они умеют мириться со своими недостатками, а по мере самоактуализации и особенно на склоне жизненного пути привыкают относиться к ним уже не как к недостаткам, а как ко вполне нейтральным личностным характеристикам.

Все вышесказанное еще не означает, что самоактуализированным людям незнакомы чувство вины, стыд, печаль, тревога или самозащитные тенденции — речь идет о вредной, ненужной, невротической (т. е. нереалистической) вине, о таком же стыде и т. п. Низменные, животные позывы и процессы, а также связанные с ними отправления, такие как секс, уринация, беременность, менструация, старение и т. д., воспринимаются этими людьми совершенно спокойно, как неотъемлемая часть реальности. Здоровая женщина не стыдится быть женщиной, не стыдится своего тела и процессов, происходящих в нем.

Есть только несколько вещей и обстоятельств, способных вызвать чувство вины (или стыд, тревогу, печаль, сожаление) у этих людей, среди них: 1) такие недостатки и пороки, которые человек *может* победить в себе (например, лень, эгоизм); 2) непреодоленные пережитки психологического нездоровья (предубеждения, зависть, ревность); 3) привычки, которые, хотя и не стали второй натурой, могут оказаться весьма сильными, а также 4) недостатки и пороки той культуры или социальной группы, с которой они, эти люди, идентифицируют себя. В самом общем виде можно сказать, что здоровые люди испытывают дискомфорт только тогда, когда видят, что реальный ход вещей отклоняется от возможного, достижимого, а следовательно, необходимого.

Спонтанность, простота, естественность

Самоактуализированных людей можно охарактеризовать как достаточно спонтанных в своем поведении и как предельно спонтанных в своей внутренней жизни, в своих мыслях, побуждениях, желаниях и т. п. Они ведут себя просто и естественно, не пытаются произвести впечатления на окружающих. Это не означает, что их поведение Неконвенционально, что оно идет вразрез с условностями и традициями. Если бы мы взяли подсчитать, как часто самоактуализированный человек позволяет себе быть неконвенциональным в поведении, то, поверьте, этот показатель был бы не слишком высок. Его нетрадиционность — это не внешняя черта, а глубинная, сущностная характеристика: здоровый человек неконвенционален, спонтанен, естествен скорее и главным образом в своих побуждениях и мыслях, чем в поведении. Он отчетливо осознает, что мир, в котором он живет, полон условностей, что этот мир просто не в состоянии понять и принять его спонтанность. Он не хочет обижать окружающих его людей, он не имеет желания оспаривать принятые ими нормы поведения и потому с добродушной усмешкой и со всем возможным изяществом подчиняется установленным традициям, церемониям и ритуалам, столь дорогим сердцу каждого обывателя. Мне вспоминается, как одному из таких людей присудили премию, над которой он всегда смеялся, и он, не желая делать из мухи слона и обижать людей, хотевших порадовать его, с благодарностью принял эту награду.

Конвенциональность самоактуализированного человека подобно легкой накидке, он, не задумываясь, сбрасывает ее, когда она мешает ему делать то, что он считает важным. Именно в такие моменты в полной мере проявляется его истинная, сущностная неконвенциональность, в которой нет ничего от антиконвенциональности так называемой богемы и нигилистов, которые оспаривают все и вся, сражаются против несущественных, пустяковых ограничений так, словно столкнулись с проблемой вселенского масштаба.

Внутренняя спонтанность обнаруживается у здорового человека и в моменты абсолютной поглощенности важным для него, интересным делом. В такие мгновения он как будто забывает о всех существующих нормах поведения; глядя на него в минуты увлеченности, можно подумать, что конвенциональность, свойственная ему в повседневной жизни, дается ему ценой титанических усилий воли.

Он расстегивает пиджак конвенциональности и тогда, когда находится в компании друзей, которые не требуют и не ждут от него “соблюдения приличий”. Обстоятельства, которые возлагают на здорового человека обязательства по соблюдению условных предписаний, видимо, тяготят его. Подтверждением этому наблюдению может послужить тот факт, что все обследованные нами люди предпочитали именно такие ситуации и такие компании, в которых они были бы свободны от обязанности быть предсказуемыми, в которых они могли бы вести себя свободно и естественно.

Естественным следствием этой характеристики здорового человека или естественной сопутствующей характеристикой является их независимость в нравственных убеждениях; их моральные принципы в большей мере отражают присущее им своеобразие, чем принятые в обществе этические нормы. Не слишком вдумчивый наблюдатель может счесть таких людей аморальными, поскольку они не только склонны пренебрегать условностями, но и могут даже, если того требует ситуация, пойти вразрез предписаниям и нормам. Однако этот наблюдатель будет в корне неправ. Напротив, эти люди — высокоморальны, высоконравственны, хотя их моральные принципы не всегда совпадают с общепринятыми. Именно такого рода наблюдения приводят меня к убежденности в том, что так называемое этическое поведение среднестатистического человека настолько конвенционально, что это скорее конвенциональное поведение, нежели по-настоящему этическое, такого рода поведение не основывается на внутренних убеждениях и принципах, это не более чем бездумное следование общепринятым нормам.

Самоактуализированный человек не в состоянии всей душой принять условности окружающего его общества, он не может не видеть повсеместного ханжества и в результате порой начинает ощущать себя шпионом в тылу врага. Иногда следы этого чувства можно заметить даже в его поведении.

Мне не хотелось бы, чтобы у вас сложилось впечатление, будто эти люди постоянно скрывают свое недовольство. Нет, они вполне способны в порыве гнева или раздражения восстать против условностей, против невежества. Порой они пытаются открыть людям глаза, стараются просветить их, рассказать им истину; они выступают в защиту угнетенных и обиженных, а

иногда, видя тщетность своих усилий, дают волю скопившемуся гневу, и этот гнев настолько искренен и чист, настолько праведен и возвышен, что кажется почти святотатством препятствовать его проявлениям. Я видел самоактуализированных людей в гневе, и для меня совершенно очевидно, что им абсолютно безразлично, какое впечатление они произведут на окружающих, что они не испытывают по этому поводу ни тревоги, ни вины, ни стыда, хотя обычно, когда не затронуты их глубинные, основополагающие убеждения и принципы, они ведут себя вполне конвенционально, не желая обижать или смущать окружающих.

Способность к адекватному восприятию реальности, детская или, если хотите, животная способность к приятию самого себя и способность к спонтанности предполагают, что эти люди умеют четко осознавать свои собственные импульсы, желания, предпочтения и субъективные реакции в целом. Клинические исследования этой характеристики со всей очевидностью подтверждают мысль Фромма о том, что среднестатистический человек зачастую не имеет ни малейшего представления о том, что он представляет собой на самом деле, чего он хочет, что он думает, какова его точка зрения.

Такого рода исследования и открытия позволяют мне постулировать одну из самых фундаментальных характеристик, отличающую самоактуализированных людей от обычных, среднестатистических индивидуумов. Мотивационная жизнь самоактуализированного человека не только богаче, она качественно отлична от мотивации среднестатистического человека. Мне кажется, что самоактуализация предполагает принципиально иную психологию мотивации, мне кажется, что, говоря о мотивации самоактуализированной личности, мы должны говорить не столько о потребностях дефициентных уровней, сколько о метамотивах или о мотивах роста. Разница между ними столь же фундаментальна, как разница между жизнью и *подготовкой* к жизни. Возможно, что традиционная концепция мотивации применима *только* по отношению к несамоактуализированным людям. Самоактуализированного человека, в отличие от обычного, уже не беспокоят проблемы выживания, он просто живет и развивается. Если побудительные мотивы обычного человека лежат вовне, в возможности удовлетворения потребности, то самоактуализированный человек, напротив, движим внутренними потенциями, изначально заложенными в его природе, требующими своей реализации и развития. Можно сказать проще — самоактуализированный человек устремлен к совершенству, ко все более полному развитию своих уникальных возможностей. Обычный же человек устремлен к удовлетворению тех из своих базовых потребностей, которые еще не получили должного удовлетворения. Нельзя сказать, что самоактуализированный человек, удовлетворив все свои базовые потребности, уже неподвластен импульсам и побуждениям: он тоже работает, тоже старается, тоже притязает, хотя и не в том смысле, какой мы обычно вкладываем в эти слова. В первую очередь он движим потребностью в саморазвитии, в самовыражении и в самовоплощении, т. е. потребностью в самоактуализации. Я все чаще задаю себе один вопрос. Быть может, именно в

самоактуализированных людях предельно отчетливо проступает наша истинная, человеческая природа, быть может, именно они ближе всех к сущности понятия “человек”, ближе даже с точки зрения таксономии? Этот вопрос неизбежно влечет за собой следующий: вправе ли мы делать хоть какие-то выводы о биологической природе человека, если до сих пор мы изучали только ущербных и недоразвитых или, что еще хуже, “серых”, вышколенных, выдрессированных представителей нашего вида?

Служение

Мы выявили еще одну особенность исследованных нами людей. Я говорю о присущей им сосредоточенности на проблемах внешнего порядка. Если попытаться найти название этой особенности, то я бы предложил назвать ее служением в противоположность эгоцентрическим тенденциям. В отличие от неуверенных, тревожных людей с их склонностью к постоянному самоанализу и самокопанию, этих людей мало беспокоят личные проблемы, они не слишком склонны размышлять о себе. Почти у каждого из них есть призвание и дело, которым они служат, которым они посвящают себя без остатка, почти каждый из них озабочен какой-то важной проблемой, решение которой требует от него всех сил и энергии.

Это не обязательно любимое занятие, не обязательно дело, которого человек желал, или занятия, к которым он стремился, это может быть дело, которым он чувствует себя обязанным заниматься. Именно поэтому я говорю о служении, о жизненной миссии, а не просто о “любимом” деле. Эти люди, как правило, не озабочены проблемами личного, эгоистического характера, они в большинстве своем думают о благе других людей — всего человечества, своих сограждан или же о благе близких и дорогих им людей.

За небольшим исключением практически у всех наших испытуемых мы отметили одну характерную особенность. Эти люди склонны к размышлениям об основополагающих проблемах человеческого бытия, они задаются теми вечными, фундаментальными вопросами, которые мы называем философскими или нравственными. Можно сказать, что они живут в глобальной системе координат. В частном они умеют видеть общее, и никакие, даже самые яркие частные проявления не скроют от них общей картины. В основе их системы координат или системы ценностей никогда не лежит местечковый патриотизм, как правило, в ней отражен опыт всей истории человечества, она отвечает не сиюминутным запросам, не социальному заказу, а требованиям эпохи. Одним словом, эти люди в каком-то смысле, несомненно, философы, хотя их философия не обязательно наукообразна, иногда это то, что можно назвать житейской философией.

Разумеется, такая установка сказывается практически на всех аспектах их жизни. Так, например, один из главных симптомов, с которого мы начинали изучение целостного синдрома самоактуализации и который был обозначен нами как широта (или не-мелочность), несомненно, является проявлением этой более общей характеристики. Способность вознестись над обыденностью, умение отрешиться от частных вещей, расширить горизонты восприятия, посмотреть на вещи в перспективе, *sub specie aeternitatis* имеет огромное

социальное значение. По-видимому, именно этой способностью объясняется умиротворенность, свойственная самоактуализированным людям, их умение сохранять спокойствие, не тревожиться по пустякам — свойства, которые облегчают жизнь не только им самим, но и окружающим их людям.

Отстраненность; потребность в уединении

Обо всех моих испытуемых можно сказать, что они умеют спокойно и безболезненно переносить одиночество. Мало того, я готов поклясться, что *отлюбят* одиночество или, по крайней мере, относятся к нему с гораздо большей симпатией, чем среднестатистический человек.

Часто именно благодаря тому, что одиночество не страшит их, этим людям удается сохранить хладнокровие в пылу битвы, они не хватаются за оружие, не поддаются страстям, им чужды хлопоты и заботы обывателя. Им не составляет труда быть отстраненными, сдержанными, спокойными и безмятежными; неудачи и поражения не вызывают у них естественного для менее здоровых людей всплеска эмоций. Даже в самых унижительных ситуациях и даже в окружении самых недостойных людей они умеют сохранять благородство и гордость, и эта способность, вероятнее всего, была бы невозможна, если б у них не было своего собственного мнения о ситуации, если б они во всем полагались на чувства и мнения других людей. В некоторых ситуациях эта отстраненная сдержанность может перерасти себя и возвыситься до суровой, холодной отчужденности.

Рассматриваемая нами способность, по-видимому, пребывает в тесной связи с некоторыми другими качествами, обнаруживаемыми у этих людей. Во всяком случае, любого из моих испытуемых можно смело назвать объективным (во *всех* смыслах этого слова) человеком, особенно в сравнении со среднестатистическим человеком. Я уже говорил о том, что для самоактуализированных людей проблемы внешнего порядка более значимы, чем их собственные переживания, и это утверждение справедливо по отношению к ним даже в том случае, если они оказываются в ситуации, угрожающей их желаниям, надеждам, мечтам. Они обладают удивительной, по меркам среднестатистического человека, способностью к концентрации, которая, в свою очередь, порождает такие эпифеномены, как отрешенность, умение забыть о тревогах и волнении. В частности, эта способность проявляется в том, что даже в критических ситуациях, когда на их плечи сваливается масса проблем, эти люди не страдают бессонницей или отсутствием аппетита, сохраняют хорошее настроение и способны к нормальным сексуальным отношениям.

Отстраненность самоактуализированного человека может стать причиной затруднений в его общении с обычными, “нормальными” людьми, которые склонны интерпретировать его отстраненность как холодность, снобизм, недружелюбие или даже враждебность. Это понятно, особенно если вспомнить, что расхожее представление о дружбе предполагает в ней некую взаимозависимость, отношения, обеспечивающие человеку поддержку, сочувствие, одобрение, участие, тепло. Если понимать дружбу именно так, то, пожалуй, можно сказать, что самоактуализированный человек не нуждается в

друзьях. В нашей культуре залогом дружбы является потребность партнеров друг в друге, и очевидно, что средний человек вряд ли пожелает иметь другом самоактуализированного человека — ведь тот никогда не положит на алтарь дружбы свою независимость, никогда не пожертвует ради друга своей автономностью.

Мы должны понимать, что автономность — это не только независимость, но также самоопределение, самоуправление, способность к принятию ответственности, мужество и сила, активный поиск решений, умение не быть пешкой в чужой игре. По мере изучения своих испытуемых я все более убеждался в том, что каждый из них сам формирует свои мнения и суждения, сам принимает решения и сам отвечает за них, сам определяет и прокладывает свою дорогу в жизни. Это качество сложно обнаружить, его невозможно даже определить каким-то одним термином, но оно имеет чрезвычайно важное, почти решающее значение. Изучая этих людей, общаясь с ними, я понял, что очень многие человеческие качества, которые я прежде воспринимал как нормальные и естественные, на самом деле являются признаками болезни, слабости, ущербности. Например, прежде я не видел ничего прискорбного в том, что многие люди формируют свои суждения не на основе собственных вкусов, предпочтений, принципов или убеждений, а на основе тех вкусов, предпочтений, принципов и убеждений, которые навязываются им рекламой, родителями, телевидением, пропагандой, газетами, назойливыми коммивояжерами и т. п. Многие люди утратили способность к самоопределению, они готовы позволить другим манипулировать собой, согласились быть пешками в чужой игре. Неудивительно, что они так часто испытывают приступы беспомощности, слабости, управляемости. Понятно, что в экономике и политике подобное безволие невозможно, что в этих сферах оно может привести к катастрофическим результатам. Члены демократического общества должны обладать способностью к самоопределению, к свободному волеизъявлению, они должны уметь взять на себя ответственность за принимаемые ими решения.

Результаты обширных исследований, проведенных Ашем и Мак-Клелландом, позволяют нам предположить, что только небольшую часть населения Америки, от 5 до 30 %, в зависимости от конкретных обстоятельств, можно отнести к разряду самоопределяющихся людей. Но в моем исследовании все 100 % испытуемых относились к таковым.

И наконец, я должен сделать заявление, которое вряд ли понравится теологам, философам и ученым. Самоактуализированные люди обладают большей “свободой воли” и они в меньшей степени “детерминированы”, чем среднестатистический человек. Понятия “свобода воли” и “детерминизм” принято считать философскими категориями, однако я убежден, что рано или поздно мы дадим им и операциональные определения. В рамках моего исследования они лишены философской osobости, я относился к этим понятиям и к феноменам, стоящим за ними, как к эмпирическим реалиям. Выскажу еще более крамольное суждение — я полагаю, что это не только качественные, но и

количественные категории, их можно не только обнаружить — их можно и нужно измерять.

Автономность, независимость от культуры и среды, воля и активность

Поговорим о такой характеристике самоактуализированного человека, которая во многом похожа на уже перечисленные нами. Я имею в виду свойственную этим людям относительную независимость от физической и социальной среды. Главными мотивами самоактуализированного человека являются не потребности дефициентных уровней, а мотивы роста, и потому эти люди почти не зависят от внешних обстоятельств, от других людей и от культуры в целом. Источники удовлетворения потребности в росте и развитии находятся не во внешней среде, а внутри человека — в его потенциях и скрытых ресурсах. Как дерево нуждается в солнечном свете, воде и питании, точно так же всякий человек нуждается в безопасности, любви и уважении, и получить их он может только извне. Но в тот момент, когда он получает их, когда внешние удовлетворители утоляют его внутренний голод, вот тут-то и встает перед ним истинная проблема человеческого бытия, проблема роста и саморазвития, т. е. проблема самоактуализации.

Независимость от среды означает более высокую устойчивость перед лицом неблагоприятных обстоятельств, потрясений, ударов судьбы, депривации, фрустрации и тому подобных вещей. Мои испытуемые умудрялись сохранять мужество и самообладание даже в самых тяжелых ситуациях, даже в таких, которые обычного, среднестатистического человека могли бы натолкнуть на мысль о самоубийстве; эту способность я определил как способность к самовосстановлению.

Люди, не достигшие уровня самоактуализации, движимые потребностями дефициентных уровней, *нуждаются* в других людях, поскольку только от других людей они могут получить столь необходимые им любовь, безопасность и уважение. Совсем другое дело — самоактуализированные индивидуумы. Для того чтобы испытать истинное счастье, им не нужны другие люди; напротив, другие могут даже *мешать* им, могут стать препятствием на пути развития. Источники удовлетворения самоактуализированного человека интраиндивидуальны и никак не опосредованы социумом. Эти люди достаточно сильны, чтобы не зависеть от мнения других людей; они не ищут одобрения, похвалы, не ищут даже любви. Признание, популярность, слава, почести, любовь — несущественны для них; все эти вещи не идут ни в какое сравнение с гложущей их потребностью в саморазвитии, с неутолимым стремлением к внутреннему росту. Однако, несмотря на все вышесказанное, мы ни на секунду не должны забывать о том, что самая верная, хотя и не единственная, дорога, ведущая к такого рода автономности, к свободе от любви и уважения, — это полное удовлетворение потребностей в любви и уважении.

Свежий взгляд на вещи

Самоактуализированные люди обладают удивительной способностью радоваться жизни. Их восприятие свежо и наивно. Они не устают удивляться, поражаться, испытывать восторг и трепет перед многочисленными и

разнообразными проявлениями жизни, к которым обычный человек давно привык, которых он даже не замечает. Колин Уилсон назвал эту способность чувством новизны. Для такого человека закат солнца, пусть даже он видит его в сотый раз, будет так же прекрасен, как и в тот день, когда он увидел его впервые; любой цветок, любой ребенок может захватить его внимание, может предстать перед ним как чудо природы, пусть даже он перевидал на своем веку тысячу цветов и сотни детей. Ощущение великого счастья, огромной удачи, благоволения судьбы не покидает его даже спустя тридцать лет после свадьбы; его шестидесятилетняя жена кажется ему такой же красивой, как и сорок лет назад. Даже повседневность становится для него источником радости и возбуждения, любое мгновение жизни может подарить ему восторг. Разумеется, это не означает, что они постоянно пребывают в экстатическом состоянии или прилагают осознанные усилия, чтобы добиться этого; столь интенсивные чувства они испытывают лишь время от времени, и эти чувства настигают их внезапно. Человек может десяток раз переправиться через реку, а в одиннадцатый раз к нему вдруг возвращается то чувство трепетного восторга, которое он испытал, впервые увидев живописный ландшафт, открывшийся ему с парома.

Люди, которых я обследовал, умеют ценить прекрасное, хотя прекрасное каждый из них понимает по-своему. Для одних источником красоты становится природа, другие обожают детей, третьи получают наслаждение от музыки; но всех их объединяет одно — они черпают вдохновение, восторг и силу в базовых, основополагающих ценностях жизни. Так, например, никто из них не исповедовался мне в том, что испытал восторг от посещения ночного клуба или вечеринки, никто не назвал в качестве источника вдохновения деньги.

И еще одно впечатление, которое я вынес из общения с этими людьми. Для некоторых моих испытуемых секс и все связанные с ним плотские удовольствия — не только источник чувственного удовлетворения, но и источник возвышенных, обновляющих и воодушевляющих переживаний, подобных тем, что дарят им музыка и природа. Подробнее я остановлюсь на этом феномене в следующем разделе.

Очень может быть, что причиной для такой насыщенности субъективного опыта, для такой пронзительности восприятия является особая эффективность их восприятия, умения воспринимать реальность в ее конкретных проявлениях, восприятие реальности *perse*. Можно, пожалуй, сказать, что именно склонность к рубрификации замыливает нам глаза; если явление, человек или ситуация не интересны нам, не содержат в себе прямой выгоды или угрозы, мы отмахиваемся от них, торопимся наклеить какой-нибудь ярлык и забросить в дальний угол привычной категоризации.

Я все более и более укрепляюсь во мнении, что неспособность радоваться жизни — один из главных источников зла, человеческих трагедий и страданий. Мы с легкостью привыкаем к хорошему, мы воспринимаем его как само собой разумеющееся и потому недооцениваем <...>. Как это ни прискорбно, но мы не бережем своих родных, друзей, детей и раскисаем в этом только тогда, когда теряем их. А ведь то же самое можно сказать и о

нашем отношении к своему здоровью, об отношении к политическим правам и материальному благополучию — только лишившись их, мы начинаем понимать их истинную ценность.

**Маслоу А. Мотивация и личность.
СПб.: Евразия, 1999**

Д.М. Узнадзе. Психологія установки

Коли тварина повторює одну й ту ж активність, то це, власне кажучи, не справжнє повторення: тварина здійснює в кожному окремому випадку новий акт поведінки, вона не переживає його як той самий акт. Це означає, що для тварини повторення як таке не існує. Інша справа - людина! Коли перед нею виявляються труднощі у здійсненні якогось акту, то вона припиняє його і зосереджується на одному з його моментів як на центрі утруднення; вона проводить об'єктивацію цього моменту, вона зупиняється на ньому свідомо на якийсь час. Отже, вона виділяє його із затягнутого в часі процесу поведінки, ізолює його і перетворює в предмет нової — інтелектуальної — поведінки. Коротко: і тварина зупиняється на якомусь з моментів своєї поведінки, але це не зупинка в справжньому смислі слова, оскільки для тварини, для якої усвідомлення тотожності чуже, це не той самий момент. Інша справа — людина! Вона може здійснювати акти об'єктивації, і на цій основі в неї і розвивається усвідомлення тотожності. Але у чому полягає ця розбіжність між психікою тварини і людини? Немає сумніву, вона полягає у тій кардинальній різниці, яка існує між твариною і людиною, — у факті соціальності людини. Річ у тім, що людина живе і діє, тобто існує, не тільки для себе, але й для іншого. Вона — соціальна істота, буття якої переходить за межі власного існування і стає фактичною дійсністю й іншого: особливо варто остерігатися того, щоб знову протиставити "суспільство", як "абстракцію", індивіду. Індивід — соціальна істота. Тому прояви його життя є проявами і уособленням соціального життя. Немає сумніву, що в житті соціальної істоти — людини — в міру оформлення соціальності повинне було формуватися і усвідомлення об'єктивного буття. Здатність об'єктивації могла бути вироблена лише на базі соціальності, тому зрозуміло, що саме ця здатність і складає специфіку психіки людини. Які ж ті зміни, які повинні були бути зумовлені цією обставиною? У першу чергу це, звичайно, те, що психіка людини повинна була розвинути свою активність на базі об'єктивації. Ми бачимо, що це дійсно так і трапилося і людина стала мислячою істотою, яка володіє мовою. У неї з'явилися інтелектуальні функції, які стали її головною силою.

Потім, разом з цим і на базі тієї ж об'єктивації, в області людської активності виявилася нова зміна, яка має, безперечно, істотне значення. У людини виробилася воля, чи здатність вільно, слідує вказівкам свого інтелекту, керувати своєю поведінкою.

Таким чином, і інтелект, і воля формуються на базі об'єктивації. Однак не виключена можливість, щоб додатково і сприймання, і пам'ять установили з нею зв'язок і в результаті цього стали б виразно активними процесами. Але для

цього необхідно, щоб з діяльністю цих функцій була б сполучена і участь мислення, яке може надати виразно активного характеру цим самим по собі пасивно протікаючим процесам. У цьому випадку місце такого роду пасивного сприймання займає спостереження і місце не менш пасивної репродукції — активне пригадування.

Такі зміни, що виявляються в психіці людини як соціальної істоти. Відповідно до цього легко бачити, що традиційна класифікація душевних процесів на пізнавальні, емоційні і вольові зовсім не відповідає об'єктивному стану речей. Швидше за все, на психіку варто дивитися з погляду розвитку, і тоді помилковість позиції традиційної буржуазної психології при аналізі психічних процесів стане, безперечною.

Але якщо це правильно, то в такому випадку ми повинні розрізнити два рівні психічної активності ~ рівень установки, де ми, крім афективних, знаходимо і ряд малодиференційованих перцептивних і репродуктивних елементів, і рівень об'єктивації, де ми маємо справу з виразно активними формами психічної діяльності — з мисленням і волею.

Рівень установки констатується нами в звичайних явищах актів щоденної поведінки. Інша справа рівень об'єктивації! Нам доводиться підніматися на її рівень лише в тих випадках, коли перед нами виростає яка-небудь нова, більш-менш складна задача, яка вимагає відповідно нового дозволу. У цьому випадку нам доводиться спочатку звернутися до акта об'єктивації, а потім на її основі і до розумових процесів, які повинні допомогти нам знайти установку, реалізація якої покладається на нашу волю. Такі особливості психології людини, які нас тут цікавлять, докорінно відрізняють її від психології тварини.

ДО ПИТАННЯ ПРО ІНДИВІДУАЛЬНІ ТИПИ УСТАНОВКИ

Безперечно, що зазначені вище сторони активності установки вимагають подальших, більш детальних досліджень, які, слід вважати, не тільки уточнять встановлені вище диференційно-психологічні поняття, але відкривають і ряд нових, котрі, можливо, будуть не менш продуктивні у вченні про установку, ніж уже зазначені вище. Подальші дослідження в цьому напрямку видаються, безумовно, невідкладними.

Але диференційно-психологічний аспект у вченні про установку зовсім не вичерпується викладом лише тих пунктів, яких ми тут зуміли торкнутися. Перед нами стоїть і ряд інших питань, на які ми маємо можливість дати більш-менш задовільні відповіді. Зараз я маю на увазі поставити не які-небудь приватні диференційно-психологічні питання, як ми це робили дотепер, а питання більш загального порядку — про типологічну цінність нашого поняття установки, про типи установки окремих індивідуумів.

Простежимо насамперед, чи є виявлені нами вище окремі сторони установки лише випадковими варіаціями її прояву, чи вони являють собою моменти єдиної структури, яка знаходить своє вираження в специфічному сполученні окремих аспектів установки особистості.

У результаті вивчення явищ цієї категорії протягом кількох років у нас зібрався великий матеріал, що не залишає сумніву щодо відповіді на це

питання. Ми можемо вважати зовсім безперечним, що існують специфічні сполучення окремих аспектів, що, поряд зі здатністю об'єктивації, характеризують установку того чи іншого суб'єкта, як представника певного типу.

Немає сумніву, що це питання є одним з найбільш істотних. Справа в тому, що установка є найбільш важливим моментом у діяльності людини, найбільш основним, на якому вона — ця діяльність — виростає; і якщо виявиться, що існують якісь певні типи активності установки, які вступають у залежність від індивідуальних особливостей суб'єкта цієї діяльності, тоді доведеться визнати, що установка має щось на зразок типологічно відмінних форм свого прояву і що, відповідно, перед нами постає завдання спеціального вивчення цих форм.

1. Установка окремих типів людей. Але як розв'язати цю задачу?

Очевидно, питання вирішується досить просто. Для цього нам необхідно підібрати достатню кількість людей, які істотно відрізняються один від одного типологічно, скласти з них, у результаті спостережень за ними, окремі групи і приступити до дослідження фіксованої установки-цих груп. Причому варто мати на увазі, що установка суб'єктів цих груп вивчається в усіх її диференційно-психологічних проявах. У результаті цього ми отримаємо матеріал, який досить повно характеризує установку кожної з цих груп, і це дасть нам можливість характеризувати людей з погляду особливостей їхніх фіксованих установок.

У нашому розпорядженні є достатньо великий матеріал з цього питання, і на його основі ми могли б виконати завдання, яке стоїть зараз перед нами. Ми виявили, що з погляду особливостей фіксованої установки людей можна розділити на три основні групи. Не враховуючи особливості ряду підгруп, ми можемо характеризувати першу групу як групу людей динамічної установки чи просто як групу динамічних людей, другу — як групу статичних і, нарешті, третю — як групу варіабельних людей. Познайомимся з кожною з них.

1. Динамічні люди. Досліди з дослідження установки проводилися і тут звичайним способом. Причому варто зазначити, що досліди ці у всіх випадках стосувалися трьох почуттєвих модальностей — зорової, гаптичної та мускульної. Вивчалася фіксованість установки в кожній з цих почуттєвих сфер окремо, спочатку в одній, найбільш численній з відібраних груп, а потім і в інших, порівняно незначних груп. Варто відзначити, що у випадку першої групи досліджуваних, тобто групи динамічних людей, ми отримали цілком аналогічні картини стану фіксованої установки у всіх трьох досліджуваних нами почуттєвих модальностях. Цю обставину можна вважати однією зі специфічних особливостей, властивим людям цієї категорії.

Зокрема, що стосується насамперед стану збудливості фіксації установки: виявилось, що люди цієї групи починають давати оптимум ілюзії у всіх трьох почуттєвих модальностях у загальному за 15 установочних експозицій. За збільшення або зменшення цього числа кількість ілюзій починає падати. Звичайно, не всі досліджувані нами почуттєві модальності дають точно однакову кількість ілюзій, але коливання в цих випадках настільки незначні, що

вони можуть залишитися поза увагою, і ми можемо вважати, що збудливість фіксованої установки цікавої для нас категорії досліджуваних цілком однакова.

Отже, ми можемо сказати, що збудливість фіксованої установки у досліджуваних, які відносяться до однієї і тієї ж групи, має в основному однакову картину. Збудливість ця не дуже висока, але і не дуже низька.

Однак існують люди, які, хоч і дуже близько стоять до цієї основної групи, але типологічно, все-таки, трохи відступають від неї, і збудливість у них або значно вища від збудливості установки в основній категорії наших досліджуваних, або ж, навпаки, значно нижча від неї. Наша основна категорія досліджуваних займає в цьому відношенні середнє місце (у той час, як оптимум збудливості установки в цих досліджуваних дорівнює 15, в інших це число дорівнює в одному випадку 2, а в іншому — 25-30).

По-друге, потрібно порушити питання про типи протікання фіксованої установки в цієї групи досліджуваних. При аналізі відповідних даних, як, утім, і варто було очікувати, виявилось, що в групі наших досліджуваних дуже переважає тип пластичної і динамічної фіксованої установки (у середньому 83 % у всіх трьох вивчених почуттєвих модальностях). Інші типи представлені в представників цієї групи настільки незначними показниками, що їх можна залишити без уваги. Потрібно, однак, відзначити, що до цієї ж групи досліджуваних варто віднести й людей з грубою динамічною установкою, і тоді виявиться, що величезна більшість наших досліджуваних характеризуються динамічністю своєї установки, і тому було б доречно групу людей цієї категорії позначити як групу динамічних людей.

Перейдемо до питання про міцність і стійкість цього типу установки в наших досліджуваних. Результати досліджень показують, що цифри в середньому для усіх досліджуваних хитаються в таких межах: середній коефіцієнт в оптичній сфері дорівнює 13,5, у гаптичній — 15,7 і в мускульній — 11,4. Це означає, що, незважаючи на деяку різницю кількості даних, у загальному, все-таки, є підстави затверджувати, що фіксована установка в наших досліджуваних помітно стійка.

Що стосується питання про ступінь константності фіксованої установки, то вона представляється в таких цифрах: в оптичній сфері — 87,8 %, у гаптичній — 78,8 % і в мускульній — 37,8 %. Ці показники досить високі для того, щоб ми мали право зробити висновок, що фіксована установка досліджуваної нами категорії людей, як правило, досить константна.

Але вона і стабільна у високій мірі: в оптичній модальності 84,8 % наших досліджуваних (їх було 33) виявляють стабільну форму установки протягом кількох днів (5 серій дослідів), у гаптичній — майже всі 100 % і, нарешті, у мускульній — 87,8%.

Дані про ступінь іррадіації установки виявилися такими:

а) у дослідах з іррадіацією із зорової області в гаптичну іррадіація констатується в 75 % наших досліджуваних, однак потрібно відзначити, що іррадійована установка в цих випадках значно слабша, що вона виражається порівняно високим коефіцієнтом випадків виступу асимілятивних ілюзій, які, як ми знаємо, мають місце переважно за слабкої фіксації;

б) трохи нижчий відсоток іррадіації в зворотному напрямку: фіксована в гаптичній області установка іррадіює у зорову область лише в 67 % наших випадків; при цьому вона і тут виявляється слабкою, хоча не в такій мірі, як у випадках іррадіації в зворотному напрямку, тобто при іррадіації з зорової в гаптичну область;

в) приблизно так само часто зустрічаються випадки іррадіації із зорової області в мускульну (66,3 %). Однак у деяких з підтипів цієї групи досліджуваних ці випадки досягають високих показників (до 100 %).

Нарешті, іррадіація в зворотному напрямку, тобто з мускульної модальності в зорову, характеризує лише 62 % наших досліджуваних. Як і можна було очікувати, особливо легко протікає вона в тих людей, які виявляють їх максимальною мірою в досліді у зворотному порядку.

Таким чином ми бачимо, що для досліджуваних типів людей, яких ми зараз вивчаємо, характерна іррадіація **установки з однієї почуттєвої модальності в іншу — іррадіація, досить екстенсивна, але в більшості випадків така, що** продовжує перебувати на порівняно низьких рівнях інтенсивності.

Поставивши питання, якою ж є у цілому фіксована установка людей, яких ми називаємо динамічними, можна вже зараз підсумувати дані з цього питання в такий спосіб: оптимум збудливості фіксованої установки цих людей хитається в межах 10-15 установочних експозицій; тип установки в них — динамічний, при цьому вона константна, стійка в середніх межах, іррадійована та інтермодально стабільна.

Існують додаткові варіанти цього типу досліджуваних, але на них немає потреби спеціально зупинятися тут, тому що кількість їх порівняно невисока і, до того ж, вони відрізняються від представників нашого основного типу лише незначною мірою: показники оптимальної збудливості установки, її стабільності та іррадіації в них трохи нижчі, ніж у представників нашого основного типу, в усьому ж іншому вони залишаються в повній гармонії з ними.

Таким чином, ми бачимо, що в цілому всі представники змальованого нами типу людей за даними окремих сторін і форм фіксованої установки сходяться між собою досить близько для того, щоб вважати їх представниками одного визначеного типу установки.

Як видно з даних спеціальних спостережень, ми можемо без вагань визнати, що особи цієї типологічної групи володіють значно більше розвинутою здатністю об'єктивації. Достатньо з'явитися необхідності актуалізації цієї здатності, щоб вона прийшла в активний стан. Тут варто звернути увагу як на специфіку об'єктивації динамічних суб'єктів, так і на легкість її актуалізації і гладкість її протікання. У цих випадках зовсім немає враження, що акти об'єктивації нашоухуються тут на значні труднощі, які потрібно перебороти для того, щоб реалізувати їх у тій чи іншій мірі. Як ми побачимо нижче, наші статичні досліджувані часто болісно переживають внутрішню боротьбу за здійснення об'єктивованих ними цілей.

Отже, розвинута здатність об'єктивації і готовність легко переключатися в напрямку об'єктивованих цілей — ось що варто особливо підкреслити при характеристиці людей динамічної установки.

Але, поряд з особами динамічної структури установки, які представляють переважну більшість людей — здорових членів суспільства, зустрічаються й особи з установками, які трохи відступають від цієї звичайної норми. Це насамперед люди статичної установки. У більшості випадків це — енергійні члени суспільства, які успішно впораються зі своїми завданнями. Вони часто звертають на себе увагу своєю невтомною активністю в роботі, але це, все-таки, люди, які значно відрізняються від звичайних здорових представників суспільства і специфічно переживають своє життя і діяльність. Цікаво простежити, у яких формах протікає фіксована установка цих людей.

2. Статичні люди. Що стосується питання про швидкість фіксації установки чи її збудливості, то виявляється, що в переважній більшості категорії людей, яка нас цікавить, вона виявляється значно вищою: 88 % досліджуваних фіксують установку вже після дворазової пропозиції експериментальних об'єктів. Однак у цьому випадку виникає, щоправда, груба, але поки ще динамічна форма установки. Якщо ж кількість установочних експозицій довести до 5-Ю, то динамічна установка поступається місцем її статичній формі, і тепер дані більшості досліджуваних показують, що саме тут ми маємо справу з оптимальною кількістю установочних експозицій. Отже, ми можемо вважати, що оптимальна збудливість фіксованої установки досліджуваної категорії людей дорівнює 5-Ю експозиціям.

Якої ж форми установки є переважними для категорії досліджуваних, яка вивчається? Дані досліджень у різних почуттєвих модальностях показують, що характерною формою установки для даної категорії людей є груба статична фіксована установка. Саме вона — ця форма установки — констатується в досліджених суб'єктів найчастіше (89-100%). Тому цю групу досліджуваних, на відміну від динамічних, ми позначаємо як групу статичних людей.

Що ж стосується питання про константність установки, то вона представлена майже у всіх 100% випадків (від 90 до 100%). Те ж саме потрібно сказати і про стабільність її (100%). При цьому потрібно помітити, що майже у всіх цих випадках (90 %) установка зберігає свій грубо-статичний характер.

Поряд із цим виявляється, що фіксована установка цікавої для нас групи досліджуваних іррадіює у значно ширших масштабах: вона поширюється з зорової області на гаптичну і мускульну і з цієї останньої, навпаки, на зорову і гаптичну області.

Те ж саме потрібно сказати і про гаптичну установку, яка без затримки переходить на інші дві сенсорні сфери. При цьому потрібно помітити, що іррадіююча установка майже у всіх випадках зберігає форму грубо-статичної. Характерно, що у величезній більшості випадків виступає контрастна форма ілюзії, яка залишається домінантною майже у всіх випадках іррадіації установки.

Отже, ми можемо зробити висновок, що фіксована установка статичних особистостей сильнозбудлива, грубо-статична, інтермодальна, константна і досить широко іррадіювана.

Така картина фіксованої установки статичних людей.

Але якщо оцінити поведінку цих людей, їхню діяльність у виконанні завдань, прийнятих ними на себе, то ми повинні визнати, що в цьому випадку їм доводиться переборювати внутрішню суперечливість, яка пронизує їхню сутність. Якби вся діяльність статичних людей протікала безпосередньо по лінії характеризуючих їх установок, то, немає сумніву, вона представляла б зовсім іншу картину — ми мали б перед собою справжню картину поведінки шизофреніка. Але фактично цього немає, і в колі статичних людей нерідко можна знайти діячів з видатними здібностями.

Запитується, чим пояснити цю обставину, що коригує особливості статичних людей, роблячи їх корисними діячами суспільства?

Немає сумніву, що це робить об'єктивація — здатність, яка діє в них з помітною силою. Ці люди залишають враження, що діяльність їх протікає переважно під пильним контролем їхньої свідомості. їм доводиться постійно затримувати імпульси своїх установок і вибрати лінії своєї активності лише після того, як на базі виниклої об'єктивації подумки визнається ними доцільність якого-небудь з конкретних видів діяльності, а потім зусиллями волі приймаються заходи до втілення його в життя.

Статичні люди — люди об'єктивації, які насамперед на цій базі стають здатними коригувати свою не зовсім нормально структуровану сутність. Тому зрозуміло, що акти об'єктивації переживаються ними значно більш гостро, ніж людьми динамічної структури. Вони самі скаржаться на хворобливість цих переживань, на велику напругу, яку доводиться їм використовувати, щоб вибрати й актуалізувати установку, яка відповідає тій, котра на базі об'єктивації була визнана ними доцільною.

3. Варіабельні люди. Звернімося нарешті до дослідження установки третьої групи досліджуваних — групи варіабельних людей. Потрібно, однак, мати на увазі, що група ця містить у собі принаймні дві досить відмінні одна від одної підгрупи. Це — варіант стабільних і варіант динамічних людей. Спробуємо з'ясувати найбільш істотні особливості установок цих груп.

А. Варіабельно-стабільні особи. Перша група варіабельних людей — група варіабельно-стабільних — відрізняється від інших переважанням однієї істотної особливості. Вони привертають до себе увагу сильно розвинутою силою своїх потреб, і тому поведінка цих людей іде по лінії активації установок задоволення цих потреб. При фіксуванні установки провідну роль відіграє в них насамперед суб'єктивний фактор — сила потреб, які шукають задоволення. Це співвідношення факторів установки — перевага суб'єктивного фактора над об'єктивним — накладає свій специфічний відбиток на всю типологію установки варіабельно-стабільної людини. Спробуємо коротко охарактеризувати цю установку.

Насамперед варто виділити її велику варіабельність. Це означає, що люди цієї типологічної групи рідко або майже ніколи не виявляють ознак

константності своїх установок. Зовсім навпаки. Установка їх варіює від моменту до моменту, виступаючи в найрізноманітніших формах: то вона є грубо-динамічною, то пластично-динамічною, то вона висувається у формі пластично-статичної, то у формі грубо-статичної, часто має форму строго локалізованої, іноді ж досить широко іррадійованої установки. Тобто, установка людей цієї групи вкрай варіабельна.

Але варіабельність установки характеризує й іншу групу наших досліджуваних. Специфікою ж цієї групи потрібно визнати стабільність її варіюючих установок. Це означає, що варіабельна установка в цих випадках досить міцно зберігає свій зміст — вона залишається варіабельною у строго окреслених границях. Тому ми і говоримо, що варіабельна установка цієї групи людей відрізняється стабільністю. Якщо виразити в цифрах ступінь поширеності цих ознак серед наших досліджуваних, то ми повинні підкреслити, що в обох випадках відсоток її доходить до 100. Правда, кожна з цих ознак установки представлена у різних почуттєвих модальностях не завжди однаковими чисельними показниками (наприклад, стабільність установки в гаптиці вища, ніж в оптиці), але різниця тут не настільки велика, щоб необхідно було спеціально зважати на неї,

Отже, особливістю людей цієї групи є та обставина, що вони можуть на ряд істотно відмінних одне від одного явищ реагувати однаковими установками, і навпаки, на ряд однакових ситуацій у різний час — різними установками. Припустимо, наприклад, що після п'яти установочних експозицій у суб'єкта закріплюється грубо-статична установка. Через якийсь час виявляється, що цей же суб'єкт за тих же умов дає грубо-статичну або пластично-статичну установку; може статися і так, що в даному випадку установка в нього не фіксується зовсім.

Не торкаючись інших сторін установки, які відрізняються тими ж властивостями варіабельності і стабільності, я хочу зупинитися на здатності об'єктивації наших варіабельно-стабільних суб'єктів. Досліди проводилися з ними (5 досліджуваних) за методом фіксації установки за допомогою читання і письма. Виникаюча в досліді затримка викликала у досліджуваного об'єктивацію критичного слова, в результаті чого він фіксував його достатньо чітко як російське слово. Однак досліджуваний не виявився в змозі написати це слово відразу як російське; він писав його в латинській транскрипції, як усе ще латинське слово. Для того, щоб перебороти імпульс фіксованої установки і реалізувати здійснений факт об'єктивації, досліджуваному необхідно вдатися до досить сильної напруги. Тільки після такої напруги він виявляється в змозі зробити це.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що варіабельно-стабільний суб'єкт досить легко здійснює акти об'єктивації. Але він виявляється не в силах настільки ж легко розвинути і вольові акти, необхідні для того, щоб реалізувати результати цієї об'єктивації.

Б. Варіабельно-лабільні люди. Іншу групу варіабельних суб'єктів представляють люди варіабельно-лабільних установок. Для характеристики цієї групи потрібно підкреслити, в першу чергу, привертаючу до себе увагу

слабкість їхніх потреб. На противагу першій групі варіабельних вони характеризуються тим, що фіксують свої установки під пріоритетом ситуації, на базі якої виникають і закріплюються ці останні. Можна стверджувати, що в установках цих людей зовнішній фактор відіграє більш значну роль, ніж це має місце в інших випадках. Ця обставина накладає на осіб варіабельно-лабільної установки специфічний відбиток, що і висуває їх в особливу групу, яка відрізняється від всіх інших груп наших досліджуваних.

Яка ж установка варіабельно-лабільних людей?

Насамперед потрібно підкреслити, що в даному випадку ми маємо справу лише з підгрупою варіабельних людей. Отже, немає потреби спеціально підкреслювати, що установку і цих людей потрібно характеризувати як варіабельну. Специфічну особливість їхньої установки потрібно бачити насамперед у її лабільності, яка доходить ледве чи не до 100 % усіх випадків (фактично до 96 %). Вони виявляють різні форми протікання своїх фіксованих установок: частіше слабку, але іноді і сильну пластико-динамічну чи грубо-динамічну установку, іноді, у деяких випадках, і грубо-локальну чи грубо-ірадійовану. Буває і так, і притому нерідко, що установка цієї групи досліджуваних не фіксується зовсім.

Цікаво, що і збудливість установки цих людей варіабельна: вона змінюється від суб'єкта до суб'єкта, даючи досить далеко розбіжні дані. При цьому установка обмежується сферою її первісного виникнення: вона не поширюється на інші почуттєві модальності, ірадіює слабо, хоча і не завжди локально обмежена (показники ірадіації — від 36-до 21%).

Особливо варто мати на увазі сильну лабільність наших досліджуваних: фіксована установка в них зберігає силу часто не більше однієї години, нерідко навіть менше цього часу.

Не виключається можливість фіксації установки і на базі уявлення. Але вона вкрай слабка й зумовлює не більше однієї-двох ілюзій. Відповідно до цього виявляється в них і здатність об'єктивації, яка лише порівняно рідко приводиться в діяльний стан з метою затримки імпульсивних актів поведінки.

Не можна не бачити, як яскраво відбиваються ці особливості установки в усій поведінці людей варіабельної установки. Але на цьому ми не можемо тут зупинитися. Ми пропонуємо це питання лише для подальшого детального дослідження.

2. Об'єктивація як незалежна від установки сила. Усі ці три групи наших досліджуваних відрізняються одна від одної дуже своєрідними особливостями фіксованих установок. Якщо найбільш велика з цих груп — група динамічної установки — це переважна більшість наших досліджуваних, то про дві інші групи — групи статичної і групи варіабельної установок — цього сказати не можна. Вони поєднують у своїх рядах лише незначну кількість досліджуваних.

Проте все ж потрібно визнати, що люди — звичайні працівники, будівельники життя — значно відрізняються один від одного за типом своїх установок. Однак ця різниця великої ролі не відіграє. Якщо, безсумнівно, найбільш пристосованими варто вважати людей динамічної установки, то і дві інші групи мають не менш значну роль. Правда, якщо судити за типом

установок, цього не можна було б очікувати від них. Але фактично особи цих груп, особливо люди статичної установки, зазвичай добре справляються зі своїми завданнями й у ряді випадків займають видатне положення в суспільстві.

Ми бачили, що це пояснюється активністю об'єктивації, представленої в тій чи іншій мірі в усіх наших досліджуваних. Це можна сказати особливо щодо двох останніх груп. Звичайно, здатність об'єктивації представлена й у динамічних суб'єктів. Але в них вона активується легко і діє без напруги, так що привертає до себе небагато уваги. Що ж стосується осіб двох інших груп, то акти об'єктивації, як ми бачили вище, здійснюються в них з помітними труднощами. І це тому, що актам мислення і волі, які розвиваються на їхній базі, доводиться переборювати силу природних імпульсів — силу імпульсів статичних чи варіабельних установок — і викликати до життя прагнення до доцільної активності, яка часто суперечить імпульсам цих установок.

Таким чином, якщо виходити з результатів цього виду діяльності, не можна вбачати різницю між людьми, які представляють значно відмінні типи установки. Вони усі можуть стояти на однаково високих рівнях продуктивності. Така роль активності на базі об'єктивації властивої представникам усіх цих установочних типів.

Це дасть нам можливість стверджувати, що здатність об'єктивації звільняє людину від прямої залежності від природних установок і відкриває їй шлях до незалежної об'єктивної діяльності. Вона дає їй силу самостійного, об'єктивно обґрунтованого впливу на обставини і керування ними; вона звільняє людину від прямої, безумовної залежності від природи і допомагає їй стати незалежною від неї силою, здатною керувати нею.

Однак природні особливості людини, у даному випадку особливості її установки, продовжують в ній існувати, але вони продовжують існувати в ній в знятому вигляді і, отже, провідного значення в діяльності людини більше не мають. На рівні об'єктивації людина стає ніби незалежною від своєї природи силою і починає керувати обставинами у злагоді з об'єктивно з ними пов'язаними особливостями.

Але природна установка людини, все ж, дає себе відчувати. Вона знаходить своє вираження в особистих переживаннях суб'єкта і впливає на нього у певному, спеціально їй відповідному напрямку. Люди статичної, як і лабільної установок мають свої особисті переживання, які у загальному можна було б охарактеризувати як досить важкі.

Виникає питання: наскільки постійна, незмінна установка суб'єкта? Наскільки піддана вона впливу обставин і чи не залишаються з цієї причини люди з цією установкою жертвою цієї останньої на все своє життя?

3. Проблема константності установки в людини. Якщо припустити, що люди народжуються з визначеними установками чи ж здобувають їх у житті раз назавжди й остаточно, то тоді, звичайно, не залишається сумніву в константній, незмінній природі наших установок. Якщо ж, навпаки, вважати, що установка перебуває в істотній залежності від умов, за яких вона виникає, визначається і

фіксується в них, то в такому випадку доведеться визнати, що вона в жодному разі не відноситься до розряду раз назавжди даних, незмінних категорій.

Досить поставити це питання, щоб відповідь на нього стала для нас безперечною. А саме, якщо судити про установку за характером умов, необхідних для її виникнення, то не підлягає сумніву, що вона не може відноситися до категорії вроджених, раз і назавжди даних сутностей, тому що як поняття потреби, так і середовища відносяться до групи явищ, залежних від постійно мінливих умов існування організму.

Отже, вже одного аналізу умов виникнення установки достатньо для того, щоб бачити, що раз і назавжди розмежованих, фаталістично визначених установок не існує.

Проте ми спробуємо звернутися до фактів спостереження, щоб з'ясувати, чи немає там даних, які підтверджують правильність цього положення.

Ми повинні простежити випадки, у яких через різко змінені умови життя, сам суб'єкт перетворився б радикально для того, щоб з'ясувати, що відбулося з типовими особливостями фіксованої установки — чи залишилися вони недоторканими чи і вони піддалися специфічним змінам, які відповідають наявним типологічним зрушенням у даного індивіда.

Ми маємо ряд спостережень, які показують, що такі випадки дійсно зустрічаються. У житті деяких з вивчених нами людей мали місце події великого суспільного значення, які одночасно тісно були пов'язані і з особистою долею цих людей. Події ці, як виявилось, зіграли в житті цих людей роль факторів, які зробили глибокий переворот у структурі їхньої особистості: люди з варіабельним характером виявилися динамічно чи статично установленими, як і навпаки, динамічні чи статичні люди раптом стали типовими носіями особливостей варіабельної людини. Зробити ці спостереження не було важким, оскільки запитання стосується людей, досліджених спочатку в довоєнні роки, а потім удруге в роки після війни, у якій деякі з цих людей брали пряму участь.

З цього матеріалу ми наведемо тут випадок, який, взагалі, можна було б вважати типовим. Одна з досліджуваних — вона докладно була вивчена в роки до початку Вітчизняної війни — справляє враження сильної, переконаної, соціально і заодно альтруїстично налаштованої людини. Вона береться за справу енергійно і рішуче, і звичайно з успіхом завершує його. За всіма ознаками, перед нами людина з рішучою волею і твердим характером. Вона не піддається своїм захопленням, якими б сильними вони не були, і завжди готова допомогти нужденному. Словом, перед зовнішнім спостерігачем стоїть людина із сильними соціальними й альтруїстичними тенденціями, готова рішуче і непохитно боротися за їхнє здійснення. Але варто пильніше придивитися до нашої досліджуваної, щоб одразу переконатися, що в даному випадку ми маємо справу лише з зовнішньою видимістю, яка насправді є повною протилежністю тому, чим вона здається. Можна стверджувати, що тут ми маємо ледве не завершений факт повного розриву між справою і внутрішнім світом людини.

Дослідження фіксованої установки цього суб'єкта показує, що вона грубо-статична, іррадійована, константна та інтермодально-стабільна.

Але ось через сім-вісім років після цього ми ще раз зустрічаємося з тим же суб'єктом. За ці роки в житті її відбулася значна зміна: чоловік її пішов на фронт, і вона залишилася одна. Захоплена несподіваними подіями, вона швидко втяглася в турботи про своїх дітей, про їхнє виховання і здоров'я. Її індивідуалістичні й егоїстичні тенденції почали відступати, і в ній виріс сильний, альтруїстично і соціально налаштований індивід, який остаточно звільнився від колишньої своєї роздвоєності. Внутрішній розлад пройшов, очевидно, безслідно, і перед нами постала цілком гармонійна особистість, яка не відчуває в собі зовсім нічого з колишніх своїх внутрішніх роздирань. Якщо судити з усього цього, то у досліджуваної відбувся перелом, і конфліктний суб'єкт став цілком гармонійною людиною.

Цікаво подивитися, що ж відбулося з її установкою. Чи залишилася вона все тією ж, чи в ній відбулися які-небудь зміни?

Досліди показують, що й установка нашої досліджуваної піддалася різким змінам. Замість грубо-статичного досліджувана виявляється пластико-динамічно установленим суб'єктом. У цьому відношенні вона стала зовсім іншою людиною. Що ж стосується інших моментів установки, то тут вона залишилася менш зміненою: фіксована установка в неї стабільна, іррадійована та інтермодально-константна, хоча й в обмежених рамках — сліди варіабельності в якійсь, правда незначній, мірі, але поки що, все ж, простежуються у неї.

Таким чином, ми бачимо на цьому прикладі, що типологічна структура установки людини не є чимсь фатальним і незмінним. Навпаки, зона може піддаватися істотним змінам: наприклад, статично установлений суб'єкт може стати динамічно установленим. Але для цього необхідні більш-менш різкі переломи в оточуючих людину умовах, зміни, які виходять за рамки звичайного плину її життя.

Таких прикладів чимало. Однак необхідні подальші дослідження, які повинні показати ближче, у яких умовах виникають ці зміни й у яких напрямках вони протікають.

4. Сфера установок у людини. Припустимо, що акт об'єктивації завершився і процес мислення, що виник на її базі, вирішив задачу в цілком визначеному смислі. За цим звичайно слідує стимуляція установки, яка відповідає вирішеній задачі, а потім і зусилля для цілей її здійснення, її втілення в життя. Такий суто людський шлях психічної діяльності.

Виникає питання: чи не вважати в процесі активності психічного життя людини цей шлях єдино необхідним, який не залишає більше місця для безпосередньої активності установки?

Вище, при аналізі проблеми об'єктивації, ми прийшли до висновку, що суб'єкт звертається до її актів тільки в тому випадку, коли в цьому виникає необхідність — коли він стоїть перед завданням, яке не піддається розв'язанню під безпосереднім керівництвом установки. Але якщо цього немає, якщо завдання може бути вирішене і безпосередньо, на базі установки, то в таких випадках в активності об'єктивації немає потреби і суб'єкт обходиться лише мобілізацією відповідних установок.

Припустимо, що завдання вперше було вирішене на базі об'єктивації. У таких випадках, при повторному виступі того ж чи аналогічного завдання, в об'єктивації немає більше потреби і вона вирішується на базі відповідної установки. Раз знайдена установка може пробуджуватися до життя і безпосередньо, крім об'єктивації, яка вперше її опосередкувала. Так росте і розвивається обсяг установочних станів людини: у неї включаються не тільки безпосередньо виникаючі установки, але і ті, які колись раніше були опосередковані актами об'єктивації.

Коло установок людини не замикається такими установками — установками, опосередкованими випадками ' об'єктивації і які виникли на її основі власними актами мислення і волі. Сюди потрібно віднести і ті установки, які вперше колись були побудовані на базі об'єктивації інших, наприклад творчо установлених суб'єктів, але потім вони перейшли в надбання людей у вигляді готових формул, які не вимагають більш особистої участі процесів об'єктивації. Досвід і освіта, наприклад, є подальшими джерелами таких формул. їм присвячується спеціальний період у житті людини — шкільний період, який охоплює все більш і більш значний відрізок часу нашого життя. Але збагачення такими складними установками продовжується і надалі — досвід і знання людини безперервно ростуть і розширюються.

Таким чином, розширення сфери людських установок у принципі не має меж. У неї включаються не тільки установки, які розвиваються безпосередньо на базі актуальних потреб і ситуацій їхнього задоволення, але і ті, які виникали коли-небудь на базі особисто актуалізованих об'єктивацій чи були опосередковані при сприянні освіти — вивчення даних науки і техніки.

Якщо мати все це на увазі, то стане ясно, наскільки далеко перебувають одна від одної сфери установок людини і тварин. Адже ці останні не знають об'єктивації, і в них не може бути опосередкованих нею установок. Тварина обмежується лише сферою фіксованих у її житті установок, і притому установок, значною мірою дифузних, на відміну від людини, установки якої диференціюються чим далі, тим тонше.

Тому не може бути сумніву, що установка констатується й у тварин і активність їхня будується на її базі, але це не означає, що тварина ототожнюється з людиною. Виникаюча в суспільної людини об'єктивація різко змінює склад і характер її установок. Піднімаючи людину на високі щаблі розвитку, вона сприяє подальшому ускладненню, уточненню і диференціації її безпосередньо актуальних установок.

Таким чином, різниця між людиною і твариною в сфері установки є, безсумнівно, істотною.

ВИСНОВОК

Підведемо підсумки сказаному. На людському ступені розвитку ми зустрічаємося з новою особливістю психічної активності, з, особливістю, яку ми характеризуємо як здатність об'єктивації. Вона полягає в наступному: коли людина стикається в процесі своєї активності з яким-небудь утрудненням, то вона, замість того, щоб продовжувати цю активність у тому ж напрямку,

зупиняється на якийсь час, припиняє її, для того, щоб отримати можливість зосередитися на аналізі цього утруднення. Вона виділяє обставини цього останнього з ланцюга безупинно мінливих умов своєї активності, втримує кожна з цих обставин перед розумовим поглядом, щоб мати можливість їх повторного переживання, об'єктивує їх, щоб, спостерігаючи за ними, вирішити нарешті питання про характер подальшого продовження активності.

Безпосереднім результатом цих актів, які затримують, зупиняють нашу діяльність, є можливість визнання їх як таких — можливість ідентифікації їх: коли ми об'єктивуємо що-небудь, то цим ми отримуємо можливість усвідомлювати, що воно залишається рівним собі за весь час об'єктивації, що воно залишається самим собою. Коротше кажучи, у таких випадках набирає сили, насамперед, принцип тотожності.

Але цього мало! Якщо у нас з'являється ідея про тотожність об'єктивованого відрізка дійсності із самим собою, то ніщо не заважає думати, що ми повторно можемо переживати цю дійсність будь-яку кількість раз, що вона за весь цей час залишається рівною собі. Це психологічно створює в умовах громадського життя передумову для того, щоб об'єктивовану і, виходить, тотожну собі дійсність позначити певним найменуванням; коротше кажучи, це створює можливість зародження і розвитку мови.

На базі об'єктивованої дійсності і мови, яка розвивається, розгортається далі і наше мислення. Це воно є могутнім знаряддям для розв'язання утруднень, які виникають перед людиною, воно вирішує питання про те, що потрібно зробити для того, щоб успішно продовжувати далі тимчасово припинену діяльність. Це воно дає вказівки на установку, яку необхідно актуалізувати суб'єкту для вдалого завершення його діяльності.

Але для того щоб реалізувати вказівки мислення, потрібна специфічно людська здатність — здатність здійснювати вольові акти — необхідна воля, яка створює людині можливість поновлення перерваної активності і направлення її вбік, що відповідає її цілям.

Таким чином, ми бачимо, що в складних умовах життя людини, при виникненні утруднень і затримці в її діяльності, у неї активується, насамперед, здатність об'єктивації — ця специфічно людська здатність, на базі якої виникають далі ідентифікація, найменування (або мова) і звичайні форми мислення, а потім, після завершення розумових процесів, і акти волі, які знову включають суб'єкта в доцільному напрямку в процес тимчасово припиненої діяльності і гарантують йому можливість задоволення поставлених ним перед собою цілей.

Об'єктивація — специфічно людська здатність, і на її базі істотно ускладнюється і запас фіксованих у людини установок. Потрібно мати на увазі, що установка, опосередкована на базі об'єктивації, може активуватися повторно, у відповідних умовах, і безпосередньо, без нової участі акта об'єктивації. Вона входить у коло наявних у суб'єкта установок і виступає активно, поруч з іншими установками, без втручання акту об'єктивації. Таким чином, стає зрозумілим, до якої міри складним і багатим може стати запас

людських установок, які включають у себе і ті, які були коли-небудь опосередковані на базі об'єктивації.

Узнадзе Д.Н. Психология установки. — СПб.: Питер, 2001. - С. 787-209

**Т. Титаренко. Життєві домагання особистості:
феноменологічний та структурно-функціональний підходи**

*"Де ж шукати ключ, що відкриває тайники особистого життя і секрети взаємин людей між собою)
... Таким ключем є основна життєва мета, яка керує кожною з осіб, котрі стикаються між собою. Ця мета - вічне джерело хотінь людини, її прагнень, голови причина її дій. Насправді це так: життя кожної людини спрямовується п бажаннями і прагненнями лінією головної життєвої мети".*

(К. С. Станіславський)

Комплексне дослідження життєвих домагань особистості передбачає на початковому етапі розробку поняттєвого апарату та визначення структурно-функціональних характеристик цієї базової особистісної складової прогностичного потенціалу.

Людина сприймає навколишню дійсність крізь формат власного бачення свого майбутнього. Будуючи свій життєвий світ завжди трохи наперед, "на виріст", вона орієнтується не лише на потреби сьогодення, а й на нові можливості, нові обрії, що відкриваються чи тільки можуть привідкритися. Спосіб забігати вперед, виходити за межі буденності, чогось чекаючи від свого оточення, світу, від самої себе, є тим вирішальним чинником, який штовхає до розвитку, роблячи життя все більш різнобарвним.

Передбачаю, що без особистісних домагань, далеко не завжди усвідомлюваних, ніякий життєвий світ не будується, не вдосконалюється. Коли людина у складному психічному стані, близькому до депресивного, нічого не хоче, нічого не чекає від життя, така стагнація призводить до призупинення реконструкції власного життєвого світу. І тому актуальність дослідження психологічного змісту нового для вітчизняної психології поняття "життєві домагання" визначається бажанням зрозуміти, за яких умов продуктивніше відбувається особистісна самопобудова, котра впливає на повноцінне саморозгортання особистості.

Фундаментальні дослідження особистісної складової якості життя, життєвого успіху, психологічної конкретизації сенсу життя відповідно до типу індивідуальності, етапу життєвого шляху, способу виходу з життєвої кризи, здійснення життєвого вибору є першочерговим завданням вітчизняної соціально-психологічної науки.

Сучасне, мало прогнозоване і повне несподіванок, суспільне життя потребує все ефективніших способів самоздійснення, що передбачає розвиток футуристичних навичок та вмій, стимулювання прогностичних здібностей

особистості (К. Левін, Ф. Хоппе). Визначення часових перспектив (Л. Франк), коригування самопередбачень (Дж. Роттер), розгортання потенціальності (І.П. Маноха), вдосконалення активних та реалістичних проєкцій себе у майбутнє є не лише найважливішим аспектом адаптації людини у вкрай мінливому світі. Іntenціональність - одна з головних функцій особистості (Р. Мей, Дж. Зіргле, Д.О. Леонтьєв), котра забезпечує її самореалізацію, оптимальне внутрішнє зростання. Спрямованість у майбутнє (А. Адлер, Л.І. Анциферова), усвідомлення своєї перспективності (К.О. Абульханова-Славська) може розглядатися як передумова продуктивного структурування сьогодення.

Намагаючись зазирнути у власне майбутнє, змінити його у потрібному напрямку, особистість переживає його невизначеність, неможливість все передбачити та врахувати. Багатоваріантне майбутнє, що представлене у свідомості планами, мріями, страхами, надіями, очікуваннями, бажаннями, визначає наше сьогодення, активно впливає на актуальні способи самоздійснення. Як пишуть К.О. Абульханова-Славська та Т.М. Березина¹, особистість не кидає якір у теперішньому, вона не заземлена на нього, а розповсюджена на все, що попереду та веде вгору.

Здатність особистості робити життєві вибори передбачає наявність у психіці певної структури, на підґрунті якої цей вибір робиться. Такою структурою, за Р. Меєм, є інтенціональність, завдяки якій ми поступово усвідомлюємо набутий досвід та адекватно уявляємо своє майбутнє. Поза цією структурою ніякі життєві вибори та їх реалізація неможливі. Таким чином, нова тема слугує логічним продовженням та поглибленням теми попередньої.

Актуальність дослідження, котре розпочинає *лабораторія соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАН України*, визначається нагальною потребою вивчення способів особистісної самопобудови, саморозгортання, які спричинені логікою життєвого руху-поступу, організацією часу життя. Здатність сучасної людини встигати, відповідати очікуванням соціуму, не відмовляючись від власних життєвих задумів, є базовою соціально-психологічною характеристикою особистості, досі практично не дослідженою. Ціннісний режим життя, енергетика психологічного часу (К.О. Абульханова-Славська, Т.М. Березина), особливості самопрогнозування, антиципації - всі ці проблеми, не зважаючи на їх своєчасність, залишаються у вітчизняній психології практично нерозробленими.

Поки що не визначено, яким чином відбувається пошук особистістю відповідності між власним життям та своїми прогнозами, задумами, очікуваннями. Досі далеко не все відомо про оборотність та водночас необоротність траєкторії життєвого руху-поступу. Якщо оборотність полягає у можливості певним чином "переписати", "відредагувати" власне минуле, змінити життєвий сценарій, переглянути плани на майбутнє, то необоротність (С.Л. Рубинштейн) є переживанням відповідальності за все, що вже неможливо змінити, за те, що могло бути реалізованим, але залишилося на узбіччі життєвої траєкторії. Серед відкритих питань і наявність "зони невизначеності",

відчуження, що нерідко виникає між минулим, теперішнім і майбутнім і потребує особливих ресурсів (мотиваційних, емоційних, діяльнісних).

Початок дослідженням домагань поклав, як відомо, учень К.Левіна Ф. Хоппе, який довів, що успіх у діяльності людини залежить не стільки від реальної складності роботи, скільки від її оцінки власних можливостей щодо розв'язання проблеми. Дехто зупиняється у своїй активності після успіху, дехто - після провалу. Вибір ступеню складності завдання визначається попереднім досвідом, а переживання успіхів і невдач - ставленням людини до мети.

Ключем до передбачення людської поведінки, майбутньої діяльності є набутий досвід, індивідуальна історія та очікування з приводу майбутнього, вважає Дж. Роттер. На його думку, основний фактор, який визначає характер діяльності людини, - її очікування та взаємодія зі значущим довкіллям. Мотивація завжди цілеспрямована, тобто люди не намагаються зменшити напруження чи отримати задоволення, розпочинаючи певну діяльність. Для них головним поштовхом стають очікування, котрі наближають їх до майбутньої мети. У концепції Роттера розроблено формулу передбачення поведінки, де у ролі змінних використані поведінковий потенціал, очікування, цінність підкріплення та психологічна ситуація. Важливе значення в теорії Роттера мають узагальнені очікування, наприклад, довіра у людських стосунках.

Настав час розширити контекст дослідження домагань, перейшовши від нескладної діяльності, яку моделювали у своїх пошуках Хоппе та Роттер, до реального життєздійснення, до процесу проживання людиною свого життя у всій його складності, неусвідомлюваності та непередбачуваності.

Об'єктом дослідження є процес передбачення та планування особистісного майбутнього.

Предмет дослідження - структура, функції і механізми дії життєвих домагань як способу самоздійснення особистості.

Мета роботи: визначити особливості впливу життєвих домагань на успішність самоздійснення особистості.

Гіпотеза дослідження. Життєві домагання мають вирішальний вплив на успішність самореалізації та задоволеність власним життям. Психологічна якість життя особистості, почуття вдалого життєпотуку залежать від здатності особистості передбачати та планувати своє майбутнє. Життєві домагання як вияв особистого потенціалу забезпечують оцінювання бажань та можливостей їх реалізації, здібностей та наполегливості. Оптимальні домагання сприяють розвитку особистості, зростанню її зрілості та відповідальності.

Життєві домагання спричинюють самоздійснення особистості завдяки активному впливу на внутрішній, особистісний час. Якщо вони слабнуть, людина починає більшою мірою детермінуватися часом зовнішнім, соціальним. Врешті-решт саме від життєвих домагань залежить вироблення стратегій керівництва власним часом.

¹ Абульханова-Славская К.А., Березина Т.Н. Время личности и время жизни. - СПб, 2001.

<...> У словнику В. Даля російське дієслово "притязать" розглядається як варіант дієслова "притягивать". "Притязать (притязую) к чему, требовать или быть притязателем, притязательным, изъявлять притязание на что, к чему, тянуть к себе, присвоить что, требовать чего; придирается, искать случая, повода, предлога к прицепке, к присвоению себе чужого; вообще быть требовательным, взыскательным, придиричивым, по корысти, или самолюбию².

Словник С.І. Ожегова дає два значення слова „притязание” як книжкового: „1. Стремление получить что-нибудь, предъявление своих прав на что-нибудь. *II. на наследство.* 2. Стремление добиться признания чего-нибудь при отсутствии оснований на такое признание. *Притязания на ученость*”³. Аналогічно трактується це слово і в словнику мови Пушкіна. "Она была нетороплива, не холодна, не говорлива, Без взора наглого для всех, Без притязаний на успех⁴. У словнику за редакцією А.П. Евгеньєва, де слово вже не характеризується як книжкове, стаючи більш розповсюдженим, широко вживаним, і відсутність підґрунтя для домагань як їх ознака теж вже не фігурує. Йдеться лише про прагнення досягнень, бажання створити враження⁵.

Звернімося до синонімів та антонімів. Український (як і російський) синонімічний ряд складається зі слів домагатися, мати домагання, претендувати, наполягати, вимагати, прикладати зусилля, бажати, сподіватися, передчувати, чекати, хотіти, прагнути тощо. Отож виокремлюються такі групи змістів, що їх можна розташувати за рівнями зростання активності та відповідальності: 1-чогось сподіватись; 2 - чогось дуже хотіти; 3 - на щось претендувати, вимагати від інших; 4 - активно старатися, самостійно діяти у певному напрямку.

З антонімами у цьому випадку чомусь складніше. В англійській мові є дієслово resign (to resign all hope - залишити всяку надію), що нібито можна вважати антонімом дієслова intend. Українське рідковживане слово резігнувати, тобто відмовлятися від домагань, є калькою цього слова і досить точним антонімом, хоча й мало знайомим широкому загалу. Думаючи про антоніми, я пригадувала українські і російські фразеологізми на кшталт "мені однаково", "байдуже", "нічого я не чекаю", "будь что будет", "мне все равно", "ничего мне не надо". Відтак антоніми домагань, говорячи бульварною мовою, підкреслюють передусім "пофігізм", байдужість, відсутність потреб і відмову від активності. Причому ця неактивність далека від глибинного спокою та "безпотребової" нірвани. Вона якась несправжня, вдавана. У цій байдужості, у відсутності домагань відчувається певна енергія, яку усвідомлено-добровільно або неусвідомлено (під впливом колишніх невдач, страхів, відчаю) загальмовано, придушено.

Переходячи від лінгвістичного до психологічного контексту, звернімося до статті "рівень домагань" у "Словнику-довіднику з психології особистості". Домагання визначаються як оцінка особистістю своїх передбачуваних

² Даль В. Толковый словарь живого Великорусского языка. - В 4-х т. - Т. 3.- М. 1955.

³ Ожегов С.И. Словарь русского языка. - Изд. 18. - М., 1986.

⁴ Словарь языка Пушкина /Под ред. В.В. Виноградова. -В 4-х т.-Т.3.-М., 1959.

⁵ Словарь русского языка /Под ред. А.П. Евгеньєва. -В 4-х т. - Т.3. - Изд. 3-е., М., 1987.

здібностей і можливостей, очікування у майбутньому такої їх реалізації, яка б задовольнила плани і запити особистості. Рівень домагань проявляється у ступені складності цілей і труднощах завдань, котрі особистість свідомо ставить перед собою⁶.

Таким чином, робоче визначення **життєвих домагань** буде таким. Це комплекс вимог, очікувань, бажань, надій, що переживається особистістю стосовно свого життя, свого майбутнього. Домагання передбачають, моделюють те, на що особистість, як їй здається, має право, що вона хоче отримати від життя, на що розраховує¹. Життєві домагання - це постійне зважування, оцінювання своїх потреб і здібностей та запиту з боку соціуму, а також очікування у майбутньому такої самореалізації, яка задовольняла би як плани особистості, так і потреби суспільства, забезпечувала б стійку самоповагу та визнання значущого оточення.

Наведене визначення викликає низку запитань. Перше: якого такого задоволення у майбутньому ми чекаємо, коли маємо певні домагання? Друге: у чому специфіка домагань порівняно з очікуваннями, бажаннями, надіями, прогнозами? Третє: що це за комплекс, яку він має структуру? Четверте: як саме діють на нас домагання, які вони виконують функції?

Намагаючись відшукати відповіді на поставлені запитання, спробуємо проаналізувати близькі поняття, зіставляючи їх обсяги. Почнемо з поняття задоволеності життям. Адже життєві домагання - це завжди домагання цієї самої задоволеності.

У нас немає і не може бути домагань з приводу чогось неприємного, небажаного, незначущого. У поняття "життєві домагання" входить передбачення очікуваного задоволення. Мається на увазі не локальне, ситуативне задоволення, а загальна задоволеність життям "як узагальнене почуття його достеменності" (рос. - подлинности)¹. Водночас "ступінь задоволеності життям залежить від суб'єктивного відтворення зовнішніх умов, співвідносних з проблемною ситуацією людини, її суб'єктивними труднощами, котрі заважають рухатись уперед" [Там само]. Йдеться про оптимальне співвідношення внутрішнього і зовнішнього, від адекватної оцінки своїх можливостей, бажань та обмежень за реальних умов життя, які теж адекватно оцінюються. До речі, задоволеність життям безпосередньо не пов'язана ні з орієнтацією на уникання невдач, ані з прагненням до успіху, як вважають К. Абульханова та Т. Березіна, посилаючись на дослідження Ю.А. Растригіної. Вона радше залежить від здатностей особистості оптимально узгоджувати свої можливості і бажання з умовами, що склалися¹.

А коли виникає незадоволеність життям? К. Абульханова-Славська та Т. Березіна наполягають, що вона виникає, якщо бажання значно переважають можливості незалежно від домінування прагнення до успіху чи досвіду невдач¹. Виходить, зниження життєвих домагань гарантовано забезпечить задоволення

⁶ Психологія личности: Словарь-справочник /Под ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко.- К., 2001.

¹ Там же. – С. 150.

¹ Там же. – С. 161.

від життя? "Всяк сверчок знай свой шесток". "Знай, коню, своє стійло". Зрозуміло, що ні. Найнижчі домагання можуть бути у бомжа чи хронічного алкоголіка, а про цих людей аж ніяк не скажеш, що вони задоволені своїм життям.

Можливо, щось тут справді може бути епіфеноменом, тобто випадковою дією іншого фактора, і прямої залежності задоволеності життям від позитивної чи негативної орієнтації немає. Але відкинути вплив минулого досвіду поразок і перемог, на мою думку, підкріплену консультативним досвідом, також було б невірним.

Дуже цікавою є думка згаданих науковців про тих, хто незадоволений своїм сьогоденням і має виправдовувати свою пасивність, нерішучість, відкладаючи самореалізацію на далеке майбутнє. Виявляється, їх "тріє" надія на те, що все попереду, опертя на власний великий потенціал. К. Абульханова та Т. Березіна вважають, що "задоволені життям оцінюють свої можливості стосовно даного моменту (наявних досягнень), а незадоволені розглядають свої можливості не з опорою на наявні досягнення, а на власний потенціал..."¹. У незадоволених оцінка своїх можливостей переважає їхнє бажання, або практично дорівнює їм. Відповідно ці два типи використовують і різні стратегії. Виходить, що чим вище оцінка власних можливостей та бажання успіху, тим нижчою буде ступінь задоволеності життям. Задоволеність відіграє "дволику" роль: вона або завершує активність, гасить її, або, навпаки, спонукує до подальшої активності¹. У такий спосіб автори виходять на ресурс активності і міцності, стійкості. Саме останні дають змогу особистості вступити у взаємодію з життям¹.

Не дуже відповідає моему досвіду консультативної роботи з клієнтами наступний висновок К. Абульханової-Славської і Т. Березіної: "...чим більше людина хоче досягнути успіху і чим менше при цьому вона задоволена собою теперішньою, тим більше у неї шансів отримати бажане. Суб'єктивна можливість досягти успіху зменшується, якщо бажання розбігаються з можливостями, а людина при цьому продовжує отримувати задоволення від себе теперішньої. Нарешті, чим нижча суб'єктивна можливість досягти успіху в теперішньому, тим більше сповнення бажань зорієнтоване на майбутнє (вони відкладаються на потім)"¹. На мою думку, саме прийняття себе-теперішнього з усіма сьогоднішніми обмеженнями є запорукою майбутнього успіху. Як, до речі, і прийняття своєї реальної життєвої ситуації з усіма її складностями.

Слідом за Ф. Хоппе, який говорив про успішність у досить простій предметній діяльності, передбачаю, що найскладніша життєва успішність (відтак і суб'єктивне задоволення від життя) залежить не від обставин, що складаються об'єктивно, не від кількості друзів чи ворогів, не від перешкод на

¹ Там же. – С. 170-171.

¹ Там же. – С. 165.

¹ Там же. – С. 178.

¹ Там же. – С. 178.

¹ Там же. – С. 179

життєвому шляху або активності покровителів, а від адекватності оцінки людиною власних можливостей, від ступеню усвідомлюваності потенцій самореалізації, від зрозумілості для неї своїх найпотаємніших домагань. Отож, саме про реальну можливість самоусвідомлення своїх життєвих домагань і хочеться сказати окремо. Домагання особистості щодо свого майбутнього є таким елементом внутрішнього життя, який важко віднести чи то до сфери свідомості, чи до сфери несвідомого. Вони не просто існують десь на межі усвідомлюваної внутрішньої реальності. Інколи складається враження, що людина хоче тримати їх на цій межі, не вербалізуючи, не проговорюючи навіть самій собі. Їхній зміст відтворює такі значущі очікування щодо власного життя, яке нарешті має колись стати вартим тієї особистості, котра його будує, що про них краще мовчати. У своїх найсміливіших домаганнях людина рідко зізнається навіть самій собі, не говорячи вже про інших. Можливо тому, що усвідомлення їх та презентація близьким - це справжній ризик, вкрай небезпечна справа. Згадаймо Йосипа, відомого старозавітного персонажа та героя моєї улюбленої книжки Томаса Манна "Йосип та його брати". Це славетний роман про життєві домагання, які юний красень Йосип не хотів і не вмів приховувати. Крім шаленої заздрості свого найближчого оточення, ненависті та підлого насильства з боку братів Йосип своїми, по-дитячому відвертими, домаганнями опосередковано викликав і свої довготривалі страждання у рабстві, і багаторічну скорботу улюбленого батька, і власний тріумф, і можливість у тяжкі часи врятувати єгипетський і свій народи.

Повертаючись до успішності-неуспішності, хочу зазначити, що людське оточення не дуже приймає як зовсім недолугих, так і вкрай успішних людей. Я претендую на відповідальну роль, накладаю на себе обов'язки, виходячи з того, наскільки успішною чи неуспішною я себе суб'єктивно відчуваю (а не є насправді), наскільки мій життєвий досвід у цілому оптимістичний чи песимістичний. Моє прогнозування майбутньої якості життя залежить від стійкості оцінки минулого досвіду, від звичних успіхів і таких же звичних поразок. Але не тільки від цього! Я якимось чином завжди враховую і соціально-психологічний чинник, тобто не хочу

дуже виділятися, впадати у вічі. Причому є люди, для яких саме цей соціально-психологічний обмежувач стає вирішальним у стримуванні власних життєвих домагань, а є й такі, хто абсолютно не зважає на дану обставину. На прогнозування не менш активно впливають мої інтенції, наміри, моя здатність до цілепокладання, тобто уміння ставити перед собою серйозні й адекватні життєві цілі.

Домагання, безсумнівно, є специфічним механізмом випереджальної регуляції життєдіяльності. Їх об'єкт - не сьогоднішнє життя, а життя майбутнє, не те, що є, а те, чого прагну, тому що я саме такого життя варта. Отож об'єктом домагань стають не просто абстрактні уявлення людини про майбутнє, а радше яскраво емоційно забарвлені, конкретні проєкції туди - у завтрашній день своїх сьогоднішніх найсміливіших очікувань, прагнень, сподівань.

¹ Там же. – С. 170.

Виникає потреба віддиференціювати традиційний термін "життєві очікування" від життєвих домагань. Очікування, за Н. Соболевою, - один з містків, що поєднує сьогочасний світ особистості зі світом прийдешнім⁷. Це ставлення до ймовірного майбутнього⁷. Серед істотних ознак очікувань ця авторка називає такі: а) почуттєва форма їх усвідомлення, б) здатність поступово змінюватися, в) зв'язок з прогнозованим перебігом подій, г) позитивне або негативне емоційне забарвлення⁷. Ясна річ, життєві домагання теж є ставленням до ймовірного майбутнього. Але на відміну від очікувань домагання більш активні, вони самим своїм існуванням вже починають це бажане майбутнє конституювати. Очікування більш плинні, мінливі, нестійкі, ніж домагання. Життєві домагання завжди більш "уперті", цілеспрямовані. Домагання можуть бути лише позитивно емоційно забарвленими.

Щоб були життєві домагання, людині необхідно оцінювати себе за певними критеріями, стандартами, що мають мотиваційний ефект і відіграють роль орієнтирів у життєдіяльності. Так, ми щось коригуємо у своєму теперішньому, поки не переконуємося, що поведінка відповідає особистим стандартам. І це важливіше за позитивні підкріплення, нагороди чи матеріальне заохочення. У дослідженнях А. Бандури, М. Кагана та інших доведено, що людина схильна відмовлятися від заохочень заради відповідності певним внутрішнім стандартам, заради почуття власної гідності⁸. Пригадується широковідомий "феномен гіркої цукерки", коли це явище у дошкільному віці виникає вперше.

Людина прагне цілей, які приносять їй задоволеність собою⁸. Цей висновок з емпіричних досліджень зарубіжних колег можна експлікувати і на домагання. Наші життєві домагання справді спрямовані на такі результати, які давали б нам змогу поважати себе, переживати задоволення собою. У цьому контексті домагання можна розглядати як певну цільову ідею, котру має кожна людина. Ступінь конкретності та реалізованості цієї ідеї безпосередньо залежить від наявності у свідомості уявлень про необхідні засоби її досягнення, як підкреслив би О.М. Леонтєв.

Серед психологічних наслідків цілепокладальних домагань мають бути відповіді на такі запитання: чому я це роблю чи збираюся робити? Навіщо? У чому смисл для мене моєї життєвої активності? Яким чином я досягатиму своєї мети?

Цілепокладання та ці дереалізація, про які так цікаво пише у своїй новій монографії Ю.М. Швалб⁹, сприяють розгортанню потребової сфери особистості. І це розгортання не є безпосередньо-вітальним. Це опосередковане домаганнями відтворення сутнісних рис майбутнього життя, якого людина прагне. Саме таке опосередкування сприяє все більшій усвідомлюваності тієї якості життя, котрої, як їй здається, людина варта.

⁷ Соболева Н.О. Соціологія суб'єктивної реальності. - К., 2002. С.167.

⁷ Там же. - С. 168

⁷ Там же. - С. 169

⁸ Карпара Дж., СервонД. Психология личности.- СПб, 2003

⁸ Там же. - С. 454

⁹ Швалб Ю.М. Целеполагающее сознание. Психологические модели и исследования. - К., 2003.

Для подальшого наближення до розуміння психологічної природи життєвих домагань бажано знайти їхню полярну протилежність. Що таке повна відсутність домагань? Як має називатися інший полюс континууму цієї прогностично-потребової, інтенціональної активності? Можливо, саме цим полюсом можна вважати апато-абулічний стан, коли людині нічого не хочеться, нічого не потрібно, і ніяке майбутнє її не цікавить.

Структура і функції життєвих домагань. Коли виникають думки про *структуру домагань*, у деяких людей передусім акцентується увага на емоційній складові, тоді як в інших безумовний пріоритет має компонента раціональна. Водночас раціональне, зважене моделювання потребового майбутнього інколи важко відокремити від фантазійних, компенсаторних імажінацій. Зрозуміло, що людина ніколи просто не "вираховує" своє майбутнє, хоча когнітивна складова домагань, безумовно, має значення. Життєві домагання можуть частково втілюватися у так званому "Я-плані" (термін Хіггинса, 1996, с. 193). Але цей план явно вужчий, бідніший за домагання як такі.

Людина своє бажане майбутнє не лише планує, вона його ще й уявляє, із задоволенням смакує, з апетитом наперед переживає. Себто емоційна складова має не меншу вагу, ніж когнітивна. Легко знайти у структурі домагань і складову конативну. Домагання стають домаганнями, вже починаючи мотивувати людину на певну активність, підштовхуючи її до певної активності у бік їх досягнення. Вони формуються під впливом внутрішньої готовності, внутрішніх чинників, є своєрідною формою спрямування особистості, її неспецифічним активатором. Це, безсумнівно, певна спонука. Можливо, домагання у чомусь дуже близькі до установок, настанов як цілісно-особистісного стану у визначенні Д. Узнадзе. Тоді можна говорити про стан готовності до певної активності, який передуює життєвим виборам та спрямовує їх. Цей стан зумовлений не стільки актуальною потребою особистості, скільки її перспективними планами, стратегічними життєвими рішеннями.

Але значення "тут і тепер" теж не можна відкидати. Значущим важелем, що безпосередньо впливає на життєві домагання, є фактор середовищний, ситуативний. Ми починаємо відчувати певні професійні домагання лише тоді, коли життєва ситуація вже сприяє, або може почати сприяти активації саме цих очікувань, бажань. Домагання інтимно-особистісні ("прийшов час одружитися", "знайти собі достойного партнера", "мати двох діточок") також наодинці із собою, в пустелі не виникають, потребуючи відповідного доквілля, певних зовнішніх стимулів, очікувань з боку значущих близьких.

Які функції виконують життєві домагання особистості?

Перша, яку не можна не помітити, це функція *оцінювальна*. Домагання оцінюють те, що є, що хотілося б, щоб було, що має бути, "чим серце заспокоїться".

Завдяки наявності домагань особистість має змогу комплексної оцінки свого минулого, теперішнього і майбутнього з погляду задоволеності життям, його якістю.

Далі слід назвати функцію *стимулювальну*. Життєві домагання підштовхують, мотивують, активують розвиток, відповідаючи потребі організувати, упорядковувати, планувати своє життя. Ця стимуляція не є безпосередньою, вона досить складно опосередкована мріями, бажаннями, сподіваннями, вірою у власну ефективність тощо.

Наступна функція - *функція футуристична, породжувальна*. Домагання не відтворюють майбутнє, вони радше його готують, моделюють, породжують. Таке моделювання майбутнього за допомогою домагань підпорядковується принципу організованості, що його виділяє Ю.М. Швалб. Організованість передбачає структурованість елементів, їх відносну внутрішню несуперечливість, функціональну цілісність та просторово-часову обмеженість⁹. Без домагань людське майбутнє сприймається, переживається, мислиться як хаос, який відштовхує, лякає своєю просторово-часовою безмежністю, неупорядкованістю, суперечливістю різних елементів. Домагання цей хаос приборкують, упорядковують, організують.

Як бути з домаганнями з погляду еволюційної психології? Вони виникли у русі-поступі природного відбору для розв'язання певної адаптаційної проблеми. Якої саме? Напевно, проблеми передбачень щодо свого майбутнього, турботи про власне майбутнє. Йдеться про випереджальну адаптацію. Домагання еволюційно довели свою ефективність у забезпеченні такої "адаптації наперед", випереджальної готовності до тих се-редовищних факторів, що швидко змінювались.

Якщо говорити про індивідуальну еволюцію людини, то й тут домагання відіграють дуже важливу випереджальну та профілактичну роль. Коли, у якому віці життєві домагання стають нашою повсякденною реальністю? Напевно тоді, коли ми навчаємось оцінювати свої можливості, здібності, бажання та обмеження? Зрозуміло, що йдеться про розвиток самопізнання, який активізується в юнацькому віці і надалі стає провідною діяльністю, передусім під час переживання екстремальних ситуацій, у кризові періоди життя. Є підстави припускати, що пік розвитку самопрогнозування та водночас вершина розквіту життєвих домагань припадає на молодість та ранню зрілість. З віком самопрогнози стають точнішими (і біднішими!). Ми все краще бачимо різницю між мріями і реальністю. Нам вже ліньки хотіти від себе і свого майбутнього чогось особливого. Ми знаємо, що реального часу життя залишилося не так багато, і домагання кудись зникають, ховаються, редукуються. Можна думати, що актуалізація домагань, наприклад, бажання щось нове для себе випробувати, чомусь навчатися, якимось змінювати своє життя, є шляхом саморозвитку, котрий психологічно призупиняє старіння.

Оцінка людиною своєї здатності, за Бандурою, виконувати певні дії (додамо від себе, і передбачати, очікувати, планувати їх) є важливим елементом самоконтролю⁸. Тому можна вважати, що, крім футуристичної функції, домагання виконують і функцію *самоконтролю*, сприяючи оцінці нашої самоефективності. Спосіб, за допомогою якого домагання нас контролюють, досить ненав'язливий, далекий від волюнтаризму та жорстких самопримусів. Це

таке м'яке, опосередковане, напівусвідомлене самоконтролювання-заохочення, коли рухатись у певний бік водночас і легко, і цікаво, і приємно, і нагально.

Сприйняття своєї ефективності впливає на вибір цілей, очікування результату, способи досягнення бажаного. Знання про самоефективність природно діє і на домагання від життя, адже люди, котрі впевнені у власній ефективності, не тільки більшого хочуть, а й більш наполегливі у досягненні своєї мети. Якщо у людини розвинене почуття самоефективності, то вона схильна пояснювати свої результати стабільними, контрольованими факторами⁸, власні життєві успіхи - своїми здібностями, наполегливістю, вмінням долати перешкоди, передбачати наслідки подій, а не везінням, щасливим випадком, дарунком долі.

Наявність життєвих домагань активно впливає на привласнення життєвого досвіду. Йдеться про функцію *самоусвідомлення*, розуміння себе і свого життя, своєї історії. До того ж ці домагання активно переінтерпретовують реальні умови життя, розставляючи власні акценти, їх можна вважати певною інтерпретаційною рамкою, в яку кожен намагається помістити своє майбутнє. У кризові періоди підґрунтям ресоціалізації є сьогодення. Песимістичне сприймання актуального, тобто того, що відбувається тут і тепер, провокує перетлумачення минулого у ракурсі його ідеалізації, а оптимістичне сприймання теперішнього зумовлює негативну переінтерпретацію минулого.

Чи впливають на життєві домагання нові горизонти, нові можливості? Відомо, що освоєння чогось нового підвищує рівень досягнень, але лише тоді, коли людина має не такі великі сумніви у своїх можливостях, які стали би на заваді використанню своїх знань на практиці⁸. Наприклад, сьогодні дуже багато психологів відвідують різноманітні навчальні семінари задля підвищення своєї кваліфікації в індивідуальній чи груповій терапії, бізнес- чи політичному консультуванні. Однак починають утілювати нові знання в життя одиниці. Однією з причин такої неефективності всіх цих форм підвищення професійної кваліфікації є невіра у себе. Отож нові горизонти є лише підґрунтям, на якому виникають чи не виникають життєві домагання особистості.

Чи можуть домагання шкодити людині? Вони спричиняють гальмівний вплив, якщо занадто завищені, і людина швидко досягає межі своїх можливостей, відчуваючи обмеження, свою "стелю". Почуття розчарування, апатії, безнадійності стає перешкодою на шляху вперед. Так само гальмівними життєві домагання стають і в разі їх заниження, що стагнує активність, звужує горизонти. Вони можуть бути небезпечними, як вже говорилося, і коли людина їх надто афішує, що стає тригером інтригоутворення.

Отже, життєві домагання є інструментом: а) привласнення минулого досвіду, б) прогнозування майбутнього, в) ієрархізації життєвих цілей, г) окреслення напрямку руху, д) формування ставлення до перешкод та обмежень, є) активізації, "вмикання" довгограючої мотивації, завдяки якій допомагають

⁹ Там же. – С. 24.

⁸ Там же. – С. 455.

⁸ Там же. – С. 455.

послідовно вибирати середовище, котре у подальшому сприятиме їх досягненню; йдеться і про особистісне, і про професійне довкілля, яке свідомо і не дуже усвідомлено обирається завдяки спрямованим домаганням.

Життєві домагання передбачають усвідомлення свого життя, себе всередині життя, переживання своїх можливостей впливати на поступ-перебіг життя, його напрямок, якість. Тоді виникає запитання: а) звідкіля беруться домагання? З минулого досвіду поразок і перемог. Але, крім цього, вони ще є складовою життєтворчого потенціалу, яким усі обдаровані по-різному. Кожний має свою волюву твердість, життєстійкість, свою "завзятість духу" (В. Франкл), у кожного свої апетити до життя та самоздійснення. Говорячи про життєві домагання, треба пам'ятати про суб'єктне ставлення до майбутнього, коли не лише доля, а й ми самі визначаємо свій завтрашній день. У домаганнях імпліцитно присутня активна небайдужість до свого майбутнього і власної ролі у його створенні.

Домагання самоплекаються на основі: а) спогадів про свої колишні "наполеонівські" плани та їх реальне втілення; б) абстрактних образів чийхось досягнень, моделей, схем, ітроктів, ніяк не представлених у власній історії; в) Я-концепції, в якій людина робить акцент на здібностях та зусиллях, на соціальних очікуваннях, або на потребі у прийнятті⁸. Відтак життєві домагання є постійним зважуванням, оцінюванням своїх потреб і здібностей та запиту з боку соціуму. Це очікування у майбутньому такої самореалізації, яка задовольняла б як плани особистості, так і потреби суспільства, забезпечувала б стійку самоповагу та визнання значущого оточення. У домаганнях, які мають високий спонукальний потенціал, відтворюється процес створення людиною бажаного майбутнього, а також індивідуально-психологічний спосіб самопрогнозування, самоактивації та самозаохочення.

Гендерний аспект життєвих домагань особистості. Здатність сучасної жінки у нашому перехідному суспільстві більше встигати, більше відповідати очікуванням такого несталого, непрогнозованого соціуму донині практично не досліджена. Чому саме жінки їдуть заробляти гроші за кордоном, щоб забезпечити своїм дітям навчання? Чому вони готові змінити спосіб життя, перекваліфікуватися, навчитися чогось абсолютно нового, навіть зазнати принижень та побутових негараздів заради мінімального добробуту своєї родини?

Для мене статя є однією з основних категорій психології особистості. Без усвідомлення власної статевої належності, без поступової статевої ідентифікації індивід не перетворюється на особистість. Саме із ставлення до власної статі починається справжній розвиток самосвідомості у дитинстві. Психологічна статя - це перша цеглина у побудові власного життєвого світу, прогнозуванні свого майбутнього.

⁸ Там же. – С. 455.

⁸ Там же. – С. 193.

Багатоваріантне майбутнє, представлене у свідомості планами, мріями, страхами, надіями, очікуваннями, бажаннями, визначає наше сьогодні, активно впливає на актуальні способи самоздійснення. Сучасне динамічне життя потребує розвитку все більш ефективних специфічних способів і жіночого, і чоловічого самоздійснення. Прогностичні здібності у чоловіків і жінок априорі різні, хоча це ще потребує спеціального вивчення. Напевно, у нас із чоловіками різні можливості самопередбачення, ми по-різному розгортаємо власну потенціальність, усвідомлюємо свою перспективність.

На думку С. Гингера, час є більше прерогативою жінок, ніж чоловіків. Так само як чоловіки легко орієнтуються у просторі, жінки краще структурують час. Це відбувається завдяки більш інтенсивному розвитку правої півкулі мозку у чоловіків і лівої - у жінок. Можливо, така функціональна асиметрія мала еволюційний сенс. До речі, жінка менше залежить від теперішнього часу, легше перевтілюється у свою колишню дівочу постать, чіткіше розуміє свої давні мрії та сподівання, спокійніше виправдовує давні вчинки. Чоловік ніби забуває себе-колишнього, перебуваючи під суцільною владою сьогоднішнього. Жіноча часова свобода, вільні мандри у власних часових вимірах є надійною передумовою розвитку життєвих домагань. Якщо жінка у своєму повсякденні починає прогнозувати майбутнє, то вона найчастіше не спирається на чоловічу причинно-наслідкову модель світу, у неї свої масштаби, свої пріоритети і свої причини подій. Намагаючись зазирнути у власне майбутнє, вплинути на нього, жінка і чоловік по-різному переживають його невизначеність, неможливість все передбачити та врахувати.

Досить лише подивитися на специфіку суто жіночих ліричних комедій, зворушливих мелодрам чи численних нескінченних серіалів, порівнюючи їх із чоловічими бойовиками, вестернами, шпигунськими пристрастями. У жіночих love-stories зовнішніх подій може бути зовсім мало, адже все визначається емоційними станами, непомітними для чоловіків змінами настрою, внутрішніми рухами, кожний з яких обов'язково має свої приховані наслідки, знаходячи відлуння у значущих, життєво важливих стосунках. Чоловіче кіно форсує зовнішню динаміку, і жорсткі наслідки тих чи тих подій, стаючи відчутними і зрозумілими для кожного, призводять до майже повної руйнації колишніх планів, необхідності побудови нових перспектив.

Домагання особистості, безумовно, відповідають потребі активно впливати на перебіг свого розвитку, тобто бажанні урізноманітнити, організувати, вдосконалити своє життя. І ця потреба, на мою думку, є більш жіночою, ніж чоловічою. Подивимося, хто ходить до психологів-консультантів, розшуковує різні групи особистісного зростання, семінари із саморозвитку типу PRH? Хто відвідує вернісажі, концерти класичної музики та стежить за прем'єрами в театрах? Хто шукає оздоровчі центри та екскурсійні поїздки? Скрізь кількість жінок відчутно переважає.

Людина своє бажане майбутнє не тільки планує, вона його уявляє, із задоволенням смакує, з апетитом наперед переживає. Відтак емоційна складова має не меншу, а радше більшу вагу, ніж когнітивна. Наші емоційні чоловіки, які, на думку сучасних дослідників, просто не вміють свої глибокі почуття

виражати, десь у глибині душі яскраво переживають свої сміливі мрії, не дуже відокремлюючи реалістичне, зважене моделювання потребового майбутнього від фантазійних, компенсаторних імажинацій. "Приземлені" жінки не виношують наполеонівських прожектів. їхні уявлення про бажане майбутнє конкретніші, простіші, а тому реалістичніші.

Показником зрілих домагань є ще одна їхня складова - конативна. Не виключено, що домагання стають домаганнями не під час солодкого фантазування, а тоді, коли починають штовхати людину в бік їхнього досягнення. Як відомо, волюва сфера ще на ранніх етапах онтогенезу формуються швидше і легше у дівчаток, ніж у хлопчиків. Примусити себе перетерпіти, утриматися від спокус, зятято рухатися вперед, незважаючи на перешкоди, - більшість жінок уміють робити це краще за чоловіків.

Як і життєві очікування, домагання теж є ставленням до ймовірного майбутнього, а тому для них характерна певна почуттєва форма усвідомлення. Але, на відміну від очікувань, у структурі домагань чималу вагу має саме конативна компонента: домагання активніші, вони самим своїм існуванням вже починають це бажане майбутнє конституювати. Очікування, які, на мою думку, характерні радше для чоловіків, сміливіші, ризикованіші і водночас більш плінні, мінливі, нестійкі, ніж домагання. Жіночі домагання завжди більш "уперті", терплячі, цілеспрямовані. На відміну від позитивних і негативних очікувань домагання останніх можуть бути лише позитивно емоційно забарвленими.

Серед чинників, котрі безпосередньо впливають на життєві домагання, є чинник зовнішній, середовищний. Ми внутрішньо дозволяємо певним домаганням бути лише тоді, коли життєва ситуація цьому починає сприяти. Чоловіки рідко враховують буденну, побутову ситуацію, орієнтуючись здебільшого на великі масштаби, мислячи перспективно, стратегічно. Жінки краще діють у ситуації "тут і тепер", ніж "там і тоді", а тому їхні скромні домагання скоріше знаходять втілення.

Життєві домагання існують для розв'язання певних адаптаційних проблем, які для нас з чоловіками досить різні. Чоловік і жінка не просто адаптуються, пристосовуються до навколишнього середовища, підкоряючись його вимогам. Вони, кожен по-різному, своїми методами, спочатку виділяють, виокремлюють себе із родинного, дружнього, звичного оточення, щоб пізніше вже іншим чином, вибірково, самостійно пов'язати себе з ним. Зовнішні фактори спричинення життєдіяльності заломлюються через внутрішню своєрідну структуру, яка великою мірою задається статтю, точніше гендером. Неабияке значення має й набутий протягом життя досвід взаємодії з татом і мамою, з іншими особами обох статей, а також власні індивідуальні відмінності та сьогоденні актуальні прагнення.

Подобається це нам чи ні, ми змушені відповідати певним соціальним експектаціям, котрі пов'язані з нашою статтю та впливають на формування, визрівання життєвих домагань. У суспільстві є традиційно чоловічі і традиційно жіночі способи поведінки, цінності, професійні орієнтації, очікування. І хоча вони сьогодні вже не такі однозначні, не такі жорсткі, якими

були двісті-триста років тому, але все ж у певному вигляді залишаються і не можуть зникнути зовсім.

Для чоловіків нерідко "білою плямою" є примхливе мереживо людських стосунків навіть у них на роботі, якщо ці стосунки виразно не впливають на виконання нагальних справ. А жінки часто не бачать справжнього масштабу, серйозних наслідків тих чи тих локальних подій, не орієнтуючись у підступному політико-економічному просторі. Відповідно і структура тендерних життєвих домагань, і їх енергетична, спонукальна сила далеко не тотожні.

Отже, і чоловічі, і жіночі життєві домагання по-різному "знімають" у собі пізнавальний формат прогнозування майбутнього, інструментальний аспект пошуку шляхів його досягнення і ціннісний вимір сподівань, очікувань, бажань. Чоловічі домагання задають напрям руху, а жіночі формують усталене ставлення до перешкод та обмежень. І ті, і ті по-різному активізують, "умикаючи" жіночу терплячу, довгограючу мотивацію і чоловічу швидку, оперативну. Це дає змогу послідовно вибирати довкілля, яке надалі сприятиме досягненню важливих домагань. Мовиться і про особистісне, і про професійне оточення, яке свідомо і не зовсім вибирається завдяки спрямованим спонукам. У будь-якому разі в домаганнях, які мають високий спонукальний потенціал, знаходить відображення процес творення жінкою і чоловіком бажаного майбутнього, Тендерний спосіб самопрогнозування, самоактивації та самозаохочення. Рівень домагань підвищується передусім у чоловіка в ситуації зіткнення з чимось незнайомим, цікавим, новим у предметній діяльності, а у жінок під час привласнення чогось нового у комунікативній сфері, хоча й за умови віри у свої можливості. На втілення у життя певних домагань впливають не лише індивідуальні, а й тендерні стандарти самооцінювання, рівень самоповаги, сприймання власної ефективності, наявність по-різному забарвлених життєвих перспектив. Отож домагання жінок і чоловіків мають різну структуру, тому що питома вага емоційного, когнітивного та конативного компонентів у них різна.

Механізми дії життєвих домагань. Як діють життєві домагання? На що вони впливають? Їхній вплив починається з того, чого ще немає, тобто з бажаного майбутнього. Перший механізм, який має бути розглянутий, - *створення прогнозу*, котре ніколи не є просто емоційним, стихійним, а передбачає раціоналізацію, структурування, упорядковування майбутніх подій. Прогнозуючи, людина ніби долає стрес невизначеності, зменшує хаос необмеженості. Мої домагання прогнозують тільки мені достойне життя. Я привношу в цей прогноз не лише оцінку своїх здібностей і можливостей, своїх минулих поразок і перемог, а й сильну інтенцію, своє очікування майбутнього успіху, яке розгортається під час усвідомлювання та втілювання тих чи тих життєвих домагань. За Дж. Роттером, людина здатна передбачати події, у неї завжди є відчуття того, наскільки вдалося посунути до цієї події, що передбачалася¹⁰.

Екстраполюючи цю думку на нашу тематику, можна сказати, що людина здатна передбачати якість свого майбутнього життя ("коли у мене буде сім'я",

"коли я закінчу ВНЗ"), тому що у неї за критерій просування до жаданої мети взяті не цілком усвідомлюване відчуття правильності для себе того способу жити, який вибраний на сьогодні. Загалом людина досить точно може передбачити власне майбутнє, враховуючи такі змінні: а) життєтворчий потенціал (ймовірність самореалізації у конкретних життєвих обставинах); б) зовнішні і внутрішні очікування (думки оточуючих та самої себе про те, чи буде вона мати життєвий успіх); в) наявність підкріплення.

Існують два типи очікувань - очікування, специфічні для однієї ситуації, та очікування, які послуговують багатьма моментами життя. В останньому випадку маємо так звані узагальнені чи генералізовані очікування, які, за Роттером, витікають з минулого, попереднього ментального досвіду та ґрунтуються на переконанні, що буде позитивне підкріплення. Людина з низьким загальним очікуванням успіху у справі отримання престижної роботи скоріш за все навіть не буде намагатися її отримати, у той час як людина з високим очікуванням успіху прикладе чимало зусиль та втримається під час переживання невдач, прагнучи до мети, яка здається їй цілком можливою¹⁰.

У кожній ситуації очікування підкріплення залежить від комбінації конкретних та генералізованих очікувань. Загальне очікування успіху є функцією водночас і тих, і тих. Іншими словами, йдеться про здатність людини враховувати як

сьогоднішню життєву ситуацію, в якій, наприклад, нема від кого чекати підтримки, та про здатність бачити ширше, розуміти, що взагалі-то підтримка, безумовно, буде. Варто окремо звернути увагу на цінність підкріплень, можливих нагород чи покарань. Підкріплення може бути позитивним і негативним. Негативне підкріплення - це будь-яка негативно забарвлена життєва подія, яка знижує ймовірність того, що домагання будуть повторюватися, а позитивне - щасливий випадок, вдале життєве рішення, коли подія починає стимулювати нові й нові домагання. Крім того, цінність підкріплення може бути зовнішнім і внутрішнім. Перше відображає подію, яку цінує людське оточення, а друге - подію, котра є значущою цінністю передусім для самої особистості. Зрозуміло, що між зовнішніми та внутрішніми складовими підкріплення може бути як злагода, так і конфлікт. Крім названих, доречно згадати ще два чинники, що впливають на підкріплення. За Роттером (емпіричний закон впливу), найбільш сильні підкріплення людина отримує тоді, коли просувається до передбачуваної мети. Кінцева мета здійснює свій внесок у цінність підкріплення для кожної події у їх послідовності. До того ж кожна людина має свої потреби, які теж позитивно впливають на підкріплення, якщо вона наближається до їх задоволення. Звідси ймовірність життєвої події визначається функцією водночас очікувань, цінності підкріплень та конкретної психологічної ситуації¹⁰. Що таке, за Роттером, психологічна ситуація? Це та частина внутрішнього і зовнішнього світу, яку людина сприймає. Можна

¹⁰ Фрейджер Р., Фейдимен Дж. Личность: теории, эксперименты, упражнения. - СПб, 2001. С.744.

¹⁰ Там же. - С. 746.

сказати, що це та будівля, та частина життєвого світу, яку ми здатні усвідомлювати.

Спираючись на семіотичний і комунікативний механізми розуміння й інтерпретації життєвого досвіду та механізм наративізації, що обґрунтовані Н.В. Чепелевою; спробуємо віднайти їх вплив і на життєві домагання особистості. Адже домагання стосуються того ж самого життєвого досвіду, тільки у перспективі, у потенції.

Серед ймовірних механізмів дії життєвих домагань передусім треба назвати *механізм комунікативний*, адже людина живе не у вакуумі і будує свої домагання нерідко під істотним впливом оточення.

Тому домагання виникають у контексті взаємодії, з якої складається практично кожна життєва ситуація. Хтось чогось чекає, хоче, прагне, а хтось сподівається, вимагає, примушує. Хтось комусь заздрить, тоді як хтось когось сприймає як свій ідеал, хтось комусь хоче довести, що він - не пусте місце. Подібних мотивів можна назвати безліч, і всі вони за певних умов можуть стати механізмами утворення та дії досить пролонгованих життєвих домагань. Плануючи, передбачаючи своє майбутнє, кожен спирається на власний досвід лише частково, можливо в одній десятій частині, а в решті - покладаюся на знання інших про цей світ, на їхні думки, соціальні стереотипи. Комунікативний механізм завжди спрямований на іншого, у тому числі і на внутрішнього Іншого.

Щоб домагання почали діяти, нам потрібно їх хоча б частково означити. Саме *семіотичний механізм* дозволяє людині означувати своє майбутнє, накладаючи на нього відповідні очікування, сподівання, застереження, страхи та надії. Завдяки цьому механізму розпливчата картина того, що має відбутися у нашому житті за кілька років, якимось чином організовується, концептуалізується. Означення, про яке йдеться, навряд чи цілком когнітивне, скоріше навпаки. Відтак невербальна форма означування для такого складного, напівнеусвідомлюваного, втаємниченого феномена як домагання може переважати.

Воднораз прогнозування майбутнього неможливе на репродуктивному рівні, оскільки майбутня реальність у контексті домагань будується як власний оригінальний погляд уперед, як творчий *наратив*, а не складається з чогось вже добре відомого і пережитого. Коли у людини ще немає розгорнутої сюжетної історії з приводу свого майбутнього, то вона все одно має вже історію потенційну, коли майбутнє живе ще у вигляді донаратив-ного досвіду, наприклад, як особистий міф, як певний скрипт.

Власні концепти, схеми, сценарії стають інтерпретаційними рамками, в які кожен намагається "запакувати" своє майбутнє. Ці рамки окремішньо ліпляться самостійно, а частково запозичуються у батьків, друзів, ще якісь відсотки беруться з книжок і серіалів, орієнтуючись на оптимізм-песимізм, довіру-недовіру до світу, на вдачу, долю, щасливий випадок. Моделюючи бажане майбутнє, ми використовуємо правила гри, за якими звикли жити, чи то розгортаючи їх у завтрашній день, чи відмовляючись від них за логікою антисценарію. Будь-що намагаємося накинути наративні рамки на плинну, не

дуже чітку, погано усвідомлювану майбутню дійсність, коли мріємо, плануємо, передбачаємо, очікуємо, фантазуємо, творимо.

Навіщо людині цей механізм нарративізації досвіду? За У. Еко, фіктивний, вигаданий світ, котрий постає в реальному світі завдяки нарративним схемам, дає відчуття затишку і передбачуваності. Мало з чим можна порівняти значення такої нетривожної передбачуваності, яка дає захищеність.

Серед механізмів дії життєвих домагань слід назвати також *механізм цілепокладання*. За О.М. Леонтьєвим, лише цілі та цільова поведінка посправжньому усвідомлені людиною, а інші форми психічних процесів мають істотний неусвідомлюваний компонент. І хоча зрозуміло, що домагання можна розглядати як один із способів постановки цілей, все ж великий сумнів викликає ця теза про справжню усвідомленість. "Змісти свідомості, - пише Ю.М. Швалб, - можуть привести до розгортання діяльності лише тоді, коли вони набувають форми цілі"⁹. Мета стає засобом оформлення задуму, а цілепокладання - особливою функцією свідомості, яка забезпечує конкретизацію, ієрархізацію, а пізніше і втілення життєвих домагань.

Формування образу бажаного майбутнього завдяки наявності домагань призводить до того, що певні елементи цього майбутнього набувають вираженої інтенціональності, стають "магнітом", котрий безпосередньо притягує людину, стимулюючи її активність. У цьому процесі завжди відбувається зважування затрат з боку суб'єкта, тобто сили бажань і ціни, що її треба буде сплатити у формі часових витрат, відмови від інших проєктів, прикладених зусиль тощо. Так виникає поняття доцільності тих чи тих домагань особистості.

Людина створює певний прогностичний план, який фіксує не саму собою послідовність дій, а послідовність з урахуванням тих змін, що відбуваються завдяки діям, котрі вже розпочалися. Цей план діє за принципом "якщо - то". Передбачається також наявність постійного контролю змін ситуації, що дає змогу поточно коригування образу ситуації та розуміння причин змін⁹. Звідси очевидно, що яка б життєва ситуація не склалася, саме домагання допомагають людині її ефективно контролювати, відстежуючи динаміку її розгортання. Якщо є відчуття, що наше сьогоднішнє життя не влаштовує нас, що ми точно заслуговуємо на більше, то ми проблематизуємо свої життєві обставини, ставимо питання про власну відповідальність за все, що маємо, починаємо вимальовувати бажане майбутнє, виокремлюємо головну мету, оцінюємо доцільність витрат часу, здоров'я, зусиль, приймаємо виважені рішення, будуємо оновлений план дій, починаємо перетворювати свою життєву ситуацію та потрохи досягати бажаного.

Мета, на думку Дж. Капрари та Д. Сервона, - один з механізмів саморегулювання поряд із стандартами, афективними самооцінками та сприйняттям само-ефективності. Але все це - інтегровані елементи системи саморегуляції, де мета - уявлення про кінцевий результат дії. Маючи здатність до передбачення, людина може уявити майбутні результати та спрямувати свої дії на їх досягнення. Образ майбутнього досягнення може виступати як мета

лише за умови певної наполегливості у її домаганні. Злети ніяк не пов'язані із реальністю фантазій й солодкі обломовські мрії, такі характерні для слов'янського суспільства, ніколи не перетворюються на мету⁸.

Цілі зазвичай слугують критеріями, або стандартами, з якими людина порівнює свою поведінку та успіхи. Згідно з теорією цілей системи Круглановські (Kruglanovski, 2000), цілі когнітивно пов'язані не лише одна з одною, а й із засобами їх досягнення. Не можна забувати і про роль емоційного чинника. Адже рівень та тип стандартів, що їх використовує людина, почасти визначається її переживаннями. Так, незадоволеність собою може викликати зниження настрою, що, зі свого боку, призводить до прийняття більш високих перфекціоністських стандартів. Негативний настрій робить будь-яку перспективу незадовільною, що природно спричинює підвищення стандартів. До того ж негативний настрій зумовлює погіршення уявлення про власну ефективність⁸.

Для уточнення механізмів дії домагань треба розглянути загальні принципи непрямого цілепокладання та їх аналогію з міфологічними структурами, що їх виділив Ю.А. Шрейдер. Ефект непрямого цілепокладання (до якого сміливо можна віднести ефект дії життєвих домагань -Т.Т.) цей учений інтерпретує як соціально-психологічний корелят міфологічної структури. Непряме цілепокладання базується на виділенні певних первинних структур, міфологічних архетипів, тому його можна розглядати як поведінку з апіорною евристичною настановою, або, інакше кажучи, з чіткою міфологічною структурою, яка вноситься у дійсність явищ. Загалом, за Шрейдерам, існує два принципи непрямого цілепокладання: по-перше, прямі цілі повинні утворювати досить просту структуру, що припускає чітку типологізацію; по-друге, пряма і фактична цілі мають відноситися до різних рівнів у самій ієрархії цінностей.

Штрихи про здатність до прогнозування майбутнього та особистісні риси. Ймовірно, існують певні особистісні утворення, опосередковані специфікою антиципації. Якщо пригадати дослідження К. Юнга, то в його психологічних типах є параметр, який характеризує особистісну організацію у часі. Сенсорний тип зорієнтований на "тут і тепер", розсудковий - на майбутнє.

Як вважає Л.Регуш, однією з особистісних рис, яку доречно розглянути у цьому контексті, є цілеспрямованість людини. Вона складається з великої кількості параметрів, серед яких наявність цілей далеких і близьких та джерел їх появи. Це може бути потреба виходити за власні межі, тобто потреба у трансцендуванні, наявність ідеалів, відповідного рівня домагань тощо¹¹. Так, Франк (один з перших дослідників рівня домагань, на якого посиляється К. Левін) бачив його сутність у безпосередньому зв'язку з оцінкою людиною себе у майбутньому і визначав рівень домагань як "рівень майбутніх дій при

¹⁰ Там же. – С. 747.

⁹ Там же. – С.29.

⁹ Там же. – С.38.

⁸ Там же. – С.456.

розв'язанні знайомого завдання, якого індивід, котрий пам'ятає свій рівень минулих дій у цьому завданні, явно передбачає досягнути"¹².

Існують індивідуальні відмінності у цілепокладанні і, відповідно, у побудові життєвих домагань як моделей бажаного майбутнього, пов'язані із наявністю далеких і близьких, реальних та ідеальних, широких та вузьких життєвих цілей. Окремі люди завжди орієнтуються на цілі перспективні, а тому не дуже конкретизовані, не помічаючи теперішній стан свого життя, не проживаючи повністю всього, що приносить наявна ситуація. Інші люди, зорієнтовані на цілі близькі і конкретні, частіше отримують бажані результати, або переживають неможливість їх досягнення. І тому вони більше радіють чи сумують, занурюючись у сьогодення. Такі люди не дуже готові до перспективного планування, майбутнє бачиться їм у тумані і сприймається як несподіванка ("Як, моя дитина вже доросла і збирається заміж?", "За два роки пенсія - це неймовірно!").

Крім людей, котрі орієнтуються чи то на далекі, чи на близькі цілі, й є такі, які не готові взагалі мати справу з такою реальністю. Психологи, котрі працюють з наркозалежними, фіксують таку їхню загальну особливість, як несформованість цілепокладання, невміння ставити перед собою цілі як часові орієнтири у житті. За Б.С. Братусем, порушення цілепокладання зумовлюють часову дезорганізацію особистості. Існує метафора "порожнього мішка, який сам собою не може стояти" стосовно людей без домагань. "Недостатне розрізнення різнорівневих цілей, їх "злипання", відсутність гнучкості у цільових структурах, - пише Б.С. Братусь, - призводить ... до досить згубних психологічних наслідків: викривлення двох основних функцій рівня домагань - функції регуляції конкретної тактики цілепокладання, орієнтації у швидкозмінних умовах реального життя та функції захисту самооцінки, свого "Я"¹³.

Емоційні особливості, безумовно, мають свій вплив на ставлення людини до майбутнього, моделювання бажаної якості життя. Великої кількості досліджень у цій сфері поки що не розгорнуто, тому є лише одиничні факти, що підтверджують певні залежності. Так, в експерименті Н.Сомової (2002) віднайдена висока кореляція між показниками здатності людини до прогнозування та особистісною тривожністю¹¹. Можливо, внутрішньо спокійна, врівноважена людина більше задовольняється своїм сьогоденням і не має потреб зазирати у майбутнє, тоді як людина неспокійна, невпевнена, тривожна постійно думає про завтрашній день, який її трохи лякає. І саме цей стимул, як не парадоксально, допомагає розвитку здатності прогнозування.

Якою є особистість, котрій притаманні реалістичні життєві домагання? Думаю, що серед її індивідуально-психологічних характеристик будуть вираженими активність, домінантність, цілеспрямованість, креативність, здатність до безперервного осмислювання свого життя. Зрозуміло, що ці гіпотетичні уявлення потребують емпіричної перевірки.

⁸ Там же. - С.457.

¹¹ Регуш Л.А. Психология прогнозирования: успехи в познании будущего. - СПб, 2003.

¹² Левин К., Дембо Т., Фестингер Л., Сирс Р. Уровень притязаний // Психология личности. Тексты. - М., 1982

Висновки

1. Життєві домагання забезпечують розвиток особистості у напрямку все більшої задоволеності життям, є суб'єктивним механізмом побудови та перебудови життєвого світу. Завдяки своєму породжу-вальному потенціалу вони продукують нові футурологічні моделі майбутнього. Життєві домагання - це моделі бажаного майбутнього, побудовані на основі певних очікувань, бажань, сподівань, котрі переживає й частково усвідомлює особистість. Домагання передбачають те, на що особистість, як їй здається, має право, чого вона чекає від життя. Відтак об'єктом домагань є не абстрактні уявлення про майбутнє, а емоційно забарвлені проєкції у завтрашній день своїх сьогоднішніх прагнень.

2. На відміну від очікувань, домагання більш активні, стійкі, позитивно забарвлені, цілеспрямовані. Домагання є цільовою ідеєю, спрямованою на такі результати, які підвищували б самоповагу та сприяли б задоволеності життям.

Опосередковане домаганнями відтворення істотних рис майбутнього сприяє все більшій усвідомлюваності тієї якості життя, якої людина варта. У цьому контексті доречно говорити про суб'єктне ставлення до майбутнього, коли не доля, а ми самі певною мірою визначаємо свій завтрашній день. Тому в домаганнях імпліцитно присутня активна небайдужість до свого майбутнього і власної ролі у його створенні.

3. До структури домагань входять: а) чуттєва тканина майбутнього, його емоційно забарвлене передчуття; б) рефлексивний пласт - значення майбутнього для особистості, його цінність, котра відображена типом інтерпретації; в) конативний елемент, вольовий імпульс, хотіння досягати поставленої мети.

4. Серед функцій, котрі виконують життєві домагання, слід назвати оцінну, стимулювальну, породжувальну, самоконтролю та самоусвідомлення. У зв'язку з цим є підстави сформулювати такі припущення:

1) рівень домагань підвищується при зіткненні з чимось незнайомим, цікавим, новим, у привласненні чогось нового лише тоді, коли людина вірить у свої можливості;

2) на втілення в життя певних домагань безпосередньо впливають індивідуальні стандарти самооцінювання, рівень самоповаги, сприймання власної ефективності та наявність життєвих перспектив;

3) життєві домагання як образ майбутнього життя стають метою життєдіяльності, спонукають, спрямовують за умови, якщо ці домагання не цілком засновані на фантазійних припущеннях, а на реалістичних прогностичних когніціях, які відповідають можливостям людини та соціальним очікуванням.

5. До механізмів дії життєвих домагань можна віднести складні процеси: а) створення прогнозу, б) семіотичний, в) комунікативний, г) наративізації та д) цілепокладання. Водночас структура життєвих домагань має тендерну

¹³ Братусь Б.С. Аномалии личности. - М., 1988.

¹¹ Там же. - С.78.

специфіку. Тому питома вага пізнавального аспекту прогнозування майбутнього, інструментального аспекту пошуку шляхів його досягнення і ціннісного аспекту сподівань, очікувань, бажань у чоловіків та жінок різна. Стратегічні чоловічі домагання задають напрямок руху життєвим шляхом, тактичні жіночі домагання сприяють гнучкості під час виникнення певних перешкод.

Титаренко Т. Життєві домагання особистості:
феноменологічний та структурно-функціональний підходи
// Психологія і суспільство. - №4, 2004. – С. 128-145.

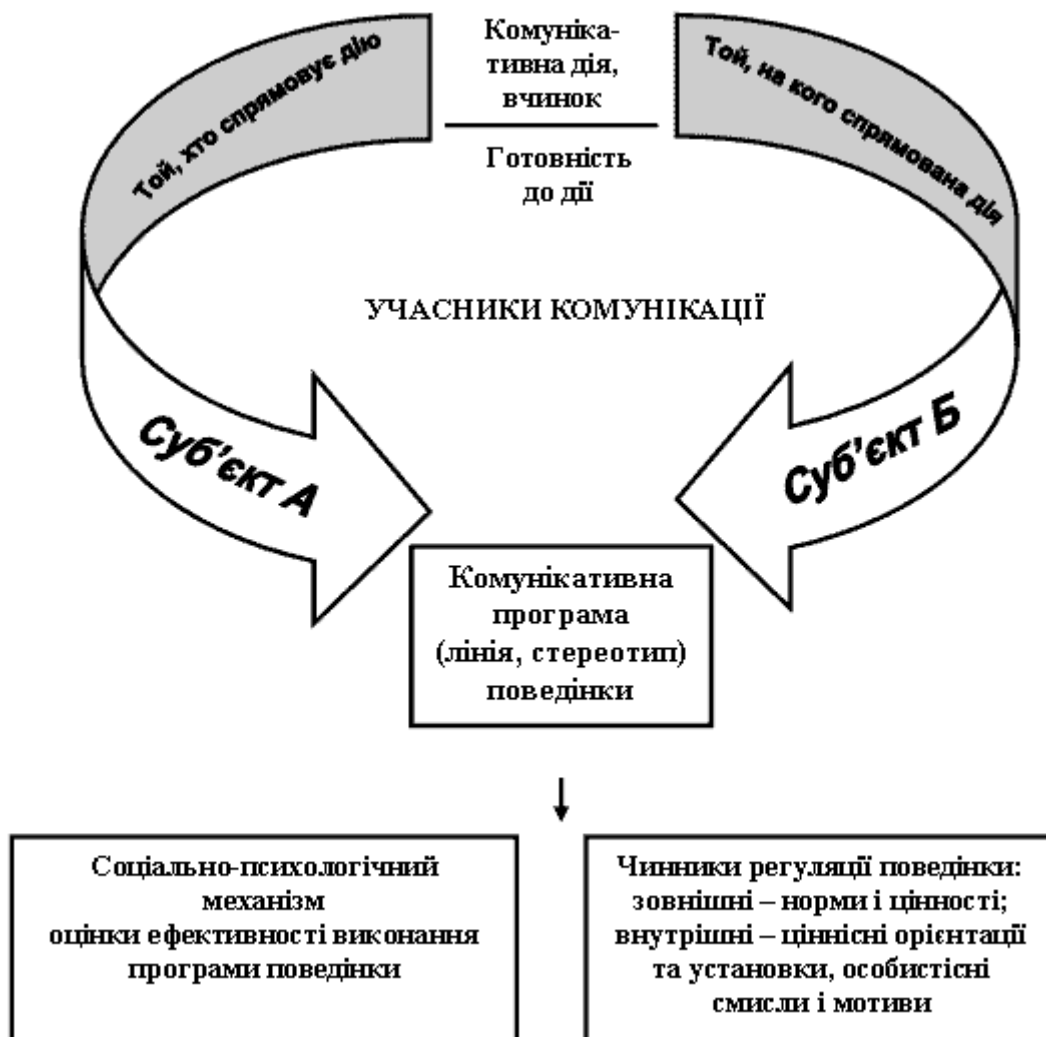
Л. Орбан-Лембрик. Соціальна поведінка як спосіб вияву активності особистості

В авторській моделі соціально-психологічної структури особистості соціальна поведінка репрезентується соціально-психологічним досвідом, соціальними орієнтаціями та соціальною позицією, соціально-психологічною компетентністю, статусно-рольовими параметрами. Нині актуалізується значення цих складових, адже вони вказують на специфіку зв'язку індивіда з соціальним середовищем, опосередкованим його зовнішньою і внутрішньою активністю. Дослідження цих характеристик сприяє виявленню дій і вчинків індивіда, механізмів взаємозв'язку людини і суспільства.

Розуміння особистості як соціально-психологічного феномена диктує потребу розглядати поведінку індивіда як соціальну за змістом та психологічну за формою. Тобто вона, поведінка, є спілкуванням і взаємодією двох суб'єктів (колективних чи індивідуальних) на ґрунті певних норм, інтересів, установок, цінностей, особистісних смислів і мотивів. Соціальну поведінку ми розглядаємо як відносно узгоджену і послідовну сукупність соціально значущих вчинків особистості¹. Поведінку конкретної особистості можна уявити як систему взаємопов'язаних дій і вчинків індивіда, котрі здійснюються для реалізації певних функцій та вимагають зв'язку людини із соціумом. Своєрідність поведінки людини залежить від характеру її взаємовідносин з іншим співрозмовником чи групою, до якої вона належить. На неї впливають також групові норми і цінності, статусно-рольові приписи.

Систематизація специфічних особливостей поведінки конкретної людини у конкретному соціумі дозволяє виокремити загальні соціально-психологічні передумови поведінки особистості в структурі групових відносин: 1) учасники взаємодії: суб'єкт А (окремий індивід чи група людей), наділений певною організацією та активністю у побудові доцільної системи комунікативних дій; суб'єкт Б – інший учасник взаємодії (індивідуальний чи колективний), на який спрямована активність і дія; 2) готовність до дії; 3) певна комунікативна програма (лінія, стереотип) поведінки та механізм оцінки ефективності її виконання; 4) власне комунікативна дія, вчинок.

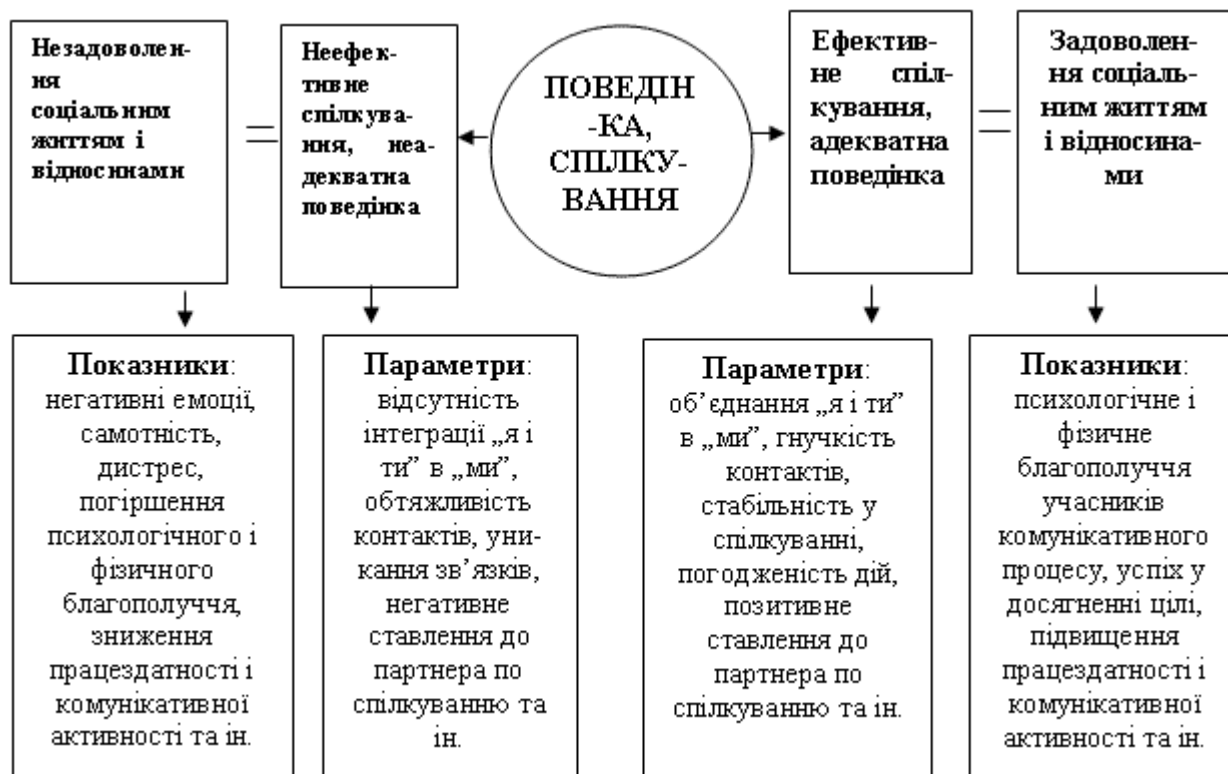
¹ Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: Посібник. – К.: Академвидав, 2003. – 448 с.

Можна виокремити, залежно від ситуації, різні типи поведінки: вербальна (виявляється у мові); знакова (реакція на знак); рольова (відповідає вимогам, які висуваються до індивіда певною роллю); поведінка, що відхиляється (суперечить прийнятим у суспільстві правовим, моральним, соціальним та іншим нормам). Переоцінка особистістю своїх комунікативних можливостей, послаблення критичності при контролі за реалізацією комунікативної програми поведінки (тобто неадекватність поведінки) негативно позначається на міжособистісних стосунках і групових відносинах, що може викликати агресію, депресію, конфлікт.

Можна, отже, констатувати, що адекватна поведінка, ефективне спілкування дорівнюють продуктивним соціальним та міжособистісним відносинам, а неадекватна поведінка, неякісне спілкування утворюють труднощі при входженні особистості в соціум. Логіку такого узагальненого аналізу показано на схемі 2.

Залежність якості соціального життя і відносин індивіда від особливостей спілкування та ступеня адекватності поведінки

Вчинок, тобто комунікативна дія, опосередкована процесом спілкування та взаємодії між людьми, є складовою константою (основною одиницею) соціальної поведінки. В довідковій літературі вчинок характеризується як акт морального самовизначення індивіда, в якому він утверджує себе як особистість у своєму ставленні до інших людей, груп, суспільства. У вчинку людина, змінюючи себе, змінює ситуацію і в такий спосіб впливає на соціальне оточення.

Отже, можна стверджувати, що вчинок є провідним механізмом і рушійною силою розвитку та саморозвитку особистості в соціумі. В. Роменець трактує вчинок як найяскравіший спосіб вираження людської діяльності, який, з одного боку, включає до свого змісту особливості історичного рівня культури людини, з іншого – сам визначає цю культуру, будучи проявом суб’єкта історичної діяльності². Вчений визначає вчинок осередком будь-якої форми людської діяльності, і не тільки моральної. Вчинок виражає будь-які відносини між особистістю і матеріальним світом, він є способом особистісного існування в ньому. За В. Роменцем, все, що існує в людині і в олюдненому світі, є вчинковим процесом та його результатом. Вчинок формує і виявляє найістотніші сили особистості, її активність і творчість у взаємодії зі світом. Він відкриває таємницю цього світу у формі практичного, наукового, соціально-політичного та іншого освоєння. Відтак, вважає дослідник, вчинок слід розглядати як всезагальний філософський принцип, що допомагає витлумачити

² Основи психології: Підручник / За загал. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – К.: Либідь, 1995. – 632 с.

чувати природу людини і світу в їх пізнавальному та практичному відношенні.

У своїй провідній визначеності вчинок є комунікативним актом, що здійснюється між особистістю і матеріальним світом. Саме вчинкова комунікація передбачає особистісне виділення людини зі світу. На думку вченого, таку комунікацію можна розуміти як зв'язок, перехід інформації між особистістю і зовнішнім світом, як їхнє об'єднання, яке має на меті утвердження особистості в матеріальному світі, віднайдення опори для цього утвердження. Автор виокремлює моменти вчинку: перший – ситуація (сукупність світових подій, що визначається, висвітлюється особистістю і, разом з тим, не визначається нею, бо існує поза нею як невідомий, неосвоений матеріальний світ); другий – мотивація (спрямована напруга співіснування особистісного і матеріального світів, яке визначається ситуацією і виявляється в потязі до комунікації з матеріальним світом); третій – вчинковий акт і його післядія (реальний взаємний перехід перших двох моментів і, як результат вчинку, – подія).

Особистість, як певний соціально-психологічний тип, може володіти кількома стереотипами поведінки. Водночас соціальна група, членом якої індивід є, також продукує варіанти соціально-психологічних ліній поведінки, які залежать від членів групи, її нормативних вимог. Нормативна регуляція поведінки має на меті припис в умовах відповідної ситуації певного типу поведінки, способу досягнення цілі, реалізації намірів тощо, а також оцінки поведінки згідно з цими нормами. Відповідно „задається” форма і характер відносин.

Щодо норм, то вони мають соціокультурне і етнопсихологічне забарвлення, тобто визначаються суспільством, його політико-економічною практикою (соціальні норми визначають еталон, з яким особистість співвідносить свої вчинки, на основі котрого обґрунтовує свої дії, оцінює поведінку інших) та базуються на культурно-історичних і національно-психологічних традиціях конкретних груп людей. В основі культури окремої людини лежить її здатність орієнтуватися не на зовнішні, а на внутрішні норми, які, у свою чергу, індивід випрацьовує в процесі засвоєння заданих ззовні соціальних та культурних норм.

Особистість, прагнучи розширювати сферу своїх вчинків і спілкування, досягати взаєморозуміння, з'ясовувати причини власної поведінки та дій співрозмовників, вступає в активну взаємодію з суспільством, іншими людьми та із самою собою. Активність, отже, – це той методологічний принцип, що дозволяє розкрити специфіку становлення мінливої особистості у соціумі, який також змінюється. Цей принцип дозволяє враховувати роль об'єктивних чинників у їх реальній дії на особистість, а також вияв потенційних характеристик самої особистості в процесі соціально-психологічного відображення суспільних відносин³.

Оснoву активності особистості становлять потреби, які є рушійною силою її розвитку. Відтак про активність можна говорити і як про форму вираження потреб людини, вияву її соціально-психологічних властивостей, і як про характеристику особистості як суб'єкта життєдіяльності. Активно

взаємодіючи із соціальним оточенням, індивід, так би мовити, зливається із соціумом і водночас виявляє свої здібності, зберігає своє „Я”. Тобто у поведінці особистості активність виступає і як спосіб формування, перетворення індивіда, і як подолання зустрічних детермінант у процесі його взаємодії із зовнішнім світом. Активність особистості – це її здатність нести в собі потенціал енергії, ініціювати зміни у процесі відносин з навколишнім світом⁴.

При цьому шляхи вияву активності можуть бути різними: оптимальне використання природних здібностей і можливостей індивіда, віднайдення оптимально-індивідуального темпу життя, визначення своєчасності прилучення особистості до соціальних процесів тощо. Спонукає людину до активної дії конкретна мета, що має перспективну привабливість. Саме за таких умов у людини з'являється сильна внутрішня потреба, спонука, яка і обумовлює активність.

Активність – багатомірна категорія. Вона реалізується в системі цільових установок, ціннісних відносин та орієнтацій, що визначають мотиваційну сферу особистості, спрямованість її інтересів, нахилів, вибір способів взаємодії та спілкування. Результатом активності є формування самосвідомості особистості, власного рефлексивного „Я”, нової установки, а також потреби у нових соціальних та міжособистісних відносинах.

Отже, в основі особистості лежать прийняті нею цінності. Вони й регулюють індивідуальну поведінку, забезпечують власну соціально-моральну активність⁵.

Коли йдеться про активність особистості в міжособистісному спілкуванні, то мається на увазі активність всіх учасників комунікативного процесу – тобто взаємовплив, який відбувається тоді, коли його результатом є зміна в соціальній поведінці партнерів по спілкуванню. Однак не в кожному випадку вплив завершується прийняттям цінностей, а тільки за умови, коли: зовнішні цінності не суперечать вже існуючим в особистісній структурі цінностям; нова орієнтація, що виникла в результаті прийняття цінностей, дозволяє особистості задовольнити певні потреби та цілі спілкування; не виникає внутрішнього дискомфорту, когнітивного дисонансу в учасників взаємодії⁶.

Психологія впливу однієї людини на іншу – це проблема змін, що відбуваються у індивідів в результаті впливу. Сутність особистості у процесі впливу на інших найповніше розкривається через її ставлення до членів групи, що особливо помітно під час аналізу безпосередньої участі людей у виконанні спільної дії. При цьому люди вільні у своєму виборі „впливів”. Водночас, перебуваючи у соціальному середовищі, стаючи складовою часткою групи, вони не можуть уникнути комфортного або дискомфортного впливу оточуючих.

³ Орбан-Лембрик Л. Е. Активність особистості як форма вияву її індивідуальності і професіоналізму // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Інститут психології ім. Г. С. Костюка, 2002. – Т. 1. – С. 140 – 143.

⁴ Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління: Посібник. – К.: Академвидав, 2003. – 568 с.

⁵ Деркач А. А., Орбан Л. Э. Акмеологические основы становления психологической и профессиональной зрелости личности. – М.: РАУ, 1995. – 52-54 с.

⁶ Орбан Л. Э. Акмеологическая концепция нравственного становления личности. – М.: РАУ, 1992. – 25 с.

Отже можна констатувати, що суб'єкт А і суб'єкт Б є учасниками соціального і психологічного обміну як результату впливу один на одного, а своєрідність діяльності робить їх джерелом впливу, його агентом. Для прикладу,

якщо суб'єкт А прагне змінити поведінку, почуття або думки іншої людини, то він стає стимулом, агентом впливу. В іншому випадку агентом, стимулом впливу може стати інший учасник взаємодії – суб'єкт Б, якщо проявить ініціативу у розв'язанні того чи іншого завдання. При цьому значущим психологічним чинником є підтримка суб'єктом А ініціативи суб'єкта Б, що дасть можливість для спільної самореалізації, вияву їх здібностей та можливостей.

Включаючись у сферу впливу і взаємовпливу, учасники взаємодії стають співучасниками обміну інформацією, дії з метою підвищення її ефективності та продуктивності праці в групі, а також з метою підвищення власного авторитету. При цьому відбувається обмін ролями: суб'єкт А із того, хто впливає, стає тим, хто зазнає впливу. Така ж ситуація спостерігається і з суб'єктом Б.

Натомість вплив може бути і одностороннім – без зворотного зв'язку. Тобто суб'єкт А не зацікавлений (або байдужий) у отриманні інформації від суб'єкта Б, бо вона може бути не тільки позитивною, але й негативною, що часто-густо й трапляється, оскільки все залежить від різних обставин. Він також не зацікавлений у підвищенні авторитету суб'єкта Б, що зазвичай проявляється у приглушенні з боку суб'єкта А творчості, ініціативи, пропозицій тощо суб'єкта Б, їх відхилення, неприйняття, заперечення. Для самого ж суб'єкта А це може обернутися втратою або навіть руйнацією авторитету.

Оскільки кожен з учасників спілкування сприймає іншого як суб'єкта, то відбувається не лише взаємовплив, але й взаємний обмін реакціями, що підкріплює або змінює поведінку співрозмовників, активізуючи в такий спосіб їхні зусилля для досягнення мети спілкування (схема 3).

Загалом активність особистості формується в умовах соціальних зв'язків і контактів людини із соціумом. Рушійною силою розвитку особистості у її активному просуванні до вершин, до акме виступають суперечності, що виникають у житті людини і розв'язуються завдяки активності самого індивіда та зустрічної активності з боку соціального середовища.

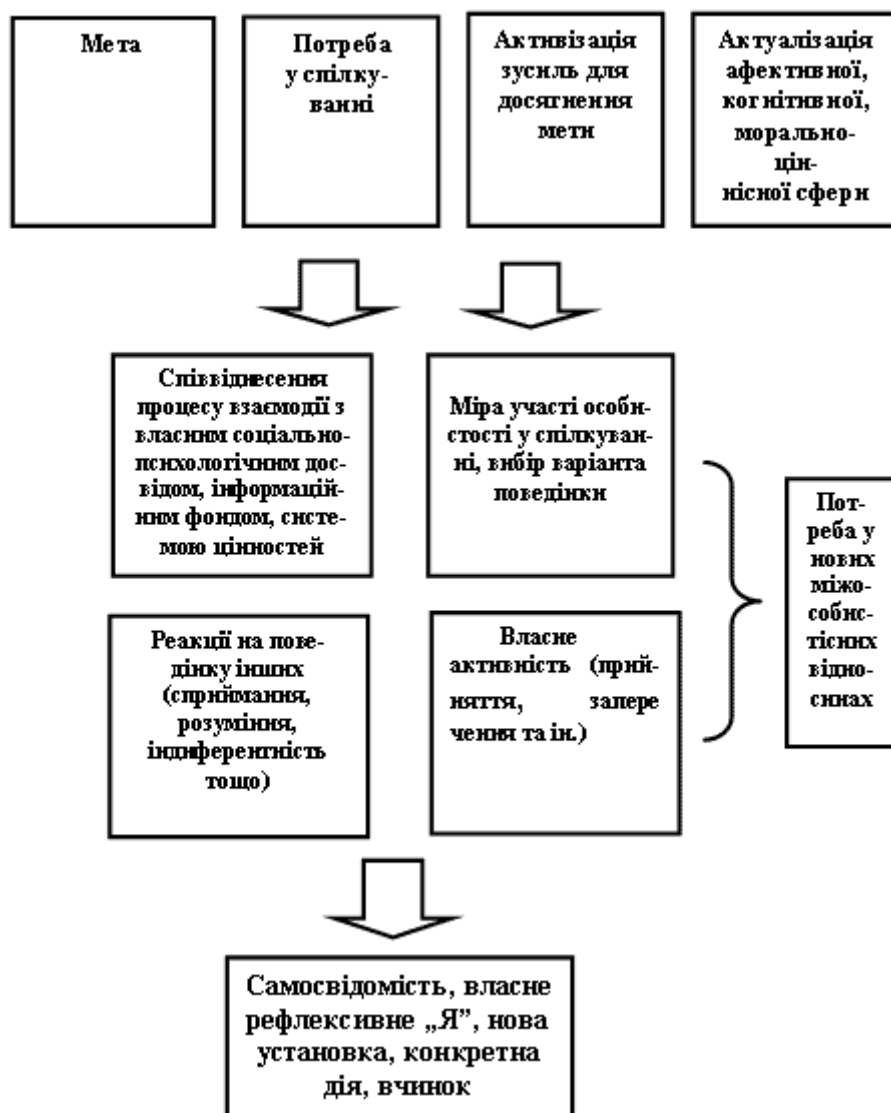
Висновки

Соціальна поведінка особистості характеризується не тільки творчою, інтелектуальною активністю, але й соціально-психологічною (взаємодія, обмін інформацією, вияв перцептивно-рефлексивних властивостей тощо), яка визначається співвіднесенням процесу спілкування з власним соціально-психологічним досвідом, інформаційним фондом, системою цінностей, мірою участі людини у комунікації.

Соціальна поведінка, отже, характеризується як зовнішніми виявами (дія, вчинки), так і внутрішніми особливостями, зумовленими інтересами, потребами, ідеалами, переконаннями, активністю тощо. Коли задоволенню потреби людини у спілкуванні ніщо не загрожує, комунікативна активність зростає, людина прагне стати настільки успішною у взаємодії, наскільки їй

дозволяють її здібності ефективно розв'язувати спільне завдання. Водночас люди, яким не вдалося розвинути свій комунікативний потенціал, вплинути на співрозмовника, відчують зниження активності. Вияв активності може бути обмежений і негативним впливом минулого соціально-психологічного досвіду та звичками, соціальними впливами і груповим тиском, внутрішніми захистами, порушенням гармонії між особистістю і соціумом.

Схема 3
Вияв активності особистості у спілкуванні

Орбан-Лембрик Л. Соціальна поведінка як спосіб вияву активності особистості
// Соціальна психологія. - 2004. - № 5 (7). - С.12-19

Спрямованість особистості

С.Л.Рубинштейн. Направленность личности Установки и тенденции

Человек не изолированное, в себе замкнутое существо, которое жило бы и развивалось из самого себя. Он связан с окружающим его миром и нуждается в нём. Само существование его как организма предполагает обмен веществ между ним и природой. Для поддержания своего существования человек нуждается в находящихся вне его веществах и продуктах, для его продолжения в других, себе подобных, человек нуждается в другом человеке. В процессе исторического развития круг того, в чём человек нуждается, всё расширяется. Эта объективная нужда, отражаясь в психике человека, испытывается им как потребность. Потребность - это, таким образом, испытываемая человеком нужда в чём-то, лежащем вне его; в ней проявляется связь человека с окружающим миром и его зависимость от него.

Помимо предметов, необходимых для существования человека, в которых он испытывает потребность, без которых его существование или вообще, или на данном уровне невозможно, существуют ещё другие, наличие которых, не будучи объективно в строгом смысле необходимым и не испытываясь субъективно как потребность, представляют для человека интерес. Над потребностями и интересами возвышаются идеалы.

Испытываемая или осознаваемая человеком зависимость его оттого, в чём он нуждается или в чём он заинтересован, что является для него потребностью, интересом, порождает направленность на соответствующий предмет. В отсутствие того, в чём у человека имеется потребность или заинтересованность, человек испытывает более или менее мучительное напряжение, тяготящее его беспокойство, от которого он, естественно, стремится освободиться. Отсюда зарождается сначала более или менее неопределённая, динамическая тенденция, которая выступает как стремление, когда уже сколько-нибудь отчётливо вырисовывается та точка, на которую она направлена. По мере того как тенденции опредмечиваются, т. е. определяется предмет, на который они направляются, они осознаются и становятся всё более сознательными мотивами деятельности, более или менее адекватно отражающими объективные движущие силы деятельности человека. Поскольку тенденция обычно вызывает деятельность, направленную на удовлетворение вызвавшей её потребности или интереса, с ней обычно связываются намечающиеся, но заторможенные двигательные моменты, которые усиливают динамический, направленный характер тенденций.

Проблема *направленности* - это прежде всего вопрос о *динамических тенденциях*, которые в качестве мотивов определяют человеческую деятельность, сами в свою очередь определяясь её целями и задачами.

Направленность включает два тесно между собой связанных момента: а) предметного *содержания*, поскольку направленность - это всегда направленность на что-то, на какой-то более или менее определённый предмет, и б) *напряжения*, которое при этом возникает.

К. Левин первый поставил в современной психологии во всей его принципиальной общности вопрос о динамических тенденциях и порождаемых ими напряжениях как необходимом компоненте подлинного объяснения психических процессов, которое до того в психологии пытались дать, оперируя лишь связями-сцеплениями рефлексивно-ассоциативного типа. Однако К. Левин, совершенно абстрагировав динамический аспект от смыслового, пытается - как нам представляется, неправомерно - превратить динамические моменты сами по себе, отчленённые от содержания, в универсальный и самодовлеющий механизм, объясняющий человеческую психику и человеческое поведение. Между тем оголённые динамические отношения сами по себе, более или менее независимо от породившего их содержания, действуют лишь при остром эффективном состоянии и в состояниях патологических.

Динамические тенденции в конкретной форме выступили в современной психологии впервые - у З. Фрейда - в виде влечений. В бессознательном влечении не осознан объект, на который оно направлено. Поэтому объект представляется несущественным во влечении, а сама направленность, выражающаяся во влечении, выступает как нечто, будто бы заложенное в индивиде самом по себе, в его организме и идущее изнутри, из его глубин. Так изображается природа динамических тенденций в учении о влечениях у Фрейда, и эта их трактовка сказалась на учении о динамических тенденциях в современном учении о мотивации. Между тем уже направленность, выражающаяся во влечениях, фактически порождается потребностью в чём-то, находящемся вне индивида. И всякая динамическая тенденция, выражая направленность человека, всегда включает в себе более или менее осознанную связь индивида с чем-то, находящимся вне его, взаимоотношение внутреннего и внешнего. Но в одних случаях, как это имеет место во влечениях, связанных с закреплённым в организме раздражителем, на передний план выступает всё же линия, идущая изнутри, от внутреннего к внешнему; в других случаях, наоборот, это двусторонняя в конечном счёте зависимость или соотношение устанавливается, направляясь сначала извне во внутрь. Так это происходит, когда общественно-значимые цели и задачи, которые ставятся обществом перед индивидом и им принимаются, становятся лично-значимыми для него. Общественно-значимое, должное, закрепляясь в регулирующих общественную жизнь нормах права и нравственности, становясь и лично-значимым для человека, порождает в нём динамические тенденции иногда большой действенной силы, *тенденции долженствования*, отличные от первоначальных *тенденций влечения* по своему источнику и содержанию, но аналогичные с ними по их динамическому эффекту. Должное в известном смысле противостоит тому, что непосредственно влечёт, поскольку в качестве должного нечто приемлется не в силу того, что оно меня влечёт, что мне этого непосредственно хочется. Но это не означает, что между ними непременно образуется антагонизм, что должному я подчиняюсь лишь как некоей внешней, идущей извне силе, принуждающей меня поступать вопреки моим влечениям и желаниям. Всё дело в том, что должное не потому

становится значимой для меня целью, что мне этого непосредственно хочется, а я потому этого хочу - иногда всем своим существом, до самых сокровенных глубин его, - что я осознал общественную значимость этой цели и её осуществление стало моим кровным, личным делом, к которому меня влечёт иногда с силой, превосходящей силу элементарных, только личностных влечений. В возможности такой обратимости этой зависимости между значимостью цели и влечением, стремлением, волей заключается самая специфическая и своеобразная черта направленности человека и тенденций, которые её образуют.

Из тенденций выделяется как особый момент *установка*. *Установка личности* - это занятая личностью позиция, которая заключается в определённом отношении к стоящим перед ней целям или задачам и выражается в избирательной мобилизованности и готовности к деятельности, направленной на их осуществление. Моторная установка организма, которую обычно прежде всего имеют в виду, говоря об установке, это рабочая поза, приспособляющая индивид к производству соответствующих движений. В таких же моторных приспособлениях выражается и сенсорная установка, приспособляющая организм или орган к наилучшему восприятию. И в этих случаях налицо избирательное отношение к определённой задаче и приспособление органа к соответствующей операции. Установка личности в широком, обобщённом значении включает в себе такое же избирательное отношение к чему-то значимому для личности и приноровление к соответствующей деятельности или способу действия уже не отдельного органа, а личности в целом, включая весь её психофизический строй.

Всякая установка - это установка на какую-то линию поведения, и этой линией поведения она и определяется; она обуславливает определённую линию поведения, будучи сама обусловлена ею. Образование установки предполагает вхождение субъекта в определённую ситуацию и принятие им задач, которые в ней возникают; она зависит, значит, от определённого распределения того, что субъективно значимо для индивида.

Смена установки означает перестройку всего психического строя индивида, связанную с перераспределением того, что для него значимо. Установка возникает в результате определённого распределения и внутреннего взаимодействия тенденций, выражающих направленность личности, представляя их итог в состоянии динамического покоя и предпосылку, фон, на котором они в дальнейшем развиваются. Не будучи сама непосредственно движением в каком-нибудь направлении, установка включает в себе всё же направленность.

Складываясь в ходе развития личности и постоянно перестраиваясь в процессе её деятельности, установка как позиция личности, из которой исходят её действия, включает в себя многообразнейшие компоненты, лежащие в различных планах - начиная с элементарных потребностей и влечений и кончая мировоззренческими взглядами или позициями личности. Порождаемая внутренним взаимодействием и взаимопроникновением различных тенденций, выражающих направленность личности, установка в свою очередь их

порождает или обуславливает. Установка, так понимаемая, играет очень значительную роль во всей деятельности личности. Наличие той или иной установки соответственно изменяет и перспективу, в которой воспринимается субъектом любое предметное содержание: перераспределяется значимость различных моментов, по-иному как бы расставляются ударения, акценты и интонации, иное выделяется в качестве существенного и всё представляется по-иному - в иной перспективе и в ином свете.

Установка личности, в которой активизировано определённое перцептивное содержание, играет существенную роль в восприятии, вообще в познании человеком действительности. В этом её аспекте она составляет то, что можно было бы назвать *апперцепцией* - в нашем её понимании, т. е. апперцепцией не одних лишь представлений самих по себе, а всего реального бытия личности.

Над проблемой установки личности работает у нас в СССР Д. Н. Узнадзе; он посвятил её изучению ряд интереснейших экспериментальных работ, проведённых с исключительной последовательностью и систематичностью и установивших ряд закономерностей образования, концентрации, иррадиации, переключения установки. Узнадзе стремится рассматривать всю психологию в целом под углом зрения установок. Установка, по Узнадзе, это отношение потребностей к ситуации, определяющее весь функциональный статус личности в данный момент. Установка процессуальна и носит, как показывают исследования Д. Н. Узнадзе и его сотрудников, фазовый характер. Установка при этом трактуется Узнадзе как известная общая диспозиция личности, определяющая реальную позицию в конкретном действии.

Установка, как мы видели, соотносительна с *тенденциями*. Тенденции выступают как *стремления*, когда намечается не только исходный, но и конечный их пункт. Тенденции, как связанные с состояниями напряжения динамические силы, образующиеся в процессе деятельности и побуждающие к ней, заключаются в *потребностях, интересах* и *идеалах*. Потребности в свою очередь по мере их осознания могут выступать как влечения и как желания. От *интереса*, как специфической направленности на тот или иной предмет, отчленяется *склонность*, как направленность на соответствующую деятельность. Таким образом, выявляется целая разветвлённая система проявлений личности - и их отражающих психологических понятий, - благодаря которым сама личность выступает не как мертвенная схема, какой она нередко рисуется в курсах психологии, а как живое существо, у которого есть свои потребности и интересы, свои запросы к миру и своя избирательная установка по отношению к нему, упругость мышц, сосредоточенность внимания и направленность, исполненная устремлённости и порыва.

В отличие от интеллектуалистической психологии, всё выведившей из идей, из представлений, мы выдвигаем, отводя ей определённое, ограниченное место, проблему тенденций, установок, потребностей и интересов, как многообразных проявлений направленности личности. Однако мы при этом расходимся в её разрешении с течениями современной зарубежной психологии,

которые ищут источник мотивации лишь в не доступных сознанию тёмных "глубинах" тенденции, не меньше, если не больше, чем с интеллектуалистической психологией, которая эту проблему игнорировала.

Мотивы человеческой деятельности являются отражением более или менее адекватно преломлённых в сознании объективных движущих сил человеческого поведения. Сами потребности и интересы личности возникают и развиваются из изменяющихся и развивающихся взаимоотношений человека с окружающим его миром. Потребности и интересы человека поэтому историчны; они развиваются, изменяются, перестраиваются; развитие и перестройка уже имеющихся потребностей и интересов сочетается с появлением, зарождением и развитием новых. Таким образом, направленность личности выражается в многообразных, всё расширяющихся и обогащающихся тенденциях, которые служат источником многообразной и разносторонней деятельности. В процессе этой деятельности мотивы, из которых она исходит, изменяются, перестраиваются и обогащаются всё новым содержанием.

Потребности

Человеческая личность - это прежде всего живой человек из плоти и крови: у него есть потребности. Они выражают практическую связь его с миром и зависимость от него. Наличие у человека потребностей свидетельствует о том, что он испытывает нужду в чём-то, что находится вне его, - будь то во внешних предметах или в другом человеке; это значит, что он существо страдающее, зависимое, в этом смысле пассивное. Вместе с тем потребности человека являются исходными побуждениями его к деятельности: благодаря им и в них он выступает как активное, действенное существо. В потребностях, таким образом, как бы заключён уже весь человек, как существо, испытывающее нужду и вместе с тем действенное, страдающее и вместе с тем активное, - *как страстное существо*. <...>

Вся история развития человеческой личности связана с историей развития потребностей человека. Потребности человека побуждали его к деятельности. Общественно-организованный труд, создавая в процессе производства всё более совершенные и многообразные способы для удовлетворения сначала элементарных потребностей человека, породил всё новые, всё более многообразные и утончённые потребности, а возникновение новых, более многообразных и утончённых потребностей побуждало ко всё более разносторонней деятельности для их удовлетворения. <...>

Все потребности человека в их конкретном содержании и проявлении являются историческими потребностями в том смысле, что они обусловлены процессом исторического развития человека, включены в него и в ходе его развиваются и изменяются. Потребности человека могут быть при этом подразделены на тесно между собой связанные, друг друга взаимопроницающие, но всё же различные - *материальные* потребности и *духовные* в тесном смысле слова, как, например, потребность в пище, с одной стороны, потребность в книге, в музыке - с другой. К материальным потребностям относятся *органические*, т. е. те потребности, которые связаны в

своих истоках с органической жизнью, с её нуждами: потребность в пище, в тепле и т. д.

Потребности в пище, а также в жилье и одежде для охраны тела от холода являются насущными потребностями человека: они вызывают необходимость в труде, в общественно-организованной производственной деятельности, составляющей основу всего исторического бытия человека. Возникающее для удовлетворения человеческих потребностей производство в ходе своего исторического развития не только удовлетворяет, но и порождает потребности людей, определяя их уровень и характер. Не существует самостоятельного, отдельного развития будто бы самодовлеющих потребностей. Развитие потребностей включено как момент, как сторона - и притом зависимая - в развитие производства. Порождая объекты потребления, производство порождает тем самым и соответствующие потребности в субъекте. <...>

Порождённая потребностью в пище, одежде и жилье и т. п., *необходимость* в труде и сотрудничестве порождает у человека *потребность* в труде, возникающую на основе потребности в активности, и потребность в общении, основанном на сотрудничестве и общности интересов. На этой новой основе новый характер приобретает у человека и потребность его в существовании другого пола, которая становится потребностью человека в человеке.

Органические потребности отражаются в психике прежде всего в органических ощущениях. Поскольку органические потребности отражаются в органических ощущениях, включающих момент динамического напряжения или более или менее острый аффективный тон, они выступают в виде влечений. Влечение - это *органическая потребность, отражённая в органической (интероцептивной) чувствительности*.

Будучи отражением органической потребности, влечение имеет соматический источник; оно происходит от раздражения, идущего изнутри организма. Общую особенность влечений составляет признак импульсивного напряжения. В силу более или менее длительного напряжения, которое оно создаёт, влечение порождает импульс к действию.

Учение о влечении разработал главным образом З. Фрейд, вписавший этим учением новую, своеобразную главу в психологию. Он построил его на большом клиническом материале, преломлённом, однако, через призму общей его - в целом для нас неприемлемой - концепции.

З. Фрейд различает две группы влечений: сексуальные влечения и влечения "я", или самосохранения, а позже - влечения эроса и влечения смерти. Но, введя вторую группу влечений в построение своей системы, Фрейд фактически сосредоточил своё исследование на изучении сексуальности и пришёл к чудовищному пансексуализму, превратив всю жизнь человека в одно сплошное, открытое или замаскированное, проявление пола.

Для З. Фрейда влечение превращается в идущую из глубин организма, самодовлеющую силу. Оно представляется порождением замкнутого в себе организма, вне сознательных отношений личности к окружающему миру. Объект, служащий для удовлетворения влечения, это, с точки зрения Фрейда,

"самый изменчивый элемент влечения, с ним первоначально не связанный". Он присоединяется к влечению только благодаря его свойству сделать возможным удовлетворение. Поскольку влечение действует не извне, а изнутри организма, "бегством невозможно избавиться от его действия". В нём есть поэтому что-то фатальное. Фрейд недаром говорит о судьбе влечений; они, по Фрейду, определяют судьбу человека. Для Фрейда влечения - это основные стимулы человеческой деятельности, которая "подчиняется принципу наслаждения, т. е. автоматически регулируется ощущениями наслаждения или удовольствия, или неудовольствия". Влечение необходимо требует удовлетворения. Однако непосредственное удовлетворение влечений не всегда возможно. Общественная среда часто налагает на него свой запрет, подвергает его "цензуре". Тогда влечение либо вытесняется в бессознательное, либо сублимируется; сексуальное влечение переключается на другие пути и находит себе опосредованное удовлетворение в различных формах творческой человеческой деятельности. Вытесненные из сознания влечения проявляются в замаскированной символической форме во сне - в сновидениях, а наяву сначала наиболее безобидным образом в обмолвках, в описках, в ошибочных действиях и забывании. Когда отреагирование неудовлетворённых, вытесненных влечений этими безобидными способами оказывается недостаточным, тогда неизбежным результатом оказывается невроз.

Фрейд отрывает влечение - этот начальный чувственный момент, отражающий органическое состояние в ощущениях, от всей последующей психической деятельности человека по осознанию своей потребности. *Фрейдистскому понятию влечения мы противопоставляем иное*, согласно которому влечение является лишь начальным этапом отражения органической потребности в органической, интероцептивной чувствительности. Проблематика влечений получит во многом иное конкретное решение, когда к ней вплотную подойдут в соответствии с этой трактовкой, исходя из потребности и взаимоотношений интероцептивной чувствительности и других сторон сознания.

Существуют различные формы проявления потребностей: влечение является лишь одной из них. Это начальный этап в осознании потребности, и само влечение вовсе не обречено на то, чтобы застрять в примитивном плане органической чувствительности, как если бы эта последняя и вся остальная жизнь сознания были бы друг для друга непроницаемыми сферами. Это относится также и даже особенно к сексуальному влечению, потому что оно направлено на человека. Оно более или менее глубоко и органически включается во всю сознательную жизнь личности, и эта последняя включается в него: сексуальное *влечение* становится *любовью*; потребность человека в человеке превращается в подлинно *человеческую* потребность. Целый мир тончайших человеческих чувств - эстетических и моральных: восхищения, нежности, заботы, умиления включается в неё; вся сознательная жизнь личности в ней отражается. Потребность получает, таким образом, совсем новое отражение в *чувстве*. Влечение, как отражение потребности в органической (интероцептивной) чувствительности, включено в него лишь как

один, органически слитый с целым, момент. Включаясь в сознательную жизнь личности, чувство человека тем самым входит в сферу её мировоззренческих установок и подчиняется их моральному контролю.

Не только сексуальная, но и любая другая потребность не ограничена влечением как формой своего проявления. По мере того как осознаётся служащий для удовлетворения потребности предмет, на который направляется влечение, а не только ощущается то органическое состояние, из которого оно исходит, влечение необходимо переходит в желание - новую форму проявления потребности. Этот переход означает вовсе не только внешний факт появления объекта, на который направляется влечение, а также изменение внутреннего характера влечения. Это изменение внутреннего психического его содержания связано с тем, что, переходя в желание, направленное на определённые предметы, влечение становится более сознательным. Тем самым оно опосредуется и обуславливается всей более или менее сложной совокупностью отношений данной личности к данному предмету или лицу. Это качественное различие находит и количественное выражение. В силу дополнительного воздействия этого опосредованного отношения к предмету желания, потребность, порождающая слабое влечение, может выразиться в сильном желании. Может быть и так, что потребность, которая могла бы породить сильное влечение, даёт несильное желание, потому что элементы влечения в нём тормозятся идущими с ними в разрез тенденциями, включёнными в желание.

Направленная на удовлетворение наличных потребностей деятельность, производя новые предметы для их удовлетворения, порождает и новые потребности. Таким образом, органические потребности развиваются в самом процессе их удовлетворения. Но потребности человека отнюдь не ограничиваются теми, которые непосредственно связаны с органической жизнью. В процессе исторического развития не только эти потребности развиваются, утончаясь и дифференцируясь, но и появляются новые, не связанные непосредственно с уже имеющимися. Так у человека возникает потребность в чтении, в посещении театра, в слушании музыки и т. д. Порождая многообразные сферы культуры, человеческая деятельность порождает и соответствующие потребности в создаваемых ею благах. В результате потребности человека далеко выходят за узкие рамки его органической жизни, отражая в себе всё многообразие и богатство его исторически развивающейся деятельности, всё богатство создаваемой им культуры. Порождая соответствующие потребности, культура становится природой человека.

Возникающие в связи с потребностями, но не сводящиеся к ним интересы и другие существеннейшие мотивы, как-то: осознание задач, которые ставит перед человеком общественная жизнь, и обязанностей, которые она на него налагает, - вызывают у человека деятельность, выходящую за пределы той, которая непосредственно служит удовлетворению уже наличных потребностей. Эта деятельность может породить новые потребности, потому что не только

потребности порождают деятельность, но и деятельность иногда порождает потребности. <...>

Интересы

Во всё расширяющемся контакте с окружающим его миром, в который вступает человек, он каждый раз сталкивается со всё новыми предметами и сторонами действительности. Они вступают в какое-то отношение к нему, и он - к ним. Когда в силу тех или иных обстоятельств что-либо приобретает некоторую значимость для человека, оно может вызвать у него интерес - специфическую направленность на него личности.

Слово "интерес" очень многозначно. В обиходной речи и в разных науках (политическая экономия, психология) оно употребляется в различных значениях. Можно интересоваться чем-нибудь и быть заинтересованным в чём-нибудь. Это вещи разные, хотя и бесспорно связанные между собой. Нам может быть интересен человек, в котором мы совсем не заинтересованы, и мы можем в силу тех или иных обстоятельств быть заинтересованы в человеке, который нам совсем не интересен.

Так же как потребности и совместно с ними общественные интересы - интересы в том смысле, в каком мы говорим в общественных науках об интересах, - обуславливают "интерес" в психологическом смысле, определяют его направление, являются его источником. Будучи в этом смысле производным от общественных интересов, интерес в психологическом его значении не тождествен ни с общественным интересом в целом, ни с субъективной его стороной. Интерес в психологическом смысле слова является совершенно специфической направленностью личности, которая лишь в конечном счёте обусловлена осознанием её общественных интересов.

Специфичность интереса, отличающая его от других тенденций, выражающих направленность личности, заключается в том, что интерес - это сосредоточенность на определённом предмете мыслей, помыслов личности, вызывающая стремление ближе ознакомиться с предметом, глубже в него проникнуть, не упускать его из поля своего зрения. Интерес - тенденция или направленность личности, заключающаяся в направленности или сосредоточенности её помыслов на определённом предмете. Под помыслом мы при этом разумеем сложное и вместе с тем неразложимое образование - направленную мысль, - мысль-заботу, мысль-участие, мысль-приобщение, внутри себя содержащую и специфическую эмоциональную направленность.

Как направленность помыслов, интерес существенно отличается от направленности желаний, в котором первично проявляется потребность. Интерес проявляется в направленности внимания, мыслей, помыслов; потребность - во влечениях, желаниях, в воле. Потребность вызывает желание в каком-то смысле *обладать* предметом, интерес - *ознакомиться* с ним. Интересы являются поэтому специфическими мотивами культурной и в частности познавательной деятельности человека. Попытка свести интерес к потребности, определив его исключительно как осознанную потребность, несостоятельна. Осознание потребности может вызвать интерес к предмету,

способному её удовлетворить, но неосознанная потребность как таковая является всё же потребностью (переходящей в желание), а не интересом. Конечно, в единой и всё же многообразной направленности личности все стороны этой направленности взаимосвязаны множеством разнообразных взаимозависимостей и взаимопереходов. Сосредоточение желаний на каком-нибудь предмете влечёт за собой обычно сосредоточение на нём интереса; сосредоточение же на предмете интереса, помыслов порождает специфическое желание ближе познакомиться с предметом, глубже в него проникнуть; но всё же они не совпадают.

Существенное свойство интереса заключается, далее, в том, что он всегда направлен на тот или иной предмет (в широком смысле слова). Если о влечениях и о потребностях в стадии влечения можно ещё говорить как о внутренних импульсах, отражающих внутреннее органическое состояние и первоначально, на начальных стадиях, сознательно не связанных с объектом, то интерес необходимо является интересом к тому или иному объекту, к чему-нибудь или к кому-нибудь: вовсе беспредметных интересов не существует. Поэтому интерес всегда принимает характер двустороннего отношения. Если меня интересует какой-нибудь предмет, это значит, что этот предмет для меня интересен; в силу тех или иных условий он вызывает у меня тенденцию ближе с ним познакомиться, глубже в него проникнуть; в силу этого он привлекает к себе внимание, и на нём сосредоточиваются мысли. "Опредмеченность" интереса и его сознательность теснейшим образом друг с другом связаны; точнее, это две стороны одного и того же; в осознанности предмета, на который направлен интерес, и проявляется прежде всего сознательный характер интереса.

Интерес - это проявление направленности личности, мотив, который действует в силу своей осознанной значимости и эмоциональной привлекательности. В каждом интересе обычно в какой-то мере представлены оба эти момента, но соотношение между ними на разных уровнях сознательности может быть различным. Когда общий уровень сознательности или специально осознанность данного интереса не высока, господствует мало осознанная эмоциональная привлекательность. На этом уровне сознательности на вопрос о том, почему интересует то-то, ответ может быть только один: интересует потому, что интересует, нравится потому, что нравится.

Чем выше уровень сознательности, тем большую роль в интересе играет осознание объективной значимости тех задач, в которые в своей сознательной деятельности включается человек. Однако, как бы ни было высоко и сильно сознание объективной значимости соответствующих задач, оно не может исключить эмоциональной привлекательности того, что вызывает интерес. При отсутствии более или менее непосредственной эмоциональной привлекательности будет сознание значимости, обязанности, долга, но не будет интереса.

Само эмоциональное состояние, связанное с интересом, или, точнее, эмоциональный компонент, входящий в состав интереса, носит специфический, своеобразный характер, отличный в частности от того, которым

сопровождается или в котором выражается потребность: когда не получают удовлетворения потребности, жить трудно; когда не получают пищу интересы или их нет, жить скучно. Очевидно, с интересом связаны специфические проявления в эмоциональной сфере.

Будучи обусловлен эмоциональной привлекательностью и осознанной значимостью, интерес проявляется прежде всего во внимании. Являясь выражением общей направленности личности, интерес охватывает и направляет все психические процессы - восприятия, памяти, мышления. Направляя все психические процессы по определённому руслу, интерес вместе с тем и активизирует деятельность личности, идущую в направлении, соответствующем её интересам. Когда человек работает с интересом, он, как известно, легче и продуктивнее работает, потому что его внимание тогда сосредоточено на его работе и все его силы собраны в ней.

Интерес к чему-либо, к тому или иному предмету - к науке, музыке, спорту - побуждает к соответствующей деятельности. Тем самым интерес порождает склонность или переходит в неё. Мы различаем интерес как направленность на предмет, побуждающую нас заняться им, и склонность как направленность на соответствующую деятельность. Различая их, мы вместе с тем и связываем их теснейшим образом. Но всё же они не могут быть признаны тождественными; они иногда расходятся. Так, у того или иного человека, подростка интерес к технике может сочетаться с отсутствием склонности к деятельности инженера, какой-либо своей стороной ему непривлекательной; таким образом, внутри единства возможно и противоречие между интересом и склонностью. Однако, поскольку предмет, на который направлена деятельность, и деятельность, направленная на этот предмет, неразрывно друг с другом связаны и друг в друга переходят, интерес и склонность тоже взаимосвязаны и сплошь и рядом так переходят друг в друга, что трудно установить между ними грань; в некоторых случаях она была бы и вовсе произвольной.

Интересы различаются, во-первых, по их содержанию; существенно прежде всего, на что направлены интересы; это более всего определяет их ценность. У одного интересы направлены на общественную работу, на науку или искусство, у другого - на коллекционирование марок, на моду и щегольской костюм; это, конечно, не равноценные интересы.

Говоря об интересе к тому или иному объекту, обычно различают непосредственный и опосредованный интерес. Говорят о наличии непосредственного интереса, когда учащийся интересуется самой учёбой, изучаемым предметом, когда им руководит стремление к знанию; говорят об опосредованном интересе, когда интерес направлен не на знание как таковое, а на что-либо с ним связанное, например на те служебные преимущества, которые может дать образовательный ценз. Оперировав подобными сопоставлениями, наличием, с одной стороны, интереса к знанию как таковому, к науке, к искусству, а с другой - узко личной заинтересованности, обычно резко противопоставляют друг другу непосредственный и опосредованный интерес, всячески подчёркивая при этом значение непосредственного интереса.

Действительно, наличие "непосредственного" интереса - к самой учёбе, к знанию, к тому делу, которым человек занимается, очень важно. Способность проявлять интерес к науке, к искусству, к общественному делу независимо от всякой личной заинтересованности составляет одно из важнейших и ценнейших свойств человека. Однако совершенно неправильно всё же так противопоставлять непосредственный интерес и интерес опосредованный. С одной стороны, всякий непосредственный интерес обычно в какой-то мере опосредован сознанием важности, значимости, ценности данного предмета или дела; с другой стороны, не менее важным и ценным, чем способность проявить интерес, свободный от личной заинтересованности, является способность с увлечением, со средоточением всех своих сил делать дело, которое не представляет непосредственного интереса, в силу сознания его нужности, важности, общественной значимости. Собственно, если по-настоящему осознать значимость того дела, которое делаешь, то оно в силу этого неизбежно станет интересным; таким образом, опосредованный интерес переходит в непосредственный; не приходится, значит, внешне противопоставлять их друг другу.

Интересы, далее, могут быть более или менее выявившимися, определившимися, оформленными или находиться в аморфном состоянии. Это аморфное состояние может выражаться в разлитом, не дифференцированном, более или менее легко возбуждаемом (или не возбуждаемом) интересе ко всему вообще и ни к чему в частности. Они могут быть, наконец, более или менее широкими.

С объёмом интересов связано их распределение. У одних интерес целиком сосредоточен на одном каком-нибудь предмете или узко ограниченной области. Это приводит к одностороннему развитию личности, являясь вместе с тем и результатом такого одностороннего развития. В результате получается сужение личности, которое не исключает возможности относительно значительных достижений и успехов в одной узко ограниченной области, но порождает людей узких, ограниченных, людей в футляре. У других имеется два или даже несколько центров, вокруг которых группируются их интересы. Лишь при очень удачном сочетании, а именно - когда эти интересы лежат в совсем различных областях (например один - в практической деятельности или науке, а другой - в искусстве) и значительно отличаются друг от друга по своей силе, эта бифокальность интересов не создаёт никаких осложнений. В противном случае она легко может повлечь раздвоенность, которая будет тормозить деятельность как в одном, так и в другом направлении: человек ни во что не войдёт целиком, полностью, с головой и с сердцем, с увлечением, с подлинной страстью и ни в чём не создаст ничего выдающегося. Наконец, возможно и такое положение, при котором интересы, достаточно широкие и многосторонние, собраны всё-таки в одной точке, сконцентрированы в одной области и притом настолько значительной, связанной со столькими существеннейшими сторонами человеческой деятельности, что вокруг этого единого стержня может сгруппироваться достаточно широко разветвлённая многообразная система интересов. Именно такая структура интересов является,

очевидно, наиболее благоприятной для всестороннего развития личности и вместе с тем той собранности её в одном направлении, которая необходима для успешной деятельности. <...>

Различный объём и распределение интересов, выражающиеся в той или иной их широте и "структуре", сочетаются с той или иной их силой или активностью. В одних случаях интерес может выражаться лишь в некоторой предпочтительной направленности или повёрнутости личности в ту или иную сторону, вследствие которой человек скорее обратит внимание на тот или иной предмет, если он помимо его стараний ему представится. В других случаях интерес может быть настолько силен, что человек активно ищет ему удовлетворения. Так, например, известно немало примеров (М. В. Ломоносов, А. М. Горький), когда интерес к науке или искусству у некоторых людей, живших первоначально в условиях, в которых он вовсе не мог быть удовлетворён, был настолько силен или велик, что они перестраивали всю свою жизнь и шли на величайшие жертвы лишь бы этот интерес удовлетворить. В первом случае говорят иногда о пассивном, во втором - об активном интересе; но "пассивный" и "активный" интересы - это не столько качественное различие двух видов интересов, сколько допускающие множество градаций количественные различия в их силе или интенсивности. Правда, это количественное различие, достигая определённой меры, переходит в качественное, выражающееся в том, что в одном случае, при "пассивном" интересе, интерес вызывает лишь произвольное внимание, во втором, при "активном" интересе, он становится непосредственным мотивом для некоторых реальных практических действий. Оправданное в этом смысле различие "пассивного" и "активного" интереса не является во всяком случае какой-то внешней абсолютной противоположностью; пассивный интерес легко переходит в активный, и наоборот; тот же самый интерес может при незначительном, казалось бы, изменении внешней ситуации легко перейти из одного состояния в другое.

Сила интереса часто, хотя не обязательно, сочетается с его устойчивостью. У очень импульсивных, эмоциональных, неустойчивых натур бывает, что тот или иной интерес, пока он господствует, является интенсивным, активным, но сама пора его господства очень непродолжительна: один интерес быстро сменяется другим. Устойчивость же интереса выражается в длительности, в течение которой он сохраняет свою силу: время даёт количественную меру устойчивости интереса. Но связанная и с силой, устойчивость интереса в основе своей определяется не столько его силой, сколько его глубиной, т. е. степенью проникновения его в основное содержание и свойства личности. Таким образом, первой предпосылкой самой возможности существования у человека устойчивых интересов является наличие у данной личности основного стержня, основной генеральной жизненной линии. Если её нет, нет и устойчивых интересов; при её наличии устойчивыми будут те интересы, которые с ней связаны, отчасти её выражая, отчасти её формируя.

При этом интересы, обычно связанные между собой в пучки или, скорее, в динамичные системы, располагаются как бы гнёздами и лежат не в

одном плане, а как бы на различной глубине, поскольку среди них всегда имеются основные, более общие, и другие - производные, более частные. Более общий интерес обычно является и более устойчивым.

Наличие такого общего интереса не означает, конечно, что данный интерес, например к живописи, к музыке, всегда актуален; оно означает лишь, что он легко становится таковым (можно вообще интересоваться музыкой, но в данную минуту не испытывать желания её слушать). Общие интересы - латентные интересы, которые легко актуализируются.

Устойчивость этих общих, генерализованных интересов не означает их косности. Именно в силу их генерализованности устойчивость этих обобщённых интересов может прекрасно сочетаться с их лабильностью, подвижностью, гибкостью, изменчивостью. В различных ситуациях один и тот же общий интерес выступает конкретно как различный, применительно к изменившимся конкретным условиям; тот же интерес принимает различные формы, по-разному проявляется. Таким образом, интересы в общей направленности личности образуют систему подвижных, изменчивых, динамических тенденций с перемещающимся центром тяжести, вечно изменяющихся и всё же единых.

Интерес, т. е. направленность внимания, мыслей, помыслов, может вызвать всё, что так или иначе связано с чувством, со всей обширной сферой человеческих эмоций. То, что так или иначе затрагивает нашу эмоциональность, легко привлекает к себе и на себе сосредоточивает не только наши чувства, но и наши помыслы; наши мысли естественно сосредоточиваются на том деле, которое нам дорого, на человеке, которого мы любим. В силу чувства, которое мы к нему питаем, для нас приобретает интерес всё, что имеет к нему отношение.

Формируясь на основе потребностей, интерес в психологическом смысле слова никак не ограничивается предметами, непосредственно связанными с потребностями. Уже у обезьян ярко проявляется любопытство, не подчинённое непосредственно пищевой или какой-либо другой органической потребности, тяга ко всему новому, тенденция к манипулированию с каждым попавшимся непривычным предметом, давшая повод говорить об ориентировочном, исследовательском рефлексе или импульсе. Это любопытство, способность обратить внимание на новые, непривычные предметы, которые ещё не связаны с удовлетворением потребностей, имеет очень большое биологическое значение. Оно является существенной предпосылкой для обнаружения новых предметов, способных служить удовлетворению потребностей. Любопытство обезьяны, способность нового, непривычного привлекать её внимание является биологической предпосылкой для развития у человека интереса в специфическом смысле слова - интереса-любопытности.

Любопытство обезьяны, склонность манипулировать со всяким новым, непривычным предметом превратилось в подлинно человеческую любознательность с развитием у человека теоретической деятельности в процессе создания и развития научного знания. Интерес может вызвать у

человека всё новое, неожиданное, неизведанное, неразгаданное, проблематичное, - всё, что ставит перед ним задачи и требует от него работы мысли. В ходе исторического развития основные виды интересов у человечества формировались в процессе создания и развития различных областей культуры. Будучи мотивами, побуждениями к деятельности, направленной на создание науки, искусства, интересы являются вместе с тем и результатом этой деятельности. Интерес к технике формировался у человека по мере возникновения и развития техники, интерес к изобразительному искусству - с возникновением и развитием изобразительной деятельности, а интерес к науке - с возникновением и развитием научного знания.

В ходе индивидуального развития интересы формируются у детей по мере того, как они вступают во всё более сознательный и глубокий контакт с окружающим их миром и в процессе обучения и воспитания осваивают результаты исторически складывающейся и развивающейся культуры. Интересы являются и предпосылкой обучения и его результатом. Обучение опирается на интересы детей, и оно же формирует их. Интересы служат поэтому, с одной стороны, средством, которым педагог пользуется, чтобы сделать обучение более эффективным, с другой стороны, интересы, их формирование является целью педагогической работы; формирование полноценных интересов - существеннейшая воспитательная задача обучения.

Интересы формируются и закрепляются в процессе деятельности, посредством которой человек входит в ту или иную область или предмет. Поэтому сколько-нибудь сложившихся устойчивых интересов, русел, которые сколько-нибудь длительно определяли бы их направленность, у маленьких детей ещё нет. У них обычно имеется лишь некоторая подвижная, легко возбуждаемая и быстро угасающая направленность.

Размытая и неустойчивая направленность ребёнка в значительной мере отражает интересы социального окружения. Отсюда, например, у наших детей в последнее время интерес к авиации. В интересах некоторых детей отражение получают и интересы ближайшего окружения, связанные со сферой деятельности старших членов семьи. Относительно большую устойчивость приобретают те из этих интересов, которые связываются с деятельностью детей и в которые они, таким образом, входят активно. В результате у детей старшего дошкольного возраста образуются "сезонные" интересы, увлечения, которые держатся в течение некоторого, не очень длительного периода, сменяясь затем другими. Интерес к той или иной деятельности у детей в очень значительной мере укрепляется, когда ребёнку даны конкретные предметы, вещи, которые представляют этот интерес в материализованном виде (строительный материал, набор карандашей или красок, пенал и т. п.). Для развития и поддержания активного интереса к той или иной деятельности очень важно также, чтобы деятельность давала определённый материализованный результат, новый продукт, и чтобы отдельные звенья её отчётливо выступали перед ребёнком как ступеньки, ведущие к цели.

Существенно новые условия для развития интересов у ребёнка создаются с поступлением его в школу и началом обучения различным предметам.

В ходе учебной работы интерес школьников часто фиксируется на предмете, который особенно хорошо поставлен и по которому дети делают особенно осязаемые, очевидные для них самих успехи. Многие здесь зависят от педагога. Но при этом сначала это всё же по большей части ещё интересы недолговечные. Сколько-нибудь устойчивые интересы начинают складываться уже у учащегося средней школы. Раннее появление устойчивых интересов, сохраняющихся на всю жизнь, наблюдается лишь в тех случаях, когда налицо имеется яркое, рано определившееся дарование. Такое дарование, успешно развивающееся, становится призванием; осознанное как таковое, оно определяет устойчивую направленность основных интересов.

Самым существенным в развитии интересов подростка является: 1) начало установления круга интересов, объединённых в небольшое число между собою связанных систем, приобретающих известную устойчивость; 2) переключение интересов с частного и конкретного (коллекционирование в школьном возрасте) на отвлечённое и общее, в частности рост интереса к вопросам идеологии, мировоззрения; 3) одновременное появление интереса к практическому применению приобретённых знаний, к вопросам практической жизни; 4) рост интереса к психическим переживаниям других людей и особенно своим собственным (юношеские дневники), связанный с повышенным интересом к собственной личности и вообще к личностному моменту; 5) начинающаяся дифференциация и специализация интересов. Специальное направление интересов к определённой сфере деятельности, профессии - к технике, к определённой научной области, литературе, искусству и т. д. совершается под влиянием всей сложной системы условий, в которой развивается подросток.

Господствующие интересы проявляются в преимущественно читаемой литературе - в так называемых читательских интересах. У подростков сказывается значительный рост интереса к технической и популярно-научной литературе, а также к путешествиям. Интерес к романам, вообще к художественной литературе возрастает главным образом в юношеские годы; в этом сказывается характерный для этого возраста интерес к внутренним переживаниям, к чувствам, к личностным моментам. Интересы в стадии их формирования ещё лабильны и легко отражают сдвиги в окружающих условиях. Так, обычно у подростков вообще выступающий интерес к технике несомненно особенно возрос у наших подростков в связи с значением, которое приобрела индустриализация страны в построении социализма. Иной удельный вес и, главное, иной совершенно характер приобрели у наших подростков общественные интересы.

Интересы не являются продуктом будто бы в себе замкнутой природы ребёнка. Они возникают из контакта с окружающим миром; особенное влияние на их развитие оказывают воздействия окружающих людей. Надо, чтобы эти воздействия не совершались лишь стихийно, самоотёком. Необходимо, чтобы

педагогический процесс сознательно направляет формирование интересов. Подчёркивание значения интересов в педагогическом процессе ни в коем случае не может означать того, что обучение следует приспособлять к имеющимся интересам учащихся. Педагогический процесс, выбор предметов обучения и т. п. основываются на задачах воспитания, на объективных соображениях, и интересы должны быть направлены соответственно этим объективно обоснованным целям. Интересы нельзя ни фетишизировать, ни игнорировать: их надо учитывать и воспитывать.

Развитие интересов совершается частично путём их переключения: исходя из существующего интереса, развивают тот, который нужен. Но это, конечно, не означает, что формирование интересов всегда является перенесением имеющихся интересов с одного предмета на другой или преобразованием одного и того же интереса. У человека появляются новые интересы, приходящие на смену отмирающим, старым, по мере того как он в ходе своей жизни включается в новые задачи и по-новому осознаёт значимость тех задач, которые ставит перед ним жизнь; развитие интересов - не замкнутый в себе процесс их автономного саморазвития. Наряду с переключением уже имеющихся интересов, новые интересы могут возникнуть вне прямой преемственной связи со старыми, путём включения индивида в интересы нового коллектива в результате новых взаимоотношений, которые у него складываются с окружающими. Формирование интересов у детей и подростков зависит от всей сложной системы условий, определяющих формирование личности. Особое значение для формирования объективно ценных интересов имеет умелое педагогическое воздействие. Чем старше ребёнок, тем большую роль может при этом играть осознание им объективной общественной значимости тех задач, которые перед ним ставятся.

Из интересов, формирующихся в подростковом возрасте, очень большое значение имеют профессиональные интересы, играющие существенную роль при выборе профессии и определении всего дальнейшего жизненного пути человека. Тщательная педагогическая работа над формированием интересов, особенно в подростковом и юношеском возрасте, в то время, когда происходит выбор профессии, поступление в специальное высшее учебное заведение, определяющее дальнейший жизненный путь, является исключительно важной и ответственной задачей. <...>

В направленности интересов и путях их формирования наблюдаются очень значительные индивидуальные различия.

Идеалы

Какое значение ни придавать потребностям и интересам, очевидно, что они не исчерпывают мотивов человеческого поведения; направленность личности не сводится только к ним. Мы делаем не только то, в чём испытываем непосредственную потребность, и занимаемся не только тем, что нас интересует. У нас есть моральные представления о долге, о лежащих на нас обязанностях, которые регулируют наше поведение.

Должное, с одной стороны, противостоит индивиду, поскольку оно осознаётся как независимое от него - общественно-всеобщезначимое, не подвластное его субъективному произволу; вместе с тем, если мы *переживаем* нечто как должное, а не только отвлечённо *знаем*, что оно считается таковым, должное становится предметом наших личных устремлений, общественно-значимое становится вместе с тем личностно-значимым, собственным *убеждением* человека, идеей, овладевшей его чувствами и волей. Определяясь мировоззрением, они находят себе обобщённое абстрактное выражение в нормах поведения, своё наглядное выражение они получают в идеалах.

Идеал может выступать в качестве совокупности норм поведения; иногда это образ, воплощающий наиболее ценные и в этом смысле привлекательные человеческие черты, - *образ*, который служит *образцом*. Идеал человека далеко не всегда представляет собой его идеализированное отображение; идеал иногда может находиться даже в компенсаторно-антагонистическом отношении к реальному облику человека; в нём может быть особенно подчёркнуто то, что человек особенно ценит и чего ему как раз недостаёт. Идеал представляет собой не то, чем человек на самом деле является, а то, чем он хотел бы быть, не то, каков он в действительности, а то, каким он желал бы быть. Но было бы, очевидно, неправильно чисто внешне противопоставлять должное и существующее, то, что человек есть, и то, что он желает: то, что человек желает, тоже показательно для того, что он есть, его идеал - для него самого. Идеал человека - это, таким образом, и то и не то, что он есть. Это предвосхищённое воплощение того, чем он может стать. Это лучшие тенденции его развития, которые, воплотившись в образе-образце, становятся стимулом и регулятором этого развития.

Идеалы формируются под особенно большим и непосредственным общественным влиянием. Они в значительной мере определяются идеологией, мирозерцанием. Каждая историческая эпоха имеет свои идеалы - свой идеальный образ человека, в котором время и среда, дух эпохи воплощают наиболее значимые черты. Таков, например, идеал софиста или философа в "век просвещения" в древней Греции, отважного рыцаря и смиренного монаха в феодальную эпоху. Капитализм и созданная им наука имеют свой идеал: "её настоящий идеал - это *аскетический, но ростовщический* скряга и *аскетический, но производящий раб*". Наша эпоха в нашей стране создала свой идеал, выдвинув в идеальном человеческом образе черты и свойства, выковывающиеся в борьбе за социалистическое общество и творческом труде по его построению.

Иногда идеалом служит обобщённый образ, образ как синтез основных, особенно значимых и ценных черт. Часто в качестве идеала выступает определённая конкретная историческая личность, в которой эти черты особенно полно и ярко воплотились. <...> Наличие определённого идеала вносит чёткость и единство в направленность личности.

В раннем возрасте идеалом в большой мере служат люди ближайшего окружения - отец, мать, старший брат, кто-нибудь из близких, затем учитель. Позже в качестве идеала, на который подросток, юноша хотел бы походить,

выступает историческая личность, очень часто кто-либо из современников. У наших детей, широко включённых в общественную жизнь, значительно чаще, чем у детей, живущих в замкнутой атмосфере буржуазной семьи, уже в раннем возрасте идеалом служит историческая личность <...>

В идеалах человека ярко проявляется его общая направленность. Проявляясь в них, она через них и формируется. Идеалы формируются под определяющим воздействием общественных оценок. Воплощаясь в идеале, через его посредство эти общественные оценки формируют общую направленность личности.

* * *

Потребности, интересы, идеалы составляют различные стороны или моменты многообразной и вместе с тем в известном смысле единой направленности личности, которая выступает в качестве мотивации её деятельности.

Между различными побуждениями человеческой деятельности, потребностями и интересами человека обычно устанавливается определённая иерархия. Она определяет вступление в действие того или иного побуждения и регулирует направление наших мыслей и действий.

Сплошь и рядом бывает, что мы полны тревоги и волнений из-за того, что задеты какие-то наши интересы. Но стоит надвинуться вдруг серьёзной беде, угрожающей значительно более насущным, жизненным нашим интересам, и забота об интересах, судьба которых только что ещё так волновала, теряет всякую актуальность. Они перестают почти для нас существовать. Непонятным, почти диким кажется, как могли мы принимать так близко к сердцу такие второстепенные интересы: "можно ли волноваться из-за таких пустяков?" Мы поглощены нависшей над нами угрозой. "Только бы миновала нависшая над нами беда, и больше нам ничего не нужно". Но вот беда миновала, и оказывается - как только угроза более насущным потребностям и интересам отпала или хотя бы только отступила, как снова начинают выступать и затем подниматься во весь рост утратившие было всякую актуальность интересы; "пустяки" снова стали важными; снова на них сосредоточены мысли, с ними связаны заботы и надежды. Самые насущные нужды обеспечены, им ничего не угрожает - значит нечего о них и думать. Актуальнее сейчас другое; на очереди другие интересы; наши радости и печали теперь связаны с их судьбой.

Таков общий закон: пока актуальны первичные, более насущные потребности и интересы, отступают вторичные, менее насущные; по мере того как более первичные теряют в своей остроте и актуальности, одни за другими выступают последующие. Потребность и интересы различной значимости для личности выступают в сознании в определённой последовательности. Эта последовательность определяется вышеуказанным законом.

Облик личности существенно определяется, во-первых, уровнем, на котором находятся основные потребности, интересы, вообще тенденции личности. Этим прежде всего определяется большая или меньшая значительность либо убогость её внутреннего содержания. У одних людей всё

сведено к элементарным, примитивным интересам; в личности и жизни других они играют подчинённую роль: над ними целый мир других интересов, связанных с самыми высшими областями человеческой деятельности. Облик человека существенно меняется в зависимости от того, какой удельный вес приобретают эти высшие интересы.

Для облика личности существенное значение имеет, во-вторых, круг её потребностей, интересов, идеалов. Объём или ширина этого круга определяет содержательность, диапазон человека.

Различие круга интересов определяет различную по своему содержанию базу духовной жизни личности – от духовно нищенской, убогой жизни одних людей до поражающей своим богатством и содержательностью жизни других. Вопрос о широте духовной жизни личности, очевидно, теснейшим образом переплетается с вопросом об её уровне. Прежде всего не может быть речи об особой широте и богатстве там, где все потребности и интересы человека ограничены уровнем элементарных потребностей и интересов. Сколько-нибудь значительное увеличение широты, богатства интересов может совершаться лишь посредством перехода к высшим уровням.

Далее, та же степень узости интересов, даже сосредоточие всей направленности личности на одной потребности, на одном интересе, приобретает совершенно иное качество в зависимости от того, на каком уровне лежит эта потребность или этот интерес; одно дело, когда речь идёт о потребности или интересе, который в силу своей элементарности сам является очень узким, совсем другое дело, когда хотя личность и сосредоточена вся на одном интересе, но сам-то интерес этот, эта мысль и страсть так значительны, что с их высоты перед личностью, даже и сосредоточенной на них одних, открываются всё же широкие горизонты.

В тесной связи с вопросами об уровне и богатстве или содержательности потребностей и интересов личности, для её строения и облика существенное значение имеет и их распределение. Жизнь одного человека целиком сосредоточена на чём-нибудь одном, на одной узко ограниченной области; всё развитие личности совершается односторонне, однобоко, направляясь по одному – у одних более, у других менее значительному – руслу. В других случаях в жизни и строении личности имеются две или вообще несколько как бы выдающихся, вершинных точек, между которыми иногда более или менее бесконфликтно распределяется, а иногда, двоясь, расщепляется жизнь личности. Наконец, бывает так, - и это, очевидно, самая благоприятная из возможностей, - что личность одновременно и многогранна и едина; её потребности и интересы одновременно не только содержательны и в этом смысле богаты, но и многообразны, и тем не менее во всём своём содержательном многообразии сосредоточены вокруг единого центра, который и является подлинным средоточием духовной жизни данной личности. В идеале выступает всесторонне и гармонически развитая личность, личность, своими потребностями и интересами связанная со всеми основными сферами человеческой деятельности, так что все они, отражаясь и сочетаясь в ней, образуют подлинное единство.

Изучение потребностей, интересов, идеалов, установок и тенденций, вообще направленности личности даёт ответ на вопрос: *чего человек хочет*, к чему он стремится? Но вслед за вопросом, *чего человек хочет*, естественно и закономерно встаёт другой: *а что он может?* Это вопрос о его способностях, дарованиях, одарённости.

Рубинштейн С.Л. *Направленность личности// Основы общей психологии: В 2 т. Т. II.- М.: Педагогика, 1989.- С.103-122:*

Г. Балл. Категорії значення і смислу в аналізі соціальної поведінки

1. Протягом останніх десятиріч категоріям значення і смислу приділяється велика увага у психології, як і в людинознавстві взагалі. І все ж таки є підстави констатувати недостатній рівень їх теоретичного опрацювання і водночас недооцінку їх життєво-практичної, а не лише науково-теоретичної ролі. Чималою є заслуга О.М. Леонтьєва в узагальненні змісту цих категорій, їх віднесенні не лише до знаків, а й до будь-яких об'єктів, що відображуються у людській свідомості та включаються у людську діяльність, – завдяки чому вказані категорії набули чіткого загальнопсихологічного статусу. Проте, викладаючи й використовуючи висунуту О.М. Леонтьєвим концепцію значень і смислів, зазвичай не приділяють достатньої уваги:

а) ступеню адекватності значень як компонентів свідомості, їх відповідності реальним властивостям відображуваних свідомістю об'єктів (адже “суспільна виробленість”, проголошена як найважливіша характеристика значень, такої відповідності не гарантує);

б) тій обставині, що суспільно детермінованими («виробленими») є великою мірою не лише значення, а й смисли. Власне, і у значеннях, і у смислах як компонентах свідомості можна виокремити і складники, що репрезентують соціокультурні норми, і індивідуально своєрідні;

в) тій обставині (особливо відчутній у плюралістичному суспільстві, на відміну від тоталітарного), що кожна особистість перебуває у полі *різноманітних* суспільно вироблених (скориставшись широким тлумаченням поняття норми [1], можна сказати: нормативних) значень і смислів та має самовизначатися у цьому полі.

2. Подоланню вказаних вад сприятиме, на мою думку, підхід¹, що розрізняє не два поняття (*значення і смисл*), а три, а саме:

а) *об'єктивне* (реальне) *значення* об'єкта А₂, яке ототожнюється із сукупністю його властивостей;

б) *суб'єктивне значення* цього об'єкта, присутнє у свідомості суб'єкта S. При цьому може розглядатись не лише індивідуальний, а й колективний суб'єкт³. Приділяючи основну увагу *відображуваним* значенням (що стосуються об'єктів, які вже існують), слід брати до уваги і інші різновиди

суб'єктивних значень, зокрема: *передбачувані* значення (що стосуються майбутніх об'єктів); *уявлювані* значення (котрі можуть стосуватись і об'єктів, що реально не існували й не існуватимуть);

в) *смысл* (суб'єктивний⁴) об'єкта А для суб'єкта S. Смысл визначається при цьому як наявна у психіці⁵ цього суб'єкта б модель, що фіксує відношення суб'єктивного значення згаданого об'єкта (тобто сукупності його властивостей, відображуваних /або передбачуваних, уявлюваних/ суб'єктом S) до істотних для нього потреб (у тому числі метапотреб, за А. Маслоу, тобто потреб у реалізації так званих буттєвих цінностей – істини, краси, добра, досконалості, справедливості тощо). У суб'єктивному переживанні смысли репрезентуються через емоції; смысл суб'єктивно постає як «те, що безпосередньо хвилює людину при погляді на будь-яку річ навколишнього світу» <...>

3. Слід наголосити на істотній відмінності у функціях суб'єктивних значень об'єктів, з одного боку, та їхніх смислів, з іншого. Суб'єктивні значення потрібні суб'єктові для *орієнтування* в навколишньому світі. Чим краще відображувані значення тих чи інших реально існуючих об'єктів віддзеркалюють їхній наявний стан, чим краще передбачувані значення прогнозують майбутній стан речей, – тим досконалішим є орієнтування і, отже, краще досягаються поставлені цілі. Що ж до смислів, то вони мають у його діяльності іншу провідну функцію, забезпечуючи її *мотивування*, а відтак – те, які саме цілі він схильний переслідувати і який обсяг ресурсів витратити на їх досягнення.

Зважаючи на щойно викладені положення, зосередимося на життєво-практичній ролі категорій, які розглядаються. Оскільки саме смысли мотивують поведінку суб'єкта, то, щоб вплинути на неї, здійснюють управління смислами, об'єктів, з котрими суб'єкт має справу. Комерційна реклама, наприклад, завжди налаштована на те, щоб сформувати у потенційного споживача привабливий для нього смысл рекламованих товарів чи послуг. Політик вдається до популізму, тобто здійснює дії (зокрема, вербальні), котрі, як він розраховує, мають сподобатись якнайбільшому числу виборців (знову-таки, матимуть привабливий для них смысл). А тепер зважимо на таке: для того, щоб певна поведінка принесла суб'єктові не лише тимчасове задоволення, а й справжню користь, вона має спиратись на правильну оцінку реальної ситуації, тобто враховувати не лише смысли її складників, а й їхні значення, причому відображувані (або передбачувані) значення мають бути досить близькі до реальних⁸. Тож цивілізована реклама повинна не обмежуватись формуванням смислів, а, крім того, надавати споживачеві об'єктивну інформацію, яка допоможе йому зробити свідомий вибір. Відповідальний політик не обмежується популістськими акціями; він працює над проектами, котрі, якщо він прийде до влади, реально допоможуть покращити становище людей (тобто матимуть для них не лише привабливий смысл, а й позитивне значення).

4. Відповідно до сказаного, для суб'єкта (індивідуального чи

колективного) є істотною ступінь досконалості (адекватності й повноти) суб'єктивних значень тих речей, їхніх властивостей, які є об'єктами або умовами його дій: коли такої досконалості бракує, то недосконалим є й орієнтування суб'єкта у ситуації, що негативно позначається на успішності його дій. Що ж до інших компонентів вказаної реальності, то ступінь досконалості їхніх суб'єктивних значень не є істотним. Водночас характеристики смислів можуть бути істотними щодо будь-яких її компонентів, котрі беруть участь у мотивуванні діяльності.

Наведені положення знаходять підкріплення в аналізі О.М. Лобком міфологічної свідомості (власне, й будь-якої людської свідомості – тою мірою, якою вона керується міфами, а ця міра завжди чимала). Якщо (згідно з одним із стародавніх міфів) Місяць – це бик, який розгулює по небу, то для людини, яка вірить у цей міф, «переживання Місяця як бика... є незрівнянно більш значущим, ніж знання того, що “насправді” Місяць є небесним тілом тощо. Місяць як бик вплетений у структуру її життєвих цінностей, у структуру її життєрозуміння... З Місяцем же як із небесним тілом їй просто нема чого робити» <...> Зовсім іншою є, звичайно, ситуація для сучасного фахівця, який повинен, скажімо, враховувати роль Місяця у спричиненні морських припливів і відпливів (про польоти на Місяць можна й не згадувати).

Зроблена вище схематична констатація пов'язує істотність ступеня досконалості суб'єктивних значень тих чи інших об'єктів з прагматичною роллю цих об'єктів й знань про них у діяльності суб'єкта. Певні корективи у цю констатацію вносить феномен науки. У її межах (принаймні якщо йдеться про фундаментальні дослідження) прагматична роль компонентів отримуваних знань (власне, систем суб'єктивних значень, де суб'єктом постає окремий вчений чи група вчених, згодом – наукове співтовариство, у кінцевому рахунку – людство) не є найважливішим критерієм у встановленні вимог до їх досконалості. Психологічно такі вимоги забезпечуються насамперед прагненням до істини як провідним нормативним смислом науково-пізнавальної діяльності <...> та (безвідносно до професії) важливим складником смислової сфери розвинутої особистості інформаційного суспільства. Водночас історико-соціологічний погляд на ситуацію засвідчує, що прагматичні підстави для висунення вимог до суб'єктивних значень не зникли, а перемістилися на інший рівень. Адже становлення й розвиток науки є відповіддю на об'єктивну суспільну потребу в отриманні системних знань про світ (включно із знаннями про людину як його складову) – потребу, що стає дедалі нагальнішою.

5. Обґрунтована вище необхідність чіткого концептуального розрізнення суб'єктивних значень, з одного боку, і смислів, з іншого, цілком узгоджується з тим, що ці утворення є взаємопов'язаними компонентами цілісної системи – свідомості (і, ширше, психіки) суб'єкта.

Будуючи систему понять, зручно спочатку охарактеризувати поняття про суб'єктивне значення, а опираючись на нього – поняття про смисл. Реально не лише смисли формуються під впливом суб'єктивних значень, а не

меншою мірою – суб'єктивні значення під впливом смислів. Схематизуючи процес формування суб'єктивного значення якогось об'єкта А (обмежимося для простоти реальним об'єктом, що його сприймає суб'єкт S; таким об'єктом може, зокрема, бути інший суб'єкт), можна вказати наступні основні чинники цього процесу: а) безпосередні враження, які отримує S від зустрічі з А; б) наявні у S, завдяки його попередньому досвіду, передбачувані і/або уявлювані значення об'єкта А; в) смисл цього об'єкта для S, який уже склався в останнього до даної зустрічі з А. І цей останній чинник є, як відомо, дуже вагомим, особливо у соціальній перцепції й атрибуції (згадаймо російське прислів'я «Не по хорошу мил, а по милу хорош»).

Водночас слід наголосити на тому, що особистості істотно розрізняються за ступенем усвідомлення притаманних їм смислів і впливу останніх на суб'єктивні значення (таке усвідомлення є передумовою коригування суб'єктом цих значень у напрямку підвищення їх адекватності). Вказаний ступінь варто розглядати як один з важливих показників особистісної зрілості. У своїх проявах міжособової взаємодії він є істотним для соціономічних професій (педагога, практичного психолога, соціального працівника, управлінця тощо).

6. Дещо конкретизуємо сказане у п. 3 щодо ролі значень і смислів у політичній діяльності. Слід уточнити, що забезпечення, у досить широких верствах населення позитивних смислів акцій, здійснюваних або планованих відповідальним політиком, є потрібним йому не лише для привернення на свій бік голосів багатьох людей, а й для того, щоб ці люди доклали реальних зусиль на підтримку вказаних акцій (без чого їх часто взагалі не можливо здійснити). Подібно до цього, загальновідомою є колосальна роль, що її відіграє у позитивному (для певної країни) вирішенні воєнного конфлікту належний моральний дух війська (і суспільства в цілому), який, у системі понять цієї статті, може бути трактований як достатня вираженість і поширеність сприятливих для перемоги смислів.

І все ж таки, коли аналіз наявної ситуації та перспектив її розвитку переконував у необхідності «непопулярних» дій (тобто таких, що провокували в багатьох людей несприятливі смисли і цих дій, і діяльності даного діяча загалом), найвидатніші полководці й державні діячі ішли на це. Так, М.І. Кутузов у 1812 році залишив Москву, підготувавши (всупереч безпосередньому враженню від цього кроку) поразку Наполеонова війська. Шарль де Голль припинив колоніальну війну в Алжирі й відмовився від претензій Франції на володіння ним – і цим самим (знову-таки, всупереч безпосередньому враженню багатьох) не принизив Францію, а забезпечив подолання дуже небезпечної для неї кризи та сприяв її подальшому успішному розвитку. Щоправда, ні Кутузов, ні де Голль не змогли б здійснити свої плани без певної підтримки їхніх дій іншими суб'єктами історичного процесу; в отриманні такої підтримки кожному з них істотно допоміг величезний авторитет, завойований завдяки минулим заслугам (у контексті цієї статті слід казати про заздалегідь сформовані в багатьох людей позитивні смисли їхніх

особистостей).

Ці історичні приклади містять, на мою думку, уроки не лише для воєначальників і політиків. Любов до Батьківщини, як і будь-яка любов, має бути розумною. Високий патріотизм не зводиться до патріотичних почуттів і смислів (за всієї їхньої важливості), а й передбачає володіння досить адекватними знаннями (системами суб'єктивних значень) щодо історії, сучасного стану та варіантів розвитку своєї країни. На мій погляд, це обов'язково слід враховувати, здійснюючи патріотичне виховання.

Балл Г. Категорії значення і смислу в аналізі соціальної поведінки
//Соціальна психологія №4 (30) 2008р.

Розділ III. Становлення та розвиток особистості

Умови становлення та розвитку особистості

В. С. Мерлин. Развитие личности психологическом конфликте

Психологические конфликты как форма развития личности.

Приспособление личности к деятельности — состояние динамического неустойчивого равновесия. В процессе деятельности равновесие это постоянно нарушается. Если при этом возникает состояние более или менее длительной дезинтеграции личности, выражающееся в обострении существовавших ранее или в возникновении новых противоречий между различными сторонами, свойствами, отношениями и действиями личности, то такое психологическое состояние обозначается как психологический конфликт. В психологическом конфликте нарушение приспособления личности к деятельности приобретает длительный и острый характер. Дезинтеграция личности всегда связана с большей или меньшей дезинтеграцией нервной деятельности, острая форма которой выражается в реактивном психогенном неврозе. Дезинтеграция личности проявляется в нарушении прежней структуры личности, изменяется связь и соотношение мотивов и отношений личности.

Не всякое нарушение приспособления личности к деятельности связано с психологическим конфликтом. Как мы видели выше, приспособление личности может быть восстановлено путем целого ряда приспособительных действий и процессов, например изменением уровня притязаний, переносом мотивов с цели на средства. Психологический конфликт возникает лишь при определенных специфических условиях. Условия эти одновременно внешние и внутренние.

Внешние условия конфликта в основном сводятся к тому, что удовлетворение каких-либо глубоких и активных мотивов и отношении личности становится вовсе невозможным или ставится под угрозу. Внешние условия конфликта в жизни любого человека в любом обществе возникают с

неизбежной необходимостью. Во-первых, уже в силу борьбы с природой возникают неизбежные трудности и препятствия для удовлетворения мотивов и отношений личности. Во-вторых, удовлетворение одних мотивов с неизбежностью порождает новые, еще неудовлетворенные мотивы. Этот вечный рост и развитие неудовлетворенных еще мотивов — необходимое условие общественного развития. И, наконец, одним из наиболее важных внешних источников конфликтов является то, что общественная жизнь с необходимостью требует подавления или ограничения различных мотивов, иногда очень глубоких и активных, например, стремление к сохранению жизни. Поэтому, хотя содержание и характер внешних условий конфликта очень различны в зависимости от общеисторических и биографических условий, их возникновение неизбежно и необходимо.

Однако все перечисленные внешние условия, препятствующие удовлетворению мотивов и отношений личности, недостаточны для возникновения психологического конфликта. Даже смертельная опасность может не быть источником психологического конфликта. Точно так же голод, болезнь, инвалидность далеко не всегда приводят к психологическому конфликту. Последний возникает только тогда, когда эти внешние условия порождают определенные внутренние условия. Поэтому В.Н. Мясищев справедливо различает эмоциональный шок, возникающий вследствие чисто внешних условий (например при смертельной опасности) и невроз, являющийся результатом психологического конфликта и возникающий только при определенных внутренних условиях.

Внутренние условия психологического конфликта сводятся к противоречию между различными мотивами и отношениями личности, например долга и личных интересов, или к противоречию между возможностями и стремлениями личности. Так, ситуация смертельной опасности на войне не вызывает психологического конфликта ни тогда, когда мотив долга господствует над мотивом личной безопасности, ни тогда, когда мотив долга вовсе отсутствует. Психологический конфликт при смертельной опасности возникает лишь в результате борьбы этих двух мотивов. Точно так же трудности и препятствия при удовлетворении мотивов вызывают конфликт лишь в том случае, если эти трудности порождают какие-либо новые противоположные мотивы. Общественные запреты также вызывают психологический конфликт только тогда, когда они осознаются как должные, справедливые, необходимые. При этом, как указывает В.Н. Мясищев, переживания являются источником невроза, который представляет собой патофизиологическое выражение конфликта, «...лишь в том случае, если они занимают центральное или, по крайней мере, значительное место в системе отношений личности к действительности».

Разумеется, что внутренние условия психологического конфликта появляются не спонтанно, а сами, в свою очередь, обусловлены внешней ситуацией и историей личности. Внешние условия, порождающие психологические конфликты у человека, существуют и у животных. У них с необходимостью возникают такие условия, при которых становится

невозможным удовлетворение их инстинктов. Эти условия могут быть созданы даже в психологическом эксперименте. Например, в экспериментах с фрустрацией на пути к пище животное получает сильный электрический разряд. В таких ситуациях у животных наблюдаются специфические эмоциональные реакции — реакции фрустрации. Если такая ситуация многократно повторяется и имеет длительный характер, то у животного возникает невротическое состояние, выражающееся в дезинтеграции приспособительной деятельности. Однако между такой дезинтеграцией у животных и психологическими конфликтами у человека есть существенное принципиальное отличие. Животное не в состоянии осознать объективную обусловленность конфликтной ситуации, поэтому дезинтеграция деятельности у него может быть преодолена только в том случае (и то далеко не всегда), если изменяется порождающая ее объективная ситуация. До тех пор, пока сохраняется та же ситуация, конфликт необратим. Между тем у человека психологический конфликт может быть преодолен даже в том случае, когда объективная ситуация остается той же. Осознавая объективные причины и условия, породившие конфликт, человек в состоянии изменить свое отношение к ним. Если же этого не происходит, то возникшая в конфликте дезинтеграция личности сохраняется и углубляется, происходит большая или меньшая деформация структуры личности и приспособление к деятельности совершается на более низком уровне.

Другое отличие психологических конфликтов у человека заключается в том, что они порождаются широко обобщенными мотивами и отношениями, отсутствующими у животных. Поэтому дезинтеграция деятельности, в которой выражается психологический конфликт у человека, также приобретает чрезвычайно широкий и обобщенный характер и распространяется на самые различные сферы его жизни.

Развитие и разрешение конфликта представляет собой острую форму развития личности. В психологическом конфликте изменяются прежние и формируются новые отношения личности; изменяется самая структура личности. Более того, психологический конфликт — необходимое условие развития самосознания. Вот почему исследование психологических конфликтов приобретает существенное значение для понимания развития и структуры личности. Общие закономерности формирования личности в деятельности проявляются здесь в течение сравнительно короткого времени и в острой форме.

Так как острый психологический конфликт проявляется в психогенном реактивном неврозе, то клиника неврозов стала одним из основных источников психологических теорий личности. Именно на этой основе выросла одна из самых популярных в идеалистической психологии теорий — теория фрейдизма и неофрейдизма.

Основной клинический факт, послуживший толчком для развития теории Фрейда, заключается в том, что мотивы, которыми сам больной объясняет свои болезненные переживания, не совпадают с подлинными мотивами, породившими заболевание. Об этом свидетельствует то, что

гипнотическое внушение, снимавшее эти мотивы, тем не менее оказывалось неэффективным при лечении невроза. Неэффективной была и так называемая рациональная психотерапия (Дюбуа), пытавшаяся преодолеть эти мотивы путем логического убеждения. Исходя из этих фактов, Фрейд предположил, что подлинные мотивы, вызывающие невроз, бессознательны. Основное положение фрейдистских и неофрейдистских теорий заключается в том, что в результате психологического конфликта поведение определяется бессознательными мотивами. Что касается содержания бессознательных мотивов, то для понимания сущности фрейдизма оно не имеет существенного значения. У самого Фрейда первоначально это было половое влечение, понимаемое в очень широком смысле как удовлетворение, вызванное раздражением слизистых оболочек (либидо). Затем он присоединил к этому другой бессознательный мотив — влечение к смерти. Несущественна для фрейдизма характеристика бессознательных мотивов как биологических. Так, у Адлера (1928) в качестве такого мотива выступает стремление к могуществу, у Фромма (1944) — стремление утвердить свою индивидуальность, т. е. мотивы, присущие только человеку. Существенно, однако, то, что бессознательные мотивы, возникающие в психологическом конфликте, являются общечеловеческими, природными. Именно поэтому они не могут отражать социальных закономерностей развития личности.

Другое основное положение фрейдизма и неофрейдизма заключается в том, что в психологическом конфликте мотив становится бессознательным потому, что подавляется и вытесняется из сознания другими противодействующими ему мотивами, связанными с реальными или мнимыми нравственными и социальными запретами. Мотив, ставший бессознательным, ищет своего удовлетворения на обходных путях, в таких проявлениях и символических образах, которые прямо и непосредственно не противоречат этим социальным и нравственным запретам. Эти проявления и действия и представляют собой невротические проявления.

В новейших неофрейдистских теориях существенное значение в развитии личности придается не столько самим мотивам, сколько бессознательным формам реагирования на неудовлетворение мотива. Неудовлетворение или подавление мотива вызывает различные формы агрессивных реакций против реального или воображаемого «виновника» неудовлетворения. Направленность этих агрессивных реакций на различных «виновников» создает якобы установки и отношения личности (Розенцвейг, 1944). Наоборот, восстановление личности после невроза достигается тогда, когда больному удастся отдать себе отчет в вытесненных из сознания мотивах и найти такое сознательное их удовлетворение, которое не противоречит социальным запретам и нормам. Таким образом, с этой точки зрения основной путь развития личности в психологическом конфликте — это акт самосознания, очищающий подавленный мотив (катарзис).

Другое общее положение динамической психологии заключается в том, что та или иная степень неудовлетворения природных мотивов ребенка неизбежна и необходима с первых лет его жизни, т. к. эти мотивы вступают в

противоречие с социальными и нравственными нормами, с правилами поведения и вообще с объективными условиями жизни в любом обществе.

За исключением потребности в воздухе, рассуждает, например, Саймондс (1946), все остальные потребности никогда не удовлетворяются полностью в каждый момент жизни. Таким образом, ребенок обречен на конфликт. Все последующие психологические конфликты в жизни возникают на почве детских конфликтов, тех необратимых изменений личности, которые произошли в раннем возрасте. Из этих положений фрейдистских и неофрейдистских концепций вытекают их основные пороки и основные проблемы исследования психологических конфликтов, разрешение которых необходимо для преодоления этих пороков.

Противоречия, порождающие конфликт с точки зрения фрейдизма, создаются вечными неизбежными противоречиями между природными влечениями человека и требованиями любого общества. Конкретные объективные причины неудовлетворения в раннем детстве, с точки зрения одних авторов, определяются индивидуальными биографическими условиями. Также полагают, что причина конфликта с природой человека коренится в общих условиях жизни современного общества (К. Хорни, 1937) или в специфических нормах и традициях воспитания в раннем детстве, характерных для данной культуры. Авторы при любом из этих объяснений не видят тех подлинных причин психологических конфликтов, которые обусловлены социально-экономической структурой общества. С этой точки зрения проявляющиеся в психологическом конфликте отношения личности не отражают исторических общественных отношений и социально-классовую структуру общества.

Полное преодоление идеалистических и реакционных фрейдистских теорий личности возможно только на их собственной территории исследования. Необходимо в конкретном клиническом исследовании психологических конфликтов найти правильное, материалистическое их объяснение. При этом один из важнейших путей обоснования теории конфликтов — новые психотерапевтические пути восстановления личности. Чтобы преодолеть антиисторизм фрейдистских концепций, надо исследовать такие психологические конфликты и психогенные неврозы, возникающие на их основе, которые типичны для нашего общества и отсутствуют в клиническом материале фрейдистов. Такими являются конфликты, возникающие на основе отрицательной общественной оценки или недооценки трудовой деятельности человека. Их специфичность для советского общества объясняется тем особым местом, какое занимает отношение к труду в личности советского человека. Как возникают и протекают эти конфликты?

Возникновение психологических конфликтов на основе исторически обусловленных и специфичных для данного общества мотивов и отношений личности, однако, отнюдь не исключает существования других конфликтов на основе общечеловеческих мотивов, например вызванных смертью близкого человека. Среди этих общечеловеческих мотивов классическая теория Фрейда придает универсальное значение половому влечению. Порок фрейдизма

заключается не только в антиисторичности понимания личности, но и в уродливо-одностороннем понимании роли общечеловеческих мотивов в психологических конфликтах. Для преодоления этого порока существенное значение имеет исследование любовных конфликтов, в которых половое влечение играет активную действенную роль. Правда, понятие либидо у Фрейда значительно шире, чем обычное понимание полового влечения. Однако очевидно, что половое влечение представляет собой одну из форм фрейдовского либидо. Какова же подлинная роль полового влечения в любовных конфликтах? В какой связи оно находится с другими мотивами и отношениями личности в психологическом конфликте?

С фрейдистской точки зрения, движущей силой развития личности в конфликте являются бессознательные мотивы. Поэтому нельзя судить о подлинных мотивах конфликта по осознанным мотивам и отношениям личности.

Сознательные обобщенные мотивы и отношения личности играют роль лишь маски, оправдывающей человека в своих собственных глазах и в глазах общества. Это утверждение противоречит всей теории и практике нашего воспитания, основная задача которого — воспитание сознательности. Чтобы преодолеть это, необходимо выяснить, какова подлинная роль и происхождение бессознательных мотивов в психологическом конфликте. Действительно ли единственный путь разрешения противоречия между мотивами заключается в том, что наиболее действенный мотив вытесняется из сознания, становится бессознательным?

С фрейдистской точки зрения, развитие личности предопределяется психологическими конфликтами раннего детства. Такое представление не в состоянии раскрыть подлинную социальную историю личности, роль школы, коллектива, труда в формировании личности. При таком представлении нельзя понять и объяснить тех очевидных сдвигов и коренных изменений личности, которые мы наблюдаем на протяжении всей жизни человека. Чтобы преодолеть это, во-первых, необходимо исследовать такие психологические конфликты взрослых, в возникновении которых наиболее очевидную роль играет какая-либо массовая внешняя ситуация и поэтому индивидуальные события раннего детства не имеют существенного значения. Таковы, например, конфликты инвалидности. Во-вторых, необходимо отобрать такие случаи, когда в анамнезе отсутствуют указания на невропатические и психопатические отклонения в поведении в детстве, которые можно было бы связать с конфликтными переживаниями.

С фрейдистской точки зрения, восстановление личности после психологического конфликта достигается путем акта самопознания, осознания подавленных влечений и источников этого подавления. Таким образом, совершенно игнорируется роль активной коллективной деятельности в формировании личности — одного из основных принципов коммунистического воспитания. Чтобы преодолеть это, необходимо исследовать, какую роль в разрешении психологического конфликта и в восстановлении личности после психогенного невроза играет психотерапия, опирающаяся на активную

деятельность самого больного (актотерапия) и на вовлечение его в коллективную деятельность.

Таковы основные проблемы исследования психологических конфликтов.

**Мерлин В. С. Развитие личности психологическом конфликте//
Личность и общество. — Пермь, 1990.**

А.Г. Асмолов. Движущие силы и условия развития личности

Среда, наследственность и развитие личности

Секрет любых вечных проблем в науке заключается в способе их постановки, определяемом принятыми в данной культуре нормами и установками научного мышления. Если в течение нескольких столетий исследователи вновь и вновь поднимают один и тот же вопрос и не могут прийти к его решению, то стоит усомниться, верно ли поставлен сам вопрос, не нуждается ли он в переформулировке. К числу таких вечных вопросов относится и проблема соотношения биологического и социального в человеке.

В психологии эта проблема фигурирует под разными названиями: соотношение среды и наследственности; степень «животности» и степень «человечности» в личности; роль «ситуации» и «диспозиции» (черт личности, прошлого опыта, задатков) в объяснении причин поведения личности; внутренняя и внешняя детерминация развития личности; объективные и субъективные факторы ее развития; соотношение общественного и индивидуального в поступках личности и ее восприятии мира и т.п.

Сторонники представлений о главенствующей роли «среды», «ситуации», «общества», «объективной» и «внешней» детерминации развития личности, как бы ни различались их позиции в интерпретации всех этих понятий, находят множество аргументов в пользу того, что человек представляет собой продукт воздействующих на него обстоятельств, из анализа которых можно вывести общие закономерности жизни личности. Кто будет отрицать самые обычные факты о том, что поведение личности ребенка изменяется в саду, школе, на спортплощадке, в семье.

Под влиянием других людей ребенок начинает копировать их манеры, усваивает в обществе разные социальные роли, получает из школьной «среды» массу новых знаний. У людей разных культур – разные обычаи, традиции и стереотипы поведения. Без анализа всех этих «внешних», совсем неэкзотических факторов вряд ли удастся предсказать поведение личности. В сфере этих фактов и черпают свои аргументы сторонники различных теорий «среды», начиная со старых позиций «эмпиризма», согласно которым пришедший в мир человек – «чистая доска», на которой «среда» выводит свои узоры, – до концепции современного «ситуационизма» (В. Мишель) в теориях личности. В этих появившихся в 70-х гг. концепциях личности с упорством отстаивается мнение о том, что люди изначально не делятся на частных и бесчестных, агрессивных и альтруистичных, а становятся таковыми под

давлением со стороны «ситуации». Каскад подтверждающих эту позицию экспериментальных исследований, варьирующих «независимые» внешние переменные, поддерживает «победоносное» шествие сторонников современного варианта теорий «среды».

Однако, по меткому замечанию известного психолога начала XX в. В. Штерна, старые нативистские установки (native – врожденное) опираются на не менее достоверные факты, поддерживающие победоносное шествие концепции «наследственности», традиционно объясняющей развитие и поведение личности врожденными задатками, конституцией человека и, наконец, его генотипом. В более современной и не столь жестко привязанной к врожденным факторам форме теория «наследственности» выступает в различных «диспозиционных» подходах к личности, исходящих при объяснении поведения из «врожденных» или «приобретенных» черт личности, характерологических особенностей, т.е. различных внутренних факторов, которые определяют прежде всего индивидуальные различия в поведении человека. Какой бы пагубной ни была «среда», настоящие таланты пробивают себе дорогу, их задатки могут прорасти в любых, даже неблагоприятных внешних условиях. Так утверждают представители теории «наследственности» в ее традиционном варианте. Но кто станет отрицать, что человек, как и любое другое живое существо, обладает многими общими с животными формами поведения: ест, пьет, спит, размножается. В письме А. Эйнштейну основатель психоанализа З. Фрейд констатирует, что человеку от природы присуща агрессивность. Та же самая натура человека становится территорией для поиска индивидуальных различий в человеческих действиях, их отклонений от нормативного типичного поведения, предписанного обществом. Один из специалистов в области изучения мотивации поведения личности Х. Хекхаузен выделяет *три* параметра индивидуального действия личности, которые нелегко объяснить с помощью внешних «ситуационных» или «средовых» факторов.

Первый параметр - это степень соответствия действия человека действиям других людей. Чем больше действие отклоняется от типичных действий большинства людей, тем вероятнее, что за ним стоят «внутренние» личностные факторы – внутренние «диспозиции» (предрасположенности к действиям). В зале библиотеки все, как правило, сидят за своими местами, а один человек, несмотря на недоуменные взгляды окружающих, становится на стул коленями и пишет. Этот человек имеет тенденцию к нонконформности или же обладает индивидуальным полнезависимым стилем поведения. *Второй* параметр - степень соответствия действия человека его же действиям в других происходящих в близкое время ситуациях. *Третий* параметр индивидуального действия - степень его соответствия действиям, которые имели место в прошлом в сходных ситуациях (стабильность во времени). Если при повторяющейся сходной ситуации человек ведет себя по-иному, то есть основания, чтобы объяснить подобную перемену его поведения «внутренними», «индивидуальными», а не «средовыми», «социальными» факторами (См.: Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: В 2 т. Т. I. М., 1986. С. 15.). Подобного рода устойчивость индивидуальных действий личности, как

бы ни менялась вокруг «среда», используется представителями теории черт личности в дискуссиях со сторонниками «ситуационных» концепций личности.

Чаша весов, на которые ложатся факты сторонников «среды» и «наследственности» в любых модификациях этих подходов, непрерывно колеблется. Как правило, эти факты дают простор для противоположных интерпретаций. Так, в родословной Бахов кроме И.С. Баха было еще несколько десятков музыкантов. Для сторонников концепции «наследственности» - это яркий пример передачи задатков музыкальных способностей из одного поколения в другое.

В тех же фактах представители концепций «среды» видят социально-психологический механизм, иллюстрирующий роль традиций, психологического климата в семье Бахов. Другой пример такого рода фактов - это появившееся в начале 80-х гг. сообщение, что мужчины с Х YУ - хромосомной конституцией, т.е. с лишней Y -хромосомой, чаще встречаются среди заключенных в тюрьме, чем мужчины с соответствующей норме хромосомной конституцией. Эти факты, возродившие мифы о гене «преступности», впоследствии не подтвердились. Чаша весов вновь склонилась в пользу представителей теории «среды». Однако сами по себе эти факты, по мнению советского генетика Н.П. Бочкова, равным счетом ничего не говорят ни в пользу теории «среды», ни теории «наследственности». Преступность, естественно, не детерминируется хромосомной конституцией. Тем не менее, наличие хромосомного набора ХУУ ненормально для человека, что может повлечь за собой патологические изменения его поведения, а тем самым увеличить вероятность возникновения асоциальных поступков.

Представления о «наследственной» и «средовой» детерминации развития личности отличаются поразительной жизнестойкостью. Вместе с тем лежащий в их основе механистический «линейный» детерминизм уже вначале вызвал оппозицию. В конце нашего века эта оппозиция в принципе сохранилась, а дискуссия о соотношении «средового» и «наследственного» факторов была переведена в плоскость экспериментальных исследований, в частности исследований проблемы устойчивости и изменчивости свойств личности в изменяющихся ситуациях. К чему же в итоге привели эти многочисленные исследования, современная полемика между сторонниками теории «черт личности», пытающихся прогнозировать поведение человека на основе устойчивого набора присущих ему предрасположенностей к действиям, и сторонниками «ситуационных» концепций личности, строящих прогнозы человеческого поведения на основе варьирования ситуаций. Раскрывая ограниченность этих противоборствующих подходов, А. М. Эткин обращает внимание на весьма красноречивый результат, ставший итогом экспериментальных исследований в этой области: за реальную изменчивость поведения различия между ситуациями, взятые сами по себе, и различия между людьми, взятые сами по себе, отвечают лишь в 10% случаев (Эткин А. М. От свойств к взаимодействиям: становление системной ориентации в психологии личности // Системные исследования. М., 1982.). Подобный итог исследований, за которыми стоит постановка проблемы «среда или диспозиция», лишний раз

убеждает в том, что проблема исходно поставлена в некорректной форме. Но если ни ситуация сама по себе, ни личность сама по себе не определяют большинство человеческих поступков, то что же их определяет? Ответ на этот вопрос в самых разных подходах к исследованию причин поведения личности звучит следующим образом: *взаимодействие* между личностью и ситуацией, взаимодействие между средой и наследственностью (Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: В 2 т. Т. I. М., 1986.).

Выход из положения был найден в различного рода *двухфакторных теориях детерминации развития личности*, которые до сих пор определяют постановку проблемы о соотношении биологического и социального в человеке, а также методы ее изучения.

Существует три наиболее распространенных варианта двухфакторных теорий, или, как их иногда называют, «концепций двойной детерминации развития» личности человека: *теория конвергенции двух факторов* (В. Штерн), *теория конфронтации двух факторов* (З. Фрейд) и *концепция взаимодействия двух факторов*.

Теория конвергенции двух факторов. В. Штерн, предложивший эту теорию, с подкупающей откровенностью писал, что его концепция представляет компромиссный вариант между теориями «среды» и теориями «наследственности»: «Если из двух противоположных точек зрения каждая может опереться на серьезные основания, то истина должна заключаться в соединении их обеих: душевное развитие не есть простое выступление прирожденных свойств, но и не простое восприятие внешних воздействий, а результат *конвергенции* внутренних данных с внешними условиями развития. Эта «конвергенция» имеет силу как для основных *черт*, так и для отдельных явлений развития. Ни о какой функции, ни о каком свойстве нельзя спрашивать: «Происходит ли оно извне или изнутри?», а нужно спрашивать: «Что в нем происходит извне? *Что* изнутри? Так как то и другое принимает участие - только неодинаковое в разных случаях - в его осуществлении» (Штерн В. Психология раннего детства. Петроград, 1915. С. 20.). Иными словами, В. Штерн считает, что личность выступает как продукт социальной среды, т.е. социального фактора, так и наследственных predispositions, которые достаются человеку от рождения, т.е. биологического фактора. Социальный фактор (среда) и биологический фактор (диспозиции организма) приводят к возникновению нового состояния личности. Впоследствии Г. Оллпорт специально подчеркнул, что предложенная В. Штерном схема или принцип «конвергенции» не является собственно психологическим принципом, а взаимодействие сил «среды» и «сил», исходящих из организма, является выражением *диалектического* взаимоотношения организма и среды.

Г. Оллпорт прав, утверждая, что схема конвергенции, предложенная философом и психологом В. Штерном, является по своему характеру методологической схемой, выходящей за рамки психологии. Дискуссии о соотношении биологического и социального, длящиеся более семидесяти лет между биологами, социологами, психологами, медиками и т.п. после выделения схемы «конвергенции» двух факторов («сил»), опирались на эту схему как на

нечто само собой разумеющееся. Нередко независимо от В. Штерна и Г. Оллпорта эта схема характеризовалась как «диалектическое» взаимодействие двух факторов. Однако, оттого что к складыванию двух противоположных «факторов» прибавляется термин «диалектика», ни методологический анализ развития человека в природе и обществе, ни конкретно-психологическое исследование механизмов развития личности в мире человека не продвигаются ни на шаг. Напротив, использование мнимой «диалектики» создает опасную видимость решения проблемы там, где нет ни методологически корректной постановки вопроса, ни конкретно-научных поисков путей его решения. В связи с этим, например, А.Н. Леонтьев предостерегал против легкомысленной «псевдодиалектики», за которой стоит признанная самим В. Штерном эклектическая позиция, исходный дуализм механистически сложного биологического и социального в жизни человека.

Теория конфронтации двух факторов. Другой теорией, пытающейся решить вопрос о детерминации развития личности, а тем самым вопрос о взаимодействии биологического и социального, является теория конфронтации двух факторов, их противоборства. Эта теория выступила в психоанализе З. Фрейда, а затем в индивидуальной психологии А. Адлера, аналитической психологии К. Юнга, а также многих представителей неопрейдизма (Э. Фромм, К. Хорни и др.). В менее явной форме идея о конфликте между биологическим и социальным проявилась в большинстве направлений изучения личности в западной психологии. З. Фрейд считал, что любая динамика и развитие жизни могут быть поняты, исходя из изучения двух принципов душевной деятельности - принципа стремления к удовольствию (избегания неудовольствия) и принципа реальности. В соответствии с принципом реальности «душевный аппарат» человека вынужден считаться с реальными отношениями мира, а также стремиться преобразовать их. Благодаря «воспитанию» удается временно примирить те силы, которые сталкиваются из-за противоборства принципа реальности и принципа удовольствия. Если человек, побуждаемый либидозной энергией, стремится к получению удовольствия, то реальная социальная среда накладывает свои нормы, свои запреты, препятствующие достижению той или иной потребности. С позиции внешнего наблюдателя конфронтация двух факторов предстает как конфликт между культурой, обществом и влечениями личности. Во внутреннем плане конфронтация биологического и социального обозначается З. Фрейдом через изначальный конфликт между различными инстанциями личности - «Сверх-Я» и «Оно». Сверх-Я представляет в организации личности социальные нормы, усвоенные в ходе развития субъекта под давлением принципа реальности, а Оно в основном отражает скрытое в глубинах организма природное начало.

Теория конфронтации двух факторов неоднократно подвергалась критическому анализу в психологии и философии. При этом подчеркивалось, что в мировоззренческом плане предложенные З. Фрейдом схемы влекут за собой резкое противопоставление «личность» и «общество». Пансексуализм психоаналитической теории З. Фрейда, его настойчивое стремление видеть в метаморфозах либидозных первичных порывов объяснительный принцип

любых проявлений не только жизни личности, но и общественных движений в истории человечества, привел к появлению «отступников» в рядах сторонников психоанализа. Многочисленные попытки вначале К. Юнга и А. Адлера, а затем К. Хорни, Э. Фромма и многих других неофрейдистов ограничить сферу действия либидозных порывов как объяснительного принципа развития личности шли по пути «социологизации» психоанализа, а также поиска фактов, доказывающих ограниченное значение сексуальных влечений в жизни личности. Известно, что З. Фрейд не принял ни этих попыток «социологизации» психоанализа, ни этих фактов, ни обвинений в биологизаторстве. Дело заключается в том, что З. Фрейд и его критики общались на разных уровнях методологии науки. Ни один из неофрейдистов, как, впрочем, и их противники в рядах гуманистической психологии, социального бихевиоризма, ролевых подходов к изучению личности, не вышел за рамки *метапсихологии* традиционного психоанализа, обоснованной З. Фрейдом в его исследовании «По ту сторону принципа удовольствия». Этими рамками являются выведение развития жизни, истории организмов из борьбы конструктивной тенденции к *ассимиляции* (поддержанию жизни и ее развитию) и разрушающей тенденции к *диссимиляции* (стремлению к распаду, к смерти), конечной целью которой является присущая любой органической жизни тяга к восстановлению прежнего состояния. Тягу к восстановлению прежнего состояния З. Фрейд и охарактеризовал понятием «либидо», или первичный порыв, за которым стоит, по его выражению, в разных формах дуализм двух тенденций, в частности в виде конфликта Оно и Сверх-Я. Невосприимчивость З. Фрейда к подобной критике имеет своим объективным основанием то, что на методологическом уровне большинство его противников критиковали частности, сами оставаясь в рамках схемы противоборства двух факторов, обеспечивающих в конечном итоге *адаптацию* индивида и вида, а также историю их эволюции.

Методологическая платформа психоанализа и его современных вариантов не будет расшатана от полупризнаний и социально-экономических прививок к психоаналитической доктрине, которые используют неофрейдисты, отправившиеся за поиском истины: «Феномены социальной психологии должны, быть объяснены как процессы активной и пассивной *адаптации* инстинктивного аппарата к социально-экономической ситуации. В определенных аспектах инстинктивный аппарат как таковой является биологически данным; но он в высокой степени подвержен преобразованиям. Роль первичных формационных (образующих) факторов переходит к экономическим условиям. Через семью экономическая ситуация оказывает свое образующее влияние на индивидуальную психику. Задача социальной психологии заключается в том, чтобы объяснить долю психических установок и идеологии – в особенности их бессознательных корней – через влияние экономических условий на либидозные порывы» (*From Э. The Crisis of Psychoanalysis . Essays on Freud , Marx and Social Psychology . 1978, P . 164.*). В неофрейдизме к биологическому фактору прибавляется солидный социально-экономический фактор, а лежащие

в основе развивающиеся системы закономерности эволюции полностью остаются согласующимися с их пониманием в метапсихологии психоанализа.

Двухфакторные схемы детерминации развития личности в результате подобной критики уточняются, «переодеваются» в новые термины, но содержание их остается неизменным. В связи с этим особенно сложной становится задача их критического анализа, выделения тех реальных фактов, на которые опираются в современной психологии личности схемы двухфакторной детерминации развития личности, а также тех устойчивых стереотипов, схематизмов сознания в мышлении ученых, которые препятствуют продуктивной постановке проблемы биологического и социального в человекознании.

Асмолов А.Г. Движущие силы и условия развития личности //
Культурно-историческая психология и
конструирование миров. Москва - Воронеж. 1996.

А. Бандура. Научіння через відповідні наслідки

Найелементарніший спосіб научіння, який коріниться в безпосередньому особистому досвіді, оснований на результатах тих або інших дій — позитивних або негативних. Переживаючи повсякденні події свого життя, люди дуже скоро починають розуміти, що одні з їхніх реакцій, як правило, завжди ведуть до успіху, інші — безрезультатними, а іноді навіть мають досить сумні наслідки. Завдяки процесу такого диференційованого підкріплення поступово відбираються ефективні форми поведінки, у той час як неефективні — відкидаються.

Научіння через підкріплення зазвичай зображається як механічний процес, у якому реакції автоматично і несвідомо формуються їхніми безпосередніми наслідками. Прості дії можуть піддаватися модифікації навіть без усвідомлення взаємозв'язку між ними і їхніми наслідками. Однак когнітивні здібності людини дозволяють їй мати набагато більше користі зі свого особистого досвіду, ніж це доступне організмам, які не володіють розумом.

Відповідні наслідки виконують кілька функцій. По-перше, вони несуть у собі інформацію. По-друге, вони служать мотивацією, якщо є сприятливими для організму. По-третє, — і це, очевидно, найбільш суперечлива їхня функція вони здійснюють автоматичне підкріплення реакцій. Для повного розуміння научіння, оснований на відповідних наслідках, потрібно найдокладнішим чином розглянути всі три перераховані функції.

ІНФОРМАТИВНА ФУНКЦІЯ

В ході научіння люди не тільки певним чином реагують, вони ще й помічають ефект, який вони спричинили. Спостерігаючи за різними результатами своїх дій, вони виробляють гіпотези про те, які реакції в даному випадку є більш доречними, а які менш. Засвоєна в такий спосіб інформація надалі служить керівництвом до дії. Правильні гіпотези дають шанс робити правильні дії, тоді як помилкові ведуть до дій неефективних. Дані, отримані в

процесі пізнання, таким чином, вибірково або підкріплюються, або не підкріплюються.

Результати змінюють поведінку людини в основному завдяки втручанню мислення. (Таке явище, безумовно, суперечить механістичним поглядам.) Підкріплюючі наслідки служать своєрідним каналом передачі людині інформації про те, як варто вчинити, щоб отримати бажаний результат і уникнути неприємностей правда, інформації досить невиразної. Оскільки наuczіння через відповідні наслідки більшою мірою є процесом когнітивним, в тих випадках, коли немає усвідомлення того, що ж конкретно підкріплюється, наслідки вносять лише незначні зміни в загальну поведінку. Навіть якщо певні реакції й отримують позитивне підкріплення, фактично це мало що змінює, якщо люди, виходячи з іншої інформації, зберігають впевненість у тому, що в майбутньому такі дії навряд чи будуть винагороджуватися.

МОТИВАЦІЙНА ФУНКЦІЯ

Здатність до антиципації дозволяє людині мотивувати свої дії, спираючись на їх можливі наслідки. Попередній досвід формує очікування того, що певні дії принесуть відчутні переваги, інші не приведуть до суттєвих результатів, а треті будуть віддаляти майбутні неприємності. Уявляючи, якими можуть бути наслідки їхніх дій, люди здатні перетворювати їх у

мотиваційні фактори своєї поведінки. Таким чином, можна сказати, що велика частина людських дій перебуває під попереднім контролем. Так, домовласники навряд чи будуть чекати моменту, коли їм по-справжньому доведеться пережити жах пожежі, вони заздалегідь запасаються страховим полісом; люди, які вирушають у далекі подорожі, як правило, не прагнуть відчувати на собі неприємності, які спричиняються тропічними зливами або сніжними буранами, а попереджають ці події, підбираючи для себе відповідний одяг; точно так само і водій не чекає зупинки двигуна, щоб заправити свій автомобіль паливом.

Здатність передбачати віддалені наслідки і переносити їх на нинішню поведінку допомагає виробленню завбачливої поведінки. Це досягається шляхом забезпечення людини стимулами і підкріплювальними мотивами для здійснення певних дій. Спонування, які передують самій дію, підвищують ймовірність прояву того виду поведінки, яка знову і знову отримує підкріплення, — ось чому спонукальна функція наслідків відіграє винятково важливу роль.

ПІДКРІПЛЮВАЛЬНА ФУНКЦІЯ

При поясненні підкріплення, як правило, одразу передбачається, що наслідки підкріплюють поведінку автоматично, тобто без участі свідомості. Однак, такий підхід часто є досить спірним — наприклад, при ознайомленні з результатами дослідження по вербальному наuczінню, в ході якого проводився аналіз: за яких умов і з якою частотою вимовляються слова, що отримують підкріплення, і в яких випадках вони ігноруються. Паралельно відстежувалося, якою мірою частота застосування тих або інших слів залежить від того, чи усвідомлюють учасники експерименту, промовляння яких саме слів винагороджується. Протягом усього сеансу через певні проміжки часу

Спілбергер та Де Ніке (1966) оцінювали ступінь поінформованості учасників. З'ясувалося, що доти, доки учасникам експерименту нічого не відомо про умови підкріплення, наслідки жодним чином не змінюють їхню поведінку; однак, як тільки вони починають розуміти, які саме реакції винагороджуються, їхня поведінка різко змінюється в потрібному напрямку. Трохи пізніше інші дослідники, використовуючи вже інші завдання і підкріплення, прийшли до аналогічного спостереження: при відсутності знань про те, яка поведінка отримує підкріплення, вона піддається лише незначному впливові наслідків. Однак і після проведення всіх цих досліджень багато питань залишилися відкритими.

Свої ранні дослідження Постман і Сассенрат (1961) присвятили вивченню тимчасового співвідношення між усвідомленням людьми того, що відбувається, та змінами їхніх реакцій. При проведенні експериментів виявилось таке: коли учасники експерименту не усвідомлюють змісту того, що відбувається, підкріплення приводить лише до незначного поліпшення показників; однак після того, як досліджувані приходять до правильного рішення, вони починають демонструвати достатньо помітне закріплення відповідних реакцій. Вчені прийшли до висновку, що, хоча наuczіння може відбуватися і неусвідомлено, в таких випадках воно вкрай уповільнене і малоефективне. Однак, зростаюча кількість правильних реакцій зрештою допомагає розпізнати, що саме загострюється; і як тільки це відкриття робиться, люди охоче демонструють відповідну поведінку — зрозуміло, за наявності значимих спонукань.

Можна отримати зовсім різні результати щодо взаємозв'язку між усвідомленням того, що відбувається і змінами поведінки: усе залежить від того, наскільки адекватно поінформованість вимірюється. Якщо це відбувається після виконання численних спроб, то до цього моменту учасники експерименту можуть усвідомити, яка реакція є правильною, а яка — ні, лише на основі багаторазового підкріплення і за відсутності поінформованості. Є дані, які з усією очевидністю підтверджують правильність такого припущення. Коли ступінь розпізнавання підкріплюючих умов вимірюється через тривалий час від початку експерименту, то здається, що усвідомлення того, що відбувається, передує зміні поведінки; але якщо вимірювання проводять через короткі проміжки часу, створюється враження, що люди починають діяти таким чином ще до того, як усвідомлюють суть того, що відбувається, до того, як чітко розпізнають, які реакції є правильними. А що, якщо учасники експериментів ще до зміни своєї поведінки частково усвідомлюють суть того, що відбувається, але ніяким чином не виражають цього знання? Чи так це? На це питання ще треба буде дати відповідь.

Процедури, які використовувалися в таких дослідженнях, цілком доречні для наочної демонстрації того, що усвідомлене сприйняття того, що відбувається, сприяє зміні поведінки, але вони абсолютно непридатні при розгляді таких основних моментів, як, наприклад, вирішення питання: чи є усвідомлення того, що відбувається, неодмінною умовою процесу наuczіння і зміни поведінки. Оскільки реакції і їхні наслідки піддаються спостереженню,

при з'ясуванні питання, наскільки це робиться усвідомлено, дослідникам доводиться покладатися лише на слова учасників експерименту.

У тих же випадках, коли пропонується завдання без можливості отримати правильну відповідь — оскільки взаємозв'язок між дією та її наслідком не піддається спостереженню — безумовно, можна дати більш впевнену відповідь на питання: чи повинне науочіння неодмінно відбуватися за участю свідомості. Адже усвідомлення того, що відбувається, в принципі виключається, якщо спостерігається лише реакція, а не її наслідки, або, навпаки, коли підкріплення очевидне, а яка з реакцій його викликала — незрозуміло.

Хефферлайн та його колеги шляхом підкріплення успішно модифікували реакції, які ззовні не спостерігаються. У проведених ними експериментах м'язові скорочення, візуально непомітні, виявлені за допомогою електронного підсилювача, отримували або позитивне підкріплення у вигляді грошової винагороди, або закінчувалися неприємною стимуляцією. За наявності підкріплення ці реакції підсилювалися, а після припинення його впливу слабшали причому ніхто з учасників так і не зміг виявити, які з реакцій вели до підкріплювальних наслідків, хоча кожен з них висував власну гіпотезу.

Усвідомлення того, що відбувається, в даному випадку аж ніяк не являє собою альтернативу „все або нічого". Можна змінити поведінку в потрібний бік і на підставі помилкової гіпотези, якщо вона якимось особливим чином пов'язана з правильним розв'язанням задачі. Якщо, наприклад, учасники експерименту з вербального науочіння вважають, що їхні коментарі про предмети домашнього побуту є реакціями, які винагороджуються у той час, коли правильним насправді є зауваження про кухонне приладдя — вони цілком можуть „згенерувати" кілька правильних реакцій. Аналогічно, у дослідженнях, в яких використовуються невербальні завдання, деякі види діяльності, що спостерігаються, які самі по собі аж ніяк не є ідеально підходящими, час від часу також можуть активізувати реакції, які не спостерігаються, які можна назвати оптимальними в даній ситуації. У таких випадках присутнє не повне усвідомлення, а усвідомлення з деякою часткою точності, що залежить від того, наскільки близька до правильної відповіді обрана гіпотеза. Ті незначні зміни поведінки, які відбуваються без втручання свідомості, частково можна віднести на кошт висунутих гіпотез.

Це питання навряд чи можна назвати вирішеним, тому що наявних фактів явно недостатньо для доказу того, що підкріплення автоматично формує поведінку. Навіть у тих випадках, коли застосовуються якісь надвдосконалені методики й у ході їх встановлюється, що навчати елементарним реакціям можна без уточнення, яка саме поведінка отримує підкріплення, і тоді звідси зовсім не випливає, що в такий спосіб можна навчити поведінці в цілому. Для прикладу, розглянемо випадок, коли учасникам експерименту пропонують завдання, в якому передбачається, що їхня поведінка буде регулюватися певними правилами. Припустимо, що увазі учасників експерименту запропоновані слова різної довжини; завдання полягає в тому, щоб правильно назвати число, яке відповідає кожному слову. Давайте сформулюємо довільне

правило, відповідно до якого „правильне число” виходить у результаті віднімання від 100 кількості букв у слові, ділення остачі на 2 і множення отриманого результату на 5. Для того, щоб отримати правильну відповідь із врахуванням цього складного правила, потрібен тріступінчастий розрахунок, тобто досліджуваний повинен виконати кілька розумових операцій, причому в строго визначеній послідовності. Організм, позбавлений здатності мислити, не в змозі виконати правильні дії, як би довго його реакції не підкріплювалися.

Можна навести не один доказ на користь вірогідності тієї точки зору, відповідно до якої підкріплення виступає швидше в ролі інформативного і мотивуючого початку, ніж у ролі механічного „підсилювача” реакцій. Поняття „підсилення реакцій” у кращому випадку є метафорою. Після того, як реакція засвоюється, ймовірність того, що вона буде використана в тій або іншій ситуації, може з легкістю варіюватися шляхом зміни впливу, який вона має, але сама по собі ця реакція вже не може підсилюватися. Наприклад, люди водять автомобілі, оскільки це дає їм певні переваги, але ці переваги нічого не додають до реакцій, пов'язаних з водінням. Сумнівне саме по собі згадування про автоматизм і посилення реакцій приводить до того, що говорити про регуляцію поведінки є доцільніше, ніж про підкріплення поведінки своїми наслідками...

На щастя, наслідки підсилюють автоматично не кожену реакцію, яка їх викликає. Якби поведінка підкріплювалася будь-яким виробленим нею миттєвим ефектом, то люди були б настільки перевантажені взаємовиключними тенденціями різних відповідних реакцій, що незабаром взагалі втратили б здатність діяти. Прикладне значення має лише обмежене наuczіння на основі окремих, досить відомих подій. Для нижчих організмів, які володіють обмеженими здібностями формування символів, еволюційні переваги полягають в біологічній структуризації, так що відповідні наслідки формують тривалі ефекти механічно, без символічної обробки власного досвіду. Підкріплення є ефективним засобом регуляції вже завченої поведінки, але в той же час воно є відносно малоефективним способом її формування. Необхідно зазначити, що люди рідко засвоюють нову форму поведінки в природних умовах, якщо в них немає можливості поспостерігати таку поведінку в оточуючих. До того ж, оскільки вплив підкріплення зазвичай відбувається одночасно зі спостереженням численних прикладів різних видів поведінки, які можна використовувати, буває дуже нелегко визначити, яку ж місію виконує підкріплення: формує воно нову, поведінку чи лише активізує ту, яка вже була засвоєна за допомогою спостереження.

**Бандура А. Наuczіння через відповідні наслідки//
Теория социального наuczения:
Пер. с англ. - СПб.: Евразия, 2000. - С. 32-40.**

С.Д. Максименко. Генетичний підхід у розвитку особистості

Досвід, набутий в галузі психологічних досліджень, наполегливо актуалізує потребу пізнання найбільш загадкового і складного – людської

особистості як цілісності. Зрозуміло, ми усвідомлюємо, що психологія особистості вже дуже давно є найбільш привабливим об'єктом наукового пошуку. Уважне й діалогічно-відкрите студіювання ідей видатних персоністів, осмислення емпіричних матеріалів значно збагатили наші уявлення щодо природи особистості, але водночас продемонструвало наявність значної кількості протиріч і невирішених питань.

Генетична психологія досліджує особистість в її реальному саморусі і тим самим долає проблему редукціонізму та “елементності” підходу. Генетико-моделюючий метод, якому присвячено значне місце в нашій книзі, дозволяє виявляти дійсні психологічні механізми становлення цілісної особистості та її окремих структурно-функціональних одиниць. Використання цього методу дозволило впритул підійти до розуміння таких глобальних питань, як витoki особистості та співвідношення біологічного і соціального в ній. Відкриваються захоплюючі обрії наукового пошуку. Скажімо, “початок”, відправна початкова точка життя особистості. З деяким подивом ми встановили, що психологія ніколи серйозно не досліджувала цей вихідний суттєвий момент, визначаючи “за звичкою”, що все починається після фізичного народження людини. Особистість створюється (в тому сенсі, що вона – є твір) двома іншими, люблячими особистостями, і як така вона є постійним продовженням і довічним рухом-розвитком людського духу, культури, цивілізації. Так довічне існування особистості при “кінечності” життя окремої людини, виводить в дуже актуальну площину – проблему часу. Його дійсними вимірами є соціальне і біологічне (природне) в людині. Співвідношення цих двох феноменів також виявляється недослідженим в психології. Між тим, ми встановили, що воно є неоднорідним і змінним: вихідна одиниця будь-якого соціального – взаємодія – визначає початок руху нової особистості. Соціальне стає біологічним, і це є кардинальний момент, у світлі якого і соціалізація, і виховання (в цілому, інтеріоризація культурно-історичного досвіду) є процесами обов'язковими, але – не унікально-вихідними.

В цілому, генетична психологія відкриває цікавий і невідомий аспект існування особистості. Маємо надію, що читачу наша книжка допоможе дещо по-іншому побачити вузлові моменти цього захоплююче-складного і прекрасного феномену.

Бурхливий інтерес до проблеми особистості, що легко констатується в сучасній українській психології, є закономірним. Він пов'язаний далеко не лише з відкриттям численних і змістовних надбань світової науки (передусім персоністії), що відбувається протягом існування України як самостійної держави, яка рухається до відкритого суспільства. Вагомішою причиною є те, що цей рух поступово призвів до усвідомлення необхідності існування в суспільному просторі пострадянської ментальності постаті практичного психолога, як фахівця, який має вирішувати дуже важливі і унікальні проблеми існування особистості, і вирішувати їх може тільки він.

Так виник запит на реалізацію психологічного знання – явище цілком виправдане і абсолютно закономірне, добре відоме представникам усіх галузей науки: існування наукового напряму є виправданим лише тоді, коли його

здобутки на часі і активно використовуються в житті суспільства. Явище це, однак, зовсім не було знайоме радянській психології (за винятком короткого, хоча й продуктивного періоду існування педології. Він був продуктивним саме тому, що йому було знайоме це явище). Поява реального практичного запиту означає, що вітчизняна психологія отримує другий за коротку історію шанс стати справжньою наукою.

Реально психологія оперує трьома об'єктами. Первинним об'єктом виступає уявлення про людину як суспільну духовну істоту. Цей об'єкт вбирає всі науки про людину, отже, є *загальним (гносеологічним) об'єктом*, який виконує світоглядну функцію для визначення специфіки об'єкта пізнання стосовно тієї чи іншої конкретної науки.

Справжнім же об'єктом психології є людина як наявна, духовно-тілесна реальність, що породжена предметно-практичною діяльністю в конкретно-історичних умовах. Цей об'єкт виступає перед дослідником як *об'єкт-данність* (а для психолога-практика він і є предметом його професійної діяльності).

Ідеальний об'єкт – людина як універсальна, цілісна істота, яка формується програмою віддалених цілей. <...>

Центральним у нашому підході є генетичний аспект розвитку і функціонування особистості, адже існує сутнісний взаємозв'язок між генезою становлення особистості і практичною реалізацією тих станів, що в них може перебувати особистість в наступних періодах свого життєвого шляху. З цієї позиції нам необхідно звернути особливу увагу на аналіз існуючих теорій розвитку особистості. Цих теорій багато: А.Адлер, Л.С.Виготський, В.В.Давидов, П.Я.Гальперін, Е.Еріксон, Г.С.Костюк, А.Маслоу, К.Роджерс, З.Фрейд та ін. Постає завдання знайти генетичне вихідне відношення, яке могло б висвітлити смисл і джерела існування самих цих теорій (правомірних, геніальних і взагалі таких, що в принципі є дійсно теоріями). У зв'язку з цим я хотів би повернутися до питання про те, що ж собою являє, власне, теорія? Теорія, на мою думку, це є узагальнення розрізнених емпіричних даних в певну парадигму, яка дозволяє вченому, його школі рухатись в межах того напрямку, який він створив (типовий приклад тут – теорія З.Фрейда). Теорія, узагальнюючи емпіричні дані, дає можливість зайняти визначену методологічну позицію і відштовхуватись від фундаментальних вихідних даних, отриманих в експерименті, і в принципі, використовувати дослідження у практиці.

У всій сукупності існуючих теорій особистості можна виокремити два пласти: це, по-перше, теорії, які будують свої теоретичні вихідні, спираючись на біологічний субстрат індивіда (З.Фрейд, Ж.Піаже, А.Маслоу, К.Роджерс та ін.). І другий пласт складають теорії, для яких вихідним є наявність соціального наукування. Тож в цих теоріях домінує те, про що говорив і Л.С.Виготський (якого, однак, ми не можемо віднести до даних пластів): ці теорії визнають психічний розвиток як прижиттєвий процес соціалізації індивіда. Виникає «передчуття» методу. Адже *дійсна* філософія факту обов'язково ґрунтується на дослідженні не лише його особливостей «тут і тепер», а на встановленні закономірностей і механізмів походження, виникнення, існування і розвитку

його. І це означає, що ми повинні охопити особистість як таку, що має цілісну структуровану природу, що *рухається*. Це є галузь генетичної психології, і це повинен бути генетико-моделюючий метод.

Максименко С.Д. Генетичний підхід в психології особистості.
 “Проблеми соціології, психології.” К.: Либідь.с27-33.

О. Колісник. Психологічний шлях особистості та метод її духовного саморозвитку

Природнича наука, яка вивчає зовнішній світ і дає знання про фізичні об'єкти та їх властивості, має великий вплив на світогляд людей, а особливо на представників західної культури. Ця наука розуміє і пояснює Всесвіт як великий механізм. Від неї чекали того, що вона зробить людей щасливішими, однак цього й досі не сталося. Орієнтація на нарощення споживання матеріальних благ, забезпечених науково-технічним прогресом, не принесла людям переживання наповненості життя більшим смислом. Психологія ж є особливою, водночас і гуманістичною, і природничою наукою. Вона більш якісна, феноменологічна, суб'єктна, холистична, а не кількісна, ноуменальна, об'єктна, елементаристська. Її предметом є цілісна суб'єктність людини, яку вона прагне не лише описати та пояснити, а й зрозуміти. Серед проблем, котрі розглядає психологія, є духовність особистості; основною ж ознакою духовності є особливі (вершинні, межові, пікові чи, іншими словами, містичні) переживання людини.

Крім зовнішнього світу, даного нам у відчуттях, людина має ще й світ внутрішній, психічний, заснований на переживанні самості; саме він породжує образ і картину світу зовнішнього. Людина живе як у зовнішньому, так і в своєму внутрішньому світі. Людина – це обмежена простором і часом частинка Всесвіту, але вона переживає себе й окремою від усього іншого світу сутністю, тому її життєвим завданням є розширення свого мікрокосмосу до розуміння всього макрокосмосу.

Розвиток людини в напрямі до особистості проходить через становлення трьох потоків психіки: буттєвого (психосоматичного, двохпівкульного, довербального, досвідомого, доконсенсусного, доконвенційного, досоціального, доособистісного, онтичного, синкретичного); **рефлексивного** (психоспільнотного, лівопівкульного, вербального, свідомого, консенсусного, конвенційного, соціального, особистісного, гностичного, елементаристського); **духовного** (внутрішньопсихічного, правопівкульного, трансвербального, трансконсенсусного, надсвідомого, постконвенційного, надсоціального, надособистісного чи трансперсонального, аксичного, холистичного). Ці потоки відрізняються ступенями духовного розвитку індивіда, тобто мірою безпосередності переживання контакту з вартостями, особливо з надособистісними. Кожний потік психіки має чотири ступені духовного розвитку, котрі відрізняються суб'єктивними смисловими полями, переломними переживаннями, принципово новими цілями як новими ідеальними смислами, психічними механізмами саморозвитку особистості,

наборами методик і технік для цілеспрямованого становлення потрібного механізму саморозвитку особистості, концепціями особистості.

Буттєвий потік психіки послідовно вибудовується психофізіологічним, психоархетипним, психоонтичним та психоментальним ступенем духовного розвитку. В цьому потоці першим джерелом смислотворення є власне тіло, соціалізація людини лише розпочинається. Психофізіологічний ступінь розвитку буттєвого потоку складається з імпульсів та спонук, спрямованих на задоволення вітальних потреб. Індивід ще не має власної картини світу та „Я-концепції”, тому він безпомічний, невідготований до життя в суспільстві. В буттєвому потоці психіки індивіда, на його психоонтичному ступені розвитку, стартує неформальне окультурювання його особистого безсвідомого сім'єю та найближчим контактним оточенням; на психоментальному ступені розвитку у індивіда розвивається його культурне безсвідоме в першу чергу шляхом мимовільного засвоєння від еталонних уявних груп парадигмальної культури спільноти.

Для контролю над імпульсами від вітальних потреб в ході соціалізації індивід розвиває рефлексивний потік психіки, котрий у вигляді дискретно-дискурсивного розсудку накладає на реальність свої компетентні та аксіоматичні знання, якими індивід оперує за логічними схемами.

Рефлексивний потік психіки. Раціональна європейська картина світу виводить людину з кругообігового часу нескінченного повторення у космосі до світу витягнутого розгортання часу в історії. Лінійне розуміння часу робить історію тривалим безповоротним ходом реалізації твердих наукових закономірностей, або Божої волі у поєднанні з індивідуальною людською волею. Довгасте осягнення суспільного часу в секулярній раціоналістичній європейській культурі породив поступальне односпрямоване чи спіралеподібне розуміння розвитку історії, котра тягнеться до прогресу, розвивається ніби в напрямі до все більшого щастя і благоденства людства.

У світі немає нічого вічного, крім змін, але людина для орієнтації у світі прагне сприймати світ статичним, використовуючи для цього поняття, означені словами, котрі розривають цілісний мінливий світ на виокремлені узагальненням, абстрагуванням та категоризацією дискретні, ніби статичні, умовні складники.

В рефлексивному потоці психіки розпочинається формальне засвоєння культури і становлення знаково-символічної свідомості через знакові системи та спеціальні соціальні інститути.

В процесі соціалізації та інкультурації спрямований на зовнішній світ дискретно-дискурсивний розсудок рефлексивного потоку психіки вибудовує індивідну картину світу, а, будучи спрямованим на внутрішній світ індивіда, він розбудовує „Я-концепцію” як рефлексію набору індивідних соціальних ролей та його соціальних ідентичностей. „Я-концепція” є терміном, котрий покриває собою мінливий набір рис, котрими характеризують індивіда оточуючі люди і яким він сам хоче покрити свою також непостійну ієрархію смислів. „Я-концепція” далеко не повністю покриває реальність нашої психіки і нашого тіла. Вона зосереджена на нашій обмеженості та відірваності від решти

світу. Зріла особистість має правити своєю „Я-концепцією”, а не бути залежною від неї. Суспільство зацікавлене в переході соціального контролю над людиною у самоконтроль особистості, тому й дбає про розвиток буттєвого та рефлексивного потоків психіки.

Будь-яке людське переживання неможливо адекватно передати мовними знаками, бо мовна семіотика більш пристосована до опису зовнішнього світу і мало прилаштована до відповідної передачі однією людиною іншій людині своїх психічних процесів і станів. Внутрішній світ людських безпосередніх переживань та опосередкований словесно-понятійний світ предметних означень ґрунтуються на різних засадах. Неможливо відтворити словами переживання, котре виходить за межі реалій, людино-предметних стосунків та будь-яких абстрактних ділень цілого на частини.

Дискретно-дискурсивний розсудок може виявитися безсилим тоді, коли справа стосується задоволення глибинних потреб людини. Існує така трансцендентальна реальність, яку неможливо пізнати за допомогою логіки, котра орудує поняттями. Поділ реальності дискретно-дискурсивним розсудком на супротивні дихотомії має причиною невідання, оману, конвенцію, умовність. Розсудок користується поняттями, означеними словами певної мови. Мова не може відповідно передати реальність, оскільки мовна семіотика не адекватна дійсності. Наукове та філософське думання, котре орудує уявленнями, поняттями, категоріями, концепціями, якими описується дійсність, не рівнозначне їй.

Для прикладу понять, якими людина описує реальність, можна вказати на те, що природа перебуває поза людським моральним оцінюванням, тому поділ її на взаємообумовлену дихотомічну пару добра і зла існує лише у поняттях, переконаннях і в оцінках людських вчинків. Причому, реальність, яку покриває ця дихотомія у різних культурах, буде неоднаковою. Семіотичні знаки – це умовний код, що вживається за згодою членів певної спільноти. Словесне повідомлення завжди буде умовним і зрозумілим лише в межах конкретної культури, оскільки одне і те ж поняття в іншій культурі виражається іншим словом.

Те, що недосяжне дискретно-дискурсивному розмислу, стає досяжним інтуїтивному осягненню, котре в акті розуміння переживає світ таким, яким він є насправді. У справжньому світі немає дихотомічності і протиставлення суб'єкта об'єктові, одиничного – множині, спокою – рухові. В дихотоміях кожна із сторін порожня й умовна; вона отримує видимість дійсності завдяки своїй такій же порожній та умовній супротивності.

Парадигмальна соціалізація, межею якої є становлення рефлексивного потоку психіки, лімітує розвиток особистості; вона нав'язана, поверхова, стереотипізована, несправжня. Інтелект як один із здобутків соціалізації та як загальна здатність особистості пізнавати світ, у двох своїх проявах (дискретно-дискурсивний розсудок рефлексивного потоку психіки та континуально-інтуїтивний розум духовного потоку психіки) відкриває для особистості можливості засвоювати уже наявні в суспільній свідомості парадигмальні знання, думати логічно, розуміти явища і події, породжувати нові знання,

вирішувати життєві проблеми. Протягом життя особистість оволодіває знаннями як інформацією про об'єктивний світ, яку виражає словами і з якої вибудовує свою картину світу, міра адекватності якої є виявом її адаптивної життєвої сили. Дискретно-дискурсивний розсудок рефлексивного потоку психіки, котрий забезпечує адаптацію до світу та обслуговує мотивацію володіння субстанціями, підкріплювану досягненнями кінцевих результатів породжуваних життєвих актів, заснований на ворогуючих дихотоміях: суб'єкта і об'єкта, тіла і психіки, психіки і свідомості, свідомого та безсвідомого, свідомості і самосвідомості, на основі яких особистість поелементно-понятійно та дієво-операційно структурує життєвий досвід згідно з правилами логіки у своїй рефлексивній картині світу.

В суспільній свідомості поступово, в міру розвитку спільноти, розвивається її культура чи субкультура, складовою якої стають вартості. Коли пересічний член групи привласнив певну вартість і трансформував її у смисл для себе, тоді вона у „знятому” вигляді „живе” вже у психіці цього окремого індивіда у вигляді смислу, посідає певне місце в його ієрархії смислів. Становлення індивіда особистістю відбувається через ієрархізацію смислів.

Рефлексивний потік психіки має джерелом мотивації суспільство. Він постає психопрактичним, психогностичним, психосоціальним та егопсихічним ступенем духовного розвитку. Ієрархію смислів носіїв буденної свідомості з рефлексивного потоку психіки часто очолюють смисли їжі, одягу; хтивості (сексу); статусу (власності, грошей, влади та авторитету, его-визнання); самооцінки, котрі є смислами володіння кінцевим результатом. Носієві буденної свідомості з рефлексивного потоку психіки здається, що, заволодівши предметами перелічених зовнішніх смислів, він буде щасливим. Та володіння речами не може принести індивідові переживання повноти буття; для переживання щастя субстанцій завжди мало. Реалізація цих зовнішніх смислів у діях і вчинках приносить лише тимчасову втіху. Після задоволення гомеостатичних дефіцитарних потреб та переходу за межу бідності зростання багатства мало впливає на нарощення переживання щастя. Частіше щасливим буває той, хто задоволений досягнутим статус-кво.

Хоча західна культура культивує переважно мотивацію споживання матеріальних благ, але надособистісні смисли є також її обов'язковою частиною для елітних членів уявних спільнот, котрі пасіонарно рухають їх розвиток. Коли особистість не має надособистісних смислів, то вона зупиняється у своєму розвитку, у неї з'являються мета-патології (А. Маслоу): нігілізм та переживання беззмістовності життя, цинізм вчинків, недовіра до інших людей, брак значимих вартостей та керівних смислових засад, переживання відчуженості від громади та безнадійне ставлення до прийдешнього.

Необхідно розрізнати смисли і мотиваційні залежності. Смисли є необхідною природною частиною справді людського життя, тоді як мотиваційні залежності породжують трагізм і страждання. Люди, мотивовані руйнівними аморальними смислами заздрості, жадібності та ненависті, завдають багато мук собі та іншим, в той час як реалізація в життєвих актах

надособистісних смислів призводить до стійкого переживання щастя. Смисли мотивують особистість до досягнення переживання повноти буття у світі.

Ненаситні мотиваційні залежності часто викликають переживання страждань, оскільки їх неможливо цілком задовольнити. Чим більша у індивіда прірва між бажаним і наявним, тим більше мук він зазнає. Мотиваційні залежності спотворюють життя як окремих індивідів, так і цілих спільнот. Ототожнення особистістю себе із зовнішніми особистісними смислами часто призводить до переломних переживань. Страждання є важливим зворотним зв'язком, котрий сигналізує про мотиваційну залежність від несуттєвого. Зменшення та ліквідація зовнішніх особистісних смислів позбавляє від мук. Відмова від мотиваційних залежностей робить нас спокійними, турботливими та люблячими. Звільнення від страждань несе практика свободи від зовнішніх смислових залежностей, а також практика моралі, мудрості та медитації.

До мотиваційних залежностей належить прихильність до чуттєвих задоволень, від яких в ході духовного розвитку не обов'язково відмовлятися, але необхідно відмовитися від прикованості до них і вдосконалювати свої почуття. Чуттєва прихильність, як і будь-які інші мотиваційні залежності, рано чи пізно призводить до страждання. Звільнившись від чуттєвої мотиваційної залежності та удосконаливши свої почуття, можна одержувати чуттєві задоволення без страху і тривоги.

Відмова від мотиваційних залежностей і перебудова ієрархії смислів дається важко. Часто це робиться під тиском переломних переживань; здійснюється вона повільно, через боротьбу в ієрархії смислів. Усвідомлення життєвого досвіду породження діяльностей та вчинків відкриває можливість рефлексії смислів та змін у їх ієрархії. Для усвідомлення смислу спочатку слід зупинити діяльність чи вчинок та звернути увагу на свої переживання, на їх афективні знаки у вигляді тілесних відчуттів, емоційних напружень, ідеаторних почуттів.

Матеріальний світ даний нам у наших феноменальних відчуттях і думках. Ми взаємодіємо із зовнішнім світом спочатку через образ світу та образ „Я” буттєвого потоку психіки, а пізніше – через картину світу та „Я-концепцію” рефлексивного потоку психіки, котрі є суб'єктивними та феноменологічними світоглядними консонансними системами. Зміна думок і переконань, які виправдують наші зовнішні мотиваційні залежності, нелегка, але можлива.

Світ як поєднання обставин і мотивів є стороною психічного досвіду, який переживає людина. Буденна свідомість як дискретно-дискурсивний розсудок дає нам картину світу і вписану в неї „Я-концепцію”, котрі наповнені окремими перервними і стабільними предметами, та дає нам знання про життя як про низку народжень і смертей.

Нездатність людини контролювати свою психіку породжує для неї проблеми. Особистість прагне реалізувати свою ієрархію смислів у відповідних життєвих актах для того, щоб змінити свій нинішній статус-кво та стан речей у своєму середовищі. Кожний смисл має позитивний або негативний афективний знак. Смилова прилученість особистості до світу неминуче викликає у неї переломні, критичні переживання (стрес, фрустрацію, внутріособистісний

конфлікт, кризу особистості), котрі знімаються становленням духовного потоку психіки, в котрому криза долається цілісністю трансперсонального осягнення проблеми. Завдяки цьому особистість може вийти з критичного переживання більш автентичною, конгруентною, холистичною. Як оздоровчий вихід з психосоматичної травми через переживання зміненого стану психіки, так і посв'ячення в певну духовну практику можуть закінчувати перинатальне переживання або відкривати доступ до трансперсонального, що об'єднує потоки психіки та сприяє саморозвитку особистості.

Конфлікт буттєвого та рефлексивного потоків психіки долає становлення духовного потоку психіки. В буденних періодах життя психіка людини зайнята переживанням щоденних спонук та емоцій, тоді як приборкання їх у зміненому стані психіки робить психіку вільною від них. Переломними, руйнівними чи творчими часто бувають переживання страху, гніву, ревнощів, відчаю. Важкі емоції складають природну частку нашого життя; вони часто є адекватними відгуками на життєві, іноді загрозливі, обставини, в якості афективних знаків смислів спонукають до усвідомлення важливих життєвих проблем, тому навчитися усвідомлювати, розуміти і творчо відгукуватися на переломні переживання – це важливе питання життя кожної особистості.

Боротьба з переломними переживаннями безперспективна. Витіснення виснажливих емоцій в особистісне безсвідоме на психоонтичному ступені розвитку не позбавляє від малопомітних страждань та спотворює нашу світовзаємодію захисними механізмами психіки. Втрата контакту з власними емоціями позбавляє особистість важливих смислових відомостей. Потурання та розпалювання прикрих і водночас переломних емоцій не сприяє духовному розвитку особистості. Критичні переживання звужують нашу свідомість. Особистості слід навчитися незворушності при будь-яких змінах свого емоційного стану, а для цього потрібно свої тяжкі переживання відстежувати і розуміти.

Конверсія ієрархії смислів особистості часто розпочинається з кризи особистості, коли береться під сумнів наявний найзагальніший провідний сенс цієї ієрархії. Особистість може вирішити перебудувати свою ієрархію смислів і на цьому шляху з'ясувати, що їй замало зовнішнього світу. Поштовхом до духовного пробудження може бути саме перебудова ієрархії смислів. Може трапитися так, що попередній провідний сенс у ієрархії смислів стане переживатися як не вартий уваги й зусиль, а те, що вважалося непотрібним чи абсурдним, починає набирати смислової ваги.

Перешкодами на шляху духовного саморозвитку особистості може бути неухважність та негативні особистісні смисли, такі як страх, гнів, ненависть, жадоба, лицемірство, гординя, помилкові погляди. Для подолання неухважності спочатку потрібно навчитися знаходити її у себе. Жадібність можна долати жалістю, ненависть – любов'ю, помилки - мудрістю.

За межі переломних переживань та когнітивного дисонансу особистість спочатку може вийти своєю уявою бажаних обставин і поставити принципово нову мету як новий ідеальний смисл, котрий виходить за межу наявної ієрархії

сми́слів, а тому має дефіцит спонуки до породження відповідних собі діяльності чи вчинку. Бажано, щоб це була реальна мета, досягнення якої можливе завдяки вольовим зусиллям. Воля як породження життєвого акту з міркувань необхідна доти, доки принципово новий ідеальний смисл увійде в ієрархію смислів і отримає від неї внутрішню спонукальну підтримку, після чого його реалізація відбувається спонтанно.

Більшість людей шукає своє смислове задоволення у зовнішньому світі і зовсім не підозрює, що джерело внутрішньої потічної мотивації, котра підтримана великою внутрішньою радістю, міститься у їх внутрішньому світі. Осмислено жити потрібно в теперішньому часі.

Світ можна приймати таким, яким він є нині, але прагнути до кращого. Прийняття світу дає можливість без нарощування невротичності переживати періоди невдач і криз. Відповідальна за свої вчинки та результати своїх дій особистість не тікає від вирішення проблем свого життя. Кожного дня життя потрібно прагнути до ліпшого, але не бути прикованим до нинішніх результатів.

Буденній свідомості протистоїть змінений стан психіки як внутрішній світ пробудженої холістичної психіки, звільненої від тягара обставин, мотивів, і як світ вищого позаособистіного буття, щастя і спокою, котрий очищає як від переломних переживань, так і від плетениці народжень. Для досягнення такого звільнення потрібна перебудова психіки.

До зміненого стану психіки (а отже й до переживання пасіонарного втілення надособистісного смислу в життєві акти) існує багато шляхів, але кожен з них включає у себе трансформацію ієрархії смислів особистості та служіння творінню одухотвореної реальності.

Входження у змінені стани психіки, досягнуте шляхом духовного вправлення, забезпечує активацію континуально-інтуїтивного розуму, який служить ієрархії смислів особистості, породжує нові знання, обслуговує процесуально-потічну мотивацію буття особистістю у світі, повертає психіці холістичну цілісність. Розвиток континуально-інтуїтивного розуму виводить пізнання за межі можливостей дискретно-дискурсивного розсудку та допомагає особистості зрозуміти і поєднати явища, котрі розсудок відкидає.

Духовний саморозвиток розпочинається зі змін в ієрархії смислів особистості. Зовнішня мотивація, орієнтована на кінцевий результат, передбачає залежність від предмета мотиву; вона має поступитися місцем внутрішній процесуально-потічній мотивації, яка підтримується переживаннями з позитивними афективними знаками.

Брак рефлексивної цілеспрямованої активності у світі не заважає особистості спонтанно і цілком природно діяти у відповідності зі своєю власною природою та з природою універсуму.

Духовний потік психіки вибудовується психоіндивідуальним, психогуманним, психохолістичним та психотрансперсональним ступенями розвитку особистості. Без становлення духовного потоку психіки особистість ще не цілком прокинулася від запрограмованості еталонною культурою і ще не

цілком розвинулася, бо дуже задетермінована зовнішнім світом. Розвиток можливий і над рефлексивним потоком психіки. У людській самості закладено великий потенціал можливостей саморозвитку людини за ступенями духовності в напрямі надсоціальної та надособистісної зрілості.

Духовні практики активують потенціал особистості. Освоєння духовних практик робить можливим надособистісне зростання, в якому суспільство мало зацікавлене. Надособистісні смисли реалізуються у надконвенційних діях та вчинках, які виходять за поріг нормативного соціального контролю. Пересічна особистість сама також часто боїться великого розвитку свого потенціалу та не бажає його актуалізації (комплекс Іони за А. Маслоу), що засвідчує популярність мотивації уникнення невдачі та орієнтації на володіння кінцевим результатом діяльності, а не сам процес породження дії чи вчинку, внутрішньо підтриманий лише переживаннями з позитивним афективним знаком.

Духовні практики спрямовані на подолання недосконалості сприймання та особистісних обмежень. Це шлях до пізнання дійсної реальності, до любові, безпосереднього особистісного осягнення надособистісних смислів, відданого служіння надособистісним смислам. Практики дають корисні знання людині для розуміння своєї особистості, її меж, можливостей саморозвитку, а також відкривають у людини „іскру Божу”. Кожний індивід здатний відбутися досконалою особистістю, тому що має цю „іскру Божу”. Найважливішою формою корисного знання є знання безпосередні, які можна пережити на власному досвіді, але неможливо передати їх словами. Саме невербальну частину духовної практики неможливо цілком передати словами.

Термін „духовність” у вузькому значенні покриває собою психічну реальність безпосереднього переживання надособистісних смислів, служіння їм та породження відповідних їм життєвих актів. Духовні практики розвивають духовні навички, які актуально усвідомлюються та актуально контролюються. Перші духовні дієства вимагають для свого здійснення вольового зусилля, але з часом стають спонтанними.

Страх, будучи природним пасивно-скорочувальним відгуком на небезпеку, є природною емоцією, яка часто несе важливі відомості. Але, будучи перебільшеними, наші страхи можуть керувати нашим життям. Уникання об'єкта страху тільки нарощує переживання страху. Страхи, предмет яких ми обминаємо, роблять наше життя неповним, обмеженим. Найбільше нещастя не здійснити спроби досягти бажаного. На страхові базується мотивація уникнення невдачі, яка блокує можливість успішної самореалізації особистості. Реальною є нинішня мить життя, у якій ми відбуваємося. Ми боїмося не реалій, а своїх антиципацій у майбутнє. Здійснюючи те, чого боїмося, долаємо переживання страху.

Звісно, гнів може бути нашим активним відгуком на несправедливість. Його вияв іноді може зупинити чийсь злий вчинок. Гнів є такою сильною емоцією, з якою багатьом особистостям важко впоратися. Він легко долає найвищі спонуки, звужує поле усвідомлення, руйнує як розум, так і тіло. Наша гнівна реакція не зменшує переживання гніву, а збільшує його. Параноїк сприймає світ як ворожий йому, в якому люди домовляються про напад на

нього, а тому він сам гнівається та нападає. Позбутися переживання гніву можна через тілесну релаксацію, діалогічне спілкування і прощення. Жалість і прощення становлять основу справді людської природи. Прощення знімає з нас вантаж колишніх проблем. Відмова від переживання образи та гніву є великим досягненням особистості, але прощення передбачає ще й повагу та допомогу супротивникові.

Усвідомлення має цілющу силу, а тому є складовою багатьох видів психотерапії. Нерозв'язані події травмують психіку, а мисленне їх закінчення зцілює. Уважно-усвідомлюване дослідження власного страху чи гніву послаблює викликану ними напруженість та лікує. Усвідомлення викликає ліквідацію симптомів страху та гніву.

Багато людей переконані, що вони безсилі перед своїми критичними переживаннями. Для того, щоб особистість стала здатною керувати своїми емоціями, вона має спочатку усвідомити свою роль у їх виникненні. Важливо навчитися переживати переломні емоції в ході повноцінного та гідного життя. Страх і гнів не варто викорінювати, потрібно переживати повноту життя всупереч цим важким емоціям. Страх і гнів як відгук на небезпеку тісно пов'язані, тому послаблення однієї з цих критичних емоцій послаблює іншу.

Психосоматика давно виявила невідповідність справжній природі людини та надуманість психофізіологічної проблеми, котра ділить людину на психіку і тіло. Тіло і психіка – цілісність. Психофізіологічна (психосоматична) проблема внесена в західну психологічну парадигму дуалістом Р. Декартом. Вона існує в свідомості частини людей західної культури і проектується ними на їх життєві акти. Психічні страждання (в тому числі й моральні муки) можуть викликати психічні розлади, а психічні гаразди зцілюють тіло. До тіла належить ставитися з повагою та з усвідомленням відчуттів, що зцілює психосоматичні травми.

Егоцентризм зростає на плеканні тяжких астенічних переживань з негативним афективним знаком і зменшується при перемозі стеничних переживань з позитивним афективним знаком. Якщо особистість пододала в собі егоцентризм та високо поставила в своїй ієрархії смислів надособистісний сенс Справедливості, то вона може легко жити в гармонії з іншими особистостями. Потрібно любити і поважати в іншій людині особистість, що відкриває її нашому впливу. Духовне взаємозбагачення можливе лише у рівноправному діалозі переживань, в якому важливо не лише переконливо говорити, а й уважно слухати. У внутрішньому світі інші закономірності, ніж у світі зовнішньому. Чим більше даємо уваги іншій людині, тим багатшими стаємо переживанням повноти буття у світі.

Великодушність і вдячність перемагають гнів і торують шлях для любові, котра долає ненависть; вони важливі для всього духовного розвитку і їх можна розвивати цілеспрямовано. Коли прощення лікує колишні душевні рани, то вдячність нищить настороженість, страх, гнів, ревності, які можуть бути перешкодою для таких цілющих переживань, як любов і щастя. Переживання любові ще сильніше, ніж переживання вдячності, витісняє тяжкі переломні переживання. Добра та любляча особистість осягає ці якості і в оточуючих

людей, котрі готові їй допомагати. Щаслива людина, що хоче ошасливити й інших, розвиває в собі доброту та великодушність.

В духовному дійстві, як і в будь-якому, вирішальну роль відіграють смисли (заради чого, в ім'я чого?), які особистість реалізує у своїх життєвих актах. Надособистісними смислами психогуманного ступеня розвитку духовного потоку психіки є Людина, Добро та Любов. Після реалізації у життєвих актах особистісних дефіцитарних сенсів буттєвого і рефлексивного потоків психіки надособистісний смисл Любові з психогуманного ступеня духовного потоку психіки стає надзвичайно актуальним для більшості особистостей. В міру духовного саморозвитку особистості прояви любові стають сильнішими й глибшими. Поодинокі межові переживання поступово переростають на „плато пікових переживань” (термін А. Маслоу). Духовна практика заради щастя та просвітлення інших людей більш активує духовний потік психіки, ніж духовна робота лише для власного духовного зростання. Духовна робота в ім'я всіх людей і живих істот розширює духовний горизонт особистості та розвиває у неї такі якості, як любов, доброта, інтуїція, емпатія, проникливість, ідеографічна сензитивність. В міру духовного зростання настає мить, з якої щастя інших людей починає переживатися як власне щастя.

Любов є силою, що здатна долати межі реальності, різницю у знаннях, ізольованість буденної свідомості. Любов, що виникає як результат духовної роботи особистості з перебудови ієрархії смислів та виявляє себе у породженні життєвих актів служіння іншим людям, може стати одним з головних джерел моралі цієї особистості. Коли особистість спрямовує свою енергію на іншу людину, то, вірогідно, вона відчує взаємність, оскільки щирий прояв любові викликає і посилює любов іншої людини.

Любов без меж проявляється в увазі та турботі про інших людей та живих істот. Вона стає неперервною, наповнюючи будь-який життєвий акт своїми пахощами, і стає переживанням, в якому особистість переживає себе частинкою Космосу, Надсмислу чи Бога. Повноту любовного стосунку до Надсмислу неможливо висловити, тому не марно говорять: „Бог є Любов”. На психогуманному ступені розвитку Людина повертається до своєї Самості, яка є частинкою Бога, тобто переживає, ніби через неї здійснюється Божа Воля.

Жадібність, заздрість, скупість, корисливе маніпуляторство, страх, гнів, ревності, жорстокість, пригніченість, наркозалежність, алкоголізм мають велику силу, легко реалізуються у певних життєвих актах та викликають муки і трагедії. Долати ці якості, а також бідність, неосвіченість, війни тощо ми можемо розвитком своєї духовності. Вирішальну роль у духовній роботі, яка протистоїть егоцентричним смислам, має усвідомлення наявної ієрархії смислів, вибір принципово нового надособистісного ідеального смислу служіння й перебудови всієї ієрархії смислів у напрямі включення в неї цього нового сенсу в якості найзагальнішого і провідного. Змінами в ієрархії смислів особистість перетворює себе і свої життєві акти. Потрібно усвідомлювати свою спонуку, допомагати людям. Тому, хто прямує шляхом духовного розвитку через служіння іншим, потрібно спочатку з'ясувати для себе, чим і як саме він хоче допомагати людям. Бажано, аби він знайшов ту сферу, де зможе одночасно

виявити і розвинути свої особливі потенції. Здатність не лише співчувати, а й безкорисливо допомагати, бути максимально корисним для інших людей і світу, не виникає сама собою, її необхідно розвивати до стану надособистісного смислу, котрий спонтанно породжує відповідний собі життєвий акт.

Духовному служінню потрібно відводити певний час у своєму житті, або й присвятити йому усе своє життя. До початку важливого життєвого акту варто спокійно його осмислити. Спокійне усвідомлення обставин, стратегії і тактики служіння наближає стан натхнення, в якому ми можемо діяти виразно й результативно. Перед виконанням свого служіння людям потрібно зупинитися, щоб не діяти машинально, присвятити породжувану дію чи вчинок власному пробудженню та пробудженню інших, зосередитися на тій користі, яку воно їм принесе. Наше служіння людям має бути важливим для них, а наш вклад у загальну справу має бути дієвим. В міру духовного розвитку особистості з'являється надособистісний смисл творити Добро всім людям та внутрішнє задоволення від реалізації цього смислу у життєвому акті. Допомога нужденним важливіша від виконання релігійних ритуалів. Після закінчення справи знову слід зосередитися й подумати про те, як може служити людям її результат, але не бути до нього зовнішньо прив'язаним та не чекати за нього винагороди і визнання.

Безкорисливе служіння іншим особистостям може бути духовною практикою, яка внутрішньо навчає, збагачує духовний досвід служіння та має внутрішню підтримку переживанням радості. Процес духовного розвитку особистості складається з періодів посиленої духовної практики та служіння іншим людям. В ході духовної роботи ми то глибоко занурюємося у свій внутрішній світ, то служимо йому у зовнішньому світі. Хвилі просвітлення і служіння є реалізацією єдиної ієрархії смислів особистості з розвиненим духовним потоком психіки. Великодушне прагнення робити інших людей щасливими шляхом витрати на них енергії, часу і власності підсилює позитивні якості особистості, несе їй переживання щастя, психічне здоров'я та задоволення підсумком життя у старості.

Потрібно знайти собі таке покликання, завдяки якому ми допомагаємо іншим і одночасно реалізуємо себе. Будь-який початок потребує вольового зусилля. З часом ідеальний смисл входить в ієрархію смислів, породження життєвого акту стає спонтанним волінням, котре внутрішньо підтримується радістю. Починати можна з малих справ, бо важлива не величина результату, а вкладена у нього любов до справи як її внутрішня підтримка і небажання одержати винагороду та визнання. З любов'ю виконаний обов'язок уже може бути служінням надособистісному смислу.

Навчатися і духовно зростати можна в тій справі, яку ми регулярно робимо. Сам життєвий акт, котрим ми служимо надособистісному смислу, його успішний чи невдалий результат та емоційний відгук на нього вже можуть бути зворотним зв'язком для корекції та навчання; важливо лише, щоби при цьому аналізі не було переживання осуду та провини. Кожна духовно розвинена особистість має знайти свій шлях ефективного служіння людям, яке може стати для неї способом пробудження. Духовно пробуджена особистість із

задоволенням служить іншим, допомагаючи їх просвітленню. Забуваючи про себе в діяльності, яка переживається не як робота, а як гра життєвих потенцій, та віддаючи себе справі реалізації надособистісного смислу у відповідному життєвому акті, особистість отримує як побічний продукт саморозвиток своїх можливостей.

Присв'ята життєвого акту надособистісному смислу ліквідує залежність від певного наслідку, а навчання на досвіді перетворює служіння на шлях до духовного пробудження. Така духовна практика перебудовує ієрархію смислів шляхом послаблення залежностей, допомагає іншим, а також слугує полігоном навчання більш успішному служінню надособистісним смислом. Служіння, котре пробуджує, перетворює наші щоденні справи (роботу, сімейні турботи) на ефективні духовні практики. Не варто змінювати предмет життєдіяльності – потрібно змінити мотивацію та операційне оснащення. З часом, в міру духовного зростання, пробуджене духовне служіння починає так охоплювати все наше життя, що ми в стані натхнення часом забуваємо, хто ми, але твердо знаємо, що ми є частинкою Надсмислу.

В розвитку духовності велику роль відіграє приклад авторитетної духовнорозвиненої особистості, референтної групи, передача духовних практик від учителя до учня (особливо їх невербальної частини). Вчитель має бути доброзичливим до учнів як до своїх дітей; не чекати за своє служіння подяки, нагороди чи платні; бути хорошим порадником і обходитися без пресингу; м'яко і малопомітно спрямовувати учня на потрібний напрям подальшого розвитку; давати доступний матеріал; зберігати цілісність особистості учня; бути самому взірцем служіння надособистісним смислом. Бездуховні та неморальні вчинки є джерелом переживання настороженості, тривожності, страху, провини, паранояльності, викликають психосоматичні розлади.

Духовне пробудження чи просвітлення проявляється здійсненням у життєвих актах надособистісних смислів Любові, Добра та Співпереживання, котрі є реальною реалізацією Золотого Правила Моралі (Таліону), зафіксованого в усіх моральних кодексах: „Поводься з людьми так, як хочеш, щоб вони поводитися з тобою”.

Клієнт-центроване спілкування (усмішка, відкрита поза, відповідна дистанція, добре слово, вміння слухати і чути) зцілює. Невимушене визнання високої значимості іншої особистості, прощення, безкорислива допомога, великодушність, любов мають цілющу силу. Що ми бажаємо іншим людям, те ми творимо собі.

Минулі події і провини можуть лягати на психіку особистості переживанням вини. Людина карає себе за минулі гріхи. Звільнення від минулого і прощення собі колишніх гріхів відкриває особистості можливість повноцінно жити тут-і-тепер.

Перебудова себе як ієрархії смислів є великою проблемою для особистості. Надособистісні смисли мають свої переваги. Фізіологічно-чуттєві задоволення обмежені. Нам потрібно змінити зовнішню субстанційну мотивацію на внутрішню, процесуальну і потічну, мотивацію. Духовні практики змінюють ієрархію смислів. Джерела смислових задоволень містяться

у самій людині. Відмова від мотиваційних залежностей в ієрархії смислів та становлення надособистісних сенсів у якості найзагальніших провідних в ієрархії смислів особистості є свідченням особистісного зростання чи, іншими словами, саморозвитку особистості. Радикальну конверсію особистості можна здійснити через осягнення практики змінених станів психіки шляхом медитації і трансперсонального розвитку.

Для духовного потоку психіки характерною є перевага внутрішньої самодетермінації. Духовний саморозвиток особистості має внутрішню процесуальну підтримку переживанням радості. Особистість з поставленим духовним потоком психіки все більше уваги звертає на власні почуття для того, щоб зрозуміти, що має для неї смисл; покладається на власні судження про те, що є правильним і що несе для неї справжнє задоволення.

Для навмисного й цілеспрямованого входження у змінені стани психіки потрібна спеціальна практика, котра допомагає розвитку особливого усвідомлювання, яке дає можливість безпосереднього переживання надособистісних смислів і самості. Це безпосереднє осягнення відкриває можливість самотрансценденції як виходу за межі буденної свідомості. Переживання й усвідомлювання особистістю своєї тотожності з надособистісними смислами є проявом духовного саморозвитку. Осягнення тотожності з надособистісним смислом стає для особистості високою радістю; воно є метою духовних практик.

Особистість є ієрархією смислів, котра переживається безперервним потоком мінливих психофізіологічних станів і реалізується у породженні смисловідповідних життєвих актів. Особистості для освоєння духовних практик потрібно навчитися спрямовувати увагу у свій внутрішній світ та виявити його велике багатство; воно набагато більше від вражень, спричинених зовнішньою дійсністю. Духовні практики тренують цілісну психіку, розвивають здатність до зосередження та переживання радості, великодушності, любові, мудрості. Зосередженість необхідна для звільнення від щоденних турбот та асоціацій. Чим частіше надособистісні сенси очолюють ієрархію смислів, тим потужнішим стає духовний потік психіки. Безпосереднє переживання добропристойності відкриває можливість як підтримки інших, так і позбавляє від переживання страху й провини. Любов зменшує соціальну дистанцію між людьми. Практика свідомої допомоги іншим виховує доброту й безкорисливість. Мудрість забезпечує можливість гідного життя за будь-яких обставин.

Об'єкт уваги впливає на нашу свідомість. Здатність до зосередження у пересічній особистості слабка; вона не може довго тримати у фокусі уваги один і той же об'єкт. Коли особистість не може орудувати своєю увагою, а отже й своєю свідомістю, тоді її життя стає імпульсивним, некерованим. Тренування уваги дуже важливе для розвою свідомості особистості; воно потребує часу і спеціальних методів, до яких належать кероване дихання, релаксація, споглядання (самозаглиблення), монотонне повторення певних духовних текстів, безперервна молитва, медитація, йога. Крім цих методів до духовної

практики можуть входити очисна гігієна, вегетаріанська дієта, розповіді, вірші, ритуали, вправи, лекції.

Особистість, при бажанні, може навчитися керувати своєю увагою, а через неї і своєю свідомістю. Для тренування уваги потрібно обрати об'єкт зосередження, постійно повертати до нього блукаючу увагу, не робити одночасно кілька справ. Така концентрація уваги робить будь-яку справу цікавою та ефективною. При володінні увагою зовнішня простота життєдіяльності повертається внутрішнім багатством.

Шлях йоги пролягає через відмову від взаємодії із зовнішнім світом і повернення до її джерела, котрим є внутрішній світ. Суть йоги в трансформації психіки за допомогою конкретних практичних вправ та в установленні прямих зв'язків психіки з життєвою енергією, котра об'єднує переживання психічного та фізичного світів у одне ціле. Йога цілком перебудовує особистість. Йогу можна поділяти на стадії: стримування (яма чи мораль), дотримання (ніяма чи гігієна і дієта), асани (поза), контроль життєвої енергії (пранаяма), інтеріоризацію (пратьяхара), концентрацію (дхарана), медитацію (дхьяна), просвітлення (самадхі). Техніки найбільш медитативного напрямку, якими є раджа-йога, передбачають спочатку заспокоєння психіки, зосередженість на будь-якому об'єкті, а потім на власному „Я” для його усвідомлення та повної зміни.

Медитація є розвитком і тренуванням усвідомлювання, а тому вона відіграє велику роль в духовному розвитку особистості. Медитація не може бути самоціллю; періоди медитування мають чергуватися з періодами праці й служіння іншим. Шляхом навчання особистість має поступово переносити стан медитативного усвідомлення на всі види своєї життєвої практики. Коли особистість стане краще усвідомлювати свої емоційні відгуки на різні обставини, тоді емоційні переживання поступово втрачають свою владу над нею.

Першим видом медитування є медитація концентрації уваги. Вона зосереджує та заспокоює психіку фокусуванням уваги на певному об'єкті. Найпоширенішим об'єктом медитативного зосередження є акт дихання – він тісно пов'язаний з життєвою силою і духовним розвитком. Повільне глибоке дихання легко знімає напруженість. Контроль за диханням тісно пов'язаний з контролем за психікою. Концентрація уваги на процесі дихання, вольове повернення фокусу уваги при її мимовільному відверненні вже відкриває можливість керувати свідомістю. Молитва та повторення імен Бога також легко перетворюється на медитацію при багаторазовому повторюванні одного й того ж тексту в ритмі повільного глибокого дихання. Змінені стани психіки досягаються духовною практикою (до неї належать дихальні вправи, рухова гімнастика, екстатичні танці, особливі медитативні пози, концентрація уваги на певних об'єктах і ділянках тіла, методи споглядання та візуалізації) і спрямованою перебудовою психіки.

Становлення навички самозаглиблення та медитування потребує часу. Найкраще це робити вранці. В медитативному тренуванні слід бути цілеспрямованим, медитувати треба регулярно. Від медитативної практики ми

отримуємо те, що в неї вкладаємо. З часом медитування стає насолодою і методом входження у змінений стан психіки. Заспокоєна психіка відкривається до самоті. Духовна дисципліна поєднує тіло, дихання, мораль, медитацію, психіку в єдину самість.

У стані бадьорої буденної свідомості пересічна особистість живе напівусвідомлено, машинально, не надаючи достатньої уваги кожній миті життя і кожній справі. Через захоплення свідомості минулим досвідом чи мріями про майбутнє особистість має низьку якість усвідомлюваного життєвого досвіду. Багато наших руйнівних та патологічних дій і вчинків є неусвідомленими машинальними відгуками на обставини. Низька включеність уваги в тут-буття повертається до особистості розсіяністю уваги, машинальністю, помилковими діями, провалами пам'яті, девіаціями, деліквентностями.

Наростання тривожності люди часто намагаються зняти палінням цигарок, споживанням алкоголю, наркотиками, агресією, конфліктами. Поглиблення вдумливої усвідомлюваності дозволяє помічати не лише руйнівні дії і вчинки, а й негативні афективні знаки їх спонук, таких як страх, гнів, ревності, сум, відчай, самотність. Рефлексивна усвідомленість негативного сенсорно-перцептивного досвіду дає можливість розпізнавати шкідливі результати породжуваних життєвих актів, викликає прагнення до змін у ієрархії смислів і в наборі навиків.

**Колісник О. Психологічний шлях особистості
та метод її духовного саморозвитку//
Соціальна психологія. – 2008. - №4 (30)**

М. Й. Боришевський. Психологічні механізми розвитку особистості

Коли заходиться про механізми якихось явищ, процесів, то, звичайно, маються на увазі певного роду і рівня організації системи, функціонування, становлення та розвиток яких неможливі без відповідних рушіїв чи, так би мовити, приводів. На перший погляд може видатися, ніби визначення механізмів функціонування тієї чи іншої системи не є надто складними завданнями. Однак, насправді таке завдання належить до вельми проблематичних, особливо, якщо враховувати ступінь чи рівень організації конкретних систем. Не має сумніву в тому, що однією з найскладніших серед усіх відомих нам систем є особистість. Чи не тому нині, коли вже так багато проведено теоретичних та експериментальних досліджень особистості, у психологічній словниковій літературі важко знайти визначення самого поняття "психологічні механізми".

Термін "психологічні механізми" виявлено мною у "Кратком словаре системы психологических понятий" К. Платонова. Однак автор не дає визначення поняття, а лише трактує його як широко розповсюджений, але "некоректний термін, некритично запозичений з мови вульгарного матеріалізму

без урахування того, що психічне – системна якість як продукт коркової нейродинаміки, що немає протяжності у просторі і власних механізмів". На жаль, не вдалося знайти визначення поняття "психологічні механізми" у монографічних працях, де це поняття входить навіть у їх назви. Наприклад, "Психологические механизмы мотивации человека" (Вілюнас В.К.; М.,1990), "Психологические механизмы целеобразования". – М.,1977). Щоправда, в цих працях знаходимо низку міркувань стосовно психологічних механізмів певних явищ, завдяки яким (міркуванням) загалом можна збагнути зміст, вкладений у це поняття.

Найближчі до визначення поняття "психологічні механізми" думки В. Вілюнаса про умови виникнення психологічних механізмів мотивації. Він зазначає, що постановка про психологічні механізми мотивації передбачає врахування таких моментів, як "взаємодія регулятивних процесів", відповідальність психологічних механізмів "за зв'язок та зміну окремих ланок" поведінки тощо. Вельми цікавою є, на мій погляд, думка В. Вілюнаса про те, що через взаємопов'язаність як еволюційного розвитку, так і функціонального виявлення механізмів мотивації неможливо чітко розрізнити в складній внутрішньо супідрядній їх системі окремі структурні одиниці – потреба, мотив тощо.

Отже, говорячи про психологічні механізми, не слід мати на увазі якихось конкретних утворень, оскільки саме поняття "механізм", на мій погляд, є передовсім категорією теоретичною. Тому, вивчаючи психологічні механізми, пам'ятаймо, що один і той самий феномен може бути одночасно як процесом чи певним утворенням, так і механізмом. Наприклад, самоконтроль можна розглядати як процес, що має у своїй основі власні механізми, які його "запускають", і водночас як механізм у складній системі саморегуляції.

Повертаючись до поняття "психологічні механізми" в інтерпретації Платонова, я схильний погодитися з думкою вченого про некоректність використання цього поняття як якогось конкретного утворення. В такому розумінні його можна вживати тільки умовно. Однак у значенні специфічної характеристики функціонування певної системи цей термін хоч і не позбавлений деякої метафоричності, все ж має право на існування та застосування. Спираючись на наявні в психологічній науці підходи до розуміння феномена психологічних механізмів, а також враховуючи власні багаторічні теоретико-експериментальні дослідження таких проблем, як самосвідомість, моральний розвиток, саморегуляція, самоактивність особистості, спробуймо дати визначення поняття "психологічні механізми", а також розкрити сутність психологічних явищ, які позначаються цим поняттям і зумовлюють функціонування, становлення й розвиток особистості як складного системного утворення.

Психологічні механізми – феномен, який означає наявність стану оптимальних взаємовідносин і взаємодії між структурними елементами (підсистеми) психологічної системи, що забезпечує її функціонування, становлення, розвиток. Виходячи з даного визначення, слід вважати, що характеристика психологічних механізмів особистості як системи може

базуватися передусім на аналізі особливостей її структурних компонентів. Виконати таке завдання непросто, оскільки на даному етапі розвитку психологічної науки, зокрема стосовно проблеми структури особистості, ще багато нез'ясованого. Суперечливим є, наприклад, сучасні уявлення про ієрархію складових особистісної системи, їх взаємодію, причинно-наслідкові зв'язки й залежності. Чи правомірно, приміром, виділяти окремо такі структури, як "свідомість", "особистість", "діяльність"? Адже не існує особистості незалежно від свідомості, так само, як і діяльність поза зв'язком зі свідомістю особистості важко не лише логічно обґрунтувати, а й уявити. Таке розчленування згаданих трьох складових, окрім того, суперечить одному з найважливіших і майже загальноприйнятих у науковій психології положень про те, що свідомість є визначальною характеристикою особистості, її найголовнішою складовою. Підкреслю, що аналізую психологічні механізми розвитку особистості з огляду на це положення. Вважаючи свідомість провідним, ієрархічно вищим, визначальним утворенням у структурі особистості, водночас не заперечую важливої ролі у становленні та розвитку особистості біопсихічних властивостей людини (темперамент, статеві, вікові властивості), особливостей її психічних процесів (відчуття, сприймання, емоції, пам'ять), досвіду (звички, вміння, навички, знання). Однак ці структурні компоненти є істотними для якісної характеристики системи особистості тією мірою, якою вони здатні впливати на свідомість, забезпечувати життєдіяльність людини.

Враховуючи викладені міркування, перейдімо до розгляду утворень, які в системі особистості становлять підсистему свідомості (зрозуміло, і самосвідомість також) або органічно пов'язані з нею. До таких утворень, на мою думку, належать світогляд, переконання, ідеали, ціннісні орієнтації, соціальні потреби, мотиви та інтереси, прагнення, соціально орієнтоване мислення, почуття, воля. Вочевидь, наведений перелік утворень у структурі особистості загалом становить її свідомість. Проте може виникнути запитання: як співвідносяться ці утворення зі самосвідомістю? Аби відповісти на нього, досить згадати, що кожне з названих утворень може виконувати притаманну йому функцію детермінації активності (самоактивності) особистості лише за умови, коли остання усвідомлює себе носієм, суб'єктом того чи іншого утворення. Хіба можна уявити, наприклад, переконання як таке, що фактично визначає дії, поведінку людини, що не усвідомлювала б себе як суб'єкт переконання? Особливо виразно це виявляється стосовно моральних переконань, які "являють собою найбільш внутрішні моменти самосвідомості" (Гегель).

Особистість як система може бути активною, розвиватися, в ній можуть злагоджено взаємодіяти підсистеми, а отже, й функціонувати психологічні механізми за наявності свідомості та самосвідомості людини інтегруючого і стимулюючого начала або чинників, у ролі яких виступає певна життєво важлива ідея, що надає особистості сенсу життєдіяльності, створює перспективу. Така ідея викристалізовується із змісту названих вище структурних компонентів підструктури свідомості особистості. Являючись

продуктом свідомості, вона водночас перетворює, активізує і регулює останню. Тому дуже важливим є сам зміст ідеї, її соціальна спрямованість, соціальна сутність. Якщо така ідея відзначається соціально позитивним змістом, має морально цінне навантаження, вона спричиняє розвивальний ефект в усіх структурних утвореннях підсистеми свідомості, а також може конструктивно впливати й на інші підсистеми та на систему особистості загалом. Проілюструймо сказане на прикладі самосвідомості.

Відомо, що самосвідомість може характеризуватися як егоцентричною, так і алоцентричною спрямованістю. В іншому разі особистісна самооцінка та пов'язані з нею утворення (домагання, соціально-психологічні очікування, оцінні ставлення до навколишніх) відзначаються, як правило, високим ступенем адекватності та стійкості. Їх об'єктом є переважно морально-релевантні якості – доброта, справедливість, толерантність, працелюбство тощо. Вони позитивно характеризують духовну сферу людини; стрижнем, центром цієї сфери є головна життєва ідея, якій притаманні передусім гуманістичні характеристики. За таких умов злагоджено взаємодіють особистісні утворення. Система вдосконалюється і самовдосконалюється, оскільки має місце саме той стан, який у визначені поняття психологічних механізмів я назвав станом оптимальних взаємовідношень і взаємодії між підструктурами особистості як психологічної системи. У протилежному разі (егоцентричність) системі властиві збої і збурення, котрі, якщо й не руйнують чи не ускладнюють її розвитку, то все одно спричиняють значні девіації у ставленні.

Дуже важливою умовою конструктивного, соціально цінного функціонування і становлення особистості є гормонійність, сумірність розвитку її новоутворень. Тому постійно актуальним у педагогіці є принцип комплексності та системності (дитину не можна виховувати частинами). Навіть на початкових стадіях виховання дитини педагог повинен уявляти чітку перспективну модель зрілої особистості вихованця. Така модель має визначати зміст та напрям стратегічної мети, що повсякчас співвідноситься з віковими потенціями дитини на кожен даний момент. Неможливо, наприклад, виховати в особистості таке складне почуття, як патріотизм, якщо, посилаючись на його складність, почати турбуватися про нього з підліткового віку. Очевидно, правомірно вважати, що фрагментарність, однобокність, гіперболізація у формуванні одних утворень за рахунок інших, відкладання "на потім" є однією з основних причин, які гальмують процес становлення особистості, позаяк через брак у ній належного "набору" складових не спрацьовують психологічні механізми. У цьому особистість як система має, безумовно, багато спільного з усіма іншими системами, які теж нездатні нормально функціонувати, розвиватися внаслідок їх однобокності, несумірності складових, недооцінки одних перебільшення ролі інших.

Вирішальне значення в становленні, розвитку особистості має одна з найсуттєвіших умов її ефективного функціонування як системи – наявність саморегуляції. Завдяки здатності до саморегуляції ця система забезпечує оптимальний рівень взаємодії як між власними підструктурами, так і належну

взаємодію із зовнішніми впливами, що є закономірною потребою підтримки й активізації дії психологічних механізмів. Врахування цього факту є нагальним у програмуванні головних цілей формування особистості дитини, серед яких пріоритетне місце має посідати стимуляція всіх проявів самоактивності і самовиховання як найвищий рівень саморегуляції також.

Розгляд сутності психологічних механізмів і їх ролі у становленні й розвитку особистості потребує розв'язання низки питань. Одним з них є співвідношення психологічних механізмів та деяких інших, близьких за змістом і функціями феноменів. Це стосується, зокрема, співвідношення психологічних механізмів та мотивів у структурі особистості. Виникає, наприклад, запитання: чи не можна поставити знак рівності між ними? Адже обидва феномени містять у своєму змісті значення "рушіїв", "приводів". Однак їх близькість і подібність у цьому відношенні не дає підстав для отождошення, оскільки між ними існує принципова відмінність: якщо мотиви, окрім неусвідомлюваної форми, можуть виступати також як елемент свідомості індивіда (наприклад, мотив як складова морального вчинку), то психологічні механізми є переважно продуктом теоретичного аналізу сутності структури особистості і закономірностей її функціонування як системи, що є предметом усвідомлення тільки науковця. Не претендуючи на завершеність викладеного мною розуміння сутності психологічних механізмів розвитку особистості, однак сподіваюся, що проведений аналіз певною мірою допоможе глибше збагнути цю складну психологічну проблему як у теоретичному, так і в її прикладному аспектах.

Я вже згадував про те, що в організації виховного процесу, головна мета якого полягає в забезпеченні умов розвитку та самарозвитку особистості, важливу роль відіграє модель зрілої особистості, яку має чітко уявляти вихователь. Така модель може слугувати своєрідним еталоном, з яким вихователь звіряє мету керованої ним педагогічної діяльності, враховуючи потенційні можливості дитини на кожному віковому етапі її особистісного ставлення. Враховуючи це, подаю розроблену мною **модель зрілої особистості**, сутність якої виражається через такі найголовніші прояви її духовності:

1. Утвердження гуманістичних начал у міжлюдських стосунках: доброти, толерантності, справедливості, щирості, сумлінності, взаємоповаги, принциповості; непримиренного ставлення до фальші, цинізму, лицемірства, підлабузництва.

2. Турботливе й відповідальне ставлення до навколишніх, особливо рідних: усвідомлення святості материнських, батьківських, і синівських почуттів; вірність у коханні, подружньому житті та відповідальне ставлення до родинних обов'язків, особливо до виховання дітей; дотримання християнської заповіді: "Шануй отця свого і матір свою..."

3. Критичне й самокритичне мислення: наявність власних об'єктивних оцінок, поглядів на різні життєві явища, події, саму людину, сенс її життя і завдяки цьому вироблення вміння протистояти експансивному нав'язуванню ззовні готових еталонів, орієнтацій.

4. Екологічна вихованість: усвідомлення неоціненого значення навколишнього природного середовища в житті людини, бережливе ставлення

до нього; потреба захищати довкілля від нерозумних і небезпечних втручань людини в об'єктивні закономірності її життя; здатність до естетичного сприйняття природних явищ, до усвідомлення їх благотворного впливу на почуття людини; відчуття себе частиною природи, усвідомлення відповідальності за неї.

5. Працелюбство: ставлення до праці не лише як засобу забезпечення матеріального достатку, а й усвідомлення благотворного впливу праці на людину, на розвиток її здібностей, волі, характеру.

6. Патріотизм: самовіддана любов до рідної землі, її народу, держави. Вболівання за долю Батьківщини; потреба віддавати всі свої сили, талант служінню співвітчизникам. Почуття відповідальності за сучасне й майбутнє нації, держави як реальний вияв громадського обов'язку.

7. Інтерес до минулого рідного краю, прагнення збагнути як величні, героїчні моменти в його історії, так і причини трагічних занепадів, страждань народу. Шана до видатних людей, героїв нації, які жертвовно служили народові, збагачували його культуру, науку, примножуючи внесок Вітчизни у скарбницю світової цивілізації. Діяльна участь у збереженні та примноженні традицій народу, збагаченні його культури, мистецтва, науки.

8. Усвідомлення невичерпних можливостей віри у вищу ідею, у безсмертя, незнищенність душі людської як символ людського в Людині, як можливість збагнути сенс самовдосконалення і творення себе задля досягнення найвищої і святої мети – служити людині, народові, Вітчизні і знаходити в цьому справжнє, людське щастя.

9. Розвинена національна самосвідомість, прагнення до самоідентифікації з нацією; національна гідність і самоповага у поєднанні з шаною до всіх етносів держави, які є патріотами, самовіддано служать Батківщині.

10. Усвідомлення неоціненого значення рідної мови, в якій на генетичному рівні втілюються творча сила народного духу, його помисли, сподівання, віра і воля.

Запропонована модель далека від досконалості. Вона, як і проблеми виховання загалом, потребує дальших телретико – експериментальних досліджень, які допоможуть уточнити цілі виховання, оптимізувати конкретні засоби їх досягнення. Зважаючи на це, лабораторія психології виховання Інституту психології АПН України з 1996 р. береться до розроблення нової фундаментальної проблемної теми: "Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості". Це дослідження, як сподіваються науковці лабораторії, допоможе отримати не тільки нові дані в галузі педагогічної психології, а й підготувати відповідну базу для створення нової комплексної програми виховання особистості від дошкільного віку до юнацького.

І. Д. Бех. Нові методології виховання підростаючої особистості

Сучасна психолого-педагогічна наука докорінно переглядає свої методологічні підходи до морально-духовного виховання і розвитку підростаючої особистості. Від продуманості цієї роботи безпосередньо залежатиме те, якої особистісно перетворювальної проби будуть виховні методи як основний інструмент діяльності педагога.

Нині стало очевидним, що лише ті наукові положення матимуть перспективу, які покладають дитину в її сутнісному вимірі, звертаються до її свідомості і самосвідомості, до вищих її почуттів у оволодінні морально-духовною культурою і свого народу, і людства в цілому.

Зауважимо, що *виховна методологія* – це система положень, які виступають пояснювальними схемами щодо організації виховного процесу. З огляду на це запропонуємо ряд виховних інваріантів, тобто усталених закономірностей, на основі яких педагог зможе науково обґрунтовано вибудовувати свій виховний вплив на дитину.

Інваріант 1. Формування у суб'єкта здібності і бажання усвідомлювати себе як особистість

Допомагати дитині усвідомлювати себе як особистість має стати ключовим завданням педагога як організатора виховного процесу. Адже тільки через усвідомлення можливий процес оволодіння складовими компонентами внутрішнього світу, тобто формування вихованця як суб'єкта власного морально-духовного розвитку. Але що значить усвідомити себе як особистість стосовно дитини, яка ще має нею стати, у якої ще не розвинені базові особистісні цінності? Тут слід виходити з того, що структура образу "Я" дитини переважно емоційно-чуттєва. І чим молодший вік, тим ця особливість яскравіше проявляється. У дитини Я-боязливе, Я-захоплююче, Я-радісне тощо, причому такі почуття значною мірою ситуативні.

Враховуючи цю особливість, слід створювати такі виховні ситуації, які б вимагали від вихованця прояву широкої емоційної палітри, але позитивної спрямованості, оскільки негативні емоції руйнують особистість.

Спеціальні психологічні дослідження засвідчують, що совість, як система суспільно значущих моральних цінностей, розвивається швидше з того емоційного матеріалу, який робить індивіда психологічно сильним. Почуття ж страху, слабкості і таке інше блокують розвиток повноцінної особистості.

Усвідомлення вихованцем своїх почуттів, прагнень, намірів відбувається за допомогою внутрішнього мовлення. Можна стверджувати, що воно є процесом оснащення свого Я. Основна функція внутрішнього мовлення – створення впливу швидше на своє Я, ніж на інших людей. Коли дитина починає більше усвідомлювати себе як особистість, вона звертається безпосередньо до себе, не прагнучи з цією метою вступити в спілкування з іншою людиною.

Використовуючи внутрішнє мовлення для представлення самому собі своїх почуттів стосовно різних подій, вихованець у результаті такої внутрішньої праці визначає і спосіб взаємин з іншими людьми. Власне, дитина

цим самим створює свій життєвий світ, у якому вона має реалізувати себе, працюючи постійно над своїм власним особистісним проектом. Якраз почуття вихованця щодо себе організовують його життєвий світ, визначаючи його емоційну атмосферу і ціннісну спрямованість.

Інваріант 2. Культивування у вихованця цінності іншої людини

Шкільний вік виявляється сприятливим для виховання у дитини такого фундаментального для її морального розвитку новоутворення, яким виступає здібність цінувати особистість людини. Ця моральна здібність передбачає сформованість у дитини відповідних знань про дану людину і прагнення до їх реалізації у поведінці.

Якщо таке прагнення стає стійким, набуває ознаки поведінкової звички, то воно перетворюється в почуття любові до людини і проявляється в різноманітних добродійних вчинках. Це почуття має бути безумовним, таким, що не пов'язане з якоюсь вигодою для його носія.

Формування у дитини здібності цінувати особистість людини здійснюється двома шляхами. Перший з них – це детальне розкриття дитині позитивних сторін оточуючих її людей: дорослих, старших дітей чи ровесників.

Слід звертати увагу на те, чим саме вихованець відрізняється від людей, які ставляться йому за приклад для наслідування, чого йому не вистачає, щоб зрівнятися з ними в особистісному зростанні. Треба сповна підкреслювати, якою важкою морально-духовною працею дається людині та чи інша суспільно значуща якість чи цінність. Якщо вихованець переконуватиметься в обов'язі і вагомості тих внутрішніх зусиль, які мобілізує і витрачає людина у процесі свого морального вдосконалення, то у нього будуть створюватися реальні підстави для об'єктивної її оцінки, для виникнення почуття її значущості для себе.

Тільки у процесі формування у вихованця цінності людської особистості можливо сформувані у нього й адекватне оцінювання власної значущості, без якої неможливе його моральне удосконалення.

Другий шлях формування у дитини здібності цінувати особистість людини – це попередження зневажливого ставлення до неї. Таке явище за недоцільних виховних дій може набрати загрозливого характеру. Часто формуванню у дітей зневажливого ставлення до інших сприяють батьки, які демонструють перед ними зневажливе ставлення до тих, хто доставляє комусь із них певне занепокоєння. Деяких батьків лякає стрімке зростання кола спілкування дитини, і тому вони проявляють зневагу до вчителів та інших людей, порівняння з якими, як їм здається, може бути не на їх користь. Такими неадекватними діями батьки приносять непоправну шкоду своїм дітям: нав'язуючи зневажливе ставлення до людей (дорослих і дітей), вони втручаються в процес розвитку почуття величі людини як “міри всіх речей”, блокують формування уявлень про людську гідність.

Виховуючи в дитини здібність цінувати особистість людини, педагог мусить пам'ятати про деструктивну дію такого захисного механізму як самоствердження за рахунок приниження інших. Він і сам не повинен його проявляти, і запобігати його прояву у своїх вихованців.

Цей механізм – свідчення особистісної недосконалості, а то й примітивності людини, коли вона замість професійно-морального самовдосконалення як основи для розвитку почуття власної значущості, підтримує його, доводячи наскільки негідні оточуючі її люди.

Інваріант 3. Формування у вихованця образу “хорошого іншого”

Вибудовуючи виховну стратегію з дітьми, педагог має виходити з домінуючої потреби дитини мати друзів – товаришів, що поділяють її захоплення, чий статус у всіх відношеннях в основному відповідає її статусу. Це взаємини приятелювання. Така змістовна спрямованість дитячих міжособистісних відносин може позитивно впливати на моральну вихованість і поведінку дітей за умови формування в кожній з них чіткого образу товариша. Йдеться про образ саме “хорошого іншого”. Такий образ може виникнути і розвинути в процесі спільних дій, в ігрових, побутових ситуаціях, у процесі навчання тощо. У цьому зв’язку важливою обставиною є те, щоб ці види дитячої взаємодії були взаємоуспішними. В іншому випадку у формуванні такого за якістю образу іншого виникатимуть ускладнення. У цілому можна вважати, що існуючий у дитини образ “хорошого іншого” завжди символізує наступне задоволення багатьох її нагальних потреб і прагнень чи, іншими словами, символізує інтеграцію, підтримку і вирішення ситуацій, які виявляються обов’язковою умовою для здійснення вихованцем ефективних і адекватних дій, спрямованих на реалізацію його актуальних мотивів.

Суттєвим у характеристиці образу “хорошого іншого” є те, що він уособлює не систему абстрактних логічних суджень морального змісту, а перш за все сукупність позитивних емоційних переживань, яких зазнає дитина. І в цьому факті вбачається основна виховна сила таких образів. Образ іншого кожної дитини має стійку тенденцію до безперервного розвитку емоційних переживань, пов’язаних з певною особистістю. Важливо, щоб такий образ мав досить великий обсяг переживань, оскільки їх обмеженість не дає очікуваного виховного ефекту. У цій справі педагогові не слід покладатися лише на дитячу спонтанність, а потрібна продумана система виховних дій, які б спонукали вихованця постійно вичленовувати певні сторони життя товариша, призводили до їх емоційного збагачення, до виникнення суб’єктивної значущості.

Образ іншого виступає посередником у формуванні у дитини суспільно прийнятних ставлень до свого товариша, а він символізує для неї визнання цих ставлень. У цьому зв’язку слід враховувати психологічну закономірність, згідно з якою ступінь ефективності реалізації суспільно цінних ставлень на першому етапі може досить сильно коливатись у дитини, що взаємодіє з різними ровесниками чи з одним із них у різних ситуаціях. Наголосимо, що усвідомлення вихованцем моральних вимог, які об’єктивуються у певній системі суспільно значущих ставлень більш ефективно відбуваються за допомогою розвитку образу “хорошого іншого”.

Цей образ функціонує спочатку у внутрішньому світі вихованця нерозчленовано, синкретично, як недостатньо структурована цілісність. І лише згодом відбувається процес його диференціації, тобто розмежовується образ “хорошого іншого” як результат його узагальнення і образ товариша як

доброзичливого помічника у конкретних ситуаціях. Звичайно, що тільки пройшовши стадію формування образу товариша як помічника, може виникнути його узагальнений образ.

Сформованість у дитини узагальненого образу “хорошого іншого” має принципове значення для її самопочуття. Якщо раніше в неї могли виникати сумніви чи відбудеться бажана взаємодія з ровесником, чи за якихось обставин він ухилиться від неї, то тепер для сумніву, хвилювання, тривоги серйозних підстав бути не може. Так виникає стабільність у позитивних емоційних ставленнях вихованців за рахунок мінімізації негативних переживань.

Узагальнений образ хорошого іншого виступає у функції спонуки дитини до міжособистісної взаємодії, і в цьому вбачається його виховуюча цінність. Все ж педагогові слід зважати на те, що імпульс до моральної дії це не миттєве явище, яке виникає у дитини під впливом простого сприйняття нею свого товариша, опосередкованого його образом.

У виникненні і реалізації моральної спонуки суттєву роль відіграють так звані провісники, уявлення про яких мусить мати високопрофесійний педагог з метою навчання дітей володіти ними. Провісники – це своєрідні образи-знаки, які сигналізують і про стан дитини, яка очікує піклування, і про стан іншої дитини, яка його має проявити. Такими провісниками виступають експресивні емоційні прояви (збентеженість, відчай, розгубленість), рухові реакції (жести рук, швидкість і ритм рухів, напруженість м'язів обличчя, незвичність пози людини тощо), мовні висловлювання, інтонації голосу, вигуки, пильність погляду, позитивна чуттєва схильність, зосередження уваги на іншій людині і таке інше. Діти мусять, поперше, чітко і детально розпізнавати і визначати ці психологічні знаки, а, по-друге, вірно встановлювати значення, смисл кожного з них, і тоді вони виступатимуть суб'єктивними знаряддями, що спонукають до особистісної взаємодії. Є всі підстави вважати інтерпретацію дитиною знаків самостійною методичною процедурою педагога. Психологічно ж інтерпретація знаку обумовлюється переживаннями вихованця в результаті безпосередньої актуалізованої взаємодії з ним, в основі чого лежать передбачувані переживання, що мали місце в минулому.

Таким чином, знак представляє собою окрему модель переживання дитиною ситуацій, що диференціюються в руслі чи за межами загального потоку емоційних переживань. У виховному плані доцільне одночасне формування у дитини як узагальненого образу іншого, так і відповідної системи психологічних провісників-знаків; їх часове відставання негативно відбиватиметься на процесі формування і розвитку особистості школяра.

Інваріант 4. Використання “ефекту генерації” у ВИХОВНОМУ процесі

Використання “ефекту генерації” у виховному процесі, на нашу думку, докорінно змінює його сутність, а отже і його методичний перебіг та загальну результативність. Розкриємо саме поняття “ефекту генерації”. Воно фіксує внутрішній процес породження, генерування вихованцем знань-суджень морально-духовного змісту.

Отже, йдеться про таке спрямування виховного процесу, коли дитині тотально не транслюються відчужені моральні норми, стандарти, етичні

правила чи вимоги, а вона стає час від часу в позицію їх активного створення. Для чого це потрібно? Річ у тому, що добуті самостійно знання не залишаються у свідомості їх автора на рівні певного пізнавального утворення, а емоційно збагачуються, позитивно емоційно переживаються, чуттєво забарвлюються, набувають особистісного смислу.

Треба пам'ятати, що породжуючи моральні судження, вихованець мусить, так би мовити, примірювати їх до себе, адже вони мають стати його моральним надбанням.

Тож у цьому процесі переважає рефлексія, тобто мислення спрямоване на самого себе. Важливо, щоб ця моральна рефлексія була достатньо глибокою.

Глибоке здійснення рефлексії потребує від суб'єкта розвитку певного уміння мислити. До них належить уміння виділяти у пропонованій моральній темі судження (параметри), які складають її зміст. При цьому важлива кількість таких суджень і особливо несуперечливе врахування їх у рефлексивному процесі. У зв'язку з цим доцільно використовувати поняття “когнітивна складність” – операційний показник, що дає змогу оцінити кількість параметрів, які суб'єкт одночасно враховує у рефлексивному аналізі.

Вихованець з вищим рівнем когнітивної складності володіє більш диференційованою системою психологічних засобів для здійснення глибокої рефлексії, ніж вихованець з нижчим ступенем когнітивної складності.

Більш диференційований зміст, який є результатом аналітико-синтетичної діяльності мислення, містить у собі значно ширші можливості для породження процесу емоційного переживання, для збільшення його повноти. Тому вихованець мусить цілеспрямовано формувати у себе вміння знаходити у запропонованій йому морально-поведінковій темі більше моментів для прояву емоцій, вичленити джерела переживання.

Інваріант 5. Використання ефекту присутності у ВИХОВНОМУ процесі

У західній гуманістичній психології використовується досить наукомістка, на нашу думку, категорія “Присутність” як форма взаємин вихователя з вихованцем. Психологічний зміст даної категорії доцільно визначати як вплив педагога на дитину своєю сутністю, своїми корінними духовними надбаннями. Присутність вихователя, таким чином, це “робота собою” як основним засобом виховання що виключає будь-яке напучення стосовно дитини.

Бути присутнім — значить проявляти цілковиту сконцентрованість своїх сутнісних сил і спрямованість їх на дитину, діяти за принципом “лазерного променя”, віддаватись повністю своєму задуму. При цьому присутність як виховний засіб педагога вимагає відповідного ставлення, контакту з дитиною. Поважаючи її суверенність як індивідуальності, вихователь не тягне її силоміць до себе, не змушує бути “споживачем” його чеснот, а запрошує створювати разом і особистість дитини, і свою власну особистість. Запрошення – це найоптимальніший міжособистісний зв'язок, перетворювальна сила якого неперевершена.

Ситуація “Присутності” можлива в умовах, коли вихователь має, так би мовити, “особистісний голос і обличчя”. Тоді він сприймається іншим – “ти тут,

щоб тебе прийняли в розрахунок”. Тобто я не поряд в одному фізичному просторі, а в просторі особистісних взаємин – завдяки своїй особистісній індивідуальності.

Інваріант 6. Культивування у вихованця досвіду свободи приймати особистісні рішення

Прийняття вихованцем особистісного рішення діяти згідно з певною етичною нормою розгортається, так би мовити, між двома центрами. З одного боку знаходиться зміст соціальної вимоги, з другого – суб’єкт, який мусить зайняти морально значущу і відповідально активну позицію стосовно неї. Що ж є визначальним у вільному прийнятті особистісного рішення? Зміст соціальної вимоги чи психічна організація суб’єкта в конкретний момент?

Очевидно, яким би не був духовно цінним зміст вимоги, він не може сам по собі, ізольовано виступати спонуканням до вільного прийняття рішення, оскільки цей зміст завжди зустрічає опір з боку самосвідомості вихованця. Саме від суб’єкта залежить доля зовнішнього впливу – буде він прийнятий чи ні. Тут важливим є те, у руслі якого відношення щодо поставленої соціальної вимоги розгортається діяльність по прийняттю довільного рішення: узгодженості чи конфронтації. Бо ж відомо, що дитині від народження властиві почуття співпереживання як емоційне підґрунтя розвитку в неї моральності. Прояв лише цього емоційного переживання, звичайно, полегшував би прийняття особистісного рішення.

Однак позбутися конфронтації вихованець практично не може, оскільки вона теж має природні витoki, безпосередньо пов’язана з його егоїстичним “Я”. До того ж сила егоїстичного прагнення людини набагато більша від її здібності до співпереживання.

Враховуючи це, виховний вплив має бути спрямований на формування в суб’єкта вміння власними силами нейтралізувати дію егоїстичних прагнень і цим самим розчистити поле свідомості для діяльності в межах відношення узгодженості. Виховна робота педагога має бути спрямована на визнання вихованцем справедливості певної моральної вимоги і своєї активної відповідальності за неї. Така внутрішня діяльність відбувається шляхом співвіднесення проаналізованого змісту моральної вимоги із власним “Я” як діючим і спроможним самостійно приймати особистісні рішення. Саме усвідомлення суб’єктом власної здібності приймати рішення як цінності є дійовим фактором вільного прийняття етичної норми як мотиву його індивідуальної поведінки.

Важливу роль в усвідомленні вихованцем власного “Я” відіграє також ставлення до себе як до причетного до навколишнього світу, як до активного суб’єкта, котрий живе за принципом: “Якщо не я, то хто ж?” Подібне ставлення й може сформуватися через сукупність відповідальних вчинків, через ланцюг прийнятих особистісних рішень. І саме те рішення, над яким працює вихованець у даний момент, є важливою сходинкою до подібної моральної позиції в повсякденному житті.

Інваріант 7. Культивування зворушливого виховного впливу

Сучасна гуманітарна наука у своїх пошуках смисло-ціннісного виміру людської особистості вичленовує фундаментальний її критерій – міру чуттєвих ставлень до соціального і природного довкілля, до самої себе та міру життя в цілому. Тому предметом вивчення і розвитку стають такі категорії як сильна совість, глибока любов до інших, глибоке піклування, сила ЕГО, рівень усвідомлення свого Я, життя в повну силу тощо. Лише сильні почуття здатні духовно вдосконалити особистість. Виходячи з цього, слід культивувати проникаюче, зворушливе виховання, а це виховання вищої людської духовності. Таке виховання ґрунтується на піднесених почуттях, тобто зверхпочуттях – сильної радості, незвичного захоплення, насолоди, натхнення, осявання.

З цією метою необхідно створювати такі ситуації, які б актуалізували ті глибинні резерви душі, які розмірене буденне життя вимагає лише зрідка. Дитину потрібно спонукати до таких вчинків, де вона приходить у стан піднесення, захоплення, величності. Переживання величної краси вчинку – це і є його духовнісно-перетворювальна сила. Треба виховувати ставлення до вчинку як до смислу свого життя. Осявання через переживання зверхпочуттів може бути властивим і людині-егоїсту, прагматику, і тоді вона поводитиметься благородно.

Ефективність виховного процесу значною мірою залежить від так званих контрольованих факторів, тобто системи наукових положень, які визначають сутність конкретної виховної методики. Звичайно, що у вихованні діють і фактори, які носять ситуативний характер, і завчасно врахувати їх досить складно. Ці останні не повинні нейтралізувати організований вплив вихователя – це основна вимога, з якою він мусить рахуватися.

Запропоновані нами виховні інваріанти й повинні зробити процес виховання більш прогнозованим, а значить і більш розвивально ефективним.

**Бех І. Д. Нові методології виховання підростаючої особистості//
Український соціум. - 2004. - № 1 (3). - С.88-94**

М. Пірен. Єдність тілесного і духовного в процесі соціалізації особистості

Проблеми осмислення співвідношення тілесного і духовного в процесі соціалізації особистості в глобалізаційну епоху є надзвичайно важливим чинником трансформаційних перетворень українського суспільства на демократичних засадах. У всіх періодах цивілізаційних суспільних змін проблема духовності осмислювалась представниками як релігійних, так і наукових шкіл. У статті автор ділиться міркуваннями щодо цих питань з позиції проблемного стану духовності в сучасному українському суспільстві.

Поняття соціалізація (лат. – socialis) означає розвиток людини як соціальної істоти, становлення її як особистості.

Сучасні глобалізаційні зміни і трансформаційні перетворення в українському суспільстві суттєво впливають на соціалізаційні особливості

особистості. Відбувається злам ідеологічних традицій, перегляд моральних, правових норм і духовних цінностей в суспільстві та в світогляді людей.

Дотримуючись підходів французьких науковців, розглянемо соціалізацію особистості як широкий комплекс взаємовідносин між людиною і суспільством, причому виокремимо аспект духовності в глобалізаційний період суспільного розвитку.

Соціальність індивіда – це завжди конкретно-істотне явище, бо його основою є конкретно-сутнісні умови діяльності, які висувають певні вимоги до змісту і спрямування якостей та властивостей індивідів на даний період суспільного розвитку.

Вітчизняні психологи виокремлюють сфери, в яких розгортається весь зміст процесу соціалізації особистості – діяльність, спілкування і самосвідомість¹. Саме в такому ракурсі й розглянемо соціалізацію особистості.

Соціалізація – це процес соціальності індивіда у відповідності з „вимогами”, „цілями” суспільства. Сучасне покоління живе в глобалізаційну епоху, епоху підвищення ролі людини як творця соціального світу і самої себе. Дослідниця феномена соціалізації В. Москаленко вважає, що соціалізація, формуючи наші звички, бажання, є одним із факторів соціального контролю та встановлення порядку в суспільстві². З цим ми цілком погоджуємося, бо соціалізація людини відбувається в конкретних умовах її життєдіяльності. В процесі соціалізації у людини формуються соціальні якості, вміння, навички, знання, що дає їй змогу стати дієздатним учасником соціальних відносин та затребуваних епохою змін.

Соціалізуючись у суспільстві, ми ще й спостерігаємо за іншими людьми, за

¹ Авер'янова Г. М., Дембицька Н. М., Москаленко В. В. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства. К.: „ППП”, 2005. – 20с.

² Мойсей. Патріарх Київський і всієї Русі – України УАПЦ Канонічної. Здоров'я душі – здоров'я тіла. Вид. 2-е – К., 2006.

владою, політиками, керівниками трудових колективів. Якщо, наприклад, осмислювати діяльність депутатського корпусу та інших високопосадовців, то складається враження, що вони, соціалізуючись, не замислюються про відповідальність, а в більшості своїй дбають лише про власні корпоративні інтереси. У них завищені самооцінки, що не є суспільно-прийнятною нормою, бо чим вища самооцінка, тим більше місця гордині, яка не дає побачити свій вчинок і тверезо його оцінити та осмислити з позицій самоконтролю і духовності. Звернімо увагу на феномен духовності – „душі в індивіда”. Всім відомо, що душа важливіша за тіло. Вона є вічність, як сказано в Книзі „Буття” – Біблії³.

Фізичне тіло – це „тимчасовий одяг”, який має послужити душі, а не зашкодити їй. Чи так ми розуміємо своє духовне ество в процесі соціалізації на даному етапі глобалізаційних змін?

Багато повчального й незвичного для нас дано нам в духовних книгах для осмислення проблем соціалізації громадян в суспільстві. Наприклад, заповіді Мойсея, де йдеться про закони буття, за якими мала б реалізуватися соціалізація, яких мусимо дотримуватися. Там, зокрема, сказано: „...і прибув

Мойсей, та й оповів народові всі Господні слова та всі закони. І весь народ відповів одногосно, та й сказали: Усе, про що говорив Господь, зробимо!” (Друга книга Мойсея: Вихід, 24:3). А чи зробило людство це? Ні! Особливо це видно в глобалізаційний період з його багатьма непростими викликами. Єдині ліки при цій хворобі українського суспільства, яке перебуває у кризовому стані, – це лікування душ як наших можновладців, так і решти громадян від негативних впливів.

Найважливіша функція політико-владної еліти - бути взірцем для свого народу. Чи є так? Ні, не є вона взірцем! Стан духовності української еліти надзвичайно низький. Тому й зупинимось на цьому чиннику як надзвичайно важливому якісному мірилі соціалізації особистості.

Про осмислення свого існування, свого життя, власне духовного єства ми мало дбаємо. Отже, якщо замислимося над сутністю життя, його духовністю, то мусимо, перш за все, подумати про наступні чинники:

- ставлення людини до людини;
- осмислення відповідального ставлення до свого внутрішнього стану;
- стосунки між людиною і Творцем (Богом).

Якщо ж випадатиме хоча б один із цих чинників, то міняється сутнісне поняття духовного життя особистості.

Кожна по-справжньому талановита особистість, наскільки дано їй таланту, прагне чесно його реалізовувати й показати ту проблему життя, яку покликана осмислити, як дар Господній. Талант має таку дорогоцінну властивість, що не може обманювати, бо в іншому випадку особистість перестає бути талановитою. Це засвідчують факти людського буття та історія розвитку людських цивілізацій. До прикладу, Т. Шевченко, Г. Сковорода, Г. Костюк, В. Вернадський потерпали за свої ідеї, проте реалізували талант.

У повсякденних відносинах з людьми ми підсвідомо більше довіряємо совісті людини, аніж встановленим у суспільстві законам і правилам. Тому й нормальні взаємовідносини між людьми можливі тільки доти, доки люди не втратили совість.

³ Библия. Книга Священного Писания ветхого и нового завета. – К.: Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2004.

До слова, у психології щодо феномена „совість” робилися спроби установити та осмислити наступні моменти. По-перше, чи є „совість” природною властивістю людини, з якою вона народжується, а чи вона є плід виховання і зумовлюється життєвими чинниками, в яких формується людина? По-друге, чи є „совість” проявом волі, розуму, почуттів людини, а чи вона є самостійною силою?

Уважний аналіз проблем, пов’язаних з феноменом „совість”, переконує, що вона не є наслідком (плодом) виховання чи фізичного інстинкту людини, а має вище, непояснюване походження (пов’язана з душею та Господом). Тут можуть бути також і інші думки.

Совість засвідчує, що існує вища справедливість. Рано чи пізно кожен отримує „нагороду” за свої вчинки: совісні й ті, що совісті суперечать. В

класичній художній літературі совість утверджувалась як основна міра подій і вчинків, як основа основ людського буття.

І. Франко свого часу зауважив, що „якщо європейські літературні твори нам подобались, хвилювали наш естетичний смак та фантазію, то твори російських – мучили нас, затівали нашу совість, пробуджували в нас людину”. Отже совість є мірилом життєвих цінностей людини як суспільного феномена.

Грішник ненавидить праведника, бо в нього совість як критерій деформована, або він її і зовсім не має. Людина ненавидить того, проти кого грішить. Ненависть засліплює, заперечує Бога. Погляньмо: хіба по-Божому допускати корупцію, „прихватувати”, обдурювати людей обіцянками тощо? Але все це є у високому політикумі сучасної України. Це наша загальнонаціональна тривога: совість відкинута на узбіччя. Якщо ми не будемо про неї думати, повертати її в суспільні відносини шляхом соціалізації, то зникнемо, як зникли римляни, коли для них основними гаслами суспільної свідомості стали критерії – „хліба і видовищ!” В Україні на даний час хіба не основним стало гасло: „влади і грошей!”?

Тим часом в духовних Книгах людського буття та в „Євангелії” сказано, що кожен повинен мати міру у всьому: „Отож умертвіть ваші земні члени: розпусту, нечисть, пристрасть, лиху пожадливість та зажерливість, бо вона ідолослужіння” (Послання Св. Апостола Павла до коринтян, 3:5).

Що ж є негативом (гріхом) в процесі соціалізації людини? Запитання не з простих! Гріх – це порушення гармонії і створення хаосу в душі (внутрішньо людина розуміє грішні дії, але спокуса сильніша за її сили), хаос блокує благодатні сили, його совість не контролює. У кожного свій шлях і тільки його внутрішній зв'язок з Богом. Тому в процесі соціалізації людина повинна дбати про здатність розрізняти „добро” і „зло”, „міру речей”. Чи так є в сучасному соціумі? Лише частково! Більшість людей матеріальне ставлять понад усе. Проте рідко хто замислюється, яким шляхом воно набувається. Головне – якомога більше землі, нерухомості, грошей, влади. Наприклад, при досягненні влади помисли одні – як використати її заради власних корпоративних інтересів? Дуже суттєво, в даному контексті, сказано в Євангелії: „Ви дарма дістали, дарма й давайте” (Євангеліє від Св. Матвія, 10:8). Та в нашому суспільстві багаті багатіють, а бідних стає все більше. Ніхто ні владою, ні капіталом не ділиться.

В процесі соціалізації людина має набувати не тільки професійні знання. Духовні знання вона повинна набувати паралельно з професійним зростанням. Однак і тут спостерігаємо парадокси: не кожній душі можна давати духовні знання, злі душі їх використовують для обману. Соціалізуючись в суспільстві, людина повинна вміти усвідомлено контролювати свої вчинки, бути щирою. Що пропонують духовні канони щодо цього? „Нехай кожен дає, як серце йому призволяє, - не в смутку й не з примусу, бо Бог любить того, хто з радістю дає!” (Послання Св. Апостола Павла до коринтян, 9:7).

Таке усвідомлене добро породжує оздоровлення душі і дає наближення до Бога та здоров'я для фізичного тіла. „Отож коли чиниш ти милостиню, не сурми перед себе, як то роблять оті лицеміри по синагогах та вулицях, щоб

хвалили їх люди. По правді кажу вам: вони мають вже нагороду свою!” (Євангеліє від Св. Матвія, 6:2).

В контексті соціалізації в глобалізаційний період слід мати на увазі, що моральність в соціумі має фізичну дію. Це враховують частково медики при лікуванні хворих, селяни при збиранні врожаю, депутати в парламенті, коли приймають рішення в інтересах суспільства. Наприклад, коли врожай поганий, то селяни в будь-якому куточку планети замислюються, а чим згрішило село в цьому році. Правда, в перехідних суспільствах про духовність думають менше, ніж про фізичне, матеріальне. Так є нині у нашому українському суспільстві. І такою була картина в минулому країн, що пройшли перехідний період.

Одне слово, доки людина примножуватиме свою безбожність, аморальність, доти природа примножуватиме свої виклики: Чорнобиль, мікроби, бурі, град, потопи, засухи тощо. Однак Бог справедливий до кожної людини. Ми часто спостерігаємо це у житті. Наприклад, коли люди отримують інформацію про вченого, політика, депутата, які творять чи створили зло, то у всіх на устах одне запитання: „Як вони, знаючи багато, не змогли навчитися двом речам: боятися Бога та поважати людей?” Чому про це не думають ті, хто творить зло? Бездуховність, войовничий атеїзм в СРСР призвели до цього. Сьогодні причиною цього є теж і низька самосвідомість особистості.

Виходячи з практики життя та аналізу людського буття, святий Микола Сербський твердить, що найгірша людина не менше трьох разів у житті згадує про Бога: коли бачить праведника, що страждає за чужий злочин; коли сама страждає за чужий злочин; коли приходить смертний час. Він писав: „Як жаль, якщо уста твої повні нечистих слів, розум твій наповнений нечистих думок, серце твоє наповнене нечистих бажань та пристрастей! Тоді вся твоя зовнішня розкіш слугує поглибленню твоєї внутрішньої убогості; твоя зовнішня краса служить поглибленню твого внутрішнього безчестя”⁴.

Задумаймося: які можуть бути наслідки соціалізації такої людини у суспільстві? Негативними! Вони не слугують ні людям, ні Богу. Тому доходимо висновку, що служіння Богу є водночас і служінням людям, а служінням людям є служінням Богу.

Чи думає наша політико-владна еліта про це? Чи часто замислюємося над цим і ми з вами? Чи думаємо, що все, що ми робимо, є правильним? Ми рідко вимовляємо слово Бог. А часом дехто і заперечує його, бо не прийнято, бо живемо ще, до певної міри, марксистсько-ленінськими ідеологемами. Заперечення Бога в соціумі не доводить абсолютно нічого про Бога, а показує відстань між Богом і тим, хто його заперечує, тому й соціалізація особистості має бути пронизана духовністю.

До речі, духовна література свідчить, що окремі велети духу мали таку Божу милість – бачити й слухати велич Духа Господнього. Це Пантаджам і Шанкара в Індії, мусульманські суфії в Персії, Плотін із римлян, у Західній Церкві – Святий Франциск, Свята Тереза, мадам Гійон. У це життя ми послані не для того, щоб мати щастя, а щоб заслужити його своїм єством: думкою, працею,

⁴ Святитель Николай Сербский. Мысли о добре и зле. – Минск: Свято-Елисаветский монастырь, 2004. – 256 с.

поведінкою. Сенека писав: „Раніше ти помреш чи пізніше – неважливо; добре чи погано – ось що важливо! А добре померти – означає уникнути тривоги жити погано”.

Людина в процесі соціалізації проходить різні іспити на землі для того, щоб удосконалити свою душу та більш духовно жити, щоб не було переваг фізичного. Ми на землі пов’язуємо наше вміння діяти соціалізаційно, але в процесі соціалізації втомлюємося мирськими справами, мирська суєта нас цілком „охоплює своїми лещатами”. Тоді говоримо: „Дайте спочити моєму тілу! Дайте спочити моїй душі!”. Або, як пише Святитель Микола Сербський: „Дайте мені Бога!”³.

У цьому контексті цікавою є проблема: коли ми відпочиваємо (наше фізичне тіло), чи відпочиває наша душа? Вночі душа працює так само, як і вдень. Це засвідчують як фізіологи, так і високодуховні мислителі. Вночі душа узагальнює і засвоює денний досвід. Вночі ж душа формує свій погляд та оцінки діяльності особистості в соціумі.

Мусимо пам’ятати, навчають нас Книги Буття, що у процесі соціалізації особистості та реалізації її людські страждання ніколи не можуть перейти міру. Бог стежить за кожною людиною уважніше й милостивіше, ніж будь-який садівник за своїм садом. У народі кажуть: „Бог не дає більше випробувань, ніж людина може витримати їх”. Кожен із нас несе свій хрест...

Наша душа має здатність зору, слуху, нюху, смаку і дотику, і ці прояви душі ми відчуваємо через наше фізичне тіло. Цікаво є й те, що Творець дає нам фізичне тіло і такі обставини, через які ми можемо удосконалювати нашу душу. Тобто в процесі соціалізації ми реалізуємо себе через реалізацію життєвих проблем. Усе, що трапляється з нами в життєтворчості, – це сходинки до духовного чи бездуховного. Ми ж люди настільки заклопотані мирським, мирською суєтою, що не завжди хочемо чути Господа, який попереджає нас не робити духовні помилки, щоб не занепасти душу. Щодо цього Ісус Христос зауважив: „І не лякайтеся тих, хто тіло вбиває, а душі вбити не може; але бійтеся більше того, хто може й душу і тіло вам занепасти в геєні” (Євангеліє від Св. Матвія, 10:28).

На наших очах відроджуються храми, але чи наповнені вони віруючими, чи звучить у них щира молитва? Ми бачимо, що вчорашні апологети вульгарного матеріалізму намагаються нині стати союзниками Церкви. Їх нова тактика – залишити храми і навіть відновити, але зруйнувати храм людської душі.

Людина не є Творцем, щоб творити свою життєву силу. Вона є лише відкритою для отримання Божественної сили – благодаті. Або ж є закритою для неї.

Якщо людина не розуміє свого призначення на Землі – творити добро і починає шукати щастя лише у фізичному (тілесному комфорті), то досконалого, духовного щастя вона не знайде, маючи навіть великі матеріальні статки. Це ми бачимо в сучасному українському суспільстві.

³ Там же. – С. 159.

Наведення порядку в собі – важлива проблема для гідної соціалізованої особистості. Наприклад, навіщо говорити про норми поведінки для якоїсь людини, коли ми знаємо, що жадібність, боягузливість, самовпевненість не дадуть їй можливості їх дотримуватися? Навіщо писати закони, знаючи, що вони залишаться тільки на папері? І так буде доти, доки не усвідомимо: нічого, окрім духовності та безкорисливості кожної людини, не примусить будь-яку систему працювати так, як вважається нормою.

До прикладу, можна загнати „в глухий кут” хабарників, рекетирів, рейдерів, інших незаконослухняних членів суспільства. Однак допоки залишаються потенційні хабарники, рекетири, рейдери тощо, то залишається й загроза, що вони протопчуть собі нові стежки, щоб продовжити старі справи. Неможливо зробити людину доброю лише за допомогою законів. Можна скільки завгодно збільшувати кількість міліціонерів, представників силових структур, вдосконалювати їх оснащення, розширювати мережу тюрем, але проте суспільство від цього кращим не стане. Ось чому наведення порядку „в собі” має стати звичайною нормою для кожної людини. Цьому необхідно вчити людину з дитинства, в сім’ї та відповідних інститутах держави. І у цій справі великі надії покладаються на психологів. Правомірною буде теза, що моральне суспільство має складатися з моральних людей, які мають високі духовні якості. Це дається в процесі соціалізації.

А чи багато маємо наукових напрацювань у цій сфері? Думаю, що ні. Хоча й маємо окремі дослідження, які переконують затребуваність духовності в суспільстві. Зокрема, академік І. Бех зазначає, що „духовність передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистої користі й зосередженість на моральній культурі людства”⁵. Та й проблема нашої соціалізації дає надзвичайно широкий вихід на предмет осмислення нашого буття, очищення соціуму через очищення нас самих в процесі соціалізації.

У цей вік насильства, жорстокості лунає спокійне тверде слово Євангелія та його проповідників, Святих Апостолів про те, що кожна людина звітує у своїх вчинках, словах і думках, що „нема нічого прихованого, що не відкрилося б” (Мф. 10, 26). Правда переможе повсюди: у світовому ладі й у кожній людській душі; цей час настане.

Основні думки вчення Святого Письма щодо соціалізованості Апостол Павло висловив у 2-му Посланні до коринф’ян: „Всім нам належить стати перед судом Христовим, щоб кожному одержати згідно з тим, що він робив, живучи в тілі, добре або лихе” (2 кор. 5, 10).

Від природи кожному Бог дав певні таланти – душевні й тілесні сили, а також здібності, які потрібно, соціалізуючись, реалізувати через служіння суспільству. Отже нам належить дати відповідь за наші звання, посади й усі службові обов’язки. Стосовно цього в Євангелії сказано, що почують всі голос Праведного Судді: „Відійдіть від Мене, хто чинить беззаконня” (Мф. 27, 23).

З суддів і можновладців Господь теж питає, чи не проміняли вони правду на якийсь прибуток, чи не догоджали вони сильним і багатим і чи не залишали вони без захисту принижених, знедолених. У цьому контексті: „Горе тим, ...що

⁵ Бех І. Д. Духовні цінності особистості / Педагогіка і психологія, 4 (14), 1997. Науково-теоретичний та інформаційний журнал Академії педагогічних наук України. – С. 124 - 129.

несправедливо чинять в суді за хабар” (Іс. 5, 22-23). А скільки судових рішень приймають наші судді саме за „хабар”!

Соціалізація – суспільний феномен. Оцінюючи її, доходимо висновку, що маємо думати про неї як про важливий критерій суспільного контролю. Якщо закони „не в моді”, то прислухаймося до слів духовних особистостей. Зокрема, Апостол Павло закликає: „Благаю вас поводитися гідно звання, до якого ви покликані” (Єф. 4, 1).

Члени нашого суспільства розділені, тому що всяк намагається задовольнити лише власні інтереси, а не думає про інших. Через примноження беззаконь і у представників політико-владної еліти, і у „простих” громадян нівелюється таке почуття, як любов. Але ж любов – всесвітній закон; вона зв’язує людей у сім’ї, в колективі, в суспільстві, в країні. Любов являє собою суттєву властивість Божу. Апостол Іоан сказав: „Бог є любов, і хто перебуває в любові, перебуває в Бозі, і Бог у ньому” (1 Ін. 4, 16). Нас навчають багато чому, але дуже мізерно любові до Бога, до людей. Багато людей навіть ніяковіє, коли йдеться про Бога, забуваючи, що найдорогоцінніший скарб – життя, який нам дано через батьків, дано Богом. Людина за своєю природною сутністю істота суспільна. Від колиски й до могили вона постійно перебуває серед собі подібних, входить з ними у безперервну взаємодію. Тому в процесі соціалізації особистість має набувати високих якісних характеристик соціалізованості.

Скільки потрібно людині терпіння, тактовності, вправності, хитрувань, інколи неправди та лицемірства, щоб реалізувати себе у цьому складному світі! Однак з такого розмаїття стосунків слід вибирати порядність і чесність. В Євангелії щодо цього сказано надзвичайно просто і глибоко: „Як хочете, щоб робили вам люди, так і ви робіть їм” (Лк. 6, 31). Ось закон високого рівня соціалізованості для нас!

Виходячи з постановки проблеми, важливо звернути увагу на те, яке місце в системі соціалізаційних настанов можна відвести співвідношенню „душі і тіла”. Душа з’єднана з плоттю, одягнена в неї, як тіло в одяг. Не душа створена для тіла, а тіло для душі. Ісус Христос про перевагу душі над тілом сказав: „Чи душа не більша за їжу, а тіло за одяг?” (Мф. 6, 25). Цю істину повинні зрозуміти усі, бо в переважній більшості люди живуть потребами й інтересами плоті. Так вони поставили душу слугою тіла, а не тіло – слугою душі. Саме це і породило духовну кризу в суспільному житті нашої цивілізації.

Отже, виходячи з усього, зазначеного вище, мусимо змінювати без міри матеріалізовану свідомість на духовне очищення своїх помислів, дій і суспільства в цілому.

**Пірен М. Єдність тілесного і духовного в процесі соціалізації особистості//
«Соціальна психологія» №4-2008**

В. Москаленко. Проблема виховання в контексті соціалізації особистості

<...> Особливості парадигми сучасної освіти

Сучасне покоління живе в епоху зростання ролі особи як творця соціального світу і творця самої себе. Прагнення людини бути активно причетною до своєї історичної і особистісної долі, до самореалізації зумовлено не тільки ускладненням світу і значним підвищенням його динамізму, але й зростанням потреб сучасної людини, яка піднялася на якісно вищий ступінь свого соціокультурного розвитку, ніж попередні покоління. А це висуває проблему створення такої системи освіти, яка була б спроможною забезпечити виховання у індивідів високих особистісних якостей, головні з яких – психологічна та організаційна готовність до орієнтації на власні сили у виконанні життєвих завдань, високий рівень мотивації до досягнення життєвого успіху, здатність до нагромадження, відновлення та раціонального використання життєвої енергії.

Традиційно формула освіти проголошується як єдність навчання і виховання. Ця єдність обмежується рамками шкільного простору і єдиними методами цілеспрямованого нормативного впливу учителя на учня. Таке звужене розуміння виховання не відповідає потребам сучасності і базується на „формуючій” та „навчаючій” міфологемах, притаманних тоталітарному педагогічному мисленню.

Згідно з першою міфологемою, формування особистості прямо залежить від цілеспрямованого педагогічного впливу. Згідно з другою, цінність шкільного життя учня визначається тим, наскільки він оволодіває програмним матеріалом.

Проте виховання, як і навчання, не є єдиним способом перетворення особистості. Багато навичок, здібностей та інших характеристик у дітей з'являються не в результаті виховання, а всупереч йому. Великі виховні можливості самого життя, в яке включена дитина, означає, що потрібно враховувати не тільки цілеспрямований педагогічний вплив на особистість, але й усю багатогранність соціальних впливів.

У радянському педагогічному мисленні 1960 – 1970-х років встановилась адаптивна методологія, і вона й досі впливає на педагогічну діяльність. Згідно з нею, індивід є пасивним об'єктом зовнішнього впливу, а багатосторонній процес формування особистості зводиться лиш до однієї з його форм, а саме – цілеспрямованого виховання, а виховання – до навчання, яке здійснюється нібито шляхом вербального менторського впливу іззовні

Адаптивна методологія знайшла своє відображення в теорії і практиці професійного навчання: в ньому основний акцент ставиться на пристосуванні, адаптації особистості до вимог професії, на рівнянні на встановлений зразок, внаслідок чого випадає з поля зору особистість працівника.

З адаптивної методології випливає, що розвиток особистості – це розширення обсягу знань, нарощування попереднього досвіду, в процесі якого

відбувається розгортання структури особистості. Відтак формування особистості розуміється тільки як перетворення дитини на дорослу людину, як поступове „олюднення” індивіда в ході онтогенезу, як „підготовка до життя”, а не саме життя.

Концепція формування особистості, що вважає індивіда об'єктом, якості якого прямо залежать від вихователя-суб'єкта, котрий жорстко регламентує їх зовнішніми вимогами, не може не призвести до певних перекосів у системі освіти. Відтак постає гостра потреба виробити такі концептуальні підходи, які могли б стати принципами організації нової системи виховання.

Протилежністю адаптивної методології є культурно-діяльнісна концепція соціалізації. Саме поняття „соціалізації”, яке означає процес формування основних параметрів людської особистості (свідомості, почуттів, здібностей тощо) в результаті входження її в реальний процес життєдіяльності, спонукає педагогів розглядати процес виховання як такий, що відбувається у всіх його багатоманітних формах – цілеспрямованих, стихійних і т. д.

До 1980-х років радянська наука заперечувала соціалізацію, вважаючи її породженням буржуазної науки. Зате нині соціалізація стала надто модною, особливо з початком формування соціальної педагогіки як самостійної галузі педагогічного знання, де процес соціалізації є предметом дослідження.

Історія з поняттям „соціалізація” відзеркалює характер змін суспільних відносин, процес перебудови парадигми педагогічної науки, еволюції самого її предмета, який, поряд з навчанням і вихованням, став включати і соціалізацію.

До визначення понять „соціалізація” і „виховання” є безліч підходів. У зв'язці „соціалізація – виховання” їх можна визначити таким чином.

Соціалізація, як найширше поняття зпоміж тих, що характеризують творення особистості, є не тільки свідомим засвоєнням дитиною готових форм і способів соціального життя, способів взаємодії з матеріальною і духовною культурою, адаптацією до соціуму, але й виробленням власного соціального досвіду, ціннісних орієнтацій, свого стилю життя.

Виховання – це система цілеспрямованих, педагогічно організованих взаємодій дорослих з дітьми, самих дітей одне з одним. Саме в такій особистісній взаємодії відбувається зміна мотиваційно-ціннісної системи особистості дитини, виникає можливість репрезентувати дітям соціально значимі норми і способи поведінки, оскільки виховання є одним з основних шляхів організованої соціалізації.

Науковий інтерес до процесу соціалізації не тільки як до явища соціально-психологічного, але й педагогічного, обумовлюється зміною парадигми сучасної освіти. Дефініцію „парадигма” запропонував Т. Кун у своїй концепції зміни фундаментальних наукових теорій. Під парадигмою освіти розуміємо синтез певних теоретичних положень і способів їх реалізації, які є значимими для вчених і практиків освітянської сфери.

Зміна парадигм не відбувається з волі навіть дуже високих наукових авторитетів. Зокрема, парадигма в системі освіти визріває в суспільстві, коли створюються нові цінності в культурі, коли виникають нові форми взаємодії поколінь, коли компоненти старого педагогічного процесу стають

непродуктивними. Новою, сучасною парадигмою освіти є включення до її системи соціалізації.

Виникає запитання: які зрушення в суспільстві протягом останніх десятиліть ХХ століття змінили теоретичну модель педагогічної діяльності, змусили звернути увагу не тільки на навчання і виховання, але й на соціалізацію дітей? Ці зрушення стосуються, по-перше, процесів, котрі відбуваються в системі суспільних відносин, по-друге, створення нових теоретико-методологічних підходів до аналізу процесу соціалізації¹. Нові параметри перебігу соціалізації і парадигми освіти неминуче задаються трансформацією соціальних ідеалів і цінностей, висуваючи до суб'єкта соціалізації певні вимоги у формуванні моделей соціальної поведінки,

¹ Авер'янова Г. М., Москаленко В. В. Теоретико-методологічні проблеми соціалізації особистості / Психологія. Збірник наукових праць. - К.: НПУ імені М. П. Драгоманова. Випуск 17.2002. С. 3 – 7.

конструювання персональної системи цінностей та ідентифікаційних структур особистості.

Тенденція посилення динамізму соціальних процесів сприяє зміні типу відносин між поколіннями, що й визначає культуру суспільства. Ще в 1960-ті роки філософи, соціологи, зокрема – американський соціальний психолог і етнограф М. Мід, обґрунтували взаємозв'язок змін в культурі суспільства зі зміною типу міжпоколінних відносин. М. Мід виокремлює три типи культури, що виникають на основі різних відносин між поколіннями.

Постфігуративна культура – історично найбільш ранній тип, що складається в патріархальному суспільстві і всі духовні цінності акумулює в досвіді пращурів, у традиціях. Підростаюче покоління в цих умовах кожен свій життєвий крок, наміри та кожен свою дію обов'язково узгоджує з традиціями. Центром зосередження цінностей стає не сучасне, а минуле. Постфігуративна культура забезпечує спокійне срийняття дітьми і молоддю досвіду старших, новації з'являються повільно, приріст нових культурних досягнень гальмується авторитарністю предків.

На зміну постфігуративній культурі приходять культури кофігуративна. Цій зміні сприяють прискорення темпів інформаційного, технічного та соціально-економічного розвитку суспільства. Кофігуративна культура змінює відносини між поколіннями в процесі виховання. У різних галузях життя люди, вирішуючи свої проблеми, звертаються не до традиційних настанов, а до новітніх досягнень науки, техніки, до думок авторитетних фахівців. Центром зосередження цінностей в рамках цієї культури стає сучасність. „Батьки” змушені рахуватися з тим, що „діти” перестають орієнтуватись на їх виховні рішення і все більше рахуються з думкою ровесників у референтній групі. Відносини між „батьками” та „дітьми” розгортаються за конфліктним сценарієм. Чого не було раніше, в постфігуративній культурі.

Третій тип культури, становлення якого спостерігається з другої половини ХХ століття, М. Мід запропонувала визначати як префігуративну культуру. Цей тип виникає на тлі глобальних інформаційних, технічних,

соціальних, політичних змін, темпи і масштаби яких не випадає навіть порівнювати з попередніми історичними епохами. Інформаційна революція зробила життєвий світ не тільки для дорослих, але й для дітей значно доступнішим і прозорішим. Інформаційні ресурси стають зрозумілими дітям, інколи навіть без спеціального посередництва учителів і батьків.

Сучасні діти швидше, ніж дорослі, освоюють технічні досягнення. Економічні, фінансові та політичні інновації молоді в багатьох випадках визначають зараз життя суспільства. Хто сьогодні з дорослих може, наприклад, сказати, що готує свою дитину до майбутнього життя, якщо сам не може уявити, яким воно стане років через десять, а тим більше через двадцять – тридцять?

Отже, в умовах префігуративної культури центром зосередження культурних цінностей стає майбутнє. Міжпоколінні відносини в префігуративній культурі стають іншими. Практика взаємодії „батьків” і „дітей” потребує нових моделей, що базуються на співробітництві. Потрібен сценарій взаємостосунків на основі партнерства, довіри старших до молодших.

Реалії життя в умовах префігуративної культури постійно ставлять людину у вкрай невизначені ситуації, коли не може бути готових рішень, що приймаються на основі засвоєння готових знань, умінь, навичок. Сучасній людині потрібно вирішувати кожен життєву ситуацію творчо, самостійно приймати рішення і нести за них відповідальність.

Отже, нова культура потребує нового типу особистості з такими основними характеристиками, як індивідуальність, творча активність і здатність орієнтуватись на майбутнє: уміння прогнозувати, фантазувати, гнучко переходити в нові види діяльності навіть в ситуації невизначеності.

На основі цього сучасна наука прагне здійснити переоцінку тих концепцій виховання, що традиційно базуються на провідному значенні цілеспрямованого впливу на особистість у процесі її формування, і вийти на проблему соціалізації як процес саморозвитку особистості, її життєвого визначення в культурі, в соціумі. Сучасне раціоналізоване і вербалізоване навчання, як би воно не змінювало своїх стандартів, все одно працює переважно на компетентність. Умови нової культурної ситуації потребують не тільки вдосконалення процесу навчання, яке саме по собі „потягне за собою розвиток”, а передусім створення і розвитку соціалізуючого потенціалу освіти. Необхідність зміни парадигми системи освіти зумовлена не тільки зрушеннями в системі суспільних відносин, але й диктується логікою розвитку науки, ступенем прогресу тих її галузей, які так чи інакше зачіпають проблеми, пов'язані з педагогічним знанням.

В соціально-психологічному аналізі проблеми „виховання – соціалізація” починає домінувати інтерпретаційна парадигма. Це поняття в 1970-х роках увів у науковий обіг американський соціолог Т. Уїлсон на противагу „нормативній парадигмі”, найяскравіше представленій в структурному функціоналізмі Т. Парсонса.

Основним пафосом інтерпретаційної парадигми є уявлення про активну роль індивіда в ході соціалізації. З цієї точки зору, суб'єкт соціалізації не може

бути жорстко детермінований соціальними нормами, оскільки він ці норми інтерпретує. Людина є творцем свого соціального світу. А тому невідповідність індивіда вимогам суспільства не є вадою, котра вимагає насильницького пристосування. Така невідповідність є основним джерелом соціальної динаміки.

Нові підходи до вирішення проблем соціалізації зумовлені також зростанням інтересу в різних галузях гуманітарного знання до питання взаємовідносин „дитина – суспільство” та їх осмисленням у зв’язку з трансформаційними процесами в суспільстві.

Слід зазначити, що в першій половині ХХ століття панівними були дві точки зору на проблему „дитина – суспільство”. Перша (якої дотримувались психологи) – це погляд на процеси індивідуального розвитку як такі, що відбуваються у незмінному світі. Друга (її дотримувались, в основному, соціологи, історики, етнографи) – це переконання, що можна досліджувати зміни в соціальному світі без врахування зрушень у змісті і структурі життєвого шляху індивіда. Ці дві точки зору (перша – в незмінному світі індивід, який змінюється; друга – незмінний індивід у світі, який змінюється) визнавалися такими, що взаємно доповнюють одна одну. Згодом стало зрозуміло, що така постановка питання непродуктивна: потрібно вивчати індивіда, який розвивається у світі, що змінюється.

У працях соціальних психологів 1960 – 1980 років в аналізі проблеми „дитина – суспільство” увага акцентувалася на тому, що зовнішній світ, у якому здійснюється процес соціалізації дитини, є складним, багатофакторним і мінливим. Зокрема, американський соціальний психолог У. Бронфенбреннер, який у співдружності з радянськими вченими вивчав особливості соціалізації дітей в СРСР і США, виявив, що нормативно-педагогічні настанови і принципи не співпадають повністю з реальною педагогічною практикою². В результаті соціально-класової диференціації людської діяльності тривалість індивідуального життєвого шляху, конкретний зміст його етапів суттєво варіюються в різних суспільствах і у представників різних соціальних прошарків. Індивіди, які належать до заможних верств, мають більше шансів на триваліше життя. Їхнє дитинство, період, коли індивід не бере участі у виробництві, теж триваліший. Ще ширшим є соціально-історичні варіації змістових вікових властивостей і процесів та ставлення людей до окремих періодів життя, зокрема дитинства. Ніщо не може змінити інваріантну послідовність дитинства, дорослості і старості. Проте тривалість і зміст кожного з них суттєво залежать від соціальних факторів. Ця залежність має не тільки кількісний, але і якісний характер.

Як вважають антропологи, існує певна філогенетична закономірність, згідно з якою в процесі біологічної еволюції зростає значення індивіда та його вплив на розвиток виду. Це виявляється, по-перше, в нарощуванні тривалості періоду індивідуального існування, протягом якого нагромаджується індивідуальний досвід, що впливає на подальшу еволюцію, і, по-друге, в нарощуванні варіативності (морфологічної, фізіологічної і психічної) всередині виду.

Це спостерігається і в історії людства. Окрім загального продовження тривалості життя людини порівняно з іншими антропоїдами, змінюється співвідношення і тривалість його етапів. Зокрема, підвищується значення підготовчого етапу життєдіяльності, продовжується етап дитинства як періоду первинної соціалізації, навчання і виховання.

Збільшення самого періоду дитинства, в основному за рахунок отроцтва, нижня і верхня межа якого стає все більш розмитою, посилює інтерес до проблеми „дитина – суспільство”. Активізація дослідження її диктується також динамікою інститутів (агентів) соціалізації і розвитком дитячої та юнацької субкультур, появою таких особливостей у цих факторах, яких не спостерігалось раніше. Динаміка освітянських інститутів соціалізації виявилась не стільки в галузі структурної перебудови системи освіти, скільки у зміщенні цінностей суспільної свідомості, в наголошенні самоцінності особистості дитини. Ця динаміка відбувається на фоні пізнішого включення підростаючого покоління у сферу виробництва і розширення агентів соціалізації (формування самодіяльних організацій та інших неформальних об'єднань).

У вітчизняній педагогічній літературі 1980-х років все частіше висловлювалися думки про уточнення предмета педагогіки, приведення її основних понять у відповідність з тими інноваційними процесами, які відбуваються в теорії і практиці. Такі віяння були пов'язані з потребою введення категорії „соціалізація” в педагогіку та необхідністю визначення її співвідношення з категорією „виховання”. На цьому тлі відбувалось, по-перше, формування нової галузі педагогіки – соціальної педагогіки, де категорія „соціалізація” посідає провідне місце у визначенні її предмета, а, по-друге, становлення нової парадигми педагогіки, в контексті якої соціалізація розглядається у взаємозв'язку з розвитком, вихованням і

² Бронфенбреннер У. Два мира детства: Дети в США и СССР. – М. 1976.

самовихованням особистості як суб'єкта соціальних відносин.

Одним з перших у вітчизняній педагогіці порушив питання про соціалізацію як передумову виховання особистості В. Сухомлинський. Ще тоді, коли проблема соціалізації особистості вважалась „закритою” галуззю радянської педагогічної науки, він писав: „Суспільна сутність людини виявляється у її відношеннях, зв'язках, взаємовідносинах з іншими людьми. Пізнаючи світ і себе як частину світу, вступаючи в різноманітні відносини з людьми, відносини, що задовольняють її матеріальні і духовні потреби, дитина включається в суспільство, стає його членом. Цей процес приєднання особистості до суспільства і, отже, процес формування особистості, вчені називають соціалізацією”³.

Отже, зміни, які відбулися в соціально-історичних умовах та в логіці розвитку наук про людину наприкінці ХХ століття, зумовили необхідність переходу до нової парадигми освіти, в якій педагогічна наука поряд з вихованням у свій предмет включає соціалізацію.

Моделі шкіл за сценарієм соціалізації

Суспільна думка втілюється в соціальну практику не так швидко, як цього хотілося б. І досі в педагогічній діяльності переважає школоцентризм. Якщо скористатись класифікацією шкіл за „сценарієм соціалізації”, розробленим російською дослідницею Н. Головановою⁴, то можна виокремити кілька моделей шкіл, найбільш поширених у нашому суспільстві.

„Школа навчання”, яка з’явилась ще 400 років тому і біля джерел якої стояв Я. Коменський. Соціалізація в ній будується за принципами: 1) авторитарність; 2) учбовий предмет визначається як спеціально задана картина світу, що пропонується дітям у вигляді правил, формул, визначень, законів, вибраних імен, подій і дат; 3) єдиноманітність і стандартність режиму, змісту, організації навчальної роботи.

Така школа керується принципом: її продукт – учень, що оволодів системою ЗУНів (знань, умінь і навичок). Завдання соціалізації цілком перекладаються на інші інститути.

Модель „школи навчання” стала масовою й успішно виконувала соціалізуючі функції протягом століть, формуючи слухняних, акуратних, старанних працівників, не схильних до „зайвої” ініціативи й активності. Це відповідало потребам традиційного і, частково, індустріального суспільства. І хоча уже в середині, а особливо наприкінці ХХ століття, почала відчуватись невідповідність моделі „школи навчання” завданням соціалізації особистості, все ж вона й досі лишається найпоширенішою, сповідуючи „знаннєву” парадигму і використовуючи класно-урочну систему.

В результаті критики недосконалості „школи навчання” з’явилися деякі інші моделі шкіл.

Приватні школи мають можливість використовувати в навчальному процесі окрім учителів ще й інших фахівців, а також матеріально-речове середовище, різні атрибути освітнього простору, котрі через взаємодію дітей з дорослими забезпечують сценарій соціалізації, в якому, окрім класно-урочної системи,

³ Сухомлинский В. А. Мудрая власть коллектива. М. 1975

⁴ Голованова Н. Ф. Социализация и воспитание ребёнка. Учебное пособие для высших учебных заведений. – СПб.: Речь. 2004. - 272 с.

використовуються й інші форми засвоєння дітьми соціального досвіду.

Однак дуже часто організатори цього сценарію створюють у школах атмосферу безпечного середовища як альтернативи небезпечному світові дорослих, особливо у великих містах. Психологічно цей сценарій передбачає підтримку у кожної дитини почуття власної „надзвичайності”, що може супроводжуватися неадекватною самооцінкою. Сценарій соціалізації в такій школі не дає дітям досвіду самообмеження, співробітництва, взаємодопомоги. Отже, за сценарієм соціалізації таких шкіл важко формується найважливіша соціальна роль школяра – його „соціальна позиція”.

Сценарій соціалізації „школи різних маршрутів” реалізується школами, що застосовують технології диференційованого підходу в навчанні.

Цілком зрозуміло, що розвиток дитини завжди первісно задається її генотипом і не вкладається в жодні формальні показники, типові для всіх. Умови інформаційної цивілізації диктують необхідність раннього виявлення талановитих людей, потенційних лідерів і організаторів, що мають спеціальні здібності та обдарованість. Діти, які з різних причин відстають у розвитку, потребують іншого змісту і форм навчальної роботи. Отже, необхідний індивідуальний підхід до кожного учня.

„Школи різних маршрутів” заявляють себе прогресивними, звернутими до розвитку індивідуальності дитини, такими, що простують шляхом гуманізації освіти. Проте, якщо приглянутися до сценарію соціалізації цих шкіл, то з’ясовується, що вони пропонують не дуже гуманістичну за своєю сутністю соціалізацію дітей. „Управляти” розвитком педагога в такій школі можуть, розділивши учнів на групи „обдарованих” і „необдарованих” всередині класу (як правило, це відбувається за рівнем успішності у навчанні), в паралелі – на класи корекції і „спрофільовані” на цілеспрямовану підготовку до певного вищого навчального закладу.

Розподіл дітей на „успішних” і „неуспішних” не тільки не забезпечує позитивних результатів виховання, але є й антигуманним та шкідливим з погляду моралі, бо фасує дітей на „кращих” і „гірших”, ніби „тавруючи” їх.

Обдарованість дитини як вираження творчої сутності людини є тим природним даром, через який виявляється сутність людського роду. Отже, обдарованість як потенційна можливість розкриття творчих здібностей властива кожній людині від народження. Проблема в тому, що в реальній дійсності поява талантів у сучасному світі є випадковим явищем – у тому розумінні, що суспільство досі ще не має можливості створити умов, за яких могла б реалізуватись обдарованість кожної дитини, виявитись її талановитість у певній діяльності.

Сценарій соціалізації, який відповідає вимогам сьогодення, реалізується в моделі **школи життєтворчості**. Цю модель створив колектив учених – соціальних психологів Інституту соціології НАН України під керівництвом Л. Сохань. Модель вже десять років застосовується в деяких загальноосвітніх школах Києва^{5,6,7,8,9}.

⁵ Балакирева О. Н. Жизненные пути молодежи как объект социологического исследования / Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв’язання. – К., 1992.

⁶ Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи. – К., Наукова думка. 1988.

⁷ Жизненный путь личности: вопросы теории и методологии социально-психологического исследования. / Отв. ред. Л. В. Сохань – К. Наукова думка. 1987.

⁸ Жизнь как творчество. - К., 1985.

⁹ Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. - М. 1967.

Школа життєтворчості ставить за мету сформувати в учнів не тільки систему знань, умінь і навичок, а також готовність до самовизначення в моральній, інтелектуальній, комунікативній, громадянсько-правовій сферах діяльності, в розвитку індивідуальності кожного учня і виховання його як суб’єкта соціалізації.

Автори концепції життєтворчості визначають людське життя як мистецтво і подвиг. „Мистецтво тому, що таке життя є актом творчості, і, як

будь-який творчий процес, життєтворчість передбачає розробку і здійснення оригінального творчого замислу, пов'язаного з діяльністю розуму, уяви, фантазії, передбачення і провидіння. В цьому акті творення втілюються не тільки духовно-моральні, але й естетичні уявлення і смаки людини, бо життя в його цивілізованому виконанні будується на принципах Істини, Добра і Краси... Життя, що здійснюється, може оцінюватись як духовно-моральний подвиг тому, що воно, як би сприятливо не склалося, завжди тією чи іншою мірою пов'язане з подоланням труднощів, перешкод на соціальному полі діяльності чи в особистому житті людини"¹⁰.

Нині соціологи, соціальні психологи фіксують стійку тенденцію ХХІ століття – „тріумф особистості”. Люди, відчуваючи загрозу тоталітаризму протягом майже всього ХХ століття, прагнуть заявити і реалізувати власну індивідуальність. Е. Фромм у книзі „Мати чи бути” змальовує своє уявлення про досконалу людину сучасності. Головні її риси: готовність відмовитись від усіх форм володіння заради того, щоб бути; почуття безпеки, почуття ідентичності і впевненості в собі, які базуються на вірі в те, що вона існує, що вона є, на внутрішній потребі людини в прихильності, зацікавленості, любові, єднанні зі світом, яка прийшла на зміну бажанню мати, володіти, панувати над світом і внаслідок цього стати рабом своєї власності; усвідомлення того, що ніхто і ніщо не може надати смислу нашому життю і що тільки повна незалежність і відмова від фетишизму речей можуть стати умовою для плідної діяльності, спрямованої на служіння ближньому; любов і повага до життя у всіх його проявах.

Виховання, що спирається на таку модель ідеалу особистості, передбачає враховувати, що соціалізація здійснюється як самореалізація особистості, як процес її життєтворчості.

Соціалізація особистості як засвоєння соціального досвіду

Погляд на сучасну парадигму виховання, в якій акцентується самореалізація особистості, базується на висновках досліджень сучасної соціальної психології про те, що індивід є творцем соціального простору, не нормованого в момент свого становлення. Нормативні моделі, які засвоює індивід у процесі соціалізації, змінюються через їх смислову інтерпретацію ще до того, як він застосує їх у певних ситуаціях. В дослідженнях психологічної теорії ситуації¹¹ акцентується увага на ідеї сильного детермінуючого впливу безпосередньої соціальної ситуації, в якій перебуває людина, зокрема, вплив, який здійснюють незначні, з першого погляду, особливості ситуації (наявність певних „каналів”, що сприяють виявленню активності індивіда). Ситуаціоністський підхід в соціальній психології звертає увагу на суб'єктивну інтерпретацію ситуації та її вплив на людину. З цієї точки зору, соціалізація – це процес, під час якого формується особистісний досвід, на основі

¹⁰ Психология жизненного успеха. / Л. В. Сохань, Е. И. Головаха, Р. А. Ануфриева, О. Н. Балакирева, В. В. Очеретяный. – К., Ин-т социологии НАН Укр.

¹¹ Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Уроки социальной психологии. – М. Аспект Пресс. 2000.

чого здійснюється перехід в нові й нові ситуації соціального розвитку. Отже, соціалізація особистості – це оволодіння індивідом соціальним досвідом.

Соціальний досвід – це підсумок попереднього розвитку суспільства, в якому зафіксовано результати діяльності людей у суттєвому їх значенні. Він є об'єктивним, „опредмеченим” як у предметно-речових формах, так і в формах соціальних відносин, спілкування, діяльності. В соціальному досвіді акумулюються справжні досягнення людства і передаються від покоління до покоління в процесі соціалізації індивідів. Передача і засвоєння індивідами досягнень досвіду людства здійснюється завдяки соціальному успадкуванню через процес інкультурації.

Соціальний досвід індивіда – це його реальне соціальне життя, система його життєвих цінностей, той образ світу, який складається в результаті засвоєння соціального досвіду людства під впливом і в умовах „вільного соціуму”. Соціальний досвід є фактором процесу соціалізації особистості.

Індивідуальне життя людини має певну об'єктивну детермінацію. Це впливає, по-перше, з того очевидного факту, що людина здійснює своє життя в конкретну історичну епоху, в певному соціальному і життєвому просторі, належить до певної соціальної групи, є вихідцем з якоїсь конкретної сім'ї тощо. Все це зумовлює весь процес її самовизначення і життєздійснення.

По-друге, певний потенціал можливостей закладено в людині від природи її психофізичних даних, реалізація яких відбувається в процесі соціалізації, в якому здійснюється її професійний вибір і реальні досягнення, громадянські ролі, ступінь успішності і побудова її сімейного життя. Поєднуючись між собою, соціальні і природні фактори дають людині свій унікальний шанс самореалізації

У вітчизняній педагогічній науці традиційно віддавалась перевага нормативній системі цінностей у вихованні особистості. Активність, здатність індивіда до самостійного акту вибору хоча й визнавалися, проте реальний процес виховання було зорієнтовано не на особистість, що самовизначається, а на особистість, котра „добре управляється”.

Сучасні дослідження виокремлюють два аспекти процесу соціалізації: адаптацію до соціуму і самовизначення в соціумі. Останнє означає активну позицію, оцінку оточуючого, відбір впливів, що пропонуються обставинами, прийняття їх або опір їм.

Людина як суб'єкт процесу соціалізації не є пасивною істотою. Вона первісно несе в собі імпульси самореалізації, саморуху. Змінюючись і збагачуючись, ця життєва потенція несе в собі потребу і здатність до життєвого самовизначення і самореалізації на основі дії механізмів свободи вибору і свободи дії. Людина на своєму життєвому шляху, детермінованому попереднім соціальним досвідом, є розпорядником власних соціальних та індивідуально-особистісних можливостей, використовуючи які, створює свою модель життя, свою неповторну долю.

Отже, виховання як цілеспрямований процес організації оволодіння соціальним досвідом є складовою процесу соціалізації. Слід зазначити також, що виховання є необхідною складовою, оскільки в процесі соціалізації дитини

неодмінно виникають явища та ситуації, що потребують певного узгодженого соціального впливу і реальної педагогічної дії, конкретного педагогічного інструментування. У зв'язку з цим, актуальним стає дослідження механізмів становлення соціального досвіду дитини.

В соціально-психологічній літературі акцентується увага на такому механізмі становлення соціального досвіду дитини, як **діяльність**, котра є і способом, і умовою, і формою виявлення культурно-історичного соціального досвіду.

Раніше, ніж в інших сферах знань, осяжні результати досліджень природи людської діяльності отримано в психології. Це пов'язано з необхідністю подолати споглядальні уявлення в рефлекторній теорії, з пошуками шляхів подолання метафізичного розриву „внутрішнього” і „зовнішнього”, об'єктивного і суб'єктивного в поясненні психічних явищ. С. Рубінштейн формулює принцип діяльності так: „Суб'єкт у своїх діяннях, в актах своєї творчої самодіяльності не тільки виявляється і проявляється, він в них створюється і визначається. Тому по тому, що він робить, можна визначити те, що він являє собою; напрямок його діяльності і формування його самого”⁹. Отже, сутністю людської діяльності є особотворчість.

Важливим питанням, яке розкриває функцію людської діяльності, є питання про її джерела. Торкаючись цієї проблеми, О. Леонтьєв пише: „В самому понятті діяльності уже імпліцитно міститься поняття її предмета. Вираз „безпредметна діяльність” не має сенсу. Діяльність може здаватися безпредметною, але наукове дослідження діяльності необхідно потребує відкриття її предмета”¹².

Отже, специфіку людської діяльності можна зрозуміти, лише звернувшись до предметного середовища, в якому існує людина. Це середовище є не що інше, як різні формоутворення культури, в яких акумульовано людський досвід. У формах культури об'єктивовано здібності людей минулих поколінь, найбільш раціональні і ефективні засоби їх діяльності; тобто, у формах культури втілено загальнолюдські засоби діяльності, які щодо наступних поколінь виконують нормативну функцію.

Культура дає можливість людині скористатися найкращими взірцями соціального досвіду минулого, не починати все спочатку. Отже, джерела людської діяльності містяться в предметному середовищі, в соціальному досвіді людства. Соціалізація особистості в цьому розумінні є процесом засвоєння нею соціального досвіду. Значення діяльності в ньому полягає в тім, що через розпредмечення форм культури, акумульованих у соціальному досвіді, відбувається розпредмечення також суб'єктності індивіда, зміни в його особистісних якостях.

Для того, щоб загальне, як найважливіша якість предмета культури, стала надбанням індивіда, він повинен повторити ту діяльність людей минулого покоління, завдяки якій це загальне було об'єктивовано у якість предмета культури. Культура в цьому випадку виступає як система формотворень (форма, яка утворює) людини.

Відтак, процес формування особистості відбувається через засвоєння індивідом певних загальнозначущих культурних цінностей. Тому суспільство має пред'являти кожному індивідові спільні для всіх його членів обов'язкові вимоги щодо їх культурного рівня. Це так звана „актуальна культура”, без якої не може існувати жодне суспільство.

Для педагогічної діяльності в цьому зв'язку важливим є змістове визначення „актуальної культури” та методів її засвоєння. Слід звернути увагу на те, що в своїй

⁹ Там же. – С. 153.

¹² Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М. - 1975. - С. 84.

діяльності індивід перебуває в ситуації вибору можливостей. Життя завжди вимагає від людини прийняття рішень в обставинах, коли вона неповно обізнана з ситуацією, в якій діє. У своїй діяльності вона має спиратися не тільки на ті передумови, які вже є у складі її діяльності, але й на інші духовні регулятори, які існують в ній віртуально. Йдеться про те, що в діяльності індивіда формується його індивідуальний досвід, який зумовлює вибір предмета та способу діяльності. З цього погляду, соціалізація індивіда є не тільки процесом засвоєння соціального досвіду, але й формування досвіду індивідуального. Саме на цю обставину слід звернути особливу увагу, бо на неї мало зважають – частіше акцент робиться на змінах в предметах діяльності і недостатньо підкреслюється, які зміни відбуваються в самому діючому суб'єкті під час його діяльності.

З огляду на індивіда як діючого, активного суб'єкта, який творить самого себе, впливає, що практична участь у творчій діяльності є необхідною умовою формування особистісних якостей. Крім того, з цього впливає, що не тільки суспільство, так би мовити – обставини, але й сам індивід несе значну частку відповідальності за формування своєї особистості. Цей принцип вимагає виховання у підростаючого покоління відповідальності за розвиток своїх особистісних властивостей.

Філософські і психологічні дослідження останніх років розкривають таку закономірність діяльності, як єдність двох сторін її соціальної сутності: проекції на „світ речей” (предметна діяльність) і проекції на „світ людей” (діяльність із засвоєння норм людських взаємовідносин). Зрозуміти сутність діяльності як єдності цих двох її сторін дозволяє звернення до концепції персоналізації А. Петровського. Він обґрунтував наявність у індивіда особливої соціогенної потреби „бути особистістю”, тобто потребу в персоналізації. Ця своєрідна потреба реалізується як прагнення суб'єкта продовжити себе в інших людях, поділитися з оточуючими своїм буттям і за рахунок цього постати перед цими людьми як особистість. А. Петровський зауважує: „Прагнучи включити своє „Я” в свідомість, почуття і волю „інших” завдяки активній участі у спільній діяльності, залучаючи їх до своїх інтересів і бажань, людина, отримавши в порядку зворотного зв'язку інформацію про успіх, задовольняє тим самим потребу персоналізації”¹³.

З потреби персоналізації, як вважає А. Петровський, вибудовується основний „каталог” соціальної мотивації особистості: від потреби в коханій людині, щоб отримати в ній „інобуття”, до самооцінки, яка дозволяє виявити успішність або неуспішність персоналізації. Потреба індивіда бути особистістю задовольняється в діяльності, яка для інших людей (або іншої людини) повинна бути значимою. Щоб транслювати будь-які цінності іншим, індивід сам повинен мати певні цінності, бути самоцінним, усвідомлювати свою цінність. Звідси впливає значення такого елемента, який визначає становлення соціального досвіду людини, як її самосвідомість.

Без самосвідомості не може здійснюватися ні пізнання людиною соціального світу, ні соціальне самовизначення її в ньому. Соціальний досвід, „закодований” в культурі суспільства, буде засвоєним дитиною тільки за умови активності її самосвідомості, за умови усвідомлення своєї взаємодії з оточуючим соціумом, своєї

¹³ Петровський А. В. Вопросы истории и теории психологии. Избранные труды. -М. 1984. – С.244.

активності в цій взаємодії.

Декларуючи ідею „діяльнісного підходу до формування особистості”, вітчизняна теорія виховання не враховувала в цій ідеї самовизначення вихованця. Підкреслювалось, що цей підхід означає лише організацію якоїсь суспільно-корисної діяльності і спільне включення в неї індивіда, становлення його особистості як „індивідуального рівня суспільного буття” (К. Абульханова-Славська). Цей індивідуальний рівень залежить від розуміння людиною свого внутрішнього світу, від сформованості у неї соціального ставлення до себе.

Щоб життя людини розгорталось як творчий процес, у її свідомості під дією вказаних факторів і на основі сформованого життєвого досвіду має сформуватися модель активного ставлення до свого життя як акту життєтворчості.

Кожен індивід у процесі соціалізації перебуває на позиції суб'єктності: усвідомлює себе серед інших людей, свої зв'язки з ними і досвід спілкування, приймає соціальні цінності і відбирає життєві смисли, встановлює зв'язки з культурним простором, етносом. У цій ситуації самовизначення індивід виявляє життєтворчість, у якій формується соціальний досвід особистості як передумова та результат її соціалізації. З цього впливає, що формування життєвого досвіду особистості відбувається не тільки в результаті зовнішньо регламентованих соціалізуючих впливів, але й у результаті суб'єктивних виборів, детермінованих внутрішніми особливостями особистості. Людина „пропускає” через себе різні форми буття. Усвідомлення власної значимості, пережита життєва ситуація, вчинок-вибір інколи виявляються значно значимішими для соціального досвіду людини, ніж вплив офіційних норм.

У формуванні такої складної і тонкої системи, як соціальний досвід людини, важливим є не сила зовнішнього впливу сама по собі, а відповідна самоорганізація і самовизначення особистості в цьому зовнішньому впливі.

Система виховання як педагогічна організація процесу оволодіння особистістю соціальним досвідом повинна виходити з усвідомлення багатокomпонентності цієї системи досвіду, змінності всіх її складових, домінуванні в ній такого компонента, як самовизначення особистості.

Дитина оволодіває соціальним досвідом різними шляхами. По-перше, це оволодіння відбувається стихійно, бо дитина з перших кроків свого буття вибудовує індивідуальне життя. Як член суспільства, вона не пасивно втілює впливи оточуючого середовища, а, включаючись у спільні з іншими людьми акти поведінки, засвоює соціальний досвід.

По-друге, оволодіння соціальним досвідом реалізується також як цілеспрямований процес, як нормативне (спеціально організоване суспільством у відповідності з його соціально-економічною структурою, ідеологією, культурою, цілями) виховання, освіта, навчання.

По-третє, соціальний досвід дитини складається й спонтанно. Сучасна наука (фізіологія, етологія) на емпіричному матеріалі виявила феномени вродженої адаптованості людини до умов оточуючої її реальності. Це дає можливість припустити, що людина успадковує певні „знання” про світ як сукупність пристосувальних досягнень поколінь предків, нагромаджених в ході еволюції.

Визначення кожної особистості як суб'єкта соціалізації в процесі цілеспрямованого, організованого виховання означає, що через власну активну діяльність людина може самореалізуватись, самоактуалізуватись, самовизначитись. За цією моделлю виховання виходить за межі загальноосвітньої школи в простір закладів додаткової освіти, громадські організації, дозвіллі сфери. <...>

<...>Виховання як цілеспрямована і організована форма соціалізації

У цьому зв'язку слід звернути увагу на те, що відмова від школоцентризму не означає збільшення стихійності у засвоєнні особистістю соціального досвіду. Щоб покладатися тільки на стихійність, потрібно виходити з того, що позашкільний соціум сам по собі є досконалий. А це не зовсім так.

Життєвий шлях людини може здійснюватися по-різному. Розглядаючи людину як систему, здатну не тільки самостворюватися, але й саморуйнуватися, слід мати на увазі, що в процесі соціалізації можуть спрацьовувати механізми, які спричиняють деструктивний розвиток, тобто десоціалізацію. Як свідчить досвід історії і наше сьогодення, в періоди суспільних криз таке явище буває досить поширеним.

В періоди перетворення суспільства загострюється проблема життєвих цінностей людини, яка полягає в тім, що в соціальній стихії виникає небезпека втрати цінностей, якими жило до того суспільство, і перед людиною постає необхідність захищати одні цінності та руйнувати інші. І в цій ситуації проблема вибору життєвих цінностей може обернутись трагедією не тільки для окремої особистості, але й для великих мас людей: душевна смута може перерости в глибоку духовну кризу.

Педагогіка життєтворчості полягає в тім, щоб допомогти молодій людині в її індивідуальному житті втілити індивідуальний проект, життєву програму, створену за алгоритмом життєтворчості. Останнє означає здійснення такого життя, яке б одержало людський смисл і стало задоволенням самої людини.

В процесі соціалізації підростаючої людини неодмінно виникають явища і ситуації, що потребують певного узгодженого соціального впливу і реальної педагогічної дії, конкретної педагогічної інструментовки. У зв'язку з цим актуальним стає дослідження механізмів педагогічної організації становлення соціального досвіду дитини. Щоб забезпечити дитині справжнє дорослішання, а не пристосування до випадкових обставин і сумнівних цінностей, потрібно цей позашкільний соціум організувати.

Науковці, вивчаючи різні стихійні впливи на соціалізацію особистості, виявили перевагу організованих форм засвоєння індивідами соціального досвіду в досягненні певного рівня соціалізованості. Так, досліджуючи вплив культурно-дозвілєвої сфери на процес соціалізації студентської молоді, О. Лавренко показала, що брак організованих форм засвоєння культурних цінностей, пасивні форми дозвілля формують прості і невимогливі культурні потреби і запити, задоволення яких не потребує інтелектуальних чи вольових зусиль. З'ясувалося, що відпочинку в колі сім'ї, друзів віддають перевагу 59,6 % опитаних, читанню газет, журналів, художньої літератури – 54,8 %, перегляду розважальних програм телебачення – 58,7 %, відвідуванню дискотек – 43,8 %. Водночас включення студентів в ті форми проведення дозвілля, які потребують певного рівня компетентності, культури, вольових зусиль, не є поширеним. Так, відвідуванню музеїв, концертів, виставок віддають перевагу 6,7 % респондентів, грі на музичних інструментах, написанню віршів – 4,8 %, навчанню в гуртках, секціях – 2,4 %, фото, кінозйомка та радіосправа

є предметом захоплення лише для 1,4 % респондентів¹⁴. Причини такої сформованості у проведенні дозвілля полягають в тому, що у студентства не сформовано культури ставлення до дозвілля, мотивацій та настановлень щодо активного засвоєння культурних цінностей. Все це свідчить, що процес соціалізації не може відбуватися стихійно. Відповідний рівень соціалізованості потребує застосування організованих форм педагогічного впливу.

З досліджень діяльності як механізму формування соціального досвіду особистості в процесі її соціалізації випливає також, що засвоєння цього досвіду відбувається не у будь-якій діяльності. Успішну соціалізуючу функцію виконує діяльність, що відповідає домінуючим потребам людини. Саме вона може викликати особисте зацікавлення і розуміння особистістю соціальної значимості результатів своєї діяльності. Тим самим буде задіяний такий чинник соціалізації, як афективний компонент цього процесу.

Прикладом організації такого роду форми діяльності є ігрові групи скаутського типу. У ХХ столітті через організацію скаутського руху нагромаджено значний досвід цілеспрямованого позитивного впливу на підлітків.

Скаутський рух започатковано на початку ХХ століття в Англії. Його засновником був Роберт Баден Пауел (1857 – 1941 рр.) – генерал, музикант, актор і талановитий педагог. Спочатку скаутинг (від англ. scout – букв. розвідник) був чимось на зразок військового тренування, гімнастики. Баден Пауел, застосувавши метод тренування військових до дітей, ставив за мету виховання юних англійців добрими солдатами, замінивши традиційну систему виховання новою, пропонуючи її як додаток до загальноосвітньої школи. Згодом він поставив за мету створити всесвітній рух молоді, що виховував би громадян, що можуть служити суспільству на місцевому, національному і міжнародному рівнях, що навчав би молодь розраховувати тільки на самих себе. Незадовго до смерті Баден Пауел (у 83-річному віці) надрукував звернення до лідерів скаутингу, в якому говорилося, що мета цього руху – виховувати здорових, щасливих громадян суспільства; звільнити їх від обмеженого егоїзму – особистого, політичного, сектантського і національного; розвивати у юних дух самопожертви і служіння людству і, отже, розвивати в них єдину добру волю до співробітництва не тільки в одній країні, але й за рубежом. Згодом скаутинг поширився і в інших країнах. Зараз він налічує більше десятка мільйонів членів у сотнях країн.

На початку ХХ століття скаутський рух створюється також і в Україні, насамперед у Західній, де 1911 року П. Франко та О. Тисовський заснували скаутську організацію „Пласт”. Тоді ж у Києві цією справою опікувався відомий педагог В. Довнар-Запольський. Зараз в Україні налічуються сотні скаутських організацій в різних регіонах.

Діяльність підростаючої людини в скаутській організації якнайбільше відповідає її потребам, пов'язаним з періодом переходу від дитинства до дорослості.

У психологічних дослідженнях звертається увага, що основним психологічним новоутворенням підліткового періоду є поява такої специфічної для підлітка форми самосвідомості, як усвідомлення своєї дорослості. „Еталон

¹⁴ Лавренко О. Соціалізація студентської молоді в культурно-дозвіллевій сфері. / Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / За ред. Максименка С. Д., Циби В. Т., Шайгородського Ю. Ж. та ін. – К. Український центр політичного менеджменту. 2003. – С. 318 – 330.

дорослості” стає для нього мірилом життя.

Потреба в „дорослості” виступає мотиваційною стороною розвитку особистості в підлітковому віці. „Мотиваційна сторона, – підкреслював Г. Костюк, – як правило, випереджає операційну в розвитку особистості. І це розходження між ними спонукає її до руху вперед, зокрема воно породжує прагнення особистості до самовдосконалення, яке закономірно виникає на певному ступені її розвитку. Воно стає характерним для підліткового і старшого шкільного віку”¹⁵.

Потреба підлітка у задоволенні своєї „дорослості” виявляється передусім у його прагненні знайти „дорослішу” позицію в суспільстві. Це прагнення зумовлює переорієнтацію підлітка на нові форми взаємин із „світом дорослих”. Якщо в молодшому віці ці взаємини здійснюються через

конкретних осіб (батьки, родичі, вихователі тощо), то в підлітковому віці виникає потреба у сприйнятті світу в таких формах, які б дали йому можливість увійти у ширшу його сферу. Психологи відзначають: якщо до 9 років дитина розгортає свої відносини у колі знайомих людей, то в підлітковий період вона прагне розширити коло суспільних відносин, утвердити себе в суспільній діяльності.

Дослідники вказують, що головним для підлітка стає прагнення до виконання справ „дорослого” характеру. Підлітки шукають види діяльності, що мають суспільно-корисне значення і дістають суспільну оцінку. Встановлено також, що якщо у дітей молодшого віку ідеали сприймаються в конкретно-наочній формі (вчитель, батьки, ровесники), то у дітей старшого віку (14 – 15 років) ідеали сприймаються в абстрактно-узагальненій формі (сукупність людських властивостей).

Значний матеріал, в якому підтверджується зміна орієнтацій підлітків на сприйняття світу, здобуто західною соціальною психологією. Так, американський дослідник Г. Хайман, вивчаючи політичну соціалізацію, виявив ступінь осмислення політичних понять різними віковими групами. Він показав, що такі політичні поняття, як демократія, радикалізм, соціальна різниця тощо, з’являються у дітей лише після 12 років. Г. Хайман зробив висновок, що у віці 10 років політична „абсорбція” дуже низька („індекс абсорбції” з’ясовувався шляхом підрахування тем: брали 9 ідеологічних тем, з яких діти висловили певні точки зору) – десь 6 %, в той час як у 10 – 12 років вона становить 27 % і зростає далі, досягаючи 68 % у 20 років. Такі ж результати дослідник одержав, аналізуючи вплив економічних категорій на формування орієнтирів особистості. Вони майже не сприймаються молодшими дітьми, тоді як у старших підлітків (14 – 15 років) починають визначати їх позиції¹⁶.

Аналізуючи „підлітковий комплекс”, психологи відзначають як визначальну (поряд з „феноменом дорослості”) реакцію групування з однолітками. А. Личко стверджує, що тяжіння до згуртування з однолітками у підлітків майже інстинктивне. Прагнення підростаючих поколінь до задоволення потреби у спілкуванні з однолітками настільки природне і сильне, що саме воно є визначальним для створення підліткових груп. З одного боку, у підлітка виникає усвідомлення своєї дорослості, потреба бути дорослим; з іншого – реакція групування з однолітками. Актуалізація дорослості, з одного боку, та, з іншого,

¹⁵ Костюк Г. С. Навчання і розвиток особистості. Вид. „Радянська школа”, Київ, 1968

¹⁶ Herbert Hyman. Political socialisation. Columbia university. - A Study in the Psychology of Political Behaviour – the Free Press, Glencol Illinois, 1959.

потреба у спілкуванні – це сторони одного суперечливого процесу соціалізації на підлітковій стадії.

Як не раз підкреслював Г. Костюк, внутрішні суперечності, що виникають у житті особистості, є рушійною силою переходу її від нижчих до вищих ступенів розвитку. Ці суперечності „стають джерелом активності,

намагань усунути ці суперечності, виробити нові способи поведінки, досконаліші дії і зв'язані з ними властивості”¹⁵.

Ідентифікація підлітка з групою однолітків усуває суперечність між актуалізацією дорослості у свідомості підлітка та його реакцією групування з однолітками. Підліток обирає групу однолітків тому, що вона є найдоступнішою формою реалізації своєї дорослої позиції в умовах, коли його прагнення посісти „доросле” місце в суспільстві не підтримується дорослими. Дослідженнями встановлено, що саме в групі однолітків, а не дорослих, підліток має можливість задовольнити потреби в інформації широкого соціального плану.

Так, однолітки обговорюють дії вищого керівництва країни – 70 % членів групи, в той час як з учителями ці проблеми обговорює лише 21 % учнів; національні проблеми – відповідно 65 % і 19 %; нестачу продуктів і дефіцит товарів – 63 % і 23 %; проблему сексу – 72 % і 8 %; особистість вчителя – 68 % і 7 % [25].

Отже, в підлітковий період група однолітків є тією формою культури, що найліпше пристосована до виявлення соціальної позиції підлітка. Це та форма, в якій він може успішно засвоювати соціальний досвід, встановлювати ширші відносини зі „світом дорослих”. Підліткова група виступає як система форм культури, що відповідає віковим особливостям підлітка через такі ознаки :

- підліткова група є носієм культури, яку можна визначити як сукупність конвенційних уявлень, що виявляються в діях і артефактах групи і через які реалізується загально-соціальне. Тобто, загально-соціальне існує як групове, як „ми”;

- загально-соціальне в підлітковій групі існує в конкретно-особистісній формі, в настановленнях, цінностях інших членів групи, з якими індивід контактує безпосередньо. Конкретно-особистісна форма сприйняття відповідає рівню розвитку свідомості підлітка;

- в підліткових групах створюється механізм „ми” і „вони”, який забезпечує ефективність засвоєння соціально-загального (групового);

- підліткова група забезпечує вільне спілкування, що є необхідною умовою виявлення позиції підлітка. Поза спілкуванням з однолітками, де стосунки побудовані на рівних засадах і статус необхідно заслужити і вміти його підтримувати, дитина не може сформувати необхідних для людини комунікативних якостей. Особливу роль у становленні цих особистісних якостей відіграє змагальний характер групових взаємин;

- підліткова група – це специфічний вид емоційного контакту, який виникає на основі забезпечення потреби підлітка в афіліації, тобто потреби в належності до якоїсь групи, спільноти. Усвідомлення своєї належності до групи, солідарності, дає підліткові надзвичайно важливе для людини відчуття благополуччя і стабільності.

¹⁵ Там же. – С. 9.

Це має також важливе значення для формування самооцінки і самосвідомості підлітка.

Скаутська ігрова група як форма організації виховного впливу

Існує велика кількість підліткових груп. У соціально-психологічній літературі вони класифікуються за десятком ознак. І. Кон дає класифікацію підліткових груп за одинадцятьма ознаками¹⁷. Серед усіх цих груп найсприятливіші умови для соціалізації підлітка через задоволення його потреби у „дорослості” створюються в ігрових підліткових групах скаутського типу.

Особливості цих підліткових груп порівняно з іншими такі: по-перше, в основу їх організації покладено ігрову діяльність, по-друге, діяльність груп організується на основі потреби підлітка в „дорослості”, по-третє, вони цілеспрямовано створюються дорослими. Саме ці фактори забезпечують те, що скаутська група, порівняно з іншими підлітковими групами, є найкращою формою входження підлітка у „світ людини”.

Найважливішою ознакою скаутингу є те, що в ньому завжди на першому місці – гра. Ігрова діяльність є однією з основних форм людської діяльності, в якій виявляються, задовольняються і формуються потреби людини. Поняття гри дуже широке, воно охоплює різні форми. На нинішньому етапі розвитку науки окреслились різні аспекти та рівні спеціального наукового дослідження проблем гри. Проте за межами наукового вивчення лишаються проблеми, які постають у сфері діяльності позашкільних підліткових ігрових груп.

Особливості цих груп визначаються взаємозв'язками, що утворюються в ігровій взаємодії між членами спільноти на основі колективної ігрової діяльності, якій притаманні такі ознаки: 1) вона виконується як невимушена, добровільна, вільна; 2) підпорядковується певним, заздалегідь визначеним правилам; 3) відбувається в обмеженому просторі й часі, всередині якого буденне життя тимчасово виключається; 4) супроводжується емоційним збудженням, почуттям змагальності.

Проте не завжди ці зовнішні характеристики ігрової діяльності свідчать про наявність ігрової групи. Асоціальні протиправні групи навіть із зовнішніми проявами гри не можуть вважатись ігровими. Ігрові групи за своєю справжньою сутністю є просоціальними. Моральний момент ігрової групи можна виявити насамперед в тому, заради чого відбувається гра.

Метою ігрової діяльності є досягнення успіху, прагнення перевершити себе чи іншого в фізичній або духовній силі, кмітливості, витримці. Справжня гра не ставить за мету отримання матеріального виграшу. Гра не утилітарна. Цілі, яким вона служить, лежать поза сферою матеріального задоволення потреб. Грають „на інтерес”. У цьому терміні найлаконічніше виражається сутність гри, її моральний момент.

Діяльність скаутських груп свідчить про їх людинотворчу сутність, прогресивно-соціальну спрямованість. Наочно ця спрямованість виявляється в артефактах скаутської групи. Символіка, геральдика, ритуали, обряди, мовні

знаки та інші зовнішні аксесуари, що використовуються членами скаутської групи, є виявленням її норм і цінностей, а тому сприйняття символіки означатиме орієнтацію

¹⁷ Кон И. С. Психология ранней юности. М. Просвещение, 1989

на норми і цінності, яким вони відповідають. Зовнішні аксесуари скаутської групи є виявленням соціальних норм і цінностей, яких індивід сам хоче дотримуватись. Якщо він дотримується певних стереотипів, то це означає, що він діятиме відповідно до прийнятих в організації моделей поведінки.

Ідентифікація підлітка з групою, норми і цінності якої є морально-прогресивними, означатиме, що процес його соціалізації відбувається в напрямку формування його як моральної особистості

Як уже зазначалося, скаутські ігрові групи створюються на основі врахування потреб підлітків, особливо потреби в „дорослості”. Можна впевнено стверджувати, що скаутські групи дають якнайбільше можливостей для задоволення саме цієї потреби.

Скаутські групи є ігровими не тому, що в них використовуються ігри. Ігри можуть використовуватися і в будь-якій іншій групі (дитячий садок, сім'я, шкільний клас, виробництво, тренінгові групи тощо), але від цього їх характер і тип не змінюється, вони не стають ігровими. Скаутські групи є ігровими тому, що вони побудовані (їх структура, взаємини учасників, програми діяльності, методи виховання тощо) на основі теорії гри.

Скаутське об'єднання, з одного боку, є серйозною діяльністю, тому що за зовнішніми ознаками, проявами вона є реальним способом життя, суспільно корисними напрямками діяльності (пізнавальна, фізкультурна, дозвілєва, благодійна тощо). З іншого боку, ця „об'єктивна серйозність” за своєю сутністю є гра, бо вона не є тією об'єктивною реальністю справжнього буденного життя, в якій живуть всі люди.

Справжньою метою всіх видів діяльності, якими б вони не були різноманітними, є формування особистості молодої людини через задоволення її потреб. Наприклад, скаутам надається постійна інформація про життя тварин і рослин. Скаут обов'язково має вдома тварин, за якими спостерігає, веде щоденник. Ця діяльність за своїм реальним напрямком є соціально корисною. В цьому відношенні можемо говорити, що ця діяльність є такою ж серйозною, як і будь-яка інша суспільна діяльність. Проте вона виконується з метою виховання певних рис підлітка, зокрема, його гуманності. І уже з цього боку діяльність є такою, що не відповідає „об'єктивно серйозному змістові діяльності”, тобто мета діяльності переноситься з об'єкта на сам суб'єкт цієї діяльності. І якраз в такому перенесенні слід бачити ігровий її характер.

Найбільше, що сприяє умовам реалізації підліткової дорослості, це така характеристика ігрової групи, як схильність до самовідособлення. Ця сторона ігрової групи пов'язана із засобами самовизначення підлітка та умовами, що найбільш задовольняють його бажання захистити певні сфери свого життя від

контролю, втручання дорослих. Схильність до самообособлення скаутської групи виявляється в тому, що ігрова діяльність відбувається в просторі, відокремленому від буденності. Саме у відокремленості від буденності більшість дослідників вбачає основну ознаку гри.

Для ігрових груп характерна властивість створювати локальні території з іншим порядком, ніж у довкіллі. Зовні це виявляється в такій притаманній ігровій групі рисі, як іншобуття, що позначається у використанні символіки, геральдики, в особливих ритуалах, обрядах тощо. Здатність до самовідособлення настільки сильна, що ігрова група може самозберігатися навіть тоді, коли гра вже зіграна. Ця схильність до самозбереження і консервування базується на внутрішніх механізмах взаємодіяльності між ігровими партнерами, зокрема на механізмі „ми” і „вони”. Цей механізм виявляється в об’єднуючому партнерів почутті того, що вони разом роблять щось важливе, перебувають у якомусь винятковому становищі.

Винятковість становища виявляється в тій таємничості, якою гра любить себе оточувати, в, так би мовити, „секреті”, зрозумілому лише учасникам ігрової спільноти, і яка відокремлює їх від інших. Цей механізм виявляється в почутті, що „ми” існуємо і діємо „по-іншому”, ніж „вони”. Гра існує для „нас”, а не для інших, тому закони і звичаї повсякденного життя існують не для „нас”, а для „них”.

Необхідно мати на увазі, що почуття винятковості може мати тенденцію до переростання у зверхність щодо інших груп і світу в цілому. Така тенденція дуже небезпечна для ігрової групи, бо здатна її спотворити і навіть зруйнувати. Те ж можна сказати й про тенденцію до відособлення, яка може перерости у відчуження, що загрожуватиме спотворенню ігрової групи, переростанню її в об’єднання, яке має руйнівні властивості щодо людини й суспільства. Для запобігання цим тенденціям потрібно вивчати механізми їх утворення та розвитку.

Однією з характеристик діяльності скаутів є невимушеність, демократизм стосунків, свобода. Демократизм у скаутській групі – це участь усіх її членів разом з лідером в управлінні її життям. Кожен член групи завжди готовий взяти на себе роль лідера, котрий призначається на певний термін. Кожен несе відповідальність за себе. Це особливо важливий момент у діяльності скаута, бо відповідає природним потребам підлітків, пов’язаним з реакцією емансипації.

Демократизм взаємин у скаутських групах виявляється у таких моментах: у вільному вступі до групи та виході з неї; у вільному виборі різних видів діяльності; у системі заохочень до виконання завдань, яка відрізняється від тієї, що застосовується в школі.

Скаут сам обирає, чому навчатись. Рівень успіхів залежить від його бажань, зусиль, здібностей. Він пам’ятає, що відзнаки за майстерність, за доблесть він повинен здобути до свого 18-річчя. Тренуючись і навчаючись, скаут не підтягується за іншими дітьми, він змагається сам із собою. Скаут домагається того, на що штовхає його власна амбіція.

Демократичність стосунків між дорослим і підлітком у скаутській організації є важливим фактором самоствердження, самовиявлення можливостей підлітка. В демократизмі стосунків найбільше задовольняється потреба у свободі як найважливішій умові реалізації підліткової дорослості. Така система стосунків у скаутських групах є не тільки важливим фактором самоствердження підлітка, але й умовою засвоєння норм демократії в суспільних відносинах.

Важливою характеристикою ігрової діяльності скаутських груп є позитивне емоційне забарвлення. Не можна не погодитись з Й. Хейзінгою, що в здатності гри доводити до нестями гравців приховується сутність гри, її одвічна якість. Позитивний емоційний настрій у скаутських групах створюється такими факторами, як змагання і свобода діяльності. Ця атмосфера робить „серйозну” діяльність скаута такою надзвичайно привабливою, як є привабливою гра.

Позитивний емоційний настрій у скаутських групах створює не тільки творчу атмосферу в них, але й умови для формування в індивідів настановлення на отримання задоволення від позитивних результатів від суспільно корисної діяльності.

Для з'ясування привабливості для підлітка скаутської групи ми провели емпіричне дослідження в скаутських групах „Гайди України” і СПОК. Було виокремлено такі найважливіші чинники, що стимулюють членство в групі, як можливість брати участь у цікавих заходах (загальний коефіцієнт значущості склав 1,38), бажання спробувати свої сили, перевірити себе (той же коефіцієнт склав 1,01), можливість спілкуватися з однолітками (0,63).

Отже, було встановлено, що скаутська група досить приваблива для підлітків, бо саме в ній вони знаходять найсприятливіші умови для задоволення потреб у спілкуванні та реалізації своїх інтересів. Найбільш привабливими для підлітків у скаутській групі є можливість вдосконалення особистості, виховання лідерських здібностей (1,27 і 1,04). Членів групи об'єднують спільні цілі і почуття духовної близькості (1,35 і 0,61), атмосфера взаєморозуміння і довіри (0,61), відчуття невимушеності і розкутості (1,59). Велике значення для підлітків має також спільно проведений час, бажання бути цікавими для своїх партнерів (1,04) [18, с. 77 – 79].

Аналіз отриманих результатів показав, що скаутська група має великий потенціал позитивної емоційної енергії. „Робота в групі – моя насолода”. Цей принцип є основою діяльності скаутської групи. Якщо в групі немає хоча б невеликого задоволення від роботи – то це не скаутська група. Завдяки позитивному емоційному стану, який створюється в скаутській групі, вона стає фактором розкриття індивідуальності і творчих потенцій особистості підлітка.

За допомогою позитивних емоцій можна сформувати позитивні навички, настановлення на просоціальну діяльність. Коли в змістові гри є певні позитивні ролі, то можна програмувати позитивні почуття і формувати працелюбну особистість з високими громадянськими, моральними почуттями. Про це свідчать дані, одержані за допомогою методики ціннісних орієнтацій М. Рокича.

При ранжуванні термінальних цінностей активному діяльнісному життю підлітки скаутської групи присвоїли 3-й ранг, а контрольної – 15-й; свободі, самостійності, незалежності в судженнях підлітки ігрової скаутської групи присвоїли 4-й ранг, а контрольної – 8-й; цікавій роботі – відповідно 5-й і 16-й ранги.

Серед інструментальних цінностей в ігрових групах пріоритет було віддано чесності (2-й ранг), у контрольній вона посідає 7-й ранг; незалежності, самостійності і рішучості – 3-й ранг, у контрольній групі – 8-й ранг; самоконтроль у скаутській групі має 5-й ранг, а у контрольній – 13-й; тверда воля у скаутській групі має 6-й ранг, у контрольній – 10-й [17, с. 130 – 133]. Отже, було встановлено, що в ігрових групах скаутського типу створюються сприятливі умови для формування і розвитку моральності підлітків.

Було також отримано дані, які засвідчили, що ігрова група скаутського типу є важливим фактором формування адекватної самооцінки підлітків. Вона забезпечується: можливістю діяти за власним вибором, реалізувати особистісні здібності, можливістю отримувати задоволення від досягнень, успіхів у діяльності, можливістю „довірчого” міжособистісного спілкування, наявністю референтних членів групи, які можуть стати еталоном власного ідеалу¹⁹.

¹⁹ Москаленко В. В., Лавренко О. В., Никифорова Н. О. Виховання підлітків: скаутський рух (соціально-психологічний аспект): Навчальний посібник / За ред. проф. Москаленко В. В.- Донецьк, ДГУ, „Компьютер Норд”, 2003.

Однією з суттєвих рис скаутської ігрової групи, на відміну від інших груп, що організуються стихійно (класичний приклад ігрових підліткових груп – це ігрові групи у подвір'ї), є те, що скаутські групи організуються цілеспрямовано дорослими. Це свідоме втручання в природність становлення і розвитку ігрових груп підлітків виправдовується тим, що самоорганізаційність як один із базових принципів виникнення ігрових груп не гарантує позитивності її аксіонормативного порядку. Система цінностей, на яких базується те чи інше ігрове об'єднання, не обов'язково відповідає суспільним загальноприйнятим моральним нормам і цінностям.

Брак достатнього досвіду, як соціального, так і особистісного, соціальних знань та організаційно значущих умінь і навичок містить в собі небезпеку появи груп з протиправною або асоціальною діяльністю. Тому виникає необхідність цілеспрямованого впливу на цей процес.

Втручання суспільства в процес формування і розвитку ігрових підліткових груп потребує знань закономірностей функціонування та методів керівництва цими групами. Останні мають базуватися на принципі самоорганізаційності і самодіяльності ігрових груп підлітків. У зв'язку з цим важливим є питання взаємостосунків „діти – дорослі” в ситуації ігрової асоціації підлітків. Модель управління ігровими групами повинна враховувати такі моменти: яке місце в системі керівництва виховними інститутами мають посідати ігрові об'єднання; якою мірою в цих об'єднаннях мають бути

представлені дорослі і якою мірою дитячий рух має скеровуватися ними; як повинно здійснюватись керівництво ігровими асоціаціями?

Важливим питанням у зв'язку з цілеспрямованою організацією скаутських груп є непорушність природності, невимушеності, стихійності ігрової діяльності. Уміння втручатися в природний процес так, щоб його не порушити, вимагає великої майстерності і знань закономірностей цього процесу.

Висновки

Якщо сучасна система освіти звертається до завдання соціалізації дітей, то вона неминуче постане перед проблемою пошуку можливостей забезпечити кожній молодій людині позицію учасника різноманітної діяльності в усіх сферах суспільного життя, бо соціалізація охоплює різні сфери життєдіяльності.

Реальне життя дітей відбувається у спільному просторі з дорослими. Уже зараз діти зустрічаються з багатьма видами діяльності, які зовсім недавно маркувалися як тільки дорослі: споживання послуг мас-медіа, екстремальні види спорту, осмислена участь у споживацькому ринку тощо. Не є реальною та педагогічна діяльність, яка намагається виключити дітей з реальної дійсності, навіть якщо ця дійсність маркується різними політичними фарбами.

У вихованні як організації процесу формування соціального досвіду потрібно враховувати всю сукупність елементів соціокультурного, духовного середовища, тих відносин, в які реально включається дитина. В умовах сучасної інформаційної культури засобами виховання стають практично будь-які факти особистого життя дитини, які викликають сильні переживання і породжують потребу виявляти свій соціальний досвід.

Висновки щодо необхідності включення школярів у реальну дійсність в процесі їх виховання ґрунтуються на дослідженнях сучасних соціальних психологів, у яких підкреслюється, що врахування обмежувальних факторів соціалізації так само важливе, як і рушійних. В соціалізації як динамічному, багатофакторному процесі задіяна значна кількість одночасно існуючих факторів, які мають характер силового поля та існують як напружена система.

Позашкільний соціум сам по собі не є дуже досконалим, тому покладатись тільки на стихійність у засвоєнні особистістю соціального досвіду неможливо. Відмова від школоцентризму не означає збільшення стихійності у процесі соціалізації.

Щоб забезпечити справжнє дорослішання, а не пристосування до випадкових обставин і сумнівних цінностей, потрібно цей позашкільний простір організувати. Відповідний рівень соціалізованості потребує також застосування організованих форм педагогічного впливу. Прикладом їх організації є ігрові групи скаутського типу, які створюються дорослими з врахуванням основних потреб підростаючої людини.

Виховання полягає в налагодженні співробітництва та асоціативності старшого і молодшого поколінь у різних ситуаціях, особливо в тих, які мають характер напруженої системи. Не виключати дітей з „дорослого” життєвого простору, а пропонувати їм партнерство, викликати потребу в співробітництві в

загальному соціальному просторі соціалізації – в цьому і є сенс організованого виховання.

Москаленко В. Проблема виховання в контексті соціалізації особистості // Соціальна психологія. - 2005. - №2 та № 3 (11).

Етапи розвитку особистості

Л.С. Виготський. Структура і динаміка віку

Завдання цього параграфу — встановлення загальних положень, які характеризують внутрішню будову процесу розвитку, яку ми називаємо структурою віку, у кожен епоху дитинства.

Найбільш загальне положення, на яке варто вказати відразу: процес розвитку в кожен вікову епоху, незважаючи на всі труднощі його організації і складу, на все різноманіття утворюючих його часткових процесів, які відкриваються за допомогою аналізу, являє собою єдине ціле, яке володіє певною будовою: законами будови цього цілого, або структурними законами віку, визначається будова і протікання кожного часткового процесу розвитку, який входить до складу цілого. Структурою прийнято називати такі цілісні утворення, які не складаються сумарно з окремих частин, представляючи їхній ніби агрегат, але самі визначають долю і значення кожної вхожої до їх складу частини.

Вік являє собою таке цілісне динамічне утворення, таку структуру, яка визначає роль і питому вагу кожної часткової лінії розвитку. У кожен дану вікову епоху розвиток відбувається не таким шляхом, що змінюються окремі сторони особистості дитини, у результаті чого відбувається перебудова особистості в цілому, — у розвитку існує саме зворотна залежність: особистість дитини змінюється як ціле у своїй внутрішній будові, і законами зміни цього цілого визначається рух кожної його частини.

Внаслідок цього на кожній даній віковій сходинці ми завжди знаходимо центральне новоутворення, яке є ніби провідним для всього процесу розвитку і яке характеризує перебудову всієї особистості дитини на новій основі. Навколо основного, або центрального, новоутворення певного віку розташовуються і групуються всі інші часткові новоутворення, які відносяться до окремих сторін особистості дитини, і процеси розвитку, пов'язані з новоутвореннями попередніх віків. Ті процеси розвитку, які так чи інакше безпосередньо пов'язані з основним новоутворенням, будемо називати центральними лініями розвитку в цьому віці, всі інші часткові процеси, зміни, які відбуваються в цьому віці, назвемо побічними лініями розвитку. Зрозуміло, що процеси, які є центральними лініями розвитку в одному віці, стають побічними лініями розвитку в наступному, і навпаки — побічні лінії розвитку одного віку, висувуються на перший план і стають центральними лініями в іншому віці, тому що змінюється їх значення і питома вага в загальній структурі розвитку, змінюється їхнє відношення до центрального новоутворення. Так при переході від однієї стадії до іншої перебудовується вся структура віку. Кожен вік володіє специфічною для нього, єдиною і неповторною структурою.

Пояснимо це на прикладах. Якщо ми зупинимося на свідомості дитини, яку розуміємо як її «ставлення до середовища» (К. Маркс), і приймемо свідомість, породжену фізичними і соціальними змінами індивіда, за інтегральне вираження вищих і найбільш істотних особливостей у структурі особистості, то побачимо, що при переході від одного віку до іншого ростуть і

розвиваються не стільки окремі часткові сторони свідомості, окремі її функції або способи діяльності, скільки, в першу чергу, змінюється загальна структура свідомості, яка у кожному конкретному віці характеризується насамперед визначеною системою відношень і залежностей, які є між окремими її сторонами, окремими видами її діяльності. Цілком зрозуміло, що при переході від одного віку до іншого разом із загальною перебудовою системи свідомості мінються місцями центральні і побічні лінії розвитку. Так, розвиток мови в ранньому дитинстві, у період її виникнення, настільки тісно і безпосередньо пов'язаний з центральними новоутвореннями віку, коли тільки виникає в найбільш первісних обрисах соціальна і предметна свідомість дитини, що мовний розвиток неможливо не віднести до центральних ліній розвитку розглянутого періоду. Але в шкільному віці триваючий мовний розвиток дитини знаходиться вже в зовсім іншому відношенні до центрального новоутворення даного віку і, отже, повинен розглядатися в якості однієї з побічних ліній розвитку. У дитячому віці, коли у формі лепету • відбувається підготовка мовного розвитку, ці процеси пов'язані з центральним новоутворенням періоду так, що повинні бути віднесені також до побічних ліній розвитку.

Ми бачимо, таким чином, що один і той же процес мовного розвитку може виступати як побічна лінія в дитячому віці, стаючи центральною лінією розвитку в ранньому дитинстві і знову перетворюючись в побічну лінію в наступні вікові періоди. Цілком природно і зрозуміло, що в прямій і безпосередній залежності від цього мовний розвиток, що розглядається як такий, сам по собі буде протікати зовсім по-різному в кожному з цих трьох варіантів.

Зміна центральних і побічних ліній розвитку при переході від віку до віку безпосередньо приводить нас до другого питання цього параграфу — до питання про динаміку виникнення новоутворень. Ми знову, як і в питанні про структуру віку, повинні обмежитися найбільш загальним роз'ясненням цього поняття, залишаючи конкретне розкриття динаміки вікових змін до наступних розділів, присвячених огляду окремих періодів.

Проблема динаміки віку безпосередньо впливає зі щойно наміченої проблеми структури віку. Як ми бачили, структура віку не являє собою статичної, незмінної, нерухомої картини. У кожному окремому віці колись сформована структура переходить у нову структуру. Нова структура виникає і складається в ході вікового розвитку. Відношення між цілими і частинами, настільки істотне для поняття структури, є динамічним відношенням, яке визначає зміну і розвиток як цілого, так і його частин. Під динамікою розвитку тому й варто розуміти сукупність усіх тих законів, якими визначається період виникнення, зміни і сукупність структурних новоутворень кожного віку.

Початковим і найбільш істотним моментом при загальному визначенні динаміки віку є розуміння відношень між особистістю дитини і оточуючим її соціальним середовищем на кожній віковій стадії як рухливих.

Одна з найбільших перешкод для теоретичного і практичного вивчення дитячого розвитку — неправильне розв'язання проблеми середовища і його ролі

в динаміці віку, коли середовище розглядається як щось зовнішнє по відношенню до дитини, як обстановка розвитку, як сукупність об'єктивних, безвідносно до дитини існуючих і впливаючих на неї одним фактом свого існування умов. Не можна переносити у вчіння про дитячий розвиток те розуміння середовища, яке склалося в біології про еволюцію тваринних видів.

Варто визнати, що до початку кожного вікового періоду складається цілком своєрідне, специфічне для даного віку, виняткове, єдине і неповторне відношення між дитиною і оточуючою її дійсністю, насамперед соціальною. Це відношення ми і назвемо соціальною ситуацією розвитку в даному віці. Соціальна ситуація розвитку являє собою вихідний момент для всіх динамічних змін, які відбуваються в розвитку протягом даного періоду. Вона визначає в цілому і повністю ті форми і той шлях, йдучи яким дитина здобуває все нові і нові властивості особистості, черпаючи їх з соціальної дійсності, як з основного джерела розвитку, той шлях, на якому соціальне стає індивідуальним. Таким чином, перше питання, на яке ми повинні дати відповідь, вивчаючи динаміку будь-якого віку, полягає у з'ясуванні соціальної ситуації розвитку.

Соціальна ситуація розвитку, специфічна для кожного віку, визначає строго закономірно весь спосіб життя дитини, або її соціальне буття. Звідси виникає друге питання, з яким ми зіштовхуємося при вивченні якого-небудь віку в динаміці, саме питання про походження, або генезис, центральних новоутворень даного віку. З'ясувавши соціальну ситуацію розвитку, яка склалася до початку якогось віку і обумовлена відношеннями між дитиною і середовищем, ми слідом за цим повинні з'ясувати, як з життя дитини в цій соціальній ситуації з необхідністю виникають і розвиваються новоутворення, властиві даному віку. Ці новоутворення, які характеризують, в першу чергу, перебудову свідомої особистості дитини, є не передумовою, а результатом або продуктом вікового розвитку. Зміна у свідомості дитини виникає на основі визначеної, властивої даному віку форми її соціального буття. Ось чому дозрівання новоутворень відноситься завжди не до початку, а до кінця певного віку.

Новоутворення, які один раз виникли у свідомій особистості дитини, приводять до того, що змінюється сама ця особистість, що не може не мати істотних наслідків для подальшого розвитку. Якщо попереднє завдання у вивченні динаміки віку визначав шлях прямого руху від соціального буття дитини до нової структури її свідомості, то зараз виникає таке завдання: визначити шлях зворотного руху від зміненої структури свідомості дитини до перебудови її буття. Тому що дитина, яка змінила будову особистості, є вже інша дитина, соціальне буття якої не може не відрізнятися істотно від буття дитини більш раннього віку.

Таким чином, наступне питання, яке постає перед нами при вивченні динаміки віку, — питання про ті наслідки, які впливають з факту виникнення вікових новоутворень. При конкретному аналізі ми можемо побачити: ці наслідки настільки різносторонні та великі, що охоплюють усе життя дитини. Нова структура свідомості, яка здобувається в певному віці, неминуче означає і новий характер сприймання зовнішньої дійсності і діяльності в ній, новий

характер сприймання внутрішнього життя самої дитини і внутрішньої активності її психічних функцій.

Але сказати це — значить одночасно сказати і ще дещо, що приводить нас безпосередньо до останнього моменту, який характеризує динаміку віку. Ми бачимо, що в результаті вікового розвитку новоутворення, які виникають до кінця даного віку, призводять до перебудови всієї структури свідомості дитини і тим самим змінюють усю систему її відношень до зовнішньої дійсності і до самої себе. Дитина до кінця цього віку стає зовсім іншою істотою, ніж та, якою вона була на початку віку. Але це не може не означати і того, що обов'язково повинна змінитися і соціальна ситуація розвитку, яка склалася в загальних рисах до початку якогось віку. Тому що соціальна ситуація розвитку не є чимось іншим, окрім як системою відношень між дитиною певного віку і соціальною дійсністю. І якщо дитина змінилася докорінно, неминуче повинні перебудуватися і ці відношення. Колишня ситуація розвитку розпадається в міру розвитку дитини, і настільки ж відповідно до її розвитку складається в основних рисах нова ситуація розвитку, яка повинна стати вихідним моментом для наступного віку. Дослідження показує, що така перебудова соціальної ситуації розвитку і складає головний зміст критичних віків.

Таким чином, ми приходимо до з'ясування основного закону динаміки віків. Відповідно до закону, рушійні сили розвитку дитини в тому або іншому віці з неминучістю приведуть до заперечення і руйнування самої основи розвитку усього віку, із внутрішньою необхідністю визначаючи анулювання соціальної ситуації розвитку, закінчення даної епохи розвитку і перехід до наступної, або вищої, вікової сходинки.

Така в загальних рисах схема динамічного розвитку віку.

ПРОБЛЕМА ВІКУ І ДИНАМІКА РОЗВИТКУ

Проблема віку не тільки центральна для всієї дитячої психології, але і ключ до всіх питань практики. Ця проблема безпосередньо і тісно пов'язана з діагностикою вікового розвитку дитини. Діагностикою розвитку називають, зазвичай, систему методів дослідження, які мають за мету визначення реального рівня розвитку, досягнутого дитиною. Реальний рівень розвитку визначається тим віком, тією стадією або фазою всередині даного віку, яку зараз переживає дитина. Ми знаємо вже, що паспортний вік дитини не може бути надійним критерієм для встановлення реального рівня її розвитку. Тому визначення реального рівня розвитку завжди вимагає спеціального дослідження, в результаті якого може бути встановлений діагноз розвитку.

Визначення реального рівня розвитку — найбільш болюче і необхідне завдання при розв'язанні будь-якого практичного питання виховання і навчання дитини, контролю за нормальним ходом її фізичного та розумового розвитку або встановлення тих або інших розладів у розвитку, які порушують нормальний плин і додають всьому процесу атиповий, аномальний, а в інших випадках патологічний характер. Таким чином, визначення реального рівня розвитку — перша й основна задача діагностування розвитку.

Вивчення симптоматології дитячих віків дозволяє виділити ряд надійних ознак, за допомогою яких ми можемо довідатися, у якій фазі і стадії якого віку

протікає зараз процес розвитку дитини, схоже до того, як лікар, на підставі тих чи інших симптомів, встановлює діагноз хвороби, тобто визначає той внутрішній патологічний процес, який виявляється в симптомах.

Саме по собі дослідження будь-якого вікового симптому або групи симптомів і навіть точний кількісний вимір їх ще не можуть скласти діагнозу. Між виміром і діагнозом, говорив Гезелл, існує велика різниця. Вона полягає в тому, що до діагнозу можна прийти тільки у випадку, якщо вдасться розкрити зміст і значення знайдених симптомів.

Завдання, які стоять перед діагностикою розвитку, можуть бути розв'язані тільки на основі глибокого і широкого вивчення всієї послідовності ходу дитячого розвитку, всіх особливостей кожного віку, стадії і фаз, всіх основних типів нормального й аномального розвитку, усієї структури і динаміки дитячого розвитку в їхньому різноманітті. Таким чином, саме по собі визначення реального рівня розвитку і кількісне вираження різниці між паспортним і стандартизованим віком дитини або відношення між ними, яке виражається в коефіцієнті розвитку, складає тільки початковий крок на шляху діагностування розвитку. Власне кажучи, визначення реального рівня розвитку не тільки не вичерпує всієї картини розвитку, але дуже часто охоплює її незначну частину. Констатуючи наявність тих або інших симптомів при визначенні реального рівня розвитку, ми фактично визначаємо лише ту частину загальної картини розвитку, яка охоплює вже дозрілі на сьогоднішній день процеси, функції і властивості. Наприклад, ми визначаємо ріст, вагу та інші показники фізичного розвитку, які характеризують уже завершені цикли розвитку. Це підсумок, результат, кінцеве досягнення розвитку за минулий період. Ці симптоми говорять нам швидше про те, як йшов розвиток у минулому, ніж про те, як він відбувається в сьогоднішній і який напрямок обере в майбутньому.

Зрозуміло, що знання підсумків вчорашнього розвитку — необхідний момент для судження про розвиток у теперішньому і майбутньому. Але одного його зовсім недостатньо. Образно кажучи, при знаходженні реального рівня розвитку ми визначаємо тільки плоди розвитку, тобто те, що вже дозріло і завершило свій цикл. Але ми знаємо, що основним законом розвитку є різночасність у визріванні окремих сторін особистості і різних її властивостей. У той час, як одні процеси розвитку вже принесли плоди і завершили свій цикл, інші процеси перебувають лише на стадії дозрівання. Справжній діагноз розвитку повинен вміти охопити не тільки завершені цикли розвитку, не тільки плоди, але і процеси, які перебувають у періоді дозрівання. Так як садівник, прогнозуючи врожай, вчинив би неправильно, підраховувавши тільки кількість дозрілих фруктів у саду і не зумівши оцінити стан дерев, які не принесли ще зрілого плоду, психолог, який обмежується визначенням дозрілого, залишаючи осторонь дозріваюче, ніколи не зможе отримати якогось правильного і повного уявлення про внутрішній стан усього розвитку і, отже, не зможе перейти від симптоматичного до клінічного діагнозу.

Визначення процесів, які не дозріли на сьогоднішній день, перебувають у періоді дозрівання, і складає друге завдання діагностики розвитку. Це

завдання вирішується знаходженням зони найближчого розвитку. Ми пояснимо це найвищою мірою важливе, і в теоретичному, і практичному відношенні поняття на частковому прикладі.

При визначенні реального рівня інтелектуального розвитку дитини в психології користуються здебільшого методом, за якого дитині пропонують для розв'язку ряд задач, зростаючих за складністю і стандартизованих за роками дитячого життя. Дослідження щоразу визначає межу складності задач, доступних для даної дитини, відповідний їй стандартний вік. Цим і встановлюється розумовий вік дитини. Прийнято вважати, що показовим для розуму є єдино і винятково самостійне рішення. Якщо в ході розв'язання дитині поставили допоміжне запитання, дали керівну вказівку, як треба вирішувати задачу, таке розв'язання не береться до уваги при визначенні розумового віку.

В основі цього уявлення лежить переконання, що несамостійне розв'язання задачі позбавлене всякого значення для висновку про розум дитини. Насправді це переконання різко суперечить усім даним сучасної психології. Воно виникло зі старого, неправильного уявлення, яке зараз втратило всякий смисл, про те, що наслідування якоїсь інтелектуальної операції може бути суто механічним, автоматичним актом, який нічого не говорить про розум того, хто наслідує. Спочатку неправильність цього погляду була викрита в зоопсихології. В. Келер у відомих дослідах над людиноподібними мавпами встановив чудовий факт, що тварини можуть наслідувати тільки такі інтелектуальні дії, які лежать у зоні їхніх можливостей. Так, шимпанзе може відтворити показані їй розумні та доцільні дії тільки за умови, що ця операція за типом і мірою складності відноситься до тієї ж самої категорії, що і розумні, доцільні дії, самостійно виконувані тваринами. Наслідування тварини строго обмежене вузькими межами її можливостей. Тварина може наслідувати тільки те, на що сама здатна.

Набагато складніша справа з дитиною. З одного боку, дитина на різних рівнях розвитку може наслідувати далеко не все. Її здатність до наслідування в інтелектуальній сфері строго обмежена рівнем її розумового розвитку і її вікових можливостей. Однак загальним законом є те, що дитина, на відміну від тварини, може виходити в наслідуванні інтелектуальних дій більш-менш далеко за межі того, на що вона здатна у самостійних розумних і доцільних діях або інтелектуальних операціях. Цим розходженням дитини і тварини і пояснюється те, що тварина не здатна до навчання в тому смислі, в якому ми вживаємо це слово до дитини. Тварина піддається тільки дресируванню. Вона може здобувати тільки нові навички. Вона може шляхом вправ і комбінування удосконалити свій інтелект, але не здатна до розумового розвитку у власному значенні слова шляхом навчання. Ось чому всі спроби експериментально викликати шляхом навчання у вищих тварин нові і не властиві їм, специфічні для людини інтелектуальні функції неминуче закінчуються невдачею, як спроба Р. Йеркса прищепити мавп'ячим дитинчатам людську мову або спроба Е. Толмена спільно виховувати і навчати дітей шимпанзе з людськими дітьми.

Таким чином, ми бачимо, що за допомогою наслідування дитина завжди може зробити в інтелектуальній сфері більше, ніж те, на що вона здатна, діючи

тільки самостійно. Але разом з тим ми бачимо і те, що можливості її інтелектуального наслідування не безмежні, а строго закономірно змінюються відповідно до ходу її розумового розвитку, так що на кожній віковій сходинці для дитини існує певна зона інтелектуального наслідування, пов'язана з реальним рівнем розвитку.

Говорячи про наслідування, ми маємо на увазі не механічне, автоматичне, безглузде, а розумне, засноване на розумінні, наслідувальне виконання якої-небудь інтелектуальної операції. У цьому відношенні ми, з одного боку, звужуємо значення терміна, відносячи його тільки до обсягу тих операцій, які так чи інакше безпосередньо пов'язані з розумною діяльністю дитини. З іншого боку, ми розширюємо значення терміна, застосовуючи слово «наслідування» до всякого роду діяльності певного типу, виконуваної дитиною не самостійно, а в співробітництві з дорослими або іншою дитиною. Усе те, що дитина не може виконати самостійно, але чому вона може навчитися або що може виконати під керівництвом чи у співпраці за допомогою навідних запитань, буде відноситися нами до сфери наслідування. При такому визначенні цього поняття ми можемо встановити симптоматичне значення інтелектуального наслідування в діагностиці розумового розвитку. Цілком зрозуміло: що дитина може зробити сама, без усякої допомоги з боку, є показовим для вже дозрілих її здібностей та функцій. Вони ж і встановлюються за допомогою тестів, застосовуваних звичайно для визначення реального рівня розумового розвитку, оскільки іспити основані винятково на самостійному розв'язанні задач.

Як ми вже говорили, завжди важливі визначення не тільки вже дозрілих процесів, але і дозріваючих. У відношенні розумового розвитку дитини ми можемо вирішувати цю задачу, визначаючи те, на що здатна дитина в інтелектуальному наслідуванні, якщо розуміти цей термін в окресленому вище значенні. Дослідження показує строгу генетичну закономірність між тим, що здатна дитина наслідувати, і її розумовим розвитком. Те, що сьогодні дитина вміє робити у співпраці і під керівництвом, завтра вона стає здатною виконувати самостійно. Це і означає, що, з'ясовуючи можливості дитини при роботі в співробітництві, ми визначаємо тим самим сферу дозріваючих інтелектуальних функцій, які у найближчій стадії розвитку повинні принести плоди і, отже, переміститися на рівень реального розумового розвитку дитини. Таким чином, досліджуючи, що дитина здатна виконати самостійно, ми досліджуємо розвиток вчорашнього дня. Досліджуючи, що дитина здатна виконати в співробітництві, ми визначаємо розвиток завтрашнього дня.

Область недозрілих, але дозріваючих процесів, і складає зону найближчого розвитку дитини.

Пояснимо на прикладі, як визначається зона найближчого розвитку. Припустимо, у результаті дослідження ми встановили у відношенні двох яких-небудь дітей, що вони однолітки за розумовим розвитком і віком. Скажімо, обоє восьмирічки. Це означає, що обоє вони самостійно вирішують задачі за рівнем складності, який відповідає стандартному вікові 8 років. Тим самим ми визначили реальний рівень їхнього розумового розвитку. Але ми продовжуємо

дослідження. За допомогою особливих прийомів ми визначаємо, наскільки обидві дитини здатні до розв'язання задач, які виходять за межі стандартів для 8 років. Ми показуємо дитині, як потрібно розв'язати задачу, і дивимося, чи може вона, наслідуючи зразок, виконати розв'язання. Або ми починаємо розв'язувати задачу і пропонуємо дитині закінчити її. Або ми пропонуємо дитині розв'язувати задачу, які виходять за межі її розумового віку, у співпраці з іншою, більш розвиненою дитиною, або, нарешті, ми пояснюємо дитині принципи розв'язання задачі, ставимо додаткові запитання, розчленовуємо для неї задачу на частини і т.д. Коротше кажучи, ми пропонуємо дитині розв'язувати в тому або іншому виді співпраці задачі, які виходять за межі її розумового віку, і визначаємо, наскільки далеко заходить така можливість інтелектуального співробітництва для даної дитини і наскільки далеко вона виходить за межі її розумового віку.

Виявляється, що одна дитина розв'язує у співпраці задачі, які відповідають стандартам, скажімо, до 12-річного віку. Зона найближчого розвитку випереджає її розумовий вік на 4 роки. Інша дитина в змозі просунути в співробітництві лише до 9-річного стандартного віку. Її зона найближчого розвитку охоплює тільки один рік.

Чи однакові обидві дитини, які виявилися однолітками по досягнутому ними реальному рівню розвитку? Очевидно, подібність їх обмежується сферою вже дозрілих функцій. Але у відношенні дозріваючих процесів одна пішла у 4 рази далі в порівнянні з іншою.

Ми пояснили принцип діагностики незрілих процесів і властивостей на прикладі розумового розвитку дитини.

Абсолютно зрозуміло, що при визначенні фізичного розвитку дитини цілком припустимий той метод дослідження, який нами тільки що описаний по відношенню до інтелектуального розвитку, Але принципово питання стоїть і по відношенню до цієї сторони розвитку, як і всіх інших, цілком так само. Нам важливо знати не тільки вже досягнуті дитиною межі росту й інших процесів, з яких складається її фізичний розвиток, але і те, як іде сам процес дозрівання, який виявить свої досягнення в більш пізньому розвитку.

Ми не будемо зупинятися на визначенні зони найближчого розвитку щодо інших сторін дитячої особистості. Пояснимо тільки теоретичне і практичне значення цього визначення.

Теоретичне значення цього діагностичного принципу полягає в тому, що він дозволяє нам проникнути у внутрішні каузально-динамічні і генетичні зв'язки, які визначають сам процес розумового розвитку. Як уже було сказано, соціальне середовище є джерелом виникнення всіх специфічних людських властивостей особистості, яких поступово набуває дитина, або джерелом соціального розвитку дитини, який відбувається в процесі реальної взаємодії «ідеальних» і наявних форм.

Розвиток внутрішніх індивідуальних властивостей особистості дитини має найближчим джерелом її співпрацю (розуміючи це слово в найбільш широкому сенсі) з іншими людьми. Отже, коли ми застосовуємо принцип співпраці для виявлення зони найближчого розвитку, ми тим самим отримуємо

можливість безпосередньо досліджувати те, що і визначає найточніше розумове дозрівання, яке повинне завершитися в найближчий і подальший періоди його вікового розвитку.

Практичне значення цього діагностичного принципу пов'язане з проблемою навчання. Докладне з'ясування цієї проблеми буде дано в одному з останніх розділів. Зараз ми зупинимось тільки на найважливішому і початковому її моменті. Відомо, що в розвитку дитини існують оптимальні періоди для кожного виду навчання. Це означає, що тільки у певні вікові періоди навчання певному предмету, певним знанням, навичкам і вмінням виявляється найбільш легким, ощадливим і плідним. Ця обставина довгий час упускалася з поля зору. Найраніше була встановлена нижня межа оптимальних термінів навчання. Відомо, що 4-місячну дитину не можна навчати мови, а 2-річну — грамоті, тому що в цей період дитина не дозріла ще для цього навчання, це означає, що в неї ще не розвинулися ті властивості і функції, які необхідні як передумови для даного виду навчання. Але якби існувала тільки нижня межа для можливості навчання у певному віці, ми могли б очікувати, що чим пізніше починається відповідне навчання, тим легше воно повинно даватися дитині і тим більш плідним бути, тому що в більш пізньому віці ми зустрічаємося і з більшим ступенем зрілості передумов, необхідних для навчання.

Насправді це неправильно. Дитина, яка починає навчатися мові в 3 роки і грамоті в 12 років, тобто занадто пізно, також опиняється в несприятливих умовах. Занадто пізніє навчання так само важке і мало плідне для дитини, як і занадто раннє. Очевидно, існує і верхній поріг оптимальних термінів навчання з погляду розвитку дитини.

Як пояснити той факт, що 3-річна дитина, у якої ми зустрічаємося з більшим ступенем зрілості уваги, кмітливості, моторики та інших властивостей, які є необхідними передумовами навчання мови, засвоює мову сутожніше і з меншою для себе користю, ніж дитина 1,5 років, у якої, безсумнівно, менший ступінь зрілості цих самих передумов? Очевидно, причина в тому, що навчання спирається не стільки на вже дозрілі функції і властивості дитини, скільки на дозріваючі. Період дозрівання відповідних функцій є найбільш сприятливим, або оптимальним періодом для відповідного виду навчання. Так це і зрозуміло, якщо взяти до уваги ту обставину, що дитина розвивається в самому процесі навчання, а не завершує відомий цикл розвитку. Попередньо вчитель навчає учня не тому, що дитина вже вміє робити самостійно, а тому, чого вона ще не вміє робити, але може виконати за допомогою навчання і керівництва. Сам процес навчання завжди відбувається у формі співробітництва дитини з дорослими і являє собою окремий випадок тієї взаємодії ідеальних і наявних форм, про які ми говорили вище як про один з найбільш загальних законів соціального розвитку дитини.

Докладніше і конкретніше проблема співвідношення навчання і розвитку буде викладена в одному з останніх розділів щодо шкільного віку і шкільного навчання. Але і зараз нам повинно бути ясно, що, оскільки навчання спирається на недозрілі, а дозріваючі процеси, а весь обсяг цих процесів

охоплюється зоною найближчого розвитку дитини, оптимальні терміни навчання як для масового, так і для кожної окремої дитини встановлюються в кожному віці зоною її найближчого розвитку.

Ось чому визначення зони найближчого розвитку має таке велике практичне значення.

Визначення актуального рівня розвитку і зони найближчого розвитку складає разом те, що прийнято називати нормативною віковою діагностикою. Її завдання — з'ясування за допомогою вікових норм, або стандартів, даного стану розвитку, який характеризується як з боку дозрілого, так і незрілого процесу. На відміну від симптоматичної діагностики, яка спирається тільки на встановлення зовнішніх ознак, діагностику, яка намагається визначити внутрішній стан розвитку, який виявляється в цих ознаках, прийнято, за аналогією до медичних наук називати клінічною діагностикою.

Загальним принципом будь-якого наукового діагностування розвитку є перехід від симптоматичного діагностування, що базується на вивченні симптомокомплексів дитячого розвитку, тобто його ознак, до клінічної діагностики, яка базується на визначенні внутрішнього ходу самого процесу розвитку. Гезелл вважає, що нормативні дані не повинні застосовуватися механічно або суто психометрично, що ми повинні не тільки вимірювати дитину, ми повинні витлумачувати її. Вимірювання, визначення і прирівнювання до стандартів симптомів розвитку повинні стати тільки засобом для встановлення діагнозу розвитку. Гезелл пише, що діагноз розвитку не повинен полягати тільки в отриманні ряду даних шляхом тестів і вимірювань. Діагностика розвитку — форма порівняльного вивчення за допомогою об'єктивних норм як вихідних точок. Вона не тільки синтетична, але й аналітична.

Ці дослідження та вимірювання складають об'єктивну основу порівняльної оцінки. Схеми розвитку дають мірила розвитку. Але діагноз в істинному смислі цього слова повинен ґрунтуватися на критичному й обережному тлумаченні даних, отриманих з різних джерел. Він ґрунтується на всіх проявах і фактах дозрівання. Синтетична, динамічна картина тих проявів, сукупність яких ми називаємо особистістю, входить повністю у рамки дослідження. Ми не можемо, звичайно, точно виміряти риси особистості. Нам складно навіть визначити, що ми називаємо особистістю, але з погляду діагностики розвитку ми повинні стежити за тим, як складається і дозріває особистість, вважає Гезелл.

Якщо ми обмежимося тільки визначенням і вимірюванням симптомів розвитку, ми ніколи не зуміємо вийти за межі виключно емпіричного констатування того, що і так відомо особам, які спостерігають за дитиною. У кращому випадку ми зуміємо тільки уточнити ці симптоми і перевірити їх вимірюванням. Але ми ніколи не зуміємо ні пояснити явища, які спостерігаються в розвитку дитини, ні передбачити подальший хід розвитку, ні вказати, які заходи практичного характеру повинні бути застосовані до дитини. Такий безплідний у пояснювальному, прогностичному і практичному відношенні діагноз розвитку можна порівняти тільки з тими медичними

діагнозами, які ставилися лікарями в епоху панування симптоматичної медицини. Хворий скаржиться на кашель, лікар ставить діагноз: хвороба — кашель. Хворий скаржиться на головний біль, лікар ставить діагноз: хвороба — головний біль. Такий діагноз, власне кажучи, порожній, тому що дослідник не додає нічого нового до того, що він довідався зі спостережень самого хворого, і повертає хворому його ж власні скарги, оздобивши їх науковою етикеткою. Порожній діагноз нічого не може пояснити в явищах, які спостерігаються, нічого не може передбачити щодо їх долі і не може дати практичних порад. Справжній же діагноз повинен дати пояснення, передбачення і науково обґрунтоване практичне призначення.

Такий самий стан речей і з симптоматичним діагнозом у психології. Якщо в консультацію приводять дитину зі скаргами на те, що розумово вона погано розвивається, погано міркує, запам'ятовує, а психолог після дослідження ставить діагноз: низький коефіцієнт розумового розвитку — розумова відсталість, то він також нічого не пояснює, нічого не передбачає і нічим практично не може допомогти, як лікар, який ставить діагноз: хвороба — кашель.

Можна сказати без усякого перебільшення, що абсолютно всі практичні заходи щодо охорони розвитку дитини, щодо її виховання і навчання, оскільки вони пов'язані з особливостями того або іншого віку, обов'язково потребують діагностики розвитку. Застосування діагностування розвитку до вирішення незліченних і нескінченно різноманітних практичних задач визначається в кожному конкретному випадку ступенем наукової розробки самої діагностики розвитку і тих запитів, які ставляться перед ним при розв'язанні кожного конкретного практичного завдання.

Виготський Л.С. Структура і динаміка віку//
 Выготский Л.С. Психология. - М.: Изд-во ЗКСМО-
 Пресс, 2002. — С. 901-910.

Л.І. Божович. Этапы формирования личности в онтогенезе (I)

В настоящее время можно считать установленным, что в процессе онтогенетического развития в психике ребенка возникают качественно новые образования, несводимые к элементарным психологическим функциям.

Эти новые психологические образования представляют собой интегративные системы разного уровня сложности, в состав которых входят и менее сложные психологические функции. Именно они, как некий целостный «механизм», определяют поведение и деятельность человека, его взаимоотношения с людьми, его отношение к окружающему и к самому себе.

Исследования, которые велись до сих пор... (Л.С.Выготским и его сотрудниками), обнаружили, что каждая элементарная психологическая функция — восприятие, память, мышление и другие — имеет свою логику развития, преобразуясь путем интеграции в высшие психические функции

(ВПФ): логическую память, категориальное восприятие, речевое мышление и т.д.

ВПФ представляют собой такого рода «сплав» элементарных психических функций, разложение которого на составляющие элементы приводит к утрате его специфических качеств. ВПФ, раз возникнув, становятся устойчивыми новообразованиями, распад которых может возникнуть только в старческом возрасте или в результате патологического процесса.

Однако наряду с такого рода новообразованиями существуют и другие, более сложные интегративные системы. Эти системы имеют иной путь, иную структуру, иные функциональные особенности.

В разряд таких систем может быть отнесена, например, воля, не имеющая коррелята среди элементарных психических функций и включающая в свою структуру не только сознательно поставленные цели, но и другие высшие психические функции (эмоциональную память, воображение, нравственные чувства и пр.), определенное сочетание которых дает возможность человеку управлять своим поведением*. Такие психологические системы могут изменяться в процессе жизни, на основе приобретаемого человеком опыта и с изменением общей характеристики его личности**.

Л.С.Выготский в качестве сложной психологической системы, имеющей достаточно устойчивый характер, но развивающейся на протяжении жизни, подверг анализу сознание ребенка. Он показал, что в процессе онтогенеза эта системно-организованная область психического имеет определенную логику развития. Согласно его концепции, в младенческом возрасте сознание характеризуется не-дифференцированностью и несамостоятельностью психических функций, которые в этот период находятся в непосредственной зависимости от восприятия, в контексте которого они только и действуют (память в форме узнавания;

мышление в форме аффективно окрашенных впечатлений, в которых еще не дифференцируются предметы окружающего мира; даже эмоции младенца делятся лишь до тех пор, пока вызывающий их раздражитель находится в поле восприятия).

Однако в процессе онтогенетического развития на смену восприятию, доминирующему в младенческом возрасте, последовательно выдвигаются другие психологические функции, сначала память, потом мышление. Это те психологические функции, которые, отвечая задачам развития ребенка как биосоциального целого, находятся в соответствующем возрасте в оптимальном периоде своего формирования. Выделившаяся функция как бы подчиняет себе остальные, определяя тем самым характер происходящей в этом возрасте интеграции, т.е. характер системного строения детского сознания.

Иначе говоря, согласно учению Л.С.Выготского, в ходе онтогенетического развития изменяется системное строение сознания ребенка*.

Продолжая эту линию теоретического рассуждения, мы должны признать, что личность человека также представляет собой относительно устойчивую психологическую систему, только более высокого интегративного

уровня. И эта система также имеет свою логику развития и свои закономерности.

Для того чтобы подойти к рассмотрению этих закономерностей, обратимся к описательной характеристике того результата, к которому приходит развитие личности ребенка.

Во всех до сих пор опубликованных нами работах мы исходили из положения, что психологически зрелой личностью является человек, достигший определенного, достаточно высокого уровня психического развития. В качестве основной черты этого развития мы отмечали возникновение у человека способности вести себя независимо от непосредственно воздействующих на него обстоятельств (и даже вопреки им), руководствуясь при этом собственными, сознательно поставленными целями. Возникновение такой способности обуславливает активный, а не реактивный характер поведения человека и делает его не рабом обстоятельств, а хозяином и над ними, и над самим собой.

Согласно такому пониманию, мы искали закономерности возникновения указанной способности (а следовательно, как мы думали, и психологической природы личности) в развитии той функциональной системы, которую в психологии принято называть волей. Для этого мы исследовали становление мотивирующих, т.е. аффективно насыщенных, целей и, главное, становление «внутреннего плана действий», позволяющего человеку так организовывать свою мотивационную сферу, чтобы обеспечить победу сознательно поставленным целям над мотивами, хотя и нежелательными человеку в данной ситуации, но непосредственно более сильными. Иначе говоря, мы изучали действие той функциональной системы, которая обеспечивает сознательное управление человеком своим поведением*.

Эту линию развития мы считаем центральной для психологической характеристики личности.

Однако уже в указанных исследованиях выяснилось, что осуществление сознательно поставленных целей вовсе не всегда происходит описанным выше способом, т.е. через обращение человека к внутреннему плану действий с целью сознательной реконструкции мотивационной сферы. При еще недостаточно изученных условиях цели сами по себе могут приобретать такую непосредственно мотивирующую силу, которая способна побуждать человека к соответствующему поведению, минуя переживание внутреннего конфликта, борьбу мотивов, размышление, выбор, образование, намерения, словом, минуя волевой акт в собственном смысле этого слова. Такое поведение лишь фенотипически сходно с тем, которое обычно называется волевым, но подчиняется оно воздействию уже «вторичной» мотивации, ставшей непосредственной в процессе социального развития ребенка. Анализ показывает, что такая (как бы «постпроизвольная») мотивация обеспечивается связью поставленных человеком целей с его высшими чувствами, которые и сообщают целям непосредственную побудительную силу. Отсутствие же соответствующих чувств (или их слабость) заставляет человека прибегать к самопринуждению путем волевого акта.

Исследования показывают, что каждое системное новообразование, возникающее в процессе жизни человека и являющееся необходимым условием его существования как социального индивида, включает в себя определенные аффективные компоненты и тем самым обладает непосредственной побудительной силой. Человека непосредственно побуждают и его убеждения, и нравственные чувства, и присущие ему качества личности. Но так как на любой поступок одновременно воздействуют многие потребности

и мотивы, между ними происходит борьба, которая в случае непримиримости равносильных, но разнонаправленных мотивов отражается в переживании человека в виде конфликта с самим собой. Если в этом конфликте побеждают непосредственно более сильные, но рационально отвергаемые мотивы, у человека возникают тяжелые переживания. Если же непосредственные желания побеждают нравственные стремления, то эти переживания выражаются в чувстве стыда, раскаяния и пр., которые человек стремится смягчить при помощи разного рода защитных механизмов, вытеснения или при помощи «приемов нейтрализации совести», на которые указывают некоторые американские криминологи*. Отсюда ясно, что человек, постоянно сталкивающийся с внутренними конфликтами, будет отличаться нерешительностью, неустойчивостью поведения, неспособностью добиваться сознательно поставленных целей, т.е. у него будут отсутствовать как раз те черты, которые как основополагающие входят в характеристику психологически зрелой личности.

Следовательно, формирование целостной, непротиворечивой личности не может характеризоваться развитием лишь ее способности к сознательному самоуправлению. Это очень важная линия развития, но не единственная. Не менее, а может быть, и еще более важным является формирование у человека тех мотивирующих систем, о которых мы говорили выше, обладающих такой принудительной силой, которая обеспечивает требуемое поведение, без мучительной борьбы человека с самим собой. А для этого формирование личности должно идти таким образом, чтобы познавательные и аффективные процессы, а тем самым и процессы, контролируемые и не контролируемые сознанием, выступали бы в некотором гармоническом отношении друг к другу.

Итак, есть основания считать, что формирование личности не может характеризоваться независимым развитием какой-либо одной ее стороны — рациональной, волевой или эмоциональной. Личность — это действительно высшая интегративная система, некоторая нерасторжимая

целостность. И можно считать, что существуют какие-то последовательно возникающие новообразования, характеризующие этапы центральной линии ее онтогенетического развития.

К сожалению, систематического исследования этой проблемы пока не было, но почти все психологи, занимающиеся изучением личности, признают возникновение у нее ядра, которое обозначается ими то термином «я — система», то «система — я», то просто «я». Эти понятия употребляются ими в качестве объяснительных при рассмотрении психической жизни человека и его поведения. Однако психологическое содержание и строение этого «ядра» не

раскрываются и, тем более, не устанавливаются закономерности его развития в онтогенезе. По-видимому, при этом имеется в виду, что каждый человек так или иначе понимает, о чем идет речь, основываясь на эмпирически схваченном переживании своего собственного «я».

Публикуемая статья не претендует на то, чтобы дать научно обоснованный ответ на поставленную проблему. Однако данные, полученные в исследованиях Лаборатории формирования личности ребенка (НИИ общей и педагогической психологии АПН СССР), а также литературные данные позволяют высказать некоторые гипотезы относительно содержания и строения того центрального психологического образования, которое возникает в конце каждого возрастного периода и характеризует особенности личности, специфические для детей соответствующего возраста.

Для этого, исходя из соображений, которые будут изложены ниже, мы подвергли анализу так называемые кризисы детского развития.

Под кризисами, как известно, имеются в виду переходные периоды от одного этапа детского развития к другому. Кризисы возникают на стыке двух возрастов и знаменуют собой завершение предыдущего этапа развития и начало последующего. Напомним также, что каждое системное новообразование, возникая в ответ на потребности ребенка, включает аффективный компонент и потому несет в

себе побудительную силу. Именно поэтому центральное для данного возраста системное новообразование, являющееся как бы обобщенным результатом, итогом всего психологического развития ребенка в соответствующий период, не остается нейтральным по отношению к дальнейшему развитию, а становится исходным для формирования личности ребенка следующего возраста. Это и дает право рассматривать кризисы в качестве переломных этапов онтогенетического развития личности, анализ которых позволит вскрыть психологическую сущность этого процесса.

В детской психологии наиболее часто упоминается о трех критических периодах: кризис 3, 7 и 12 — 16 лет, последний часто обозначается как кризис подросткового возраста. Л. С. Выготский анализировал еще кризис одного года, а подростковый делил на две фазы: негативную (13-14 лет) и позитивную (15-17 лет).

Если рассматривать эти кризисы с точки зрения перемен, наступающих в поведении ребенка, то все они характеризуются некоторыми общими чертами. В критические периоды дети становятся непослушными, капризными, раздражительными: часто вступают в конфликт с окружающими взрослыми, особенно родителями и воспитателями; у них возникает отрицательное отношение к ранее выполнявшимся требованиям, доходящие до упрямства и негативизма.

Все эти особенности детей, переживающих критический период, говорят об их фрустрированности. Фрустрация же, как известно, возникает в ответ на депривацию каких-то существенных для человека потребностей. Поэтому можно сделать вывод, что на стыке двух возрастов такую реакцию дают дети, у которых не удовлетворяются или даже активно подавляются те новые

потребности, которые появляются в конце каждого этапа психического развития вместе с центральным, т.е. личностным, новообразованием соответствующего возраста*.

При этом следует различать фрустрацию потребности, связанную с ее насильственным подавлением социальными требованиями (от кого бы они не исходили — от окружающих людей или от самого субъекта), и те случаи, когда потребность не удовлетворяется в результате отсутствия у субъекта соответствующих способов ее удовлетворения. Противоречие между субъектом и его возможностями не является конфликтом, оно выступает в качестве основной движущей силы психического развития.

Изучение литературных данных и собственные наблюдения обнаружили, что черты фрустрированного поведения наблюдаются достаточно часто не только у детей 3, 7 и 13 лет, но что оно является характерным и для детей на рубеже первого и второго года жизни. Особенно убедительным в этом отношении являются данные, полученные при клиническом изучении детей, проводившемся под руководством Н.М. Шелованова. На основании этих данных он считал целесообразным выделять детей после 1 г. 2 мес. в новую возрастную группу, так как воспитательный подход, вполне адекватный до этого возраста, оказывался непригодным для детей старше года: он вызывал у них сопротивление и капризы.

Таким образом, данные, имеющиеся не только в психологии, но и в педагогике, дают нам основание вслед за Л.С. Выготским выделить кризис 1-го года.

Отсутствие специальных исследований не дает возможности достаточно обоснованно раскрыть психологическое содержание данного кризиса; однако анализ поведения детей до и после 1-го года жизни и материалов, относящихся к их психическому развитию, проведенный с точки зрения определенных теоретических идей, проливает некоторый свет на интересующую нас проблему.

Уже с первых дней рождения ребенок является не просто «реагирующим аппаратом», как утверждали рефлексологически настроенные психологи, но существом, обладающим хотя и очень диффузной, но все же своей индивидуальной психической жизнью. У него имеются первичные потребности (в еде, тепле, движении), потребности, связанные с функциональным развитием мозга (например, потребность в новых впечатлениях) и, наконец, социальные потребности, появляющиеся и развивающиеся в течение первого года жизни: потребность в другом человеке, в общении с ним, в его внимании и поддержке*. (Эти потребности в дальнейшем становятся важнейшими для нравственного формирования ребенка.) Признание указанных

: Об этом подробнее см докторскую диссертацию М.И. Лисиной «Возрастные и индивидуальные особенности общения со взрослыми у детей от рождения до семи лет». М., 1974.

потребностей требует признания у младенца и соответствующих аффективных переживаний. Неудовлетворение какой-либо из них вызывает у ребенка отрицательные переживания, выражающиеся в беспокойстве, крике, а

их удовлетворение — радость, повышение общего жизненного тонуса, усиление познавательной и двигательной активности (например, так называемый комплекс оживления) и т.д.

Следовательно, содержание психической жизни детей первого года жизни характеризуется сначала аффективно окрашенными ощущениями, а затем глобально аффективно переживаемыми впечатлениями. Иначе говоря, в сознании младенца в первую очередь представлены эмоциональные компоненты, связанные с непосредственно воспринимаемыми им воздействиями*.

Напомним в целях дальнейшего анализа, что в этот период детского развития доминирующим в сознании ребенка является восприятие.

Теперь обратимся к рассмотрению социальной ситуации развития детей первого года жизни. По словам Л.С. Выготского, она состоит в том, что все поведение ребенка, вся его деятельность реализуются либо опосредованно через взрослого, либо в сотрудничестве с ним. В отсутствие взрослого, говорил он, у ребенка как бы отнимаются руки и ноги, возможность передвижения, изменения положения, захватывания желаемых предметов. Короче говоря, буквально все потребности — и органические, и социальные — удовлетворяются взрослым. В результате в человеке как в предмете их удовлетворения воплощаются и фиксируются все указанные потребности и он становится притягательным центром всякой непосредственно воспринимаемой ребенком ситуации.

Однако на протяжении года сознание младенца развивается: в нем выделяются отдельные психические функции, появляются первые чувственные обобщения, он начинает употреблять элементы слов для обозначения предметов. В связи с этим потребности младенца все больше и больше начинают воплощаться («кристаллизоваться») в предметах окружающей действительности. В результате этого сами предметы приобретают побудительную силу. Поэтому, попадая в поле восприятия ребенка, они актуализируют его потребности, находившиеся до этого в потенциальном состоянии, и тем самым побуждают активность ребенка в направлении, соответствующем данной ситуации. Это и определяет ситуативность детей первого года жизни, поведение которых полностью управляется попадающими в поле их восприятия раздражителями *. Таким образом, и это надо особенно подчеркнуть, у детей первого года жизни нет равнодушного отношения к окружающим предметам. Они воспринимают лишь те, которые имеют для них смысл, отвечают их потребностям.

Беспомощность младенца и отсутствие у него внеситуативных (внутренних, но не органических) побуждений определяют и поведение взрослых по отношению к детям этого возраста. Они навязывают им свою волю, выполняя положенный режим сна, питания, прогулок. У годовалых детей, как правило, не спрашивают, хотят ли они гулять, спать, есть. Их одевают и ведут на прогулку; в определенные часы укладывают спать, кормят, развлекают. Если ребенок сразу не подчиняется требованию, плачет, сопротивляется, взрослый либо не обращает на это внимание, либо пытается

организовать ребенка, введя в поле его восприятия какой-нибудь новый раздражитель, действующий безотказно в силу постоянной готовности младенца к новым впечатлениям.

Но в начале второго года жизни наступает момент, когда ребенок перестает покорно подчиняться взрослому, а взрослый уже не может управлять его поведением при помощи организации внешних воздействий. Наблюдения обнаруживают, что одновременно с этим дети становятся

* Ситуативность свойственна не только детям первого года жизни. Она присуща в несколько ином виде детям раннего, дошкольного и даже школьного возраста. Ситуативность преодолевается лишь постепенно, и ее преодоление в значительной степени является свидетельством формирования личности ребенка. Последнее мы попытаемся показать в дальнейшем изложении.

способными действовать не только под влиянием непосредственно воспринимаемых впечатлений, но и под влиянием всплывающих в их памяти образов и представлений.

По-видимому, это закономерно, так как в этот период память начинает играть в психическом развитии ребенка все большую роль, занимает доминирующее положение и тем самым перестраивает структуру детского сознания и его поведение.

Показателями в этом отношении являются многие факты, наблюдающиеся и нами, и записанные в дневнике развития ребенка Н.А. Менчинской*. Обладая натренированным глазом квалификационного психолога, она обращала внимание на то, что появляется в поведении ребенка впервые и становится затем типичным.

Когда ее сыну исполнилось 1 г. 4 мес.б она записала в дневнике такое наблюдение:

«В течение месяца Саша не видел отца и за это время ни разу о нем не вспомнил. Приехал отец поздно, и Саша видел его лишь мельком и не насытился общением с ним. И вдруг в первое же утро после приезда отца его первым словом было «папа».

В последующих записях она стала постоянно отмечать, что Саша вспомнил то одно, то другое. Затем она записала, что ребенок стал часто употреблять слово «тама», сопровождая его указательным жестом, очевидно стремясь сообщить о том, что уже не лежит в поле его восприятия. Аналогичные факты мы находим и в дневнике В.С.Мухиной**.

Она сообщает, что до 1 г. 4 мес. можно было тайком убрать любой предмет из тех, с которыми манипулируют дети, и они «никогда не спохватывались» (с. 38). Но в 1 г. 6 мес. уже ясно возникают реакции на воспоминание. На одного из близнецов напала собака и сильно его напугала. «Кирилл долго не мог успокоиться. Кажется, уже все забыто... и вдруг снова рев. Утешу, отвлеку игрушкой. Кирюша уже играет, но вдруг губы снова начинают кривиться, голова наклоняется, и снова рев» (С.40).

В этот же период Н.А. Менчинская отмечает появление у Саши (1 г. 5 мес.) капризов.

В ответ на запрещение проявляет упрямство, упорно пытается повторить шалость... Иногда в ответ на запрещение начинает капризно плакать, бросаться на пол, дергать руками и ногами, хотя такие «истерички» бывают с ним не часто.

Нам представляются эти факты интересными и убедительно свидетельствующими о том, что начиная со второго года жизни в состоянии активно функционируют воспоминания и что аффективными для него становятся не только непосредственно воспринимаемые предметы, но и представления о них, их образы.

О таких нового типа побудителях, об условиях, при которых они появляются, а также о том, что именно их де-привация обуславливает характерное для указанного критического периода поведение детей, свидетельствует случай с мальчиком 1 г. 3 мес., который пришлось наблюдать*.

Этот мальчик, играя в саду, завладел мячиком другого ребенка и не хотел его отдавать. В какой-то момент мячик удалось спрятать, а мальчика унести домой. Во время ужина он вдруг пришел в сильное волнение, начал отказываться от еды, капризничать, вылезать из стульчика, срывать салфетку. Когда его спустили на пол (т.е. дали свободу), он с криком: «МЯ.-Мя» побежал обратно в сад и успокоился только тогда, когда получил мяч обратно.

Этот случай свидетельствует и о существовании у ребенка определенного представления, способного побудить его к активному действию, и о том, что в это представление воплотилась (но не реализовалась полностью) соответствующая потребность. Наконец, этот случай свидетельствует также и о том, что обстоятельства, препятствующие реализации вновь возникшей у него потребности, обуславливают его поведение, агрессивное по отношению к наличной ситуации.

Таким образом, центральным, т.е. личностным, новообразованием первого года жизни является возникновение аффективно заряженных представлений, которые и побуждают поведение ребенка вопреки воздействиям внешней среды. Мы будем называть их «мотивирующими представлениями».

Появление мотивирующих представлений принципиально изменяет поведение ребенка и все его взаимоотношения с окружающей действительностью. Их наличие освобождает ребенка от скованности данной конкретной ситуацией, от диктата внешних воздействий (в том числе, идущих и от взрослого человека), короче говоря, они превращают его в субъекта, хотя сам ребенок пока еще этого и не осознает. Однако взрослые уже не могут с этим не считаться. Напряженность новых потребностей настолько велика, что неучет их, а тем более прямое подавление является причиной фрустрации ребенка, часто определяющей его дальнейшие взаимоотношения со взрослыми, а следовательно, и дальнейшее формирование его личности. .

Со второго года жизни начинается новый период формирования личности, длящийся до 3 лет. За это время ребенок проходит огромный путь психического развития. Однако нас будут интересовать лишь те процессы, которые непосредственно связаны с формированием центрального новообразования этого периода и кризисом 3 лет.

В указанный период происходит переход ребенка от существа, уже ставшего субъектом (т.е. сделавшего первый шаг на пути формирования личности), к существу, осознающему себя как субъекта, иначе говоря, к возникновению того системного новообразования, которое принято связывать с появлением слова Я.

Весь этот переход осуществляется в условиях, во многом отличных от тех, которые определяли жизнь и деятельность младенца. Прежде всего, дети раннего возраста благодаря успехам предшествующего развития в младенческом возрасте начинают занимать совсем иное место в окружающем их мире людей и предметов. Это уже не беспомощные, не безответные существа; они сами передвигаются в пространстве, могут сами действовать, удовлетворять многие свои потребности, становятся способными к первичным формам речевого общения, иначе говоря, могут уже осуществлять деятельность, не опосредствованную взрослыми людьми. Этим, прежде всего, и отличается социальная ситуация развития детей раннего возраста от социальной ситуации развития младенца.

В этот период познавательная деятельность ребенка обращается уже не только на внешний мир, но и на самого себя.

Процесс самопознания, по-видимому, начинается с познания себя как субъекта действия. Можно часто наблюдать, как ребенок этого возраста любит по много раз повторять одно и то же движение, внимательно прослеживая и контролируя те изменения, которые оно (точнее, он с его помощью) производит (например, открывает и закрывает дверь, передвигает предметы, толкает их, чтобы они упали и пр.).* Именно это помогает ребенку почувствовать себя чем-то иным, в отличие от окружающих предметов, и таким образом выделить себя в качестве особого предмета (субъекта действия).**

Однако самопознание на втором и даже третьем году жизни продолжает оставаться для самого ребенка (субъективно) познанием как бы внешнего ему самому «предмета».

Об этом свидетельствуют многие факты детского развития. Например, В.С. Мухина в своем дневнике записывает, что близнецы, будучи уже в возрасте 1 г. 4 мес., все еще не умели играть в прятки. Вместо того, чтобы спрятаться, они закрывали глаза, отворачивались и при этом «смеялись и сообщали о себе голосом», по-видимому, в полной уверенности, что взрослые их найти не могут (с.38).

Обобщенное знание о себе (как об этом свидетельствуют и дневниковые записи) "происходит вместе с появлением речи и благодаря ей. Сначала дети узнают название предметов внешнего мира, затем начинают соотносить свое имя с самим собой (В.С. Мухина записывает, что игра в название была у близнецов от 1 года до 1,5 лет самой любимой). Однако наличие такого соотношения еще не означает, что в этот период уже закончился процесс выделе-

Аналогичные факты можно найти в дневниковых записях Клары Штерн, использованные в кн.: Штерн В. Психология раннего детства. М., 1922; в кн.: Мухина В.С. Близнецы. М., 1969.

Конечно, познание ребенком своего тела начинается гораздо раньше, чем в младшем возрасте. Выражением этого является, в частности, пристальное рассматривание младенцем сначала своих кулачков, а потом ножек (см., Мухина В.С. Близнецы, с. 9, 11, 32). Вслед за этим они начинают узнавать у себя отдельные относительно мало подвижные части себя из мира предметов и осознания себя как субъекта (напомним, как в это же время они играли в прятки!). По-видимому, такое осознание приходит лишь вместе с появлением местоимения «я». До этого для указания на самого себя дети еще долго пользуются собственным именем.

Много интересных в этом отношении фактов мы находим в дневнике Н.А.Менчинской.

Вплоть до 2,5 лет Саша говорил о себе в третьем лице, называл себя по имени. Когда он начал говорить «я», то употреблял это местоимение наряду с собственным именем; иногда согласовывал его с последующим словом так, как будто имел в виду имя собственное, например: «Я спит». С момента первого «я» начинает употреблять его очень часто, иногда ставя в конце предложения, когда это по смыслу уже не нужно: «Больше тебе не дам я»... Увидев отбрасываемую им тень, очень удивился и стал проделывать различные движения, с крайним любопытством наблюдая изменения, происходящие с тенью. Указывая на тень сказал: «Мальчик» и т.д.

Все эти факты подтверждают мысль о том, что ребенок сначала познает себя как некоторый внешний предмет, а когда приходит к целостному представлению о себе, начинает, следуя за взрослыми, называть себя, как и другие предметы, своим именем. Лишь к концу 2-го года жизни он полностью заменяет собственное имя местоимением «я».

Трудно без специальных исследований понять психологический «механизм» перехода от собственного имени к местоимению Я, т.е. механизм перехода от самопознания к самосознанию. Но нам представляется несомненным, что в так называемую «систему я» входят и рациональные, и аффективные компоненты, и прежде всего отношение к самому себе. Об этом свидетельствуют буквально все факты развития ребенка: и то, что в его сознании с самого

Интересно отметить, что, согласно и нашим наблюдениям за двумя детьми этого возраста, обозначение себя именем собственным совпадает с тем периодом, когда дети начинают интересоваться названием каждой вещи и быстро обогащают свой словарь. Этот факт В.Штерн, К.Бюллер и другие психологи связывали с тем, что дети «делают открытие», что каждая вещь имеет свое название.

начала превалируют аффективные компоненты; и то, что любое приобретение в познавательной деятельности осуществляется первоначально только в условиях непосредственно действующих потребностей, и то, что все первые слова ребенка либо выражают аффект, либо связаны с его удовлетворением. Все это позволяет сделать вывод о том, что процесс самопознания, завершающийся понятием Я, осуществляется на основе не только интеллектуальных, но и аффективных обобщений. Более того,

некоторые факты свидетельствуют о том, что аффективное выделение себя («аффективное самосознание», если можно так выразиться) возникает даже раньше, чем рациональное.

В этом отношении интересен один факт, фиксированный В.С. Мухиной. Она пишет, что уже в год ее близнецы стали соотносить свое имя с самим собой. Когда она спрашивала, где Кирюша, Кирюша начинал улыбаться и радостно, пружинисто приседать. Если она спрашивала, где Андрюша, аналогичную реакцию проявлял Андрюша (с. 32).

Исключительно интересными в ее дневнике являются записи о том, как дети «сделали открытие» своего «я». «Андрюша, — пишет В.С. Мухина, — сделал открытие. Смотрит в зеркало и радостно сообщает: «Вотин я!». Тянет меня за собой, подводит к зеркалу: «Вот мама — указывает на отражение в зеркале. «Вот мама!» И так много раз» (с. 56). Это произошло в 1 г. 9 мес. Последнюю неделю, сообщает она, мальчики, просыпаясь, поворачивают голову друг к другу и друг друга называют по имени. Кроме того, они в течение этой недели с увлечением играют с зеркалом. «Вотин я» — тычут себя в грудь. Может быть, осознание себя как субъекта, будучи подготовленным всем ходом предшествующего психологического развития, действительно, завязываются в «систему я» путем открытия?

Итак, центральным новообразованием, возникающим к концу раннего детства, является «система я» и рождаемая этим новообразованием потребность действовать самому; как известно, она выражается в постоянном и настойчивом требовании ребенка — «Я сам». Сила этой потребности настолько велика, что она способна подчинить себе многие другие, также достаточно сильные, потребности ребенка.

Яркой иллюстрацией к этому положению может служить следующий факт, описанный в «Дневнике» Н.А. Менчинской:

Саша не хочет пить лекарство, ему дают его насильно, после чего он долго и громко плачет; и так каждый раз. Однажды отец сказал: «Саша, ты — мужчина, ты сам выпьешь лекарство». Эффект был поразительный, мальчик широко раскрыл рот и выпил лекарство. Саша обычно не сразу подходит пить лекарство. Сначала после обращения к нему он отходит, отрицательно машет головой, делает вид, что он занят чем-то другим, а потом решительно подходит и выпивает лекарство... Если взрослый с ложкой в руках идет по направлению к Саше, он ни за что не будет пить лекарство. Но если остановиться и сказать: «Подойди сам, пей сам лекарство», то он его выпивает.

Следовательно, потребность в реализации и утверждении своего Я в этот период развития является доминирующей.

Совершенно очевидно, что возникновение такой мощной потребности диктует необходимость существенно изменить образ жизни ребенка и педагогический подход к его воспитанию. Анализ психологического содержания кризиса 3 лет и характер его протекания свидетельствуют, что депривация именно этой потребности вызывает основные трудности в поведении детей на рубеже второго и третьего года жизни. Не случайно наиболее остро переживают кризис те дети, которые слишком опекаются

взрослыми, либо те, которые живут в условиях авторитарного воспитания, сопровождающегося строгими мерами наказания. И в первом, и во втором случае потребность ребенка в самостоятельности (в «самости») подавляется. Напротив, дети, живущие в больших семьях и воспитывающиеся в детских учреждениях, дают кризисные реакции значительно реже и в смягченном виде.

После возникновения «системы я» в психике ребенка возникают и другие новообразования. Самыми значительными из них являются самооценка и связанное с ней стремление соответствовать требованиям взрослых, быть «хорошими».

Согласно многим наблюдениям, самооценка отчетливо проявляется уже к концу второго года жизни, но она не

вытекает из оценки ребенком своих действий, появляется раньше и носит эмоциональный характер.

Когда Сашу спросили, кто он такой, он ответил: «Я хороший Саша» (из дневника Н.А. Менчинской). Другой ребенок, за которым мы наблюдали, в этот же возрастной период гордо говорил: «Я всегда хороший», «Я хороший и больше никакой» (2г. 11 мес.).

По-видимому, в первичной самооценке почти полностью отсутствует рациональный компонент, она возникает на почве желания ребенка получить одобрение взрослого и таким образом сохранить эмоциональное благополучие*.

Наличие одновременно существующих сильных, но противоположно направленных аффективных тенденций (делать согласно собственному желанию и соответствовать требованиям взрослых) создает у ребенка неизбежный внутренний конфликт и тем самым усложняет его внутреннюю психическую жизнь. Уже на этом этапе развития противоречие между «хочу» и «надо» ставит ребенка перед необходимостью выбора, вызывает противоположные эмоциональные переживания, создает амбивалентное отношение к взрослым и определяет противоречивость его поведения".

В качестве иллюстрации приведу всего два, но очень выразительных факта из дневника Н.А. Менчинской.

Сделает Саша какую-нибудь шалость и сейчас же после этого говорит: «Тепель колесий» (теперь хороший). Взял со стола лекарство (ему это запрещается), поставил обратно: «Тепель колесий». Взял палец в рот, вынул: «Тепель колесий». И другая запись: Саша лежит в вагоне на верхней полке и плюет вниз. Родители на него рассердились, запретили это делать и спросили, что он должен сказать. Саша тихим голосом проговорил: «Молодец я» — и потом сейчас же громко «Босе не буду».

Наличие указанного противоречия в поведении и переживаниях детей приводит к обострению кризиса 3 лет. <...> Аналогичные факты были установлены и в исследованиях под руководством М.И. Лисиной .<...> О появлении у детей раннего возраста амбивалентного отношения к взрослым и связанных с ним аффективных переживаний свидетельствует диссертационное исследование Т.М. Сорокиной («Исследование феномена амбивалентного

поведения у детей раннего возраста», 1977), хотя в нем этот факт анализируется в другом аспекте.

конце второго года дети относительно легко преодолевают его, но после 3 лет он часто выливается в тяжкие формы упрямства и негативизма, что создает извращенное отношение к требуемым нормам поведения и извращенным взаимоотношениям со взрослыми. Нам пришлось наблюдать ребенка (около 4 лет), который так читал стихотворение: «И не по синим, и не по по волнам, и не океана, и не звезды, и не блещут, и не в небесах». И другого ребенка того же возраста, который захотел рисовать, но, когда взрослые стали одобрять его намерение, расплакался и стал требовать: «Скажите, чтобы я не рисовал» — и только после исполнения этого его желания с удовольствием принялся за рисунок.

Таким образом, раздвоение, расщепление личности может иметь свой источник уже в раннем детстве, и игнорирование этого факта грозит в последующих возрастах усилением разрыва между знанием норм и правил поведения и непосредственным желанием их выполнять. А это, в свою очередь, может в дальнейшем отрицательно сказаться на нравственном развитии ребенка и гармоническом строении его личности.

Итак, процесс формирования ребенка раннего возраста завершается возникновением центрального личностного образования в виде «системы я». В эту систему входит не только некоторое знание, но и отношение к себе*. Все дальнейшее формирование личности теснейшим образом связано с развитием самосознания, имеющего на каждом возрастном этапе свои специфические особенности.

Рассмотрением кризисов первого и третьего года жизни мы заканчиваем в этой статье анализ первых двух этапов формирования личности в онтогенезе. Последующие этапы — кризис 7 лет и кризис подросткового возраста — требуют особого рассмотрения и не могут быть изложены в рамках одной статьи. В дальнейшем им будет посвящена отдельная статья. Скажем только, что кризис 7 лет связан с появлением нового центрального для личности системного образования, которые мы обозначаем термином «внутренняя позиция». Ребенок на рубеже 7 и 8 лет начинает воспринимать и переживать себя в качестве «социального индивида», и у него возникает потребность в новой жизненной позиции и в общественно значимой деятельности, обеспечивающей эту позицию.

И наконец, кризис подросткового возраста, самый сложный и длительный, характеризуется в первой его фазе (12-14 лет) возникновением способности ориентироваться на цели, выходящие за пределы сегодняшнего дня («способность к целеполаганию»), а на второй фазе (15-17 лет) — осознанием своего места в будущем, т.е. рождением «жизненной перспективы»: в нее входит и представление о своем желаемом «я», и о том, что он хочет совершить в своей жизни.

Пока все изложенное в этой статье является теоретическими гипотезами, основанными на отдельных, ранее установленных фактах. Для проверки этих гипотез необходимы широко поставленные психологические исследования.

Они нужны не только для обогащения научных знаний о формировании личности в онтогенезе, но и для построения адекватной методики воспитания и для определения критериев, по которым можно было бы судить об уровне воспитанности ребенка.

Этапы формирования личности в онтогенезе (II)

В нашем сообщении были рассмотрены два начальных критических периода в формировании личности ребенка — кризисы 1 года и 3 лет. В настоящей статье будет рассмотрен кризис 7 лет, знаменующий собой переходный период от дошкольного детства к школьному.

Напомним, что кризисы возрастного развития, согласно нашему предположению, являются результатом депри-вации тех потребностей ребенка, которые возникают у него к концу каждого возрастного периода вместе с основным, личностным новообразованием.

Напомним также, что каждый возрастной этап характеризуется особым положением ребенка в системе принятых в данном обществе отношений. В соответствии с этим жизнь детей разного возраста заполнена специфическим содержанием: особыми взаимоотношениями с окружающими людьми и особой, ведущей для данного этапа развития деятельностью — игрой, учением, трудом.

На каждом этапе существует также определенная система прав, которыми пользуется ребенок, и обязанностей, которые он должен выполнять.

Характер занимаемого ребенком положения определяется, с одной стороны, объективными нуждами общества, с другой — существующими в данном обществе представлениями о возрастных возможностях ребенка и о том, каким он должен быть. Эти представления складываются стихийно на основе длительного исторического опыта, и, хотя утвердившиеся на их основе этапы детской жизни несколько различны в обществах с разной конкретно-исторической формацией, в основных чертах они сходны между собой и соответствуют действительному ходу детского развития.

Каждый ребенок, независимо от особенностей его индивидуального развития и степени готовности, достигнув определенного возраста, оказывается поставленным в соответствующее, принятое в данном обществе положение и тем самым попадает в систему объективных условий, определяющих характер его жизни и деятельности на данном возрастном этапе. Соответствовать этим условиям для ребенка жизненно важно, так как только при этом он может чувствовать себя на высоте занимаемого положения и испытывать эмоциональное благополучие.

Однако в ранние периоды развития (до 6-7 лет) дети еще не отдают себе отчета в том, какое место они занимают в жизни, и у них отсутствует сознательное стремление его изменить. Если у них возникают новые возможности, не находящие реализации в рамках того образа жизни, который они ведут, тогда они переживают неудовлетворенность, вызывающую у них бессознательный протест и сопротивление, что и находит свое выражение в кризисах 1 года и 3 лет.

В отличие от этого у детей 6-7-летнего возраста в связи с продвижением в их общем психическом развитии (о чем мы подробно будем говорить ниже)

появляется ясно выраженное стремление к тому, чтобы занять новое, более «взрослое» положение в жизни и выполнять новую, важную не только для них самих, но и для окружающих людей деятельность. В условиях всеобщего школьного обучения это, как правило, реализуется в стремлении к социальному положению школьника и к учению как новой социально значимой деятельности. Конечно, иногда это стремление имеет и другое конкретное выражение: например, стремление выполнять те или иные поручения взрослых, взять на себя какие-то их обязанности, стать помощниками в семье и т.д. Но психологическая сущность этих стремлений остается той же самой — старшие дошкольники начинают стремиться к новому положению в системе доступных им общественных отношений и к новой общественно значимой деятельности.

Появление такого стремления подготавливается всем ходом психического развития ребенка и возникает на том уровне, когда ему становится доступным осознание себя не только как субъекта действия (что было характерным для предшествующего этапа развития), но и как субъекта в системе человеческих отношений. Это становится возможным потому, что к концу дошкольного возраста на основе целого ряда психических новообразований, возникающих в процессе социализации ребенка, он объективно представляет собой уже достаточно устойчивую интегративную систему и способен в специфической для своего возраста форме осознать себя в этом качестве и дать отчет в своем отношении к окружающему. Иначе говоря, у ребенка появляется осознание своего социального Я*.

Новый уровень самосознания, возникающий на пороге школьной жизни ребенка, наиболее адекватно выражается в его «внутренней позиции», образующейся в результате того, что внешние воздействия, преломляясь через структуру ранее сложившихся у ребенка психологических особенностей, как-то им обобщаются и складываются в особое центральное личностное новообразование, характеризующее личность ребенка в целом. Именно оно и определяет поведение и деятельность ребенка и всю систему его отношений к действительности, к самому себе и к окружающим людям.

Возникновение такого новообразования становится переломным пунктом на протяжении всего онтогенетического развития ребенка. На пороге школьной жизни в условиях всеобщего школьного обучения оно характеризуется тем, что дошкольника перестает удовлетворять прежний образ жизни и 'он хочет занять позицию школьника («хочу в школу ходить», «хочу в школе учиться» и т.п.).

Вместе с тем необходимо отметить следующее: сравнительная характеристика отношения детей к учению в школе, полученная в 60-х гг. и в настоящее время, обнаруживает, что в предшествующий период развития лишь редкие дошкольники не мечтали о том, чтобы вырваться за пределы узкосемейных отношений, пойти в школу и начать учиться. В настоящее время количество таких детей резко возросло. Анализ причин этого явления приводит к выводу, что оно не характеризует отставания в личностном развитии ребенка и не связано с существом кризиса. Старшие дошкольники 70-х гг. также стремятся к выполнению серьезной, общественно значимой деятельности. И

хотя они продолжают увлеченно играть в различные ролевые игры, игра все же постепенно начинает уступать место различного рода занятиям, играм с правилами и пр. Иначе говоря, старшие дошкольники и сейчас не хотят лишь имитировать жизнь взрослых, они бессознательно ищут новых видов деятельности, новых отношений, которые могли бы составить реальное содержание их собственной жизни. Но стать школьниками многие все же не стремятся. Анализ этого явления позволяет предположить, что оно может быть объяснено двумя обстоятельствами. Во-первых, трудностями, которые связаны с учением в школе, о чем ребенок постоянно слышит от окружающих и о которых может умозаключить сам, наблюдая жизнь старших детей. Во-вторых, тем, что уже в детском саду они начинают достаточно серьезно учиться, и, таким образом, мотив «хочу читать и научиться писать» частично является уже удовлетворенным. В поддержку высказанных предположений говорит также и то, что сегодняшние первоклассники, так же как и первоклассники прошедших годов, очень дорожат занимаемым им и положением в школе; так же относятся к отметкам, к слову учителя, к соблюдению правил поведения и многим другим требованиям школьной жизни, что свидетельствует о большой значимости для них позиции школьника. Может быть, было бы точнее говорить здесь не об осознании, а о переживании себя в качестве социального субъекта, так как оно осуществляется в особой, свойственной детям этого возраста форме. Но об этом мы будем говорить, когда коснемся характеристики мышления и сознания ребенка-дошкольника.

В дальнейшем, при переходе от одного возрастного этапа к другому, психологическое содержание указанного новообразования будет различным, так как иными являются те внутренние психические процессы, на основе которых возникает переживание ребенком своего объективного положения. Но во всех случаях оно будет отражать степень удовлетворенности ребенка занимаемым им положением, наличие или отсутствие у него переживания эмоционального благополучия, а также порождать у него соответству тощие потребности и стремления.

Наличие внутренней позиции характеризует не только процесс формирования личности в онтогенезе. Раз возникнув, эта позиция становится присущей человеку на всех этапах его жизненного пути и также определяет его отношение и к себе, и к занимаемому им положению в жизни. Однако, в отличие от внутренней позиции в онтогенезе, где она несет на себе печать возрастных особенностей ребенка, позиция взрослого человека характеризуется гораздо большими индивидуальными различиями. Кроме того, для онтогенетического развития личности внутреннюю позицию характеризует стремление ребенка к новому, более «взрослому» положению в жизни. В период же зрелости — к положению, которое представляется человеку более соответствующим его требованиям, а в период угасания — стремление сохранить то положение, которое человек занимал раньше. Поэтому утрата стареющим человеком его прежнего положения в жизни также сопровождается кризисами. Только здесь они знаменуют собой не начало нового этапа развития, а начало процесса свертывания и отмирания прежних возможностей человека.

Возвращаясь к кризису 7-летнего возраста, еще раз скажем, что здесь впервые происходит осознаваемое самим ребенком расхождение между его объективным общественным положением и его внутренней позицией; и если переход к новому положению своевременно не наступает, то у детей возникает та неудовлетворенность, которая и определяет поведение ребенка в соответствующий критический период.

Интересно отметить, что эти трудности были достаточно ясно выражены, когда обучение в школе начиналось с 8 лет, и значительно уменьшились, почти свелись на нет, после того как дети начали ходить в школу на год раньше.

Следовательно, кризис 7 лет в основе своей также имеет депривацию потребности, которая порождается возникающим в этот период психическим новообразованием.

Итак, внутренняя позиция школьника в соответствующем ее содержании является тем центральным личностным новообразованием, которое подготавливается на протяжении всего дошкольного возраста и завершается к его концу. А это есть вместе с тем и новый этап в формировании личности ребенка.

Какие же процессы психического развития в дошкольном возрасте приводят к указанному новообразованию? Как оно подготавливается и какими специфически возрастными чертами характеризуется?

Для того чтобы ответить на эти вопросы, проследим две основные для формирования личности дошкольника линии его психического развития: во-первых, линию его нравственного развития и, во-вторых, развитие его познавательной сферы, приводящие к формированию специфически детского мировоззрения и мироощущения.

Нравственное формирование дошкольника тесно связано с изменением характера его взаимоотношений со взрослыми и рождением у него на этой основе нравственных представлений и чувств, названных Л.С. Выготским внутренними этическими инстанциями.

Эта линия развития относительно хорошо изучена в детской психологии и изложена как в книге Д.Б. Эльконина^{*}, так и в работе Л.И. Божович^{**}.

Д.Б. Эльконин связывает возникновение этических инстанций с изменением взаимоотношений между взрослыми и детьми. Он пишет, что у детей дошкольного возраста, в отличие от раннего детства, складываются отношения нового типа, что и создает особую, характерную для данного периода социальную ситуацию развития.

В раннем детстве деятельность ребенка осуществляется преимущественно в сотрудничестве со взрослым; в дошкольном возрасте ребенок становится способным самостоятельно удовлетворять многие свои потребности и желания, причем не только способен, но и активно хочет действовать сам. В результате совместная деятельность его со взрослым как бы распадается, вместе с чем ослабевает и непосредственная слитность его существования с жизнью и деятельностью взрослых людей.

Однако прежнее эмоциональное отношение ребенка к взрослому не пропадает и даже не ослабевает. Взрослый продолжает оставаться постоянным притягательным центром, вокруг которого строится жизнь ребенка. Это порождает у детей потребность участвовать в жизни взрослых, действовать по их образцу. При этом им хочется воспроизводить не только отдельные действия взрослого (это было

уже в раннем детстве), но и подражать всем сложным формам его деятельности, его поступкам, его взаимоотношениям с другими людьми, — словом, всему образу жизни взрослых людей.

Однако реально он еще не способен осуществить свое желание. По-видимому, именно этим объясняется расцвет в период дошкольного детства творческой ролевой игры, в которой ребенок воспроизводит разнообразные ситуации из жизни взрослых, берет на себя роль взрослого и в воображаемом плане осуществляет его поведение и деятельность. Это дает ребенку возможность своеобразной реализации того стремления, осуществить которое в действительности он еще не может. Недаром Л.С.Выготский пишет: «...если бы в дошкольном возрасте мы не имели бы вызревания нереализуемых немедленно потребностей, то мы не имели бы и игры»*. Игра, пишет он, «должна быть понятна, как воображаемая иллюзорная реализация нереализуемых желаний»**. При этом подчеркивается, что в основе игры лежат не отдельные аффективные реакции, а обогащенные (хотя самим ребенком и не осознанные) аффективные стремления.

В силу указанных причин творческая ролевая игра становится, по определению Л.С.Выготского, «ведущей деятельностью дошкольника»***, в которой формируются многие его психологические особенности, среди которых важнейшей является способность руководствоваться этическими инстанциями.

Конечно, не только в игре формируются у детей новые возможности и не только в ней они овладевают социальными нормами поведения.

Взрослые в повседневной (так сказать, деловой) жизни предъявляют к детям определенные требования: к аккуратности, добросовестности, организованности, сочувствию, доброте и пр. За выполнение требуемых норм детей одобряют, за нарушение — порицают или даже наказывают. А в этом возрасте одобрение взрослых, особенно родителей, значит для детей так много, что они стараются заслужить его своим поведением.

Таким образом, у дошкольников в практике их повседневной жизни возникают требуемые привычки поведения и некоторое обобщенное значение многих этических норм, которые ориентируют их в том, что «хорошо» и что «плохо».

Однако игра выполняет в нравственном формировании ребенка особую и очень важную функцию.

Разыгрывая принятую на себя роль, ребенок сам выделяет те правила и нормы, которые приняты в окружающей его социальной среде, и делает их правилами своего игрового поведения. Беря на себя, например, роль матери, девочка проявляет к своему «ребенку» заботливость, доброту, внимание,

ухаживает за ним, готовит ему пищу, уговаривает, наказывает за плохое поведение, старается быть справедливой. Иначе говоря, она стремится в игре воплотить то поведение, которое приняла за образец.

Напомним очень интересный в этом отношении опыт, проведенный Д.Б. Элькониным. Моделью для него послужил случай, описанный в свое время Селли, а именно: две девочки (5 и 7 лет) решили играть в сестер и в этой игре вели себя не так, как обычно, а так, как в идеале должны вести себя сестры. Эльконин предложил своим дочерям также играть в сестер. Девочки, хотя и удивились, но предложение приняли. За время игры у них не возникало конфликтов и ссор, так как, следуя правилам игры, они вели себя по отношению друг к другу так, как должны вести себя сестры, старшая «руководила» младшей; младшая слушалась старшую и проявляла к ней должное уважение.

Из сказанного видно, что игра способствует выделению для сознания ребенка социально принятых этических норм поведения и осмыслению их. Вместе с тем в игре эти нормы становятся собственными, а не навязанными извне нормами ребенка, предъявляемыми им к самому себе. Образно выражаясь, игра является как бы тем «механизмом», который «переводит» требования социальной среды в потребности самого ребенка. Он сам определяет, как надо себя вести в той или иной ситуации, а не ждет за это одобрение окружающих. Его наградой являются чувства собственного удовлетворения и радости.

Итак, в условиях повседневного поведения и общения со взрослыми, а также в практике ролевой игры у ребенка-школьника формируется некоторое обобщенное знание многих социальных норм, но это знание еще до конца не осознаваемо самим ребенком и непосредственно спаяно с его положительными или отрицательными эмоциональными переживаниями. Иначе говоря, первые эстетические инстанции представляют собой пока еще относительно простые системные образования, являющиеся тем не менее зародышами тех нравственных чувств, на основе которых в дальнейшем формируются уже вполне зрелые нравственные чувства и нравственные убеждения.

Нравственные инстанции порождают у дошкольников нравственные мотивы поведения, которые, согласно экспериментальным данным*, могут быть по своему воздействию более сильными, чем многие другие непосредственные, в том числе и элементарные потребности.

А.Н. Леонтьев на основании многочисленных исследований, проведенных им и его сотрудниками, выдвинул положение, что дошкольный возраст является периодом, в котором впервые возникает система соподчиненных мотивов, создающих единство личности, и что именно поэтому его следует считать, как он выражается, периодом первоначального, фактического склада личности». Система соподчиненных мотивов, согласно его мнению, начинает управлять поведением ребенка и определять все его развитие.

Это в общем правильное поведение должно быть, однако, дополнено некоторыми данными последующих психологических исследований. У детей дошкольного возраста возникает не просто соподчинение мотивов, без

которого не может существовать и целесообразно действовать ни одно живое существо. Даже у младенца, когда он испытывает голод (физический или сенсорный), все его другие потребности подчиняются этому доминирующему мотиву, и он начинает действовать в строго определенном направлении. У детей же дошкольного возраста возникает, во-первых, не прости соподчинение мотивов, а относительно устойчивое внеситуативное их соподчинение. Вместе с тем во главе возникшей иерархии становятся специфически человеческие, т.е. опосредствованные по своей структуре, мотивы. У дошкольника они опосредствуются прежде всего образцами поведения и деятельности взрослых, их взаимоотношениями, социальными нормами, фиксированными в соответствующих нравственных инстанциях.

В силу большой аффективной притягательности образцов и усвоенных с их помощью социальных норм последние начинают выступать в качестве сильных мотивов, направляющих поведение и деятельность ребенка. Поэтому дошкольники в ряде случаев уже могут преодолевать другие свои желания и действовать по нравственному мотиву «надо». Но это возможно не потому, что в этом возрасте дети уже умеют сознательно управлять своим поведением, а потому, что их нравственные чувства обладают большей побудительной силой, чем другие мотивы. Это и позволяет им побеждать конкурирующие с ними мотивы в стихийной, не управляемой самим ребенком схватке. Иначе говоря, детей старшего дошкольного возраста характеризует своеобразная «непроизвольная произвольность», которая обеспечивает устойчивость их поведения и создает единство их личности.

Итак, возникновение у ребенка к концу дошкольного возраста относительно устойчивой иерархической структуры мотивов превращает его из существа ситуативного, подчиняющегося непосредственно воздействующим на него раздражителям и сиюминутным побуждениям, в существо, обладающее известным внутренним единством и организованностью, способное руководствоваться устойчивыми желаниями и стремлениями, связанными с усвоенными им социальными нормами жизни. Это и характеризует новую ступень в формировании личности ребенка, ступень, которая позволила А.Н. Леонтьеву говорить о дошкольном возрасте как о периоде «первоначального, фактического, склада личности».

Однако для того чтобы понять, как все эти процессы развития отражаются в сознании и переживании самого ребенка и какой характер носит у него то самоощущение и то отношение к своему положению в жизни, которое мы обозначили понятием «внутренняя позиция», следует проанализировать еще одну линию психического развития дошкольника — уровень и специфические особенности его мышления.

Путь познания, который проходит ребенок от 3 до 7 лет, огромен. За это время он узнает столько об окружающем мире и так овладевает различными интеллектуальными операциями, что многие психологи и педагоги прошлого полагали, что ребенком-дошкольником пройден основной путь развития мышления и что в дальнейшем ему предстоит лишь усвоение добытых в науке знаний.

На первый взгляд такое мнение кажется справедливым. Действительно, ребенок (особенно к концу дошкольного возраста) уже умеет наблюдать, обобщать, делать выводы, производить сравнения. У него возникает желание заглянуть в причину явления, открыть для себя существующие связи и отношения вещей. Об этом свидетельствует, например, то, с каким упорством и даже надоедливостью он уже в первой половине дошкольного детства задает взрослым свои бесконечные «почему?»

Правда, часто дети могут удовлетвориться и самыми поверхностными и даже нелепыми ответами, но какой-то ответ все же должен быть и, если его нет, ребенок находит его сам, в какой-то своей, специфической для этого возраста логике. И эти вопросы глубоко волнуют детей, так как они тесно связаны с их общим эмоциональным отношением к окружающему.

Один шестилетний мальчик спросил у матери: правда ли, что все люди умирают и что дом, в котором они живут, останется пустым и заброшенным. Мать ответила ему, что умирают все люди, но дом никогда не остается пустым, потому что, когда умирают родители, в доме остаются их дети, а потом дети детей, и так будет всегда. После этого ответа ребенок успокоился и повеселел.

Все это говорит о том, что сознание ребенка-дошкольника не просто заполнено отдельными образами, представлениями и отрывочными знаниями, но характеризуется некоторым целостным восприятием и осмыслением окружающей его действительности, а также отношением к ней. В известном смысле можно сказать, что у него есть свой взгляд на мир и из этого мира не исключен и он сам, и его взаимоотношения с другими людьми.

Психологические исследования свидетельствуют, что в период дошкольного детства у ребенка уже складывается известная самооценка. Конечно, не такая, как у старших детей, но и не такая, как у детей раннего возраста. Маленькие дети (от 2 до 3 лет) обычно независимо ни от чего считают себя хорошими. В отличие от этого у дошкольников формируется самооценка, опирающаяся на так или иначе производимый ими учет успешности своих действий, оценок окружающих, одобрения родителей. Можно сказать, что в период дошкольного детства действительно формируется особое детское миропонимание, в которое входит некоторое общее представление о мире, отношении к нему и отношении к себе в этом мире.

Однако мало одного утверждения, что сознание и мировоззрение детей дошкольного возраста носит особый, специфический характер. Следует выяснить, что же представляет собой эта специфика. Каковы психологические особенности того мировоззрения, которое отличает детей старшего дошкольного возраста, с которым они входят в школьную жизнь и которое перестраивается лишь в результате школьного обучения к концу младшего школьного возраста?

Здесь уместно вспомнить учение Л. С. Выготского о научных и житейских понятиях. Он говорит, что, до того как ребенок начинает учиться в школе и последовательно усваивать системы научных понятий, относящихся к разным областям действительности, он уже имеет определенные знания о ней, почерпнутые в его повседневной жизненной практике и общении с людьми.

Эти знания представляют собой систему им самим сделанных обобщений. Данные многих психологических исследований позволяют заключить, что эти обобщения обнаруживают сходные черты у всех детей одного возраста, что они устойчиво держатся в сознании ребенка, сопротивляются внушению извне и лишь постепенно перестраиваются в процессе обучения. Изучение этих обобщений и дает возможность понять качественное своеобразие детского сознания.

Психологические исследования житейских понятий показывают, что лежащие в их основе обобщения, во-первых, носят неосознанный характер и, во-вторых, что, несмотря на это, они позволяют ребенку достаточно хорошо ориентироваться в окружающем мире и действовать в нем. По словам Л. С. Выготского, дети, не осознавая подлинных критерий мертвого и живого, тем не менее безошибочно знают, что надо отнести в одну, а что в другую категорию.

По каким-то признакам они правильно распознают предметы природного или искусственного происхождения, хотя совокупность признаков, по которым они это делают, ими сознательно не выделяется.

Это своеобразие детского мышления было отчетливо выявлено нами в экспериментальном исследовании, специально посвященном этому вопросу*. Методика его была такова: детям (каждому в отдельности) показывали то одну, то другую вещь и спрашивали: поплывет она или потонет. Например, палка, гвоздик, мячик, консервная банка, пробка и т.д. Правильность своего ответа ребенок тут же проверял на практике. Оказалось, что дети школьного возраста до изучения закона Архимеда, тем не менее никогда в ответе не ошибались (позднее было показано, что не ошибались и дети среднего и старшего дошкольного возраста). Однако на вопрос, почему плавает или тонет та или иная вещь, они привлекали в качестве объяснения то, что хотя и является частично правильным, все же подлинным основанием для их суждений служить не могло, и ребенок, правильно ориентируясь в данном явлении, в действительности опирался не только на те признаки, которые указывал. Для примера приведем одну из бесед с испытуемым мальчиком 7-летнего возраста. Его спросили, поплывет или потонет резиновый мячик. Он ответил: «Конечно, поплывет!» — «Почему?» — «Он же легкий» — «А гвоздик?»

— «Гвоздик потонет», — «Почему, ведь он легче мячика?»

— «Так ведь он железный» — «А банка?» — «Поплывет» — «Но ведь она железная» — «А у нее дно целое» и т.д. и т.п.

Совершенно очевидно, что мальчик только в ответ на требование взрослого привлекает в качестве объяснения указываемый им признак. Действительное же основание своего суждения он не осознает. Он даже не осознает противоречивости своих суждений: он их рядопологает. На самом же деле в основе его совершенно правильного прогноза лежит определенное (как бы непосредственное) знание, опирающееся на некоторое не осознаваемое им самим обобщение, являющееся эквивалентом понятия удельного веса. Это обобщение и позволяет ребенку каким-то особым чутьем правильно определять, будет плавать или тонуть та или иная вещь.

Точно такие же неосознанные обобщения, возникающие в практике речевого обобщения, порождают чувство языка, свойственное детям задолго до усвоения грамматики в школе. Это чувство позволяет им понимать и непостижимо быстро усваивать речь окружающих, а также изобретать свои собственные оригинальные слова и фразы так, как будто бы им известны объективные законы построения языка. Равным образом и нравственные знания в основном опираются у них на систему неосознаваемых или же не полностью осознаваемых обобщений, что и определяет специфический характер их понимания и отношения к действительности.

У взрослых также существует много таких понятий, которыми они интуитивно правильно пользуются, но не умеют до конца их осознать и дать им точное, исчерпывающее объяснение в речи. Однако такого рода понятия не занимают в их сознании доминирующего положения. У детей же до обучения в школе и формирования научных понятий эти обобщения составляют специфическую особенность сознания, определяют характер их восприятия действительности и отношения к ней. Поэтому, когда мы говорим, что ребенок сначала осознает себя как субъекта действия, а затем как социального субъекта (субъекта взаимоотношений), то в этом случае следует иметь в виду, что это «осознание» носит у детей не столько рациональный, сколько чувственный (интуитивный) характер. Поэтому и «мировоззрение» дошкольника точнее надо было бы назвать не столько «мировоззрением», сколько, пользуясь выражением И.М. Сеченова, «целостным мироощущением».

Природа такого рода мышления остается пока загадочной. Не помогают в этом отношении и замечательные по своей тонкости и скрупулезности исследования «доопера-ционального детского мышления» Ж. Пиаже. Ни «символическое мышление» ребенка, опирающееся на сенсомо-торные знаки, ни мышление на стадии «конкретных операций» не способны раскрыть механизм образования и функционирования тех сложных «житейских» понятий (например, понятие удельного веса), которые существуют у ребенка, ориентируют его в окружающем мире и позволяют понять то, что ему еще недоступно на уровне логического мышления. Не случайно Ж. Пиаже дает дооперацио-нальному мышлению лишь негативную характеристику (в чем его слабость) по сравнению с операциональным. Он рассматривает его как предшествующую, более элементарную стадию развития логического (кодированного социальными знаками) мышления. Но мышление на уровне «житейских» понятий не стадия, а особая форма мышления, имеющая особенности и свой путь развития. Эта форма мышления не осознается человеком и сознательно им не управляется и, несмотря на это, способна в конечном счете достигать не менее, а может быть, даже более высоких творческих результатов, чем мышление логическое.

Сейчас многие исследователи направляют свои усилия на изучение так называемого интуитивного мышления, но и его психологическая природа остается еще малоизученной.

Но, так или иначе, со стороны развития познавательной сферы к концу дошкольного возраста ребенок уже становится способным, конечно в особой,

указанной выше форме, сознавать и самого себя (представляющего к этому времени уже некоторое объективно данное единство) и то положение, которое он в данное время занимает в жизни.

Сознание своего социального Я и возникновение на этой основе внутренней позиции, т.е. некоторого целостного отношения к окружающему и самому себе, порождает соответствующие потребности и стремления, на которых возникают их новые потребности, но они уже знают, чего они хотят и к чему стремятся. В результате игра, которая на протяжении всего школьного возраста заполняла жизнь ребенка иллюзорным участием в общественно значимой жизни взрослых, к концу этого периода перестает его удовлетворять. У него появляется потребность выйти за рамки своего детского образа жизни, занять новое, доступное ему место и осуществлять реальную, серьезную общественно значимую деятельность. Невозможность реализовать эту потребность и порождает кризис 7 лет.

Таково содержание той внутренней позиции, которая возникает у ребенка на пороге школьного возраста и которая определяет особенности его развития в период младшего школьного возраста.

На протяжении этого возраста указанная позиция сначала ослабевает, а затем и изменяет свое содержание, что происходит в связи с формированием нового уровня самосознания, характеризующего критический период подросткового возраста. Но это уже новый вопрос.

Этапы формирования личности в онтогенезе (III)

Кризис подросткового возраста значительно отличается от кризисов младших возрастов, уже рассмотренных нами ранее. Он представляется нам самым острым и самым длительным по сравнению со всеми возрастными кризисами, знаменующими собой переломные этапы в онтогенетическом формировании личности ребенка. По существу, весь подростковый возраст является затяжным переходным периодом от детства к зрелости.

В течение этого периода ломаются и перестраиваются все прежние отношения ребенка к миру и самому себе (первая фаза подросткового возраста — 12-15 лет) и развиваются процессы самосознания и самоопределения, приводящие в конечном счете к той жизненной позиции, с которой школьник начинает свою самостоятельную жизнь (вторая фаза подросткового возраста — 15-17 лет; ее часто называют периодом ранней юности).

Следует особо отметить, что и в подростковом возрасте процесс формирования личности не завершается. Весь этот период представляет собой значительную перестройку ранее сложившихся психологических структур и возникновение новых, которые с этого момента лишь начинают дальнейший путь своего развития. Однако здесь ведущими будут уже не возрастные закономерности, а закономерности, связанные с индивидуальным формированием психики человека.

В этой статье нас будут интересовать те процессы развития в младшем школьном возрасте, которые непосредственно подготавливают подростковый кризис, анализ самого этого кризиса и возникновение того основного личностного новообразования, которое завершает подростковый

кризис, а вместе с ним и весь период возрастного развития ребенка.

Напомним, что кризисный характер перехода от одного этапа формирования личности к другому обусловлен тем, что потребности и стремления, возникающие у субъекта в связи с образованием новых психологических структур, встречают препятствия на пути своего удовлетворения и таким образом оказываются нереализованными.

Кризис подросткового возраста в отличие от кризисов других возрастов более затяжной и острый, так как в связи с быстрым темпом физического и умственного развития у подростков возникает много таких, актуально действующих потребностей, которые не могут быть удовлетворены в условиях недостаточной социальной зрелости школьников этого возраста. Таким образом, в этот критический период депривация потребностей выражена значительно сильнее, и преодолеть ее, в силу отсутствия синхронности в физическом, психическом и социальном развитии подростка, очень трудно.

Кризис подросткового возраста отличается и еще в одном, весьма существенном отношении. Дело в том, что в младших возрастах депривация вновь возникших потребностей связана преимущественно с внешними препятствиями (запретами взрослых, неизменившимся образом жизни ребенка, сковывающим его активность и т.п.); в кризисе же подросткового возраста не меньшую роль играют и внутренние факторы: запреты, накладываемые подростком на самого себя, ранее сформировавшиеся психологические новообразования (привычки, черты характера и пр.), часто мешающие подростку достигнуть желаемого и прежде всего им самим избранного образца. Конечно, и внешние условия — особенно необходимость оставаться зависимым от взрослых, когда уже возникло желание занять иной, более зрелый социальный статус, освобождающий от постоянного внешнего контроля и позволяющий подростку самостоятельно решать свои проблемы, — имеют здесь большое значение, но не они являются решающими.

Точно так же не является сам по себе решающим и фактор биологического созревания, которому до сих пор еще некоторыми психологами придается преувеличенное значение. Нельзя отрицать, конечно, что перестройка организма, в том числе и быстро наступающие соматические изменения, не имеет отношения к кризису подросткового возраста. Исследования свидетельствуют, что происходящие в этот период физиологические процессы повышают эмоциональную возбудимость подростка, его импульсивность, неуравновешенность и пр., а быстрое возмужание усиливает ощущение своей «взрослости» со всеми вытекающими отсюда последствиями. Кроме того, в этот период впервые появляется и становится предметом сознания и переживания подростка новая и очень мощная биологическая потребность — половое влечение. Безусловно, депривация этого влечения может фрустрировать подростка и тем самым объяснить некоторые особенности его самочувствия и поведения. Вместе с тем надо учитывать, что половое влечение, так же как и все другие биологические потребности человека, приобретает в процессе развития качественно иной, опосредованный характер. Так же как, например, потребность в раздражителях,

необходимых для развития мозговых систем, сначала становится потребностью во внешних впечатлениях, а затем потребностью в активной познавательной деятельности, так же и половое влечение в ходе своего развития приобретает форму человеческой любви. Возникая в пубертальный период, оно входит в структуру уже существующих у подростка психологических новообразований (разнообразных интересов, нравственных и эстетических чувств, взглядов и оценок), формируя вместе с ними такого рода отношение к другому полу, в котором половое влечение, как правило, не занимает доминирующего положения. Поэтому депривация (в силу социальной незрелости подростка) этого влечения не является серьезным фрустрирующим фактором и не играет определяющей роли в кризисе подросткового возраста. В силу сказанного, нам представляются несостоятельными попытки объяснить этот сложный по своей природе возрастной кризис, исходя из факта полового созревания. Несостоятельными являются и все теории подросткового возраста, которые пытаются объяснить психологию подростка, исходя из каких-либо внешних по отношению к психическому развитию факторов. Ведь факторы и биологического, и социального порядка не определяют развитие прямо;

они включаются в сам процесс развития, становясь внутренними компонентами возникающих при этом психологических новообразований. А.Н. Леонтьев справедливо утверждал, что никакое развитие невыводимо непосредственно из того, что составляет лишь его предпосылки. Развитие, согласно его точке зрения, надо исследовать как процесс «самодвижения», в котором «его предпосылки выступают как в нем же трансформирующиеся его собственные моменты».* Следовательно, уже возникшие новообразования сами начинают выступать в качестве внутренних факторов развития. Через них преломляются испытываемые субъектом воздействия, интегрируются его сознанием и, таким образом, определяют и его внутреннюю позицию, и его поведение, и дальнейший ход формирования его личности.

С этой точки зрения, никакая теория подросткового возраста (а в них, как известно, нет недостатка) не может быть построена на основе учета какого-либо одного фактора. Подростковый возраст, по словам Л.С. Выготского, не может быть охвачен одной формулой. Для этого должны быть изучены внутренние движущие силы и противоречия, присущие данному этапу психического развития, и проанализировано то центральное системное новообразование, которое выполняет интегративную функцию и позволяет понять весь симптомокомплекс подросткового возраста, природу происходящего здесь кризиса и его феноменологию.

На основании имеющихся в литературе данных и собственных исследований мы полагаем, что кризис подросткового возраста связан с возникновением в этот период нового уровня самосознания, характерной чертой которого является появление у подростка способности познать самого себя как личность, обладающую именно ей, в отличие от всех других людей, присущими качествами. Это порождает у подростка стремление к самоутверждению, самовыражению (т.е. стремление проявлять себя в тех качествах личности, которые он считает ценными) и самовоспитанию.

Депривация указанных выше потребностей и составляет основу кризиса подросткового возраста.

Попробуем проследить те изменения в психике детей младшего школьного возраста, которые подводят к возникновению в переходный период указанного выше системного новообразования.

Структура учебной деятельности во многом отличается от структуры игры: она целенаправленна, результативна, обязательна, произвольна. Она служит предметом общественной оценки и потому определяет положение школьника среди окружающих, от чего зависит и его внутренняя позиция, и его самочувствие.

В силу этих особенностей учебная деятельность и, главное, сам процесс усвоения знаний, предъявляющий новые требования к мышлению школьника, словом, учебная деятельность в целом становится в младшем школьном возрасте ведущей, т.е. той, в которой формируются основные психологические новообразования этого периода: теоретические формы мышления, познавательные интересы, способность управлять своим поведением, чувство ответственности и многие другие качества ума и характера школьника, отличающие его от детей дошкольного возраста. При этом главную роль играет развитие мышления, происходящее в ходе усвоения научных знаний. Возникающие здесь новообразования являются существенными для понимания тех изменений, которые происходят в сознании и личности детей подросткового возраста.

Согласно мысли Л.С. Выготского, обучение в школе выдвигает мышление в центр сознательной деятельности ребенка. А это означает закономерную перестройку и самого сознания. Становясь доминирующей функцией, мышление начинает определять работу и всех других функций сознания, интегрируя их для решения стоящих перед субъектом задач. В результате «обслуживающие мышление» функции интеллектуализируются, осознаются и становятся произвольными.

Но самые существенные перемены происходят в самом мышлении. До обучения оно, опираясь на непосредственный жизненный опыт, оперирует либо конкретными образами и представлениями, либо своеобразными эквивалентами понятий, данными в форме неосознаваемых ребенком

чувственных обобщений («житейских понятий»^{*}). В процессе школьного обучения оно преобразуется в мышление теоретическое, дискурсивное, в основе которого лежит оперирование понятиями.

Усваивая знания, школьник учится процессу образования понятий, т.е. овладевает умением строить обобщения не по сходным признакам (какой бы мерой общности они не обладали), а на основе выделения существенных связей и отношений. Для того, чтобы образовать, например, такое понятие, как жизнь, надо, по словам Энгельса, «исследовать все формы жизни и изобразить их в их взаимной связи»^{**}. Таким образом, овладевая понятием, школьник овладевает не только «абстрактной всеобщностью», но и тем «сгустком утверждающих суждений», который в нем заключен. Он овладевает умением развернуть эти

суждения, переходить от понятия к понятию, т.е. рассуждать в собственно теоретическом плане.

Выработка понятий требует от школьника активности, направленной на решение поставленной перед ним учебной задачи; иначе говоря, этот процесс в известном смысле является творческим. Усвоение знаний в школе потому и способствует образованию понятий и развитию теоретического мышления, что требует от школьника анализа причин соответствующих явлений, понимания закономерностей, которые их связывают, а также осознания тех способов мышления, которые приводят его к правильным выводам. В этом движении школьник сначала начинает осознавать систему предложенных ему рассуждений, а затем и свой собственный процесс мышления.

Возникновение и развитие теоретического мышления, опирающегося на научное понятие (функционально новое образование, осознанное и выражаемое в речи), служит источником для многих изменений в психике школьника, наиболее полно выраженных в период подросткового возраста. Оно позволяет подростку овладевать новым содержанием, формирует новый тип познавательных интересов (интерес не только к фактам, но и к закономерностям),

порождает более широкий взгляд на мир и — что, может быть, самое главное для понимания изменений в личности подростка — приводит к возникновению рефлексии — умению «направить мысль на мысль», а также на познание своих собственных психических процессов и всех особенностей своей личности. Это определяет формирование у него нового самосознания.

Конечно, не только развитие мышления определяет возникновение специфической для подростков формы самопознания. Этому способствуют и те новые обстоятельства, которые отличают образ жизни подростка от образа жизни детей младшего школьного возраста. Прежде всего это повышенные требования к подростку со стороны взрослых, товарищей, общественное мнение которых определяется уже не столько успехами школьника в учении, сколько многими другими чертами его личности, взглядами, способностями, характером, умением соблюдать «кодекс нравственности», принятый среди подростков. Все это порождает мотивы, побуждающие подростка обратиться к анализу самого себя и к сравнению себя с другими. Так у него постепенно формируются ценностные ориентации, складываются относительно устойчивые образцы поведения, которые в отличие от образцов детей младшего школьного возраста представлены уже не столько в виде образа конкретного человека, сколько в определенных требованиях, которые подростки предъявляют к людям и к самому себе. И даже в тех случаях, когда образец — это определенный человек, то, как показывают специальные исследования, этот образец лишь конкретизирует в себе ценные для подростка качества.* Иначе говоря, если для младших школьников непосредственная эмоциональная привлекательность человека делает его образцом и ребенок принимает его целиком, часто вместе с его отрицательными качествами, то для подростка эмоциональная привлекательность образца определяется тем, насколько образец воплощает в себе требования, которые он предъявляет к человеку.

Развитие самосознания и его важнейшей стороны — самооценки — это сложный и длительный процесс, сопровождающийся у подростка целой гаммой специфических (часто внутренне конфликтных) переживаний, на которые обращали внимание буквально все психологи, занимавшиеся этим возрастом. Они отмечали свойственную подросткам неуравновешенность, вспыльчивость, частые смены настроения, иногда подавленность и пр.

Еще очень незрелые попытки анализа своих возможностей сопровождаются то взлетом самоуверенности, то, напротив, сомнениями в себе и колебаниями. Такого рода неуверенность в себе часто приводит подростков к ложным формам самоутверждения — бравированию, развязности, нарушению дисциплины исключительно с целью показать свою независимость.

Часто самооценка оказывается у подростка внутренне противоречивой; сознательно он воспринимает себя как личность значительную, даже исключительную, верит в себя, в свои способности, ставит себя выше других людей. Вместе с тем внутри его гложут сомнения, которые он старается не допустить в свое сознание. Но эта подсознательная неуверенность дает о себе знать в переживании, подавленности, плохом настроении, упадке активности и пр. Причину этих состояний подросток сам не понимает, но они находят свое выражение в его обидчивости («ранимости»), грубости, частых конфликтах с окружающими взрослыми.

Иногда высказывается мнение, что указанные и некоторые другие черты (например, стремление к самоутверждению, чувство одиночества, уход в себя), так часто и подробно описанные в традиционной психологии, присущи лишь подростку, развивающемуся в условиях буржуазного общества т.е. имеют конкретно-историческое происхождение.

Нет сомнения, что образ жизни и воспитание накладывают свой отпечаток на особенности личности человека. Следует также отметить, что чем старше ребенок, тем больше сказываются на нем результаты индивидуального опыта. Нет и не может быть ни одного подростка, который бы не отличался от другого, личность каждого из них уникальна и неповторима. И тем не менее было бы ошибкой отрицать на этом основании существование психологических особенностей, характерных для каждого возрастного периода развития ребенка, в том числе и для подростка. Тем не менее с таким взглядом можно встретиться и в нашей, и в зарубежной литературе. Этот взгляд основан на том, что многие, особенно современные, исследования обнаруживают большие различия в психологии детей и подростков в зависимости от условий их социализации. Безусловно, эти культурные, социально-экономические, конкретно-исторические, половые и биографические различия накладывают свой отпечаток на содержание и характер протекания подросткового кризиса. Однако это не исключает наличия общих для всех подростков психологических особенностей, определяемых возникающими в логике психического развития и специфическими для данного возраста новообразованиями. Ведь каждая психологическая структура, характеризующая качественно новый этап развития, строится на основе предыдущих и является необходимой предпосылкой для возникновения последующих. Отрицать это — значит

отрицать психическое развитие как процесс самодвижения, имеющий сущие ему закономерности.

В связи с этим вопросом, а также для того, чтобы отчетливее представить особенности личности, характерные для подростков «вообще», напомним вкратце два конкретных исследования, одно из которых относится к 90-м гг. прошлого столетия, другое — к 60-м гг. нашего.

Л.С. Седов систематизировал и сопоставил данные, собранные им самим и другими русскими и иностранными учеными, и показал, что черты подростка, воплощенные Л.Н. Толстым в образе Николеньки Иртеньева, в своих существенных чертах совпадают с теми, которые выделяются в разных работах психологов, хотя предметом их исследований были подростки, формирование которых проходило в совершенно разных социальных условиях.

Второе исследование — Т.В. Драгуновой — заключалось в сопоставлении особенностей личности Николеньки с

особенностями личности... подростков 60-х гг. Для этого применялся следующий методический прием. После того как подростки прочитывали специальный подбор отрывков из «Детства, отрочества и юности» Л.Н. Толстого, с ними проводилась экспериментальная беседа, в которой выяснялось, что в Николеньке (его поведении, взаимоотношениях с окружающими и в его переживаниях) им особенно запоминалось, что показалось им близким, похожим на них самих, и, что, напротив, было им непонятно, чуждо, вызывало недоумение или даже порицание. В заключении задавался вопрос: смог ли бы Николенька дружить с нашими ребятами, и если нет, то что бы этому мешало?

В результате удалось установить, что большинство специфически подростковых особенностей Николеньки совпадают с особенностями наших школьников, некоторые оказались для них нетипичными, а некоторые, хотя и имели нечто общее, все же отличались друг от друга конкретным содержанием и способом выражения. Поясним это примером. Наши подростки не вполне понимали появившееся у Николеньки переживание одиночества как некоторого постоянного жизнеощущения. Однако многие отмечали, что у них также стало часто появляться желание «побыть одному», «разобраться в себе», «в людях», «в том, что происходит». Этот факт свидетельствует о том, что в логике психического развития у подростков закономерно возникает рефлексия как особый самостоятельный вид деятельности. Однако в условиях... воспитания, центральным принципом которого является воспитание в коллективе, эта деятельность не приводит подростков ни к «уходу в себя», ни к «самокопанию», ни к чувству одиночества.

Но, как было уже сказано, больше всего оказалось черт, совпадающих у Николеньки и у современных подростков, т.е. черт, типичных для совершающегося в этот период возрастного перелома.

До 11 лет школьники, как правило, проходят мимо тех мест в повести Л.Н. Толстого, где описывается отношение Николеньки к себе; они их чаще всего не замечают. Завязать с ними беседу на эту тему оказалось невозможным: они скучали и сводили разговор на события жизни Николеньки.

ка и психологический анализ оценки поступков подростками. — В сб. Вопросы психологии личности школьника. Но уже к 12 годам картина начинает меняться. Школьники все чаще отмечают те места, где описываются особенности личности Николеньки, его нравственные качества, его переживания. Они сами, без специального вопроса, начинают сравнивать себя с Николенькой («Я тоже стал думать о себе»), сочувственно относиться к его переживаниям и связанным с ними поступкам («Правильно обижался!», «И мне часто так кажется», «Обидно, когда тебе не доверяют», «Хорошо, что взбунтовался» и т.д. и т.п.).

Так же остро, как и Николенька, наши подростки реагируют на успехи и неудачи своей деятельности. Они склонны относить их исключительно за счет своих способностей, а в результате — то испытывают чувство гордости собой и за свои достижения, то впадают в переживания своего «ничтожества». Случайная удача или похвала приводит подростка в приподнятое настроение, а временный успех, особенно подчеркнутый окружающими, заставляет падать духом, вызывает неуверенность в себе, робость.

Таким образом, материалы исследования показали, что общими для всех подростков, независимо от различия в их социализации, являются те психологические особенности, в основе которых лежит развитие рефлексии, порождающие потребность понять самого себя и быть на уровне собственных к себе требований, т.е. достигнуть избранного образца. А неумение удовлетворить эти потребности определяет целый «букет» психологических особенностей, специфичных для подросткового кризиса.

Однако не все особенности кризиса переходного возраста связаны с неудовлетворенностью подростка, идущей как бы изнутри. Большое значение имеет здесь и расхождение между возникшими у него потребностями и обстоятельствами жизни, ограничивающими возможность их реализации, расхождение, характерное для каждого возрастного кризиса.

Фактически подросток остается еще типичным школьником. Учение, школа, взаимоотношения с товарищами заполняют почти все его время и составляют главное содержание его жизни. Вместе с тем характер внутренней позиции подростка меняется. Та позиция («позиция школьника»), с которой ребенок вошел в школьную жизнь и которая характеризовала не только его отношение к учению, но и всю систему его отношения к действительности, сначала расшатывается, а затем к концу младшего школьного возраста и вовсе перестает определять и его психическую жизнь, и его поведение. В связи с учением, возмужанием, накоплением жизненного опыта и, следовательно, продвижением в общем психическом развитии у школьников к началу переходного возраста формируются новые, более широкие интересы, возникают различные увлечения и появляется стремление занять иную, более самостоятельную, более «взрослую» позицию, которая связана с таким поведением и такими качествами личности, которые, как им кажется, не могут найти своей реализации в «обыденной», школьной жизни. Ни один подросток не согласится с тем, что систематическое соблюдение школьного режима характеризует и воспитывает волю, а открытое признание своих недостатков —

независимость и храбрость. Им кажется, что проявление и воспитание ценимых им качеств личности требуют каких-то особенных, экстремальных условий.

Расхождение между стремлениями подростка, связанными с осознанием и утверждением себя как личности, и положением школьника вызывает у него желание вырваться за рамки повседневной школьной жизни, в какую-то иную, значительную и самостоятельную. Подросток в отличие от младшего школьника обращен в будущее, хотя это будущее представляется ему еще очень туманно.

Невозможность практически изменить свой образ жизни порождает мечты, которые всегда рассматривались и рассматриваются в психологии как присущие подростковому возрасту. Конечно, мечты современного школьника и мечты, например, Николеньки Иртеньева имеют разное содержание и конкретное выражение. Но в них всегда имеет место то или иное «моделирование» своего будущего и себя в этом будущем, или, как говорят зарубежные психологи, воображаемое проигрывание будущих ролей. Следовательно, мечта, являющаяся типичным спутником подросткового возраста, выполняет ту же функцию, что игра в дошкольном детстве: и то, и другое представляют собой способ реализации тех аффективных тенденций, которые не могут найти воплощения в их повседневной жизни.

Но это лишь один способ «самовыражения» детей подросткового возраста, способ наиболее благополучный. Иногда подростки, остро переживающие конфликт между своими желаниями и возможностями их удовлетворения, вступают на путь поиска особой, не воображаемой, а действительной жизни, но уводящей их от его благополучного течения и нарушающей ход нормального развития подростка. В этих случаях подростки забрасывают учение, школу, их захватывает двор, улица, компании таких же оторвавшихся от школы ребят, что нередко приводит их к асоциальным формам поведения.

Кризис переходного периода протекает значительно легче, если уже в этом возрасте у школьника возникают относительно постоянные личностные интересы или какие-либо устойчивые мотивы поведения.

Личностные интересы в отличие от эпизодических (ситуативных) характеризуются своей «ненасыщаемостью»:

чем больше они удовлетворяются, тем более устойчивыми и напряженными становятся. Таковыми являются, например, познавательные интересы, эстетические потребности и пр. Удовлетворение таких интересов связано с активным поиском (или созиданием) предмета их удовлетворения. Это толкает подростков к постановке все новых и новых целей, часто выходящих за пределы сегодняшнего дня.

Значение этого факта трудно преувеличить. Психологические исследования последнего времени отчетливо свидетельствуют о том, какую роль для формирования устойчивости личности и ее саморегуляции имеет ориентация субъекта на отдаленные цели.

На решающее значение перспективных целей для психологической структуры и поведения субъекта обратил внимание еще К. Левин. В своем

топологическом учении о личности он доказывал, что цели, которые ставит перед собой человек, намерения, которые он принимает, являются своеобразными потребностями («квазипотребностями»), не отличающиеся по силе и другим динамическим свойствам от истинных потребностей. И чем более широким является «жизненное пространство», в которое включен индивид, тем большее значение приобретают отдаленные цели. Ценностные ориентации субъекта на эти будущие цели подчиняют себе промежуточные и тем самым определяют поведение, эмоции и моральное состояние субъекта.

- Таким образом, наличие у подростка устойчивых личностных интересов делает его целеустремленным, а следовательно, внутренне более собранным и организованным. Он как бы обретает волю. Недаром Л.С. Выготский, возражая принятому в традиционной психологии взгляду говорил, что подростка характеризует не слабость воли, а слабость целей.

Конечно, целенаправленность и другие указанные выше особенности личности могут возникнуть не только на основе насыщаемых интересов. Они возникают и в связи с другими устойчивыми мотивами, требующими целевой организации поведения, например, с мотивами общественно-трудовой деятельности или с необходимостью поддержать семью, кого-либо из близких людей и пр. Иначе говоря, любые осознанные и устойчивые мотивы (мотивы «второго порядка») изменяют весь внутренний облик подростка. Они становятся доминирующими в структуре его мотива-ционной сферы и таким образом подчиняют себе все другие его потребности и стремления. Это ликвидирует постоянные конфликты разнонаправленных мотивационных тенденций, характерных для кризиса переходного возраста и делает подростка внутренне более гармоничным.

Переходный критический период завершается возникновением особого личностного новообразования, которое можно обозначить термином «самоопределение». С точки зрения самосознания субъекта оно характеризуется осознанием себя в качестве члена общества и конкретизируется в новой, общественно значимой позиции.

Самоопределение формируется во второй фазе подросткового возраста (16-17 лет), в условиях скорого окончания школы, связанного с необходимостью так или иначе решить проблему своего будущего. Правда, подлинное самоопределение часто не завершается к моменту окончания школы, о чем убедительно свидетельствует исследование внутренней позиции абитуриентов и студентов 1-П курсов,

проводимое коллективом кафедры педагогики Воронежского университета под руководством С.М. Годника.

От мечтаний подростка, связанных с будущим, самоопределение отличается тем, что оно основывается на уже устойчиво сложившихся интересах и стремлениях субъекта; тем, что оно предполагает учет своих возможностей и внешних обстоятельств; опирается на формирующееся мировоззрение подростка и связано с выбором профессии. Правда, вопрос о том, кем быть и что делать дальше, возникает у подростков уже в конце VIII класса. Однако, как показывают экспериментальные данные, в это время они еще

психологически не готовы к его решению. Чаще всего эту проблему решают за них взрослые или обстоятельства жизни и лишь иногда они сами, да и то либо случайно, либо по подражанию. Исключение составляют только учащиеся, обладающие какими-либо социальными способностями или рано сложившимися устойчивыми личностными интересами. Подлинное же самоопределение, т.е. самоопределение как системное новообразование, связанное с формированием внутренней позиции взрослого человека, возникает значительно позже и является завершающим последним этап онтогенетического развития личности ребенка.

* * *

Сопоставление результатов анализа всех критических периодов, характеризующих этапы формирования личности в онтогенезе (кризисы 1-го года, 3,7 лет и кризис подросткового возраста), позволяет увидеть некоторые имеющиеся здесь закономерности.

Прежде всего обнаруживается место в этом процессе сознания и его функций. Сознание является центром, в котором интегрируются все психологические новообразования, определяя тем самым личность субъекта как «высшую психологическую систему» (Л.С. Выготский) — ее структуру, ее возрастные и индивидуальные особенности.

Интегрирующая и регулирующая функция сознания осуществляется на основе не только интеллектуальных, но и аффективных обобщений. Поэтому в структуру системных новообразований, характеризующих личность (например, в структуру нравственных чувств, убеждений,

мировоззрения), входят не только интеллектуальные, но и аффективные компоненты; они-то и придают этим новообразованиям побудительную силу.

Все воспринимаемые субъектом воздействия, опосредствуясь сознанием, определяют его внутреннюю позицию и его целостную реакцию.

Развитие сознания в онтогенезе характеризуется тем, что в нем все большую и большую роль начинают играть процессы познания и осознания субъектом самого себя, как некоторого единого целого, способного и стремящегося к активному самовыражению. Развитие сознания изменяет характер взаимоотношений между субъектом и средой. Только что родившийся ребенок (новорожденный) представляет собой существо, действующее под влиянием непосредственно идущих от организма присущих ему биологических потребностей. Затем поведение и деятельность ребенка начинают определяться восприятием тех предметов внешнего мира, в которых «кристаллизовались», т.е. нашли свое воплощение, его биологические потребности. В этот период он является рабом актуально действующей на него ситуации.

Однако уже на втором году жизни положение существенно меняется. В этот период формируется первое личностное новообразование — мотивирующее представление, выражающиеся в способности ребенка действовать в соответствии со своими внутренними побуждениями. Мотивирующие представления являются результатом первого синтеза интеллектуальных и аффективных компонентов, обеспечивающих ребенку «отрыв» от непосредственно действующей на него ситуации. Они порождают у

него стремление поступать согласно своим внутренним побуждениям и вызывают «бунт» ребенка, если реализация его активности встречает сопротивление среды. Конечно, это «бунт» стихийный, не намеренный, но он является свидетельством того, что ребенок вступил на путь формирования личности и ему стали доступны не только реактивные, но и активные формы поведения.

На следующем этапе (кризис 3 лет) происходит выделение ребенком самого себя в качестве субъекта в мире объектов, на которые он может воздействовать и которые может изменять. Здесь ребенок уже осознает свое «Я» и

требует возможности проявлять свою активность («Я сам»). Это не только обуславливает новый шаг в преодолении ситуативности поведения, но и порождает у ребенка стремление активно воздействовать на ситуацию, преобразуя ее для удовлетворения своих потребностей и желаний.

На третьем этапе (кризис 7 лет) у ребенка возникает сознание себя как существа социального и своего места в системе доступных ему общественных отношений. Условно этот период можно обозначить периодом рождения социального «Я». Именно в это время у ребенка формируется «внутренняя позиция», порождающая потребность занять новое место в жизни и выполнять новую общественно значимую деятельность. И здесь, так же, как и во всех других случаях, у ребенка возникает протест, если обстоятельства его жизни не изменяются и тем самым мешают проявлению его активности.

Наконец, на последнем этапе возрастного развития у подростка возникает самосознание в собственном смысле слова, т.е. способность направлять сознание на свои собственные психические процессы, включая и сложный мир своих переживаний. Этот уровень развития сознания порождает у подростков потребность обернуться на самого себя, познать себя как личность, отличную от других людей и в соответствии с избранным образцом. Это, в свою очередь, вызывает у него стремление к самоутверждению, самореализации и самовоспитанию.

В конце переходного возраста в качестве новообразования этого периода возникает самоопределение, которое характеризуется не только пониманием самого себя — своих возможностей и стремлений, но и пониманием своего места в человеческом обществе и своего назначения в жизни.

Все схематически изложенные здесь этапы формирования личности ребенка свидетельствуют о том, что, чем выше уровень развития его личности, тем более свободным он становится и что формирование личности осуществляется не в условиях приспособления субъекта к требованиям окружающей среды, а в условиях его постоянной творческой активности, направленной на перестройку и окружающей его среды, и самого себя.

В.И.Слободчиков, Е.И. Исаев. Ступени развития субъективной реальности человека

<...>1. Ступень оживления

Родовой кризис (-2 мес. - +3 недели.). Феноменология родового кризиса. Рождение ребенка - переход к новому типу развития. Другой как онтологическое основание жизнедеятельности ребенка. Прирожденные предпосылки развития. Нормальное разрешение кризиса рождения. Развитие ребенка в первые недели жизни.

Новорожденность (0,5-4 мес.). Возрастной портрет новорожденного. Становление органических систем у новорожденного. Сосредоточение как первая телесно-поведенческая форма самостоятельности ребенка. Закономерности развития новорожденного. Форма событийности новорожденного и взрослого. Комплекс оживления как первичный организменный синтез в развитии ребенка.

Кризис новорожденности (3,5-7 мес.). Комплекс оживления и его развитие у ребенка. Акт хватания и его значение для психического развития ребенка. "Уход - приход" - новая форма совместности ребенка и взрослого. Появление предметных заместителей в отношениях ребенка и взрослого. Нормальное разрешение кризиса новорожденности.

Младенчество (6 мес. - 12 мес.). Распад комплекса оживления и установление новой формы событийности ребенка и взрослого в середине первого года жизни. Ребенок и взрослый как партнеры по эмоционально насыщенному сотрудничеству. Игрушка как средство общения ребенка и взрослого. Основные результаты развития на ступени оживления. Развитие двигательной и познавательной сфер младенца. Чувство защищенности и доверия к окружающему миру. Синтез человеческого тела как "орудия орудий", его "оживление" в сенсорных, двигательных, общительных, сознательных измерениях как кардинальное приобретение ступени развития. Прямохождение и его значение для развития ребенка. Первичные формы сознания младенца

2. Ступень одушевления

Кризис младенчества (11-18 мес.). Способность прямохождения и речевого общения как основа построения новой формы событийности младенца и взрослого. Проявления кризиса младенчества. Автономная речь младенца. Становление предметного отношения к миру - причина кризиса младенчества. Нормальное разрешение кризиса младенчества.

Раннее детство (1 г. 3 мес. - 3 г.). Типичный портрет ребенка раннего возраста. Появление сверстников в жизни дитя. Речевое развитие ребенка. Совместная предметная деятельность как ведущая в раннем детстве. Развитие предметных действий и наглядно-практического мышления в раннем детстве. Речевое общение и развитие речи. Символизм и начальные формы игровой деятельности. Гордость за достижения как новообразование субъектности дитя.

Кризис раннего детства (2,5-3,5 г.). "Кризис трех лет (я сам)": его феноменология и причины. Разрушение предметно опосредованных форм событийности ребенка и взрослого и построение новых отношений. Нормальное разрешение кризиса раннего детства. Самость и самостоятельность в раннем детстве.

Дошкольное детство (3 г. - 6,5 лет). Возрастной портрет дошкольника. Предпосылки и условия развития в дошкольном детстве. Сюжетно-ролевая игра как основная форма детской самостоятельности. Структура игровой деятельности и ее значение для психического развития дошкольника. Другие виды деятельности и их роль в субъективации развития дошкольника. Общение ребенка и взрослого. Детские сообщества и межличностные отношения у дошкольников. Индивидуальная субъективность дошкольника. Рефлексия деятельностного опыта и развитие сознания дошкольника. Возникновение самосознания ребенка и становление сравнивающей рефлексии. Самооценка у дошкольника. Структура предметных преобразований и познавательное развитие дошкольника.

3. Степень персонализации

Кризис детства (5,5-7,5 лет). Кризис 6-7 лет; его феноменология и причины. Распад прежних и становление новых форм событийности. Кризис детства - вступление в ответственную социальную жизнь. Зарождение персональности, Я ребенка, тип его самости. Формы общения ребенка со взрослыми и сверстниками. Формирование дружеских компаний. Осознание своей неумелости и детскости. Поиск общественно значимой и оцениваемой деятельности. Нормальное разрешение кризиса детства - готовность ребенка к школьному обучению.

Отрочество (7-11,5 лет). Школьная жизнь как первая ступень социальной зрелости. Школьные формы событийности. Ровесничество. Статус школьника и его атрибуты. Основные виды деятельности у младших школьников: учение, игра, труд. Учебная деятельность как ведущая у младших школьников. Совместно-разделенные формы учебной деятельности в начальный период школьной жизни. Формирование учебной деятельности и теоретического мышления у младших школьников. Развитие познавательных процессов у младших школьников. Формирование рефлексивного сознания в младшем школьном возрасте. Становление позиции учащегося как личностного новообразования младших школьников. Произвольность и самостоятельность у младших школьников. Интересы, мотивы, способности в отроческом возрасте. Эмоционально-волевая сфера младших школьников. Становление характера младших школьников. Различия в развитии мальчиков и девочек в отроческом возрасте. Образование и развитие личности в отрочестве.

Кризис отрочества (11 лет - 14 лет). Феноменология кризиса отрочества. Разрушение привычных форм детско-взрослых общностей и установление новых форм взаимоотношений со взрослыми и сверстниками. Подросток и взрослые (учителя, родители, другие). Подростковые сообщества. Чувство взрослости у подростков. Учебная деятельность подростков в системе многообразных видов деятельности. Экспериментирование и становление

умелости у подростков. Предпосылки, процессы и результаты психического развития на этапе кризиса отрочества. Осознание своих желаний, целей, способностей, личных качеств (возникновение "личного сознания" как самосознания). Потребность в самоутверждении и самостоятельности у подростков. Структура самосознания у подростков. Самовоспитание в подростковом возрасте. Развитие познавательной сферы у подростков. Нормальное разрешение кризиса отрочества.

Юность (13,5-18 лет). Возрастной портрет юноши (девушки). Сотрудничество юношей и взрослых. Сообщества сверстников в юношеском возрасте. Дружба, любовь юношей и девушек. Закономерности развития в юношеском возрасте. Юность как завершающая стадия ступени персонализации. Рефлексия социокультурного бытия. Осознание себя как личности. "Я лично" как формула юношеского возраста. Становление субъектности в юности. Способность к организации деятельности и соорганизации в ней. Становление мировоззрения. Личностное и профессиональное самоопределение в юности.

4. Степень индивидуализации

Кризис юности (17-21 лет). Феноменология кризиса юности. Противоречия вхождения молодого поколения в самостоятельную жизнь. Расхождение идеальных представлений о жизни и реальности в кризисе юности. Кризис юности - начало становления подлинного авторства в определении и реализации своего собственного взгляда на жизнь и индивидуального способа жизни. Различия в проявлении кризиса юности. Смена формы событийности в кризисе юности. Преодоление кризиса юности - формирование реальных жизненных планов. Активное освоение профессиональной деятельности, социальных ролей взрослого, поиск друга жизни, установление круга знакомств - нормальное разрешение кризиса юности.

Молодость (19-28 лет). Возрастной портрет молодого человека. Становление авторства собственного образа жизни в молодости. Молодость - период активного социального, профессионального и индивидуального развития. "Ликование до небес - печаль до смерти" - формула молодости. Закономерности развития в молодости. Познание себя в профессиональных ролях и преодоление жизненных трудностей как норма развития в молодости. Вступление в брак. Проблемы молодой семьи. Рождение и воспитание детей. Молодость как период интенсивного познавательного развития. Приобретение аутентичности ("Я есмь Я"). Развитие способности к управлению деятельностью.

Кризис молодости (27-33 года) и его психологическая характеристика. Феноменология и причины кризиса молодости. Первый взгляд назад и прощание с юностью в кризисе молодости. Завершение определенного этапа жизни к 30 годам. Осознание необходимости дальнейшего профессионального, социального и личностного роста в кризисе молодости. Преодоление профессионально-ролевых и политических доминаций поколения. Поиск и

строительство событийных (позиционных) общностей. Строительство перспектив дальнейшей жизни - преодоление кризиса молодости.

Взрослость (32-42 года). Возрастной портрет взрослого человека. Взрослость как "пик" профессиональных и интеллектуальных достижений. Развитие организационных способностей в период взрослости. Второе - духовно-практическое - рождение индивидуальности. Становление культурно-исторического субъекта. Обретение полноты деятельностного способа жизни. Соучастие в культурном и социальном строительстве сообщества людей. Основные результаты развития в стадии взрослости. Завершение процессов индивидуализации личности в стадии взрослости.

Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Психология человека. М., 1995

Д. И. Фельдштейн. Закономерности поуровневого развития личности в онтогенезе

Расширение и углубление психологических исследований проблемы развития личности обеспечивает все большую степень ее раскрытия как сложного, многопланово определяемого и многофакторно обусловленного процесса. Целостный по своему содержанию и характеру, перспективно направленный процесс становления личности в онтогенезе, совершающийся по особым внутренним закономерностям, выступает как специфическая форма социального движения, социального развития, субстратом которого является интегрированная социальная сущность индивида.

В присвоении общественной сущности человека заключается главный смысл социального развития ребенка — от самовосприятия, рефлексии, самооценки, самоутверждения до самосознания, социальной ответственности, интериоризованных социальных мотивов, потребности в самореализации своих возможностей, субъективного осознания себя самостоятельным членом общества, понимания своего места и назначения в нем.

Степень овладения растущим человеком социальным опытом действий и отношений, осознания себя в обществе, видения себя в других людях, готовности к ответственному действию в окружающем мире разно кумулируется в позиции его "Я" по отношению к обществу. Формирование такой позиции пред собой постоянный процесс и одновременно ресоциального развития ребенка в онтогенезе. Изменения этой позиции, ее емкость зависят как от активных закономерностей психического развития, так и от его протекания в предшествующий период... Поэтому выявление, характер условий и механизмов формирования позиции «Я ребёнка в обществе, по отношению к обществу» представило ключ к раскрытию психологических основ воспитания растущего человека как личности...

Целенаправленное рассмотрение в качестве онтогенеза исследования особенностей социального развития детей, условий становления их социальной зрелости, анализ ее формирования на разных этапах детства позволили вычленил два основных, реально существующих позиций ребенка по

отношению к обществу, условно названных нами «я в обществе» и «я и общество».

Первая позиция, где акцент делается на юности и отражает стремление ребенка понять свое «Я» — временное и что я могу делать. Вторая — касается типа знания себя субъектом общественных отношений. Показательно, что обе эти позиции четко связаны с определенными ступенями развития детства — периодами, этапами, фазами <...>

Предметно-практическая сторона деятельности, в процессе которой происходит социализация ребенка — освоение социального опыта через освоение орудий, знаков, символов, овладение социально-зафиксированными действиями, их социальной сущностью, выработка способов обращения с предметами, при оценке своих действий, умении присматриваться к себе, примерять себя к окружающему, рефлексии на свои действия и поведение, связана с утверждением позиции «Я» среди других — «я в обществе».

Становление качественно иной социальной позиции «я и общество» связано с актуализацией деятельности, направленной на усвоение норм человеческих взаимоотношений, обеспечивающей осуществление процесса индивидуализации. Ребенок стремится проявить себя, выделить свое «Я», противопоставить себя другим, выразить собственную позицию по отношению к другим людям, получив от них признание его самостоятельности, заняв активное место в разнообразных социальных отношениях, где его «Я» выступает наравне с другими, что обеспечивает развитие у него нового уровня самосознания себя в обществе, социально ответственного самоопределения.

Иными словами, развертывание определенной позиции ребенка по отношению к людям и вещам приводит его к возможности и необходимости реализации накопленного социального опыта в такой деятельности, которая наиболее адекватно отвечает общему уровню психического и личностного развития. Так, позиция «я в обществе» особо активно развертывается в периоды раннего детства (с 1 года до 3 лет), младшего школьного (с 6 до 9 лет) и старшего школьного (с 15 до 17 лет) возрастов, когда актуализируется предметно-практическая сторона деятельности. Позиция «я и общество», корни которой уходят в ориентацию младенца на социальные контакты, наиболее активно формируется в дошкольном (с 3 до 6 лет) и подростковом (с 10 до 15 лет) возрастах, когда особенно интенсивно усваиваются нормы человеческих взаимоотношений.

Выявление и раскрытие особенностей разных позиций ребенка по отношению к обществу позволили выделить два типа закономерно проявляющихся рубежей социального развития личности, обозначенных нами промежуточными и узловыми.

Промежуточный рубеж развития — итог накопления элементов социализации — индивидуализации — относится к переходу ребенка из одного периода онтогенеза в другой (в 1 год, 6 и 15 лет). Узловой, поворотный рубеж представляет качественные сдвиги в социальном развитии, осуществляющемся через развитие личности, он связан с новым этапом онтогенеза (в 3 года, 10 и 17 лет). Названные типы рубежей фиксируют достигаемый растущим человеком

уровень социальной позиции, подчеркивая определенный характер этой позиции, которая образует, так сказать, «плоскость», необходимую для дальнейшего развития личности.

В социальной позиции, складывающейся на промежуточном рубеже развития (именно она обозначается нами формулой «я в обществе»), реализуется потребность развивающейся личности в приобщении себя к обществу — от рассмотрения себя среди других, стремления быть, как другие, до утверждения себя среди других, самореализации. На узловом, поворотном рубеже развития, когда формируется социальная позиция, обозначаемая нами формулой «я и общество», реализуется потребность растущего человека в определении своего места в обществе, в общественном признании — от осознания наличия своего «Я», своей «самости» до стремления к реальному выделению своего «Я» в системе равноправных отношений с другими людьми.

И промежуточные, и узловые рубежи возникают в процессе социального развития не однажды — они, закономерно чередуясь, следуют один за другим. Однако при сохранении общего характера и принципов однотипные рубежи качественно разнятся на разных уровнях развития личности по емкости и по содержанию, разворачиваясь в соответствующих формах, т. е. идет процесс постоянного насыщения социальных позиций детей. Например, если «я в обществе» у годовалого ребенка обозначает, что он начинает понимать, что есть другие, то у шестилетнего позиция «я в обществе» содержит рассмотрение себя в кругу других, конкретных людей, стремление походить на них.

Если «я и общество» у трехлетнего ребенка указывает на выделение своего «Я» среди других людей, то у десятилетнего уже происходит освоение общества не просто как совокупности знакомых людей, а как объективно существующей социальной организации, где его «Я» выступает наравне с другими.

Таким образом, членение онтогенеза на различные ступени, подразделяемые и объединяемые промежуточными и узловыми рубежами, представляет закономерный процесс, где реализация потребности ребенка в приобщении себя к обществу («я в обществе») складывается и разворачивается на основе размежевания, отделения его «Я» от других людей («я и общество»), что ставит растущего человека каждый раз в новую, социальную позицию. Именно определение этой позиции, своего места в «мире людей», осуществляемое в деятельности взаимоотношений, дает импульс к развитию возможностей ребенка, его потенций, которые реализуются через предметно-практическую деятельность, через присвоение «мира вещей». Иными словами, развитие личности — это единый процесс социализации, когда ребенок осваивает социальный опыт, и индивидуализации, когда он выражает собственную позицию, противопоставляет себя другим, проявляет самостоятельность путем установления все более широких отношений, где он сам себя проверяет, «прокручивает», вырабатывая перспективу развития дальнейшей деятельности и, что исключительно важно, выходя за пределы заданной деятельности.

Теоретический анализ и обширные материалы эмпирических

исследований позволяют вполне определенным образом представить поуровневые изменения и характер социального развития растущего человека как личности...

Становление личности происходит в процессе деятельности ребенка. Развитие этой деятельности предстает в рассматриваемом плане как сложный процесс, в котором, во-первых, происходит постоянное насыщение, рост, увеличение объема, что может быть графически изображено в виде расширяющейся по вертикали воронкообразной спирали. Во-вторых, в этом спиралевидном процессе каждый следующий момент снимает и содержит достижения предыдущих периодов, обеспечивая формирование новых образований. В-третьих, при дифференциации процесса происходит, что важно, одновременное расширение и одной, и другой сторон деятельности, во взаимодействии и чередующейся актуализации которых обеспечиваются разные уровни развития личности.

Внутри развивающейся системы деятельности и проявляются узлы социального движения, обеспечивая ребенку достижение определенной позиции его «Я» по отношению к обществу.

Уже в первом, младенческом, периоде выясняются возможности социального развития ребенка, устанавливается в определенном смысле его позиция «я в обществе», что приводит растущего человека к пониманию наличия «других». Об этом свидетельствуют данные как отечественных авторов, так и зарубежных психологов. Например, Б. Уайт обоснованно замечает, что «малыша можно охарактеризовать как активное, общественно ориентированное существо, огромный интерес для которого представляют люди»..., отношение к которым у ребенка, «начиная с пятого-шестого месяца жизни все больше дифференцируется».... По мнению Т. Бауэра (Эдинбургский университет), младенцы обладают способностью и потребностью во взаимодействиях со взрослыми <...>

В конце первого года жизни происходит важный переход от интимно-личностного общения, смысл которого состоит, по данным М. И. Лисиной, в обмене положительными эмоциями... к предметно-манипулятивной деятельности. Ее развитие говорит о возникновении под прямым влиянием взрослого нового типа отношения ребенка к миру — объектного отношения. Именно взрослый не только мотивирует активность, направленную на предмет, но и придает ей адекватную форму, т.е. передает ребенку конкретные способы действия с предметом...

Общение со взрослыми обеспечивает присвоение их опыта, в том числе и овладение речью. При формировании речи ребенок вначале просто повторяет слова, звуки, обращенные к отдельным предметам, включенным в его предметную деятельность. Затем, вслед за привыканием к звукам, слова начинают зрительно связывать ребенка с предметом. После этого возникает период внутренней речи, когда ребенок дает себе инструкции и затем выражает их. Таким путем, через опосредование предметного мира речью, т.е. через социальное, возникает возможность сознательного действия, актуализируются предметы-объекты, которыми манипулируют взрослые во взаимоотношениях с

детьми, что и подготавливает годовалого ребенка к овладению предметными действиями.

Формирование предметных действий у ребенка от года до 3 лет, овладение выработанными способами употребления доступных вещей не только способствуют ориентации детей на предметную деятельность, но и обостряют стремление ребенка выйти за пределы непосредственных обиходных отношений. Приоритетные занятия предметным манипулированием не прерывают линии социального развития ребенка, который, осваивая предметы и действия с ними, входит и в освоение определенных ролей, что готовит его переход на новую социальную позицию. Показательно, например, что уже для детей полутора лет, как было отмечено А. Валлоном (1956), а затем Дж. Брунером, характерна социальная категоризация, разделение на группы: «мы» (в ситуации парных игр) и «они», а внутри группы «мы» на «я» и «другой». Что касается двухлетнего ребенка, то «это умудренное уже немалым опытом социальное существо» (Б. Уайт), обладающее системой «социальных навыков и позиций, которую потом он использует в отношениях с людьми».... В 2 года ребенок уже чередует роли — за себя и за другого, что позволяет ему более четко выделить границы собственного «Я» от «другого»..., приводя трехлетнего к осознанию наличия своего «Я», создавая новую позицию «я и общество».

Таким образом, к 3 годам ребенок завершает первый цикл знакомства с человеческим миром, фиксируя свое новое социальное положение, выделяя свое «Я» осознавая свою «самость», ставя себя в позицию субъекта. С этого узлового рубежа начинается новый уровень социального развития, когда не только общество определяет отношения с ребенком, но и он, вычленив (но еще не осознав) свое «Я», начинает все более активно вступать в отношения с другими людьми — взрослыми и сверстниками. В период с 3 до 6 лет, осознав свое «Я» среди других, ребенок стремится примерять себя к другим, активно воздействовать на ситуацию; он овладевает социальным опытом, социально зафиксированными действиями, их социальной сущностью, которая и определяет развитие его социализации — индивидуализации.

Показательно, что к 6 годам у детей отчетливо проявляется способность ставить себя на место другого человека и видеть вещи с его позиции, учитывая не только свою, но и чужую точку зрения.

У шестилетнего ребенка появляется ориентация на общественные функции людей, нормы их поведения и смыслы деятельности, что при одновременном развитии воображения и символики обостряет его потребность в познании объектов внешнего мира, значимых в обществе, вновь на новом уровне выдвигает на первый план позицию «я в обществе». Освоив в игровой деятельности отношение к вещам, делам, ребенок стремится реализовать свои новые возможности в предметно-практической деятельности, что актуализирует на данном промежуточном рубеже значение учебной деятельности. Наличие именно в 6 лет этого своеобразного рубежа проявляется, в частности, в качественном отличии ценностных ориентации пятилетних детей от шестилетних. Данные (см. В.Д. Ермоленко, 1984) показывают, что у ребенка в 5 лет отсутствует субъективное отношение к социальным ценностям,

осознанное понимание их смысла, их оценка. Пятилетние дети находятся в узком кругу интимно-личностных отношений, ориентируются в основном на знакомые, окружающие их предметы и близких людей. Они не могут указать значимое, привлекательное для них в других, у них не сформировано еще отношение к детскому коллективу, нет понимания смысла ценности общественного труда.

У шестилетних ребят появляется более широкое понимание социальных связей, вырабатывается умение оценивать поведение других детей и взрослых. Шестилетний человек осознает свою принадлежность к детям. Ж. Пиаже считает, что эта способность появляется у ребенка только после седьмого-восьмого года жизни. Однако эти исследования были проведены в 20-е гг., на швейцарских детях.

Повторение на современных российских детях теста Ж. Пиаже подтвердило конкретно-историческую обусловленность личностного развития (берется макет горной гряды, в разные точки которой помещается кукла, и ребенка спрашивают, что может увидеть кукла в разных местах. Если у ребенка не развита способность ставить себя на место другого, то он не может отыскать, что видит кукла, находясь в определенной точке, а при развитости этой способности - достаточно точно рассказывает об этом), показав, что сложная способность ставить себя на место другого (психологически означающая способность принимать в расчет точку зрения другого человека) обнаруживается уже у детей 3 — 4 лет, достигая высокого уровня в конце пятого года жизни.

На рубеже между 5 — 6 годами у ребенка формируется определенное понимание и оценка социальных явлений, ориентация на оценочное отношение взрослых через призму конкретной деятельности.

Следующий период становления личности связан с осознанием своего места в системе общественных отношений, появлением у ребенка в 6 — 9 лет начал творческого отношения к действительности. Происходит формирование произвольности психических процессов, внутреннего плана действий, рефлексии собственного поведения, что обеспечивает к 9 годам развитие потребности ребенка в получении признания других людей, требуя развертывания системы взаимоотношений с ними, новой социально значимой деятельности.

Между 9 и 10 годами начинается новый уровень социального развития, фиксируемый в позиции «я и общество», когда ребенок пытается выйти за рамки детского образа жизни, занять общественно важное и общественно оцениваемое место. На данном узловом рубеже он не только осознает себя субъектом, но испытывает потребность реализовать себя как субъекта, приобщаясь к социальному не просто на уровне понимания, но и преобразования.

До 9 лет ребенок развертывает свои отношения в среде знакомых людей, теперь же он стремится вступить в широкий круг общественных отношений. По данным В.Н. Лозоцевой, главным критерием оценки ребенком себя и другого в это время становятся нравственно-психологические особенности личности,

проявляющиеся во взаимоотношениях с окружающими.

Именно на этом рубеже появляется своеобразный кризис самооценки, что отражается в бурном росте негативных самооценок десятилетних по сравнению с уравновешенностью позитивных и негативных суждений о себе в 9 лет... От 6 до 10 лет, судя по данным проводимого нашими сотрудниками лонгитюдного исследования, возрастает число детей, мотивирующих свою учебную деятельность чувством долга: 8 лет — 15%, 9 лет — 26%, 10 лет — 34,2%, и уменьшается число детей, которые хотят учиться, так как им это интересно, нравится: 8 лет — 25%, 9 лет — 19,3%, 10 лет — 5,3% .

Подростковый период с 10 до 15 лет связан с возникновением самосознания как осознания себя в системе общественных отношений, развитием социальной активности и социальной ответственности, обостряющих потребность подростка в общественном признании, что при отсутствии реальных возможностей утверждения новой социальной позиции обуславливает в итоге развертывание предметно-практической деятельности. Поэтому в 15 лет и вычленяется очередной промежуточный рубеж социального движения — «я в обществе».

Характер этого рубежа прослеживается, например, в материалах, полученных нашими сотрудниками и аспирантами при изучении особенностей развития самосознания в период между 14 и 15 годами. Так, если четырнадцатилетнего подростка больше всего интересует самооценка и принятие его другими, то у пятнадцатилетнего основное место (86% обследованных) занимают вопросы развития способностей, выработки умений, интеллектуального развития. В этом плане показательна и динамика отношения к своему будущему.

В 14 лет только для 17% подростков актуально стремление представить свое будущее; в 15 лет (первое полугодие) это типично для 57% подростков, а во втором полугодии пятнадцатилетнего возраста уже для 84%, т. е. одно полугодие дает рост на 27% <...>

Изучение особенностей наличного «Я» и желаемого «Я» показывает, что если в 14 лет (первое полугодие) и наличное и желаемое «Я» относятся к деятельности по усвоению норм взаимоотношений, то уже в 15 лет (первое полугодие) и желаемое, и наличное «Я» четко переориентированы на предметно-практическую деятельность. Данное положение прослеживается и в изменении образцов-идеалов, и в материалах дневников, индивидуально-психологических характеристик и др.

От 15 до 17 лет идет развитие абстрактного и логического мышления, рефлексии собственного жизненного пути, стремления к самореализации, что обостряет потребность юношества занять позицию какой-либо социальной группы, определенные гражданские позиции, обуславливая появление нового поворотного узлового рубежа социального движения — «я и общество».

Все рассматриваемые рубежи фиксируют те уровневые изменения в социальной зрелости, в процессе социализации — индивидуализации, которые обеспечивают развитие позиции растущего человека как субъекта отношений субъект-объектных и субъект-субъектных, становление его «Я» не только в

обществе, но и наиболее активное положение «Я и общество». Именно эта позиция «Я» по отношению к обществу обеспечивает максимальные возможности социального созревания, определяя новые уровни развития личности, так как здесь происходит не только утверждение в «мире вещей», но подлинное утверждение социальной сущности в «мире людей».

Разноуровневое состояние социальной зрелости, фиксируемое главными узлами развития личности, отражается в трех этапах онтогенеза.

I. До 3 лет, когда на доступном ребенку уровне происходит его социализация (и условная индивидуализация) в форме освоения наличия других.

II. С 3 лет, когда ребенок, осознав свое «Я», проявляет первые моменты самоутверждения, самодетерминации («я сам»), вступает в отношения «я и другие», осваивает нормы человеческих отношений, фиксирует и пытается (с 6 лет) ориентироваться на оценку общества.

III. С 10 лет, когда подросток стремится утвердить свое «Я» в системе общественных отношений. Этот этап социализации отличается не только наиболее выраженной индивидуализацией, но и самодетерминацией, самоуправлением растущего человека, не просто ставшего субъектом, но и осознающего себя им.

Названные крупные уровни социального движения образуют базовые основания для превращения психических процессов в системообразующие свойства личности, для нового развития имеющихся количественных и качественных показателей, определенного усложнения целей и мотивов, имеющих свои возможности развития, т. е. для достижения более высокой ступени такого особого системного образования, как личность, в которой фиксируется процесс социализации — индивидуализации как единства противоположностей.

Поэтому выделение уровней социального движения, находящихся между собой в отношении органичной целостности, позволяет наиболее полно раскрыть суть развития личности, ступени повышения ее организации.

Наиболее крупными ступенями социального развития личности в период от рождения до зрелости выступают два блока, которые можно обозначить как фазы становления личности. На первой фазе (от 0 до 10 лет) — фазе собственно детства — происходит становление личности на уровне еще не развитого самосознания. На второй фазе (от 10 до 17 лет) — фазе подросткового возраста — наблюдается активное формирование самосознания растущего человека, выступающего в социальной позиции общественно ответственного субъекта. При этом речь идет об особом понимании ответственности не просто за себя, а ответственности за себя в общем деле, ответственности за это общее дело и за других людей, не в плане «самоактуализации»..., а в смысле актуализации себя в других, «выхода за пределы самого себя» (С.Л. Рубинштейн, 1957), когда «Я» вовсе не растворяется в системе взаимосвязей людей в обществе, а, напротив, обретает и проявляет в нем силы своего действия.

Выделенные фазы охватывают определенные циклы развития личности, фиксируя результат этой формы социального развития — становление позиции ребенка в системе общества и реализацию этой позиции. Изучение поуровневого развития растущего человека как личности имеет продуктивное значение, требуя углубленного исследования по многим линиям. Так, важно проникнуть в суть такого явления, как, условно говоря, «растяжка» периодов онтогенеза во времени: первый период длится 1 год, второй — 2 года, третий — 3 года, четвертый — 4, пятый — 5 лет <...>

Перспективным представляется рассмотрение личностного развития через мотивы ребенка, свидетельствующие о степени развития его социальной зрелости, — от мотива, характеризующего стремление заявить о себе, о своем наличии, до мотива принести пользу другим людям.

В то же время изучение целостного процесса становления личности предполагает раскрытие его особенностей и механизмов внутри отдельных периодов, на уровне микропроцессов, когда функциональная активность (Н. А. Бернштейн, 1966) не только приводит к повышению качества функционирования различных компонентов, но количественное накопление качественно новых элементов образует потенциальный резерв, подготавливая переход к новому этапу развития.

Рассмотрение процесса социального развития личности в разные периоды онтогенеза показывает, что внутри каждого периода оно проходит через три закономерно чередующиеся стадии.

Первая стадия характеризуется появлением тенденций развития определенной стороны деятельности, когда ранее накопленные смысловые нагрузки вычлняют новые возможности функционирования ребенка, создавая соответствующее поле для его развернутой деятельности. Вторая стадия отличается максимальной реализацией, кумуляцией развития ведущего типа деятельности. Третья — насыщением ведущего типа деятельности при невозможности дальнейшей реализации его потенций, что ведет к актуализации другой стороны деятельности...

Итак, поступательное социальное развитие идет от осознания ребенком своих социальных возможностей через становление личностных новообразований, к проявлению, укреплению, качественному изменению социальной позиции в результате собственной творческой активности.. Наиболее выпукло эта позиция проявляется при переходе ребенка с одной ступени онтогенеза на другую. Причем, как показывают полученные в процессе экспериментальной работы данные, на всех межвозрастных переходах отправной точкой служит новый уровень социального развития ребенка. Практически это выступает как важная закономерность, не соответствующая положению Ж. Пиаже, утверждавшего, что развитие интеллектуальной зрелости является стартом для социальной зрелости.

Полученные нами факты показывают, что как раз достижение определенного уровня социальной зрелости на конкретной стадии каждого периода онтогенеза опережает интеллектуальное развитие ребенка, предшествует ему, отражаясь в стремлении занять новую социальную позицию.

Это стремление характерно для всех межвозрастных переходов и представляет собой, собственно, один из механизмов этих переходов. Специфика разных переходных периодов заключается не в самом по себе стремлении детей к обретению места в обществе, определенной социальной позиции, но в качественных особенностях той системы отношений, которая складывается в конкретном возрасте между ребенком и обществом, «ибо социальная ситуация развития не является ничем другим, кроме системы отношений между ребенком данного возраста и социальной действительностью» (Л.С. Выготский).

Кроме того, как отмечал П.П. Блонский (1961), с каждым последующим возрастным этапом расширяется круг общения ребенка; это означает, что расширяется адресат этого общения, представленность в нем общества, меняются также содержание и средства общения. Так, в подростковом возрасте таким адресатом становится общество в целом; подросток выходит на общение с обществом (шире — с миром человеческой культуры) «на прямую», овладевая позицией «я и общество».

Содержательно это означает, что на данном уровне подростком решается не просто задача занятия определенного «места» в обществе, но и проблема взаимоотношений в обществе, определения себя в обществе и через общество, т.е. решается задача личностного самоопределения, принятия активной позиции относительно социокультурных ценностей и тем самым определения смысла своего существования.

Вычленение реально существующих особых уровневых состояний социальной зрелости ребенка в процессе онтогенеза и установление их содержания в позиции «Я» по отношению к обществу заключает в себе высокие потенциальные возможности оптимизации воспитательного процесса, позволяя строить последний адекватно психологическим закономерностям формирования социальной активности ребенка <...>

Таким образом, социальное развитие личности представляет собой сложный, многофакторно обусловленный процесс, который осуществляется в развертываемой деятельности ребенка, противоречивое взаимопересечение двух сторон которой создает своеобразные узлы социального движения.

Именно в раскрытии закономерностей и механизмов развития внутри стадий, периодов, этапов, фаз кроются возможности выявления характера процесса развертывания социализации — индивидуализации, факторов .., что позволяет углубленно рассматривать социальное развитие на всей обширной дистанции — от рождения до социальной зрелости человека как личности.

Фельдштейн Д.И. Психология развития личности в онтогенезе. – М., 1989.

Розділ IV. Психологічна допомога особистості

Психічне та психологічне здоров'я особистості

Г. Оллпорт. Психическое здоровье: общая установка

В провинциальном австрийском госпитале лежал тяжелобольной мужчина. Врачи честно признались ему в том, что им не удалось определить причину болезни, однако если бы они смогли поставить диагноз, они бы, вероятно, вылечили его. Кроме этого, они сказали, что известный диагност вскоре должен посетить госпиталь и что именно ему, возможно, удастся установить причину заболевания.

Через несколько дней диагност прибыл и совершил обход госпиталя. Подойдя к постели этого человека, он взглянул на него, пробормотал “*moribundus*” (умрет — *лат.*) и вышел.

Несколькими годами позже этот пациент позвонил диагносту и сказал: “Позвольте мне поблагодарить вас за ваш диагноз. Они сказали мне, что если вы сможете поставить диагноз, я пойду на поправку, и в ту минуту, когда вы произнесли *moribundus* я понял, что обязательно выздоровею”.

Мораль этой истории такова: сама жизнь может зависеть от установки и ожиданий.

Вторая история заключается в следующем.

Мой приятель-психиатр, сторонник условно-рефлекторной терапии, рассказывал о своей пациентке, страдающей алкоголизмом. Чтобы устранить ее склонность обуславливающим методом, он ставил перед ней стакан виски и одновременно вводил сильное рвотное средство. Вскоре ее начинало тошнить, как только она чувствовала запах алкоголя. Естественно, она совершенно прекратила употреблять спиртные напитки. Остановившись в нашем рассказе на этом месте, мы могли бы утверждать, что специфическая техника обуславливания — крайне эффективный метод. К несчастью, эта терапия погубила ее. Как только к ее двери подходил коммивояжер, или соседи, или ее собственные закадычные друзья, от которых пахло алкоголем, ее рвало прямо на них.

Механическое отучение от привычки само по себе не излечило ее, поскольку лекарство не было согласовано с образом жизни.

Третья история с довольно оптимистичным концом касается маленького мальчика, который все время сосал большой палец. Были перепробованы все доступные методы поощрения и наказания, основанные на столь популярной теории научения: бинтование пальца, обмазывание его горьким соком алоэ, шлепки, конфета, которую то давали, то отбирали. Все попытки оказались безрезультатными, и привычка становилась все сильнее.

В один прекрасный день он вдруг прекратил сосать палец. Когда изумленные родители поинтересовались, почему закоренелая привычка была столь радикально отброшена, ребенок ответил просто: “Большие мальчики не сосут свои пальцы”.

Каким-то образом эта идея проникла к нему в сознание, и специфическая навязчивость исчезла. Мальчик вылечился.

Терапия: методы общие и специфические

Все эти три истории, каждая в своем роде, касаются нашей проблемы, суть которой проста: каким образом представители помогающих профессий (а к ним я отношу психиатров, священнослужителей, социальных работников, психологов-практиков и работников образования) смогут обрести снова хотя бы немного того здравого смысла, который некогда был ими утерян? Я думаю, исторически это сложилось так. В XIX в. социальная психология и медицинские науки осознали свою неспособность справиться со всем комплексом проблем психической и социальной жизни человека. Поэтому, подражая естественным наукам, они вознамерились решать в каждый момент времени только одну маленькую задачу. События имеют причины, а посему логично сконцентрировать внимание на конкретном патологическом факте, найти его причину и устранить ее. Успехи Дженнера, Листера и Пастера были весьма впечатляющими. Их пример казался достаточно убедительным, чтобы последовать ему и в сфере психических расстройств.

Бытовало убеждение, что душа человека вторична по отношению к его телу. Мозг, конечно же, физиологический орган. Воздействуя на этот орган посредством лекарств, обусловливания или даже гипноза, вы можете изменять установки и действия человека. В научных кругах доминировало представление о *materia medica*, (*медицинской материи*). Джон Уайтхорн назвал это положение “псевдохирургическим подходом в психотерапии”.

И в наши дни прописывание всяческих чудодейственных лекарств остается модным направлением в лечении психических расстройств и задержек психического развития — даже более модным, чем когда бы то ни было. Фармакотерапия является неременным атрибутом специфической терапии, опирающейся на биохимический подход к психическим расстройствам. Мы не можем отрицать, что подобное лечение зачастую приводит к положительным результатам. Правда, сиделка в одной из клиник сказала мне так: “Когда ты даешь людям лекарства, но не даешь им любви, от этого нет ровным счетом никакой пользы. Пациент остается со своей проблемой, он все так же тревожен и неуверен, все так же чувствует себя изолированным, отвергнутым, покинутым и Богом, и людьми”.

Продолжая разговор о лекарствах, нельзя не коснуться трудной проблемы, касающейся пагубной привычки к наркотикам. Несмотря на свои страдания, наркоман, как правило, возвращается к наркотикам после освобождения из тюрьмы или выхода из больницы. Даже психотерапия, как было установлено, помогает не более чем в 17 % случаев. Наркоманы “решают” все свои проблемы таблеткой, затяжкой, иглой. Эти несчастные люди — жертвы расхожей установки, которая может быть определена как “магическое мышление”. Е. М. Браун охарактеризовал эту установку следующим образом: конкретный момент времени — единственная реальность, субъективная реальность важнее, чем реальность внешняя, точка зрения человека — абсолютна и безусловна. Наркоман нуждается в том, чтобы чувствовать себя

всемогущим. Фрустрация, одиночество, отчуждение — вот что приводит его к наркотикам. Его пагубная привычка — образ жизни. Только тотальное изменение мировоззрения может обеспечить терапевтический эффект, однако осуществить такое тотальное изменение крайне сложно.

Несмотря на свои частые провалы, псевдохирургический подход до сих пор находится в фаворе. Научные идеи прошлого века и поныне побуждают нас искать конкретные причины конкретных эффектов. Результатом этого является бесчисленное количество теорий, концепций и техник, до поры до времени вызывающих определенный энтузиазм. Я имею в виду такие модные идеи, как *биохимический дисбаланс, обуславливание, подкрепление, терапия среды, гипноанализ, редукция напряжения, гомеостаз, соматотип, кибернетика, неврологический блок, когнитивный диссонанс, стимул-реакция*, а также некоторые популярные принципы психоанализа, такие как *перенос, эдипов комплекс, оральная регрессия* и еще целый набор подобных концептуальных лозунгов. Нельзя сказать, что какой-то из этих подходов абсолютно ошибочен; но все они неполны и в чем-то тривиальны. Каждый из них акцентирует внимание на некоторых частных способах, которыми некоторые организмы могут реагировать на ситуацию в некоторые моменты времени; но приверженцы этих подходов частенько намекают, что любезная их сердцу теория объясняет гораздо больше, чем это кажется на первый взгляд.

Обратите внимание на популярность термина “организм”. Этот ярлык отражает безличный, биологический, детерминистский подход исследователя, придерживающегося частного подхода. Теоретики, склонные к частным доктринам, редко говорят о человеческом существе как о мужчине, о женщине, об индивидуальности, о личности или тем паче о душе.

Теоретическая проблема состоит, однако, не в том, насколько верна или ошибочна та или иная частная формула в том или ином частном случае. Вопрос, скорее, нужно поставить так: *где основной источник динамики человеческой жизни?* От чего страдает наш пациент — от биохимического дисбаланса или от невыносимо тягостной потери самоуважения? Оба утверждения верны; но наука предпочитает рассуждать на биохимическом уровне (кажущемся ей более объективным, менее анимистическим и таинственным), где проще определить и причину, и следствие.

Доктор Джон Уайтхорн в этой связи рассказывал о своем собственном опыте. Научившись благодаря лабораторным курсам искать конкретные естественные причины конкретных явлений, он занялся изучением биохимических основ шизофрении. Делая экспериментальные инъекции, он обнаружил, что его разговоры с пациентами приносят им больше пользы, чем глюкоза и фосфат натрия. Оказалось также, что умами его пациентов владеет всепоглощающая боязнь подчиниться принудительным мерам. Они борются за свою целостность доступными им способами и боятся внешних воздействий.

И тем не менее, как отмечает Уайтхорн, психиатр некоторым образом неизбежно воздействует на своего пациента; его профессиональная роль требует от него занятия лидерской позиции. Установив этот факт, Уайтхорн провел анализ различных стилей лидерства, демонстрируемых психиатрами, и

обнаружил, что тот стиль, который он назвал апеллирующим (отзывчивая, поощряющая, сочувственная манера общения), более эффективен при лечении шизофрении, чем директивный или пассивно-консультативный стили лидерства.

Когда научная догма является основополагающим фактором, развивается любопытная иерархическая система, в которой пациент занимает самую низшую позицию. У него нет ни информации, ни ответственности, ни свободы, ни разума. Каким образом ему удастся заново обрести все эти атрибуты здоровья, если и терапевт, и даже обслуживающий персонал расцениваются наукой как стоящие выше пациента, — непонятно. Я полагаю, что такого рода пренебрежение — главное препятствие излечения.

Конечно, не все терапевты прячутся за своим частным знанием. Многие из них демонстрируют апеллирующий стиль лидерства и тем самым заново открывают важную главу в истории психиатрии. Полтора столетия назад Филипп Пинель предложил революционный подход к психическим заболеваниям, названный “моральным лечением” (хотя правильнее было бы называть его “лечением морального состояния”). Это была программа плановой реабилитации в позитивном, сочувствующем социальном окружении, характеризующемся дружеской манерой общения, решением проблем. День больного при такой терапии занят трудом в обстановке, близкой к семейной, и в процессе всей этой деятельности с пациентом обращаются как с нормальным человеком, чтобы он мог заново обрести самоуважение. Не так давно доктор Боковен описал этот забытый период в истории психиатрии. В американских больницах, в которых применялось моральное лечение, сострадание пришло на смену надзору, и процент случаев выздоровления оказался на удивление высоким.

В конце XIX в. широкое распространение получила концепция физиологической медицины. Лучшим лечением стало считаться то, которое основывалось на физиологической теории. Психологическая чувствительность и понимание, характеризующие моральное лечение, были отвергнуты как мистические, сентиментальные и ненаучные. Неврологические общества исключали работы, касавшиеся психологических факторов психических расстройств. И процент случаев выздоровления начал снижаться. Хронических и неизлечимых случаев становилось все больше и больше. И хотя увеличилось количество амбулаторных клиник и изменились методы статистического учета, в целом складывается впечатление, что успех раннего морального лечения (который мне хотелось бы назвать терапией установок) превосходил успех наших более поздних научных частных методов.

История циклична. Концепция морального лечения понемногу возвращается в жизнь. Границы науки постепенно расширяются, и множатся данные, раскрывающие нам причины успеха раннего морального лечения.

Несколько лет назад один из студентов Карла Роджерса занялся исследованием предполагаемых факторов успешности терапии подростков с делинквентным поведением. Проблема была сформулирована следующим образом: на какие из множества факторов, изученных в группе из 75 мальчиков,

можно было бы опираться при составлении прогнозов успешного излечения? Среди вероятных факторов рассматривались, конечно, специфика социального окружения подростка, установки его родителей, его дружеские связи, конституция, прошлая репутация, социальный класс, уровень адаптации к школе, различные психотравмирующие ситуации — вся та мешанина, которую сейчас принято называть “психосоциальной эпидемиологией”. В ходе исследования выяснилось следующее. Хотя некоторые из этих факторов и обладают определенной прогностической силой, гораздо большее значение имеет степень осознания подростком той ситуации, в которой он находится. Позднее Роджерс подтвердил это открытие в своих исследованиях. Б.Р. Хатчесон обнаружил сходный факт: если подросток расценивает свои асоциальные действия как нормальные, обычные, естественные, перспективы выздоровления весьма сомнительны. С другой стороны, если его установки по отношению к собственному дурному поведению демонстрируют, что для него это неестественно и отвратительно, он, вероятно, пойдет на поправку. Общая ориентация играет важнейшую роль.

Общая ориентация

Что следует понимать под общей ориентацией? Позволю себе привести несколько примеров.

Лоуэлла, президента Гарвардского университета, однажды спросили, как ему удастся принимать такое количество важных решений в течение одного только дня его деятельной жизни. Он ответил так: “О, это не очень сложно. Существует всего несколько — ну, может, с полдюжины — принципиальных ценностей, основываясь на которых я принимаю решения. Почти любое решение диктуется одной из этих ценностей”.

Пытаясь классифицировать своих пациентов, Карен Хорни сочла полезным выделить три типа общей ориентации: а) уступчивость по отношению к людям; б) обособленность от людей; в) враждебность по отношению к людям. Она полагала, что каждого пациента отличает характерный образ поведения в социальных ситуациях, соответствующий одной из этих ориентации. Возможно, ее типология чересчур груба, но я хотел бы обратить ваше внимание на следующее: у каждого из нас есть своя собственная схематическая ориентация, которая обуславливает или направляет наши реакции по отношению к окружающим людям.

Даже лабораторные исследования демонстрируют всепроникающее влияние социального схематизирования. Некоторым людям присущи очевидные аффилиативные тенденции, поэтому они используют много прилагательных в описании людей и, когда их просят поменять местами фигурки людей, они располагают эти фигурки ближе друг к другу, чем они находились первоначально. Несколько лет назад Кэнтрил также обнаружил то основополагающее влияние, которое общие ориентации оказывают на специфику деятельности и мировоззрения.

К сожалению, я вынужден констатировать, что до сегодняшнего дня ни психиатрия, ни занимающаяся этой проблематикой нейрофизиология не достигли должного уровня знания относительно природы и специфики действия обобщенных психических установок. Однако некоторый, хотя и слабый, прогресс все же достигнут. Нейрофизиологи занимаются изучением того влияния, которое сложные психические установки оказывают на избирательность и направленность конкретных поведенческих проявлений. Так, Хебб приписывает это направляющее влияние тому, что он называет “автономными центральными процессами” и “центральным мотивационным состоянием”.

Возьмем, к примеру, проблему этнических предрассудков. У большинства людей этнические предрассудки (или их противоположность — этническая терпимость), как мы теперь знаем, являются обобщенной установкой. Если Джону свойственна, например, антипатия к неграм, он, скорее всего, будет испытывать те же чувства по отношению к евреям, мексиканцам, азиатам, католикам (или протестантам) — т. е. почти ко всем группам, членом которых он не является. Соответственно, если он толерантен по отношению к одной из групп, по всей вероятности, он будет столь же толерантен по отношению ко всем другим группам.

Я позволю себе применить эту закономерность (подтвержденную множеством исследований) к анализу проблемы обобщенной религиозной ориентации, поскольку не так давно я провел исследование на эту тему. Был установлен один факт, внушающий определенное беспокойство (и опять же подтвержденный большим количеством исследований). Факт такой: в среднем, люди, посещающие церковь, более нетерпимо относятся к меньшинствам, чем те, кто церковь вообще не посещает. Какова наша первая реакция на подобное заявление? Конечно, мы скажем: “Но это не может быть правдой! Посмотрите на лидеров движения за гражданские права — большинство из них глубоко религиозны. Вспомните Ганди, отца Джона Лафаржа, Мартина Лютера Кинга, да и многих других”. Очевидно, что если *большинство* верующих менее толерантны, но в то же время *некоторые* из них более толерантны, то должно существовать различие в типе ориентации этих людей. И задача исследования заключалась в определении этих типов ориентации.

Исследование показало, что верующие люди, которым свойственна высокая степень склонности к предрассудкам, имеют такую религиозную ориентацию, которую я назвал внешней.

Внешняя религиозная ориентация. Для многих людей религия — привычка или же родовое изобретение, используемое для церемоний, для удобства в семье, для личностного комфорта. Это нечто, нужное для того, чтобы его *использовать*, а не для того, чтобы ради него *жить*. Оно может быть способом повышения статуса, поддержания уверенности в себе. Оно может быть использовано как защита от реальности, как божественное одобрение образа жизни. Подобное чувство дает мне уверенность в том, что Бог видит вещи такими же, какими их вижу я. Человек с внешней религиозной

ориентацией обращен к Богу, но не отстранен от себя. Этот тип религиозности по сути своей — щит для центрированности на себе.

Люди, принадлежащие к этому типу, как оказалось, обычно посещают церковь нерегулярно. На самом деле они не набожны. Они используют религию для своего удобства. Некоторые из них посещают церковь лишь трижды: на собственных крестинах, собственной свадьбе и собственных похоронах. Неудивительно, что подобный тип религиозности коррелирует с наличием у человека большого количества предрассудков.

Внутренняя религиозная ориентация не является ни способом для борьбы со страхом, ни формой социальности или конформности, ни сексуальной сублимацией, ни средством реализации желаний. Все эти мотивы вторичны. Этнические отношения, частная жизнь, личные проблемы, чувство вины, онтологическая тревога — все это регулируется всеобъемлющим обязательством, до некоторой степени интеллектуальным, но более всего фундаментально мотивационным. Это обязательство целостно, оно покрывает весь опыт личности, как научный, так и эмоциональный. Такая религия существует не для того, чтобы служить человеку удобным инструментом, скорее человек обязан служить ей.

Неудивительно, что люди с таким типом общей ориентации толерантны и сострадательны по отношению к окружающим.

И хотя я рассматриваю эти типы религиозной ориентации в их связи с этническими предрассудками, я также абсолютно уверен в том, что сохранению психического здоровья человека способствует внутренняя, а не внешняя религиозная ориентация.

Обратите внимание на то, что, в соответствии с этой гипотезой, внутренняя религиозная ориентация не может существовать для того, чтобы исполнять терапевтическую или профилактическую роль. Она не предназначена для использования. Страдалец может стремиться только к религии, а не к лечению самому по себе. Если его религиозная ориентация глубоко интериоризированна, ей будут сопутствовать и нормальная психика, и спокойствие в отношениях с окружающими. Такова моя гипотеза.

Еще один пример общей ориентации я нашел в недавно вышедшей книге отца Джона Клиффорда, где он излагает стратегию, которую использовал для того, чтобы противостоять пропагандистам из коммунистического Китая. Эта стратегия напоминает ту, которую используем мы сами, пытаясь защититься от воздействия, угрожающего нашему психическому здоровью. Она состоит из нескольких ключевых положений: а) решение не вступать во взаимодействие с негативными силами, демонстрируя пассивный уход; б) постоянные апелляции к позитивным ценностям и собственным убеждениям; в) активное планирование контрстратегий; г) сохранение чувства юмора, особенно тогда, когда это касается уловок недругов; д) осознание того, что оскорбления — только часть широкой программы и что поведение людей в определенной ситуации не всегда влияет на конечный результат.

Правило отца Клиффорда, заключающееся в том, что следует постоянно обращаться к собственным позитивным ценностям и убеждениям, затрагивает

самую суть проблемы. Мартин Бубер рассматривает тот же вопрос в более широком смысле.

Он пишет: “Зло как состояние индивидуальной души — это конвульсивное отклонение от направления...”.

Консультанту не так просто понять, каким является (или должно являться) собственное “направление” данного человека; столь же непросто помочь этому человеку контролировать свойственные ему “конвульсивные отклонения”. Хотя психологические процессы, стоящие за этой проблемой, вполне отчетливы: лучший способ контролировать зло — усиление общей жизненной ориентации, в меньшей степени это вопрос конкретных вредных привычек или нарушения конкретных правил, и в большей степени — поддержание целостной ориентации. Мы помним, что Христа частные аспекты беспокоили меньше, чем гордыня, эгоизм и лицемерие. Его формула психического здоровья и справедливости отражена в Ветхом Завете — любить Господа Бога всем сердцем, душой и разумом; любить своего ближнего как самого себя.

На конкретном уровне, я думаю, мы сможем узнать кое-что полезное, посмотрев на те способы, которые используют здоровые люди для защиты своей “духовной ориентации”. Пример тому — стратегия отца Клиффорда. Некоторые люди прибегают к упрощенным лозунгам, которые отражают сущность их общей ориентации. Один весьма трудолюбивый чиновник рассказывал мне, что вся его жизнь направляется основополагающим убеждением в том, что “если человек работает так упорно, как только может, и берет ровно столько, сколько нужно ему и его семье, этого будет вполне достаточно”. Одна милая женщина говорила, что на ее жизнь во многом влияет убеждение в том, что она не имеет права отравлять воздух, которым приходится дышать другим людям. Она никогда не хныкала, не жаловалась и не сплетничала. Многие находят свой девиз в Священном Писании, например, “Будь спокоен и знай Бога” или “Он посылает мне тяжкие испытания, но я все равно верю Ему”.

Нет необходимости говорить о том, что девизы, эффективные для одного человека, не обязательно столь же эффективны для другого человека; но принцип определения и следования основной жизненной ориентации — первое правило психического здоровья.

Роль религиозного консультанта

Считая крайне важной общую ориентацию человека, мы должны выяснить роль религиозного консультанта, поскольку подобные вопросы — его специальность.

Цель терапии установок — дать индивиду возможность понять самого себя: свои ценности, свое выбранное направление, свою целостную жизненную ориентацию и свои страдания.

Ни у кого другого нет того же самого смыслового контекста, что у данного индивида, ни у кого другого нет тех же самых проблем. С позиций такой уникальности личности священник подходит к решению этой непростой задачи. Поскольку я не религиозный консультант, у меня нет возможности

опираться в моих размышлениях на такого рода опыт. И тем не менее мне кажется весьма важным рассмотреть некоторые аспекты деятельности священника.

Во-первых, я убежден в том, что психическое здоровье включает в себе парадоксальную связь серьезности жизненной ориентации и юмора. Многие запутанные обстоятельства жизни совершенно безнадежны, и у нас нет против них никакого оружия, кроме смеха. Рискну заявить, что человека нельзя считать психически здоровым, если он не способен посмеяться над самим собой, отмечая, где он просчитался, где его претензии были слишком раздуты или неправомерны. Он должен замечать, где он обманывался, где был слишком самоуверен, недальновиден, и, прежде всего, где был тщеславен. Лучшее лекарство от тщеславия, как говорил Бергсон, это смех, и вообще, тщеславие — смехотворная слабость.

Сейчас нам нередко приходится слышать о трагедии отсутствия смыслов. Франкл в своей теории описал соответствующий этому состоянию невроз, который получил название ноогенного. Я убежден, что такое состояние пустоты (“экзистенциального вакуума”) — беда, главным образом, интеллектуального и образованного человека. С моей точки зрения, сам экзистенциализм — во многом философия, написанная “яйцеголовыми” и для “яйцеголовых”. И тем не менее многим пациентам действительно свойственно ощущение “экзистенциального вакуума”, и священникам приходится иметь дело с подобными рода проблемами. Страдалец гордо заявляет, что все в этом мире иллюзорно. Он не пилигрим и даже не турист на жизненной дороге, он всего лишь заблудившийся путник.

Молодым людям свойственно проходить через период пустоты, мятежа, отвращения к жизни. Я помню одну студентку, которая заявляла, радостно улыбаясь: “Не могу выразить, какое удовольствие мне доставляет мое экзистенциальное отчаяние”. Но то, что вполне допустимо в течение недолгого периода позднего подросткового возраста, не может являться руководящими принципами зрелого человека.

Когда речь идет об экзистенциальном вакууме или о целостной ориентации, об общей установке или центральном мотивационном состоянии, специалистом является священник, а ученый — до сих пор всего лишь неумелый дилетант. (Говоря о дилетантизме, я имею в виду психологические исследования и теории, а не ежедневную практику психиатров или клинических психологов. Многим из них по собственному опыту знакома потребность пациента в конструктивном видении мира; многие из них признают значимость религиозной ориентации как целительной силы в жизни конкретного пациента. Я говорю лишь о том, что научная база терапевтических профессий еще не вошла в соответствие с опытом и требованиями терапевтической практики.)

Возможно, у человека, который пришел к священнику, есть какие-то исходные религиозные идеи. И в этом случае задача священника — помочь человеку углубить и расширить их, чтобы они более адекватно охватывали сферу его актуальных проблем и исканий. Другими словами, задача

закладається в тому, чтобы допомогти перейти від зовнішньої релігійної орієнтації до зрелої, всеоб'ємлючої, внутрішньої релігійності. В цьому, на мій погляд, стоїть першочергова задача кожного релігійного консультанта.

Вместе с тем, конечно, консультант может переадресовать пациента какому-то психиатрическому учреждению, но он должен рассматривать такого рода практику как источник помощи, а не как осуждение на гибель. Помещение пациента в клинику, в больницу, в школу для детей с задержкой в развитии не означает автоматического решения проблемы; в некоторых случаях оно только усиливает напряжение. Ни один пациент не может чувствовать себя спокойно, отдавая свою целостность на волю работников больницы, в которой используется множество безличных методов лечения — электрошоковых, гипнотических, фармакологических или психотерапевтических. Переложить всю ответственность на врачей, медсестер, психологов, какими бы профессионалами они ни были, — значит отказаться от жизненной свободы. То, что нужно любому больному, это поддержка его исключительности, ощущение того, что вселенский дух понимает его проблемы и принимает его самого. “Есть ли в мире место для меня, беспомощного неудачника?” — вот то, что он хочет знать.

**Оллпорт Г. Психическое здоровье: общая установка//
Личность в психологии. — М.: КСП+; СПб: Ювента. При участии
психологического центра “Ленато”, СПб, 1998. — С. 103—112.**

Т.М. Титаренко. Особистість на життєвому шляху

Час життя і психологічний вік людини

Кожна особистість є творцем власної історії, "головним режисером" тієї величної та унікальної вистави, якою є життя. Людина залежить від власного минулого, що безпосередньо впливає на сьогоднішнє; вона залежить і від ставлення до майбутнього, від сподівань, бажань, мрій, очікувань. Уявлення про минуле, теперішнє і майбутнє переживаються одночасно і визначають поведінку людини всі разом.

"...Аби зрозуміти шлях свого розвитку в його достотній людській сутності, - писав С.Рубінштейн, - людина повинна його розглядати в певному аспекті: чим я був? - що я зробив? - чим я став?..".

Людина - це далеко не тільки організм, який розвивається за певною усталеною програмою. Вона має свою власну історію, яку сама створює, за яку несе персональну відповідальність. Вона веде себе вперед, видозмінює, формує. Інколи цю історію дуже хочеться переписати, забути, почати спочатку. Зрідка життєвий шлях, який вже позаду, задовольняє, не викликаючи щонайменших сумнівів. З віком людина поступово починає усвідомлювати власну роль у побудові життя в цілому, стає все відповідальнішою і зрілішою.

Психологічна наука сьогодні оперує кількома термінами для характеристики індивідуального розвитку. Найчастіше вживається таке поняття, як онтогенез. Онтогенез є індивідуальним розвитком людини як

організму із закладеною у ньому філогенетичною програмою. Цією програмою визначається нормальна тривалість життя, послідовна зміна вікових стадій, вирішальних моментів цілісності людського організму: зачаття, народження, дозрівання, зрілості, старіння, старості.

Час життя визначає насамперед інтервал від народження до смерті, тривалість, протяжність існування. Це хронологічні рамки життя, від яких залежать, наприклад, співіснування поколінь, тривалість первинної соціалізації дітей тощо.

Життєвий цикл передбачає, що плин життя має певні закономірності. Його етапи, котрі мають назву віків, циклічно повторюються. Особистість засвоює нові соціальні ролі, виконує їх все більш досконало, щоб поступово залишити. Всі ці цикли сімейних, батьківських, професійних ролей пізніше повторюють нащадки. Зміна поколінь у суспільстві також відбувається циклічно: молодші спочатку вчаться у дорослих, згодом активно і самостійно діють поруч із ними, потім у свою чергу соціалізують нове покоління.

Індивідуальна біографія настільки складна, що її досить умовно можна розчленувати на окремі цикли. Підпорядкувати життя якомусь окремому ритмові майже неможливо. У кожної людини, крім визначеної траєкторії розвитку завжди є також чернетки, гіпотези, варіації і незаплановані імпровізації.

Життєвий шлях особистості включає життєвий цикл індивіда, а життєвий цикл у свою чергу включає онтогенез.

Життєвий шлях завжди переживається як відкритий, незавершений, і не лише тому, що нікому не відомо, коли і як він скінчиться. Адже навіть факт фізичної смерті не є для особистості останньою крапкою. Живуть нащадки, продовжуються справи, залишаються думки, твори, відкриття. Близькі люди подумки звертаються за порадами, спілкуються, залишають померлого у своєму життєвому просторі, серед живих. Його постать продовжує впливати на оточення, інколи цей вплив навіть посилюється після фізичної кончини.

У людини є стійка потреба у таких самопроявах, які були б водночас якомога більш вільними, незалежними від зовнішніх обставин і доскональними, довершеними, вичерпаними. Людина шукає таких форм активності, котрі надавали б їй можливість якомога більшої самореалізації, розкриття своїх сутнісних сил.

Життя детермінується різними часами, що задають різну ритміку життєвих процесів. Людина не може не підпорядковуватись закономірностям і часу біологічного, і часу геологічного, і часу астрономічного, і багатьох інших. І все ж особистість як вища інтегративна система створює єдину системну хроноструктуру.

За певних життєвих обставин, спровокованих гострими переживаннями, хронічними внутрішніми конфліктами, тяжкими захворюваннями, психологічний час особистості за своїми характеристиками починає наближуватись до часу біологічного, втрачаючи чітку лінійність, підпорядковуючись психофізіологічним ритмам, набираючи ситуативного масштабу та польової орієнтації.

Людина постійно повертається до образи, зради, втрати і "прокручує" одне й те ж сотні разів. Час ніби зупиняється і починає тупцювати на одному місці. Майбутнього немає, адже воно не цікавить, не сприймається як щось інше, не таке, як болоче сьогодні. Колишні перспективи, життєві цілі, мрії знецінюються, тьмяніють. Поведінка мотивується випадковими речами: телефонною розмовою, мінливим настроєм, болем у серці, реченням, яке сказав диктор телебачення.

Безумовно, цілковитого злиття біологічного і психологічного часів не відбувається, адже психологічний час все ж таки залишається певною мірою і формою перетворення часу соціального.

У психологічному часі здійснюється своєрідний складний синтез біологічного й соціального часів, в яких розгортається людське життя. Навіть набираючи властивостей часу соціального, психологічний час, вочевидь, не має жорсткої єдиної спрямованості, яку має час історії, час культури. Не має він і цілковитої незворотності. Ми завжди повертаємось на круги своя, ми воліємо розпочати все спочатку, ми віримо, що можна себе обдурити і жити паралельно у різних ціннісних вимірах вдома і на роботі, з друзями і коханими.

Психологічний час є досить асиметричним щодо подій минулого, теперішнього і майбутнього, оскільки перебуває під безпосереднім впливом емоційного життя особистості. Завдяки почуттям виникають певні бажання, прагнення, смисли, встановлюються часові орієнтири. Цей плін емоцій лише на перший погляд виглядає хаотичним. Насправді емоційна сфера, з якою так люблять працювати психотерапевти, підпорядковується певним закономірностям, детермінуючи у свою чергу особистісну світобудову.

Буває, людина живе якийсь час, цілком поринувши у минуле, розчиняючись у спогадах. Потім настає інший період, і вона, як у юнацькі роки, опиняється у полоні майбутнього, лише плануючи, мріючи, сподіваючись, прогнозуючи. А згодом вона ж починає відчувати кожну мить сьогодні, кожне враження, кожну думку, які допомагають їй жити "тут і тепер", не оглядаючись і не стаючи навшпиньки.

Готовність до сприймання власного особистісного становлення, розквіту та згасання у всій його неминучості, суперечливості і нерівномірності нікому не дається "від бога". Без постійного співвіднесення сьогоднішнього життя з пройденим, пережитим, без спроб зазирнути у майбутнє людина є беззбройною перед кожною черговою напастю. Лише усвідомлене ставлення до часу власного життя стимулює пошук конструктивних виходів із кризових ситуацій.

Яким чином ми усвідомлюємо ту реальність, яку називаємо психологічним часом? Виявляється, завдяки переживанням. Саме переживання є формою презентації цієї координати життєвого світу особистості. Психологічний час тим більше не збігається з часом фізичним, чим активнішим є процес суб'єктивного відображення дійсності з його емоційністю та небезсторонністю. Тиждень може тягнутися нескінченно, а окремий день цього ж тижня - промайнути миттєво. Інколи ми хочемо зупинити час, щоб утримати мить насолоди, а буває, благаємо вищі сили допомогти зрушити з місця, хоч щось змінити у цій нестерпній дійсності, яка ніби навіки застигла.

У залежності від того, як людина на певних етапах життя ущільнює, розширює, звужує, прискорює або вповільнює перебіг власного психологічного часу, вона по-різному бачить довколишній світ і саму себе, перебуває з цим світом у згоді або конфронтації, приймає власну індивідуальність або заперечує її, прагне самовдосконалення або видобуває дедалі складніші психологічні захисти.

Досягнення особистісної гармонії передбачає співрозмірність психологічного і метричного віку, своєчасність включення в особистісний час і часу індивіда, і соціально-історичного часу особи. Міра авторства життєвого шляху є показником творення дедалі гармонійнішої особистісно-часової структури.

Для людини реальністю є також час її покоління, класу, нації, держави. Мають певний статус і час існування конкретної родини, і час, що фіксується у родословній. Кожен знає, як може актуалізуватись час, що його пережито спільно у студентські роки, в армії або під час перебування у школі.

Що ж таке психологічний вік? Невже дійсно можна бути набагато молодшим або старшим за свій реальний, паспортний вік? Або навіть раптово помолодіти?

Психологічний вік не є віком біологічним, він майже ніколи повністю не збігається з віком паспортним, метричним, акушерським. Це ставлення людини до себе крізь призму психологічного часу, це задоволеність або незадоволеність собою на тих відтинках життєвого шляху, які вже перейдено.

По-своєму сприймаючи плин часу і власний розвиток у ньому, людина неминуче забарвлює цим сприйняттям все, що її оточує. Коли психологічний вік менший, ніж паспортний, тоді і весь світ навколо динамічніший, яскравіший, несподіваніший.

Якщо, навпаки, людина відчуває себе старшою за свої роки, для неї тьмяніють барви, звужуються перспективи, нуднішим, банальнішим стає повсякденне існування. Навіть миттєві, пов'язані з хворобою, стресом, утомою викривлення психологічного часу водночас накладають свій відбиток на самооцінку, рівень домагань, ставлення до інших тощо.

Людина може бути біологічно вже немолодою, а психологічно ще й досі інфантильною, або, навпаки, у досить молоді роки дивувати оточуючих професійною, громадянською, особистісною зрілістю. Як відомо, біологічний, соціальний та психологічний розвиток відбуваються досить гетерохронно, але це далеко не єдина причина такого незбігу людських віків.

Від чого насамперед залежить психологічний вік людини? Дослідження доводять, що головне - це кількість і якість значущих подій, що їх людина переживає протягом певного вікового етапу. Це оцінка своєї ролі у тому, що відбувалося. Це рівень самореалізованості, усвідомлення якого далеко не завжди буває об'єктивним.

Існує такий експериментальний прийом визначення задоволеності людини своїм життям. Її запитують, чи подобається їй власне ім'я і сьогоднішній вік, чи хотіла б вона стати старшою або молодшою. Якщо вік та

ім'я подобаються, можна вважати, що людина задоволена своїм життям в цілому, якщо ж ні, не все гаразд "у датському королівстві".

Коли життєва криза наближується, людині не хочеться залишатися у теперішньому стані, вона вважає цей віковий етап далеко не найкращим. А більш-менш гармонійний стан, який свідчить про віддаленість від кризи, сприяє прийняттю власного віку. Тоді не активізується потреба повернутися у власне дитинство, що залишило по собі приємні спогади.

Люди дуже відрізняються одне від одного у своєму переживанні сьогодення. Для деякого теперішній час його життя триває години, навіть хвилини, швидко переходячи у минуле і витікаючи з майбутнього. А дехто ніби зовсім не відчуває плину часу, і сьогодення для таких людей може тривати місяці й роки.

Так зване "миттєве" сьогодення є характерним передусім для чоловіків, тоді як "розширене" сьогодення є прерогативою жіночої статі. Слід зауважити, що, крім статевих, існують також яскраві індивідуальні відмінності.

Чоловіки дивляться на власне минуле з висоти теперішнього віку, набутого досвіду. Вони себе у минулому не відчувають, не дуже розуміють мотиви власних вчинків, не пам'ятають, наскільки актуальними, значущими були певні події. Жінки переживають як актуальні події і теперішнього, і минулого, і майбутнього, ніби час не рухається взагалі. Жінка у власній уяві ніби перетворюється на себе молодшу, себе дівчинку, дивлячись на події тих часів своїми колишніми, дитячими очима. Для жінки минуле, теперішнє і майбутнє ніби збігаються, і їх взаємовплив завдяки цьому дуже посилюється.

Вирішальне значення для переживання психологічного віку має міра власної самореалізації. Якщо людина вважає, що її плани, прогнози, мрії здійснюються, що вона вже встигла достатнім чином себе проявити, що вже має суттєві досягнення, які вона раніше пов'язувала саме з цим віковим етапом, якщо вона вірить у власні сили, її психологічний вік не буде суттєво відрізнятися від віку реального, фактичного.

Якщо ж для особистості суб'єктивно ще все попереду, якщо вона вважає, що для самореалізації ще буде час, її психологічний вік буде меншим за паспортний. У ситуації, коли здається, що всі найголовніші події вже відбулися, що ніякої значущої самореалізації у майбутньому не передбачається, найкраще вже у минулому, психологічний вік обов'язково виявиться набагато більшим за вік фактичний.

Яким може бути життєвий шлях

Як частка суспільства, сучасник епохи, представник покоління кожен із нас певним чином включає до власної історії сторінки історії людства, великий спектр соціально-історичних ритмів. Традиції, звичаї, обряди, ритуали, що виникають у певному суспільстві та залишаються після його зміни, стосуються всіх проявів людської діяльності, спілкування, поведінки. Час культури - це час дуже тривалий, і позбавити себе його впливу неможливо, як неможливо й відокремити своє життя від життя держави, народу, генерації.

Життєвий шлях не є лише траєкторією приватного життя окремої особистості. Він окреслює й творчий внесок кожної людини в історію

суспільства. Є люди, які віддзеркалюють цінності й ідеали покоління, до якого належать. Мало хто свого часу міг передбачити, що четвірка ліверпульських хлопців, назвавши себе "Бітлз", стане символом покоління шестидесятих, але це трапилось і залишилось в історії.

Є й особистості такого масштабу, що уособлюють цілу добу, великий історичний період. Ми говоримо про епохи Шекспіра, Данте, Піфагора, Ньютона. Життєвий шлях цих людей став далеко не лише їх приватною справою чи справою їх однолітків. Самим своїм життям вони істотно вплинули на долю більшості своїх сучасників та їх нащадків, змінивши певним чином суспільну свідомість, запропонувавши свої ціннісні ієрархії, які поступово стали типовими, загальними.

Людство завжди пам'ятатиме також невелику кількість своїх найкращих синів, життя яких можна виміряти в масштабах всесвітньої історії. Це їх наділяють богоподібними рисами, прилічують до святих, складають про них пісні й легенди, називаючи в різних культурах Христом, Буддою, Мойсеєм, Крішною.

Ми всі впливаємо на хід суспільно-політичних подій. Так звана середня, пересічна людина, розгортаючи свій невигадливий життєвий шлях, накладає на сучасні їй історичні події печатку власних думок, зацікавлень, рішень, вольових і неусвідомлюваних імпульсів. Життєвий шлях завжди поєднує біографічне й історичне.

Людина не може залишатися байдужою до власного життя. Вона переживає все, що стає складовими частинами її біографії, як трагедію, драму, комедію, фарс. Тональність її загального ставлення до життя є досить стійкою, хоч і залежить від вікового етапу чи життєвих обставин, стану здоров'я або рівня задоволеності собою.

У кризовій життєвій ситуації, перед лицем страшної небезпеки людина здатна побачити, відчутти все своє життя загалом, від початку до передбачуваного кінця, до фіналу. Вона миттєво підбиває підсумки пройденого шляху, осягаючи перспективи. Минуле, теперішнє і майбутнє взаємопроникають, і час життя стає доступним для огляду в усіх своїх аспектах.

Здатність наскрізного бачення власного життєвого шляху, здатність відчуття тієї головної мелодії, яка і складає особистість, є тим психологічним механізмом, котрий регулює плин суб'єктивного часу, допомагаючи визначити нові життєві траєкторії.

Існують різні форми побудови життєвого шляху, різні способи його планування. Всіх людей умовно можна поділити на дві великі групи: первинну і вторинну - примарну і секондарну. **Примарна особистість** живе у теперішньому, постійно оновлюючись разом із ним. Вона планує недалеке майбутнє, прагнучи досягнення швидких результатів. Ця людина легко погоджується і легко заспокоюється, постійно шукаючи чогось нового, якихось змін. На відміну від неї **секондарна особистість** є людиною звичок, усталених норм. Приглушуючи значення теперішнього, вона дорожить спогадами, стабільна у своїх почуттях, довго перебуває під впливом одного враження і тому не потребує постійного пошуку нових переживань.

Якщо користуватись позначеннями американських дослідників У.Томаса і Ф.Знанецкі, примарну особистість можна назвати "богемною", а секундарну - "обивателем". Цим двом типам протиставляється третій - "творчий", який орієнтується не на зовнішні зміни, а на власні плани, задуми, програми.

Виходячи з таких усталених індивідуальних особливостей людини, як властивості її нервової системи, характеристики темпераменту, Б.І.Цуканов пропонує такі форми прогнозування власного життя (1992).

Холероїди націлені у майбутнє, а до минулого байдужі. Вони живуть у гострому дефіциті часу, котрий, як їм здається, біжить дуже швидко. Сангвіноїдів майбутнє вабить своєю новизною, цікавими подіями, а минуле, як вони кажуть, "все одно не повернеш". **Меланхолоїди** мають тяжіння до минулого. Майбутнє викликає у них тривогу, страхи, "не несе нічого приємного". Часу їм вистачає, навіть здається, що час взагалі стоїть нерухомо. Дуже прив'язані до минулого і **флегматоїди**, воно для них є надійною основою життя. Часу їм вистачає з верхом, навіть є зайвий час, що плине спокійно й рівномірно.

На межі сангвіноїдної та меланхолоїдної груп знаходиться так званий **"рівноважний тип"**, який живе переважно у теперішньому часі, не відчуваючи дефіциту часу для себе у житті. Цей тип вважає, що "у минулому не все приємно, а у майбутньому не все відомо, сьогодення ж триває все життя".

Протягом життя форми інтерпретації світу змінюються, інколи кардинально, різко, коли людина переживає кризу, частіше - еволюційно, майже непомітно. На кожному віковому етапі людина сприймає власні ідеалізовані моделі світу як реальні і мотивує свої вчинки згідно з цими моделями. **Метаморфози**, що трапляються з такими уявленими світами, є й метаморфозами життєвого шляху.

Психологічний час певним чином викривлює об'єктивну дійсність, забарвлюючи її у значущі кольори. Він є не нейтральним, а пристрасним відображенням, відображенням, що має яскраву суб'єктивну валентність. Ми створюємо свій життєвий світ у відповідності до своїх переживань. Найважливішим диференціюючим аспектом є значення, що його ми надаємо різним складовим докільля, узгоджуючи їх з нашими індивідуальними перспективами.

У здорової, самоактуалізованої, гармонійної особистості минуле, теперішнє і майбутнє співіснують у цілісності, єдності, взаємодії. Людина не відмовляється від власної історії, інтегрує минулий досвід, залишаючи його своїм, знаючи йому ціну. В опануванні минулого, на думку А.Бергсона, і лежить ключ до свободи і духовної творчості. Тварини не в змозі "пережити" себе у часі, усвідомити своє минуле.

Особистість, що повністю функціонує, не відчуває страхів перед майбутнім, які заважали б нормальному прогнозуванню, витісняли б із свідомості мрії, бажання, сподівання. Особистісне самопередбачення є індивідуальною формою випереджального самовідображення. Потенціал

людини зростає не лише шляхом накопичення досвіду, але й шляхом розвитку можливості прогнозувати.

Гармонійна особистість вміє природно, невимушено жити сьогоденням, відчуваючи готовність прийняти все, що теперішній час їй пропонує. Вона не ховається від нових вражень, необхідності прийняття життєво важливих рішень. Над нею не тяжіють неприємні спогади чи погані передчуття, вона є відкритою світові з усіма його несподіванками.

Що таке справжня подія

Зміст психологічного часу є пов'язаним з наповнюваністю життя значущими подіями, яскравими переживаннями. Подіями визначаються масштаби перебігу цього дуже непростого часу.

І.Кант вважав, що велика кількість вражень, що їх людина отримує за певний час, суб'єктивно робить цей час тривалішим. Виміряти психологічну тривалість часу кількістю подій, що усвідомлюються, пропонував і французький філософ ХІХ ст. М.Гюйо. Саме цим він пояснював переживання безлічі подій уві сні, яке може тривати всього кілька секунд.

У дитинстві статусом подій наділяються повсякденні враження, які для дорослого залишаються майже непомітними. Тому і час в дитинстві триває нескінченно. З роками кількість подій суттєво зменшується, і плин часу гальмується.

Кожна помітна життєва подія стимулює людську здатність одночасного бачення значних періодів життя, їх глибинного розуміння. Кризові життєві ситуації обов'язково потребують такого перспективного і ретроспективного погляду на власну історію й сьогодення. Новий рік, день народження, річниця смерті близької людини, інші значущі для особистості цикли провокують розгортання більш-менш усвідомлюваних оглядів життя у цілому.

Всі ми живемо водночас у різних рядах послідовних подій, як зауважував П.Фресс у роботі "Психологія часу". І всі ці ряди послідовних подій мають власний порядок і інтервали. Існує низка подій родинного життя із шлюбами, народженнями, кончинами, розлученнями; ланка подій професійного життя, що включає отримання освіти, працевлаштування, кар'єрні переміщення, керівні посади, звільнення, вихід на пенсію; ланцюг подій політичних, що їх переживає країна. Психологічний час має безліч часових координат, які не співпадають одна з одною.

У житті кожної людини бувають періоди, наповнені подіями, коли вона живе напружено, інтенсивно, багато у чому змінюючи звичні стереотипи, випробовуючи нові ритми. Такі періоди змінюються смугами відносного штилю, майже цілковитого спокою, коли нічого нового не відбувається, і здається, ніби час зупинився.

Деякі особистості не можуть витримувати суцільний спокій. Таке життя здається їм невиразним, безбарвним, монотонним. Вони нудьгують без несподіванок, шукають пригод, провокують виникнення будь-яких, аби подій. Інші люди, навпаки, вважають за щастя хоч трохи пожити спокійно, без змін. Саме так вони відпочивають, набираються сил, тільки у такій обстановці спроможні на творчі вияви.

Якщо пригадати останні два - три тижні життя і визначити події, які за цей час переживалися, то можна побачити, що одні з них ми вважаємо важливими, на інші майже не звертаємо уваги, маючи їх за випадкові. Наші оцінки залежать від етапу життєвого шляху, від загальної задоволеності собою, від належності перспектив та багатьох інших факторів.

Як пригадує засновник Третьої Віденської психотерапевтичної школи В.Франкл, в'язні концтабору також відчували викривленість почуття часу. У таборі невелика одиниця часу, наприклад день, що складався з повсякчасних страждань і втоми, видавався нескінченним. А більш, великі одиниці часу, наприклад тиждень, здавалось, минали дуже швидко.

Окремі періоди життя можуть видаватися людині невиразно промайнувшими саме тому, що переживання теперішніх подій не усвідомлюється в їхньому зв'язку з подіями минулого, або невідомим залишається зміст цих подій для майбутнього, їх значення для оточуючих.

Для особистості важливо бачити актуальні міжподієві зв'язки, щоб переживати власну інтегрованість у психологічному часі. Знаючи про причини сьогоденних подій, відчуваючи їх зв'язок з подіями, що переживалися у минулому, та з цілями, які наближують майбутнє, людина здійснює часову особистісну інтеграцію. Саме тому так важливо знати, діагностувати ймовірність, кількість, відносну тривалість актуальних зв'язків між подіями.

Масштаб події визначається впливом, який ця подія в уявленні людини має на життя в цілому, на головні сфери самопрояву. Недарма А.Адлер акцентує увагу на перших подіях, які людина запам'ятовує у своєму житті. Події, зафіксовані в пам'яті з дитинства, залишаються дуже близькими головним життєвим інтересам і уподобанням. Знаючи зміст цих подій, ми інколи можемо уявити собі загальну ціль і стиль життя. Згадуючи перші події, їх учасників, певну атмосферу, свої враження, людина несвідомо говорить про своє особистісне спрямування, про життєві цілі сьогодення, показує своє ставлення до оточуючих.

Людина переживає цінність окремої події в її безпосередньому зв'язку з минулим і майбутнім. Всі події, враження, бажання, очікування поєднуються в цілісну картину теперішнього життя, осяяну особливим змістом того, що вже відбулося чи ще передбачається.

Кожна мить потенційно несе у собі можливості розширення до меж людського життя, тому що час життя ніколи не буває векторно спрямованим від минулого у майбутнє. Теперішня подія буде залишатися теперішньою доти, доки вона буде залишатися особистісно значущою, дійсно актуальною. Щоб стати минулою, ця подія повинна втратити свою сучасну, гостру значущість, змінити модальність.

Я - володар свого майбутнього

Провідною потребою особистості є потреба повсякчасно виходити за власні межі (Анциферова Л.И., 1992), оволодівати майбутнім (Обуховський К., 1981). Постійна незавершеність є характерною рисою психологічної організації особистості, внутрішньою умовою її здатності розвиватися.

"Найважливішою особливістю людини є її спроможність жити лише дивлячись у майбутнє - *sub specie aeternitatis*" (з погляду вічності) (Франкл В., 1997).

Ми навіть собі не уявляємо, якою мірою наше майбутнє впливає на сьогоднішнє, як очікування успіху чи поразки, одужання чи ще страшнішого діагнозу неусвідомлено підштовхує до вибору способу дії. Наші сні, фантазії, про які ніхто не здогадується, потаємні мрії, мінливі уявлення - все це поволі готує ґрунт для вибору того чи того варіанту розвитку, допомагає або заважає розірвати замкнене коло батьківського сценарію.

До найвідоміших форм самопрогнозування відносять мрії, передчуття, надії, часовий кругозір, життєві цілі і життєву програму. Важко знайти людину, яка б хоч інколи не мріяла. Що ж таке мрія? Психологи вважають мрію наочним чуттєвим образом бажаного майбутнього, який сприймається людиною як щось дуже інтимне і досить яскраво переживається. Мрії бувають пасивними, далекими від реальності, але й бувають активними, що мотивують поведінку. Якщо зовнішні умови не є сприятливими для досягнення певної мети, саме у мріях людина долає перешкоди, створюючи для себе фантастичні, казкові можливості самопрояву.

Ми ніколи не мріємо про щось небезпечне, погане, неприємне. Мрії завжди позитивно забарвлені. У мріях особистість не квапить події, але все ж таки створює сприятливі умови для їх майбутньої реалізації, підсвідомо готуючи вирішальні вибори, дбаючи про пріоритети. Психологові-консультантові нерідко випадає навчати людину мріяти, нагадувати їй, як це робиться, давати дозвіл на таку "несерйозну, дитячу справу". Психотерапія соматичних захворювань включає в себе розвиток мрійливості, актуалізацію приємних фантазувань з приводу власного майбутнього.

Передчуттям називають емоційне передбачення, пророкування. Людині здається, що незабаром щось має трапитись: радісне, очікуване або жахливе, небезпечне. Далеко не всі передчуття виправдовуються, і далеко не всі люди звертають на них увагу. Буває, що передчуття дуже заважають людині, яка перебуває у невротичному стані, реалістично подивитись навколо, відчутти у собі рішучість діяти. І тоді психолог надає психологічну допомогу, спрямовану на відреагування страхів, що ховаються за подібними передчуттями. Він створює умови для підвищення самооцінки людини, зростання впевненості у собі.

Буденні передчуття, особливо з приводу найближчих, найдорожчих людей, навряд чи слід ігнорувати. Наше несвідоме здатне аналізувати такі дрібні деталі, які ми просто не помічаємо, і сигналізувати нам про можливі події. Передчуття впливають передусім на актуальні настанови, на мотивацію наших вчинків.

Надія має величезний енергетичний потенціал, зігріваючи похмуре сьогоднішнє, допомагаючи людині пережити повсякденні драми. Надія більш стійка, ніж мрія, її може вистачити на ціле життя. Надія створює життєвий обрій: ми можемо не знати, чи досягнемо колись нашої мети, не уявляти шляхів наближення до неї, але сподіваючись, ми відчуваємо, що сил нам вистачить.

Підкреслюючи значення надії для людини, особливо якщо вона перебуває у кризовому стані, зазначимо, що втрата надії різко знижує імунітет і може стати причиною тяжкого захворювання, навіть смерті. Кожен лікар знає подібні приклади; їх можна знайти і у В.Франкла в його відомій праці "Людина у пошуках смислу", і в наступних розділах цієї книжки. Психолог-консультант завжди спрямований на відродження у людини надії, підтримання її.

Часовий кругозір є терміном П.Фресса. Це інтегративна характеристика часових уявлень людини, що формується у процесі соціальної діяльності. Експериментально доведено, що точність часових суджень пов'язана зі статусом людини у структурі міжособових стосунків. Відомо також, що у місті час сприймається точніше, ніж у селі. Часовий кругозір дозволяє чіткіше бачити майбутнє, яке сьогодні може переживатися як далеке і нереальне, а завтра воно ж раптом стає важливішим за теперішнє.

Оскільки у кризовій ситуації часовий кругозір обов'язково звужується, то одним із шляхів допомоги та самопомоги є цілеспрямоване розширення часових уявлень особистості.

Мірою дорослішання людина розширює межі часової орієнтації, формує свій часовий кругозір. Цінність, значущість різних складових частин середовища визначається нашим поглядом у майбутнє, індивідуальними життєвими перспективами. Перспективи є загальною спрямованістю вперед, яка не завжди усвідомлюється, деталізується.

Серед форм прогнозування власного майбутнього найтипівішими є життєві цілі, які у концентрованому вигляді відображають потреби особистості, її найважливіші інтереси. Цілі можуть бути розумними і не дуже, масштабними і ситуативними, гнучкими і жорсткими. Виходячи з цих трьох критеріїв можна вичленити певні типи життєвих програм (Ахмеров А., 1989).

Постановка цілей повинна відбуватися з урахуванням реальних можливостей їх досягнення, оскільки, як зауважує Г.Сельє, зруйнована надія є найнебезпечнішою зі стресів (1982). Довготривалі цілі допомагають людині усвідомити смисл свого існування, конкретизувати його. Віддалені цілі дозволяють уникнути постійних сумнівів у доречності власних рішень та вчинків

Життєва програма є цілісною моделлю життєвого шляху, своєрідною матрицею життєвих цілей, рішень, настанов людини. Життєву програму можна визначити як цілісну структуру, що охоплює основні життєві цілі та настанови, які мають стосунок до професійного, громадянського самовизначення, культурного зростання, особистого життя.

Одиницею аналізу життєвої програми є причинно-цільовий зв'язок у суб'єктивній картині життєвого шляху. Життєва програма передбачає свідоме ставлення до життя, тобто певний рівень довільної регуляції поведінки. Вона включає систему життєвих планів, що враховують і зовнішні обставини.

Є люди, для яких характерні передусім емоційні передчуття майбутнього, майже невимовні мрії, а є й особистості, що тверезо й послідовно планують кожний свій крок, занотовуючи найдрібніші деталі поступу до бажаної мети. Та яким би чином ми не намагалися наблизити власне майбутнє,

важливо пам'ятати, що багато у чому воно є наслідком сьогодення, логічним продовженням минулого, і тут ані доля, ані щасливий випадок не є вирішальними.

Кризи, без яких не обійтись

Першою кризою, з якою стикається людина, є криза народження, під час якої відбувається серйозна конфронтація зі смертю. Ясна річ, людина нічого про це випробування не пам'ятає, але і перебіг вагітності, і характер пологів найсуттєвішим чином відбиваються на всьому подальшому житті.

Дослідники цієї проблеми, серед яких слід назвати передусім С.Грофа, вважають, що якщо пологи проходили без патології, а догляд за дитиною після них був чуйним, людина має майже "клітинну" впевненість у собі, віру в можливості долати перешкоди. Люди, які народилися за допомогою кесарського розтину, не зовсім готові до мінливостей життя, позбавлені витривалості у боротьбі. Вони не уявляють, чого чекати від оточуючих, оскільки весь світ для них схожий на годуючу утробу, що забезпечує все потрібне.

Діти, що народилися під анестезією, при мануальному втручанні, застосуванні щипців, здатні енергійно починати певні справи, але пізніше їхня енергія кудись розсіюється, губиться, вони втрачають віру в себе і вимушені шукати допомоги ззовні. Має значення кожна деталь, що забезпечує пологову активність, і тому психологічна підтримка матері є самостійною важливою проблемою, якій у цій книжці присвячено спеціальні розділи.

Переживаючи кризу народження, людина відокремлюється від матері фізично, не відокремившись біологічно, а тим паче психологічно. Ця залежність триватиме ще досить довгий час. Головним новоутворенням, що виникає після завершення кризового етапу, є формування індивідуального життя, у якому дитина примушується до якомога тіснішої взаємодії з найближчим дорослим. Безпорадність немовляти перетворює кожен її потребу у потребу в іншій людині, як зауважував ще Л.С.Виготський. Якщо потреба у спілкуванні з дорослим не задовольняється належним чином, спостерігається таке страшне явище, як госпіталізм.

Соціальна ситуація розвитку дитини до року є ситуацією нерозривної єдності дитини і дорослого, ситуацією "ми". В такому емоційному комфорті провідною діяльністю є емоційно безпосереднє спілкування, під час якого дорослий формує у дитини потребу в іншій людині.

Наприкінці першого року життя виникає нова кризова ситуація. Дитина раптово починає виявляти неслухняність, що здається навмисною. Її протиставлення себе дорослому інколи відбувається дуже яскраво, інтенсивно, сильно. Обов'язково виникають елементи регресії, тобто тимчасового повернення до минулих стадій розвитку. Дитина може відмовитись ходити, якщо вже ходила, чи перестати вимовляти ті окремі слова, які вже знала.

Так кожен з нас починав колись робити свої перші кроки до самостійності, так ми демонстрували своє бажання бути зрозумілими, так прокидалася далеко неусвідомлювана потреба у свободі. Новоутвореннями цієї кризи є афективно заряджені уявлення, що мотивують поведінку навіть

усупереч впливам середовища. Тепер просто нав'язати дитині свою волю неможливо, оскільки індивідуальне життя стає вже не таким дифузним, як спочатку, і можна побачити перші прояви суб'єктності.

До 1,5 років дитина обирає для себе загальну довіру або недовіру до світу. Як зауважує автор популярної епігенетичної теорії Е.Еріксон, довіра є дуже важливою якістю, і людина може підживлюватись все життя з джерела надії замість криниці суму. Довіра є основою для формування позитивного самовідчуття, бажання йти назустріч новому, засвоювати новий досвід, нові форми активності (Еріксон Е.Г., 1996).

До наступної кризи людина переживає важливий етап відкриттів і перемог. Вона починає по-справжньому говорити, ходити, її провідну діяльність називають предметно-інструментальною, оскільки інтенсивності знайомства з зовнішньою дійсністю можна позаздрити. Сходи прагнуть, щоб по них спускалися; двері хочуть, щоб їх відчиняли; кожна річ не залишає дитину байдужою, притягуючи або відштовхуючи. Виникає самосвідомість, формується образ "Я".

Далі переживається знаменна криза трьох років, серед симптомів якої найчастіше називають негативізм, упертість, норовливість, свавільність, знецінення дорослих, протести, бунти, прагнення до деспотизму. Ще недавно спокійна, слухняна дитина стає незрозумілою, стропливою, злою, нещасною. Вона відмовляється робити навіть те, що завжди робила із задоволенням. Завойовуючи власну свободу, без якої розвиток особистості взагалі неможливий, дитина демонструє свою неслухняність, навіть на шкоду власним бажанням.

Якщо раніше дитина чекала передусім розуміння з боку дорослого, тепер вона хоче, щоб признали її незалежність, самостійність, яку вона ще не може адекватно проявити. Такий тягар важковиховуваності лягає передусім на батьків, які не вміють швидко перебудувати свої взаємини з маленьким деспотом, не завжди розуміють, як важливо прислухатись до цього маніфесту самостійності.

Інколи доросла людина не вміє у слухних ситуаціях відмовляти, казати спокійно і твердо "ні". Можливо, ще під час переживання кризи трьох років вона зіткнулася з батьківським рішенням рішуче подолати вередливість раз і назавжди, і тоді ж у відповідь сформувала стійкі психологічні захисти, позбутися яких дуже важко. Як під час попередньої кризи могло виникнути негативне новоутворення, що його можна назвати недовірою до світу, так і зараз замість почуття автономії може сформуватись невпевненість у собі, зайва сором'язливість.

Дошкільне дитинство є періодом панування ігрової діяльності, в якій дитина розв'язує головну суперечність минулої кризи, стаючи самостійною, моделюючи людські взаємини, виходячи за межі сімейного кола у світ дорослих людей. Образ "Я" у самосвідомості стає центром всесвіту, критерієм всіх оцінкових суджень. Перша свідомо брехня знаменує дитяче бажання встановити певну дистанцію між собою і оточуючими, сховатися від зацікавлених очей світу, як формулює дослідник цієї проблеми Беккер.

Головним новоутворенням стає перший абрис майбутнього світогляду: все, що дитину оточує, у тому числі природа, є результатом людської діяльності.

У шість - сім років розгортається нова криза. Дитина втрачає колишню простоту і безпосередність, єдність внутрішнього і зовнішнього, таку характерну для щирого, відкритого дошкільника, який що переживає, те й демонструє. Тепер дитина ніби відкриває для себе власні емоції: не тільки гнівається, а й спостерігає, як вона це робить; не лише сміється, а й намагається побачити себе іншими очима.

Новий спосіб життя, пов'язаний зі школою, суттєво впливає на перебіг кризи. Відбувається переоцінка цінностей, формується нове ставлення до світу, зростає довільна регуляція поведінки. Серед головних симптомів цієї кризи слід назвати втрату безпосередності і манірність. Дорослому здається, що дитина щось із себе вдає, щось приховує, душа її залишається закритою навіть для найближчого оточення. Коли їй погано, вона намагається це не показати, замикається і стає некерованою.

Важливо не допускати формування у дитини почуття провини за необачну допитливість, оскільки провинна може залишитися на довгі роки, стимулюючи, підживлюючи не досить позитивне ставлення до себе, підтримуючи зовсім не конструктивну самозасуджуючу свідомість.

Молодший шкільний вік є віком, коли дуже важливими стають взаємини з однолітками, значущою - позиція "Я як усі". Дитина вивчає правила, норми, орієнтується у своїй поведінці на зовнішні оцінки. Ставлення до себе залежить від того, яким чином складаються стосунки з товаришами.

Наступна криза - це криза підліткового віку. Цю кризу не дарма вважають найгострішою серед криз. Відбувається потужна ендокринна перебудова організму, тіло виходить з-під контролю, людину несподівано охоплюють архаїчні емоційні стани, які майже не контролюються. Навчання погіршується, працездатність знижується, інтереси згасають, негативізм по відношенню до старших не знає меж.

Внутрішні драми, що їх переживає підліток, часто набагато складніші, ніж зовнішні конфлікти, яких також чимало. Внутрішній світ з його глибинами стає реальністю, яка важливіша за все інше. Повсякчас виникають все нові й нові проблеми, які треба вирішувати самому, наодинці з собою. Ця криза є кризою самоусвідомлення, коли людина набуває почуття власної індивідуальності.

Підлітковий вік можна порівняти з епохою хаосу, як підкреслював відомий дослідник цієї проблеми С.Холл, епохою, коли тваринні, напівварварські тенденції стикаються з вимогами соціуму. Бунтівне отроцтво є віком домінування надмірної активності аж до цілковитого виснаження, божевільної веселості - до глибокого суму, упевненості у собі, що переходить у хворобливу сором'язливість, егоїзму, який змінюється альтруїстичними проявами, потягу до спілкування, що переходить у бажання бути наодинці із собою, чутливості, яка непомітно стає апатією.

Негативна фаза кризового періоду закінчується із завершенням тілесного дозрівання. Виникають нові джерела радості - це й пригоди, і

мистецтво, і щоденники, і вірші, і нескінченні розмови з найближчим товаришем, проникнення у життєвий світ іншого, і мрії, значення яких важко переоцінити. В цей час відбувається вибір між почуттям визначеності власного "Я", формуванням так званої его-ідентичності та почуттям дифузії, розмитості, невизначеності ролей. Якщо відчувається рольова сплутаність, можливі регресія на інфантильний рівень розвитку, зростання тривожності, страху перед спілкуванням, протилежною статтю, ворожість до суспільних вимог.

Закінчення школи є подією, що для багатьох юнаків стає стартовою для переживання чергової вікової кризи - кризи початку, коли відбувається пересаджування коренів на самостійний ґрунт.

Експериментально доведено, що саме в юнацтві фіксуються найнижча задоволеність смыслом життя, найгостріша невпевненість у собі, переживається тяжкий стан загальної невизначеності. Людина опиняється на порозі нового, самостійного життя, відчуває незвичний тягар відповідальності за кожний свій крок, хоче зрозуміти своє призначення, відчути, куди саме слід рухатись, що робити.

Ідеали мають те ж значення для юнака, що й буденність. Навколишній світ повинен до ідеалів тягнутись, його треба рятувати, тому так хвилюють героїчні вчинки, подвиги. Юнак любить те, що гаряче хоче змінювати, вдосконалювати, звільняти з полону повсякдення. Головні конфлікти є конфліктами ціннісними: норми оточення, субкультури майже ніколи не збігаються з нормами, що закладені сім'єю.

Людина у 16-17 років має віддалені життєві цілі, пов'язані з майбутньою працею, продовженням навчання, соціальним просуванням, сім'єю. Але завжди є неузгодженість віддалених цілей з актуальною життєвою ситуацією, як показує у своїх дослідженнях Є.Головаха. Самовизначення не може відбуватися без самообмежень. Вибір професійної діяльності є водночас і звуженням перспектив, відмовою від безлічі інших можливостей. Додамо, що успіх у діяльності юнак сприймає як щось випадкове, а невдачі - як розчарування у власних можливостях, свою провину.

Приблизно у 23 роки настає час для нової кризи. Людина обирає між "Я"-реальним і "Я"- ідеальним себе реальну. Вона вже не задовольняється мріями, фантазуваннями, їй треба діяти, активно шукати шлях до чогось унікального, неповторного, своєрідного.

Головне завдання - це побудова "плану на все життя", і це планування відбувається з максималістських позицій. Професія, сім'я, друзі, кохана людина - всі повинні бути найкращими, такими, яких ще ні в кого і ніколи не було. Майбутнє не страшить, розмаїття перспектив здається велетенським. Повсякденні турботи про чоловіка, жінку, маленьких дітей стають героїчною повсякденністю. Жадоба життя живить не зовсім реалістичний оптимізм.

"...Новоспечений дорослий, що виник у результаті пошуків і упертого відстоювання власної ідентичності, повний бажання і готовий злити свою ідентичність з ідентичністю інших". Він готовий до близькості, здатен залишатися вірним інтимним і дружнім стосункам, навіть якщо вони потребують значних жертв. Але протилежністю близькості є дистанціювання,

готовність ізолювати тих людей, чий зазіхання на нашу територію здаються нам небезпечними.

Складність полягає у тому, що інтимність і ворожість молода людина відчуває по відношенню до одних і тих же людей. Негативним новоутворенням, що може сформуватися після виходу людини з кризового стану і залишитися на довгі роки, є уникнення контактів, котрі зобов'язували б до близькості. Додамо слідом за Еріксоном, що існують форми партнерства, які рівнозначущі ізоляції удвох.

Наступну кризу пов'язують приблизно з віком Христа. Минулий ентузіазм коригується досвідом перших невдач, розчарувань, сумнівів. Людина починає потроху розуміти свої обмеження, свої реальні можливості. Вона вже вільніша від нав'язаних ззовні очікувань, що дозволяє пильніше придивлятися до власної індивідуальності. Виснажливий волонтаризм вже не задовольняє, жорсткі самообмеження поволі зникають.

Відбувається корекція тих самих планів, що їх було безліч під час переживання попередньої кризи. Більшість з них виявилася нереалізованою, і людина відчуває, що їй конче потрібно все почати спочатку: знайти нову роботу, можливо, переїхати на якесь нове місце проживання, а можливо й розлучитися, виробити новий стиль життя.

Якщо на попередньому етапі важливо було знайти свою справу, то тепер, навіть коли не виникає потреби шукати щось зовсім нове, необхідно набрати висоти на обраній царині, а це зовсім не так легко, як колись здавалось.

Наближення до зрілості не виключає можливостей подальшого психічного розвитку. І сприймання, і інтелект можуть поліпшуватись з віком, позаяк вони багато у чому залежать від мотивації діяльності, її відповідності потребам, інтересам, ідеалам.

Зрілу особистість характеризує реалізація тих планів, що виникають. Особистісний рівень зрілості передбачає розвиток почуття власної гідності, що не заперечує визнання в іншій людині неповторної індивідуальності, самоцінності. Людина потроху навчається любити і залишатися незалежною, кохати і не обмежувати свободу коханого.

У 37-40 років розгортається криза, яку називають кризою середини життя. Це період екстраординарного зростання і внутрішніх змін, який не дарма порівнюють з підлітковим віком. Його називають другим і останнім шансом зробити свою справу, проспівати свою пісню, стати глибшими й суттєвішими. Максимальні очікування з боку соціуму поєднуються з реорганізацією особистісних рис, консолідацією інтересів, цілей і обов'язків.

Чоловікам доводиться переоцінити значення фізичної сили, а жінкам - значення привабливості. На перше місце виходить досвід, розум. Стосунки стають більш різнобічними, сексуальний компонент відходить на другий план. Важливо не дозволяти собі лише тужити за минулим. Кожний вік має свої привілеї, слід лише не ховатися від нового досвіду, розвивати у собі гнучкість, підтримувати здатність до змін.

Зріла людина потребує відчуття своєї значущості для молодших, для своїх дітей. Це вік креативності, продуктивності, генеративності, зацікавленості

у навчанні молодшого покоління, оптимізації його життя. Коли криза розв'язується не дуже конструктивним чином, можна спостерігати регресію на попередні вікові стадії, наприклад, потурання власному бажанню пестити себе як малу дитину. Гостро переживаються почуття застою, збіднення особистого життя.

У похилому віці, як у дитинстві, здається, що час не належить людині. Головною життєвою метою стає бажання "спокійно дожити", або навіть "спокійно померти". Відсутність перспектив суттєво впливає на здоров'я та довголіття. Приблизно у 65 років людина переживає кризу "Я-інтеграції".

Як вважає Е.Еріксон, лише людина, яка навчилася думати про інших, адаптувалася до поразок і перемог, неминучих на життєвому шляху, здатна пережити власну цілісність, так звану "его-інтеграцію" (Детство...,1996). Цей душевний стан є станом впевненості у тому, що життя мало і має сенс, що воно було єдиним і неповторним, що відбувалося все, що мало відбуватися.

Відсутність такої інтеграції переживається як депресія, туга, сум, падіння самоприйняття, самоповаги. Зростає хронічна тривожність, загострюється страх смерті, збільшується соціальна ізоляція, гостро відчувається самотність. З думками про смерть поєднується огида до минулого, і внутрішня боротьба може призвести до суїцидальних спроб, які є типовими для цього віку.

Вольтер колись сказав: "Хто не розуміє сутності свого віку, той переживає лише те погане, що він приносить". Немає і не може бути справжньої радості існування, безоглядної життєлюбності, жадоби самопрояву поза напруженою, відчайдушно спрямованою до фіналу життєвою траєкторією. Безконечність руху життя, його безначальність і незавершуваність стають для кожної окремої людини переживанням необхідності встигнути завершити головні задуми, виконати своє життєве призначення.

Ставлення людини до світу і людства зумовлює її ставлення до життя і смерті. Звершений життєвий шлях має найважливіший результат - чітку систему цінностей, важливість яких не передбачає простої субординації. Справді, що є більш вагомим: любов чи свобода, творчість чи самопожертва? Особистість завжди прагне виконати життєве призначення, дійти до закономірного кінця у кожній значущій діяльності. Звершеність, яка виконала свій "борг життя", є вичерпаністю, що не передбачає страху смерті.

**Т.М. Титаренко. Особистість на життєвому шляху
Життєва криза очима психолога. – вип. 23(31).-к.,1998.- с. 23-45.**

Психокорекційний та психотерапевтичний вплив на особистість

В. Франкл. Человек в поисках смысла

У каждого времени свои неврозы — и каждому времени требуется своя психотерапия.

Сегодня мы, по сути, имеем дело уже с фрустрацией не сексуальных потребностей, как во времена Фрейда, а с фрустрацией потребностей экзистенциальных. Сегодняшний пациент уже не столько страдает от чувства неполноценности, как во времена Адлера, сколько от глубинного чувства утраты смысла, которое соединено с ощущением пустоты, — поэтому я и говорю об экзистенциальном вакууме.

<...> Когда меня спрашивают, как я объясняю себе причины, порождающие этот экзистенциальный вакуум, я обычно использую следующую краткую формулу: в отличие от животных инстинкты не диктуют человеку, что ему нужно, и в отличие от человека вчерашнего дня традиции не диктуют сегодняшнему человеку, что ему должно. Не зная ни того, что ему нужно, ни того, что он должен, человек, похоже, утратил ясное представление о том, чего же он хочет. В итоге он либо хочет того же, чего и другие (конформизм), либо делает то, что другие хотят от него (тоталитаризм).

За этими двумя следствиями важно не пропустить и не забыть третье, а именно: появление специфических невротических заболеваний, которые я обозначил как “ноогенные неврозы”. В отличие от неврозов в узком смысле слова, являющихся, по определению, психогенными заболеваниями, ноогенные неврозы проистекают не из комплексов и конфликтов в традиционном смысле слова, а из угрызений совести, из ценностных конфликтов и — не в последнюю очередь — из экзистенциальной фрустрации, проявлением и воплощением которой может в том или ином случае выступать невротическая симптоматика. Джеймсу С. Крамбо, руководителю психологической лаборатории в Миссисипи, мы обязаны разработкой теста (*PIL — Purpose in Life-Test*), позволяющего отличить ноогенные неврозы от психогенных в целях дифференциальной диагностики. После того как он обработал полученные данные с помощью компьютера, он пришел к выводу, что при ноогенных неврозах имеет место действительно иная картина болезни, которая не только в диагностическом, но и в терапевтическом аспекте не вмещается в границы компетенции традиционной психиатрии.

Что касается частоты встречаемости ноогенных неврозов, то на этот счет имеются данные статистических исследований Нибауэр и Люкас в Вене, Фрэнка М. Бакли в Уорчестере (Массачусетс, США), Вернера в Лондоне, Лангена и Вольхарда в Тюбнгене, Прилла в Вюрцбурге, Попельского в Польше и Нины Толл в Мидлтауне (Коннектикут, США). Данные тестирований согласованно показывают, что примерно 20% неврозов относятся к ноогенным.

<...> Как известно, Маслоу ввел различие низших и высших потребностей, имея в виду при этом, что удовлетворение низших потребностей является необходимым условием для того, чтобы были удовлетворены и высшие. К высшим потребностям он причисляет и стремление к смыслу,

называя его даже при этом “первичным человеческим побуждением”. Это свелось, однако, к тому, что человек начинает интересоваться смыслом жизни лишь тогда, когда жизнь у него устроена (“сначала пища, потом мораль”). Этому, однако, противоречит то, что мы — и не в последнюю очередь мы, психиатры, — имеем возможность постоянно наблюдать в жизни: потребность и вопрос о смысле жизни возникает именно тогда, когда человеку живется хуже некуда. Свидетельством тому являются умирающие люди из числа наших пациентов, а также уцелевшие бывшие узники концлагерей и лагерей для военнопленных.

Вместе с тем, разумеется, не только фрустрация низших потребностей порождает вопрос о смысле, но и *удовлетворение* низших потребностей, в частности в “обществе изобилия”. Мы не ошибемся, пожалуй, если усмотрим в этом кажущемся противоречии подтверждение нашей гипотезы, согласно которой стремление к смыслу представляет собой мотив *sui generis*, который несводим к другим потребностям и невыводим из них (как это уже удалось эмпирически показать Крамбо и Махолику, а также Кратохвилу и Плановой).

Мы встречаемся здесь с феноменом, который я считаю фундаментальным для понимания человека: с самотрансценденцией человеческого существования! За этим понятием стоит тот факт, что человеческое бытие всегда ориентировано вовне на нечто, что не является им самим, на что-то или на кого-то: на смысл, который необходимо осуществить, или на другого человека, к которому мы тянемся с любовью. В служении делу или любви к другому человек осуществляет сам себя. Чем больше он отдает себя делу, чем больше он отдает себя своему партнеру, тем в большей степени он является человеком и тем в большей степени он становится самим собой. Таким образом, он, по сути, может реализовать себя лишь в той мере, в какой он забывает про себя, не обращает на себя внимания.

Здесь необходимо упомянуть один из 90 фактов, полученных в эмпирическом исследовании госпожи Люкас, а именно: оказалось, что среди посетителей Пратера — знаменитого венского парка отдыха и развлечений — объективно измеренный уровень экзистенциальной фрустрации был существенно выше, чем средний уровень у населения Вены (который практически не отличается от аналогичных результатов, полученных и опубликованных американскими и японскими авторами). Другими словами, у человека, который особенно добивается наслаждений и развлечений, оказывается в конечном счете фрустрировано его стремление к смыслу или, говоря словами Маслоу, его “первичные” запросы.

<...> Вернемся теперь к экзистенциальному вакууму, к чувству отсутствия смысла. Фрейд писал в одном из своих писем: “Когда человек задает вопрос о смысле и ценности жизни, он нездоров, поскольку ни того, ни другого объективно не существует; ручаться можно лишь за то, что у человека есть запас неудовлетворенного либидо”. Я считаю специфически человеческим проявлением не только ставить вопрос о смысле жизни, но и ставить под вопрос существование этого смысла. В частности, привилегией молодых людей

является демонстрация своей зрелости прежде всего тем, что они ставят под сомнение смысл жизни, и этой привилегией они более чем активно пользуются.

Эйнштейн как-то заметил, что тот, кто ощущает свою жизнь лишенной смысла, не только несчастлив, но и вряд ли жизнеспособен. Действительно, стремление к смыслу обладает тем, что в американской психологии получило название “ценность для выживания”. Не последний из уроков, которые мне удалось вынести из Освенцима и Дахау, состоял в том, что наибольшие шансы выжить даже в такой экстремальной ситуации имели, я бы сказал, те, кто был направлен в будущее, на дело, которое их ждало, на смысл, который они хотели реализовать. Позднее американские психиатры получили этому подтверждение на материале военнопленных, находившихся в японских, северокорейских и северовьетнамских лагерях. Не должно ли то, что является верным по отношению к отдельным людям, быть верно и по отношению к человечеству в целом? И не должны ли мы в рамках так называемых исследований проблем мира уделить внимание вопросу: не заключается ли единственный шанс человечества на выживание в общей для всех задаче, в одном общем стремлении к одному общему смыслу?

Вспомним, с чего мы начали. У каждого времени свои неврозы — и каждому времени требуется своя психотерапия. Теперь нам известно больше: лишь *регуманизованная психотерапия* способна понять приметы времени — и ответить на запросы времени. Лишь регуманизованная психотерапия может справиться с деперсонализирующими и дегуманизирующими тенденциями, повсеместно берущими смысл. Так можем ли мы дать сегодняшнему экзистенциально фрустрированному человеку смысл? Ведь мы должны радоваться уже, если его у сегодняшнего человека не *отнимают*, внедряя в его сознание редуционистские схемы. Достижим ли смысл? Возможно ли вновь оживить утерянные традиции или даже утраченные инстинкты? Или же был прав Новалис, заметивший однажды, что возврата к наивности уже нет, что лестница, по которой мы поднимались, упала?

Попытка дать человеку смысл свелась бы к морализированию. А мораль в старом смысле слова уже доживает свой век. Через какое-то время мы уже не будем морализировать, мы онтологизируем мораль. Добро и зло будут определяться не как нечто, что мы должны делать или соответственно делать нельзя; добром будет представляться то, что способствует осуществлению человеком возложенного на него и требуемого от него смысла, а злом мы будем считать то, что препятствует этому осуществлению.

Смысл нельзя дать, его нужно найти. Процесс нахождения смысла подобен восприятию гештальта. Уже основатели гештальтпсихологии Левин и Вертгеймер говорили о побудительном характере, присущем каждой отдельной ситуации, в которой мы сталкиваемся с действительностью. Вертгеймер зашел даже так далеко, что приписал содержащемуся в каждой ситуации требованию объективный характер. Адорно, впрочем, также ясно говорит: “Понятие смысла включает в себя объективность, несводимую к деятельности”.

Отличает нахождение смысла от восприятия гештальта, на мой взгляд, следующее: в отличие от восприятия просто фигуры, которая бросается нам в

глаза на “фоне”, при *восприятии смысла* речь идет об обнаружении возможности на фоне действительности. И эта возможность всегда единственна. Она преходяща. Однако лишь возможность является преходящей. Если она уже осуществлена, если смысл реализован, то это уже раз и навсегда.

Смысл должен быть найден, но не может быть создан. Создать можно либо субъективный смысл, простое ощущение смысла, либо бессмыслицу. Тем самым понятно и то, что человек, который уже не в состоянии найти в своей жизни смысл, равно как и выдумать его, убегая от чувства утраты смысла, создает либо бессмыслицу, либо субъективный смысл. Если первое происходит на сцене (театр абсурда!), то последнее — в хмельных грезах, в особенности вызванных с помощью ЛСД. В этом случае, однако, это сопряжено с риском пройти в жизни мимо истинного смысла, истинного дела во внешнем мире (в противоположность сугубо субъективному ощущению смысла в себе самом). Это напоминает мне подопытных животных, которым калифорнийские исследователи вживляли электроды в гипоталамус. Когда электрическая цепь замыкалась, животные испытывали удовлетворение либо полового влечения, либо пищевой потребности. В конце концов они научились сами замыкать цепь и игнорировали теперь реального полового партнера и реальную пищу, которая им предлагалась.

Смысл не только должен, но и может быть найден, и в поисках смысла человека направляет его совесть. Одним словом, совесть — это орган смысла. Ее можно определить как способность обнаружить тот единственный и уникальный смысл, который кроется в любой ситуации.

Совесть принадлежит к числу специфически человеческих проявлений, и даже более чем специфически человеческих, ибо она является неотъемлемой составной частью условий человеческого существования, и работа ее подчинена основной отличительной характеристике человеческого существования — его конечности. Совесть, однако, может и дезориентировать человека. Более того, до последнего мгновения, до последнего вздоха человек не знает, действительно ли он осуществил смысл своей жизни или лишь верит в то, что этот смысл осуществлен. После Петера Вуста в нашем сознании слились “неизвестность и риск”. Пусть даже совесть держит человека в неизвестности относительно того, постигли он смысл своей жизни, такая “неизвестность” не освобождает его от “риска” повиноваться своей совести или по крайней мере прислушиваться к ее голосу.

С упомянутой “неизвестностью” связан, однако, не только этот “риск”, но и смирение. То, что мы даже на нашем смертном одре не узнаем, не вела ли нас наша совесть — орган смысла — по ложному пути, означает также и то, что одному человеку не дано знать, был ли прав другой, поступая по своей совести. Истина может быть лишь одна, однако никто не может похвастаться знанием, что этой истиной обладает именно он и никто другой. Смирение означает также терпимость, однако терпимость не тождественна безразличию; ведь чтобы уважать иные верования, отнюдь не требуется идентифицировать себя с ними.

Мы живем в век распространяющегося все шире чувства смыслоутраты. В такой век воспитание должно быть направлено на то, чтобы не только

передавать знания, но и оттачивать совесть так, чтобы человеку хватило чуткости расслышать требование, содержащееся в каждой отдельной ситуации. В век, когда десять заповедей, по-видимому, уже потеряли для многих свою силу, человек должен быть приготовлен к тому, чтобы воспринять 10000 заповедей, заключенных в 10000 ситуаций, с которыми его сталкивает жизнь. Тогда не только сама эта жизнь будет казаться ему осмысленной (а осмысленной — значит заполненной делами), но и сам он приобретет иммунитет против конформизма и тоталитаризма — этих двух следствий экзистенциального вакуума. Ведь только бодрствующая совесть дает человеку способность сопротивляться, *не* поддаваться конформизму и *не* склоняться перед тоталитаризмом.

Так или иначе, воспитание больше чем когда-либо становится воспитанием ответственности. А быть ответственным — значит быть селективным, быть избирательным. Мы живем в “обществе изобилия”, средства массовой информации заливают нас потоками стимуляции, и мы живем в век противозачаточных средств. Если мы не хотим утонуть в этом потоке, погрузиться в тотальный промискуитет, то мы должны научиться различать, что существенно, а что нет, что имеет смысл, а что нет, за что отвечать, а за что нет.

Смысл — это всякий раз также и конкретный смысл конкретной ситуации. Это всегда “требование момента”, которое, однако, всегда адресовано конкретному человеку. И как неповторима каждая отдельная ситуация, так же уникален и каждый отдельный человек.

Каждый день и каждый час предлагают новый смысл, и каждого человека ожидает другой смысл. Смысл есть для каждого, и для каждого существует свой особый смысл.

Из всего этого вытекает, что смысл, о котором идет речь, должен меняться как от ситуации к ситуации, так и от человека к человеку. Однако смысл вездесущ. Нет такой ситуации, в которой нам бы не была предоставлена жизнью возможность найти смысл, и нет такого человека, для которого жизнь не держала бы наготове какое-нибудь дело. Возможность осуществить смысл всегда уникальна, и человек, который может ее реализовать, всегда неповторим. В логотерапевтической литературе имеются публикации Брауна, Касциани, Крамбо, Дан-сарта, Дурлака, Кратохвила, Люкаса, Лансфорда, Мэйсона, Мейера, Мэрфи, Плановой, Попельского, Ричмонда, Робертса, Руха, Сэлли, Смита, Ярнела и Янга, из которых следует, что возможность найти в жизни смысл не зависит от пола, от интеллекта, от уровня образования, от того, религиозны мы или нет, и если да, то какую веру исповедуем. Перечисленными авторами было также показано, что нахождение смысла не зависит от характера человека и от среды.

Ни один психиатр и ни один психотерапевт — в том числе логотерапевт — не может указать больному, в чем заключается смысл. Он вправе, однако, утверждать, что жизнь имеет смысл и даже, более того, что она сохраняет этот смысл в любых условиях и при любых обстоятельствах благодаря возможности найти смысл даже в страдании. Феноменологический анализ неискаженного

непосредственного переживания, которое мы можем наблюдать у простого “человека с улицы”, переведя его затем на язык научной терминологии, помогает увидеть, что человек не только ищет смысл в силу своего стремления к смыслу, но и находит его, а именно тремя путями. Во-первых, он может усмотреть смысл в действии, в создании чего-либо. Помимо этого, он видит смысл в том, чтобы переживать что-то, он видит смысл в том, чтобы кого-то любить. Но даже в безнадежной ситуации, перед которой он беспомощен, он при известных условиях способен видеть смысл. Дело в позиции и установке, с которой он встречает свою судьбу, которой он не в состоянии избежать или изменить. Лишь позиция и установка дают ему возможность продемонстрировать то, на что способен один лишь человек: превращение, преобразование страдания в достижение на человеческом уровне. Один студент-медик из Соединенных Штатов писал мне: “Недавно умер один из лучших моих друзей, потому что он не смог найти в жизни смысл. Сейчас я знаю, что, если бы он был жив, я смог бы, пожалуй, помочь ему средствами логотерапии. Его уже нет, но сама его смерть будет теперь всегда побуждать меня оказывать помощь всем тем, кто в ней нуждается. Я думаю, что не может быть более глубинного мотива. Несмотря на мое горе, вызванное смертью друга, несмотря на мое чувство вины в этой смерти, его существование — и его “уже-не-существование” наполнено смыслом. Если мне когда-нибудь достанет силы работать врачом и эта ответственность будет мне по плечу, значит, он умер не напрасно. Больше всего на свете я хочу одного: не допустить, чтобы эта трагедия случилась еще раз — случилась с другим”.

В жизни не существует ситуаций, которые были бы действительно лишены смысла. Это можно объяснить тем, что представляющиеся нам негативными стороны человеческого существования — в частности, трагическая триада, включающая в себя страдание, вину и смерть — также могут быть преобразованы в нечто позитивное, в достижение, если подойти к ним с правильной позиции и с адекватной установкой.

И все же дело доходит до экзистенциального вакуума. И это — в сердце общества изобилия, которое ни одну из базовых, по Маслоу, потребностей не оставляет неудовлетворенной. Это происходит именно оттого, что оно только удовлетворяет потребность, но не реализует стремление к смыслу. “Мне 22 года, — писал мне один американский студент, — у меня есть ученая степень, у меня шикарный автомобиль, я полностью независим в финансовом отношении, и в отношении секса и личного престижа я располагаю большими возможностями, чем я в состоянии реализовать. Единственный вопрос, который я себе задаю, — это какой во всем этом смысл”.

Общество изобилия порождает и изобилие свободного времени, которое хоть, по идее, и представляет возможность для осмысленной организации жизни, в действительности лишь еще сильнее способствует проявлению экзистенциального вакуума. Мы, психиатры, имеем возможность наблюдать это на примере так называемых “воскресных неврозов”. И этот избыток свободного времени, по всей видимости, увеличивается. Институт демоскопии в Алленсбахе был вынужден констатировать, что если в 1952 г. время в

воскресенье тянулось слишком медленно для 26 % опрошенных, то сегодня уже для 37 %. Тем самым понятно и сказанное Джерри Манделем: “Техника избавила нас от того, чтобы мобилизовывать все наши способности на борьбу за существование. Мы создали государство всеобщего обеспечения, которое гарантирует каждому сохранение жизни без личных усилий с его стороны. Если однажды дойдет до того, что благодаря технике 15 % американских рабочих фактически смогут обслуживать потребности целой нации, перед нами встанут две проблемы: кто должен принадлежать к этим 15 % работающих и что будут делать остальные со своим свободным временем — и с потерей смысла их жизни? Может быть, логотерапия сможет сказать Америке следующего столетия больше, чем она уже дала Америке этого столетия”.

К сожалению, здесь и сегодня проблема выглядит иначе. Нередко избыток свободного времени является следствием безработицы. Уже в 1933 г. я описал картину болезни при “неврозе безработицы”. При отсутствии работы жизнь кажется людям бессмысленной, а сами они считают себя бесполезными. Их угнетает не безработица как таковая, а ощущение смыслоутраты. Человек живет не единым пособием по безработице.

В отличие от тридцатых годов сегодняшней экономический кризис вызван кризисом энергетическим: мы с ужасом обнаружили, что источники энергии не являются неисчерпаемыми. Я надеюсь, что меня не сочтут легкомысленным, если я рискну здесь утверждать, что энергетический кризис и сопутствующее ему уменьшение роста промышленности и есть единственный серьезный шанс для нашего фрустрированного стремления к смыслу. У нас есть шанс осмыслить самих себя. В век общества изобилия большинство людей имеют достаточно средств для жизни, однако многим людям совершенно неизвестно, ради чего им жить. Теперь же вполне возможным становится смещение акцентов от средств к жизни на жизненные цели, на смысл жизни. И в отличие от источников энергии этот смысл неисчерпаем, вездесущ.

Какое, однако, мы имеем право утверждать, что жизнь никогда и ни для кого не перестает иметь смысл? Основанием для этого служит то, что человек в состоянии даже безвыходную ситуацию превратить в победу, если рассматривать ее под человеческим углом зрения. Поэтому даже страдание включает в себе возможность смысла. Само собой разумеется, что речь здесь идет только о ситуациях, которые нельзя устранить, нельзя избежать и нельзя изменить, о страдании, которое не может быть устранено. Как врач, я, конечно, имею в виду прежде всего неизлечимые болезни, неоперабельные раковые опухоли.

Осуществляя смысл, человек реализует сам себя. Осуществляя же смысл, заключенный в страдании, мы реализуем самое человеческое в человеке. Мы обретаем зрелость, мы растем, мы перерастаем самих себя. Именно там, где мы беспомощны и лишены надежды, будучи не в состоянии изменить ситуацию, — именно там мы призваны, ощущаем необходимость измениться самим. И никто не описал это точнее, чем Иегуда Бэкон, который попал в Освенцим еще ребенком и после освобождения страдал от навязчивых представлений: “Я видел похороны с пышным гробом и музыкой — и начинал

смеяться: не безумцы ли — устраивать такое из-за одного-единственного покойника? Если я шел на концерт или в театр, я обязательно должен был вычислить, сколько потребовалось бы времени, чтобы отравить газом всех людей, которые там собрались, и сколько одежды, сколько золотых зубов, сколько мешков волос получилось бы при этом”. И далее Иегуда Бэкон спрашивает себя, в чем мог заключаться смысл тех лет, которые он провел в Освенциме: “Подростком я думал, что расскажу миру, что я видел в Освенциме, в надежде, что мир станет однажды другим. Однако мир не стал другим, и мир не хотел слышать об Освенциме. Лишь гораздо позже я действительно понял, в чем смысл страдания. Страдание имеет смысл, если *ты сам* становишься другим”.

Франкл В. Человек в поисках смысла:
Сборник. Пер. с англ. и нем. — М.: Прогресс, 1990. — С. 24—43.

В. Франкл. Основні поняття йоготерапії

Читачі мого короткого автобіографічного нарису зазвичай запитують про більш повне і точне пояснення моєї терапевтичної доктрини. Тому я додав короткий розділ з логотерапії до оригінального видання "Від табору смерті до екзистенціалізму". Але цього було недостатньо, і мене завалювали проханнями більш повного викладу. В результаті для цього видання я повністю переписав і значно розширив мою роботу.

Задача була не з легких. Повідомити читачу в короткому нарисі матеріал, на який знадобилося чотирнадцять томів у німецькому виданні, ~ завдання майже безнадійне. Я згадую американського лікаря, який один раз звернувся до мене з питанням: "Скажіть, доктор, Ви психоаналітик?". На що я відповів: "Не зовсім так, будемо говорити, що я психотерапевт". Тоді він запитав мене: "До якої школи Ви відноситеся?". Я відповів: "У мене своя власна теорія, вона називається логотерапія". — "Ви можете сказати мені однією фразою, що таке логотерапія? — запитав він. — Принаймні, яка різниця між психоаналізом і логотерапією?". "Так, — сказав я, — але скажіть спочатку, чи можете Ви однією фразою пояснити, як Ви розумієте сутність психоаналізу?" Його відповідь була така: "Під час психоаналізу пацієнт повинен лежати на дивані і говорити Вам такі речі, говорити про які іноді неприємно". На що я негайно відреагував наступною імпровізацією: "Ну а в логотерапії пацієнт може сидіти; але повинен вислуховувати речі, які іноді дуже неприємно слухати".

Звичайно, це було сказано у вигляді жарту, а не як визначення остаточної версії логотерапії. Однак у цьому формулюванні є щось істотне, оскільки логотерапія в порівнянні з психоаналізом є методом менш ретроспективний і менш інтроспективний. Логотерапія фокусується швидше на майбутньому, тобто на завданнях і змістах, які повинні бути реалізовані пацієнтом у його майбутньому. У той же час логотерапія прагне дефокусувати механізми замкненого кола і зворотного зв'язку, які відіграють таку велику роль у розвитку неврозу. Тим самим типова для невротика егоцентрованість руйнується, замість постійного підживлення і підкріплення.

Звичайно, такі формулювання хибують над спрощенням; однак в логотерапії пацієнт дійсно зіштовхується з проблемами змісту його життя і переорієнтовується щодо них. Моя імпровізація визначення логотерапії, відповідно, відбиває реальність настільки, наскільки істинно невротичний індивід прагне уникнути повного усвідомлення свого життєвого завдання, Змусити його усвідомити це завдання, розбудити його до більш повного усвідомлення цього завдання — значить істотно підвищити його здатність перебороти свій невроз.

Дозвольте мені пояснити, чому я використовував термін "логотерапія" для назви моєї теорії. "Логос" — грецьке слово, що означає "зміст". Логотерапія чи, як її називають деякі автори, "Третя Віденська школа психотерапії" фокусується на сенсі людського існування, а також на пошуку людиною такого змісту. Відповідно до логотерапії, прагнення знайти зміст у власному житті є первинною мотивуючою силою людини. От чому я говорю про волю до смислу на протигагу принципу задоволення (чи, як ми можемо позначити це, прагненню до задоволення), на якому центрується психоаналіз Фрейда, а також на протигагу волі до влади, акцентованій у психології Адлера.

ВОЛЯ ДО СМISЛУ

Пошук людиною смислу є первинною рушійною силою в її житті, а не "вторинною раціоналізацією" інстинктивних спонук. Смисл унікальний і специфічний тому, що він повинен і може бути реалізований саме цією людиною і ніким іншим; тільки тоді вона здобуває значимість, яка задовольняє її власне прагнення до смислу. Є автори, які вважають, що смисли і цінності суть "не що інше, як захисні механізми формування реакцій і сублімації". Що стосується мене, то я не хотів би жити просто заради моїх "захисних механізмів", так само як і не погодився б померти заради моїх "формувань реакцій". Людина, все ж, здатна жити і навіть померти заради своїх ідеалів і цінностей. Кілька років тому у Франції проводилося опитування громадської думки. Як показали результати, 89% опитаних визнали, що людині потрібно "щось таке", заради чого варто жити. Більше того, 61% погодилися, що в їхньому житті є щось чи хтось, заради чого чи кого вони погодилися б вмерти. Я повторив це опитування в моїй клініці у Відні серед пацієнтів і персоналу, і результати були практично такі ж, як і у Франції; різниця склала лише 2%. іншими словами, прагнення до смислу для більшості людей є справжнім фактом.

Звичайно, можуть бути випадки, коли заклопотаність цінностями насправді є лише маскуванням внутрішніх конфліктів людини; але такі випадки представляють скоріше винятки з правила, ніж саме правило. У цих випадках психодинамічна інтерпретація цілком виправдана. У таких випадках ми дійсно маємо справу з псевдоцінностями (хорошим прикладом цього є фанатизм), які повинні бути демасковані. Демаскування або розвінчування повинні бути відразу ж припинені, як тільки ми зіштовхуємося з автентичним і справжнім у людині, тобто з бажанням такого життя, яке максимально можна наповнити змістом. Якщо ж демаскування при цьому не припиняється, людина, яка займається викриттям, просто видає свою власну потребу припинювати духовні прагнення іншого,

Ми повинні остерігатися трактувань цінності в термінах простого самовираження людини. Тому що логос, чи "зміст", є не стільки щось, що з'являється із самого існування, скільки протилежне йому. Якби смисл, який повинна реалізувати людина, був усього лише вираженням її самості, чи не більш ніж проекцією думкопочуттів, він би відразу ж втратив свій мотивуючий характер. Це залишається правильним у відношенні не тільки так званої сублімації інстинктивних спонук, але і того, що К. Г. Юнг називав "архетипами колективного несвідомого", оскільки останні також були б самовираженням, і саме людського роду як цілого. Це залишається правильним також і у відношенні дискусій деяких мислителів-екзистенціалістів, які бачать в ідеалах людини не що інше, як її власні винаходи. Згідно Ж. П. Сартру, людина винаходить себе, вона конструює свою "сутність", тобто те, ким вона є, ким повинна бути, ким вона стане. Однак я думаю, що зміст нашого існування не винаходиться нами, але, швидше, нам відкривається.

Психодинамічне дослідження в області цінностей правомірне; питання в тому, чи завжди воно релевантне. Насамперед ми повинні усвідомлювати, що будь-яке винятково психодинамічне дослідження може в принципі лише знайти (виявити) рушійні сили в людині. Цінності, однак, не спонакують людину; вони не штовхають людину, а, швидше, ведуть її. Це різниця, про яку я постійно згадую, коли проходжу через двері американського готелю. Одні з них потрібно штовхати, у той час, як інші тягти. Отже, коли я кажу, що цінності ведуть або притягують людину, то в цьому маю на увазі факт, що в людини завжди є воля: воля робити вибір між прийняттям і відторгненням запропонованого, тобто між тим, здійснити потенційний смисл чи залишити його нереалізованим.

Однак варто усвідомити, що в людини не існує такої речі, як моральний потяг, чи навіть релігійний вплив у тому смислі, який мають на увазі, коли кажуть, що людина детермінована базовими інстинктами. Людину не тягне до моральної поведінки; у кожному конкретному випадку вона вирішує чинити морально. Людина робить так не для того, щоб задовольнити моральний потяг і мати спокійну совість, вона чинить так заради справи, якій вона себе присвятила, чи заради людини, яку вона любить, чи заради свого Бога. Якщо ж вона дійсно поводить себе морально, щоб мати, спокійну совість, вона стає фарисеєм і перестає бути по-справжньому моральною особистістю. Я думаю, що навіть святі не піклувалися про щось інше, крім як служити Богу, і я не думаю, що вони коли-небудь ставили мету стати святими. Якби таке сталося, то вони стали б швидше лише перфекціоністами, ніж святими. Звичайно, "спокійна совість — краща подушка", як каже німецька приказка; але справжня моральність є щось більше, ніж снодійне чи транквілізатор.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНА ФРУСТРАЦІЯ

Прагнення людини до смислу також може бути фрустрованим, і в такому випадку логотерапія веде мову про "екзистенціальну фрустрацію". Термін "екзистенціальний" ми будемо використовувати в трьох значеннях для позначення: 1) самого існування, тобто специфічно людського способу буття; 2) сенсу існування; і 3) прагнення до відшукання конкретного змісту в особистому існуванні, тобто волі до змісту.

Екзистенціальна фрустрація також може привести до неврозу. Для цього типу неврозу логотерапія винайшла термін "ноогенний невроз", на відміну від неврозу в звичайному смислі цього слова, тобто психогенного неврозу. Ноогенний невроз відбувається не в психологічній, а, швидше, у ноологічній сфері (від грецького "ноос", що означає розум, дух, зміст) людського існування. Це ще один логотерапевтичний термін що позначає щось, що належить до "духовного" ядра людської особистості. Варто, однак, мати на увазі, що в контексті логотерапії поняття "духовний" не має первинно релігійного значення, а відноситься до специфічно людської сфери духу.

НООГЕННІ НЕВРОЗИ

Ноогенні неврози виникають не з конфліктів між потягами і свідомістю, а, з конфліктів між різними цінностями; іншими словами, з моральних конфліктів, або, говорячи більш узагальнено, з духовних проблем. У числі таких проблем екзистенціальна фрустрація часто відіграє велику роль.

Цілком очевидно, що у випадку ноогенних неврозів відповідною й адекватною терапією виявляється не терапія в звичайному розумінні, а, швидше, логотерапія — терапія, яка стосується духовного виміру людського існування. Дійсно, "логос" грецькою означав не тільки "смысл", але і "дух". Духовні явища, такі як прагнення людини до осмисленого існування, так само як і фрустрація цього прагнення, трактуються логотерапією в духовних термінах. Вони приймаються зі щирістю і серйозністю, замість того щоб прослідковувати їх до несвідомих коренів і джерел, тобто трактувати в термінах інстинктів.

Якщо лікар не вміє відрізнити духовний вимір від інстинктивного, може виникнути небезпечна плутанина. Дозвольте мені навести приклад. Високопоставлений американський дипломат з'явився в мою клініку для того, щоб продовжити психоаналітичне лікування, почате ним років п'ять тому у Нью-Йорку. Насамперед я запитав його; чому він вирішив, що йому необхідно проходити психоаналітичне лікування, які причини викликали необхідність його аналізу. Виявилось, що пацієнт був незадоволений своєю кар'єрою і вважав неможливим погоджуватися з американською зовнішньою політикою. Його аналітик, однак, говорив йому знову і знову, що він повинен примиритися з його батьком, тому що уряд США, а також його начальники були нічим іншим, як уявленими образами його батька, і, отже, його незадоволеність роботою була зумовлена його прихованою ненавистю до батька. У ході аналізу, який тривав п'ять років, пацієнт все більше і більше схилився до того, щоб прийняти інтерпретації аналітика, поки, нарешті, не втратив здатність бачити ліс реальності за деревами символів і образів. Після декількох інтерв'ю стало ясно, що його потреба сенсу життя була фрустрована його професією, що в дійсності він хотів би знайти будь-яку іншу роботу. Оскільки не було причин не відмовлятися від його професії і не зайнятися пошуком нової роботи, він так і зробив, і це принесло сприятливий результат. Після цього пройшло більше п'яти років, і весь цей час він залишається цілком задоволеним своєю новою професією.

Я не думаю, що в цьому випадку я взагалі мав справу з невротичним станом, і тому вважаю, що цьому пацієнту не потрібна була ніяка психотерапія, у тому числі і логотерапія, по тій простій причині, що він взагалі не був пацієнтом. Не всякий конфлікт обов'язково невротичний, бувають конфлікти нормальні і здорові. Таким чином і страждання не завжди є патологічним феноменом; страждання не тільки може не бути симптомом неврозу, але навіть, навпаки, може бути людським досягненням, особливо якщо воно виникає з екзистенціальної фрустрації. Я рішуче заперечую, що пошуки сенсу існування чи навіть сумнів у ньому в будь-якому випадку викликані хворобою або її породжують. Екзистенціальна фрустрація сама по собі ні патологічна, ні патогенетична. Заклопотаність і навіть розпач людини з приводу цінності свого життя є духовним стражданням, але жодним чином не психічним захворюванням. Інтерпретуючи перше в термінах останнього, доктор може поховати екзистенціальний розпач пацієнта під купою транквілізаторів, у той час як його задачею швидше є провести пацієнта через його екзистенціальну кризу росту і розвитку.

Логотерапія вважає своєю задачею допомогти пацієнту знайти смисл його життя. В тій мірі, в якій логотерапія домагається, щоб пацієнт усвідомив прихований смисл свого існування, вона є аналітичним процесом. У цьому аспекті логотерапія нагадує психоаналіз. Однак, намагаючись зробити щось знову усвідомлюваним, логотерапія не обмежується інстинктивними фактами в несвідомому пацієнта. Вона фокусується на духовних реальностях, таких як потенційний смисл існування людини, який повинен бути реалізований, і її воля до смислу. Будь-який аналіз, все ж таки, навіть якщо він абстрагується від ноологічного чи духовного виміру в ході терапевтичного процесу, прагне спонукати пацієнта усвідомити те, до чого він дійсно прагне в глибині душі, Логотерапія розходиться з психоаналізом у тому, що вона розглядає людину як таку істоту, головною метою якої є здійснення смислу і актуалізація цінностей швидше, ніж просте задоволення потягів і інстинктів, просте примирення конфліктуючих "воно", "я" і "зверх-я" чи адаптація і пристосування до суспільства і середовища.

НООДИНАМІКА

Звісно, пошук людиною смислу і цінностей швидше викличе внутрішнє напруження, ніж приведе до внутрішньої рівноваги. Однак саме ця напруга є необхідною умовою психічного здоров'я. Немає нічого у світі, я можу стверджувати, що настільки ж ефективно допомагало б витримати навіть найгірші умови, як усвідомлення смислу нашого життя. Є багато мудрості в словах Ніцше; "Той, у кого є для чого жити, може витримати майже будь-яке як". Я можу бачити в цих словах щирий девіз для будь-якої психотерапії. У нацистських концтаборах можна було спостерігати (і це підтверджували пізніше американські психіатри в Японії і Кореї), що ті в'язні, які знали, що в них було завдання, яке вони повинні були виконати, були більш здатні вижити.

Що стосується мене самого, то коли я потрапив у концтабір Освенцим, мій рукопис, готовий до публікації, був конфіскований. Звичайно ж, моє глибоке прагнення написати цей рукопис заново допомогло мені пережити

жахи табору. Коли я захворів на тиф, я накидав на маленьких обривках паперу багато заміток, які повинні були допомогти мені знову написати рукопис, якби мені довелось дожити до дня звільнення, Я впевнений, що ця робота після відбудови мого втраченого рукопису в темних бараках концентраційного табору Баварії допомогла мені перебороти небезпеку колапсу.

Таким чином, можна думати, що душевне здоров'я ґрунтується на певній мірі напруги, напруги між тим, що людина вже досягла, і тим, що вона ще повинна здійснити; чи тим, що зона є, і тим, чим вона повинна стати. Така напруга внутрішньо притаманна людині і, таким чином, необхідна для її душевного благополуччя. Тому ми не повинні вагатися в тому, щоб збудити в людині таку напругу, пов'язану з її потенційним смислом, який вимагає здійснення, Тільки таким шляхом ми збудимо її волю до смислу з її латентного стану.

Я вважаю небезпечною помилкою думати, що людині необхідна насамперед рівновага чи, як кажуть в біології, "гомеостазис", тобто безнапружений стан. Людині насправді потрібна не рівновага, а швидше прагнення і боротьба за мету, гідну їй. Вона потребує не розрядки напруги будь-якою ціною, а порушення потенційного смислу, який вона повинна реалізувати. Людина потребує не гомеостазису, а того, що я називаю "ноодинамікою", тобто духовної динаміки в полярній області напруги, де одним полюсом є смисл, який підлягає здійсненню, а іншим — людина, яка повинна його здійснити. І не треба думати, що сказане справедливе тільки стосовно нормальних станів. Для невротичних станів воно ще більше є значимим. Якщо архітектор хоче зміцнити стару арку, він збільшує покладений зверху вантаж, для того щоб її кінці скріпилися більш міцно. Так само і терапевт, якщо він хоче зміцнити душевне здоров'я пацієнта, не повинен боятися збільшити вагу шляхом переорієнтації у відношенні смислу його життя.

Показавши сприятливий вплив орієнтації на смисл, тепер я звертаюся до шкідливого впливу почуття, на яке настільки багато пацієнтів скаржаться сьогодні, а саме почуття повної й остаточної безглуздості їхнього життя. У них втрачене усвідомлення смислу, заради якого варто "жити. їх переслідує переживання внутрішньої порожнечі, порожнечі всередині самих себе; вони опинилися в ситуації, яку я назвав "екзистенціальним вакуумом".

ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ ВАКУУМ

Екзистенціальний вакуум є широко розповсюдженим явищем у двадцятому столітті. Це цілком зрозуміло і може бути пояснено подвійною втратою, яку людина потерпіла в ході її становлення справді людською істотою. На початку своєї історії людина втратила деякі з базисних тваринних інстинктів, які визначали і забезпечували поведінку тварин. Така забезпеченість, схожа на рай, закрилася для людини назавжди; людина повинна здійснювати свій вибір. На додаток до цього людина потерпіла й іншу втрату в більш нещодавньому своєму розвитку: традиції, які підтримували її поведінку, зараз швидко слабшають. Ніякий інстинкт не говорить їй, що їй робити, і ніяка традиція не підказує, що вона повинна робити; незабаром вона вже не буде

знати, що вона хоче робити. Все більше і більше вона керується тим, чого хочуть від неї інші, все більше і більше стаючи жертвою конформізму.

Нами було проведене статистичне обстеження пацієнтів і персоналу неврологічного відділення нашої поліклініки. Воно показало, що 55% опитаних виявили більш-менш виражений ступінь екзистенціального вакууму. Іншими словами, більше половини з них переживали втрату відчуття усвідомленості життя.

Екзистенціальний вакуум проявляється насамперед у стані нудьги. Тепер ми розуміємо Шопенгауера, який припускав, що людство, мабуть, засуджене вічно хитатися між двома крайностями — втратою і нудьгою. Фактично нудьга в наш час створює для психіатрів більше проблем, ніж втрата. І ці проблеми загрозливо наростають, тому що прогресуюча автоматизація виробництва, імовірно, веде до значного збільшення вільного часу. Лихо в тому, що багато хто не знає, що робити з цим вільним часом.

Давайте подумаємо, наприклад, про "недільний невроз", цей вид депресії, яким страждають люди, що усвідомлюють відсутність смислу в їхньому житті, коли натиск робочого тижня припиняється і стає явною власна внутрішня порожнеча. Чимало випадків суїциду можна було б пояснити таким екзистенціальним вакуумом. Такі розповсюджені явища, як алкоголізм і юнацьку злочинність, не можна зрозуміти, якщо не враховувати існуючий в їх основі екзистенціальний вакуум. Це справедливо також і по відношенню до психологічних криз пенсіонерів і людей похилого віку,

Більше того, існують різного роду маскування і мімікрії, в яких виявляється екзистенціальний вакуум, іноді фрустрована потреба у смислі компенсується прагненням до влади, включаючи найбільш примітивну волю до влади — прагнення до збагачення. В інших випадках місце фрустрованої потреби у смислі займає прагнення до задоволення. Ось чому екзистенціальна фрустрація часто виливається в сексуальну компенсацію. Ми можемо спостерігати в таких випадках, що сексуальне лібідо стає надмірно активізованим і агресивним, заповнюючи екзистенціальний вакуум.

Аналогічне явище спостерігається у випадках неврозу. Існують визначені типи механізмів зворотного зв'язку й утворення замкненого кола, яких я торкнуся далі. Можна спостерігати знову і знову, що ця симптомопатологія вторгається в екзистенціальний вакуум і продовжує в ньому розцвітати. У таких пацієнтів ми маємо справу не з ноогенним неврозом. Однак ми ніколи не зможемо допомогти пацієнту перебороти його стан, якщо не доповнимо психотерапевтичне лікування логотерапією. Тому що заповнення екзистенціального вакууму вбереже пацієнта від повторного захворювання. Отже, логотерапія показана не тільки в ноогенних випадках, як відзначалося вище, а також і в психогенних, і особливо в тих, які я назвав "соматогенними (псевдо-) неврозами". У цьому світлі цілком виправданим є сказане одного разу Магдой Б. Арнольд твердження: "Всяка терапія тією чи іншою мірою повинна також бути і логотерапією".

Давайте тепер розглянемо, що ми повинні робити, коли пацієнт запитує, у чому полягає смисл його життя.

СМИСЛ ЖИТТЯ

Я не думаю, щоб лікар міг відповісти на це питання в загальних термінах. Тому що смисл життя відрізняється від людини до людини, з дня на день і від години до години. Отже, важливий не смисл життя загалом, але, швидше, специфічний смисл життя особистості в даний момент. Постановку питання в загальних термінах можна порівняти з питанням, поставленим чемпіону світу з шахів: "Скажіть, учителю, який найкращий хід у світі?" Просто не існує такої речі, як кращий чи навіть хороший хід незалежно від конкретної ситуації у грі і конкретної особистості суперника. Те ж саме справедливе і відносно людського існування. Не можна займатися пошуком абстрактного смислу життя. У кожної людини є своє власне покликання в житті; кожен повинен мати задачу, яку треба розв'язати. Ніхто не може повторити його життя. Тобто в кожній людині її задача унікальна, як і її специфічні можливості виконання. Оскільки кожна ситуація в житті представляє виклик людині і проблему, яку треба вирішив, питання про смисл життя може бути інвертованим. Урешті-решт, людина не повинна запитувати, у чому смисл її життя, а швидше вона повинна усвідомлювати, що це вона сама — той, кого запитують. Людині, яка живе у світі, питання ставить життя, і вона може відповісти життю, тільки відповідаючи за своє власне життя. Вона може дати відповідь життю, тільки приймаючи відповідальність на себе. Отже, логотерапія бачить у відповідальності саму сутність людського існування.

СУТНІСТЬ ІСНУВАННЯ

Цей акцент на відповідальності відбивається в категоричному імперативі логотерапії, який каже: "Жити так, ніби ти живеш уже вдруге і ніби ти вчинив першого разу так само неправильно, як збираєшся вчинити зараз!". Мені здається, що ніщо не стимулює почути відповідальності більше, ніж ця максима, що пропонує уявити спочатку, що сьогодні вже стало минулим, і потім, що минуле може бути змінене і виправлене. Такий прийом зіштовхує людину з кінцівкою життя, а також з завершеністю (закінченістю) того, що вона зробить зі свого життя і самої себе.

Логотерапія прагне спонукати пацієнта до повного усвідомлення його власної відповідальності, отже, йому повинна бути залишена можливість вибору: за що, по відношенню до чого чи до кого він усвідомлює себе відповідальним. Ось чому логотерапевт з усіх психотерапевтів менше всіх піддається спокусі нав'язувати пацієнту ціннісні судження, тому що він ніколи не дозволяє пацієнту переносити відповідальність за судження на лікаря.

Таким чином, самому пацієнту необхідно вирішувати, чи повинен він інтерпретувати свою задачу, як бути відповідальним перед суспільством чи ж перед його власною совістю. Більшість, однак, вважають себе відповідальними перед Богом; вони інтерпретують своє життя не тільки в термінах поставленої перед ними задачі, але й по відношенню до того, хто ставив задачу перед ними.

Логотерапія не повчає і не проповідує. Вона однаково далека і від логічного міркування, і від морального умовляння. Образно кажучи, роль логотерапевта ближче до ролі офтальмолога, ніж художника. Художник прагне передати картину світу, як він її бачить; офтальмолог намагається дати нам

можливість бачити світ таким, яким він є в реальності. Роль логотерапевта полягає в розширенні і проясненні поля зору пацієнта для того, щоб весь спектр смислів і цінностей став видимим і усвідомлюваним ним. Логотерапія не прагне нав'язувати будь-які судження пацієнту, тому що істина стверджує себе сама і не має потреби у втручанні.

Декларуючи, що людина — істота відповідальна і що вона повинна актуалізувати потенційний смисл її життя, я хотів би підкреслити, що справжній смисл життя повинен бути знайдений у навколишньому світі швидше, ніж у самій людині чи в її власній психіці, якби вона була замкнутою системою. Точно так само реальна мета людського існування не може бути досягнута за допомогою так званої самоактуалізації. Людське існування в сутності швидше самотрансцендентне, ніж самоактуалізоване. Самоактуалізація взагалі не може бути метою з тієї простої причини, що чим більше людина буде прагнути до неї, тим більше вона буде схиблювати. Оскільки лише в тій мірі, в якій вона буде присвячувати себе здійсненню мети її життя, вона і буде себе актуалізувати. Іншими словами, самоактуалізація не буде досягнута, якщо це стає самоціллю, але може бути лише супутнім ефектом самотрансценденції.

Світ не можна розглядати як просте вираження своєї самості. Не слід розглядати також світ і як просто інструмент, чи як засіб для досягнення самоактуалізації. В обох випадках бачення світу або *Weltanschauung* перетворюється в *Weltentwertung*, тобто знецінювання світу.

До цього моменту ми розглядали смисл життя як такий, що постійно змінюється, але ніколи не зникає. Відповідно до логотерапії, ми можемо реалізувати сенс життя трьома різними способами: 1) через діяльність; 2) через переживання цінностей; 3) через страждання. Перший шлях — шлях досягнення - або виконання цілком очевидний. Другий і третій мають потребу в поясненнях.

Другий шлях відшукання сенсу життя полягає в спогляданні явищ природи чи культури, а також у переживанні любові.

СМИСЛ ЛЮБОВІ

Любов — це єдиний спосіб збагнути іншу людську істоту в усій глибині її особистості. Ніхто не може повністю зрозуміти саму сутність іншої людської істоти доти, доки він не полюбить її. За допомогою духовного акту любові він знаходить здатність бачити сутнісні риси і властивості коханої людини; і навіть більше того, він починає бачити те, що потенційно міститься в ньому, те, що ще не реалізоване, але повинно бути реалізоване. Крім того, своєю любов'ю любляча особистість робить можливим для коханої людини актуалізувати ці можливості. Допмагаючи їй усвідомити, чим вона може бути і чим вона повинна стати, він робить можливим їхнє здійснення.

У логотерапії любов не інтерпретується як просто епіфеномен сексуального потягу в смислі так званої сублимації. Любов — такий же первинний феномен, як і секс. Цілком нормально, що секс є способом вираження любові. Секс виправданий і санкціонований за умови і лише доти, доки він є виразником любові. Тобто любов розуміється не як просто побічний

ефект сексу, а навпаки, секс розуміється як вираження переживання, яке називається любов'ю.

Третій спосіб відшукання сенсу життя полягає в переживанні страждання.

СМИСЛ СТРАЖДАННЯ

У тих випадках, коли людина зіштовхується з нестерпною і неминучою ситуацією, коли вона має справу з долею, яку неможливо змінити, наприклад з невиліковною хворобою, такою як, скажімо, неоперабельний рак, саме тоді людині дається останній шанс здійснити вищу цінність, реалізувати найглибший смисл, смисл страждання. Тому що найважливіше — це позиція, яку ми приймаємо стосовно страждання, позиція, при якій ми беремо на себе це страждання.

Дозвольте мені навести приклад, що пояснює. Одного разу літній практикуючий лікар консультувався в мене з приводу важкої депресії. Він не міг пережити втрату своєї дружини, яка померла два роки тому і яку він любив більше всього на світі. Але як я міг йому допомогти? Що повинен був йому сказати? Я відмовився від будь-яких розмов і замість цього задав йому питання: "Скажіть, лікарю, що було б, якби ви померли першим, а ваша дружина пережила б вас?". — "О! — сказав він, — для неї це було б жахливо; як сильно вона б страждала!". На що я сказав: "Бачите, лікарю, якими стражданнями їй це б обійшлося, і саме ви були б причиною цих страждань; але тепер вам доводиться оплачувати це, залишившись в живих і оплакуючи її". Він не сказав більше ні слова, лише потиснув мені руку і тихо залишив мій кабінет Страждання якимось чином перестає бути стражданням після того, як воно знаходить смисл, такий, наприклад, як смисл жертвності.

Зрозуміло, це не було терапією у власному смисл слова, тому що, по-перше, його розпач не був хворобою, і, по-друге, я не міг змінити його долю, повернути йому його дружину. Але в той момент я зумів так змінити його ставлення до його невідвратної долі, що з цього часу він міг, принаймні, бачити смисл у своєму стражданні. Один з основних принципів логотерапії полягає в тому, що головним прагненням людини є не одержання задоволення чи уникнення страждання, а, швидше, пошук смислу. Ось чому людина готова навіть страждати, зрозуміло, за умови, що її страждання має смисл.

Немає потреби говорити, що страждання не буде мати смисл, якщо воно не абсолютно неминуче, наприклад рак, який може бути вилікуваний хірургічним шляхом, не повинен прийматися пацієнтом як його хрест, який він повинен нести. Це було б швидше мазохізмом, ніж героїзмом. Але якщо лікар не може ні вилікувати хворобу, ні принести полегшення хворому зняттям його болю, він повинен: задіяти нею здатність реалізувати смисл його страждання. Традиційна психотерапія орієнтувалася на відновлення здатності людини трудитися і радіти життю; логотерапія приймає ці задачі, але йде далі, відновлюючи здатність страждати, якщо це необхідно, за допомогою відшукання смисл навіть у стражданні.

У цьому контексті Едіт Вейскопф-Джельсон стверджує у своїй етапі по логотерапії, що "наша сучасна філософія психогігієни акцентує ідею, що люди

повинні бути щасливі, що нещастя є симптомом дезадаптації. Така ціннісна система може бути відповідальна за той факт, що тягар неминучого нещастя підсилюється почуттям нещастя від того, що ти нещасливий". А в іншій роботі вона виражає надію, що логотерапія "може допомогти протидіяти деяким нездоровим тенденціям у сучасній культурі США, де невиліковно хворому дається занадто мало можливостей бути гордим своїм стражданням і вважати його швидше облагороджувачим, ніж принижувачим", так що "він не тільки нещасний, але ще і соромиться того, що нещасний".

Бувають ситуації, коли людина позбавлена можливості виконувати роботу чи радіти життю; страждання, якого неможливо уникнути, не можна виключити. У мужньому прийнятті такого страждання життя знаходить і зберігає смисл до кінця. Іншими словами, смисл життя безумовний, тому що включає навіть потенційний смисл страждання.

Дозвольте мені розповісти про те, що було, можливо, найглибшим моїм переживанням у концентраційному таборі. Шанси вижити в таборі були не більше ніж один до двадцяти, що можна легко перевірити точною статистикою. Врятувати

повинен був пережити втрату мого духовного дітища. І в той момент мені здавалося, що нічого і нікого не залишиться в цьому житті після мене: ні природної, ні духовної дитини! Так я зіштовхнувся з питанням, чи не було моє життя в цих обставинах остаточно позбавлене всякого смислу?

Я не знав, що відповідь на це питання, яким я жахливо мучився, вже заготовлена для мене, і що незабаром я її отримаю. Сталося так, що мені довелося помінятися одягом з ув'язненим, який відразу після прибуття в Освенцим був відправлений у газову камеру. Замість мого рукопису я знайшов у кишені щойно придбаного пальто усього лише одну сторінку, вирвану з єврейського молитовника, де була головна єврейська молитва "Shema Gisrael". Як міг я витлумачити таку "випадковість" інакше, як заклик жити моїми думками, замість того щоб просто фіксувати їх на папері?

Трохи пізніше, я пам'ятаю, мені здавалося, що я вмру у недалекому майбутньому. У цій критичній ситуації, однак, мої турботи відрізнялися від турбот більшості моїх товаришів. Вони задавалися питанням: "Чи переживемо ми табір? Тому що якщо ні, то всі ці страждання не мають смислу". Мене ж турбувало питання: "Чи мають смисл усі ці страждання, ця смерть навколо нас? Тому що якщо ні, тоді в кінцевому рахунку немає смислу у виживанні; тому що життя, смисл якого залежить від того, вдасться уникнути смерті чи ні, взагалі не варте того, щоб жити".

ЛОГОТЕРАПІЯ ЯК ТЕХНІКА

Реалістичний страх, такий як страх смерті, не може бути знятий за допомогою його психодинамічної інтерпретації. З іншого боку, страх невротичний, наприклад агорафобія, не можна вилікувати за допомогою філософського розуміння. Однак логотерапія розробила спеціальну техніку для лікування також і цих випадків. Щоб пояснити, що відбувається, коли застосовується ця техніка, розглянемо стан, який часто зустрічається в невротиків, а саме антиципаторну тривогу. Для цього страху характерним є те,

що він продукує саме те, чого пацієнт боїться. Наприклад, людина, яка страждає страхом почервоніти, входячи у велике приміщення, в якому знаходиться багато людей, входить і дійсно червоніє. У цьому контексті, перефразуючи відомий вислів "бажання — батько думки", можна сказати: "страх — мати того, що відбувається".

Неабияка іронія міститься в тому, що як страх породжує те, чого людина боїться, так надмірно сильне бажання унеможливорює те, чого вона бажає. Ця ексцесивна інтенція, чи "гіперінтенція", як я її називаю, особливо часто спостерігається у випадках неврозів на сексуальному ґрунті. Чим більше чоловік намагається демонструвати свою сексуальну потенцію чи жінка — її здатність переживати оргазм, тим менше вони в цьому мають успіх. Задоволення є і повинне залишатися побічним ефектом, і воно руйнується чи знищується тією мірою, якою воно стає самоціллю.

Крім описаної вище ексцесивної інтенції ексцесивна увага, чи "гіперрефлексія", як це називається в логотерапії, також може бути патогенним фактором (тобто вести до захворювання). Наступний клінічний випадок показує, що я маю на увазі. Молода жінка звернулася до мене зі скаргою на фригідність. Як стало відомо з її розповіді, у дитинстві вона була зґвалтована батьком. Однак не це травматичне переживання саме по собі стало тим, що викликало сексуальний невроз, у чому неважко було переконатися. Оскільки виявилось, що в результаті читання популярної психоаналітичної літератури пацієнтка увесь час жила в тривожному очікуванні важких наслідків цього травматичного переживання. Ця антиципаторна тривога зумовила як ексцесивне бажання довести свою жіночність, так і ексцесивну увагу, центровану швидше на самій собі, ніж на її партнері. Цього було достатньо, щоб пацієнтка стала нездатною до пікового переживання сексуальної насолоди, тому що оргазм став об'єктом інтенції і об'єктом уваги, замість того щоб залишатися ненавмисним ефектом нерефлексованої самовіддачі партнеру. В результаті короткочасної логотерапії ексцесивна увага і гіперінтенція пацієнтки у відношенні до її здатності переживати оргазм були "дерефлексовані" — ще один термін логотерапії. Коли її увага була перефокусована на відповідний об'єкт, тобто на партнера, оргазм встановився спонтанно.

На подвійному факті, що страх породжує саме те, чого людина боїться, і що гіперінтенція унеможливорює те, чого людина бажає, логотерапія засновує свою техніку, названу "парадоксальною інтенцією". При цьому підході фобічному пацієнту пропонується хотіти, хоча б тільки на один момент, саме того, чого він боїться.

Дозвольте навести приклад. Молодий лікар консультувався в мене з приводу страху через потіння. Як тільки він починав боятися, що стане потіти, цієї антиципаторної тривоги було достатньо, щоб викликати сильне потовиділення. З метою розірвати це замкнуте коло я порадив пацієнту щораз, коли він починає упрівати, навмисно вирішувати довести людям, як сильно він може потіти. Через тиждень після того він розповідав мені таке. Як тільки він зустрічав кого-небудь, хто викликав його антиципаторну тривогу, він говорив собі: "Я потів раніше тільки на квартиру, а тепер я напотію щонайменше на десять

кварт!" Результатом було те, що пацієнт, який десять років страждав цією фобією, після одного сеансу протягом тижня звільнився від неї назавжди.

Читачу ясно, що ця техніка полягає в інвертуванні установки пацієнта, оскільки його страх замінюється парадоксальним бажанням. За допомогою такого прийому "вітер забирається з вітрил" тривоги.

Така техніка, однак, повинна ґрунтуватися на специфічно людській здатності дистанціювання, що споконвічно міститься в почутті гумору. Ця важлива здатність самодистанціювання актуалізується щоразу, коли застосовується логотерапевтична техніка "парадоксальної інтенції". Одночасно пацієнт стає здатним відокремити себе від свого неврозу. Г. Б. Оллпорт пише: "Невротик, що вчиться глузувати з самого себе, може перебувати на шляху до саморегуляції, можливо, — до лікування". Парадоксальна інтенція - емпіричне підтвердження і клінічне застосування цього твердження Оллпорта.

Ще кілька прикладів можуть послужити подальшому роз'ясненню цього методу. Наступний пацієнт працював бухгалтером і лікувався в багатьох лікарів у декількох клініках без найменшого успіху. Коли ця людина звернулася в мою клініку, він був у крайньому розпачі, визнаючи, що близький до самогубства. Протягом кількох років він страждав від писального спазму, який останнім часом настільки підсилювався, що викликав загрозу втратити роботу. Отже, тільки безпосередня короткочасна терапія могла полегшити ситуацію. Із самого початку мій асистент порекомендував пацієнту, щоб він діяв протилежним чином, ніж він це робив зазвичай, а саме, замість того, щоб намагатися писати максимально розбірливо красиво, спробувати писати найпотворнішими карлючками. Він повинен був говорити собі: "Ну, я їм усім покажу, який я видатний каракуліст!" і в той же момент, коли він спробував писати карлючки, нічого не вийшло. "Я намагався писати карлючки, але просто був нездатний до цього", — говорив він наступного дня. Таким способом за сорок вісім годин пацієнт був звільнений від його писального спазму і був вільний від нього протягом усього періоду спостереження після лікування. Він знову щасливий і повністю готовий до роботи.

Аналогічний випадок, що відноситься, однак, до мови, а не до письма, був повідомлений мені колегою з ларингологічного відділення поліклінічної лікарні. Це був найважчий випадок заїкуватості, з яким він мав справу за багато років практики. Ніколи за усе своє життя, наскільки він міг згадати, пацієнт не був вільний від свого мовного дефекту, за винятком одного випадку. Це сталося, коли йому було дванадцять років і він їхав зайцем у трамваї. Пійманий кондуктором, він подумав, що єдиний спосіб виплутатися — це розбудити в кондуктора жалість, а для цього спробувати продемонструвати, який він нещасний заїкуватий хлопчик. Але коли він спробував заїкатися, у нього нічого не вийшло; він став нездатний заїкатися. Не усвідомлюючи цього, він застосував парадоксальну інтенцію, хоча і не для терапевтичних цілей.

Однак викладене не повинно справити враження, що парадоксальна інтенція ефективна тільки в моносимптоматичних випадках. Використовуючи цю логотерапевтичну техніку, мої співробітники у Віденській поліклінічній лікарні проводили успішне лікування навіть у випадках затяжних обсессивно-

компульсивних неврозів важкого ступеня. Я можу, наприклад, навести історію шестидесятилітньої жінки, яка протягом шістдесяти років страждала нав'язливою дією миття рук такої сили, що, здавалося, тільки лоботомія може принести полегшення. Однак мій співробітник почав лікування за допомогою парадоксальної інтенції, і через два місяці після того пацієнтка була здатна вести нормальний спосіб життя. Перед надходженням у клініку вона зізнавалася: "Життя стало для мене пеклом". Паралізована своєю компульсією і бактеріофобічною obsesією вона, зрештою, весь день залишалася в ліжку, не здатна виконувати ніякої домашньої роботи. Було б не зовсім точно говорити, що зараз вона повністю вільна від симптомів, тому що obsesія може з'являтися в її свідомості. Однак вона здатна "посміятися над нею", іншими словами застосувати парадоксальну інтенцію.

Парадоксальна інтенція також може бути використана у випадках порушення сну. Страх безсоння породжує екстенсивне прагнення заснути, що у свою чергу робить пацієнта нездатним заснути. Щоб перебороти цей специфічний страх, я зазвичай раджу пацієнту не прагнути заснути, а навпаки, намагатися залишатися бадьорим якомога довше. Іншими словами, гіперінтенція (екстенсивне прагнення) заснути, породжувана антиципованим страхом не заснути, повинна бути замінена парадоксальною інтенцією — прагненням не заснути, за яким незабаром повинен прийти сон.

Парадоксальна інтенція ефективна при лікуванні obsesивних, компульсивних і фобічних станів, особливо у випадках, які пов'язані з антиципованою тривогою. Крім того, це швидкодіючий терапевтичний метод. Однак не слід думати, що така швидка терапія обов'язково дає тільки тимчасовий терапевтичний ефект. "Одна з найбільш звичайних помилок ортодоксального фрейдизму, — пише Еміль А. Гутейл, — полягає в тому, що стійкість результатів вважається відповідною тривалості терапії". У моїх списках є, наприклад, історія хвороби пацієнта, з яким проводилася парадоксальна інтенція більше ніж двадцять років тому, і терапевтичний ефект проте зберігається.

Найбільш чудовий факт полягає в тому, що парадоксальна інтенція не залежить від етіологічної бази в кожному конкретному випадку. Це підтверджується висловленням Едіт Вейскопф-Джельсон: "Хоча традиційна психотерапія наполягає, що терапевтичні процедури повинні ґрунтуватися на виявленні етіології, можливо, що деякі причини можуть зумовлювати неврози протягом раннього дитинства, і зовсім інші можуть викликати неврози в дорослому віці".

Те, що часто розглядається як причини неврозів, тобто комплекси, конфлікти і травми, є швидше, симптомами неврозів, ніж їх причинами. Риф, що виступає з води під час відпливу, очевидно не є його причиною; швидше відплив зумовлює появу рифа. Таким чином, що таке меланхолія, якщо не певного роду емоційний відплив? З іншого боку, почуття провини, що, як правило, виявляється в "ендогенних депресіях" (які не варто змішувати з невротичними депресіями), не є причиною цього спеціального типу депресії.

Справедливим є інше, оскільки цей емоційний вплив витягає почуття провини на поверхню свідомості, висуває його на передній план.

Що стосується актуальної детермінації неврозів, то крім конституціональних факторів, соматичних чи психічних за природою, такі механізми зворотного зв'язку, як антиципована тривога, очевидно, є головним патогенним фактором. Цей симптом викликає фобічну реакцію, фобія підсилює симптом, а симптом у свою чергу підсилює фобію. Аналогічний ланцюжок подій, однак, може спостерігатися у випадку obsesивно-компульсивних неврозів, коли пацієнт бореться з думками, що його переслідують. Тим самим, однак, він збільшує силу їхньої руйнівної дії, тому що дія викликає протидію. Знову ж таки йде процес посилення симптому, з іншого боку, як тільки пацієнт перестає боротися зі об'єктами, а замість цього, використовуючи парадоксальну інтенцію, трактує їх іронічно і висміює, замкнене коло розривається, а симптом слабшає і, нарешті, атрофується. У сприятливих випадках, коли відсутній екзистенціальний вакуум, що викликає і виявляє симптом, пацієнт не тільки має успіх у висміюванні свого страху, але й урешті-решт процвітає в повному його ігноруванні.

Як бачимо, антиципована тривога вимагає протидії за допомогою парадоксальної інтенції. Гіперінтенція так само, як і гіперрефлексія, вимагає протидії за допомогою дерефлексії. Деревлексія, однак, можлива в кінцевому рахунку тільки за умови реорієнтації пацієнта щодо його специфічного покликання і місії в житті.

Не самоцентрація невротика, чи то жалість до себе чи презирство, може розірвати замкнене коло, а самозанурення (self-commitment), що стає ключем до зцілення.

КОЛЕКТИВНИЙ НЕВРОЗ

Кожній епосі притаманний свій колективний невроз, і кожна епоха вимагає власної психотерапії, щоб упоратися з ним. Екзистенціальний вакуум — невроз нашого часу — може бути описаний як приватна й особиста форма нігілізму, тому що нігілізм може бути визначений як твердження, що буття не має смислу. Що стосується психотерапії, то вона не зможе впоратися зі станом справ у масових масштабах, якщо не збереже себе вільною від сприяння і впливу сучасних тенденцій нігілістичної філософії. Інакше вона виявиться швидше симптомом масового неврозу, ніж засобом для його лікування. Психотерапія буде не тільки відбивати нігілістичну філософію, але також, навіть якщо мимоволі і несвідомо, передавати пацієнту те, що в дійсності є карикатурою, а не справжнім образом людини.

Насамперед, існує небезпека, внутрішньо властива навчанню про те, що людина є не більше, ніж результат біологічних, психологічних і соціологічних умов, тобто продукт спадковості і середовища. Таке уявлення є образом робота, а не людської істоти. Цей невротичний фаталізм живиться і підкріплюється психотерапією, яка заперечує волю людини.

Людина, зрозуміло, істота кінцева, і її воля обмежена. Це воля не від умов, а воля займати позицію по відношенню до умов. Наприклад, я звичайно не відповідальний за факт, що в мене сиве волосся, однак я відповідальний за

факт, що я не йду до перукаря, щоб пофарбувати моє волосся, як могли б вчинити багато людей. Таким чином, у кожної людини є певна міра волі, хоча б воля для вибору кольору волосся.

Франкл В.Э. Основы логотерапии. Психотерапия и религия. – СПб: Речь, 2000. - С.185-212.

Ф. Е. Василюк. Практическая психология и психологическая практика

Отечественная психология так резко изменилась за последнее десятилетие, что кажется принадлежащей к другому “биологическому” виду, чем психология образца 1980 года. Происходящие “мутации” заметны даже в сонной атмосфере официальной академической психологии, а уж в стихии социальной жизни от них просто пестрит в глазах: появился массовый рынок психологических услуг - индивидуальное консультирование и психотерапия, детская игровая психокоррекция, развитие памяти и воображения, тренинги менеджеров и депутатов, семейная терапия и пр. и пр.

Но в чем, спросят, такая уж принципиальная новизна? Разве это не простое расширение давно существующей прикладной, практической психологии? В том-то и дело, что у нас была именно и только прикладная, практическая психология (т.е. приложения психологии к различным социальным сферам, по имени этих сфер и получавшие свои названия - педагогическая, медицинская, спортивная, инженерная и т.д.), но не было психологической практики (т.е. особой социальной сферы психологических услуг). Будь, например, здравоохранение таким, какой еще совсем недавно была психология, у нас было бы несколько академических медицинских институтов и факультетов, сотни медицинских кафедр в вузах, различные отрасли медицины, от молекулярной до космической, и на всю страну - ...две поликлиники и десяток подпольно практикующих врачей.

Множащиеся сейчас психологические службы - это не просто еще одна отрасль практической психологии, наряду с названными. В них и через них отечественная психология наконец-то становится самостоятельной практической дисциплиной. Это историческое для судьбы нашей психологии событие. В 20-х годах, когда психология впервые столкнулась с высокоорганизованной практикой - промышленной, воспитательной, политической, военной, - Л.С.Выготский увидел в этом факте источник такого значительного обновления психологической науки, что психолог, по его словам, мог бы сложить гимн новой практической психологии. Но если это было справедливо для практической психологии, т.е. для включения психологии в существующие виды социальной практики, то это трижды справедливо для произошедшего на наших глазах рождения собственно психологической практики. Значение психологической практики для психологии трудно переоценить. Психологические службы не просто “важны” для психологии, она обретает в них свое тело, не больше и не меньше.

Психологические службы для психологии то же, что школа для педагогики, церковь для религии, клиника для медицины. Психологическая практика - источник и венец психологии, альфа и омега, с нее должно начинаться и ею завершаться (хотя бы по тенденции, если не фактически) любое психологическое исследование.

В чем же отличие психологической практики от практической психологии? В том, прежде всего, что первая - "своя" для психологии практика, а вторая - "чужая". Цели деятельности психолога, подвизающегося в "чужой" социальной сфере, диктуются ценностями и задачами этой сферы; непосредственно практическое воздействие на объект (будь то личность, семья, коллектив) оказывает не психолог, а врач, педагог или другой специалист; и ответственность за результаты, естественно, несет этот другой. Психолог оказывается отчужденным от реальной практики, и это ведет к его отчуждению от собственно психологического мышления.

Не вспомнить ли здесь одну из главных аксиом марксизма: "бытие определяет сознание"? Реальное бытие практического психолога в сфере той или другой практической деятельности определяет его профессиональное сознание, вынуждает мыслить так, как этого требуют задачи, цели и традиции этой сферы: образуется мощная тенденция к утрате специфики психологического мышления. Эта тенденция хоть и не всеильна, но неуклонна и неизбежна: в чужой монастырь со своим уставом не ходят. Например, патопсихолог лишается в области психиатрии одной из важнейших прерогатив полноценного научного исследования "самостоятельности в выделении из реальности предметов изучения. Он вынужден довольствоваться лишь психологическим исследованием и оправданием психиатрического расчленения реальности, которое диктуется медицинской практикой. Лишенный, таким образом, в психиатрии "эфферентного поля", он лишается и категориальной специфики своего восприятия.

С появлением самостоятельных психологических служб, собственно психологической практики принципиально меняется социальная позиция психолога. Он сам формирует цели и ценности своей профессиональной деятельности, сам осуществляет необходимые воздействия на обратившегося за помощью человека, сам несет ответственность за результаты своей работы. И это резко изменяет и его отношение к людям, которых он обслуживает, и его отношение к самому себе и участвующим в работе специалистам другого профиля, и, главное, сам стиль и тип его профессионального видения реальности.

Психологическая теория и практика

Формирующееся в связи с появлением психологической практики новое положение психологии в общественной жизни создает новую ситуацию внутри самой психологии. Главный параметр оценки этой ситуации - отношения между психологической наукой и практикой.

Пока психология не начала оформляться в отдельную социально-практическую сферу такого же типа, как педагогика или медицина, пока не имела внутри своего состава и собственную практику, и науку, а совпадала с

одной лишь наукой, она знала только “чужую” практику, имела дело только с практикой, принадлежащей другим сферам.

Психологию и практику разделяла тогда граница, хоть и пересекаемая, но в одну сторону - от психологии к практике. Отношения между ними определялись принципом внедрения. Для психологии это всегда были “внешнеполитические” отношения, ибо, даже включившись во внутреннюю жизнь той или другой практики, войдя в самые ее недра, психология не становилась сродственным ей ингредиентом, т.е. не становилась практикой, а оставалась все-таки наукой. Так существует посольство в чужом государстве, сохраняющее всегда статус частички “своей” территории. Поэтому патопсихолог,

специалист по педагогической или инженерной психологии, даже став совсем “своим” в больнице, школе и на заводе, все-таки неизбежно чувствовал себя “своим среди чужих”. Самое непосредственное участие психолога и психологии в решении разных практических задач не меняло принципиально положения границы: практика всегда оставалась для нее чем-то внешним, говоря словами Л.С.Выготского, “выводом, приложением, вообще выходом за пределы науки, операцией занаячной, посленаучной, начинавшейся там, где научная операция считалась законченной”¹.

С появлением самостоятельных психологических служб, собственно психологической практики привычный лозунг о внедрении психологии в практику должен быть перевернут: наоборот, практику надо внедрять в психологию. Отношения между наукой и практикой должны стать для психологии “внутриполитическими”, практика должна войти внутрь психологии, причем, как главный философский принцип всей психологии. Камень, который отвергли строители, должен стать во главу угла. При всей важности для психологии участия в различных видах социальной практики, нужно отчетливо осознавать, что только своя психологическая практика может стать краеугольным камнем психологии. Это принципиальное уточнение мы должны сейчас сделать к прогнозу Л.С.Выготского, который рассчитывал, что столкновение с военной, промышленной, воспитательной практикой оздоровит нашу науку.

В гуще психологической практики впервые возникает настоящая жизненная, т.е. вытекающая не из одной лишь любознательности, потребность в психологической теории. Впервые потому, что от “чужой” практики всегда исходил запрос не на теорию, а на конкретные рекомендации и оценки, ее представителями теория воспринимается как необязательная, досадная нагрузка к методикам.

Психологической же практике теория нужна как воздух. Но обращаясь к существующим психологическим концепциям личности, деятельности, коллективами т.д., психолог-практик не находит в них ответа на главные свои вопросы: зачем? - в чем смысл, предельные цели и ценности психологического консультирования, тренинга и пр.?; что именно он может и должен делать, какова зона его профессиональной компетенции?; как достигать нужных результатов?; почему те или иные действия приводят именно к такому

результату, каковы внутренние механизмы, срабатывающие при этом? Словом психолог-практик ждет от теории не объяснения каких-то внешних для практики сущностей, а руководства к действию я средств научного понимания своих действий. Но кроме того, и это самое важное, психологическая практика нуждается в такой теории, у которой можно не только что-то взять, но которой можно отдать. Практическая работа порождает богатейший живой материал, и, не имея подходящих теоретических средств для ассимиляции этого материала, психолог чувствует себя как сказочный герой, которому позволено унести столько золота, сколько он может, а у него нет под рукой даже захудалого мешка. Это последнее требование: возможность

¹ Выготский Л.С. Исторический смысл психологического кризиса // Выготский Л.С. Собр.соч. в 6-ти т. М., 1982. Т.1. С.291-436.

отдавать, вкладывать в теорию свой капитал, радикально отличает “свою” психологическую практику от “чужих” в их отношении к психологической теории.

Вполне очевидно, что теория, созревшая в академической исследовательской плоскости, в отрыве от психологической практики, не способна удовлетворить эти требования.

Таким образом, психологическая практика не может продуктивно развиваться без теории, и в то же время, она не может рассчитывать на академическую теорию. Ей нужна особого типа теория, назовем ее психотехнической.

Мы используем этот термин в том особом методологическом смысле, который ему придавал Л.С.Выготский (1982) и который закреплен и развит в книге А.А.Пузыря (1986). “Несмотря на то, что она не раз себя компрометировала, - писал Л.С.Выготский о современной ему психотехнике, - что ее практическое значение очень близко к нулю, а теория часто смехотворна, ее методологическое значение огромно. Принцип практики и философии - еще раз - тот камень, который презрели строители и который стал во главу угла”¹. Но что это за странный камень, спросим себя, претендующий быть краеугольным и в то же время не монолитный, состоящий из двух частей, философии и практики? И о какой философии идет речь?

Л.С.Выготский соглашается с Л.Бинсвангером, что решения главных вопросов психологии мы не можем ждать от логики, гносеологии или метафизики, т.е. основных частей философии. Значит, не обычная философия имеется в виду, когда говорится о краеугольном камне. Какая же? “Философия практики”, - формулирует Л.С.Выготский. А что такое “философия практики” применительно к психологии? Это “методология психотехники”. Итак, выстраивается синонимический ряд: философия и практика = философия практики = методология психотехники = психотехника¹.

Зная мышление Л.С.Выготского, его метод выделения “единиц” анализа, можно не сомневаться, что “психотехника” для него как методологический принцип есть “единица”, объединяющая в себе философию и практику.

Поэтому “психотехника” и есть краеугольный камень новой психологии, содержащий практику в своем внутреннем устройстве, как “конструктивный принцип” (там же, с.388), и в силу своего положения во главе угла требующий выравнять, выверять по себе все стены и перекрытия возводимого здания, неизбежно воспроизводя в каждом пункте этого строительства принцип практики, философию практики как руководящую идею.

Соответственно, все это здание, вся теория, основанная на таком камне, будет психотехнической.

Академическая и психотехническая теория

В чем конкретно состоят особенности психотехнической теории? Попробуем ответить на этот вопрос, сопоставив по ряду параметров психотехническое познание с доминирующей пока в психологии естественнонаучной гносеологией. Мы называем последнюю “академической”, потому что вся психология сводилась до недавнего времени к одной лишь психологической науке, та строилась в основном по образцам естественных наук,

¹ Там же. – С. 388.

¹ Там же. – С. 388-389.

как самых “научных”, а академизм есть синоним и символ научности.

Ценности. Ценностная ориентация академической психологии в лучших ее образцах соответствует канонам классической науки и вообще “классической рациональности”². “Объективная истина”, не зависящая от чьей-либо субъективности и произвола, считается здесь не только высшей, но единственной ценностью. Психотехническая же система, включающая в себя реальную практику как свой живой орган, обязана сознательно выбрать свою ценностную позицию в контексте всех основных ценностей - истины, добра, красоты, святости, пользы и пр. Речь идет не только о человеческой позиции психолога и не о ценностной рефлексии уже сделанного, а о том, что ценностная установка должна быть имманентным началом теории и войти в ее ткань. Это положение - не нравственный императив, а необходимое условие получения научного, но, разумеется, не “естественнонаучного”, психотехнического знания о “психотехнической реальности”.

Адресат. Подавляющее большинство научных психологических трудов пишется у нас для академических психологов и используется ими для работы над своими собственными научными трудами. При этом в аннотациях указывается, что работа будет интересна или полезна для философов, педагогов, социологов и т.д., но сама процедура извлечения этой пользы или нахождения этого интереса - дело читателя, совершенно внешнее по отношению к авторскому замыслу психолога.

Адресатом же психотехнической теории является психолог-практик, а это особый читатель. По выражению М.К.Мамардашвили, “Сезан мыслит яблоками”, в этом же смысле можно сказать, что психолог-практик мыслит живым практическим опытом. Поэтому создаваемая для него теория должна быть релевантна этому опыту. Психолог-практик - не просто внешний

контролер адекватности, истинности и эффективности, он - неотъемлемый внутренний персонаж психотехнической теории. Эта теория от него, про него и для него.

Субъект познания. В соответствии с идеалами классического гносеологизма, познание должно быть независимым от познающего субъекта, т.е. от его отношения к объекту исследования, личной позиции, вкусов и предпочтений. Поэтому в реальной исследовательской практике психолог предпринимает попытку занять нейтральную, отстраненную позицию если не “абсолютного”, то хотя бы “среднестатистического” наблюдателя.

В психотехнической же практике, напротив, психолог занимает заинтересованную, участную и личную позицию и осуществляет познание именно из такой позиции. Его профессиональное мастерство состоит не в том, чтобы, объективности ради, устранять или игнорировать личностный характер этой позиции, а в том, чтобы максимально объективно и честно ее осознавать именно как личную и выковывать ее грани в соответствии с избранными предельными ценностями. Кроме того, в психотехнической ситуации психолог является не единственным познающим; его клиенты (пациенты, участники групп) высыпают как вполне равнозначные и незаменимые партнеры, так что самые творческие моменты продвижения к истине возникают, когда образуется диалогический “совокупный субъект” познания.

² Мамардашвили М.К. Классический и неклассический идеалы рациональности. Тб., 1984.

Контакт, В естественнонаучном психологическом исследовании контакт с испытуемым рассматривается как неизбежное зло, которое может исказить объективную картину. Исследователя интересует объект в том виде, как он существует без и независимо от контакта. Соответственно, предпринимаются попытки минимизировать, стандартизировать контакт, сделать его эмоционально нейтральным. Контакт с испытуемым экспериментатор мечтал бы превратить в своего рода детектор или узкую смотровую щель, сквозь которую был бы виден только один, интересующий исследователя аспект.

В психотехнической практике, как правило, стремятся к интенсивному, уникальному и эмоциональному контакту. Разумеется, здесь есть свои тончайшие и строжайшие правила и ограничения. Но важно то, что если в естественнонаучном познании главное достоинство контакта - его узость и прозрачность, создающие ограниченную, но ясную и отчетливую область зрения, сама же эта смотровая щель не интересует исследователя, то в психотехническом знании нет стремления элиминировать сведения о контакте. Напротив, они являются самыми ценными и существенными. Если в естественнонаучной познавательной ситуации контакт связывает субъекта и объект узким “каналом”, то в психотехнической - скорее объединяет их, образуя общее “поле”, в которое включены участники.

Процесс и процедуры исследования. В исследованиях, отвечающих естественнонаучным идеалам, применяются “жесткие” и однонаправленные экспериментальные программы. Сама программа эксперимента может меняться только от опыта к опыту, но в ходе проведения опыта она не меняется в

зависимости от складывающейся ситуации, поведения испытуемого и состояния экспериментатора. Обстоятельства могут, конечно, помешать выполнить программу, но тогда эксперимент считается сорванным, несмотря на то, что сам этот срыв порой может дать много ценной информации.

Духу психотехнического познания более отвечают процедуры, создающие человеку оптимальную ситуацию для самопознания и самораскрытия. Эти процедуры отличает гибкость, незапрограммированность, стремление к уникальному реагированию на уникальную ситуацию. Эта гибкость лишена произвола и необязательности в той же степени, как единственный ход в шахматной партии и единственное слово в поэтической строке. Другой особенностью является направленность доставляющих знание процедур не только на пациента (клиента, участника тренинговой группы), но и на самого психолога, на его отношения, с пациентом, на сам психотехнический процесс.

Знания. Естественнонаучные психологические знания о человеке являются достоянием исследователя и предназначены либо для научных нужд психолога, либо для практических нужд другого специалиста (врача, судьи, тренера, но не для самого человека. По форме это знание в третьем лице, “о нем”, неконвертируемое в диалог с испытуемым и потому не сообщаемое ему или сообщаемое в искаженном виде.

В психотехническом процессе могут циркулировать знания самого разного типа, но знания, которые продвигают и углубляют этот процесс и которые в то же время являются симптомами такого продвижения и углубления, это знания внутренние, личностные, знания не умом только, а всем человеческим существом. Предмет этого знания не обязательно Я САМ, но то, с чем я нахожусь а непосредственном живом контакте, с чем могу внутренне эмоционально отождествиться. Это знание не о чем-то внешнем, отсутствующем, отдаленном, знание не “о нем”, а о внутреннем, близком, что присутствует во мне или в чем присутствую Я, т.е. знание “о себе” или “о тебе”.

Предмет теории. В естественнонаучной теории действительность берется, говоря словами марксовых тезисов, “в форме объекта”, а в психотехнической теории, напротив, - как “человеческая чувственная деятельность, практика”, “субъективно”, причем, не со стороны, как чья-то деятельность, практика, а изнутри, как моя практика. Такое познание не смотрит на мир со стороны из вне- и надмирной позиции, а изнутри практики смотрит на открываемый ею мир. Психотехническая теория - это не теория некоего “объекта” (психики, деятельности, мышления), а теория психологической работы-с-объектом. Это теория практики. Стилистическое подтверждение такой формулы содержится в названиях, данных, например, З.Фрейдом или П.Я.Гальпериным своим несомненно психотехническим по типу системам: не теория бессознательного, а психоанализ, не теория умственной деятельности или мышления, а теория поэтапного формирования умственных действий. В обоих случаях - теория практической деятельности психолога (анализа, формирования).

Соотношение предмета и метода. Роль метода в естественнонаучном познании состоит в том, чтобы превратить эмпирический объект изучения в предмет исследования. Так, при изучении условных рефлексов у собак в школе И.П.Павлова животное ставилось в такие условия (ограничение стимуляции, движений и др.), чтобы все его поведение фактически сводилось к условнорефлекторному реагированию. Создав такого рода искусственный препарат, метод как бы отходит в тень, предлагая рассматривать этот сфабрикованный предмет как натуральный объект.

В психотехническом познании происходит парадоксальный для классической науки методологический переворот: метод здесь объединяет участников взаимодействия (субъекта и объект познания, - в неадекватной старой терминологии), как бы вбирает их в себя и превращается в своего рода “монаду”, которая и становится предметом познания. Но, как известно, “монада не имеет окон” (Лейбниц), она познается изнутри.

Например, психотехническая постановка проблемы переживания горя состоит в исследовании “утешения горюющего”, психотехническая постановка проблемы бессознательного - в исследовании “толкования бессознательного”. И сколь бы изошренной ни была рефлексия таких исследований, сколь бы сами они ни были вторично объективно-научными, первично они исходят из утешения и толкования, и только здесь, внутри тела этих моих психотехнических действий, я профессионально и “научно” встречаюсь с горем и бессознательным, с собой - психологом, с тобой - моим собеседником и пациентом. Причем, встречаюсь с ними (нет - с нами) как со взаимодополнительными и необходимыми моментами некоего единства, а не как отдельными и самодостаточными “объектами”. Разумеется, в ходе внутреннего развития и дифференциации такого познания не избежать объективаций и появления как бы естественнонаучных знаний о горе и бессознательном, но это, повторим, “вторично-научные” знания, выросшие на психотехнической закваске.

Что до методологического статуса таких знаний, то в отличие от самых развитых, “неклассических” естественнонаучных исследований, доросших до того, чтобы знания о методе включать а знание об исследуемом объекте, здесь, в психотехническом познании, наоборот, знания об “объекте” (горе, бессознательном) включаются как аспект в искомое знание о методе.

Итак, если общим предметом классической академической теории является фрагмент, выделенный методом из объекта, огранный методом, то общим предметом психотехнической теории является сам метод, ограняющий и ожидающий пространство психотехнической работы-с-объектом.

Всякая научная теория в своем общем предмете выделяет Центральный предмет исследования, на котором сосредоточивает свое внимание, полагая, что познание законов этого центрального предмета является ключом к познанию всего общего предмета (например, в теории ВИД И.П.Павлова познание законов условного рефлекса - ключ к познанию всей высшей нервной деятельности). Отличие психотехнической от академической теории состоит в этом пункте в том, что если академическая теория подбирает метод, адекватный

изучению центрального предмета, то психотехническая теория должна, наоборот, по работающему, эффективному психотехническому методу, нащупанному в живом опыте, восстановить такой центральный предмет, для которого этот практический метод является одновременно оптимальным и специфическим методом познания.

Так, например, кандидатом на центральный предмет психотехнической теории индивидуальной психологической помощи вполне мог бы быть условный рефлекс на том основании, что механизмы обусловливания вполне способны объяснить эффективность методов бихевиоральной терапии. Однако, если мы спросим, способны ли, наоборот, эти методы дать новое знание о рефлексе, является ли, скажем, метод систематической десенситизации подходящим для изучения классического условного и оперантного рефлексов, то придется признать, что этот метод познавательного бесплоден и не идет ни в какое сравнение с павловским привязным станком или скиннеровским ящиком.

Если бы станок и ящик, будучи оптимальными устройствами для исследования обусловливания создавали еще и оптимальную ситуацию для эффективной психологической помощи (предположим на минуту, что критерии такой эффективности однозначны и общепризнаны), то бихевиоризм был бы психотехнической системой, а понятие условного рефлекса выражало бы центральный предмет этой системы. Либо наоборот, если бы методы бихевиоральной терапии были бы не только практически эффективны, но и оптимальны для исследований закономерностей обусловливания, то сама бихевиоральная терапия была бы не просто прикладным бихевиоризмом, лишь изоцирено эксплуатирующим научные идеи материнской теории, а была бы психотехнической системой, наращивающей исходный научный капитал. И в этом случае условный рефлекс стал бы центральным предметом подобной системы.

Эти рассуждения приложимы и к любому другому понятию, претендующему на роль центрального предмета психотехнической системы. Возьмем для примера понятие гештальта. С одной стороны, необычайно познавательной плодотворная гештальт-психология, с другой, гештальттерапия - один из самых развитых и эффективных методов современной психотерапии. В категории гештальта сконцентрирована блестящая научная традиция, целая развивающаяся система понятий, концепций и экспериментов, за ней встают такие имена, как Кофка, Келер, Левин, и в то же время, эта категория стала основой разветвленной системы методов гештальттерапии, хорошо объясняет механизм эффективности этих методов, и в сфере психотерапии эта категория ассоциируется с такой звездой первой величины, как Ф.Перлз. Казалось бы, о чем еще можно мечтать?! .И все же этого мало. Категория гештальта не стала таким каналом, через который богатейший опыт гештальттерапии вливался бы в гештальтпсихологию и служил ее развитию, а в этом развитии создавались бы понятия и формы, вновь вливаемые в гештальттерапию и превращающиеся там в психотерапевтические методы. Отношения между ними ограничились, по сути, однократным вложением идейного капитала гештальтпсихологии в гештальттерапию без дальнейших взаимоплодотворяющих обменов. Именно

поэтому гештальтпсихология и гештальттерапия не образовали психотехническую систему, а понятие гештальта, соответственно, не стало центральным предметом такой системы.

Итак, какое бы мы понятие ни пытались положить в основу психотехнической системы, сделать ее центральным предметом - рефлекс или гештальт, самосознание или диалог, характер или переживание, - можно рассчитывать на плодотворность такой системы только в том случае, если это понятие будет удовлетворять следующим критериям: а) оно должно быть не выдуманно на потребу сиюминутной практической выгоде (как, например, понятие “якоря” в нейролингвистическом программировании), а концентрировать в себе идейную энергию и потенциал какой-то серьезной психологической традиции, б) оно должно служить идейной основой эффективных психотехнических методов, т.е., с одной стороны, быть их конструктивным принципом, позволяющим создавать такие методы и методики, а с другой - их объяснительным принципом, позволяющим научно объяснить механизм действия как собственных, так и заимствованных методов; в) и, наконец, самое главное: оно должно быть способно сформировать или найти такой эффективный практический метод, который в то же время был бы для этого понятия оптимальным, наилучшим, ключевым (чтобы не сказать - единственно возможным) эмпирическим исследовательским методом.

Для разрабатываемой автором этих строк психотехнической системы индивидуальной психотерапии таким центральным понятием выступает понятие переживания, рассматриваемого как особая деятельность человека по преодолению критических жизненных ситуаций. Примером этого понятия легко проиллюстрировать последнее из названных методологических требований. Если бы нас даже совершенно не интересовали практические вопросы эффективности психологической помощи, а стояла бы лишь чисто научная задача эмпирического исследования переживания клиента, то лучших испытуемых, чем клиенты психологической консультации, и лучшей “экспериментальной” ситуации, чем ситуация консультирования, найти было бы невозможно. Словом, если бы вообще не существовало индивидуальной психотерапии, то для изучения проблемы переживания ее нужно было бы изобрести.

Сведем в таблицу итоги сопоставления академической и психотехнической теорий.

Аспект познания	Естественнонаучное познание	Психотехническое познание
Философия	Гносеологизм	Философия практики
Ценности	Внешние по отношению к познанию	Имманентны процессу познания
Адресат	Академический психолог или специалист другой профессии	Психолог-практик
Субъект познания	Нейтральный, отстраненный	Заинтересованный, участный
Контакт	Минимизированный, стандартизированный,	Интенсивный, уникальный, эмоциональный. Объединяет

Аспект познания	Естественнонаучное познание	Психотехническое познание
	эмоционально нейтральный. Связывает субъект и объект	субъектов психотехнической ситуации
Процесс и процедуры исследования	Жесткие, неизменные в пределах данного опыта программы процедур	Гибкие, уникальные процедуры, тонко реагирующие на текущую ситуацию опыта
Знания	Знание в третьем лице, "о нем". Знания испытуемого о себе лишь фактический материал	Знание внутреннее, личностное, "о себе" или "о тебе"
Предмет и метод	Метод выделяет предмет из реальности и представляет его в "форме объекта", наблюдаемого извне	Метод объединяет участников психотехнической ситуации и сам становится предметом исследования
Центральный предмет	К центральному предмету подбирается адекватный метод исследования	К практически эффективному методу подбирается центральный предмет, для которого этот метод является оптимальным методом исследования

Подведем итоги. Тот, кого всерьез волнует судьба нашей психологии, должен осознавать вполне реальную опасность вырождения ее в третьеразрядную дряхлую и бесплодную науку, по инерции тлеющую за академическими стенами и бессильно наблюдающую сквозь бойницы за бурным и бесцеремонным ростом примитивной, а то и откровенно бесовской, массовой поп-психологии, профанирующей как те достойные направления зарубежной психологии, которые ею слепо копируются, так и психологию вообще, игнорирующей национальные и духовные особенности среды распространения. Это не какая-то отдаленная опасность. Гром уже грянул. Единственный шанс для нашей научной психологии, шанс не просто отсидеться еще какое-то время на теплой академической печи <...>а сделаться подлинной, сильной, полноценной наукой, состоит в том, чтобы радикально измениться. Это не внешнее вынужденное изменение, оно заложено в генотипе отечественной психологии. Ей, по сути, нужно всего-то - стать самой собой, не зарыть свой, именно свой, талант в землю, а пустить его в оборот, реализовать уже заложенные в ней потенции, из психологии деятельности превратиться в деятельную и жизненную психологию. Пришло время услышать и исполнить все еще звучащие для нас слова Выготского о психотехнике, значимость которых он не зря подчеркнул евангельской метафорой о краеугольном камне: это есть камень, пренебреженный вами зиждущими, но сделавшийся главою угла, и нет ни в чем ином спасения.

Василюк Ф. Е. Практическая психология и психологическая практика
Московский психотерапевтический журнал, 1992, №1. Сс. 15–32

Навчальне видання

МЕЛЬНИЧУК Оксана Богданівна
ПАСІЧНЯК Руслана Федорівна
ВОЛЬНОВА Леся Миколаївна
ПАТИНОК Оксана Петрівна
ДЬОМІНА Ганна Анатоліївна
БАШУК Людмила Петрівна

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ: ХРЕСТОМАТІЯ

Комп'ютерна верстка Бондар Юлія Григорівна